

Shree Raghunath Sanskrit Research Institute Library,
Jammu

No. 2622

Title भगवद्गीता १८ टीकासहिता

Author श्रीरणवीर सिंह कारिता

Extent ३५४ Age १८३८

Subject वेदान्तशास्त्र

सुदर्न उवाच ॐ सेत्यासस्य महावाहो न त्वमि
च्छामिवेदिने त्यागस्य च हृषीकेश एष क केशिनि
सूदन १॥ **शांकरभाष्य १**

सर्वस्यैव गीताशास्त्रार्थोऽस्मिन्नध्याये उपसंहृत्य सर्वेषु वेदार्थो
 वक्तव्य इत्येवमर्थो यमध्यायशाराभ्योऽसर्वेषु स्मृतीनेषु ध्यायेषु उक्तोर्थो
 एव ॥ ५ ॥ स्मिन्नध्याये वगूयतेऽर्जुनस्तु सन्नासत्यागशब्दार्थयोरेव विशेषे बु
 भूतसूक्तवाच सन्नासस्येति सन्नासशब्दार्थस्य इत्येतदेमहावाहो न त्वन्त
 स्य भावस्तु ते यायात्पमितेतत् इच्छामि वेदिने जने त्यागस्य च त्यागा
 शब्दार्थस्येतेतत् हृषीकेश एष क इत्येतरविभागं केशिनिसूदनकेशि
 नामः कश्चित् प्रसरस्तु विसृजितवान् भगवान् वासुदेवस्तु न तन्नाम्ना सत्त्वो
 धनेऽर्जुनेन १॥

शान्देरीरिक्ततटीका २

सर्वैरध्यायेऽस्मिन्नध्याये यतस्ततो विस्तरतयोक्तमर्थं सप्तप्रतिपत्त्यर्थं सत्ते
 योऽप्युपसंहृत्याभिधानमध्यायान्तरमवतारयति सर्वस्यैवेति उपसंहृत्य च
 कृत्य इति सन्निधेः किञ्चोपनिषत्सु यतस्ततो विस्तरतस्यार्थस्य बहिसौक
 र्यार्थमस्मिन्नध्याये सन्निधाभिधाने कर्तव्यमपनिषदां गीतात्मा चैकार्थी।
 तादिसाह सर्वस्येति कथं सर्वोपि शास्त्रार्थोऽस्मिन्नध्याये सन्निधोपसंक्रि
 यते तज्ज्ञाह सर्वेषु हीति ननु वेदार्थेऽप्येदं शेषतोऽत्र सज्जिहीर्षितस्तर्हि
 किमिति त्यागेनैके सन्नासयोगादिति च वेदार्थेऽप्येकदेशविषये प्रश्नप्रति
 वृत्तनन्तज्ज्ञाह सुज्जिहीर्षित इत्यगनयोस्तत्ते वेदिनमिच्छामीति विशेष
 णादप्यगनयोस्तयोस्तीति गम्यते बुभुक्षितस्य प्रपद्यतादेकदेशे तदभा
 वादुक्तप्रश्नोपपत्तिरिति भावः १॥

स्वामिकृतटीका ३

त्यासत्यागविभागेन सर्वगीताधीसंग्रहे स्पष्टमष्टादशेऽष्टाहपरमार्थवि
 निर्णये सुत्रसर्वकर्मणि मनसा संयम्य स्तुत्यां विवशी संत्यासयोगयुक्ता
 त्मेयादिषु कर्मसंन्यास उपदिष्टः तस्यासक्ता कर्मफलासंगं नित्यमनोनि
 राग्रयः सर्वकर्मफलत्यागेततः कुरुयतात्मवानित्यादिषु फलमात्रत्यागे

नकमीनृशानमपदिष्टे नचपरम्यं विरुद्धं सर्वज्ञः परमकारुणिको भग
वानुपदिशेत् अतः कर्मसंन्यासस्य तदनृशानस्य चाविरोधप्रकारे बुभुक्ष
र्जन उवाच संन्यासस्येति भो हृषीकेश सर्वेन्द्रियनियामक हे केशिनि सु
दन केशिनाम्नो हि महतो हयाकृतेर्देहस्य सुहेतुखे व्यादय भक्षयित्वा
राक्षतः अये ते व्याने मुखे वा मवाङ्गेष्वेव तत्तत्तन्मैव विरुद्धं ते नैव वा
ङ्मना कर्कटिका फलवत्ते विदार्य निरुदितवान् अतएव हे महाबाहो इति
संवाधने संन्यासस्य त्यागस्य च तत्तत्प्रयत्नविवेकेन वेदितुमिच्छामि १॥

सर्वेषु ध्यायेषु भगवता वद्भयासे मासः सा गोतिर्दिष्टः अतो विवेकेन त
योः स्वस्वरूपं भक्त्या प्रज्ज्ञेयम् उवाच संस्था सत्तत्त्वार्थसाधनं तन्महा वैवे
दितमिच्छामि एतकस्यागस्त्यस्वरूपं वाहतेत्यागस्यापि स्वरूपं वेदितमिच्छामि।
मिकेशिनो नाम कश्चित्प्रहयच्छास्त्रं सरस्वतीनि सुदितवान्वास्तदेव सत्यमेव
यने १॥ रामानुजभाष्यटीका ५

यने १॥ **रमानजभाषटीका** ५
 अतीतेनाप्यायहयेनाभ्यदयश्रेयः साधनभूतैर्वैदिकमेवयसनपोराना
 दिकर्मणासहैदिकस्यकर्मिणोसामान्यलक्षणोपणावाच्यः तत्रमोक्षा।
 दयसाधनयोर्भेदस्तत्सच्छिर्देश्यत्वेनमोक्षसाधनेचकर्मफलाभि
 सेधिरहितयत्तादिकेतदारभञ्जसत्तोदेकादृभवतिसत्त्वबुद्धिअसात्विका
 हारसेवयेत्यक्तं अनेतरमोक्षसाधनतयातिरिक्तयोस्यागसम्यासयोरे
 कोत्यागस्यचस्वरूपेभगवतिसर्वेश्वरेचसर्वकर्मणः कर्तृत्वानुसंधाने
 सुत्तरजस्तमसांकार्यवर्णातेनसत्त्वगुणवशोपादेयत्वेस्ववर्णोचितानो
 कर्मिणापरमपुरुषाराधनभूतानापरमपुरुषाभिनिर्वर्तनप्रकारः कृ
 त्त्वस्यगीताशास्त्रस्यसाराथीभक्तियोगः ३मेतैः प्रतिपाद्यतेतत्रनाव्या
 गसम्यासयोः एवकलैकत्वेनस्वरूपनिर्णायायचार्जनः एच्छति अ
 र्जनउवाच सम्यासस्येति त्यागसम्यासौहिमोक्षसाधनायविहितौ नक
 र्मिणानप्रजययनेनयोगेनैकेनामृतमानसः वेदान्वितानसुनिश्चिता
 र्थाः सम्यासयोगाद्यतयः शुद्धमत्वाः तेब्रह्मलोकेतत्परांतकालेपरामत्ता
 नेपरिसुच्यंतिसर्वेश्वरिषु सम्यासस्यत्यागस्यचतनयायात्म्यएवक
 वैदितमिह्यामिषुयमभिप्रायः किमेतौसम्यासम्यागशब्दौएवार्थौउत

एकार्थेयपृथगर्थोतथापृथक्त्वेनस्वरूपेवेदितमिच्छामिपृक्त्वेपित
मस्वरूपेवक्तव्यमिति १ ॥ **अभिमतपुनस्तुतीका ६**

सर्वसुक्तेसत्यागीसचञ्चलमानिति तथासमेसासीचयोगीचननिरागिनि।
मादिप्रतस्यागिसंसासिनोर्हयोः अवगाहिशेषेजिज्ञासोरयप्रसङ्गः १ ॥

परमाश्रयपाटीका ७ ॥

अतर्थाभिस्वरूपेणगुरुणायेनदर्शिते निजस्वरूपेनेवेदेगोविंदमजम
क्षये **अतर्था** सर्वपंचमाध्यायेसर्वकर्माणिमनसासम्यसेतितथासे
त्यासयोगशुक्तात्। विमुक्तोमासुषेष्सीमादिवाक्यैः कर्मसंसासः प्र
शंसितः अनेतरं सर्वकर्मफलमागेततः कर्त्विन्यादिनाफलमात्रमागे
नकर्मवशानस्यपरिदृष्टतत्परस्परविरुद्धमिति संदेहेतयोस्तत्तजिज्ञा
सुर्जनः पुनः एकतिस्रसंसाससेति भोहृषीकेशसर्वेदियेशस्वा
मिन्संसासफलत्यागस्यचतत्वं रहस्यं एयत्वेदितं पृथक्प्रकारेण
ज्ञातं श्रुत्वा मिकेशिनामोहयाकृतेर्देवस्य गृहे **वहे** मानवामवाङ् ^{मुक्ति}
प्रसारप्रवेशेन **ने** निष्टदितवान्नाशितवानतपवमहाबाहो ३ तिसं
बुद्धिः केश्यादिमहादेवदाराणां समर्थस्य तवास्मत्संदेहापकरणे
कियानायासश्चर्यः १ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

सर्वार्थायैः प्रकीर्णानिज्ञानादीमववीहृरिः कृपयाष्टादशेतानि
संग्रहादाहसक्तये **सर्वार्थायैः** अष्टादित्रैविध्यात्कर्मिणां त्रैविध्यस्य
ने ३ दान्तीहसंसासत्रैविध्यकथनेन संसासिनामपित्रैविध्यवाच्यं
तत्रतत्त्वबोधानपर्यः फलभूतः सर्वकर्मसंसासः सचतर्दशो गणा।
तीतत्वेन व्याख्यातत्वात् सात्विकराजसतामसभेदमर्हति योपि
तत्त्वबोधात्प्राक्तदर्थे सर्वकर्मसंसासस्तत्त्वबुभुक्षया वेदांतवाक्यविवा
दाय भवति सोपित्रैगणविषयावेदा निस्त्रैगणो भवार्जनेत्यादि
नाश्रुणातीतत्वेन व्याख्यातः यस्तस्मिन् **तत्त्वबोधा** तामन्तसंत नत् ^२
बुभुक्षु नाचकर्मसंसासः संसासासीचयोगीचेत्यादिना गौणो व्याख्या
तस्तस्य त्रैविध्यसंभवा हिशेषेजिज्ञासुः एकतिस्र संसाससेति शुवि
दृष्टासत्पज्ञानविविदिषाणांचकर्माधिकृतानामेव किंचित्कर्मप
रित्यागेयः ससंगाश्रुणायोगात्संसासशब्देनोच्यते यत्तदृशस्यातः

जी-
सी-
श-

2

न्या

करणाशुद्धयमविदुर्कर्मधिकारिकर्तृकस्य सस्यकेनचिद्वेपला
कर्मणागस्यतत्वेनसृष्टेष्टकसात्विकराजसतामसभेदेनवेदितमिच्छा
मि त्यागस्यचतत्वेवेदितमिच्छामि किंत्यागसंन्यासशब्दोचदपरशब्द
विवभिन्नजातीयार्थीकिंवाब्राह्मणपरिव्राजकशब्दाविवेकजातीय।
र्थी यथायस्तर्हि त्यागस्यतत्वेसेन्यासात्प्रत्यगवेदितमिच्छामि यदिहि
तीयस्तर्हिवातरोपाधिभेदमात्रेवक्तव्ये एकव्याख्यानैवैवोभयेव्याख्या
तेभविष्यतिमहाबाहोकेशितिसूदनेतिसंबोधनाभ्यावाह्योपद्रवनि
वारणस्वरूपयोग्यताफलपथानेप्रदर्शिते हृषीकेशेतत्परुषवनि
वारणसामर्थ्यमितिभेदः अतस्तुरागात्संबोधनत्रये अत्रार्जनसहो
प्रमेो धर्माधिकारिकर्तृकत्वेनपूर्वोक्तयत्तादिताथर्म्येणसंन्यासशब्द
प्रतिपाद्यत्वेनचगुणानीतसंन्यासहपसाधर्म्येणत्रैगुणसंभवासंभवा
भ्यांसंशयः प्रसस्यवीजंदितीयस्यतत्वेसंन्यासस्यागशब्दयोः पर्याय
त्वात्कर्मफलत्यागरूपेणचवैलक्षण्येणैः संशयः २॥

जातुमवेजयेतीदीका २॥

अष्टादशोऽखिलानशीतगीतायासेसारम्भः प्रपन्नैरतिगोप्यत्वमत्र वी
त्याशिसारथिः पतेतावत्रयोदेशप्रकृतिप्ररुषेयराणां याथात्म्यस्वरूपज्ञा
ननिरूपणोचतद्वेशेजीवानोसत्त्वादिप्रकृतिगुणयोगात्संसारणमित्त
द्वियोगात्तन्निवृत्तिप्रपंचदशेप्रकृतिप्ररुषात्मकस्यसंसारवृत्तसमूल
ज्ञानान्निवृत्तिर्भगवत्प्ररुषोत्तमज्ञातवैदित्वेचघोरशोशास्त्रीयकर्मक
र्तृणांदैवतेनस्वर्गादिफलमशास्त्रीयकर्मकर्तृणांचासुरत्वेननरकादि
फलसमदशेसात्विकप्रहावतोशास्त्रीयसात्विकयज्ञादिकर्मकर्तृणां
दैवत्वेरजस्तमोमयप्रहावतामशास्त्रीयराजसतामसयज्ञादिकर्म।
ऊर्वतामसरत्वेवेमेतेऽर्थाउक्ताइदानीमष्टादशाध्यायेत्यागसंन्यास
योस्मत्स्वरूपनिरूपणोसर्वेषांकर्मणात्फलस्यचभगवत्प्ररुषोत्तमज्ञा
दिगुणकार्यवर्णनेसत्त्वगुणसोपादेयत्वेसर्वस्यगीताशास्त्रसम्भक्तिप्र
पत्तिरूपपवसारथः इमेतेर्जनायभगवताप्रतिपाद्येतेतत्रसर्वकर्म।
णिमनसासंन्यासेसखिंशीत्यादावुक्तस्यसंन्यासस्यसात्विककर्मफलसं
गेनिसत्त्वमोनिराश्रयस्यादावुक्तस्यत्यागस्यतत्त्वरूपंज्ञातमिच्छुर्जनोभ
गवेतंष्टकृतिसंन्यासस्येति हेमहाबाहोप्ररुषोत्तमदेहपीकेशेदियनियेत्

हे केशिनि सुदने केशिनामा सरहेतः संन्यासस्य वेदानवित्तानस्य निधि
 नार्थः संन्यासयोगाद्युतयस्य हसत्वात्ते ब्रह्मलोके तपरात्रकाले परा
 ताते परिमयेति सर्वे श्मादिवाक्प्रतिपाद्यस्य च पुनस्त्यागस्य न कर्मणा
 न प्रजयानधनेन त्यागेनैकेनास्तत्त्वमानस्य रिप्यादिप्रतिपाद्यस्य एव
 रिवैकेन तत्त्वे याथात्म्यस्य रूपं वेदितं ज्ञातमिच्छामि यदि त्यागसंन्यासौ
 ऊरुपां उवाचितसज्जानी यौ तर्हितयो रवांतरो पाथिमात्रेणैव भिन्ने
 वास्तवे तन्मिन्नमेव रूपेण हेदितमिच्छामि यदि च ह्यक्षपर्वताविव सजा
 ती यौ तर्हितयो सूत्राभाविकी भिन्नमेव रूपेण ज्ञापितमिच्छामि सोऽ
 भिप्रायः महाबाहो शमेन तस्मात्सिद्धिं लक्षणां लक्षितेनाज्ञातवाङ्मना
 तव प्ररुषोत्तमत्वात् सर्वतोऽस्य तं पतयोस्वरूपं वेदितुं सूचितं हृषीके
 शोऽप्यनेन तव सर्वेन्द्रियैश्च कृत्वा नमम उहिसात्त्विके पवकर्मणि त्वेष्व
 यन त्वं जसतामसे कीर्णं धितियोजितम् केशिनि सुदने न्यतेन य
 यात्वे कशिदेते हत्वा देवमनुष्यादीनां सत्त्वमहात्मा संदेहश्च मसु
 रेहत्वा मम सत्त्वे देहीति सूचितम् १ ॥

मधुसूदनी टीका १ ॥

ओं श्रुती ध्यायेत्प्रहात्रै विधेनाहारयज्ञतपोदानत्रै विधेन च कर्मणा
 त्रै विध्यसक्ते सात्त्विकानामादानाय राजसतामसानां च हानाय ३ रा
 नीत संन्यासत्रै विध्यकथनेन संन्यासिनामपि त्रै विध्यवक्तव्यं तत्र त
 त्वबोधानंतरयः फलभूतः सर्वकर्मसंन्यासः चतुर्दशोऽप्याये गुणाती
 तेन च न्यात्वा तत्तान्न सात्त्विकराजसतामसभेदमर्हति योऽपि तत्त्व
 बोधात् प्राकृतदृश्यं सर्वकर्मसंन्यासस्तत्त्वभूतस्य वेदानवाक्प्रति
 पाद्यमभवति सोऽपि त्रै गुणविषयावेदानि सै गुणो भवार्जुनेत्या
 दितानि गुणान्तेन च न्यात्वा तः यस्तु न स तत्र त्वबोधानामन्तर्यत
 त्वबोधानां च कर्मसंन्यासः संन्यासी च योगी चेत्यादिना गौणो
 न्यात्वा तः तत्र त्रै विध्यसंभवात्तद्विशेषवत्तुः शुविदुषामनुय ॥ प्रज्ञेन उवाच ॥
 ज्ञात विविदिषाणां च कर्मधिकृतानामेव किंचित्कर्मपरिग्रहेणा
 किंचित्कर्मपरिग्रहेण किंचित्कर्मपरित्यागोऽपः सत्यागोऽप्युपायो
 गान्मन्त्रासशब्देनोच्यते एतादृशस्यातः करणशुश्रूषमविहकर्म

श्री.
गी. टी.
५.

धिकारिकर्तृकसंज्ञासंज्ञाकेनचिद्वेदोक्तकर्मिणागमनतेस्वर
पेष्टयक्तात्तिकराजसतामसभेदेनवेदितमिच्छामित्यागस्पवतने
वेदितमिच्छामि किंसेमासमागशब्दोच्यतेपटशब्दाविवभिन्नजाती
यार्थी किंवावाक्यतापरिवाजकशब्दाविवैकजातीयार्थी यदिष्टा।
यस्तर्हिमागस्पतनेसेमासाव्ययवेदितमिच्छामि यदिद्वितीयस्त।
हिंश्रुवोतरोपाधिभेदमात्रेवक्तव्ये एकव्याख्यानेनैवोभयव्याख्याने
भविष्यति महावाक्येहेकिशिनिसूदेनतिसंबोधनाभ्यावाह्योपद्रव
निवारणस्वरूपयोग्यताफलोपयानेप्रदर्शितेहृषीकेशेमेतरुपद्रवा
वनिवारणसामर्थ्यमितिभेदः समनुरागात्संबोधनत्रये अत्रार्जे
नसद्वैप्रश्नकर्मधिकारिकर्तृत्वेनपूर्वोक्तयज्ञादिसाधर्म्येणसेमा
सशब्दप्रतिपाद्यतेनचयणानीतसेमासहस्यसाधर्म्येणोत्रेणसं
भवासेभवाभ्यासेशब्दप्रथमस्यप्रश्नस्यबीजे द्वितीयस्यतसेमास
त्यागशब्दोऽप्यप्यत्रात्मनस्तत्फलमागरूपेणवैलक्षण्योक्तेः
संशयोबीजे १ ॥ सदानेदी टीका ॥ ॥
अवेदानंदस्वेतिगमशिरसाभावविषयेमतींद्रैराग्येपरमपदा
मीशानमकले विप्रश्नासद्भ्यसापदिस्तुजनेः प्राणममलेस
ऊंदेवदेहेभूमतिमिरविधेसिचरां १ शरणं सर्वसां सनक
मत्तसद्भिर्दिष्टं महायोगेशानेसरनरजगद्देवममले चिरा
नेराकारं सकलं ससारं हरिपदेसदास्मारेस्मारेभवजलधिपारेसक
लये २ प्राविद्धिमनयाप्रोक्तंविस्तरेणयतस्ततः शास्त्रार्थस्यसं
हत्याधनासंदेयतोर्विले ३ अनायासेनवोधार्यमभिधानवपक
मः गीताशास्त्रस्यसर्वसाध्यायेस्मिन्नर्थसंग्रहः ४ वेदार्थस्यवस
र्वस्ववक्तव्योस्तीत्यतोर्जनः अष्टात्रैविध्यतःपूर्वार्थायेयज्ञादि।
कर्मणा ५ त्रैविध्यमनकमाकर्णसेमासेप्यस्ति संभवः त्रैविध्य
स्येतिजिज्ञासुरुवाचश्रीहरिंप्रति ६ कर्मधिकारिणामेवकिंचि
त्कर्मपरिग्रहात् किंचित्कर्मपरिणागस्यागोशब्दोयोगतः ७ से
मासशब्दतःप्रोक्तस्तस्यवित्तविप्रदये अविहक्तर्मकस्यापिसेमा।
सम्यगर्थीतः ८ एष्टकस्वरूपमिच्छामिवेदितेगणभेदतः तामा

১১১১

۱۱

एगान्वेषत १ ॥

۱۲

अथैवंविदितवेद्यः स्वकर्मणामनुष्ठाने संशयविगमात्समुपजा
नोत्साहः प्राप्तिः श्रितयोरपि संन्यासत्यागशब्दार्थयोरस्मिन्
गीतासर्वार्थसिद्धन्ते ध्यायेत्परीक्षयायाथात्म्यवेदिनमिच्छन्न
जनः उवाच किं सर्वेषां कर्मणामन्यासः ब्रह्मणि समर्पणं वा क
स्यचिदेवाकिमुफलमात्रस्येति तथात्यागोऽपि किं सर्वेषां कर्म

श्री.
गी. ता
प्र. टी.

तं किमु कस्यचित् किं वा फलमात्रस्येति संशयानः तत्रः एतन्न
त्वे याथातथ्यं वेदितुमिच्छामि ॥

राजकंठी टीका १४

अथ मां मुचः सपदे दैवी मभिजातो सि पा एवेति भगवतस्तद्वचनं
दत्तं साक्षात्कृतं परस्वयं परमगुरुः परमप्रमाणभूता हवनादा
त्मनो यथोक्तं देवसर्गगुणसामग्रीसंपन्नं संभावनया यथोपदिष्टा
र्थानुष्ठानपात्रतां प्रतिपाद्यावश्यकरीयानां स्वकर्मणामनुष्ठानेन
मुपजातोऽसाहस्येयामपवर्गफलत्वेन कारणभूतयोः संन्यासस्याग
योः ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी तथा यस्य सर्वसमा रम्भा इत्यादिना च संदे
यतः पूर्वमवगतार्थयो रभुना विस्तरतः परमार्थजिज्ञासमानो न
न उवाच संन्यासस्त्वावत्सम्यक् सनेन स्पष्टपरिहारपदार्थः त्याग
स्य च हानमेवार्थ इत्यनयो रेकार्थत्वा किं परस्परपर्यायत्वं न भिन्ना
र्थता तत्कीदृशो र्थभेदो न योरिति प्रश्नवीजं हृदि कृत्वा संन्यासस्य सा
गस्य च तत्त्वं परमार्थं पृथग्विवेकेन वेदितुं शक्तमिच्छामीत्यर्जुन
प्रश्नादनन्तरमनयो रेकार्थतां गभीकृत्योत्तरमाह भगवान् ॥

लासिकी राजकंठी टीका

अथ सर्वगीतार्थस्य संग्रहं कारयितुं संन्यासत्यागयोः पूर्वलक्षित
लक्षणयोरपि पार्थको न लक्षणबुधुत्वा प्रस्तावनायार्जुन उवाच संन्यासेति
हे महाबाहो हे कोशिनामा सुप्रभं सन संन्यासः सुष्टु परिहरः
त्यागे हानमित्यनयो रेकार्थत्वा किं परस्परपर्यायत्वं उत भिन्ना
र्थतेत्येवं पृथग्विवेकेन संन्यासत्यागयोस्तत्त्वं याथातथ्यं ज्ञातुमि
च्छामि

पञ्चोली टीका

सकलवेदार्थपदगीतार्थः समदशाभिधायैः निरूपितः स सर्वोपि
संक्षिप्तश्च स्मिन्नष्टादशाध्याये निरूप्यते तत्र सर्वकर्माणि मनसा सं
न्यासयोगपक्षेणादिषु कर्मसंन्यास उपदिष्टः तथा सत्का कर्मफला
संगे सर्वकर्मफलमागतं तत्कुरु रमादिषु च फलत्यागेन कर्मानुष्ठान

मुपदिष्टं तत्र संयासमागशब्दार्थयोः परस्परविरुद्धवशाभासमान
 योः प्रविरुद्धतया अवबोधे तयोर्विशेषबुधुत्तरज्ञेन उवाच संया
 सस्येति हेमहावाहो देहशरीकेशिनिस्तद्वत् संयासस्य संयासश।
 दार्थस्य तत्र याथात्म्यं च ग्रन्थत् मागस्य तत्र याथात्म्यं पृथगमोयति
 भागेन वेदितं शक्यमि ॥

सर्ववीरसमिद्धोधिनी

श्रीकार्तवीर्यार्जुनाय नमः प्राप्तिस्तथा यो ग्रथितः समिद्धो यो वि
 कासयेत् प्रष्टादप्रोसोसंदिशो ररावीरस्य मानसं ॥ इत्युर्वेरा
 ध्यायेन प्रहानुहयेयतेः सर्वकर्मणां सिद्धिस्तथापि देवसर्गभिजाता
 नां साविकी प्रहानुहयेयतेः सर्वकर्मणां सिद्धिस्तथापि देवसर्गभिजाता
 लक्षणं विविधं फलं फलं ति आसुरस्वभावानां तुराजसीतामसीचे
 ति द्विविधया प्रहया वृष्टितानि तान्यथो लोकपापणेन उः रवाति।
 प्रायमेव जनयंतीति प्रतिपादितं तत्र च कस्मिन्सर्गे ममोद्भव इति जि
 ज्ञासायां देवीसंपद्विमोक्षाय निबन्धायाः सरीमता मापुचः संपदं
 देवीमभिजातोसि पाउवेत्येन न भगवतः परमगुरोः प्रमाणभूतेन
 वचनेन पूर्वमेव ह्योऽपि फलोद्भव न स दितं देवसर्गगुण सामग्री
 संपन्नत्वं संभावनोत्पादनादविषयीभूतायां तस्यां स्ववर्णो विताना
 मवश्यकर्तव्यानां पुहयज्ञादिकर्मणां नुष्ठाने समुपजातोत्साहो
 पितेषां भगवत्सायुज्यप्राप्तौ संन्यासत्यागयोर्निमित्ततया प्रवराणां
 सर्वकर्मणि मनसा संन्यासस्यास्ते सखं वशी संन्यासयोगयुक्तामेत्या
 दिषु कर्मसंन्यासस्य त्यक्ता कर्मफलासंगं नित्यत्वेन निरापयः स
 र्वकर्मफलत्यागं ततः कुरुयतात्मवानित्यादिषु फलमात्रत्यागेन क।
 मानुष्ठानस्य प्रागुक्तस्य स्मृति पथादुक्तस्य परस्पर विरुद्धवशाभास
 समनेतरमेव संस्पृतेऽपि ते यः स नित्यसंन्यासी तथा यस्य सर्वसमा
 रंभा इत्यादिना च संन्यासत्यागयोः संक्षेपतो भगवताभिहिते स्वह
 यसमाधाने विस्तरतस्तयोः परमार्थं जिज्ञासमानोर्जुन उवाच
 संन्यासस्येति सम्यग्ज्ञानं सुष्ठुपरित्यजः संन्यासः सच हानार्थत्यागा

5
 दभिन्नपवेति किंपरस्परपर्यायतमुतसर्वथाकर्मणांपरिहारः सं
 न्यासः अवश्यमनुष्ठानपर्यवसितः फलमात्रपरिहारस्त्यागइति
 भिन्नार्थत्वं प्रायेष्टयगभिधानमनौचित्यान्नस्यादेव प्रत्येप्रकाश
 तमसोरिवकर्मनुष्ठानतत्यागयोरेकविषयतया पुण्यपचासंभव
 इत्यतः कोट्योर्थभेदेनयोरिति प्रश्नाभिप्रायः भोदृष्टीकेषोसर्वे
 द्वियनियामक तथा मत्सबाहो केषानिसूदन तादृशोतेमदंतोवा
 द्ययोरेकतरेणमुखेव्याख्यातुमागतस्य दयाकृतेः केषिनामो
 दैत्यस्यमुखेप्रवेशितेनतत्क्षणेमेव विवृहेनतंविदधेनिसूदित
 वानसीतिभावेनेवसर्वेषामंतःकरणंनियम्यतत्रतत्रकर्मणिप्र
 हतिमुत्पादयतिलोकरक्षार्थंचतानुक्रमणोनिवर्तयति अत्या
 प्रहयस्तांश्चदिनस्तीतिस्वास्त्वंयथातोलासोयं तवकीडाभाप्र
 योजनस्ततोममापिसमुत्पादितः प्रहतिप्रतिबंधकः संशयः स्व
 यमेवोच्छेदितंसांप्रतंतवेतिसंबोधनत्रयाभिप्रायः १॥

ननुभाष्य

पूर्वोक्तंसाधनंसंक्षिप्तोपसंहरत्यनेनाध्यायेन फलानि
 कृयाकरणेन वा कास्यकर्मन्यासः संन्यासः त्यागस्तु
 फलत्यागएव तथादिष्वावीनप्रणलभुतिः अनिकृया
 कर्मणावापिकास्यन्यासोन्यासः फलत्यागस्तुत्यागइ
 ति मनीषिणइतिविशेषणात्सर्वपक्षोपिप्राप्तएव फ
 लत्यागाविवक्षतोयत्तादेस्तत्पक्षेयस्तु कर्मफलत्या
 गीतिववक्ष्यति अतएवायपक्षः तत्प्रकारेवाह १

महाभारत

अब प्रथम समग्र अष्टादश अध्याय का तात्पर्य संक्षेप से श्रीधर
स्वामी कहते हैं कि भगवान् श्रीकृष्ण ने समग्र गीताशास्त्र का जो
संक्षेप अर्थ सोई परमार्थ है यह निर्णय करने के अर्थ अठारह अध्याय
में त्याग और त्याग भिन्न भिन्न करके स्पष्ट रूप से कहा है और सर्व
विकर्माणि मनसा संन्यासे संन्यासे वशी यह ५ अध्याय का १३ श्लोक
और शुभाशुभ फलैरेवं मोक्षसे कर्मबंधनैः संन्यासयोगप्रकृत्या वि
मुक्तो मासुपैष्यसि यह ५ अध्याय का २८ श्लोक और नृत्ताकर्म फ
लासेनो निमज्जो निराश्रयः यह ५ अध्याय का २९ श्लोक और सर्व
कर्मफलत्यागे ततः ऊरुयनात्सवान् यह १२ अध्याय का ११ श्लोक
इन सब श्लोकों से और और अध्याय में भी तौन तौन श्लोकों से फल
मात्र त्याग करके निष्काम समस्त कर्म करने का उपदेश दिया है प
रन्तु परम करुणामय सर्वज्ञ जो भगवान् श्रीकृष्ण सो परस्पर वि
रुद्ध वचन कभी भी उपदेश न करेंगे इसी से कर्मों के त्याग और क
र्मों के करने के विषय में जिस प्रकार से विरोध न पड़े सोई जानने
की इच्छा करि प्रज्ञान कहते हैं कि हे हृषीकेश अर्थात् इंद्रियों के
नियामक प्रवर्तक और हे केशिनिष्ठदन केशी नाम देव हजली
लाके समय अस्व रूप धर के आया तो भगवान् उसके मुख में
अपना हाथ डाल ककरी के समान चीर जाल के जाल दिया।
या सोई कहा कि हे महाबाहो श्रीकृष्ण संन्यास और त्याग शब्द
का तत्त्व अर्थ मैं भिन्न भिन्न करके जाना चहुँ हों सो दया कर
के कहिये १ ॥

दोहा

महाबाहु सन्यास कदतत्वमे जान्योचादि त्यागदिकोह
षीकेशाभिनकेषिसूदनयादि १॥

श्रीभगवानवाच कामानोकर्मणामासेसेत्या
संकवयोविडः सर्वकर्मफलमागेषाद्रूपारोविच
क्षणाः २॥ शाङ्करभाष्यटीका १

तत्र तत्र निर्दिष्टौ सन्नासमागशब्दौ नतिर्लक्षणितार्थौ पूर्वेऽप्यायेष
तोऽर्जुनाय एषवने तत्रिणाय भगवानवाच कामेति कामानो
अस्यमेवादीनो कर्मणात्रासम्यग् त्यागे सन्नासे सन्नासशब्दार्थमनुष्ये
यत्नेन प्राप्तस्याननुष्ठाने कवयः परिहृताः केचिद्विद्विजानन्ति नि
त्यनैमित्तिकानामनुष्ठेयमात्रानो सर्वकर्मणामात्मसंस्थितया प्रा
प्तस्य फलस्य त्यागः सर्वकर्मफलमागः तमाङ्कः कथयेति त्यागे त्या
गशब्दार्थविवक्षणाः परिहृताः २॥

आनेदगिरिकृतटीका २

ननु पूर्वेष्वप्यायेष तत्रसन्नासमागयोरुक्तत्वात् किमिति पुनस्तौ
एवमेते ताने तदयोगात् तत्राह तत्रनेति नतिर्लक्षणितार्थौ नति
कृतार्थौ नविविक्तार्थौ विमर्शः बुभुक्षया प्रमथ्य प्रवृत्तत्वात् प्र
रभिप्राये प्रमेन प्रतिपद्य भगवान्तरमक्तवानित्याह अतश्चि प
तद्वयोपमासेन सन्नासमागशब्दयोरर्थभेदेकथयति कामानामिति २

स्वामिकृतटीका ३

अत्रोत्तरे श्रीभगवानवाच कामानामिति अत्रकामोपजेतेमेवमा
दिकामोपवेधेन विहितानोकामानोकर्मणामासेपरित्यागेसेत्यासे
कवयोविडः सम्यक्फलैः सह सर्वकर्मणामपित्यासेसेत्यासेपरित्या
गेपरित्याविडः जानेतीत्यर्थः सर्वेषां कामानोनित्यनैमित्तिकानो
चकर्मणामफलमात्रमागेषाद्रूपारोविवक्षणा निषणाः ननु स्वरू
पतः कर्मणाम ननु नित्यनैमित्तिकानां फलाश्रवणादविद्यमानस्य
फलस्य कथं त्यागः स्यात् नहि वेध्यायाः अत्र त्यागः संभवति उच्यते
यद्यपि स्वर्गकामः पशुकामश्चादिवसेथासपासीतयावजीवम
निहोत्रं होतिर्यादिषु फलविशेषेण नृपयनेन याप्यपुरुषार्थेया
णारेप्रेतावेतंप्रवर्तयितुमशक्नुवन् विधिर्विद्युजितायजेतेत्यादिषु
वसमायतः किमपि फलमादिपमेवनवातीवशुरुमतस्य दयास

श्री-
गी-री-
शु-

सिद्धिरेव विधेः प्रयोजनमिति मंतव्यं पुरुषप्रवृत्तयेऽप्येते ईष्यरिहरान्
 अयमेव नित्यादिष्वपि फले सर्वपक्षे प्राप्ता लोका भवेतीति कर्मणापि न।
 लोकरतिथिर्मैलापापमपनदतीमेवमादिप्रतस्मात्पुनस्तु सर्वकर्मफल
 त्यागं प्रादुसागं प्रादुसागं विचक्षणान्ति न न फलत्यागो न पुनरपि निष्फले
 शुक्रमसप्रवृत्तिरेव स्यात् न तत्र सर्वेषामपि कर्मणा संयोगश्च केन विवि
 दिष्यते तथा विनियोगात् तथा च कृतिः तमेतमात्माने वेदानुवचने न ब्रह्म
 णा विविदिष्यति यत्ते न दानेन तपसा नाशकेनेति अतः पुनरपि योक्तुं सर्वे
 लेख्यकत्वेन सत्ता विविदिष्यते सर्वकर्मवशानेन च दत्तं पव विविदिष्यति
 नित्या नित्यवस्तु विवेकेन निवृत्तदेहाय भिमानतया ब्रह्मैः प्रत्यक्षप्रवृत्तानां ता
 वत्पर्यन्ते वसन्त पुनर्यज्ञाना विरुद्धे योचितमावश्यकं कर्म कर्तव्यं न तत्
 त्मागप्यवकर्मणा गोनामनस्वरूपेण तथा च कृतिः ऊर्ध्वं चैव ह क
 र्माणि जिज्ञीषेच्छते समा इति ततः परं तस्य सर्वकर्म निवृत्तिः स्वतः एव भ
 वति तदुक्तं नैकर्मसिद्धौ प्रत्यक्षप्रवृत्तानां ब्रह्मैः कर्मणा प्रत्याप्युद्धितः
 कृतार्थान् सत्मा यो निष्प्रवृत्ते च नाश्वेति तदुक्तं भगवता यस्तु।
 त्मरतिरेव स्यादात्मनः प्रसन्नमानवः आत्मसेवच संतुष्टस्तस्य कार्येन
 विद्यते इति श्रीवसिष्ठमहर्षिः शोके न कर्माणि सजे योगी कर्मभिस्त्य
 ज्यते सौ कर्मणा मूलभूतस्य संकल्पस्यैव नाशत इति ज्ञाननिष्ठा वि
 दोपकृतमालुदा ज्यते हा तदुक्तं श्रीभगवता भागवते तावत्कर्माणि
 कर्तव्यं न निविद्येत यावत्ता मक्तया प्रवृत्ता दौ वा प्रवृत्ता यावत्तया यत्ते
 ज्ञाननिष्ठे विरक्तो वा मज्जको वा न पेक्षकः सत्तिगाना प्रमोक्षा स्माचरे
 दविधिगोचर इत्याद्यलमतिप्रसंगेन प्रकृतमनसं रामः २ ॥

पेशाचभाष्यटीका ४

पुर्जनेन नवभूतमित्यर्थे यथा वदन्त कामः श्री-काष्णानोकमनी।
 यफलानोकर्मणा कर्तव्यं नया प्रामातो शासना गगनो वाग्या संसे
 न्या संविदः विज्ञानेति कवयः परिताः नववकाष्णानामिति विशेष
 षण्ण मनर्थं कयावत्तीवमग्निहोदियादिप्रतिबोदितानो व्यावृत्त
 मिति चेन्न तेषामपि कर्मनीयफलत्वेन काष्णत्वाद्यर्थो लोका वै लोका
 नोप्युत्तमं सत्मादियां प्रशंसतीति प्रकृतः तथा सर्ववर्णिनां स।
 यमैवर्तमानानोपरमिति प्रकृतं सत्त्वमिति सत्ते अतया रैव वद
 ति भगवान् अनिष्टमिष्टमिष्टवन्निविष्टे कर्मणा फलमिति न

स्मात्कर्मनीयफलत्वात्कर्तव्यतयाद्यातनित्यनैमित्तिककाम्यप्रति
 षिद्धानिकर्मीणां काम्याभेदप्रसूतः कर्तव्यतयाशान्तानो कर्मणां काम्यानां
 स्वरूपानुवादः सर्वाणितानिकर्मीणानित्यनैमित्तिकसेत्तानित्येषां फले
 त्यागोऽदेमे फलेत्यादितिसंकल्पमागोत्यासमाहः विचक्षणाः पंडिताः
 सर्वग्रहणो न काम्यकर्मग्रहणं कस्माच्च साम्या काम्यकर्ममागेन तत्फलत्वा
 गस्य सिद्धता त्यागयोः सा कर्षप्रसेगान् स्मात्तत्रित्यनैमित्तिकफलत्यागः १

रामानुजभाष्यटीका ५

श्रीभगवानुवाच श्रुयानयोरेकमेव स्वरूपे तच्चेदं शरीरं निरर्थात्वे वादि
 विप्रतिपत्तिर्दर्शयन् केचन विद्वंसः काम्यानां कर्मणां त्यागसंन्यासकत्वं सं
 योविदुः सर्वकर्मफलत्याग एव मोक्षसाधनं त्यागशब्दार्थ इति प्राहुः न
 उशास्त्रीयकाम्यकर्मस्वरूपविषयः संन्यासः सर्वकर्मफलविषय इति
 विवादप्रदर्शयन्ने के संन्यासशब्दमित्यत्र त्यागः त्यागशब्दप्रयुक्तवान्
 अतस्त्यागसंन्यासशब्दयोरे कार्यत्वात् न तद्व्यकृत इति ज्ञायते तथा
 निश्चयेऽप्यस्य मेतत्र त्यागो भरतस्तमेति २ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

प्रज्ञानं भगवानुवाच

काम्यान्निष्ठो मादीनि सर्वकर्मनि सर्वेषां नित्यनैमित्तिकका
 म्यानां कर्मणां कियमानत्वेऽपि फलत्यागस्त्यागः अत्र चाप्यायेयद
 वशिष्टेवक्तव्यमस्ति तस्याक्तैरेव तत्र भवज्जहमास्करादिभिर्वित्त
 विरहमिति किमस्माकं तद्गुणार्थप्रकाशनमात्रप्रतिज्ञानिर्वीह
 णासाराणां घनरुक्तप्रदर्शनप्रयासेन २ ॥

परमार्थप्रणीटीका ७

यत्तत्प्रज्ञानं भगवानाह काम्यानामिति काम्यानीष्टसाधनानि ज्ञो
 निष्ठो मादीनि तेषां सम्यक्फलैः सत्समासः परित्यागस्तं कवयः पंडिताः
 संन्यासे विदुर्ज्ञानं इति तथा काम्यातिरिक्तानां सर्वेषां कर्मणां नित्यनैमि
 त्तिकानां अत्रोत्तरफलत्यागं विचक्षणाः कुशलास्त्यागप्राहुः श्रुतं तु
 क्तं भवति नित्यानिवृत्तारो प्रत्यवायसाधनानि संन्यासे दनादीनि नै
 मित्तिकानि प्रजन्माद्यन्तवैधीनि ज्ञातेऽद्यादीनि प्रायश्चित्तानि पापक्षय

श्री
गीरी-
श-

साधनानि चार्द्रयणादीनि उपासनानि सगुणवत्तुविषयमानसंयागाररूपा
णि शोडित्वा विद्यादीनि एतेषां नित्यादीनां बुद्धिबुद्धिः परमप्रयोजन
उपासनानां तदेकाग्र्ये विविदिषेति यज्ञेनेत्यादि श्रुतेः तपसा कल्मषेहं
तोत्यादि स्मृतेश्च नित्येनेमित्तकयोरुपासनानां चावोतरफलं पितृलोकस
त्यलोकप्राप्तिः कर्मणा पितृलोको विषया देवलोको देवलोको वैलो।
कानां श्रेष्ठ इति श्रुतेः सर्वकर्मफलसांगं प्रादुः २ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

तत्रोतिमस्य सूचीकराहस्यायेन निराकरणा योतरमाह काम्यानामिति
काम्यानां फलकामतया विहितानां चित्तस्य द्वावतपस्युक्तानां कर्मणा
मिष्टिपशुसोमादीनां सत्यां सत्यां सत्यां सत्यां विदुर्ज्ञानेति कवयः सत्तस्य
द्विविविदिषोत्यतिश्वेकं वेदनार्थिनानि स्यान्मेव कर्माणि भगवदपरावृत्त्या
वृष्ट्या नितमेतदेवानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषेति यज्ञेन दानेन तप
सानाशकेनेति श्रुतेः वेदानुवचनेनेत्यनेन ब्रह्मचारिण्यमी उक्ताः यज्ञे
नेत्यनेन गृहस्थथमी उक्ताः तपसेत्यनेन वानप्रस्थथमी उक्ताः शु
उ नाशकेनेत्यनेन सत्यासथमी उक्ताः यानि वैकल्पिककाम्यानि शोतिषोमा
दीनि यानि च केवलकाम्यानि उत्रकामेष्टरीनि परिग्राह्यनीत्येकमंत।
अपरंच सर्वेषां वैकल्पिककाम्यानां केवलकाम्यानां नित्यानां च प्रतिपदे
क्तफलसांगं सत्तस्य द्वावर्था तया विविदिषासे योगेनानुष्ठाने विवत्ताणां वि
चारकशलास्तीं प्रादुःत्वादिरूपो भवति त्वादिरं वीर्यकामस्य एक
रोनीत्यत्र यथैकस्यात्वादिरकस्य सत्तप्रकरणापादाफलसे योगाच्च कृत्य
तेषु रुषार्थे च प्रमाणाभेदात् तया गतिहोत्रेष्टिपशुसोमानां सर्वेषामपि
स्वोत्पत्तिविधिसिद्धानां तत्तत्फलसे योगः प्रत्येकवाकोन विविदिषासे यो
गस्य यत्तादिवाकोन क्रियत इत्यप्यत्रैकस्य त्भयत्वे संयोग एव क्तमि
ति न्यायात् तदेव सर्वकाम्यकर्मसागः सत्यास शब्दार्थः सर्वेषामपि क
र्मणां फलाभिसेपित्यागस्यागशब्दार्थ इति न चटपटशब्दयो रिव संन्यास
त्यागशब्दयो र्भिन्नजातीयार्थत्वे किंतु चित्तस्य द्वावर्था कर्मानुष्ठाने फलाभिसे
पित्याग इमेकपदार्थ उभयो रिति निर्णीतपक्षः प्रसोजनस्य २ ॥

कसमैवेजयेतीदीका ९
 पत्रमर्जनेन एषो भवति विप्रतिपत्तिदशी यन्ननयोरीदृशो स्वरू
 पमिति निरोधकामं श्रीभगवानुवाच कामानामिति केचित् कव
 यः पाणिउताः कामानो कर्मणां प्रवक्तव्यं यजेत स्वर्गं कामो यजेते
 ते वे कामानि मित्रे न विहितानो प्रवेष्टिज्योतिषो मादीनो कर्मणां
 संस्वरूपेण त्यागे विजृम्भनेति न तन्निदानां मानिहो मादीनो परिहृ
 यामि त्यर्थः केचित् पतेषु कविषु मध्ये विचक्षणाशास्त्रार्थनिष्ठा
 स्ते सर्वकर्मफलत्यागे सर्वघोनिदानो नैमिः कानो कामानो च कर्म
 णाम्फलत्यागो मोक्षशास्त्रेषु फलस्यैव यस्यागस्त एव त्यागशब्दार्थो
 न त्वकर्मस्वरूपस्याग इति त्यागो त्यागशब्दार्थः कामकर्मणां
 स्वरूपतो नित्यनैमिः कानो त्वफलतस्यागः संत्यागशब्दार्थः सर्वघो स
 नित्यनैमिः ककामानो कर्मणां फलेच्छारहितानुष्ठाने त्यागश
 ब्दार्थ इति भावः न त्वकामानो फलमस्तितस्य त्यागसंभवस्यैव ना
 त्र संदेहः परंतु नित्यनैमिः कानो फलमेव नास्तितस्य त्यागो वत्या
 याः प्रवक्तव्यं कथं संभवतीति चेन्न यद्यप्यहं संस्था मया सी
 तया जीवमानिहो ब्रज्यहोतीत्यादि नित्यनैमिः ककर्म प्रतिपादके
 वा को प्रवक्तव्यं यजेत पशुकामो यजेत स्वर्गं कामो यजेतेत्यादावि
 वफले विशेषो न श्रुतस्तथापि विषयजिता यजेतेत्यादावि विविध
 वणात्किंचिदेतत्करणादुद्दिष्टं तानोदयद्वयं च फलमस्यैव अथ
 यातत्र प्ररुषप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्दुष्परिहारता यनेष्ट २ ॥

मधुसूदनी दीका १० ॥

तत्रोति मयस्सत्तीकदाहमायेन निराकरणा योतो कामानो फल
 कामनया वोदिताना मेतः करणासुहावन्पशुकानो कर्मणा मि
 त्ति पशुसो मादीनो मासेत्यागे सेत्यासे विजृम्भनेति कवयः सूक्ष्मद
 र्शिनः केचित् तमेतदेवानवचनेन ब्राह्मणा विविदिषे तियत्तेन।
 दानेन तपसानाशकेनेति वाको न वेदानवचनशब्दोपलक्षितस्य
 ब्रह्मचारिधर्मस्य यत्तदानशब्दाभ्यामपलक्षितस्य गृहस्थधर्मस्य
 नयोर्नाशकशब्देनोपलक्षितस्य वानप्रस्थधर्मस्य नित्यस्य नि

श्रीभगवानुवाच

श्री-
गीटी-
५

तेनहितेनपापत्तयेनहोरेणान्तज्ञानार्थत्वेवोच्यते नचविनि।
योगवैयर्थ्यज्ञानमवश्यतेषोक्तयात्यापसकर्मणामनेनैवत
व्यादिनिवाच्यं विनियोगाभावेहिसमपिनिमकर्मज्ञाने
ज्ञानेस्याहानस्यात् सतिहविनियोगेज्ञानमवश्यंभवेदितिनि
यमार्थत्वात् तस्मान्निसकर्मणामेववेदनेविविदिषायांवाविनि
योगात्सत्तुहिविविदिषायांनिर्द्वैकवेदनार्थिनानिन्नामेवक
र्माणिभगवदपीणवृत्त्याः नष्टेयानि काम्याणितसर्वाणिसफला
निपरित्याज्यानीमेकेमने उपरमेतेसर्वकर्मफलत्यागंशङ्कसा
गेविवक्षाः सर्वेषांकायानोनिन्नानोचप्रतिपदोक्तफलत्यागं
तत्तुह्यर्थितयाविविदिषासंयोगेनानवष्टानेविवक्षाणाविचारज्ज्ञा
लात्यागंशङ्कः स्वादिरोप्योभवनिस्वादिरेवीर्यकामस्यपेकरो
तीत्यत्रयथैकस्यास्वादिस्वरूपप्रकरणापादाफलसंयोगाच्चक
तर्थत्वेप्रवृत्तार्थत्वेचप्रमाणभेदानयाग्रिहोत्रेष्टिपञ्चसोमानोसर्व
धामपिशतपथपरितानोस्वोत्तिविधिसिद्धान्तत्रफलसंयोगः
प्रत्येकवाकोनविविदिषासंयोगश्चज्ञादिवाकोनकियतरस्यपपत्रे
एकस्यान्भयतेसंयोगश्चक्रमितियायात् तदुक्तंसेदोपशारीरके
यज्ञेनेमादिवाकंशतपथविहितेकर्मवेदेगर्हीतास्वोत्तमास्त्राया
सिद्धंश्रुत्वंविविदिषामात्रमायेयुनक्तीति तस्मात्कायानपिफला
भिसंधिमकृतान्तःकरणाश्चयेकर्तव्यानि नह्यग्रिहोत्रादिकर्मणां
तः काम्यत्वनिमित्तत्वेविशेषोस्तिप्रवृत्ताभिप्रायकृतस्तविशेषःफ
लाभिसंधित्यागे कृतसाः निमकर्म णावप्रानिस्विकफलसद्भावे
निष्टमिष्टमिष्टचविविधेकर्मणः फलमित्यत्रवक्ष्यति निम्नानामेव
विविदिषासंयोगेनकाम्यानांकर्माणांफलेनसहस्रपतोपिपरित्या
गःएवीर्यस्यार्थः काम्यानांनिम्नानांचसंयोगश्चक्रेनविविदिषा।
संयोगान्तरार्थस्वरूपतोनुष्टानेपिशानिस्विकफलाभिसंधिमात्र।
परित्यागः इत्यन्यार्थस्यार्थः तदेतदाङ्गीर्तिककृतः वेदानुवच
नार्थनामैकाम्यज्ञानजन्मेनतमेतमितिवाकोननिम्नानांचवक्ष्यतेवि
धिः यदाविविदिषार्थित्सर्वधामपिकर्मणां तमेतमितिवाकोनसं
योगस्यश्चकृततइति तदेवसफलकाम्यकर्मणागः संयासशब्दा

धः सर्वेषामेव कर्मणां फलाभिसेधित्वा गत्यागशब्दार्थ इति न च द
 पटशब्दयो रिवसेत्यासत्यागशब्दयो र्भिन्नजातोपार्थत्वे किञ्चित् कः ॥
 एतच्च शब्दार्थकर्मनशने फलाभिसेधित्वा गत्येकपदार्थ उभयोरिति
 निर्णीत एकः प्रसोजनस्यैव अथानादिनीयप्रसपतिवचनाय सेत्यास
त्यागशब्दार्थस्यैव विधिनिर्णयविनैतत्र विमलियति साह १ ॥

मदानेदी टीका ११ ॥

सूचीकराहनीत्यादौ तत्रोत्पत्त्योत्तरे हरिः उवाच पृणकाम्पानो नो
 दितानां फलेशया १ सुहावनपप्रक्तानां पप्रसोमादिदृष्टिणां त्यागे
 जानेति सेत्यासैकवयः सूक्ष्मदर्शिनः २ अनेन स्वीयमानानां सर्व
 षामेव कर्मणां योश्च शब्दार्थफलत्यागस्यागशब्दविदो वराः ३ संयो
 गस्य स्थक्तेन सर्वेषामपि कर्मणां तमेतमिति वाको ननु भूत्यागो
 नियोगतः ४ वेदानवचनादीनामैकाम्पज्ञानजनने तमेतमिति
 वाको न नित्यानां वत्तते विधिः ५ यदा विविदिषार्थत्वे सर्वेषामपि क
 र्मणां तमेतमिति वाको न संयोगस्य स्थक्तेनः ६ इत्युक्तवार्तिके
 तस्मादेवं सिद्धं विभागशः काम्यकर्मपरित्यागः सेत्यास इति शाहि
 तः ७ फलाभिसेध सेत्यागस्यागशब्दार्थको म तः योश्च शब्द
 मनुशने कर्मणां फलवर्जने ८ उभयोरैकपदार्थः सेत्यासत्याग
 शब्दयोः १॥ २ ॥ नीलकंठी टीका १२ ॥

अत्रोत्तरे श्रीभगवानुवाच काम्पानामिति काम्पानोरगतः प्राप्ता
 नोपुत्रकामेष्वादीनां ननु फलस्य कामना विषयत्वात् सर्वस्य कर्मणां
 फलवत्तनियमात् सर्वकर्मकाम्यमेवेति नित्यादीनामपि सुसुहो
 त्यागः स्यादिति सिद्धेनः समीक्षितमित्याशेक्याह सर्वेति सर्वेषां
 नित्यनैमित्तिककाम्पानां कर्मणां फलत्यागमेव त्यागविचक्षणः
 प्राङ्गर्तस्वरूपतस्यागशब्दः अतो न तादिष्टः सेत्यासः सिध्यतीत्यर्थः
 अयमाशयः यद्यपि सेत्यासत्यागशब्दौ निवृत्तिमेव दत्तः तथापि सा
 वेद्याग्याहाकायक्लेशभयादा मोक्षादा भवतीति तत्कारणानां सात्त्विक
 कादिभेदेन भिन्नत्वात् तस्यापि सात्त्विकराजसतामसभेदेनैव विध्य

श्री.
गी. टी.
प्र.

त्रिविधप्रदाप्रधानत्वे च उर्वारे नवाविरक्तोऽप्रदधानस्य सकर्म
पिष्टविदोपहीनोऽप्येते यथोक्तेवार्तिकाचार्यैः प्रमादिनोवद्विष्टि
ताः पिशुनाः कलहोत्सर्कः संन्यासिनोऽपि दृश्येते देवसंरक्षिताशया
इति तस्मादविरक्तकृतसंन्यासापेक्षयानिष्कामकर्मचरणमेव श्रेय
श्चाशयेन भगवता काम्यकर्मणाः संन्यासेन निष्पादिकर्मणां फला
नभिसंधाने च त्यागत्वेन स्तूयत इति तस्मादप्रदद्याकृतः संन्यासोऽप्य
सत्त्वेवेति संन्यासाद्व्युत्पन्नः स्थानुमिति स्मृतेः स्वफलेदात्वेन समर्थ इति
श्रुतमुक्ते भगवता प्रप्रदद्याकृतं सर्ववर्धमिति यत्तु निष्पादनामेव वि
विदिषा योगात्काम्यानां स्वरूपतोऽपि त्यागः पूर्वाह्नस्यार्थः सर्वेषां कर्मणां
फलतत्त्वागच्छत्यनर्होऽर्थ इति व्याख्यातं पक्षद्वयप्रदर्शनपरतदधिमेका
होक्तैर्न पौनरुक्त्यमावहनीत्यपेक्षिते २ ॥

ग्रान्दीटीका १३

अत्रोत्तरं भगवानुवाच काम्यानां कर्मणां सर्वथा ननुष्ठानं सर्वेषां
कर्मणां मनुष्यानां नित्यनैमित्तिकानां फलस्य त्यागविचक्ष
णाः ज्ञानकर्मसमुच्चययुक्तिज्ञाः प्राहुः ॥ २ ॥

रामकंटीटीका १४

कवयः पद्मवरद्वयः संन्यासं काम्यानां कर्मणां त्यागं विदुः काम्यन्तर
निकामाविषयभोगास्तेभ्यो हितानितत्साधनभूतत्वात्तदनुकूलानि
यत्तादिकर्माणिकाम्यामुच्यन्ते तेषां त्यागं परिहारं भोगरूपफलत्वे
स्माभिसंधिनानुष्ठानस्य वर्जनं संन्यासं कथयेति तेन निष्पादीनि सर्वा
णिकर्माणिकामाभिसंधिनाः नुष्ठीयमानानि काम्यानि संयच्यन्ते ते
षां ज्ञानानुष्ठानवर्जनं मुमुक्षोः संन्यासः एवं च व्याख्याने श्रुत्यपरं
यविरोधो नापद्यते यतः पंचमेर्जनं संशयच्छेदाय संन्यासकर्मयोग
योः केचित्प्रतिपत्तिरभिप्रायता संन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते इति
संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभावित्युपक्रम्य तयोस्तु कर्म
योगस्य नीरागद्वेषतया कर्मानुष्ठानलक्षणविशेषप्रतिपादनाय
क्रमेण संन्यासस्य ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न दृष्टिर्न कांक्षतीत्यादिना

लक्षणमुक्तं तेनविशिष्टरूपतयायथाविहितानां सर्वकर्मणामनुष्ठा
नमेव संन्यास इति स्थितं अथ सांगत्यावसे विचक्षणः परमार्थविदः
सर्वेषां नित्यादिविभागेन व्यवस्थितानां यज्ञादीनां वर्णाश्रमविहित
कर्मणां फलस्य स्वर्गादिभोगलक्षणस्य सांगपरिहारमाहुर्न तय
ज्ञादिस्वरूपस्य कर्मणो परिहारं नथैव च शर्वं यस्य सर्वं समांभानि
राशीबंधनास्ति ह सांगं यस्य कृतं सर्वं सत्यागी सच बुद्धिमानिति सांग
स्यापिलक्षणमुक्तं एवं च कर्मफलस्यानभिसंधानं सांगो न कर्मणः
परिहार इत्युक्तं भवति न तत्र संन्याससांगयोरेकार्थतैव सिद्धान्तः ॥ २ ॥

~~नानंदो वदति ये के कर्म प्राकर्म नी~~
~~विष्णोः यज्ञदानतपः कर्म न त्याग्यमिति ज्ञायते इहैवैके केचन न नी~~
~~विष्णो मतिमत्तः केवलज्ञानवादाभिनिविष्टाः सर्वनाम कर्मसा~~
~~ंगं परिहार्यमिति कथयंतियनस्तत्सर्वकर्ममुत्थाति शयद्वयादिति~~
~~दैवैयुक्तं मये पुनर्मनीषिणो यथोक्तं कर्मयोगवादिनो यद्वनमे~~
~~व संन्यासविहितं कर्म न त्यागेन परिहार्यमित्याहुः यथावयता~~
~~देर्निवृत्तस्य कर्मणः परिहाराय नुपपत्तिलया वक्तव्यः प्रतिपादितं~~
~~प्राक् उक्तं च संन्याससांगयोः परमार्थतएकार्थयोस्तत्त्वद्वयस्य~~
~~देहनिवृत्तयोः सांगविवक्षमेव वक्तव्यमाह ॥ ॥~~

अत्रोत्तरं
श्रीभगवानुवाच

का म्या नो पुत्रकामो यजेतेत्यादिना फलकामनया चोदितानां
कर्मणां त्यागं परिहारं कवयः सर्वज्ञाः संन्यासशब्दार्थं जानन्ति
कामोपिकर्मणि फलाभिसंधिरेव वर्ज्येन त्वनुष्ठानमित्याह स
र्वेति सर्वेषां नित्यैमित्तिककाम्यानां कर्मणां यज्ञादीनां क्रिया
मानत्वेपि फलस्य स्वर्गादिलक्षणस्य सांगवर्जने विचक्षणाविवे
किन स्यागशब्दार्थमाहुः एतेन संन्याससांगयोरेकार्थता सि
द्धा

पंचोत्तीरीका

गी.
टी.
३

ने निर्णीयाय भगवानुवाच काम्यानामिति केचित्कवयः पंडिताः।
काम्यानामस्य मेधा दीनां कर्मणां संयासं कर्तव्यं तेन प्राप्तानां प्रकर
णं संयासशब्दार्थं विदुर्विवक्षणाः केचित्तेषां विनः सर्वकर्मफल।
त्यागं सर्वकर्मणां नित्यं तेनैव नितिकानां क्रियमाणानां प्राप्तसंबन्धिन
या प्राप्तस्य फलस्य त्यागशब्दार्थमाह २॥

राजीवसमिद्धोधिनी॥

अत्रोत्तरं भगवानुवाच काम्यानामिति कामेभ्यः स्त्रादिविषये
भ्योदितानि यानि कर्माणि स्वधर्मपुण्यदित्याद्यपूर्वपरवर्णो वि
तानि कृषिवाणिज्यादीनि कामादागतानि वा कर्माणि स्वधर्मप्र
व्यावकप्रतिकूलमानसिकसंकल्पात्मकानि बहुशः पूर्वमभि
हितानि तेषां काम्यानां कर्मणां त्यागं संयदिह संस्वधर्माद्यानपर्य
वसितं संन्यासपदं अभिधेयं कवयः परावरदृष्टारो विदुः तथा
सर्वेषां कर्मणां स्ववर्णोचितानां पुण्यदीनां यत्फलमैदिकादिकं दृष्ट्वा
दृष्ट्वाप्यंतस्य त्यागो न भिन्नं न स्वधर्मनुष्ठानपर्यवसायितं त्यागं
विवक्षणाः परमार्थविदः प्राहुः कथयंति इत्येवं विषयभेदाद्भि
न्नार्थताप्येकानुष्ठेयविषयप्रवृत्तिपर्यवसायिन्यनयो रविरुद्धैवे
ति प्रागपि व्याख्यातं एकार्थतापि समीचीनैव सावयथा काम्यते
सो कामः प्रवृत्तिप्रयोजकं हि विधेयं फलं तदभिसंधिनानुष्ठितानि
सर्वाणि कर्माणि स्वधर्मभूतान्यपि काम्यानि भवंति तेषां त्यागं संयदि
ह्यंतदितरेषां अनुष्ठानव्यवस्थापनेन फलमात्रपरिहारपर्यवसि
तं संन्यासमाहः तथैव कर्मफलत्यागं त्यागं कथयंतीति विशिष्ट
रूपतया यथाविदितानां सर्वकर्मणां अनुष्ठानमेव संन्यासत्याग
शब्दाभिधेयं न पुनः कर्मणां परिहार इति भावः २॥

मुमुक्षु

भाषा अनुवाद

इस प्रज्ञान की प्रज्ञा के उत्तर से भगवान कहते हैं कि देवो प्र
जकी कामना करि प्रवृत्ति यज्ञ करे और स्वर्ग की कामना
करि अश्वमेध यज्ञ करे तथा और और कामना करि जो जो क
र्म विहित है ऐसे जो काम्यकर्म निम सबके परित्याग करनेको
ही पाण्डित लोग संन्यास जानते हैं अर्थात् फल सहित सक
ल कर्म के त्याग को संन्यास जानते हैं और जितने कर्म
अकर्म कहे ऊत्तसित कर्म और निमित्तकर्मों के फल
मात्र त्याग को विवक्षा कहे निष्ठा लोग त्याग कहते हैं पर
विचारसे तो कर्म त्याग करनेको तो त्याग नहीं कहते हैं फल
त्याग वस्तुक त्याग हो सकें हैं क्योंकि वदनेरे कर्म ऐसे हैं कि
जिनका शरीर रहने त्याग नहीं हो सकता है तो शास्त्राक्त कर्म
निमित्तक उपासना आदि जिन से बुद्धि की बुद्धि और ज्ञा
न की योग्यता होती उनका त्याग लोकविरुद्ध संसारप्रवर्णामे
अनुचित है परंतु जिसको तत्त्वज्ञान नहीं भया है उसको कर्म
फल के त्याग करने ही को त्याग जानो और जिसको तत्त्वज्ञान
है उसीको समस्त कर्म का संन्यास हो सके है और उचित है य
ह भगवानने कहा १ ॥

टीका

सकामकर्म के त्याग को संन्यास हूंकविज्ञान सर्वकर्मफल
त्यागकों कह दित्यागसंज्ञान २ ॥

न्याज्येदोषवदित्येके कर्मप्राप्तिमितीषिणाः य
ज्ञदानतपःकर्मनन्याज्यमिति चापरे ३ ॥

शोकरभाष्यटीका १

यदिकां कर्मपरित्यागः फलपरित्यागो वार्यो वक्तव्यः सर्वथा
परित्यागमात्रे सन्नासमागशब्दयोरेकोऽर्थः स्यात् तदुदपदशब्दा
विव ज्ञानतरभक्तार्थो ननु निमित्तमिति कानो कर्मणां फलमेव
नास्तीत्याहुः कथमुच्यते तेषां फलप्रागः यथा वक्ष्यायाः पुत्रप्रा
प्तौ नैषदोषः नित्यानामपि कर्मणां भगवता फलवत्तमेव स्यात् व
त्ताति भगवान् अनुमित्येति ननु सन्नासितमिति च नन्नासितमे
व हि केवलं कर्मफलसंबन्धे दर्शयन्नसन्नासितो नित्यकर्मफलप्रा
प्तिर्भवत्यस्यागिनो प्रेत्येति दर्शयति न्याज्यदोषेति न्याज्यत्पुरुषो दो
षवत् दोषोऽस्यास्तीति दोषवत् किं तत् कर्म संबन्धहेतुत्वात् सर्वमेव
अथवा दोषोऽयथागादिस्तज्यते तथा न्याज्यमित्येके कर्म प्राहुः
मिणीषिणाः पण्डिताः सांख्यदिदृष्टिमाश्रित्य अधिकृतानां कर्मि
णामपीति तत्रैव यज्ञदानतपःकर्म न न्याज्यमिति चापरे कर्मिणां
वाधिकृतानां तपेति विवक्षाः ननु ज्ञाननिष्ठान् सन्नापिनः स
न्नासिनोपेक्षानयोगेन सांख्यानां निष्ठमया पुनः प्रोक्ता इति क।
स्माधिकारादप्राप्तत्वात् न तान् प्रति विहिता विन्ता ननु कर्मयोगेन
योगिनामिति अधिकृताः सर्वे विभक्तनिष्ठा अपीद सर्वशास्त्रोपसं
हारप्रकरणे यथा विचार्यते तथा सांख्या अपि ज्ञाननिष्ठा विचार्यता
मिति न तेषां मोहकेशदः खनिमित्तमागानुपपत्तेर्न कायकेशानि
मितानि उः खानि सांख्या आत्मनि पश्यन्ति शब्दादीनां क्षेत्रधर्मत्वेन
व दर्शितत्वात् अतस्ते न कायकेशदः खभावान् कर्म परिगृह्णन्ति ना
पि ते कर्माणात्मनि पश्यन्ति येन नियते कर्म मोहात् परिगृह्येयं
णानां कर्मणां किंचित्करोमीति हि ते सन्नासन्ति सर्वकर्माणि मन
सा सन्नास्येतादिभिर्हि तत्तद्विदः सन्नासप्रकारउक्तस्तस्माद्येमेधिक
ताः कर्माणात्मानं विरोधेद्योच मोहात् त्यागः सम्भवति कायकेश
भयाच्च तपव तामसास्यागिनो राजसाश्चेति निन्दते कर्मिणां मनोऽन्तः

श्री-
गी.टी.
प्र.

ज्ञानो कर्मफलसागस्तमर्थं सर्वारम्भपरित्यागी मौनी सन्तुष्टो येन
केनचिदनिकेतः स्थिरमतिरिति परमार्थसन्नासिनो विशेषितत्वात्
वक्ष्यति च ज्ञानस्य या परा निष्ठेति तस्मात् ज्ञाननिष्ठाः सन्नासिनो
नेह विवक्षिताः कर्मफलसागप्यव सात्विकत्वेन योगेन तामसत्वाद्यपे
क्षया सन्नास उच्यते न सत्यः सर्वकर्मसन्नासः सर्वकर्मसन्नासासम्भ
वे च न हि देहभूतेति हेतुवचनामत्यापेवेति चेन्न हेतुवचनस्य स्तस्य
शीत्वात् यथासागाच्छान्तिरनन्तरमिति कर्मफलसागस्तुतिरेव यथो
क्तानेकपक्षानुष्ठानाशक्तिसन्तो युर्जनं प्रति विधानात् तथेदमपि न हि
देहभूता शक्तमिति कर्मफलसागस्तमर्थं न सर्वाणि कर्माणि मनसा
सन्नास्यन्तेव कुर्वन् कारयन्नास्ते यस्य पक्षस्यापवादः केनचिदर्शयि
तं शक्यस्तस्मात् कर्मण्यधिकृतान् प्रमेयैष सन्नाससागविकल्पः
येन परमार्थदर्शिनः साक्षात्तेषां ज्ञाननिष्ठायामेव सर्वकर्मसन्नास
लक्षणाग्रामधिकारो नास्तीति न ते विकल्पाहीनस्तथोपपादितमस्माभि
र्वेदाविनाशिनमित्यस्मिन् प्रदेशे तृतीयादौ च ३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका २

नत् किमिदानीं सन्नाससागशब्दयोग्यतान्तिकं भिन्नार्थत्वनयाच प्र
सिद्धिविरोधः स्यादित्याशङ्कावात्तरभेदेपि नात्यन्तिकभेदोस्तीत्याह य
दीति प्रज्ञाभावाद्दध्यायास्तसागायोगवन्निमित्तमिति कर्मणामफ
लानां फलसागानुपपत्तेरुक्तसागशब्दार्थेन सिध्यतीति शङ्कते न
त्विति निमित्तमिति कर्मफलस्य वन्त्याप्रसादशब्दाभावात्सागसंभ
वात्कल्याणशब्दार्थः संभवतीति समाधत्ते नैष दोष इति भगवता तेषां
फलवत्त्वमिष्टमित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति वक्ष्यतीति न हि सन्नासि।
नामसन्नासिनाञ्च निग्राह्यवृत्त्यापि नामविशेषेण तत्फलं स्यादिति चे
न्नैवेत्याह नत्विति वक्ष्यतीत्यनुकर्षणाच्चकारार्थः प्रसक्त वचसोर्थे प्रकृ
तोपयोगित्वेन संग्रहस्मारयति सन्नासिनामिति काम्यानि वर्जयित्वा नि
मित्तमिति कानि फलाभिलाषादते कर्तव्यानीत्युक्ते पक्षे प्रतिपत्तिरिति
न द्रष्टव्यं विप्रतिपत्तिमाह साज्यमिति कर्माणाः सर्वस्य दोषवत्त्वे हेतु।
माह वन्मेति दोषवदित्येतदुत्थानत्वेन यावत्प्रे यथवेतिकर्माण्यनधि
कृतानामकर्मिणामेव कर्म त्याज्यं कर्मिणानन्याग्रे प्रसवायादित्या।

शेषाह अधिकृतानामिति नहि तेषामपि कर्मसंज्ञतो प्रत्यवायोहि
 सादिशक्तस्य कर्मणो नष्टाने परंप्रसवायादिति भावः सांख्यदिपक्षसमा
 साविति शब्दः मीमांसकपक्षमाह तत्रैवेति कर्माधिकृतैवेति यावत्
 कर्म निमित्तैवेति कञ्च काम्यानां कर्मणामित्याशयः श्लोकाभां कर्मि
 णोधिकृताननधिकृतोऽप्येव दर्शितविकल्पानो प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह
 कर्मिण इति पक्षकारव्यवच्छेदमाह नन्विनि तदेव सूटयति ज्ञानेति
 कर्माधिकृतानां ज्ञाननिष्ठानां विभक्तनिष्ठावत्त्वेन पूर्वोक्तानामपि शा
 स्त्रार्थोपसंहारेऽनविचार्यत्ववत्ताननिष्ठानामपि विचार्यत्वमत्राविरु
 द्धमिति शङ्कते नन्विनि सांख्यानो परमार्थज्ञाननिष्ठानां ताव विचार्य
 तेऽनन्तरमाह न तेषामिति ननु तेषामपि स्वात्मनि क्लेशादः सांख्यदिप
 क्षपक्षान्तरद्वयोरेण राजसकर्मण्यगसिद्धेर्विचार्यते तस्याह न कायेति
 तत्र हेतुध्यायोक्तं हेतुकरोति शब्दादीनामिति स्वात्मनि सांख्यादी
 नो क्लेशाद्यप्रतिपक्षो फलितमाह अत इति ननु तेषां क्लेशाद्यदर्शने
 पि स्वात्मनि कर्माणि पश्यतान्तरागोपकृतेषां कायक्लेशादिक
 रत्वा त्रेत्याह नापीति अज्ञानात्माहमाहत्यात् नियतमपि कर्मसंज्ञे
 शक्येन तत्त्वविदे स्वात्मनि कर्मादर्शने तस्यागो हेतुभावादिति मत्ताह
 मोहादिति कथं तर्हि तेषामात्मनि कर्माण्यपश्यतो प्राप्ताभावे तस्या
 गः सत्यासत्तद्वाहयणानामिति अविवेकशमानां कर्मणां त्यागस्त
 त्वविदामित्युक्तं स्मारयन्त्राप्तप्रतिषेधं प्रत्यादिशति सर्वेति तत्त्वविद
 मत्राविचार्यते फलितमाह तस्मादिति येनात्मविदस्तत्त्वेष्वनन्तरं स
 म्यथः कर्माण्यधिकृतानामनात्मविदो कर्मत्यागसम्भावनां दर्शयति
 येषाञ्चेति तन्निन्दाकरोऽप्युक्तेराशङ्क्याह कर्मिणामिति किंच पर
 मार्थसत्यासिनो प्रशस्यतोऽपलम्भान् निन्दाविषयत्वमित्याह सर्वेति
 किंचात्रापि सिद्धिप्राप्तोपयोग्यादिना ज्ञाननिष्ठावत्त्वमाणात्तान्तरा
 तदनात्वे विचार्यतेत्याह विचार्यतेत्याह वक्ष्यतीति कर्माधिकृतानामे
 वात्र विवक्षितत्वात् न ज्ञाननिष्ठानामित्यपसंहरति तस्मादिति ननु स
 न्यासशब्देन सर्वकर्मसत्यासस्य गुणत्वात्तथाविधसत्यासिनामिह विव
 दितत्वे प्रतिभाति तत्राह कर्मणि सत्यासशब्देन मुख्यैव सत्यासस्य

श्री-
गी. टी-
३

गृहणादौ गामाद्योर्मित्वे सम्यग्गतादयथा तदसम्भवे हेतुर्किंचैय
र्णादप्रतिषेधादिति शोकेन सर्वेति भेदे हेतवचने सर्वकर्मसमासा
संभवसाधकं कर्मफलमागस्तुतिपरत्वादिति परिहरति नेत्यादिना य
नदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति दृष्टान्तेऽपि यथा कृतार्थेति किं न सा
दिमाशङ्काह यथोक्तेति नहि फलमागदेव ज्ञाने विना मुक्तिर्भूता स
केर्तनैकाधीनत्वसाधककृतिस्त्विति विरोधादहेष्ट्यादिना चानन्तरमेव
ज्ञानसाधनविधानानर्थक्यादमागस्तुतिरेवात्र ग्राह्यमर्थः दृष्टान्तगत
मर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति तथेति प्रागुक्तपक्षापवादविवक्षया हेतुक्ते
स्वावधार्यत्वमेव किं न सादिमाशङ्का तदपवादो हेतुभावात्तैवमित्याह
नसर्वेति नचेयमेव हेतुर्किसुदपवादिकामया सिद्धेरुक्तत्वादिति भा
वः साव्यसम्प्रासापवादसम्भवे सम्प्रासमागविकल्पस्य कथं साव्य।
काशतेमाशङ्काह तस्मादिति ज्ञाननिष्ठान्प्रत्युक्तविकल्पान्नपपन्नौ
कुत्र तेषामधिकारस्तत्राह येति सम्प्राप्तौ विकल्पानर्हत्वेन ज्ञान
निष्ठायामेवाधिकारस्य भूयः स प्रदेशेषु साधितत्वात् साधनीयत्वापे
क्षेनाह तथेति ३ ॥ **स्वामिहृतटीका ३**

तु विदुषः फलमागमात्रमेव सागशङ्कायां न कर्तव्यमिति तदेव स
तौ रनिगमेन रत्नीकं त्वमतभेदे दर्शयति ताज्यमिति दोषवत्तस्मा
दिदोषवत्तेन वंधकरमिति हेतोः सर्वमपि कर्ममाज्यमिति के साव्या
प्राङ्मनीषिणा इत्यस्यायेभावः नहि स्यात् सर्वाभूतानीति हि निषे
धः पुरुषस्यानर्थहेतुर्हि स्यात् अतीवो मोपेपञ्चमालभेतेत्यादि।
प्राकाराणां कोविद्विस्तृप्तिहासायाः कृतपकारकत्वमाह अतोभिन्नावि
षयत्वेन सामान्यविशेषमायागोचरत्वात् इत्यसाधेयत्वं सर्वेष्वपि क
र्मसु हि सादेः संभवान्न सर्वमपि कर्ममाज्यमिति तदुक्ते दृष्टवरात्
अविकः स एव विमुह्यति शयप्रकः तदिपरीतः प्रेयान्ता।
काव्यकृतविज्ञानान् इति प्रपरेत्तमीमांसकाः यत्तादिकं कर्मनमा
ज्यमिति प्राङ्गः अयं भावः कृतार्थापिसती हि सा पुरुषो वै कर्तव्या
साव कृतयोदेशेनापि कृता पुरुषस्य प्रयवायहेतरेव अनेन विधि
निषेधयोः संसारफलतावार्थेने सामान्यविशेषमायं संपादयितुम्

यथादिविधिर्विधेयस्तद्वेशेनानुष्ठानेविधेते तादर्थ्यलक्षणाना
ल्लेषत्वम् नतैवेतिषेधोपिनिषेधस्यकृततादर्थ्यमपेक्षतेप्रामिमा
त्रापेक्षितत्वात् अथवाज्ञानप्रमादादिकृतेदोषाभावप्रसंगात् तदे
वेसमानविषयत्वेनसामान्यस्यविशेषेणवाधान्नास्तिदोषवत्ते
प्रतोनिसेयज्ञादिनत्याज्यमिति

॥ **पेशाचभाष्यटीका ४ ॥**

त्याज्योक्तकृतदोषवत्कर्मनस्माद्वेधहेतुतात्याज्यमित्येकेमनीषिणः
प्राज्ञः अथवादोषशब्देनरागद्वेषादुच्यतेदोषवत्तरागद्वेषवनाभ्यां
त्येकर्मत्याज्येभेदवेधकत्वादित्येकेमनीषिणः प्राज्ञः निसेयज्ञदानतपः
कर्मनत्याज्यमितित्वकर्मणातमभ्यर्चसिद्धिर्विदितिमानवश्चितिवचना
त् मोक्षार्थिनामपिनत्याज्यमित्यर्थः ३ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

त्यागशब्देनैवनिर्णयवचनान्ननियतस्यतुसंसासे कर्मणो नोपपद्य
ते मोक्षान्नस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः भवत्यस्यागिनोप्रेतन
तुसंसासिनोक्त्वित् इतिचपरस्परपर्यायतादर्शनाच्चतयोरेकत्वेप्री
यतरतिनिष्प्रोयतेत्याज्यदोषवरित्येकेकर्मप्राज्ञर्मनीषिणः एकेमनीषि
णः कापिलर्करयश्चतन्मत्तानुसारिणोरागादिदोषान्वेधकत्वात्स
र्वयज्ञादिकंकर्मसुमत्तत्वात्याज्यमित्याहुः यत्तेति अपरेपरित्यायज्ञा
दिकंकर्मनत्याज्यमितिप्राहुः ३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥

तदत्रैवविशेषनिर्णयायमतान्यप्यस्यति त्याज्यदोषवरित्येकेकर्म
प्राज्ञर्मनीषिणः यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यमितिचापरे ३ ॥

परमार्थप्रवादी ७ ॥

अथास्मिन्नर्थमतांतरस्यप्यस्यति त्याज्यमिति यत्तेहिंसादिदोष
वत्कर्मवेधकंभवतीत्याज्यमित्येकेमनीषिणः सांख्यावदिति
तथाअपरेमीमांसकाः शुनीषोमीयेपश्चर्मलभे तेत्यादिश्रु
तिवत्तात्पर्यदानतपःकर्मनत्याज्यमिति वदन्ति ३ ॥

श्री-
मी-दी-
शु-

वतमालीरीका ८

इदानीं द्वितीयप्रश्नप्रतिवचनाय स्यात्समागशब्दार्थस्यैव विधेति
रूपयितेन तत्र विप्रतिपत्तिमाह साज्यमिति एकैकनीषिणाः कपिला
नपायिनः कर्मदोषवद्विंशतिपक्षेऽष्टवैयर्थ्ये च सर्वकर्माधिकारि
भिरपि साज्यमिति प्राहुः यद्वा दोषवत्तदोषश्च यथा दोषो रागादि
सज्यते तदहं कर्मसाज्यमनन्तरं विविदिषैः कर्माधिकारिभिरपीत
यैः उपरैर्जैमिन्या यन्नपायिनः कर्माधिकारिभिश्चित्तु अदिहारा वि
विदिषोऽप्यर्थे यत्तद्वानतपः कर्मन साज्यमिति प्राहुः ३ ॥

ऊसमवैजयेनीरीका ८ ॥

सागविषयेऽपिर्मनभेदोस्तीत्याह साज्यमिति यत्तद्विंशत्यने।
कदोषपुरुषतोऽसत्त्वगापुरुषेण साज्येद्वा त्वरूपतोऽहं यमिमे
वि० वेप्रकारेण केन हि सा त्वर्वाणी भूजानीत्यादिश्रुत्यर्थमेवांगीक
र्वाणाः अग्निशेमीयं पशुमालभेत्त्यादिश्रुतिं पशोरन्तर्भवेत्तद
नित्तद्विंशत्तत्त्वके मारणमिति प्रवृत्तमाणाः कपिलमतानुसारी
णाः प्राहुः यत्तत्त्वमेव नीषिणाणां मुत्तायत्तदानतपः कर्मसमुत्तणान
साज्यमिमेव सपरैः अग्निशेमीयं पशुमालभेत्त्यादिश्रुतिर्विंशत्याः
ऊत्वे गंवदतिनत्तत्त्वसाध्यं हेतुत्वे निवारयति तस्माद्वा साध्यत्वे
न हि सायासंभवेः सोऽन हि सादिति सामास्यनो निषेधस्तु कृतो
रप्यत्र तस्याः पापतामाहेति न किंचिद्वदन्वमिति प्रवृत्तमाना जैमि
नानुसारीणाः प्राहुः यद्यपि कर्मणो हिंसा नृशकत्वेनास्ति तथापि
ना० वेदेन धर्मताभिधान्न दोषवत्तमतः कार्यमेवेत्यभिप्रायः ३ ॥

मधुसूदनीरीका १० ॥

अथना द्वितीयप्रश्नप्रतिवचनाय स्यात्समागशब्दार्थस्यैव विधेति
निरूपयितेन तत्र विप्रतिपत्तिमाह सर्वकर्मवैयर्थ्यहेतुत्वाद्दोषवद
उष्टे अतः कर्माधिकृतैरपि कर्मसाज्यमेवेत्येकैकनीषिणाः प्राहुः
दोषवत्तदोषश्च यथा दोषो रागादि सज्यते तदहं कर्मसाज्यं अतः
तत्र वैयर्थ्येन सज्यते विविदिषैः कर्माधिकारिभिरपीते कपिलः प्र
वृत्तिरीयः पक्षः कर्माधिकारिभिरनः करणमुदिहारा विविदिषोऽप्यर्थे

वि०

स्यर्थे यत्तद्वत्तपः कर्मन त्याज्यमिति चापरे मनीषिणाः प्राहुः ३ ॥

सदानेदी टीका ११ ॥

अथ हितीयप्रश्नस्य परिहाराय केशवः संन्यासस्यागोचरत्वेनैव
त्रैविध्यमेव हि १ विप्रतिपत्तिमाहौत्वा ज्ञमिमादिना स्फुटं बंधं
तु तया सर्वकर्ममुपमनोबुधैः २ त्याज्यमेकेवुथाः प्राहुः कर्मण्यपि
कृतैरपि ३ त्रैकं मतमशोके हितीये प्राह केशवः ३ कर्माधिकारि।
भिः पुंभिर्भीषु ह्यावोयलथये यत्तद्वत्तपः कर्मन त्याज्यमिवाप ति
३ ४ ॥ ३ ॥ नीलकंठी टीका १२ ॥

इदमेव पक्षद्वयमाह त्याज्यमिति एकेमात्राः मनीषिणो मनो
निग्रहसमर्थाः परमात्मनि उत्पन्नविविदिषाणां पुरुषाणां दोषा
वत्तदागादयो यथा त्याज्यास्तद्वत्तपः कर्मन त्याज्यमिति प्राहुः अपरे
तु विविदिषार्थिना यत्तादिकेन त्याज्यमिति वा प्राहुः रित्युच्यते
तथा च हि विधाः श्रुतय उपलभ्येते न कर्मणान् प्रजयायते न।
त्यागेनैके मुमुक्षुस्तत्त्वमानसुः कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छन्ते
समाश्नयाः अविहृदिष्यमेवैतत्तद्वत्तपः विदुषां तु कर्मसु प्रवृ
त्तिकाणां ज्ञानमप्यनुत्पन्नत्वात् ततः सिद्धएव त्याग इति न तात्त्विक
मविधिर्वा त्यागविधिर्वा प्रवर्तते यथोक्ते न कर्माणि न ज्ञेयो गी
कर्मभिरप्यज्यतेत्यासाविति ३ ॥

आनेदी टीका १३

संन्यासस्यागोचरयोरेकार्थतया विस्तारयति एकेकेवलज्ञाना
नुष्ठानवादिनः दोषवद्वत्तपः कर्मन त्याज्यमिति हेतोः सर्वमेव कर्म त्याज्य
मित्याहुः अपरेकेवलकर्मणः यत्तादिकं हि नियतं कर्म न त्याज्य
मित्यर्थः ३ ॥

रामकंठी टीका १४ ॥

तत्र तया विधे संन्यासादभिन्नार्थे त्यागे प्रोक्तलक्षणविषये निश्चये नि
र्णये मन्मतमवधारयत्याख्यातलक्षणस्य कश्चिदानीं निश्चयो वशि
ष्ठेन यदर्थमेव मुच्यते इत्यत्र हि शब्दो हेतौ यस्यात्सामान्येनो

श्री.
गी.टी.
अ.

तच्चतयोर्भिन्नार्थतावादिना
तुपन्यस्यतमेवसंन्यासे
र्थत्यागेसम्पत्तिपादयि
तुमाह॥

कलसूत्रागेविशेषतोवक्ष्यमाणहेयोपादेयरूपेणविभागेनविप्र
कारःपुरुस्तात्सम्पदप्रकटीकृतः इत्यस्यागदिययनिश्चयेवक्तव्ये
सत्तिकर्मणांत्यागस्यपरमिभमतायवर्गलक्षणफलहेतुत्वादस्य
मन्त्रमेवमनियारयितुंयदर्शितागमोपपत्तिगभीकारेणसर्व
कर्मणासत्यागतमेवतावदाह+इहैकेकेचनमनीषिणोमति
मन्नःकेवलज्ञानवादाभिनिविष्टाः सर्वनामकर्मत्याज्यपरिहा
र्यमितिकथयंतियतस्तत्सर्वकर्मामुद्यतिशयक्षयादिभिर्दो
षैर्युक्तममेपुनर्मनीषिणोयथोक्तकर्मयोगवादिनोयत्तत्तथा
चूयंशास्त्रविहितकर्मनत्याज्यनपरिहार्यमित्याहुः यथाचय
त्तादेर्नियतस्यकर्मणःपरिहार्यानुपपत्तिस्तथावद्भूशःप्रति
पादितंशक उक्तंच

तथासत्यागयोः परमार्थनपकार्ययोः
तथासत्यागयोः परमार्थनपकार्ययोः ३ ॥

नदेवविशेषनिर्णयायमतात्पर्य
सति-एकेमनीषिणःसंख्याश्रयादोषवदविशुद्धितयातिशयादिदो
षयुक्तत्वात्कर्मसर्वत्याज्यपरिहार्यमित्याहुः यद्वादोषवत्
दोषइवमनीषिण इत्यस्यायमभिप्रायः नहिंस्यात्सर्वभूतानिइ
तिहिनिषेधः पुरुषस्यानर्थहेतुहिंसेत्याह अग्निष्टोमीयेपुमा
लमेतेत्यादिप्राकरणीकेविधिस्तुहिंसायाःकृत्स्नकारत्वमाह
अतोभिन्नविषयत्वेनसामान्यविशेषन्यायागोचरत्वाद्द्वयसाथे
षुचसर्वेषूपिकर्मस्तुहिंसादेःसंभवात् सर्वमपिकर्मत्याज्यमेवे
तितुक्तं दृष्टवद्वैश्वविकःसस्यविशुद्धितयातिशययुक्तइति
अपरेतमीमांसकायत्तादिकंकर्मनत्याज्यमित्येवमाहुः यथाच
यत्तादेर्नियतस्यकर्मणःपरिहार्यानुपपत्तिः तथावद्भूशःप्रति
पादितंशक

पंचोलीलीका

अविदुषःफलमागमात्रमेवमागशब्दःनकर्ममागःइत्येतदेवमतोन

इति रासेन दृष्टी कर्तुं मत्तांतरेण दर्शयति पूर्वार्द्धे न सांख्यमतमुत्तरा
 ईदमीमांसकमतमाह सांख्यमिति पक्षे मनीषिणः सांख्या सकल
 मपि कर्मदोषवत् दोषशक्तमिति कारणमाश्रमाहः अथवा दोषवदि
 तिरुह्यतः यथा दोषस्माज्जः तथा सकलं कर्ममात्रं सांख्यापवमाहः अ
 परेमीमांसका यत्तदा न तपः कर्मन सांख्यमिमाहः ३॥

राणीरसमिहोधिनी

एतदेव दृष्टयितुं भिन्नार्थतावादिनां मतमुपन्यस्य तमेव संन्यासा
 भिन्नार्थत्यागं सम्यक्प्रतिपादयितुमाह त्याज्यमिति इदं के केव
 न मनीषिणो बुद्धिभिमाननिवृत्त्याः प्राक्प्रतिपादिता सुरस्वभावा
 स्तामसाजनाः कर्मयत्किं विन्याज्यं परिहार्यमित्येवमाहुः यतस्त
 त्दोषवत्त्वाद्यवादि वियोगस्वपारीरक्षतादिजननेन सदोषमिति
 अपरेषु नर्देव स्वभावाः कर्मयोगिनो यत्तदा न तपो रूपं विविधं कर्म
 न त्याज्यं किंतु तद्व्याप्यमेवेत्याहुः ३॥

मधुभाष्य

此書乃係清康熙年間所刻之
 經書也其書之體裁與前代
 不同其書之內容與前代
 不同其書之體裁與前代
 不同其書之內容與前代
 不同其書之體裁與前代
 不同其書之內容與前代
 不同其書之體裁與前代
 不同其書之內容與前代

भाषा अनुवा

मत्तान्तर को निषय करते हुये उक्त विषय को दृष्ट करने की इच्छा से मतभेद देखाते हैं कि हिंसादि कर्म दोषयुक्त और अनर्थहेतु से वन्धस्वरूप है इस लिये सब कर्म का त्याग करना उचित यह सोच्य मतवाले विवेकी महिंसात्सर्वभूतानि इससे कहते हैं और शुद्धी बोमीये पञ्चमालभेत इस श्रुतिसे श्रुतिशेषमयज्ञसे पञ्चहिंसा को यज्ञक्रिया का संगविधान किया है और सकल कर्मों के करने में जीवहिंसा ज्ञान अज्ञान पूर्वक होती ही है इस में कर्ममात्र का त्याग कहा है और कर्मकाण्डी भीमोसामतवाले शुद्धीबोमीये पञ्चमालभेत इस विधि से कहते हैं कि यज्ञकर्म से हिंसा हिंसा वहीं है करनीही चाये और यज्ञ छोड़ कर हिंसा करने से पुरुष को पाप होता है इस अभिप्राय पर भगवान् कहते हैं कि कोई बुद्धिमान नो कहते कि दोषवत्तकहे दोषयुक्त कर्म त्याग करना चाहिये और कोई यज्ञ दान तप कर्म का त्याग नही कहते हैं बौद्ध कि विधिकत हिंसासे दोष नही होता है पर अहिंसापरम धर्म है

३ ॥

दोहा

कर्मत्याज्य दे दोषयुक्त कहें सुनिःकपद यज्ञदानतपत्याज्य
नदिपेसे और कहेद ३

निश्चयेष्ट्यामेतन्न्यागेभरतसत्तम न्यागेदिप्ररुषयात्रिविधःसंप्रकीर्तितः

शोकरभाष्यटीका १

४

तत्रैतेष्वविकल्पभेदेषु निश्चयमिति निश्चयेष्ट्या अवधारय
मेममवचनात् तन्न्यागे न्यागसत्यासविकल्पे यथादर्शिते
भरतसत्तम भरतातो साधुतम न्यागेदि न्यागसत्यासशब्दा
चोदि योर्थः सप्रकण्वेत्यभिप्रेत्याह न्यागेहीति प्ररुषयात्रवि
विधसिप्रकारस्तामसादिप्रकारैः संप्रकीर्तितः शास्त्रेषु सम्प्रक
कथितः यस्मान्नामसादिभेदेन न्यागसत्यासशब्दाचोः यो॥
धिकृतस्य कर्माणोः नात्मज्ञस्य त्रिविधः संभवति न परमायीद
र्शिनश्चयस्योर्द्धीनस्तस्मात् श्रुतत्वेनासौवक्त समर्थस्त
स्तान्निश्चये परमार्थशास्त्रार्थविषयमध्यवसायमैश्वर्यमभ्युपगम्य

अनेदीगिरी टीका २ ॥

कर्माधिकृतान् प्रत्येवोक्तविकल्पप्रहणावपि कुतोनिर्द्धारणा
सिद्धिस्तत्राह तत्रेति तमेव निश्चये दर्शयितुमादौ न्यागगतम
वान्तरविभागमाह न्यागेहीति नन्न्यागसत्यासयोरुभयोरपि
प्रकृतत्वाविशेषे न्यागमेवावान्तरविभागाभिधाने सत्यासयो
पेक्षकत्वमाप्येतनेत्याह न्यागेहीति सात्विको राजसस्तामसश्च
त्युक्तैर्धैत्रिविधेषु स्वयमेव निश्चयसम्भवोक्तिमत्र भागवतेन निश्च
येनेत्याशङ्क्याह यस्मादिति भगवतामेवोक्तविभागे तत्त्वानिश्चया
द्भागवतनिश्चयस्य श्रोतव्यतेति निगमयति तस्मादिति ४ ॥

+ पवमतभेदउपन्यस्यमतेकथयि । स्वामिकृत टीका ३

तमाह॥ निश्चयमिति तत्रैवेति प्रतिपन्ने न्यागे निश्चयेमेव वचनाच्छ्रुत्वा न्यागा
स्य लोकप्रसिद्धत्वात् किमत्र श्रोतव्यमिति मावमस्याह हे प्ररु।
यथात्र प्ररुषेषु प्रेष्ट्यागोयेडुर्वोचः द्विपस्मादयं कर्म न्यागस्तत्
विदितामसादिभेदेन त्रिविधः सम्प्रकविवेकेन प्रकीर्तितः ४ ॥

श्री-
गीरी-
शु-

पेशाचभाष्यटीका ४ ॥

तत्र त्रैविध्यस्यागमतभेदाच्चतसरागे

मतेतिशयस्या ४५

तमानजटीका ५

निश्चयमिति तत्रैवेवादिप्रतिपत्तेर्यागेत्यागविषयेनिश्चयमत्र
प्राप्त्यागोद्विपरुषयात्रविधिः संप्रकीर्तितः त्यागंक्रिय
मागोषकर्मसुवेदिकेप्रफलविषयतयाकर्तृत्वविषयतयाचम
मताविषयतयाचपूर्वमेवमयाविधिः संप्रकीर्तितः मयिसर्वा। तः
मी० गी० कर्मणीतिकर्तृमेवगादिकेफलेममतस्यादिनिफलत्यागः फ
लविषयत्यागमदीयफलसाधनतयामदीयमितिकर्मनिकर्मम
तयापरित्यागः समताविषयत्यागः सर्वेष्वेककर्तृत्वावसेधानेना
त्मनःकर्तृतात्यागः कर्तृत्वेविषयस्यागः ४ ॥

अभिनवगुप्त

टीका ५ ॥

स्पष्टार्थः ॥

परमार्थप्रणाली टीका ७

यत्वेमतभेदसुपमस्यसमंतकथयितुमाह निश्चयमिति तत्रैवे
विप्रतिपत्तयागेमेवचनान्निश्चयप्राप्त्यागद्विपरुषयात्रविधिः संप्रकीर्ति
तः तामसादिभेदेनसम्यक्कारेणाग्रेनिरूपितोस्ति ४ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

तत्रतयाष्टैकमीधिकारिकर्तृकेसंसासत्यागशब्दाभ्याप्रतिपादि
तेत्यागेफलाभिसेधिएवकर्मत्यागेमेवमवचनान्निश्चयेपूर्वाचार्यैः
कृतेप्राप्तिकृतवर्तुयमतमाह द्वेपरुषयात्रपरुषेष्टद्विपरुष
स्यागः कर्मधिकारिकर्तृकः फलाभिसेधिएवकर्मत्यागः त्रिवि
धस्त्रिप्रकारस्तामसादिभेदेनसंप्रकीर्तितः यदाविशिष्टभावह
पस्यागोविशेषणभावादिशेषाभावाडभयाभावाच्चत्रिविधः संप्र
प्रकीर्तितः तथादिफलाभिसेधिएवकर्मत्यागः सत्यपिकर्मणिफ
लाभिसेधियागादेकः सत्यपिफलाभिसेधौकर्मत्यागादितीयः फला
भिसेधेः कर्मणासत्यागः तृतीयः तत्रप्रथमः सान्त्विकउपादेयः द्वितीय
स्तदेयोद्विधः ३ः स्वव्याकृतोराजसोविषयीसेनकृतस्तामसः प
तावात्कर्मधिकारिकृतस्यागाज्जनप्रमविषयः तृतीयस्तकर्मन।

धिकारिकर्तृकोत्रैगणरूपो नार्जनप्रमविषयः सोपि साधनफ
लभेदेतद्विविधः तत्र सान्निभेन फलाभिसेधित्यागपूर्वककर्मनि
ष्ठानरूपेणानागेन शुद्धचित्तोत्पन्नविदिषस्यात्मज्ञानसाधनवेदो वि
तविद्यारायफलेच्छारहितस्यचित्तशुद्धौ संपाततसाधनस्य कर्मणो
वैधायानां तेषां ज्ञातवदननस्यैव परिणामः संप्रकः साधनभूतो
विविदिषासंन्यासः नैः कर्मसिद्धिपरमा मिति वक्ष्यति द्वितीयः।
स्तज्ज्ञानोत्तरसाधनाभ्यासपरिणामकारि न जन्मसादावेवोत्पन्ना
तयोयस्य स्वतन्त्रफलैकायाः कर्मणाश्चत्वागः सविदसंन्यासः
सत्ययस्यात्मरतिरेवेत्यक्तः ४ ॥

कुसुमवैजयेती टीका ६ ॥

एवेनानाविधमतभेदमपवापिसामिमनमाह निश्चयमिति हे
भरतसत्तम भरतवैशोतमतत्रानेकवाहिनमतभेदापत्रेणोपागवि
षयेमेसर्वज्ञस्य सर्वेश्वरस्य मम निश्चयैरगागविषयकनिर्णीयेष्ट्या
ननु लोकेत्यागस्य प्रसिद्धता तत्र विशेषश्चोत्पत्त्येकिमस्ति यत्त।
स्त्वैष्ट्यावतिप्रतिज्ञां करोषीति चेन्न ब्राह्मणागोहीति हे पुरुषबा
ह्यपुरुषश्चेष्टद्वियसाच्छास्त्रविद्भिस्तामसादिभेदेन त्वादिसिद्धि वि
धः संप्रकीर्तितो विविचोक्तस्तस्मादसौत्यागः श्रोतव्योऽति दुर्वी
थश्चार्थः नियतस्य तसंन्यासमित्यादिभिरनेऽस्यैव विध्यमयापि
वाच्यम् यदाहीति निश्चयेन मपि सर्वाणीत्यादिना पूर्वमेव त्याग
सिद्धि योमपैव संप्रकीर्तितः तत्रैहिकासुखिककर्मजन्यफलं म
मनस्यादिति फलविषयकत्यागपकः भगवत्कारितेन मया।
तत्कारितमिदं कार्यं कृतमतो ममेदं न स्यादिति मम तात्यागवि
षयो द्वितीयः भगवदत्र दिवलपौरुषादिनैवाहमिदं कर्माकर
त्वेकरोमिकरिणोऽतः स एव स्वतंत्रः कर्तृत्वेन तस्योत्पत्ति क
र्तृत्वविषयस्यागस्तृतीयः भरतसत्तमेनेन यत्तस्मिन् भरतवैशोतना
सत्तमोऽतस्त्वेन त्यागविषयेष्टवगाधिकारोऽस्त्यतोऽहवर्हमी
ति सूचितम् पुरुषबाह्येनेन विविधस्यागस्त्यागकर्तृमशक्य

90

मधुसूदनी टीका १- ॥

तत्र तत्राष्टकमीधकारिकर्तृके संन्यासगणशब्दाभ्यां प्रतिपादि-
तेत्यागे फलाभिसेधि पूर्वके कर्मत्यागे मेममवचना त्रिष्वये पूर्वा।
चार्यैः कृतं न्यागभरतसत्तम किं तत्र उर्जयमस्तीत्यत्राह हे पुरु-
ष व्याज पुरुषश्चेष्टहियस्मात् न्यागः कर्मधिकारिकर्तृकः फला।
भिसेधि पूर्वक कर्मत्यागस्य विधेः त्रिप्रकारः नामसादिभेदेन संप्र-
कीर्तितः अथवा विशिष्टाभाववृत्तपस्यागो विशेषणाभावादिशे-
षाभावाभ्यां भावाभावचित्रविधेः संप्रकीर्तितः तथाहि फला-
भिसेधि पूर्वक कर्मत्यागे सत्यपि कर्मणि फलाभिसेधित्यागादेकः
सत्यपि फलाभिसेधौ कर्मत्यागात् द्वितीयः फलाभिसेधेः कर्मणा
अत्यागात् तृतीयः तत्र प्रथमः सात्विक आदेयः द्वितीयस्तद्देयो हि।
विधेः उः त्ववद्या कृतो राजसः विषयासेन कृतस्तामसः एतावान् क-
र्मधिकारिकर्तृकस्यागोर्जनस्य प्रश्नविषयः तृतीयस्तत्कर्मन-
धिकारिकर्तृको नैर्गणवृत्तेनार्जनस्य प्रश्नविषयः सोपि साधनफ-
लभेदेन द्विविधः तत्र सात्विकेन फलाभिसेधित्याग पूर्वक कर्मवृष्ट्या
नृपेणाग्यागेन मुह्यतः करणस्योत्पन्नविविदिषणात्मज्ञानसाध-
नश्रवणाख्यावेदांतवाक्यविचारय फलाभिसेधिरहितस्यातः कर-
णमुह्यैः संन्याससाधनस्य कर्मणो वैतथ्ये जातश्चावहननस्य परि-
त्यागः संप्रकः साधनभूतो विविदिषा संन्यास उच्यते तस्यैव नै-
ष्कर्म्यसिद्धिपरमामिति वदति द्वितीयस्तत्तन्मातरे कृतसाध-
नाभ्यासपरिपाकादसिन्नजन्ममादावेवोत्पन्नात्मबोधस्य कृत-
कृत्यस्य सत्तत्त्व फलाभिसेधेः कर्मणा अपरित्यागः फलभूतः स-
विहृत्य संन्यास उच्यते सत्ययत्नात्मरतिरेवणादिग्राह्योक्त्याभ्यां
प्राख्याख्यातः स्थितप्रज्ञलक्षणादिभिश्च वद्व्याप्रपंचितः यस्मा-
देवेत्यागस्य तत्तत्तुर्जयं न्यागोक्तं तत्तदेदितुमिच्छामीति अतो म-
म सर्वज्ञस्य वचनादिद्वीयमभिप्रायः संवाधनहेयेन कुलानिमित्तो।

तृषः पौरुषनिमित्तोत्कर्षस्योपतातिशयसूचनायोक्तः
निश्चयविप्रतिपत्तिकोऽभिप्रेतयोः पक्षयोः द्वितीयः पक्षः
सदानेदी टीका ११ ॥

तत्रत्यागेत्यादृष्टेकमीषिकृतकर्तृके संन्यासत्यागशब्दाभ्याम्।
विभिः प्रतिपादिते १ निश्चयेमद्वयोभिस्तैश्चोक्तैः कृतैश्च
कर्मधिकारिणोऽस्मात्त्यागः सफलकर्मणः २ तामसादिकभे
देन त्रिः प्रकारः उदाहृतः फलाभिसेधिसंन्यागो विद्यमानोऽपि क
र्मणि ३ सात्विकोऽपि रीत्याग उपादेयोऽसमुत्तमभिः फलाभिसे
धौ सत्त्वैव कर्मत्यागस्तत्राजसः ४ अज्ञानतोदयोरेव प्रमादा
दिभिरेव यः त्यागः फलाभिसेधेऽसकर्मणाऽसत्तामसः हे
यत्वेन मत्तावेनौ त्यागो राजसतामसौ सत्त्वो यः कर्मसंन्यासो
निश्चयः सत्त्वैव अर्जनप्रभविषयो न वा तस्य विवेचनं
यतस्त्यागस्य उर्वीर्यं तत्तेन सात्विकमेषात् ७ वाक्यादिर्ह्यस्यभि
प्रायः संवोधनद्वयेन तत्र कुलौत्कर्षात्त्वकौत्कर्षाद्योग्यतेः।
सूच्यते जीते ८ ॥ ४ ॥

नीलकेदी टीका १२ ॥

निश्चयमिति तत्र कर्मणां त्यागा त्यागविषये विप्रतिपत्तौ स
त्त्वोऽप्यमोपातेत्यागो विषये मेमद्वचना निश्चयेऽप्यत्र द्विय
स्मात्तद्द्वे पुरुषाश्च त्यागः त्रिविधः सात्विकराजसतामस
भेदेन त्रिप्रकारः परिकीर्तितः शास्त्रे दृष्टवैराग्यपूर्वकः क
र्मसंन्यासः सात्विकः आयासभयात्त्यागो राजसः मौढ्यात्
त्यागस्ततामस इति तस्मादिह त्र्यत्यागो निश्चयेन विचारणीय
इत्यर्थः ४ ॥

आनेदी टीका १३

तत्र तयोः पक्षयोर्मध्ये तावन्निश्चयमेवाह ॥ ४ ॥

+ संन्यासत्यागयोः परमार्थतत्पकार्योस्तत्स्वरूपासन्देहनिर्हृतयेत्यागविषयमेववक्तव्यमाह ॥

श्री.
गी. टी.
श्र.

रामकंठी टीका १४

+ तत्र तत्राविधे संन्यासादभिप्रायेत्यागे प्रोक्तलक्षणविषये नि
श्चयं निर्णयं मननमवधारय व्याख्यातलक्षणस्य कदांती निश्च
यो वशिष्यते यदर्थमेवमुच्यते इत्याशङ्क हि शब्दोद्देशो यस्मात्सा
मान्येनोक्तलक्षणस्यागो विशेषतो वक्ष्यमाणोद्देशोपादेयरूपे
ण विभागेन त्रिप्रकारः पुरस्तात्सम्यक्प्रकीर्तितः
विषयनिश्चये वक्तव्येन तत्कर्मणोपायस्य पराभिमतपदवर्गल
क्षणफलहेतुत्वादत्यागत्वमेव निश्चयं विवेचयितुं शक्यं
एतिगर्भीकाद्येन सर्वकर्मणोपायस्य तत्त्वमेव तद्वत् ॥

लासिकी दण्डुली टीका

एवं विप्रतिपत्तौ ह्यमृतं सर्वमतशिरोमणिभूतं निश्चाययितुमाह ॥
तत्रैवं विप्रतिपत्तेत्यागे मद्भवना त्रिप्रत्ययं त्र्यण त्यागस्य लोके प्र
सिद्धत्वात्किमत्र श्रोतव्यमिति मावमं स्यादित्याह हियते हे पुरु
ष श्रेष्ठ प्रयंत्यागः सामान्यजन उर्वो धस्तत्त्वविद्भिः सात्विका
दिभेदेन त्रिप्रकारः सम्यग्विवेकेन प्रकीर्तितः

पंचोली टीका

एवं मतभेदस्योपपत्त्यस्तु मतं कथयितुमाह निश्चयमिति हे भू
तसत्तमतत्रत्यागेत्यागसंन्यासविकल्पे मेममनिश्चयं मतं त्र्यण
त्यागोदित्यागसंन्यासशब्दार्थो हि एक एव सत्तत्त्व हे पुरुष याज्ञसत्त्वा
दिभेदे सिद्धिः संप्रकीर्तितः शास्त्रे प्रकथितः ॥

शराचीरसमिद्धो धिनी ॥

अत्र स्वमतं दर्शयति निश्चयमिति तत्र तयोक्त्यागस्वीकारयो
र्मध्ये त्यागे प्राकृत्यादितस्वरूपेण न पर्यवसायिनि संन्या
सैकार्थमेममनिश्चयमवप्यं स्वीकार्यः स्वधर्म इत्येवं त्र्यणवव
धारय व्याख्यातलक्षणस्य कदांती निश्चयो वशिष्यते यदर्थ
मेवमुच्यते इत्याशङ्क हियस्मात्त्यागः सामान्येनोक्तलक्षणो

पिवद्यमानविभागेन त्रिविधः तिसस्तामसादयोविधाः प्रका
रायस्यसतादृशाः सम्यक्दर्शितः परमार्थविद्भिरिति शेषः अ
तो देयोपादेयतावशिष्यते तज्ज्ञानार्थप्रोक्तव्यमेवास्तीति भावः
४॥

मधुभाष्य

निश्चयमित्यादिना यत्तु भेदोक्तो द्रव्ययत्त इत्यादिना
दानेन भयदानमन्तर्भवति यत्तेषां मध्ये यत्किंविद्यता
दिकं कर्तव्यमेवेत्यर्थः अन्यथा ब्रह्मचारी गृहस्थो वा
वानप्रस्थो यतिस्तथा यदीच्छन्मोक्षमास्यात्तु मुत्तमा
श्रममाश्रयेदित्यादिव्यासस्मृत्यादिविरोधः ज्ञानय
त्तविद्याभयदानब्रह्मचर्यादितत्परोहिते अतो यद्वचो
न्यथा प्रतीयते अधिकारिभेदेन योज्यं अन्यथेतरे
षांगत्यभावात् अन्यस्यागार्येन पुक्त इत्याह ४॥

भाषा अनुवाद

इस प्रकारसे अम मत कहि कर अव अपने मत कहनेको ३
 छासे भगवान कहने किहे भरतसम्भव भरतवेशी अर्जुन ३
 स पूर्वोक्त परस्पर विरुद्ध मतके विषय मे निश्चयइय जो मे
 रे वचन सो सुनो और त्याग की लोकमे प्रसिद्धि है तो उसके वि
 षयमे और का सुनै ऐसा अनुवाद न करना यही कहतेहै कि
 हे पुरुषबाह्य कहे पुरुषश्रेष्ठ अर्जुन त्याग पदार्थ क्या कहि
 न उर्वीथहै जिस हेतु इस काम्य कर्म कात्यायनचदर्शीलो
 गो ने अच्छीतरहसे विचार करके नामस आदि भेदसे त्रिवि
 य कहे तीन प्रकार कहाहै सो त्यागविषयक तीन प्रकार ३
 सी अध्यायके इस सनये श्लोकसे कहेंगे कि नियतसत्त्व
 सन्नासः इति ४ ॥

टीका

ता में मो निश्चयहै तदंतिनके) सगुहं भारत त्यागदि
 मादि पुरुषश्रेष्ठसो त्यागदि तीन प्रकार कहादि ४

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥
 अर्जुन उवाच ॥
 द्रुपद उवाच ॥
 धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे
 समवेता युयुतसः
 मामकाः पाण्डवश्चैव
 त्रैलोक्यमहामनाः
 रजसूयसो वीराः
 संजय ॥
 ॥ १ ॥

第13

[illegible]

यत्तदा न तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् य
ज्ञोदानेन तपश्चैव पावनानि मनीषिणां ५ ॥

शंकरभाष्यटीका १ ॥

कः पुनरसौ निश्चयश्चाह यत्तदिति यत्तोदानन्तपश्येनप्रिवि
ये कर्म तत्प्राज्ञेनयक्तव्ये कार्यकरणायमेव तत् कस्मात् य
त्तोदानेनतपश्चैव पावनानि विशुद्धिकरणानिमनीषिणो फला
नभिसन्धीनामिसेतत् ५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

तमेव भगवतो निष्ठये विशेषतो निर्धारयितुं प्रमृष्टवृत्तमन
नारम्भोक्तप्रवृत्तिं दर्शयति कः पुनरिति यज्ञादीनां कर्तव्यत्वे हेतु
माह यज्ञ इति न केवलं नृणां किंतु कर्तव्यमेवेत्याह कार्यमि
ति प्रतिज्ञामेव विभज्य हेतुं विभज्यते कस्मादिति ५ ॥

स्वामिस्तोत्रिका ३ ॥

त्रैविध्यं त्रयं तस्य तस्य सः कर्मणा श्रमादिना वदन्ति प्रथमेना
वन्निश्चयमाह यज्ञं तिहाभ्यो मनीषिणां विवेकिनां पावनानि चि
तसुद्धिकराणि ५ ॥

पेशावभाषाटीका ४ ॥

यत्तदा न तपः कमेन त्याज्ये न त्याज्ये स त्वसु थार्य सीधरा राध नार्थ
च कार्यमेव यत्तदा न तपः अथवा वनानि उपातद रि तत्तयार्थ
निमनीषिणा ज्ञानिनो यस्मात्त्रिपानियत्तदा न तपः सिउपातद रि
तत्तयार्थे तस्मात्कार्याण्येवेत्यभिप्रायः ५ ॥

समानजभाषरीका ५ ॥

यज्ञेति यज्ञदानतपः प्रभृतिवैदिकैकर्मसमन्तानां कदाचिदपि
न त्याज्यं अपि ता प्रयणारहरहः कार्यमेव कृतः यज्ञदानतपः प्र
भृतीनि वर्णाश्रमसेवधीति कर्माणि मनीषिणा मननशीलानां पा

श्री-
गी. ता-
ही-
शु-

वनाति मननेउपासनेसमुत्तणोयत्तदानतपः प्रभृतीनिपावजी
वेउपासनेऊर्वतासपासननिष्पत्तिविरोधिप्राचीनकर्मविनाशनांशे

५ ॥

शुभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थे ॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

परमार्थप्रपाटी टीका ७ ॥

नञादौ तागस्यस्वरूपेदर्शयति यत्तदानतपश्चि हाभ्यो यत्तदान
तपोरूपेकर्मनसाज्ये किंतुतत्कार्यमेव कृतः यत्तदानतपश्च
मनीषिणाज्ञानवत्कर्मपावनानिचितशोधकानि ५ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

कोसौ निश्चयो विप्रतिपत्तिको दिभृतयोः पक्षयोर्द्वितीय इत्याह
यत्तदानि हाभ्यो चोहेनौयसायत्तदानतपोसिमनीषिणामकृत।
फलाभिसेधीनां पावनानिचितस्य भगवदपरोक्षयोग्यतासेपाद
कानि अकृतफलाभिसेधीनां यत्तदानतपोसि चितशोधकानि
भवेत्येव तस्माच्चितशुद्धिभिः कर्माधिकृतैर्यत्तदानतपश्चित्य
फलाभिसेधिरहिते कर्मतत्प्राज्ये किंतु कार्यमेव तत् शुभ्याज्यते
न कार्यत्वे तद्ये पपादगार्थे पुनः कार्यमेव सक्त ५ ॥

ऊसमवेजयेती टीका ९ ॥

त्यागविषये प्रतिज्ञातं स्वनिश्चयमाह हाभ्यो यत्तदानेति चकारो
हेतुर्नैर्ह्यर्थकः हियस्मान्मनीषिणां शास्त्रीयविवेकबुद्धिमत्तो
मननशीलानां वा यत्तदानतपोसि वरींशु मोचिनानि एवकारा
दस्यापि ज्ञातव्यं यत्तनियमनादीनि कर्माणि पावनानि चितमन
न्नुवदेतरभ्युदितान्मज्ञानद्वारासेरतिहेतुभृतप्राचीनकर्मविना
शकानि भवेति तस्माद्यत्तदानतपः प्रभृतिसेकर्मसमुत्तणानां
पुरुषान्नत्याज्ये प्रमादालस्यादिना न हेयं भवति किंतु तत्कर्मका
र्यमेव कर्तव्यमेव यदीदं कर्म पुरुषो न कुर्यात् तर्हि बुद्धिशुद्धाभा
वेन ज्ञानोदयाभावान्नक्तिमप्राप्य नित्यमेव सारी भवतीमेव काराभि
प्रायः ५ ॥

+ कोसोनिश्चयोविप्रतिपत्तिकोटिभूतयोः पक्षयोः द्वितीयः पक्ष इत्याह द्वाभ्यां ॥

मधुसूदनी टीका १० ॥

+ चोदितौ यस्माद्यज्ञदानतपोसिमनीषिणामकृतफलाभिसेधीनोपा
वनानिज्ञानप्रतिवेधकपापमलत्तालनेनज्ञानोत्पत्तिरयोग्यताह
पशुपशुणाधानेनवशोधकानि प्रकृतफलाभिसेधीनामेवय
ज्ञदानतपोसेवशोधकानिभवेमेव उपाधिषुचैवोपहितमुद्धिरा
भिसेता नस्मादेतः करणमुद्धरिभिः कर्माधिकृतैर्यज्ञोदानतपश्
नियमफलाभिसेधिरहितैर्कर्मतन्त्राज्यकार्यमेवतत्
नतपशुमेतः करणशोधनेनानुपपन्नानिहितफलाभिसेधिनानु
पपन्नानिहितफलाभिसेधिनानुपपन्नानिहितफलाभिसेधिनानु
पपन्नानिहितफलाभिसेधिनानुपपन्नानिहितफलाभिसेधिनानु

सदानेदी टीका ११ ॥

कश्चासौ निश्चयस्तत्र द्वाभ्यामाह रमापतिः फलाभिसेधिहीनानो
यज्ञदानतपोसिद्धिः १ शौर्क्यात्मविज्ञानप्रतिवेधमलत्तात् त
स्माच्चित्तविमुद्धात्मविज्ञानायाधिकारिभिः २ फलाभिसेधिही
नेयकर्मणाज्यनतदुधैः यस्माद्यज्ञादिकैर्कर्मकर्तव्येनचोदिते
नस्मान्नयाज्यमेवेति किंतु कार्यप्रयत्नतः ४ ॥ ५ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

सूचीकराहमायेनयागस्वरूपकथनात्पादपरमतमयागपक्षे उ
पपस्यति यज्ञेति यज्ञादिकैर्कर्मनयाज्ये किंतु कार्यमेवविधि
गृहीतेनैवपुंसाश्रयणमनष्टयमेवतत् अकरोप्रमवायप्रव
णात् चकारोदितार्थः यस्माद्यज्ञोदानतपश्चैवमनीषिणो निष्कामा
नोदेभादिरहितानोपावनानिचितशोधकानितथाचक्रतिः ३
योधर्मस्तेषां यज्ञोध्ययनेदानमितिप्रथमस्तपश्चद्वितीयो ब्रह्म
चर्योचर्यकुलवासी तृतीयः सर्वपक्षेप्राणलोकाभवेनीति यज्ञादी
नोदहस्यधर्माणो तपसोवनस्यधर्मस्याचार्यकुलवासस्यब्रह्मचारि
धर्मस्यचपावननैदर्शयति अत्रापियज्ञदानशब्देनगृहस्यधर्मीज्ञे
याः तपश्चित्तवानप्रस्यधर्मीः परिशेषात्कर्मनिब्रह्मचारिधर्मी
अज्ञेयाः ५ ॥

श्री.
गी.टी.
श्र.

आनंदी टीका १३

एवं न त्याज्यं कार्यमेवेति नियोगेन सर्वथैव केवलज्ञानानुष्ठायि म
न निरस्तं परमेश्वरेण ॥ ५ ॥

रामकंटी टीका १४

इत्थं त्यागविषयनिश्चये वक्तव्ये सति कर्मणां त्याग
स्वरूपमभिमतपवर्गलक्षण
फलहेतुत्वात् त्यागमेव प्रति
पादयितुं प्रदर्शितागमोप
पत्तिगर्भीकारेण सर्वकर्मणां
मत्यागत्वेमेव तावदाह ॥ म

यज्ञादिनृपंकर्मसर्वैः शास्त्राधिकृतैः सर्वदा न त्याज्यं न तस्य त्या
गउपपद्यते तस्मादवशंपकर्मव्यमेतत् कृतोत्तादीनिकर्माणि
नीषिणोपावनानि मनीषिणः पुरुषाः प्रज्ञायुक्ता देवसर्गभाजः
शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृतानुच्यंते ते बहुधा संभवेति प्रवृत्तिथ
मात्मकशास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृतारजोलेषानुगतसत्त्वप्रधान
बुद्ध्यस्तथाविधप्रवृत्तिश्चैकेयान्प्रतितृतीये ध्यायेत्सहयज्ञाः प्रजाः
सृष्ट्यादिनाद्यायुरिंद्रियारामो मोक्षं पार्थ स जीवतीत्येतेन ग्रथे
नाः गर्भेऽप्यग्निप्रतिपादकेन सर्वकर्मणामत्याज्यत्वं पावनं चो
क्तम् अपरे तु मनीषिणो निवृत्तिधर्मात्मकशास्त्रार्थानुष्ठाना
धिकृतागुणीभूतरजस्तमस्कृत्वा उद्रिक्तसत्त्वात्मकबुद्ध्यस्त
थाभूतप्रवृत्त्याप्रतितत्रैव तच्छास्त्रप्रतिपादितज्ञाननिष्ठ
नयायज्ञादिकर्मणो यथास्वयथास्वास्ववस्थासु यस्मात्सरीतः
स्यादित्यादिना तस्मादसक्तः सततं कार्यकर्म समाचर अस
क्तासाचरन्कर्मपरमाप्नोति पुरुष इत्येतेन ग्रथेनाः त्याज्यत्वमु
क्तमित्युभयेषां मनीषिणो यज्ञादिकर्माणि पावनान्युक्तानि
तानि ५ ॥

लासिकी दण्डुनी टीका

निश्चयमेवाह — सर्वैर्जनैर्ज्ञानिभिरज्ञानिभिर्वीर्यज्ञदानतपोनृपंकर्मन त्याज्यं
न परिहायं किंतु तदवशंपकर्मव्यमेव तत्र कर्मात्यागे प्रयोजन
माह यज्ञ इति मनीषिणो देवसर्गभाजो विवेकवर्जं यज्ञोदानं त
पश्चेत्येतानि पावनानि शोधकानि अज्ञानरूपमलनिर्णोजका
नीत्यज्ञानपक्षे ज्ञानिपक्षे तेषां पावनानि देहाहंभावात्मकमल
नाशकानि

पंचोत्तीरीका

अथसेमतत्रियममाह यत्तइति यत्तोदानेतपःकर्मनसाज्यंतत्का
येकरणीयमेवतस्मात् यत्तोदानेतपःपत्तानित्रीशिमनीषिणोफ
लकामनारहितानां पावनानिचितशुद्धिकरणानि ५॥

रावीरसमिद्धोधिनी

निश्चयस्वरूपमाह यत्तइति यत्तादिद्रूपंकर्मनत्याज्यंवेदादिह,
तेः सर्वदापरिहर्तुंनोपपद्यते तस्मादवश्यंकर्मव्यंतत् यतो म
नीषिणो देवीसंपदभिजातानां प्रत्तातिप्रयशालिनो धर्मानु
ष्ठानाधिकृतानां पावनानि अनेकजन्मांतरार्जितउद्धृतमलय
रिमार्जकानिभवंति ५॥

मधुभाष्य

५॥

भाषा अनुवाद

अब प्रथम अपने निश्चित वचन को दो श्लोक से कहते हैं कि
यज्ञ दान औ तपश्च कर्म त्याग करने योग नहीं है वरन
अवश्य ही कर्तव्य है कों किये यज्ञ दान तप पूजन आदि
सत् कर्म विवेको अरुषो कों पावन करते है अर्थात् चित के
अहि करनेवाले हैं ५ ॥

दीक्षा

यज्ञ दान तपत्याज्यनदि योग्यदि करणो सोय यज्ञदान
तपतीन यदप्रण्यमुनिनकोदोय ५॥

ਭਾਗਵਤ ਸਤਿਨਾਮ

ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥ ਨਾਨਕ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥
ਨਾਨਕ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥ ਨਾਨਕ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥ ਨਾਨਕ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥ ਨਾਨਕ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥

॥ ੧ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ

ਭਾਗਵਤ

ਨਾਨਕ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥ ਨਾਨਕ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥

॥ ੨ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥ ਨਾਨਕ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥

卷之二

15

10

10

10

श्री.
गी. टी.
५

यकरोति एतानीत्यादिना निम्नानामफलत्वमुपेय यद्येयनाद
युक्तमिति दृष्यति नदसदिति यत्तु काम्यामपि कर्तव्यानीति न
निरस्यति निम्नामपीति किंच काम्यानां भगवता निर्दिष्टत्वात् तेषु
समस्तोत्पन्नानामिमाह हरेणेति किंच समस्तोत्पत्तिमौल्यपेक्ष
या विरुद्धफलवत्तात् काम्यकर्मणां न तेषु तस्यानुष्ठानमिमा
ह यत्तार्थादिति काम्यानां वयदेतत् निश्चितमित्येव पूर्वोक्तत्वा
त्वात्कृत्वा दर्शयति त्रैयुगेति किंच पूर्वसोके यज्ञादिनिष्क
र्मणां प्रकृतत्वादेतच्छब्देन सन्निहितत्वाविना परामर्शान् काम्यक
र्मणां च काम्यानां कर्मणामिति व्यवहितानां सन्निहितपरामर्श
कैतच्छब्दाविषयत्वात् काम्यकर्मणोपेयतामपीति व्यपदेशमर्हन्ती
त्याह हरेति ६ ॥

स्वामिकृतटीका ३ ॥

येन प्रकारेण कृतानि नानि पावनानि भवेति ते प्रकारे दर्शनाह
एतानीति यानियज्ञादीनि कर्माणि मया पावनानीत्युक्तमेतामेव
कर्तव्यानि कथं संगकर्तव्याभिनिवेश्यत्वात् केवलमीश्वराय न
नया कर्तव्यानि फलानि च यत्का कर्तव्यानि इति च निश्चितमेतत्
मत्तपदेवात्मेति नान्यथा नान्यथा विद्यमानादीत्येव ६ ॥

विष्णुचभाष्य टीका ४ ॥

एवं कर्तव्यानि कथमेतानि कर्माणि यज्ञादीनि संगे फले स्वरूप
लानि च यत्का कर्तव्यानीति निश्चितमसंदिग्धमतमेषु ६ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५ ॥

२५ एतानीति यस्मान्मनीषिणा यदानतपः प्रभृतीति पावनानि तस्मा
दुपासनवदितामपि यज्ञादीनि कर्माणि महाराथनश्याणि संगे क
र्माणि ममतां फलानि च यत्का सुदूरहयाप्रयाणादुपासननिर्हने
समुत्पन्ना कर्तव्यानीति ममनिश्चितमतमेतत् ६ ॥

शुभिनवमकृत टीका ६ ॥

स्पष्टार्थ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
परमार्थ प्रणटी टीका ७ ॥

केन प्रकारेण कृतानि पावनानि भवेतीत्याह एतीति एतानि य
 तदानतपोरुपाणि कर्माणि संगेत्तत्ता फलानि ऐहिकामुष्मिका
 निमत्ता केवलमीश्वरार्पणतया कर्तव्यानीति मेमने निश्चिते असेदि
 थ्युत्तमन्वादे तदेवादर्शनीयमित्यर्थः ६ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

ननु यदि यज्ञादीनां चित्तशोथनसामर्थ्यमस्ति तर्हि फलेच्छया कृ।
 नान्यपि शोथकानि स्युरेवं कृतफलेच्छायागेनेत्यत्राह एतानीति
 काम्या अपि कर्माणि शोथकानि भवेत्येव परंतु सा शुद्धिस्तत्फलभो।
 गायैव भवति ननु मुक्तये एतानि यज्ञादीनि यानि फलेच्छया कृता
 निवेद्य हेतुभूता अपि समुत्तभिः संगमहमिदं कर्म करोमि मदीय
 मिदं कर्म तिकर्म संगे एतत्कर्मणो मा निफलानि भवेयतीत्याभि।
 संयायमानानि फलानि च यत्काश्रुये कर्तव्यानीति मेममम
 ने निश्चिते यद्वा केवलकाम्यानां फलानां पेक्षया करोण फलान
 राभावोद्वेयार्थस्यादिमतो येन प्रकारेण कृतानि पावनानि तमाह
 एतानीति संगे स्वस्य कर्तृत्वाभिनिवेशमीश्वरार्थनतया फला
 निमत्ता कर्तव्यानीति निश्चिते मते अतस्तत्फललेखानो कर्म
 णो चित्तशुद्धिरेव फलमित्यर्थः ६ ॥

ऊसमवेजयती टीका ९ ॥

ननु यज्ञादीनि कर्माणि केन प्रकारेण पावनानीत्यपेक्षायो प्रका
 रमाह एतामपीति चकारो यथा शब्दार्थकः यथा मद्रासतभू
 तानि भक्तिज्ञानादीनि समुत्तण कर्तव्यानि भवेति तथा एता
 मपि यज्ञदानतपःप्रभृतीनि मदारार्थन लक्षणानि कर्माणि
 कर्तव्यानि भवेति किंतु संगे स्वकर्तृत्वाभिनिवेशे फलानि च।
 इह राजपशुपुत्रादि रूपाणि अमुत्र च देवा गणा विहारास्तथा।
 नादिलक्षणानि च यत्काश्रुतीनि विरुद्वत्यस्मिन् ज्येष्ठार्थमेम।
 मेमने मत्तारा विषये पूर्वोक्तेभ्यो मतेभ्यो अहं मतेत्यागवृत्तिनि।
 श्रिते पार्थमेनेन यतस्त्वस्मात्पितृषु सः प्रवोस्यतो ममैवत्व।

+ यदि यज्ञदानतपसामंतःकरणशोधने सामर्थ्यमस्ति तर्हि फलाभिसंधिना कृतान्यपि
तानि तद्धोयकानि भविष्यति कृतफलाभिसंधिना गेनेत्यत आह ॥

श्री-
गी-टी-
श्री-

साथे निश्चितं मंगी कुरुष्वनामेवामिजिस्त्विते ६ ॥

मधुसूदनी टीका १- ॥

+ तत्र शब्दः शोकानिराकरणार्थः यद्यपि काम्या अपि शुद्धिमादयति य
मस्वाभावात् तथापि सातत्फलोपयोगिमेव कार्यं कर्म फलोपयो
गिमेव विद्मः राहादिदेहेन न ह्येदेभ्यो ज्ञेयते फलमिति ज्ञानोपयोगिनी
तु शुद्धिमादयति यानियं ज्ञादीनि कर्माणि एतानि फलाभिसंधिपूर्व
कत्वेन वेद्येते भूतान्यपि समुदाभिः संगमहमेवेकरोमीति कर्त
त्वाभिनिवेशं फलानि चाभिसंधायमानानि सक्तानि करणशुद्धये
कर्तव्यानीति मे समनिश्चिते अतएव हे पार्थ कर्मधिकृतैः कर्माणि
त्याज्यानि तत्याज्यानि वेति ह्योर्मतयोर्न त्याज्यानीति समनिश्चिते म
तस्तमेवेष्टं यत्कृते निश्चयं एवमेतरेति सोऽयं निश्चय उपसंहृतः
भगवत्पूज्यपादानां मभिप्रायेण मीरितः अतिश्रुततया भाष्येनुरा
पो मेदुर्बुद्धिभिः तदेवेयं तदानतपः कर्मन त्याज्यमिति चापरेऽति
स्वपक्षः स्थापितः

६ ॥

महातेटी टीका १ ॥

यी शोधनेऽस्ति सामर्थ्यं यदि यज्ञादिकर्मणो शोधका मेव तर्हि स्युः
कृतान्यपि फलेष्मना १ कृतफलाभिसंधेयकत्वा गेनेमेव चेष्ट
एव धर्मस्वभावतः शुद्धिः काम्यानामपि संभवेत् २ तथापि का
मिनां सातत्फलभोगोपयोगिनी ज्ञानोपयोगिनी नास्ति तत्क
वार्तिके स्फुटं ३ काम्येऽपि शुद्धिरस्येव भोगसिद्ध्यर्थमेव सा विद्म
राहादिदेहेन न ह्येदेभ्यो ज्ञेयते फले ४ ज्ञानोपयोगिनी शुद्धिमादय
त्यत्र यानित यज्ञादीमेव कर्माणि तथैव काम्यपि कामिना ५ समु
दाभिः परित्यज्य कर्तव्याभिमतं तथा अभिसंधायमानानि त्या
ज्या कर्म फलान्यपि ६ कर्तव्यानि धियः शुद्धौऽतिमे निश्चितं म
ते अतएव हि हे पार्थ न त्याज्यानि समुदाभिः ७ कर्मधिका
रिभिः प्रेभिकर्माणीत्यतमेमते ८ ॥ ६ ॥

नीलकेटी टीका १२ ॥

एवमस्यागपत्सुक्ताश्रौत्सुकात्प्रथमेत्याभिमतं तस्यागात्यागसमु
च्चयपक्षे दर्शयति एतानीति तत्राहः पूर्वोपमस्तात्पक्षे तत्र
एव दर्शयति अपिशब्द एव शब्दार्थः एतामेव कर्माणि यत्तदान
तपोसि संयोगात्काश्रुहमेतेषां कर्ता मया वश्यमेतानि कर्तव्यानीत्य
भिमानेन वयोवर्णीयथा सति मित्रे सक्ता एतेः कृतैरहं स्वर्गं वा वि
त्तमुद्धिवा ज्ञानेन वा प्राप्स्यामीति फलानि च सक्ता चकारा देषाम
करणेन मम प्रत्यवायो भविष्यतीत्येतमप्यभि संधि सक्ता ब्रह्मनि
ष्टेने वा संगस्य भावेन पुरुषेण कर्तव्यानि इति एवं प्रकारे मे
मम मते उत्तमं सर्वमता वृष्टे तत्र हि कर्तव्याभिमान इत्येता
संगेन प्रत्यवायोत्पादभयाच्च कर्मानुष्ठाने विहिते अत्र तत्र द
भावादसंगत्वापेक्षेन कर्मणां त्यागः स्वरूपेणात्याग इति भेदः ६

ग्रानंदी टीका १३

आसंगं रागद्वेषादिहृतेन प्रवृत्तिम् फलानिदृष्टार्थानि ६ ॥

रामकंदी टीका १४

एतात्पत्यागत्वेनेह प्रतिपादितानि परस्मै दोषत्वात्पत्यागत्वेन प्र
नियत्रान्यपि सर्वाणि कर्तव्यानि वश्यानुष्ठयानीत्युक्तं मप्रकृ
ष्टं मदीयं चेतनस्य तेन निश्चितं प्रदर्शितप्रकारेण पूर्वमेव निर्णी
तं कथं कर्तव्यानीति तत्र विशेषमाह संगत्याक्ता फलानि चे
ति संगत्याजयते कामः इत्यत्र व्याख्यातस्वरूपः संग एकः क
र्मसंश्लेषस्तथा तन्मूलरागेदोषदोषयोगादिष्टानिष्टविषयप्रा
प्तिपरिहाररूपाणि फलानि दितीयो दोषः न तत्र नृष्टानमतः
संग फलानि च तत्का कर्माणि कर्तव्यानेव तेन कर्मसंसंग फ
लाभि संधि त्यागस्याग उच्यते न तत्र नृष्टानमेव त्यागस्तस्माद
क्तव्योपपत्त्या ॥ ६ ॥

लासिकी दशरुणी टीका १५

येन प्रकारेण कृतान्येतानि पावनानि भवन्ति तं प्रकारमाह ॥ ॥

गी.
टी.
अ.

अपि विनिकित्वेयं पतान्यत्याज्यतयोक्तानि कर्माणि यज्ञदा
नादीनि कर्तव्या न्यवश करणीयानि किंतु संगतत्रिमग्रचित्त
त्वं फलानीष्टानिष्टरूपाणि त्यक्त्वा कर्तव्यानीति ममेष्टरस्यो
तमं सर्वोत्कृष्टे निश्चितं प्रमाणैरवधारितं मतम् ॥

पंचोत्तीटीका

तेषां पावनप्रकारमाह पतानितितपुनः देपार्थं पतानियज्ञदा
नतपं सिकर्माणि तेषु कर्मसु संगं प्रासक्तिं प्रीतिं सत्काचपुनः
फलानि सत्काकर्तव्यानीति यवेमे मम निश्चितं मतमुत्तमं ॥

रागवीर समिद्धोधिनी

अनुष्ठानप्रकारमाह पतानियज्ञादीनि कर्माणीह त्याज्यत्वे
न प्रतिपादितानि यदैः सदोषत्वा त्याज्यत्वेन प्रतियन्त्रान्यपि
सर्वाणि कर्तव्या न्यवशपानुष्ठेयानि विशेषमाह संगं त्यक्त्वा
फलानि चेति ध्यायतो विषयासु संगस्तेष्वजायते इत्यत्र
प्रतिपादितलक्षणसंगः फलानि चेष्टानिष्टप्रामियविदार
रूपाणि तद्वयमपित्यक्त्वा इत्येतन्मोतमं प्रकृष्टं मतं निश्चि
तमस्ति कर्मसु कर्मफलभिसंयित्यागवत्यागेन पुनरन
नुष्ठानमेव स इति भावः ॥

मधुभाष्य

६॥

भाषा अनुवाद

जिस प्रकार से किये गये ये कर्म विवेकी जनों के चित्त को
सुदृढ़ करते हैं सोई प्रकार से इन कर्मों का अनुष्ठान देखावते हैं
ये कहते हैं कि हे पार्थ अर्जुन संग करे कर्त्तव्यनिर्देश शु-
भात् हम कभी इस कर्म को करते हैं इस प्रकार को छोड़कर
केवल ईश्वर के आधीन रूप से कर्म का अनुष्ठान करना उचि-
त है और फल की कामना को भी त्याग करके जो कर्म का क-
र्त्ता है यही हमारा नित्य अभिमत सिद्धान्त है इसी से वह
कर्म उत्तम है ह्य भगवान् अर्जुन से कहा है ६ ॥

दीक्षा

यद्दभिज्जो पुनर्कर्म देत्यागसंगफलकोय मोमत करणे
योग्य है पार्थ निश्चित सोय ६

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

नियतस्य त्वसेत्यासः कर्मणो नोपपद्यते मो
हात्तस्य परित्यागस्तमसः परिकीर्तितः ७

शाङ्करभाष्य टीका १ ॥

तस्मादज्ञस्याधिकृतस्य मुमुक्षोः नियतस्येति नियतस्य त्व
नित्यस्य मन्त्रासः परित्यागः कर्मणो नोपपद्यते अज्ञस्य पावन
त्वसेष्टत्वात् मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य परित्यागो नियतेचा
वश्ये कर्तव्ये त्यजते चेति विप्रतिषिद्धमतो मोहनिमित्तः परि
त्यागस्तमसः परिकीर्तितो मोहश्च तम इति ७ ॥

आनेदगिरिक्त टीका २ ॥

नित्यकर्मणा मवश्यकर्तव्यत्वमुक्तमुपजीवापेक्षिते पुर
यन्ननन्तरस्लोकमवतारयति तस्मादिति ननु कश्चिन्नियतम
पिकर्म त्यजन्नुपलभ्यते तज्ज्ञाह मोहादिति अज्ञाते पावने
त्वापरिज्ञाने अज्ञस्य नित्यकर्मणा मोहादित्येतदुपपादय
ति नियतं चेति नित्यकर्मणागस्य मोहकृतत्वे ऊतस्तमस
त्वमित्याशङ्काह मोहश्चेति ७ ॥

अनिज्ञानेत्यागस्य त्रेविधमिदानीं दर्शयति - स्वामिक्त टीका ३

नियतस्येति त्रिभिः काम्यस्य कर्मणो वैधकत्वात् त्वसेत्यासोऽयुक्तः
नियतस्य त्वनित्यस्य पुनः कर्मणः संन्यासस्यागो नोपपद्यते सत्
सुखिहारा मोक्षहेतुत्वात् अतस्तत्परित्याग उपादेयेऽपि माज्ज
मित्येवं लक्षणो मोहादेव भवेत् स च मोहस्य तामसत्वात् त्ता
मसः परिकीर्तितः ७ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४ ॥

काम्यकर्मणा स्यागोस्तनित्यस्य नियतस्य कर्मणा स्यागो नोपप
द्यते सत्तु यथैव सत्तुणां कर्तव्यमोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य क
र्मणः त्यागस्तमसः परिकीर्तितः ७ ॥

समानुजभाष टीका ५

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥

सप्तम्ये ११७

परमार्थप्रणाली टीका

अथत्यागत्रैविध्यमाह नियतस्येति काम्यस्य कर्मणो वैधकत्वा
त्तत्सत्यासौश्रुतः नियतस्य नित्यस्य तर्कमणः सत्यासत्यागो नो
पपद्यते न युज्यते सत्प्रतिहारमोक्षहेतुत्वात् मोक्षदत्तानां तस्य
नियमस्य कर्मणो यस्यागः सत्यामसः परिकीर्तितः ७ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

तदेवं यत्तदा न तपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे इति स्वपक्षे स्यादयि।
 त्वा त्याज्ये दोषवदिते क इति परपक्षस्यैव विषया स्याते न निराकर।
 एवमारभतो नियतस्यैतिका म्यस्य कर्मणः फले कृयाकृतस्य अहि है

तत्त्वाभावेन वेधहेतवेन च दोषतां मुमुक्षुणा क्रियमाणा स्यात् ३
 पपयत एव नियतस्य नियतया स्ववर्णाश्रमोदितस्य कर्मणाश्चित्त
 शुद्धिहेतवेनादोषस्य सत्तासत्तागोचरोपपद्यते न न कल्पयेव।
 नियमोपि दर्शयतीति मासज्योतिषो मादेः पश्चादि हिंसा मिश्रितत्वेन स
 दोषते न वागीषोमीये पशुमालभेत इत्यादि विशेषविधिगोचरत्वात् ॥ ८ ॥
 कृत्वा हिंसाया न हिंसात्सर्वभूतानीति सामान्यनिषेधस्य तदितरूप
 रत्नमिति वाच्यं भिन्नविषयेन विधित्वेन विधेयोरवयवेनैव समावेशात्
 निषेधेन हिंसापुरुषस्यानर्थहेतुर्हिंसाभिहितो विधिना च कृत्यार्थो हेतु
 केन न नर्थहेतुर्नेति तथा च कृत्यपकारकत्वं पुरुषानर्थहेतुत्वं यो
 रेकत्र संभवात् कृत्यार्थो हिंसा निषिद्धेति हिंसा युक्ते दर्शयतीति मास
 ज्योतिषो मादिसर्वं दुष्टमेव विहितस्यापि निषिद्धत्वेति विदुष्यापि च
 विहितत्वेन नादिव दुष्टयुतं यवपणादिशेषेनाभिचारमजेनेत्याद्य
 भिचारिविधिना विहितोपि शेषेनादिर्न हिंसा सर्वभूतानीति निषेधवि
 षयत्वादनर्थहेतुत्वेन दोषादिवशीकृतस्य तत्राधिकारः एवेज्यो।
 तिषो मादावपि तथा चोक्ते महाभारते जपस्तु सर्वधर्मभ्यः परमो धर्म
 उच्यते शुद्धिमाया हि भूतानां जपयत्तः प्रवर्तत इति मनुनापि ज।
 येनैव तस्येति द्वास्तु गोत्रात्र संशयः कुर्यादस्य वा कुर्यात्तमेवो
 वास्तुना उच्यते इति वदता मैत्रीमहिंसा प्रशंसना हिंसाया दुष्टत्वं मेव
 प्रतिपादितमत्र समाज्यमेव ज्योतिषो मादिकमिति प्राप्ते न कृत्यार्थ
 हिंसा नर्थहेतुः विधिविहिते निषेधान्न वकाणात् लिङ्गाद्यर्थो विधि
 वाक्ये प्रवर्तनापेक्षा विध्यपरपर्यायः निषेधवाक्येन निवर्तनानि
 वारणानिषेधापरपर्यायः शास्त्रीभावनाभावात्तस्या यथायोगे प्रह
 तिनिवृत्ती शास्त्रभावनात्तानेकरांकरात्तच्च शास्त्रभावाद्यर्थभावना
 निष्पादकत्वेन कर्तव्यतास्तथायोगस्तुतिर्निदे शास्त्रभावनाभा
 वाद्यर्थभावनायास्ति दुर्गुणया प्रवृत्तेर्निवृत्तेः ज्योतिषो मादिकत्वेन ज
 भक्षणादाविष्टसाधनत्वा निवृत्तत्वात्तानेविना नृपपतेस्तत्रैव संयतत्वा
 निवृत्तत्वात्तानेविना नृपपतेस्तत्रैव संयतत्वा निवृत्तत्वात्तानेविना नृपपतेस्तत्रैव संयतत्वा
 ते ज्योतिषो मादेरनिवृत्तत्वेन विधिवाक्यात्तत्र पुरुषप्रवृत्तिर्न स्यात्
 अनिवृत्तसाधनत्वात्तानेविना नृपपतेस्तत्रैव संयतत्वा निवृत्तत्वात्तानेविना नृपपतेस्तत्रैव संयतत्वा

स्या

गी-
दी-प्र

तिवेधकत्वात् लिङ्गार्थप्रवर्तनात्प्रवृत्तिविषयेधात्वर्थकरणो
प्रवर्तनावलेव तैसात्वनर्थहेतुन विषयीकरोतीति यागीपहिंसा
विधिवाधिते सामान्यनिषेधवाक्ये रागद्वेषादिमूलकं कृत्यमभिन्न
लौकिकहिंसाविषयके श्रेणेनेचेष्टसाधनताया विधिवोधितत्वात्
स्य धर्मत्वमेव अनिष्टजनकत्वेन श्रेणेन फलस्य वैरिमरणानुकूलश
सुखादि रूपहिंसात्मकाभिचारस्यैव चेदयो धितत्वात् स्य धर्मत्व
मेव अनिष्टजनकत्वेन श्रेणेनानिष्टसाधनताकत्वादधर्मत्वफल।
स्य विधिजन्यप्रवृत्तिविषयताभावेन तत्रानिष्टसाधनत्वज्ञानेन प्र
वृत्तिप्रतिवेधके यत्र त्वैरिवधकामो यजेतेति श्रुतेन तत्र वैरिमरण
नूकूलकर्तृलौकिकव्यापाराभावेति वैरिमरणरूपपरानिष्टत्वा
त्तनादेव पापे अभिचारार्थकरणास्त्वाप्तत्वाच्च न शिष्टानां तत्र प्रवृ
त्तिः परस्मैन्नादनार्थमिति विहितस्यापि निषेधविषयस्य तेषां।
उशिग्रहणास्यापि कलेजभक्षणवदनर्थहेतुत्वापत्तेः तस्यापि।
नानि रात्रेषोऽशिनैर्यज्ञातीति निषेधात् उक्तं हि श्रीवाटायणोक्त
मुमुक्षुमिति चेन्न शवादिनि ज्योतिष्टोमादिकं श्रुतीषोमीयादि हिं
साशक्तत्वेन उष्टमिति चेन्न श्रुतीषोमीयेषु मालभेतेत्यादिवि।
पिशहादित्युत्तरार्थः जपप्रशंसावाक्येन नगीमीयहिंसायाश्च
मैत्वबोधके तत्र तास्योक्तं तथा च संसाध्यानां विहितेति विहितत्वं
ज्ञानमर्थहेतावनर्थहेतुत्वज्ञाने धर्मत्वाय धर्मत्वज्ञानमनष्टेयेतत्ता
ने विपर्ययसंरूपो मोहः तस्मात्त्रिगुणकर्मणो यः परिमाणः सतामसः
परिकीर्तितः ७ ॥

कुसुमवैजयेती टीका ४ ॥

यागस्य यत्सर्वप्रतिज्ञाने वैविध्योत्पत्त्यादिविभिः नियतमेति यद्यपि
स्वर्गीकामो यजेदिमादिशास्त्रविहिते कामं कर्म तथापि तस्यावयव
कत्वात् यागो युक्त एव नियतस्य शुद्धरहः संख्यास्य पीतयावत्ती
वमानि होत्रे जहोतीत्यादिशास्त्रविहितनिमित्तैर्मितिकस्य पंचयज्ञादेः
कर्मणस्तस्मिन्नालसोर्णादिवदं न गतात्मज्ञानत्वेन संसारमोचकत्वा
देहयज्ञासायकत्वाच्च संसासम्यागो नोपपद्यते युक्तो न भवति य
दि मोहात् इदं सर्वमेकमवयवमवतीत्येव प्रकारेण शास्त्रवि

वेकज्ञानात्तस्य कर्मणः परित्यागः परित्यक्तत्वेण त्यागः पुरुषेण किं
 यते तर्हि सत्यागस्तमसो मोहस्य तमोऽंशं धर्मज्ञात्परिकीर्तितः निया
 तं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्ञापो ह्य कर्मणः इत्यादिभिस्तृतीये भगवता मया
 परितो विस्तरेण कीर्तितः कथितः अयं भावः यत्तादिकर्म त्यागे यत्तशि
 ष्या शिन संतो मद्यं ते यत्तशिष्टा मृत भर्जे यं निवृत्त सनातन मिमायुक्त
 प्रकरिणः यत्तशिष्टा नेन प्रष्टाया वृत्तज्ञान हेतोः शरीरयात्राया अस्मिहे
 स्तदसिद्ध्या मुने हि सौम्य मन इत्यनेन हि मनस आयायनस्या सिद्धिस्तद
 सिद्ध्या आहारमुद्यो सत्तमुद्दिश्यादिता वृत्तसाक्षात्कारज्ञानेन सिद्ध्या
 तितदसिद्ध्या च विपरीतज्ञानात्तोत्तभावो भवतीति ७ ॥

मधुसूदनी टीका १- ॥

+ इदानीं त्यागं दोषवदित्येके कर्मशास्त्रं
 नीविणः इति परपक्षस्य पूर्वोक्तत्याग
 त्रैविध्या व्यापनेन निराकरण
 मारभते ॥

+ काम्यस्य कर्मणः अंतःकरणमुद्दिहेतुत्वाभावेन वयं हेतुत्वेन च दोष
 तादृश्यं निवृत्तिहेतुवो धार्मिकक्रियमाणस्य गउपयते पवनिय
 तस्य त्वनिरस्य कर्मणः मुद्दिहेतुत्वेना दोषसंभवात्सत्यागो ममुत्त
 णा अंतःकरणमुद्धार्यना नोपपद्यते सास्युक्तिभ्यां तस्यांतःकरण
 मुद्धार्यं मवश्या नष्टेयत्वात् तथा चोक्तं प्राक् आरुरुक्षोर्मुनेर्योग
 कर्मकारणमच्यते इति न त्वदोषवत्त्वं काम्यस्येव निरस्य पिदृश
 पूर्णमासज्योतिषो मादेः ब्रीहिपश्यादि हिंसा मिश्रितत्वेन सौख्ये
 रभिहिते न च ब्रीहौ न वदंति अग्नीषोमीयं पशुमालभेत इत्यादिति
 शेषविधिगोचरत्वात् क्रतुगर्हि सायाः न हि स्यात्सर्वा भूतानीति सा
 माग्नियेष्यतदितरपरत्वं मिति सांप्रतं भिन्नविषयत्वेन विधिनि
 षेधयो रवाये नैव समावेश संभवा त्रिषेये न हि पुरुषस्यानर्थहेतु
 र्हि सौम्यभिहिते न त्वक्रतुर्था सैति विधिना च क्रतुर्था सौम्यभिहिते
 न त्वनर्थहेतुर्नेति तथा च क्रतुपकारकत्वपुरुषानर्थहेतुत्वयोरे
 कत्र संभवात् क्रतुर्थापि हिंसा निषिद्धेवेति हिंसायुक्ते दृशपूर्णमा
 मासज्योतिषो मादिसर्वे कर्म उष्टमेव विहितस्यापि निषिद्धत्वे निषि
 द्धस्यापि विहितत्वेनोपादिबुद्धपक्षमेव यथाशेषेनेनाभिचरन् यजे
 तेत्यादिभिचारविधिना विहितोपि शेषतादिः न हि स्यात्सर्वा भूतानीति
 निषेधविषयत्वाद नर्थहेतुत्वेन दोषसहिंसोरेव चारागदेषादिवशी

श्री-
गी-री-
प्र-

33

कृतस्य तत्राधिकारः पवेज्योतिष्टोमाद्यवपि तथाचोक्तं महाभार
ते जपस्तु सर्वधर्मभ्यः परमो धर्म उच्यते अदिसयादिभूतानां ज
पयज्ञः प्रकीर्तित इति मन्त्रनापि जपे नैव त्वमेसि यो ह्यल्लो नात्र मे
शयः ऊर्ध्वं दत्तं वा ऊर्ध्वं नैवो ब्राह्मणा उच्यते इति वदतां मैत्रीमहि
सं प्रशंसतां हि साया उच्यते त्वमेव प्रतिपादिते अतः करणं अदिस्येदं
न गायत्री जपादिना स्वतरास्य पपत्स्यत इति हिंसादिदोष उच्यते।
ष्टोमादिनिमित्तकर्मदोषा सहिसुनाशेनादिकमिव कर्मधिकारिणा
पितृनाज्यमिति प्रामेयम् न च कृतार्था हिंसा न र्थहेतुः विधिष्येति
षेथान्नवकाशात् तथा हि विधिनावलवदिच्छा विषयसाधनतावदो
षदोषा प्रवर्तनां कुर्वता न र्थसाधनेन दत्तं पपत्तेः स्वविषयस्य प्रवर्तना।
गोचरस्यानर्थसाधनत्वाभावात्पृथग्दाक्षिण्ये तेन विधिविषयस्य ना
र्थहेतुत्वे अज्यते न हि कृतार्थत्वे साक्षाद्विध्यर्थः येन विरोधो न स्यात् किं
तु प्रवर्तनैव प्रवर्तना कर्मभूतात् पुरुषप्रवृत्तिः पुरुषार्थमेव विषयीक
रुती क्वचित्कृतमपि पुरुषार्थसाधनत्वेन पुरुषार्थभावमापन्नं विषयी
करोतीत्यतः पुरुषप्रवृत्तिश्च वलवदिच्छोपधानदशायां जायमाना
नुभावस्यार्थहेतुतामाक्षिपति न वा अनर्थहेतुतां प्रतिक्षिपति किं
तु यथा प्राप्तमेवावलेवते वलवदिच्छा विषये स्वत एव प्रवृत्तेः स्वर्गा
दौ विषयव्येक्षणान् अतएव विदितश्रेण फलस्यापिशु वधरूपस्या
भिचारस्यानर्थहेतुत्वस्य पपत्तय एव फलस्य विधिजन्यप्रवृत्तिविषय
त्वाभावात् विधिजन्यप्रवृत्तिविषये त्वयान्वर्थकरणं प्रवर्तनावले
वते साचानर्थहेतुत्वेन विषयीकरोतीति विशेषविधिवाहिते समान्यनि
षेधवाक्ये रागद्वेषादिमूलाः कृतार्थलौकिकहिंसाविषये तेन श्रेणा।
ग्रीवोमीययोर्वेषणा उपपन्नम उच्यते ज्योतिष्टोमादेर्विधिष्येणापि
निषेधविषयत्वे घोडशीग्रहणाप्यनर्थहेतुतापत्तिर्न निरात्रे घोडशि
ने गृह्णातीति निषेधान् तस्मान्न किं विदेतदिनिभादं दर्शने प्रभाक
रेत्तदर्शने फलसाधने रागत एव प्रवृत्तिसिद्धेर्न नियोगस्य प्रवर्तकत्वे ने
न श्रेणस्य रागजन्यप्रवृत्तिविषयत्वेन विधेरेदासीमात्रतस्यानर्थहेतुत्वे
विधिना प्रतिक्षिप्यते शुग्रीवोमीयहिंसायां तत्कृतगभूतायां फलसाधन

ताभावेन रागाभावादिधारेवप्रवर्तकः सचसविषयस्यानर्थहेतु
 तोप्रतिक्षिपतीतिप्रधानभूतादिसानर्थ्यजनयति नकृत्येतिन।
 हिंसामिश्रत्वेनज्योतिषोमादे इष्टमिति सममेवतावन्मात्रेत्तवि
 शेषः चोदनालक्षणोर्थो धर्म इमात्रार्थपरद्वारावर्तितेताधर्मत्वेणतादेः
 प्रभाकरमते भाट्टमतेतुशेनफलस्यैवामिचारस्यानर्थहेतुतादर्थ्यम
 त्वेणनयतविहितस्य समीहितसाधनस्यधर्मत्वमेव अर्थपरद्वारावर्तिते
 त्वकलेजभूततादेर्निषिद्धस्यैवेतिफलतो नर्थहेतुत्वेनतशिष्टानोशे
 नादौनधर्मत्वेनव्यवहारः तदुक्तंफलतोपिचयकर्मनानर्थनानुवध्य
 ते केवलपीतिहेतुतातदर्थितिकथ्यते तार्किकानोतदर्शनेकनिसा
 ध्यत्वमर्थहेतुत्वेचेतित्रयेविध्यर्थः तत्रकृत्यहिंसायोसात्तात्रिषेधा
 भावात्तायश्चिन्तावपदेशाच्चकृतिसाध्यतार्थहेतुत्ववदनर्थहेतुत्व
 मपिविधितानवोच्यतेइतिनतस्यानर्थहेतुत्वे शेषनादेस्तुभिचारस्य
 सात्तादेवनिषेधात्तायश्चिन्तोपदेशाच्चानर्थहेतुत्वावगमावन्मात्रे त
 त्रविधितानवोच्यतेइत्यपपन्नशेषनाग्रीषोमीयोर्वलक्षणो औपनिषदे
 स्तुभाट्टमेवदर्शनेवावहारिषायेणावलेखिते तथाचभगवद्वादरायणा
 श्रुतीतेस्तत्र अमुदमितिचेन्नशब्दात्इति ज्योतिषोमादिकर्मश्रुतिषो
 मीयहिंसादिमिश्रितत्वेइष्टमितिचेन्न अग्रीषोमीयेपशुमालभेनेत्या
 दिविधिषास्मादिसदार्थः जपप्रशंसापरंतवाकोनकृत्यहिंसायाश्च
 धर्मत्ववोपकेतत्रतस्यात्तार्थ्यात् तथाचसांख्यानांविहितेनिषिद्धधर्म
 चाधर्मत्वज्ञानमनर्थहेतुतज्ञानमननष्टेयवानष्टेयत्वज्ञानैविप
 रीमरूपोमोहः तस्मान्मोहात्रिरणकर्मणोयःपरित्यागःसतामसः
 परिकीर्तितः मोहोहितमः ॥ १ ॥

ताप

सदानेदी-टीका ११ ॥

तदेवेकर्मनराजोस्वात्मनःस्थापितंमते नाजंपदोषवदिमादिपरप
 क्षानिराकृति १ कर्तमारभतेसागत्रेविध्यमधुनाहरिः कामसादो
 षवत्वात्सात्तागःश्रुत्यर्थिनोदणो २ निरासकर्मणःश्रुतिहेतुत्वे
 नानवस्यत चित्तश्रुतिनस्तागोममुदोर्नीपपद्यते ३ धीश्रुदो।
 शास्त्रश्रुतिभ्यामनष्टेयममुदणो कामसेवासा निरासादोषवत्तेनमे

श्री-
गी. टी.
प्र.

भवेत् ४ पावनत्वापरिज्ञानागोनित्यस्य कर्मणाः शुवश्यमेव कर्त्त
येयत् त्रित्यमितीधने ५ अज्ञानान्नपरित्यागस्तामसः परिकीर्तितः
६॥ ७ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

प्राक्प्रतिज्ञानेनागवैविध्यमाह नियतमेति तृशब्दः पूर्वोक्तपक्ष
द्वयवैलक्षण्यार्थः यस्मादधिकृतस्य समुत्तोरनियतस्यावश्यानुष्ठे
यस्य कर्मणाः संन्यासः स्वरूपेणागोनोपपद्यते न पुन्यते अतस्य
अव्यपेक्षतात् एवमनियमो मोहादज्ञानात् ननु नियतस्य कर्म
णाः परित्यागः संन्यासः परिकीर्तितः आवश्यकं च न पुन्यते चेति वि
प्रतिषेधात् ७ ॥

आनंदी टीका १३

तागस्यैविध्यो न हेयोपादेयतामाह मोहान्निष्ठाज्ञानात्तामसः
उक्तयोनिशान्निहेतुर्न तमोदहेतुरित्यर्थः ७ ॥

रामकंठी टीका १४

चशब्दो हेतौ यस्मान्नियतस्य वर्णाश्रमविभागेन नित्याद्यभिचारि
णः कर्मणो यज्ञादेः संन्यासस्यागोननुष्ठानेनोपपद्यते यथा
नोपपद्यते तथा न हि देहभूताशक्त्यंशकर्मणोपशेषतः इत्या
दिना च वक्तव्यः प्रतियोगितमेव तस्यैव विधस्य सर्वथैवात्म्या
स्य कर्मणा मोहाद्विपर्ययलक्षणो द्वैविध्यस्यागः परित्यागस्त
मस्य मोहो गुणसंभव उच्यते तमसो हि कार्यमोहः यदुक्तं प्रमा
दमोहो जायेत तं सो ज्ञानमेव चेति एवमयं तामसस्यागो विपरी
तफलपर्यवसायी यतोपवर्गबुद्ध्या प्रतियत्रः संसारमेव फल
त्यतो हेय एव तस्यो ७ ॥

लासिकी दशरूपटीका

अत्र हेतुमाह कामं भवत काम्यस्य कर्मणाः संन्यासः नियतस्य वर्णाश्रम
विभागेन नित्यस्याद्यभिचारि कर्मणो यज्ञादेः संन्यासस्या
गोननुष्ठानेनोपपद्यते शास्त्रश्रुतिभ्यां न च दृतेः धो गतिहेतु
त्वात् तथा च शास्त्रं दृष्टैव यैः परित्यक्तं कर्मकोऽमपेक्षितैः पा
षांडाः पंडितं मत्स्यासेयाति नरकं प्रियेति श्रुतिश्च न हि देहभू

लः ४

ताशक्त्यक्तं कर्मण्यशेषतइत्यादिनोक्ताच अथप्रतिज्ञातेत्यागः
 सत्रैविध्यंदर्शयति मोहादिति अहैतज्ञानपरिनिष्ठितज्ञानिरुद्धान्ते
 न मोहाद्विपर्ययसद्वृत्तपानस्यात्याज्यनियतस्याकर्मणः परित्यागः
 स्तामसः तमः कार्यमोहजन्यत्वादयोगतिहेतत्वाश्चतामसः परिकी
 र्तितः (तामसः तमः कार्यमोहजन्यत्वादयोगतिहेतत्वाश्चतामसः परिकी
 र्तितः)

पंचोत्तीरीका

प्रतिज्ञातेसागत्रैविध्यमधिकारिणोअतस्समुत्तोर्दर्शयितमाह नियत
 स्येति विभिः तपनः नियतस्यनित्यस्यकर्मणः संयाससागोनोपपद्यते
 नचरतेतस्यावनतेनेहनातस्यमोहात्परित्यागःतामसः परिकीर्तितः

राजीव सविहोधिनी॥

अथुना प्रतिज्ञातमेवत्यागस्यत्रैविध्यंदर्शयन्ननुष्ठानोपपत्तिप्रदर्श
 नपुरस्सरं तावतामसंतं प्रतिपादयति नियतस्येत्यादि बोद्धेतोयः
 स्मान्नियतस्यवर्णाश्रमविभागेनव्यवस्थापितस्यातयवनित्यंचभि
 चारिणोयज्ञादेः कर्मणः संन्यासः परित्यागेनोपपद्यते तत्रच नहि
 कश्चित्तरामपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृदित्याना नहिदेहभृताशक्तं
 त्यक्तं कर्मण्यशेषतइत्यादिनाचहेतुः प्रागुक्तः यस्मादेवंतस्मात्तस्य
 नियतधर्मस्यमोहाहेतोः परित्यागकरस्यमोहात्तामसत्वात्तामसः
 तमोऽणसंभवः परिकीर्त्यते तामसश्चायोगतिफलप्रवणोऽय
 वेत्यर्थः ॥

मधुभाष्य

39

[The page contains several lines of extremely faint, illegible handwritten text.]

भाषा अनुवाद

अब इस श्लोक से देखावत है कि सकल काम कर्मों को वन्ध
कत्त है अर्थात् कामना करि किये कर्म वन्धन करते हैं इस
हेतु से उन का त्याग करना ही कर्तव्य है परंतु नियत कहति
नित्यकर्मों का त्याग करना योग नहीं है क्यों कि नित्यकर्म स
त्त्वगुणों के द्वारा मोक्ष के साधन स्वरूप हैं इससे यद्यपि क
र्म का परि त्याग करना ही कहें तो भी नित्यकर्म का त्याग मो
क्ष से ही होता अर्थात् तामस है क्यों कि मोक्ष तमोगुण से हो
ता है इससे उस त्याग को शिष्ट लोगों ने तामस ही कहा है ७

टीका

नित्यकर्म का त्याग ही कदा न करया दीय ताकों त्याग ही
मोक्ष से तामस कहियत सोय ७ ॥

36

ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਦੇਵੀ

ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਸਾਹਿਬ
ਦੇ ਸੇਵਕ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ
ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੇਰੇ ਸੇਵਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸਤਿਕਾਰ
ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ
ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸਤਿਕਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸਤਿਕਾਰ
ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ
ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸਤਿਕਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸਤਿਕਾਰ
ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ
ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸਤਿਕਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸਤਿਨਾਮ

ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ
ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸਤਿਕਾਰ
ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ
ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸਤਿਕਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

उःखमितेवयत्कर्मकायक्लेशभयान्नजे
न सकृन्वाराजसेत्यागेनैवत्यागफलेलभे

न ८ ॥ शाङ्करभाष्यटीका १ ॥

किंच उःखमिति उःखमितेव यत् कर्म कायक्लेशभयान्न श
रीर उःखभयान्नजेत् सकृन्वाराजसे रजोनिर्वर्त्य त्यागेनैवत्याग
फले ज्ञानसर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फले मोक्षोऽख्यं न लभेन्नैव
लभेत् ८ ॥ आनेदगिरि हृतटीका २ ॥

इतश्च नित्यकर्मत्यागो नाज्ञस्य सम्भवतीत्याह किंचेति ननु मो
क्षे विनेव उःखात्मकं कर्म कायक्लेशभयान्नजति करणानि हि
कार्यं जनयन्ति प्राप्नुयन्ति तथाच न तस्यागस्त्यमसौ प्रकृतस्तत्राह
उःखमितेवेति यत्कर्म उःखात्मकमशक्यसाध्यमितेवालो ॥
अथ तन्निर्वर्तते देहस्यैरियाणां च क्लेशात्मनो भयान्नजति सन
यत्ता रजोनिमित्ते त्यागे कृत्वापि न तत्प्रते मोक्षं लभेत् किन्तु
कृतैर्नैवराजसेन त्यागेन तदव्ययं नरकं प्रतिपद्येतेत्याह उःख
मितेवेत्यादिना मर्मत्यागस्त्यमसौ राजसंघेति द्विविधोऽस्मिन् ८ ॥

स्वामिकृत टीका ३ ॥

राजसेत्यागमाह उःखमितेवेति अकृतीत्यवोधे विना केवलं उः
खमितेवेत्तात्वा शरीरायाः सभयान्नित्यकर्मस्य जेदित्यत आह श
क्त्यागो राजसः उःखस्य राजसत्वात् अतस्ते राजसेत्यागे कृत्वा रा
जसः पुरुषस्यागस्य फले ज्ञाननिष्कलदाणेनैवलभेतेत्यर्थः

कर्मत्यागमाह कार्यान्त ८ ॥

पिशचभाष्य टीका ४ ॥

कर्मकायक्लेशभयादुःख उःखतरमिति त्यजेत्तराजसः रजसिभ
वः त्यागे कृतानैवज्ञानसर्वकस्य फले मोक्षं लभेत् ८ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५ ॥

श्री-
गी.टी-
शु-

37

उःत्वमिति यद्यपि परंपर्यामोक्षसाधनभूतकर्मतथापि उःत्वा
त्मकद्वयार्जनसाधनात् वाक्यासरूपतया कायकेशकरत्वा।
चमनसोवसादकरमिति तद्गीतायोगनिष्पन्नयेज्ञानाभ्यासएव
तनीयश्रितियोमहायज्ञायाश्चमकर्मपरित्यजेत् सराजसंज्ञामूलं।
सामं कृत्वा तद्व्यावर्धितशास्त्रार्थरूपमिति ज्ञानोत्पत्तिरूपेणाग
फलं न लभेत् अथवा तत्त्वज्ञानातिवृद्धिः सापार्थराजसोतिवत्तजे
न हि कर्मदृष्टद्वारेण मनः प्रसादहेतुः अपितु भगवत्समादहारेण ८
अभिनवशतकृतटीका ६ ॥

स्यार्थं ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटी टीका ७ ॥

राजसेत्यागमाह उःत्वमिति अथ कर्त्रीकर्म उःत्वे उःसाधमिति
मत्वा कायकेशभयायस्यजेत् सराजसेत्यागं कृत्वा ज्ञाननिष्ठा।
लक्षणाग्राहकत्वेनैव लभेत् ८ ॥

वनमाली टीका ८

अत्र तत्र चित्तशुद्धितया कर्माधिकृतोऽपि उःत्वमेवेति मत्वा काय।
केशभयान्नित्येकर्मयजेत् सत्यागो राजसः उःत्वे हि राजः प्रतः स।
मोहरहितोऽपि राजसः पुरुषस्तादृशो राजसेत्यागं कृत्वा नैव त्यागफ
ले सात्त्विकत्यागस्य फले भगवत्ज्ञानेनैव लभेन्न लभेत् ८ ॥

ऊरुमवैजयंती टीका ९ ॥

राजसेत्यागमाह उःत्वमिमेवेति यद्यपीदं यज्ञादिकं कर्म तत्कर
णशुद्धिद्वारा ज्ञानभक्तादिसाधनजनकतया निष्कामतया वशि
ते समंपर्याप्तकिं हेतुरूपेणादिति जानन् तथापि उःत्वमातः
स्नानश्चोपासनादिदेहपरिष्काराद उःत्वरूपकमेव उःत्वस्य ज्ञो
गताधर्मत्वात् न किंचित्त्वात्वमिमेवेप्रकरणकामकेशभयान् व
दुपरिष्कृततया देहकेशकरमिदमिति भयात् यत्कर्म महायज्ञा
दिदृष्टं सजेत् यः कश्चिदज्ञोऽज्ञोऽन्योन्यतः पुरुषोऽसुमुत्तम
त्वात् कुर्यात्स राजसंज्ञोऽज्ञोऽन्योन्यतः त्यागं कृत्वा त्यागफले मोक्षहेतु

मूलेज्ञानोपतिरूपेणागणफलं नैवलभेत् नैव प्राप्त्यात् किंतु
संसारमेव पुनः पुनर्लभेदिमेव कारणादिति तम् ८ ॥

+ पूर्वोक्तमोहाभावेपि ॥

मधुसूदनी टीका १० ॥

+ अनुपजातोतः करणशुद्धितया कर्मधिकृतोऽपि उः खमिमेव देहिनि
मत्वा कायक्लेशभयात्त्रिंशे कर्ममजेदिति यत्समागो राजसः उः ख
हिरजः पुनः समो हिरहितोऽपि राजसश्च हेयो दर्शितः पुरुषः नाट्यं
राजसं समागं कृत्वा नैव समागफलं सात्त्विकसमागफलं ज्ञाननिष्ठा
लक्षणं नैवलभेत् ८ ॥

सदानंदी टीका ११ ॥

चित्तशुद्धिं विना यस्तु कर्मण्यधिकृतः पुनः उः खमिमेव देहद्वारा
वभिरागितया जडः १ मत्वा कर्ममजेत् कायक्लेशभीत्यागमोदि
ते पूर्वोक्तमोहस्योऽपि राजसः सच पुरुषः २ नाट्यं राजसं समा
गं कृत्वा तज्ज्ञानयोग्यतो चित्तशुद्धान् चामेति सात्त्विकसमागजे
फलं ३ प्रत्युत समागतो वशं कर्तव्यं सैव कर्मणः प्रसवेति ततो
मूढः संसृतिं न संव्रजेत् ४ अतो मधुसूतमिर्निर्मयेन समाज्येयी वि
शोधकं किंतु कार्यं स्वकर्मनिष्पत्तिरीदं माशयः ५ ॥ ८ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

एवं नाम संत्यागस्य कारणं संत्यागमाह उः खमिति यः उः ख
रूपमेव देहकर्मनिमत्वा कायक्लेशभयात् तज्ज्ञानं सप्रमानं त
स्मादेव हेतोः राजसं जोगानिर्हृते समागं कृत्वा समागफलं चित्तशुद्धि
द्वारा मोक्षं नैवलभेत् तलभेत् ८ ॥

आनंदी टीका १३

उः खमिमेव इदं सर्वथा उक्तरमिति ज्ञानात् अत्र फलालाभ
मेव न किंतु प्रत्यवायाभिरपीत्यर्थः ८ ॥

रामकंठी टीका १४ ॥

अथ राजसं त्यागमाह ॥

श्री.
गी.टी.
अ.

यः पुरुषः शास्त्रचोदिनं कर्मस्त्रानाग्रिहोत्रादिः खं सखप्रतिकूलमिदमित्येतावन्मात्रादेतोः शरीरकदर्शनत्रासात्पजति नावृतिष्ठति राजसंज्ञो गुणनिमित्तकं त्यागं नियतकर्मपरिहारे कृत्वा न स त्यागस्यायवर्गभोगसखलक्षणमुभिहितं फलं नैव प्राप्नुयात् राजो गुणयुक्तत्वात् फलं उः खमेवासौ लभते न तो राजसो त्यागोऽपि हेययवः **लासिकी दसउत्तीरीका १५ ॥**

तामसं त्यागमुक्त्वा राजसं त्यागमाह ॥

यतः कर्म उः खं वेदावहमित्येवं मत्वा कायक्लेशभयाच्चरीरकदर्शनत्रासान्नित्यं कर्मयस्य जेदितियत् पुरुषस्तादृशं राजसं त्यागं कृत्वा त्यागस्याहेतुज्ञानधारायि नृकयोग्यस्य फलं मोक्षफलं नैवलभेतेत्यर्थः **लासिकी दसउत्तीरीका १५ ॥**

पंचोत्तीरीका

राजसं त्यागमाह उः खमिति यत्कर्म उः खं उः खाकारमित्येव बुद्ध्या कायक्लेशभयात् सजेत् त्यागं करोति सराजसः त्यागः प्रमानं ते राजसं त्यागं कृत्वा त्यागफलं मोक्षं न लभेत् ८ ॥

राजीव स मिहोधिनी

राजसं त्यागमाह उः खमेवेति यतः दुःखो त्यादकत्वात् सखप्रतिकूलमित्येतावन्मात्रादेतोः शरीरायासत्रासाच्च हेतोः कर्मशास्त्रचोदिनं यज्ञादिलक्षणं स्वधर्मयः पुमांस्यनेनानुतिष्ठति सरजः कारणस्य उः खभयादे राजसत्वाद् राजो गुणसंभवं त्यागं विहितधर्माननुष्ठानलक्षणं कृत्वा त्यागस्य फलाभि संधिमात्रपरिहारेण स्वधर्माननुष्ठानलक्षणस्य फलं भोगायवर्गलक्षणं न लभेत् न प्राप्नुयात् आर्षं परस्मैपदितं अतः सोऽपि हेय इति भावः ८ ॥

सुभाष

८॥

28/2

भाषा अनुवाद

राजस त्याग को कहते हैं कि जो मनुष्य आत्मज्ञान विना
केवल कर्म करना उस मात्र विचारिक शरीर के लेशके भ
य से निष्कर्म त्याग करता है सो त्याग राजस है क्योंकि उस
रजोगुण का धर्म है इसीसे राजस त्यागकारी रजोगुणी पुरुष
को ज्ञान में निष्ठा जो त्याग का फल सो कर्म नहीं मिले है ८

दीर्घ

ज्ञान उस जो कर्म को तर्ज देदकष्ट भय सोय सो करिग
जस त्यागदि नदि त्याग फल लहें सोय ८॥

39

सिद्धिदायक

सिद्धिदायक मन्त्रः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ

सिद्धिदायक मन्त्रः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

कार्यमित्येव यत्कर्म नियते क्रियतेर्ज
न संगस्य फलैवैव सत्यागः सात्त्विकः ॥

कोमतः १ ॥ शोकरभाष्य टीका १ ॥

कः पुनः सात्त्विकस्यागः कार्यमिति कार्यं कर्तव्यमित्येव
यत् कर्म नियते नित्यं क्रियते निर्वर्तते हेतुर्जन संग फ
लैव पवनित्याहो कर्मणो फलवत्त्वे भगवद्वचने प्रमाणमवोच
माथ वा यद्यपि फलं न श्रूयते नित्यस्य कर्मणाल्लयापि नित्यं क
र्म कृतमात्मसंस्कारे प्रत्यवायपरिहारे वा फलं करोमात्मन उ
ति कल्पयत्येवात्तस्तत्र नामपि कल्पना निवारयति फलं यत्के
रानेनातः साधुक्ते संगे स्यात्फलैवेति सत्यागो नित्यकर्म
स संगफलपरित्यागः सात्त्विकः सत्त्वनिवृत्तोमतोः भिमतः १

शानेदगिरिकृत टीका ३

समाति सात्त्विके त्यागे प्रश्नपूर्वकं वर्णयति कः पुनरिति कर्त
व्यमित्येवेत्येवकोरण नित्यस्य भावान्तरं निषिध्यते नित्याहो
विधुदेशे फलाश्रयत्वात् तेषां फलं यत्केत्युक्तमित्याशे
काह नित्यानामिति फलं यत्केत्यस्य विधान्तरेण तात्पर्यमा
ह अथवेति नहि विधिना कर्तव्यं कर्म अनर्थकं विधानार्थक्याते
न औतफलाभावेपि नित्यं कर्म विधितो नतिष्ठन्नात्मानम
जानन्नवपहतमनसोत्पन्नं तस्मिन् कर्मणात्मासंस्कारे फलं
कल्पयति तदकरणं प्रत्यवायस्य त्यागत्करणं कर्तव्यमात्मनस्त
त्रिवृत्तिं करोतीति वा नित्यं कर्मण्युक्तं कल्पनामनुविष्यादि
तफलकल्पनां च फलं यत्केत्यनेन भगवात्रिवारयतीत्यर्थः नित्य
कर्मस्य फलत्यागोक्तैः संभवे फलितमाह अत इति १ ॥

१ सात्त्विकत्यागमाह कार्यमिति ॥ स्वामिकृत टीका ३ ॥

१ कार्यमित्येवेवद्वानियतमवश्यकर्तव्यतया विहिते कर्मसंगे

फलंचत्पक्वाक्रियतश्चनियत्तादृशस्यागःसात्तिकोमतः

त्यागः सात्त्विकस्तत्र विवर्तते सतः न नृनिन्यानां फलमेव नास्तीति
 कथं फलं सत्केति चेत् उच्यते एतज्जगद्वहाकादेव निन्यानां फल
 मस्तीति गम्यते निः फलस्यावशानां संभवान् तथा वापस्तेभः ते
 आश्रेयसाः फलार्थे निर्मिते ह्यायागे यश्च तत्पते एवेथ सर्वं च य माणमर्थी
 न्यः शुद्धं येन श्यावघेगिके फले निन्यानां दर्शयति ६ ॥

कसमवैजयंती टीका ५ ॥

सात्विकेत्यागमाह कार्यमित्येवेति भगवदाशयतनित्येनैमित्तिक
महायज्ञादिरूपमन्त्रमिदं कर्म कार्यमेव मया वक्ष्यते कतया वर्तय
मेव न तन्त्याजमित्येव प्रकारेण हेः ज्ञेयं नित्यं वर्णाश्रमोचितं तथा
शास्त्रविहितं यत्कर्म सुसुद्धाणा पुरुषेण क्रियते किं कृत्वा संगं कर्म
णि मम तां कर्तृत्वाभिनिवेशं च वचनः फलमैहिका सुखिक भोगः ।
रूपे सर्वसत्त्वापरित्यज्य एव कारात्स्वत्वात्तन्त्राभिमानं कृत्वा तदेवोपा
सने च सत्त्वा सर्व ईदृशस्यागसात्विके सत्त्वात्ते जायते ज्ञानमिदं सत्त्वा
प्रकारेण प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्या कार्यभयाभयेवं यमोक्षे च यावे
ति बुद्धिः सा पार्थ सात्विकी निवृत्त्यमात्रेण प्रकारेण च ज्ञानस्य सत्त्वज
सत्त्वात्तज्ज्ञानस्यागोपि सात्विक इत्यर्थः मम निश्चितं संमतः
अर्जुने न सुदसत्त्वत्वात्तत्वेदं शोभागे नास्ति प्रयास इति सूचिते ५

मधुसूदनी टीका १-॥

विशुद्धेशेफलाश्रवणोपिकार्यकर्तव्यमेवेतिबुद्धानियतेनिसेकर्म
संगेकर्तव्याभिनिवेशेफलैवमत्तैवयत्नियतेतःकरणाश्रुहिप
र्यतेसमागःसात्विकःसत्तनिवृत्तामतआदेयतेनसम्मतःशिष्टा
नोननुनितानोफलमेवनास्तिकयेफलैवमत्तैवमत्तैव उच्यतेयस्मा
देवभगवद्वचनात्रितानोफलमस्तीतिगम्यते निष्फलस्यानुष्ठाना
सेभवात् तथावापस्तैवः तयथाश्रमेफलार्थेनिमित्तेच्छायागे
येश्मन्मयेते पवेथर्मचर्यमाणश्रमश्रुतमयेतेत्यानुष्ठेति
केफलेनितानोदर्शयतिप्रकरणेप्रमवायसूतिप्रनितानोप्रम
वायपरितारेफलैदर्शयति थर्मणापापमपचरतिनस्मादमेपर
मेवदतियेनकेनचयेजतापिवादविहोमेनानुपहतमनापवभ

श्री.
गी. टी.
श्र.

वति तदाङ्गदेवयाजीश्रेयानात्मयाजीश्रमात्मयाजीतिद्वयात्म
हवाश्रमात्मयाजीयोवेदेदेमेः नेनोगेसेस्क्रियतरेदेमेनेनोगमुपयी
यतश्चादि श्रुतयश्चज्ञानप्रतिवेथकपापक्षयलक्षणोज्ञानयो
ग्यतारूपप्रणोत्तिलक्षणोवात्मसंस्कारेतिस्मात्तोकर्मणोफ
लेदर्शयति तदभिसंधिस्तत्तात्पर्यमनुष्ठेयानीत्यर्थः यदुक्तं
गसेमासशब्दोच्यतेपदशब्दाविवतभिन्नजातीयार्थो किन्तुफ।
लाभिसंधिर्देवकर्मण्यगपवतयोरर्थ इति तत्र विस्मृत्यो तत्र
सत्यपि फलाभिसंधौ मोहादाकायैकशमयादायः कर्मण्यगः
सविशेषाभावकृतोविशिष्टाभावस्तामसत्वेनराजत्वेनचनिदि
तः यस्तुसत्यपिकर्मणोफलाभिसंधिस्तत्तात्पर्यः सविशेषाभाव
कृतोविशिष्टाभावः सात्विकेनस्त्यते इतिविशेषाभावकृतैवि
शेषाभावकृतैवविशिष्टाभावतमसमानत्वात्तद्विपरविरो
धः उभयाभावकृतस्तुनिर्गुणत्वात्तद्विविधमयोगात्तदीयइति
चावोचाम एतेनन्यागोहिप्ररुषयाच्चविविधः संप्रकीर्तितइति
प्रतिज्ञायकर्मण्यगलक्षणोहेविद्येदर्शयित्वाप्रतिज्ञानत्रयैक
मीनशतलक्षणोत्तीयाविधादर्शयतोभगवतः प्रकटमकौश
लमापतितेनहिभवतित्रयोवाल्मीकीभोजयितव्याहौकदको
डित्यौत्तीयः क्षत्रियइतितद्विदिनिरास्तनिराणामपिविधानो
विशिष्टाभावरूपेणत्यागसामान्येनैकजातीयतयाप्राकृत्या।
व्यातर्क्यत् तस्मात्तभगवदकौशलौजावनमेवमहदकौशलमि
तिदृष्टव्यं

स०

अथ कलमाह ॥

सरानंदी टीका ॥ ॥

नामसोराजसोदेयः कर्मण्यगश्चदर्शितः कीदृशः प्रनरादेयः
सात्विकस्त्यागउच्यते १ अथवर्णकार्यमेवेतिव्याशास्त्रविये
वशात् न कर्तृत्वाभिनिवेशाद्यसंगोत्पत्ताफलतया २ नित्ये
नैमित्तिकं कर्मक्रियते सत्तुहये आदेयत्वेनविशेषानोसत्यागः
सात्विकोमतः ३ ननुनास्त्येवनिर्गुणोफलेत्यक्तेनितत्कथं ३

कमिष्वचक्षुः श्रीमद्भगवतो हरेः ४ वाक्पादेव फलेनेषो मस्ती
 तेवेहिगम्यते यतो न निष्फलस्यास्ति बुद्धिर्बलमनुष्टुतिः ५ क
 मिलापि न लोकः स्यादित्यादिप्रतिवाक्यतः अवश्यं फलमस्तेषां
 नुनिष्ठादिचकर्मणां ६ निगानामनवष्टाने प्रसवायेत्यस्ति
 या प्रसवायत्तयेतेषां फले संदर्शयतः ७ यमेणापमिष्यादि
 श्रुतयो दर्शयेत्यपि साक्षात्फलं धियः बुद्धिर्निगानामनवष्टाने
 पितृलोकादि संश्रमिः प्रसवायत्तयस्तथा मोहादाहैशभीत्यावा।
 फलासंगे च समपि ८ निमकर्मणीत्यागः कियते योः विपश्चिता स
 त्यागस्तमसत्तेन राजसत्तेन निर्दिष्टः ९ फलाभि संधि संश्रमो यस्तु
 कर्मणि समपि स्मर्यते सात्त्विकत्वेन सत्यागः सत्त्वशायकः ११॥ १॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

एवेहाभ्यां श्लोकाभ्यां तामसराजसो मत्वा वेवत्यागावक्तौ तामस।
 राजसयो रमत्वा त्यागयो रसंभवसा परित्याग इति कायक्लेशभया।
 त्यजेदिति सूचनात् नश्येत्संभवति मूढश्च करोति चेति विप्रति
 षेयात् यदि करोति नैव मूढः यदि मूढस्तर्हि नैव करोति एवं यदि
 कायक्लेशादिभेति नैव करोति यदि करोति नैव कायक्लेशादिभे।
 नितस्मात् करोति च कायक्लेशादिभेति चेति विप्रतिषिद्धे अतस्मा
 मसराजसयो रमत्वा त्यागयो रसंभवान्नो नैवोक्तौ सात्त्विकस्तुत्या
 त्यागः संभवति यथा स्फटिके जपा कुसमाश्रिते लोहिन्ये विवेकि
 नो प्रतीति न एवास्ति न वस्तु त एवमात्मनि ईश्वरार्थे नैव विवेकिनां क।
 र्त्तत्वं प्रतीति न एवास्ति न वस्तु त इति वक्तव्यं एव च कर्त्तव्यामिति
 वेशाश्रयः पुमान् प्रतीति नः करोत्येव न वस्तु त इति संभवसंख्यो
 पि सात्त्विकस्याग इति तमेव मत्वा त्यागेधिकारहेतुं प्रथममाह का
 र्यमिति कार्यं कर्त्तव्यमिमेव यत्कर्म नियतेति संक्रियते हेतुर्जन
 संगे फलचयनैवेत्यवधारणं प्रागुक्तस्या त्यागपक्षस्याहमर्थ
 सपदे भूतस्यागः सात्त्विको मतः वेदेष्टुः तथा च श्रुतिः ईशावा
 यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्संजगत् तेन यत्केन भुंजीथा मारुतः क
 म्यस्मिन् नमिति ईशा ईशो न परमेष्ठेण सर्वकार्यकरा कर्त्ता न प्रवर्त

श्री-
गी-टी-
श्र-

केनरदेजगत्स्यावरजेगमेजगतोवृत्तिरेस्थितेवास्यमाच्छादिते
यामे येनहेतुनासर्वतदधीनेनैतकारणानमकैतनागेनकर्तृत्वभो
क्तृत्वाभिमानवर्जनेनभेजीयाविषयान्मेत्त मारथः गर्हमाका।
धीः कस्यास्तिहनेनकस्यापितत्रसामितमस्तीतिहयेवतत्रगर्हेश्र
थः एवंकर्माणपिपितादीनिकर्तृत्वाभिमानेसक्ताकुर्वतस्तवक
र्मलेणेनभविष्यति एतद्यातिरेकेणतवउपायेतरेचनास्तीमपिम
मेवेणाप्रदर्शयते कुर्वन्नेवेहकमीणिजिजीविषेच्छतेसमाः एवंतयि
नामयेतोस्तिनकर्मलिप्यतेनोइति इदमेवमोक्षसमतेभगवताप्र
दर्शिते एतामपितकमीणीतिस्मोके नननितानोफलमेवना।
स्तिर्किंत्वाकृत्यमितिचेत् इतएवभगवद्वचनातेषामपिफलमस्ती।
तिजानीहि निष्फलस्यवेदेनानुष्ठापनासंभवात् तथाचापस्तेवस्त
यथामेफलार्थनिमित्तेच्छायागेथइत्यनृत्ययेतेएवधर्मचर्यमाण
मर्थाश्रुत्तयेतइतिश्रानुषंगिकेफलेनितानादरीयति श्रुत्तरो
प्रत्यवायस्यसापितेषोप्रत्यवायपरिहारः फलमितिप्रदर्शयते धर्मा
णापापमपनुदतीत्यादिनाचनितेषापिकर्मसफलदृश्यतेतदेव
वक्तव्यमितिनकोपिदोषः ५ ॥

आनंदीटीका १३

अथोपादेयमाह संगलाभपूजायर्थीप्रवर्तिदृष्टम् फलमदृ
ष्टंस्वर्गादिकम् ६ ॥

+ अथोपादेयं सात्त्विकं त्यागमाह ॥

रामकंदी टीका १४

+ ससात्त्विको ज्ञानफलसत्त्वगुणहेतुकस्यागोभिमतः कोसौ
यत्रियतेणास्त्वोदितंकर्मक्रियतेनुष्णीयते कर्मणः करणमे
वत्यागोनपरिहारइत्यर्थः कथंक्रियतेयेनक्रियैवत्यागः संय
यते इत्याह कार्यपरमगुरोः परमेश्वरस्यनिरुपस्रवप्रमाणभू
तणास्त्रूपवचनवोदितत्वादवश्यकरणीयमित्येतेनहेतुना
क्रियतेतयवपूर्ववात्यातंसंगफलंचयत्ता किमनेनोक्तंभवति
अनुपपन्नत्यागस्यापिकर्मणोरजस्तमोभिभूतत्वादत्यागपित्या
गमतिपत्तिः संगफलाभिसंध्यनुच्छेदात्कर्मचसंसारकारणं

संपद्यते विष्णुसत्त्वगुणोद्देकात्तयथोक्तज्ञाननैर्मल्ये सति संग
फलाभिसंधिश्च सत्त्वेन नियतस्य कर्मणो नृणां न मेव संसारो च
दकारणं त्यागः संपद्यते इति सात्त्विक एव त्याग उपादेयः
अतिथि सात्त्विकस्य त्यागिनः स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह ५ ॥

लासिकी यत्तु रत्नीटीका

सात्त्विकं त्याग
माह संगतस्त्रीनचित्तत्वं फलं च तत्त्वानित्यं स्वरूपं प्रतिष्ठप्रज्ञातया
परिहार्यकार्यमवश्यकर्तव्यमिति नियतं शास्त्रबोद्धितं नित्यं क तदि
मक्रियते इति नियतं सत्तादृशस्यागः सात्त्विको मतः
यत्तु सात्त्विकस्य त्यागिनः स्वरूपं प्रतिपादयति ५

पंचोलीटीका

सात्त्विकस्यागमाह कार्यमिति हेतुर्जनयत्कर्मकर्मणि संगं ग्री
तिं फलं च तत्त्वाकार्यं कर्तव्यमिति सेवतु आनियतं नित्यं कर्मक्रियते
सत्यागः नित्यकर्मणि फलसंगत्यागसात्त्विको मतः ५

राजीव समिद्धोधिनी ॥

प्रथोपादेयं सात्त्विकं त्यागमाह कार्यमित्येवेति सत्यागः सा।
त्त्विकः सत्त्वेन विष्णुहेन निर्हृतत्वा उपादेयो मतः कोसो यन्नि
यतं शास्त्रबोद्धितं कर्मस्वरूपं प्रमोचितं क्रियते नृणीयेत को
र्थः नियतकर्मस्वीकार एव त्याग इति कथं स्वीकारस्य त्यागत्वं
तद्विरुद्धमुपपद्यते इत्यतो नृणां विप्रिनष्टिकार्यं यस्मै चरुत्त
ममेतदवश्यावश्यायमित्यनेनैव हेतुना पूर्वोक्तलक्षणं संगं
फलं च तत्त्वाकार्यं नृणीयेत इति संगफलाभिसंधिरादित्येन नि
यतकर्मनृणां मुक्तवक्ष्यमाणप्रशस्यफलकत्वेनोपादेयः
सात्त्विकस्याग इति भावः ५ ॥

मधुभाष्य

५॥

43

[Faint handwritten Devanagari script]

此乃西曆一千九百零九年九月廿四日禮拜五
即光緒三十五年八月二十七日

भाषाप्रवाद ॥

अव सात्त्विकरूप त्याग कहते हैं कि हे अर्जुन कर्म सब
कर्तव्य है ऐसे विचार से नियत कहे अवश्य कर्तव्यरूप वि
हित कर्मों को कर्तव्य अभिनिवेश कहे अहेबहि ओ फल
की कामना रहित जो त्याग करना सो सात्त्विक त्याग है ॥

दोहा

कराग योग्य दे कर्म यद नित्य कर दे नरजीय संगत्या
गफलको तथा त्यागसु सात्त्विक दोष ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

५५

उक्तं श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नहेष्टकशलेकर्मकशलेनानुषजने त्यागीसत्त्वसमाविष्टोमेधावीक्षित्रसंशयः १० ॥

शाङ्करभाष्यटीका १ ॥

ननुकर्मपरित्यागसिद्धिः सत्यासति च प्रकृतस्तत्र ताम
सोराजसस्योक्तस्यागः कथमिह संगफलत्यागस्तृतीयत्वेनो
च्यते यथात्र येनाह्मण आगतास्तत्र संगविदौहो तत्रियस्त
तीयइति तद्वत् तेषदोषस्यागसामामेन स्तस्यत्वादस्तिदि
कर्मसत्यासस्य फलाभिसन्धित्यागस्य च त्यागतसामान्यत
त्राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्दया कर्मफलाभिसन्धित्या
गः सात्त्विकत्वेन स्तूयते सत्यागः सात्त्विकोमतइति यस्तथिह
तः संगे यत्का फलाभिसन्धिं च निर्ये कर्म करोति तस्य फलरा
गादिना कलुषीक्रियमाणमन्तःकरणं निर्येष्ट कर्मभिः सं
क्षियमाणं विशुध्यति तत् विशुद्धं प्रसन्नमात्मालोचनक्षमं भ
वति तस्यैव निर्यकर्मनुष्ठानेन विशुद्धान्तःकरणस्यात्मज्ञाना
भिमुखस्य क्रमेण यथा तन्निष्पत्त्या तद्वक्तव्यमिहा नहेष्टि कु
शले शुशोभते कामे कर्म शरीरारम्भद्वारेण संसारकारणं किम
नेनेमेवे कुशलेशोभते निर्ये कर्मणि सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिरिति
हेतुत्वेन मोक्षकारणमिदमिमेवे नानुषजने तत्रापिप्रयोजनम
पश्यन्तुसङ्गे प्रीतिं नकरोतीत्येतत् कः पुनरसौ त्यागी पूर्वोक्तेन
संगफलपरित्यागेन तदोस्यागी यः कर्मणि संगे यत्का तत्फले च
निर्यकर्मनुष्ठायी सत्यागी कदा पुनरसावकुशलैकर्म नहेष्टि कु
शले च नानुषजत इत्युच्यते सत्त्वसमाविष्टो यदा सत्त्वेनात्मानात्स
विवेकविज्ञानहेतुना समाविष्टः संव्यासः संशुक्रमेतत् शुतपव
च मेधावी मेधयात्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया संशुक्रस्तदा मेधावी
मेधावित्वादिव क्षित्रसंशयः क्षित्रोऽविद्याकृतः संशयो यस्य आत्म

श्री-
गी.टी.
शु.

स्वरूपावस्थानमेव परं निष्पन्नसाधने नामत् किंचिदिमेवं
निश्चयेन चिन्तयेत् १- ११

आनेदगीरिक्ततटीका ३

कर्मनतफलमागस्य त्यागसम्प्राप्तशब्दाभ्यां प्रकृतस्य त्यागो।
हीति त्रैविध्यं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञानरोधेन द्विविधे व्युत्पाद्य तत्ती
यो विधानाद्विरोधेन व्युत्पादयतो भगवतोऽकौशलमापत्तिरिति
नि शंकते नन्विनिप्रक्रमप्रतिकूलमुपसंहारवचनमनुचितमि
त्यत्र दृष्टान्तमाह पथेति पूर्वान्तरविरोधेन प्राप्तमकौशलत्वे प्रत्या
दिशति नैष दोष इति कर्ममागफलमागयोस्त्यागत्वेन सादृशा
त् कर्मत्यागनिन्दया तत्फलंगस्त्यर्थमिदमवचनमित्युपगमात्
न विरोधोस्तीत्युक्तमेव व्यक्तीकृत्यन्नादौ त्यागसामान्ये विशद
यति प्रस्तीति सति सामान्ये निर्दिष्टस्य स्तुत्यर्थत्वे समर्थयते तत्र
ति एवं पूर्वपरविरोधं पराक्रम्य अतन्तरस्योक्ततामर्थमाह य
स्त्विति फलरागादिनेत्यादिशब्देन कर्मस्वरूपासंज्ञाग्रहणेन अ
न्तःकरणसकलधीक्रियमाणामितिल्लेदः विशुद्धेनः करणे किं
स्यादित्याशङ्क्याह विशुद्धमिति मलविकृतत्वं विशुद्धत्वं संस्कारान्ते
प्रसन्नत्वमिति भेदः क्रमेण अवगाथाह निदोरोत्तमार्थः तन्निष्ठे
त्यात्मज्ञाननिष्ठोक्ता काम्यकर्मणि त्याज्यत्वेन द्वेषमभिनयति
किमिति उभयत्र द्वेषं प्रीतिं च न करोतीति सामान्यनोक्तकर्तारं
प्रश्नश्चैके विशेषतो निर्दिशति कः अन्तरिति त्यागीत्युक्ते त्यागिन
मभिव्यनक्ति पूर्वोक्तेनेतिकर्मणि संगस्य तत्फलस्य च त्यागेन
निर्यावत् उक्तमेव त्यागिने विहाणोति यः कर्मणीति तत्फलं स
त्वेति समन्वयः काम्ये निषिद्धे च कर्मणि वन्धहेतुरिति न देष्टि नि
ये नैमित्तिके च मोक्षहेतुरिति न प्रीयते तत्र कालविशेषं दृष्ट्विति
वेदेति निष्पादिकर्मणां फलाभिसाधिवर्जितेन दायित कल्पस
म्पन्नत्वे यथार्थगृहणसमर्थमदृश्यते तेन समावेशदृशायाम्
कप्रीतिद्वेषयोः भावो भवतीत्याह उच्यते इति चतुर्थपादे वाक

५५

रोति अतएवेति समुद्रयथार्थग्रहासामर्थ्ये समाविष्टत्वादिस
द्यः छिन्नसंशयत्वमेव विशदयति आत्मेति परतिः श्रेयसन्नस्य च सा
यने सम्पत्तानमेवेनियोजना १० ॥

+ एवंभूतसात्विकत्यागपरिनिष्ठत स्वाभिहतटीका ३ ॥
सलक्षणं ॥ नहेष्टीति सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वेनमेवात्मः सात्विकत्यागी अकृशले
दुःखावहे शिशिरेप्रातःस्नानादिकं कर्म नहेष्टि कृशले च सत्त्वकरे
कर्मणि निराचे मध्याह्नस्नानादौ नावषज्यते प्रीतिन करोति तत्र हेतुः
मेधावीर्यबुद्धिः यत्र परपरिभवादिमहदपि दुःखं सस्यते स्वर्गादि
सत्त्वचमप्यते तत्र कियदेतात्तात्कालिको दुःखं सत्त्वचे मेवमवसे
धानवानिगर्थः अतएव छिन्नः संशयो मिथ्याज्ञानेदेहिकसत्त्व
दुःखयोरुपादित्वापरिजिहीर्षालक्षणो यस्य सः १० ॥

पिशाचभाषा टीका ४ ॥

नहेष्टिनकुप्यति अकृशले दुःखसायने कर्महेमते प्रातःस्नाने
सत्त्वसायने पितृस्मिन्नेव काले प्रतिसेवादौ नावषज्यते त्यागी क।
र्मफलानो सत्त्वसमाविष्टः सात्विकीमेधावीविवेकी अतएव छि
न्नसंशयः सत्त्वशुद्ध्यर्थे नित्यानि कर्तव्यानि निश्चयात् १० ॥

समानुजभाषा टीका ५ ॥

नहेष्टीति एवे सत्त्वसमाविष्टो मेधावी यथावस्थिततत्त्वज्ञानततए
व छिन्नसंशयः कर्मणि संगफलं कर्तव्यं त्यागी नहेष्टि कृशले कर्मक
शले च कर्मणि नावषज्यति अकृशले कर्माणि फले कृशले च क
र्मैष्टरूपसर्गप्रपञ्चात् ॥ दिफले सर्वसिक्तकर्मणि ममत्तादि
तत्त्वमक्तब्रह्मवातिरिक्तसर्वफलतात्त्विककर्तव्याच्चतपोक्रियमा
णयोः प्रीतिहेष्टीन करोति अनिष्टफले पापे कर्मात्रयमादिनमभि
प्रेयनाचारतो दुश्चरितान्वाशांतो नासमाहितः नासौ तमनसो वापि।
प्रकृते नैव मानुषादिति दुश्चरितान्वाते ज्ञानोत्पत्तिविरोधितप्रवणान्
अतः कर्मणिकर्तव्यसंगफलानो त्यागः शास्त्रीयत्यागः न कर्मस्वरू
पत्यागतदाहः १० ॥ अभिनवगुप्तकृत टीका ६ ॥

स्पष्टार्थं १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री-
गीरी-
शु-

46

परमार्थप्रपाटी टीका ७ ॥

अथैवेभतसात्तिकस्यागपरितिष्ठितस्यलक्षणमारु नहेष्टीति
सत्तरजस्तमस्कः सत्सत्त्वेन समाविष्टः प्रविष्टएवंविधस्यागो अज
शालेदेहपीडाकरं कर्म नहेष्टि एतदकार्यमिति न मन्यते तथा अशले
निर्दोषमभ्यासस्तान् न देहसखावहे कर्मणि नैव सज्जते एतत्सुखक
रमिति प्रीतिं न कुरुते पुनरेनकायकेशभयागजेदिनादिवदजोरादि
संदर्शिते यतो मेधावी बहिमान् देहिकसखः खेद्यमममानः शु
न एवममतावलंबेनेन छिन्नमेशयः १- ॥

वनमाली टीका ८ ॥

स्यागीसात्तिकस्यागयुक्तः संगेफलेच्छावसकाचित्तमुद्यर्थकर्म
नृणां तापदा समाविष्टः सत्त्वेनात्मानात्मविवेकज्ञानहेतुना चित्तग
तेनातिशयेन तत्तत्प्रतिबंधकरजस्तमोमलराहित्येना समेतात्फ
लाद्याभिचोराविष्टो व्याप्तो भवति भगवदर्थितकर्म नृणां तान्नि
स्तसमस्तज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंधकरमर्थः तदा मेधावी अवगम
नन निदिध्यासनादिजया भगवद्विषयकापरोक्षधीर्मेधातया नि
त्यं प्रकृतो भवति तदा भगवत्तत्वे छिन्नमेशयः तदा तीक्ष्णकर्मत्वात्
नृदेश अशले कर्म अशोभने काये निविष्टवान् प्रतिकूलनयामा
न्यते अशले शोभने नित्येना नृषज्जते न प्रीतिं करोति यदा अज
लं दृष्टुः खेपीति प्रातः स्नानादिकं अशले सर्वजन्मकृतं शु
ण्णफलेन सज्जते शेषे प्राग्वत् १- ॥

असमवेजयेनी टीका ९ ॥

नृसात्तिकस्यागीकीटशोभवती तपोलायात्तस्यलक्षणमारु न
हेष्टीति सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वगुणो न सम्यगाविष्टो व्याप्तः यदा सत्त्व
मेतत्कराणामनस्तेन सम्यगाविष्टो अकस्मिन्मना रम्यः एवं अ
तो यतो मेधावी यथा र्थविद विद्वत्सत्त्वरूपज्ञानी अत एवा छिन्नमेश
यः जीवेश योरोपाधिकभेदे वा स्वाभाविको वा माया मिथ्या वा
समावाजगन्मिथ्यासंवेवाजगत्कारणं किं कालो वा परमात्मा वा
प्रकृतिर्वा जीवो वेद्यो वेद्या यनत्तत्तत्पाक्षिन्नाः संशयायमाना
यासः ईदृशस्यागो अजशलेः खेदशीतकाले प्रातस्नानादिरूप

कर्मनदेष्टि कुशले ग्रीष्मे मथ्याह्नानादि रूपावदे कर्मणिना
नुसज्जेते आप्नुति न करोति १- ॥

+ सात्विकस्य त्यागस्यादानाय सत्त्वशुद्धि
द्वारेण ज्ञाननिष्ठाफलमाह ॥

मधुसूदनी टीका १- ॥

+ यस्या गीसात्तिकेन त्यागेन युक्तः पूर्वी केन प्रकारेण कर्तृत्वा।
भिनिवेशफलमिसेधि च तत्कृतः करणशुद्ध्यर्थं विहितं कर्म
अनुशयः स यदा सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वेनात्मानात्मविवेकज्ञान
हेतुना चित्तगतेनातिशयेन सम्पत्ज्ञानप्रतिवेधकरजस्तमो
मलराहित्येन आसमेतात् फलाः यमिचारेण आविष्टो यथा
मो भवति भगवदर्थितनिर्यकमीनुशानायापमलापकषणाल
क्षणो न ज्ञानो मति योग्यता नृपपुण्यगुणाथानलक्षणो न च सं।
स्कारेण संस्कृतमेतः करणं यदा भवतीत्यर्थः तदा मेधावीश
मदमसर्वकर्मपरमगुरुपसदनाहिसामवायिको गमुक्तेन म
नननिदिध्यासनाद्यफलोपकार्यं गमुक्तेन च अवणाद्यवेदो
नवाकविचारेण परिनिष्ठत्वे वेदांतमहावाक्यकरणकेनिरस्त
समस्ताप्रामाण्यशंकाकलेकेचिदस्याविषयकमहंब्रह्मास्मी।
निब्रह्मात्मैकाज्ञानमेव मेधातयानित्ये युक्तो मेधावी स्थितप्र
ज्ञो भवति तदा छिन्नसंशयः शुद्धब्रह्मास्मीति विषयरूपया
मेधया तदविद्योच्छेदे तत्कार्यसंशयविपर्ययभूयो भवति त
दा च क्षीणकर्मत्वाद् न ह्येष्टा कुशलं कर्म शुशोभने काम्ये निधि
हे वा कर्मन प्रतिकूलतया ममते कुशलेशोभने निरोकर्म
णिना नुषज्जेते न प्रीतिकरोति कर्तृत्वाद्यभिमानरहितत्वे
न कृतकसत्त्वात् तथा च श्रुतिः भियते हृदयप्रेक्षिच्छ्रिये
ते सर्वसंशयः दीयेते चास्य कर्मणिना स्मिन् दृष्टे परावरे
इति यस्मादेवे सात्विकत्यागस्य फलेन तस्मान्महतापि प्रय
त्नेन स पवोपादेय इत्यर्थः भिदवमात्मज्ञानवृत्तः सर्वकर्म
त्यागः संगाद्यते कर्मप्रवृत्तिहेतुना नृपदेवपारभावादि
त्यक्ते संप्रतिपत्तिरिति त्यागसंभवे हेतुमुच्यते १- ॥

सदानेदी टीका ११ ॥

श्री.
गी.टी.
मु.

५७

सात्त्विकस्यागच्छादेयः सत्त्वश्च स्वात्मलयाये इत्युक्तं तत्फलं ज्ञानं
निष्णामाहाधुना हरिः १ यस्यागोसात्त्विकेनैव गतो न मुत उन्नमः
न्यक्ताफलाभिसेपिंचकर्तृताभिनिवेशने २ योश्च ह्येविहिते क
मेजुर्वभगवदर्पणं तस्य सादास्यधीश्रुदिसया प्राणाधिकारितो
३ सत्त्वेन तत्त विज्ञानहेतुभूतेन सेपुतः वेराग्यसहिदेकादियोगिना
पूर्वकेन च ४ मुसेदिगाविषयेस्तवेरोतववसासदा विचारेणास
निष्पन्ना हेव ह्यासीति यामतिः ५ सामेधा यस्तयानित्येपुक्तो
मेधाद्युदायीः मेधावित्वेन सेच्छिन्नः संशयो यस्य मोहजः ६
स्वात्मा वस्थानमेवास्ति परं मोहैकसाधने नैवामं किं विदिसेवे
निश्चयेन प्रमात्मना ७ तदेव दीणा कर्मत्वात्काम्यकर्म यशोभने
प्रतिकूलतया नायं मयते स्वात्मनि स्थितः ८ कुशलेशोभनेति
त्येन करोति रतिसुधीः कृतकृत्यतया न मस्य कर्तृत्वधीर्यतः ९
भियते हृदये शिच्छियते सर्वसंशयः दीयते चास्य कर्माणि तस्मिन्
हेयरावरे १० त्यागस्य सात्त्विकस्यास्ति यस्यादेवं फलेन तः महतापि
प्रयत्नेन स आदेयो सुसुत्तणा ११ ११ १० ११ः

नीलकंठी टीका १२ ॥

एवं सुखे सात्त्विकस्यागच्छाः सुखेन माह न देहीति सत्त्वेन सम
गाविशे चामस्यागीमत्यः सात्त्विकस्यागीसेमासीमयीः अकुशले
असुखप्रदे कर्मत्रिषवणस्त्रानवतर्गणा शौचभित्तादनादिप्रयासू
पेन हेष्टि कुशले मिशत्रभित्तादौ नानुषजते न संगे काकवत्सीति
करोति यदा कर्म कुशले सेवादिकर्म कुशले शिष्यादौ न सज्जते
तत्र कुशले चातं न हेष्टि एतेन रागदेषभूतममम दक्षितं तदपि
कुतश्च पेक्षायामाह मेधावीति ऊहापोह कुशलतया नित्यानि
त्यवस्तुविवेचनादौ प्रज्ञावान् अतएव च्छिन्न संशयः किं कर्माण्य
वमुक्ति साधनानि उत संसासपवेति विचि कित्सारहितः एवं च त्या
गी मनेन यत्तो दाने तपः कर्मन याज्यमित्युक्ता दया गाद्यावृत्तिः
मेधावीतनेन मोहात्तस्य परित्याग इत्युक्ता तामससा गाद्यावृत्तिः
पूर्वार्द्धेन रागदेषाभावप्रतिपादनेन कायक्लेशभयासजेदित्यु।

कादाजसत्यागाद्याहतिः किञ्च सेशयसनेन कार्यमिमेवयुक्त
 मेत्युक्तादमत्यसात्तिकत्यागाद्याहतिः नह्यसौकर्मणातच्छेत्तं
 स्यात्सममहाभागत्वेचतत्त्वतोवेदवेदचेत्ताणामपिकर्मननिष्ठेत्
 नहिदाहोपशमार्थीनिकरस्येजान्नीमहाफदंजाननृगीष्मोष्मप्र
 तमपायसिपत्त्वलेताणामपिरमेत सेशयच्छेदेपिहेतुः सन्तसमा।
 विष्टरति यत् सत्तेनैवकर्मसम्पादविष्टेयनतप्रयसत्त्वमाश्रितरति
 महाविशेषः एवंचर्षस्मोकोक्तस्यसात्तिकत्यागरूपसकर्मयोग
 सफलभूतोयसत्यः सस्यासोविविदिष्टाणामनुष्ठेयोयदहरेवविज्ञे
 तदहरेवप्रव्रजेत् एतमेवप्रव्रजिनोक्तकमिच्छेत् प्रव्रजतीतिप्र
 तिप्रसिद्धः भाष्येन ननकर्मपरित्यागसिविधः सस्यासरतिचप्रकृतः
 तत्रनामसोराजसञ्चोक्तस्यागः कथमिहसंगफलत्यागस्तृतीयत्वे।
 नोच्यते यथात्रयोवास्तुताग्रागतास्तत्रवडेगविष्टेहोतवियस्तृतीय
 रतितहत् नैषदोषः त्यागसामान्येनस्तस्यार्थत्वात् शुक्तिकर्मसस्या
 ससफलाभिसंधित्यागस्यत्यागत्वेसामान्यं तत्रराजसनामसत्तेनक
 र्मत्यागनिदयाकर्मफलाभिसंधित्यागः सात्तिकत्वेनस्तयतेसत्यागः
 सात्तिकोमतश्चित्तियेनत्यागत्रैविध्यं समाधाय एवंसंगफलत्यागए
 र्वकैतित्यकमीनृष्टानेनविशुद्धोतः करणास्यात्मज्ञानाभिमुखस्यत
 त्रिष्टाक्रमकथनार्थोयस्मोकरुक्तं तथैवस्मोकेत्याख्यायश्वीक
 स्यकर्मयोगस्यप्रयोजनमनेनस्मोकेनोक्तमित्यपसंहते प्रत्येत्तफला
 भिसंधिविशिष्टस्यकर्मणास्यागसिविधः विशेषणाभावात् विशेष।
 ष्याभावात् उभयाभावाच्च प्रायोत्रैवविधिसितः द्वितीयस्तनामसरा
 जसभेदेनद्विविधोपत्रैवनिर्दिष्टः तृतीयस्तकमीनधिकारिणाविवि
 दिष्टाणाविदुषाचकर्तव्योपेद्विधः तत्रासः स्थितप्रज्ञतत्ताणादौप्रा
 ग्वाख्यातः प्राद्यस्तनैष्कर्म्यसिद्धिपरमामित्यववक्ष्यते तत्रभाष्येनिस
 स्यागविधाः प्रतिज्ञायदेयणावत्यदर्शपरतीयापिकेनचित्तामामेन
 प्रतिपादिता अत्रतपकसोदयोऽतभीवंकृतादेयवविधेउपपाद्य
 तृतीयाप्रदेशांतरेप्रतिमेतिप्रकृतेप्रतिज्ञायाअनिर्वाहइतिविशे
 षः १० ॥

श्री.
गी. टी.
अ.

आनेदी टीका १३

अजशालेनः खोत्पादकं परैः प्रयुक्तमवमानता उनादिनदेष्टि सू
र्वकृतफलमिदं मया वशं भोक्तव्यमिति मत्वा अशाले सुखोत्पा
दकं परैः प्रयुक्ते लाभपूजादौ संगसक्तिं न करोति इत्यसत्तेन
प्रकाशेन समाविष्टः मेधावी गुह्योपावत्रयपीलोचयन् अतएव
छिन्नसंशयस्तत्त्ववित् विगत रागद्वेषो नियतकर्मार्त्तनिष्ठ एव
त्यागी मुच्यते ॥ १० ॥

+ तस्यैवं विधिसात्विकस्य त्यागिनः स्वरूपं प्रति
पादयितुमाह ॥

रामकंदी टीका १४

+ योऽत्यन्तगुणीभूत रजस्तमस्कृतेन विमृष्टसत्त्वमात्रेण समावि
ष्टो व्याप्तः करणः स त्यागी यथोक्तेन संगफलाभिसंधिरहि
तनियतकर्मनुष्ठानरूपेणैव त्यागेन त्यागफलहेतुत्वात् त्याग
त्वमापन्नं न युक्तेत एव मेधावी प्रशस्य प्रज्ञस्तत्त्वच्छिन्नसंशयः
यथोक्तस्य परं ब्रह्मस्वरूपस्य तत्त्वस्यैकस्यास्तित्वेऽदितिसन्देहः
स सर्ववस्तुषु प्रयमान परमात्मैकस्वरूपत्वादकुशलसंसा
द्यभिमुख्यस्य साधनभूतं कर्मणि होत्रादिशरीरकेशावह
नदेष्टि तानवैशद्ये द्वेषलक्षणदोषाभावात् प्राप्तीत्याभावयति
नापि अशाले कर्मत्यागादौ सुखसाधनभूते नुषजते संगं
नवभाति तस्यैवं विधिस्य त्यागिनो नित्यादितानन निजानंद
निर्भरस्यात्मभूतसर्वभावस्य क्वचिद्द्वेषो नापि रागः शास्त्रो
दितत्वादवश्यकरणीयमित्येव सर्वनियतकर्मार्त्तनिष्ठ एव
सौ सर्वत्यागीत्यर्थः ॥ १० ॥

+ अथैवं विधिसात्विकस्य त्यागि
नः स्वरूपं प्रतिपादयति ॥

लार्सिकी टीका १५

+ सत्त्वेनाहन्त्या समाविष्टो व्याप्तः सात्विकस्य त्यागी मेधावी तत्त्व
बोधनित्यसंबन्धः छिन्नसंशयस्तु दितदेहाभिमानः अजश
लशरीराननुकूलं शरीरे प्रातः स्नानादिकं कर्म न देष्टि अग्री
त्यानभावयति तथा अशलो देहानुकूलनिदायं मथ्यान् स्ना
नादौ नानुषजते रतिं नवभाति ॥ १० ॥

तत्त्वस्यैकस्यास्तित्वेऽदितिसन्देहः ॥

पंचोलेटीका

एवंतस्यनित्यकर्मावृत्तानेनविश्रुतःकरणस्यात्मज्ञानाभिसख
सकृमेणयथाज्ञाननिष्ठात्मानतेप्रकारेण नदेहीति मागीकर्म
संसर्गफलमागवान् सत्समाविष्टः सत्तेनप्रात्मविवेकज्ञानेनदेन
नासमाविष्टः संप्रकृतः प्रतयवमेथावीमेथयाप्रात्मज्ञानलक्षणपत्त
यापत्तः छिन्नसंशयोयस्यसः छिन्नसंशयः अरुशलमशोभनेकाम्य
कर्मसंसारकारणेनदेहिऊशलेशोभनेतिमेकर्मणि सत्प्रवृत्ति
नोमतिहोरेणमोक्षसाधनेनानुषज्यतेप्रीतिं नकरोति १०

रणवीरसमिद्धोधिनी

एवंत्यागं लक्षयित्वात्यागिनः स्वहृदं प्रतिपादयितुमाह नदे
हीतियः अरुशलं पुत्रबांधवादिहिंसाजनकत्वेन निर्मेगले
स्ववर्णोचितं पुद्गादिलक्षणां कर्मनदेहि ऊशलेयवर्णोचिते
च कृषिवाणिज्यादिके सखप्रायत्वात्संगलेकर्मणि न संसक्तो
भवतिसत्यागी प्रशस्यत्यागवान्कथ्यते इतिशेषः कीदृशः स
त्तेनगुणेनथैर्येणवा सम्यक्तेदेहोच्छेदेनाविष्टोव्याप्तः कर
णः तथा मेथानिश्चयप्रादिणीधीरस्यास्तीति मेथावी प्रतय
वच्छिन्नः संशयोयस्यस छिन्नसंशयः १॥

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद ॥

एवम्भूत सात्विक त्याग मे प्रकष्ट निष्ठाशुक्त पुरुष के लक्ष
ण कहते हैं किस तो त्याग से सात्विक त्यागी पुरुष प्रज्जलक
हे उल्लास्यो श्रुत्यात् शिथिल कहे जाते से शान-स्नान आदि
कर्मसे द्वेष नहीं करते और ज्जल कहे ग्रीष्म काल के म
थान स्नान आदि कर्म मे प्रीति नहीं रखते हैं इसका कारण य
ह कि वे लोग स्थिरबुद्धि श्रुत्यात् विवेकसे प्रमदत पराभव
प्रनादर आदि महा उल्लास भी सहते हैं और स्वर्गादि सबको भी
त्याग करते हैं फेरि सब ओ उल्लास जो क्षणिक कहे त्यागमा
त्र रहनेवाला है यह निश्चय जानते हैं और जिस का दैहिक
सुख उल्लास का ग्रहण और त्याग की श्रुत्यात् जो मिथ्या ज्ञान न
ष्ट हो गया है सो छिन्नसंशय पुरुष है १८ ॥

दीर्घ

प्रज्जलदिकर्म न द्वेषति ज्जलमेन बंधाय त्यागी सत्त्व
संयुक्तो सती असंशय कदापि १९

नहि देहभृताशक्तं कर्मयोगशेषतः यस्तु कर्मफलयागी सत्यागी सभिधीयते ॥

शोकभाष्यटीका १ ॥

योऽधिकृतः पुरुषः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन क्रमे
ण संस्कृतात्मा सन् जन्मादिविक्रियारहि तत्वेन निःक्रियमात्मा
नमात्मत्वेन सञ्जुहः सर्वकर्मणि मनसा सन्नस्यैव कुर्वन्नकारय
न्नासीनो नैक कर्मलक्षणो ज्ञानविशमश्रुतश्चेतत् पूर्वोक्तस्य क
र्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकेनोक्तं यः पुनरधिकृतः सन् देहा
त्माभिमानित्वेन देहभृदसौ बाधितात्मकर्तृत्वविज्ञानतया हे कर्त
ति निश्चितबुद्धिस्तस्याशेषकर्मपरित्यागस्याशङ्कत्वात् कर्मफल
त्यागेन बोधितकर्मनष्टानपवाधिकारो न त्यागइत्येतमर्थं दर्शयि
तुमाह नहीति नहि यस्मादेहभृता देहे विभर्तीति देहभृदेहात्मा
भिमानवान् देहभृदुच्यते नहि विवेकी स हि वेदाविनाशिनमित्या
दिना कर्तृत्वाधिकारात्तिवर्तितो तस्तेन देहभृतात्तेन न शक्तं तत्कर्म स
न्नसिते कर्मयोगशेषतो निःशेषेण तस्माद्यस्तुतोपि कुतोतिमानि क
र्माणि कुर्वन् कर्मफलयागी कर्मफलभिसन्धिमात्रसन्नासी सत्या
गी सभिधीयते कर्मयोगपि सन्निहितस्य भिषायेण तस्मात् परमार्थ
दर्शित्वेनैव देहभृता देहात्मभावरहितेनाशेषकर्मसन्नासः शङ्कते क
र्तुं ॥ ॥

ग्रान्देगिरिहृतटीका १ ॥

नहेष्टेयादिना श्लोकेनोक्तमर्थं संक्षिप्यान्वदति योऽधिकृतश्चि
पूर्वोक्तप्रकारेणोति कर्मणि तत्फलैव संगत्यागेनेत्यर्थः कर्मात्म
योगस्यानुष्ठानेन संस्कृतात्मा सन् क्रमेण अवणाद्यनुष्ठानद्वारेण कू
टस्थो ब्रह्मप्रसक्तेन संबुद्धश्चि संवेद्यः परस्य निःक्रियत्वे हेतुमाह ज
न्मादीति उक्तज्ञानवतः सर्वकर्मत्यागद्वारा मुक्तिभाक्ते दर्शयति सर्वव
ति आत्मज्ञानवतः सर्वकर्मत्यागसमावनामुक्ता तद्दीनस्य तदसम्भवे
हेतुवचनत्वेन अनन्तरश्लोकमवतारयति यः पुनरिति न बाधितमा
त्मनि कर्तृत्वविज्ञानमस्योत्तमस्य तस्याभावस्तत्तानयेति यावत् प
नमर्थं दर्शयितुमतस्य सर्वकर्मसन्नासा सम्भवे हेतुमाहेति योजना

श्री-
गी.टी.
अ.

51

यस्मादित्यस्य तस्मादित्यन्तरेण संवेद्यः विवेकिनोपि देहधारितया
देहभत्ताविशेषे कर्माधिकारः स्यादित्याशंका न हीति कर्तृत्वाधि-
कारस्तत्पूर्वके कर्मानशने तस्मादिति यावत् ज्ञानवतो देहधारणो-
पि तदभिमानित्वाभावेन शङ्काः अतस्तु सर्वकर्मत्यागायोगस्य
ते हेतुत्वं फलितमाह तस्मादिति कर्मानशयिनस्त्यागीत्योक्तिर-
शुक्लेशंकाह कर्माणीति कर्माणीति फलमागेन त्यागीत्ववचने
फलमागस्तस्य मित्यर्थः कस्य नहि सर्वकर्मत्यागः संभवती-
त्याशंका विवेकवैराग्यादिमतो देहाभिमानहीनस्य तु क्लेशनिग-
मयतितस्मादिति ॥ ॥

सामिहृतटीका ३ ॥

नत्वेवं भूतात्कर्मफलत्यागादहं सर्वकर्मत्यागः तथासति कर्मवि-
दोषाभावेन ज्ञाननिष्ठासुखे संपद्यते तत्राह नहीति देहभत्तादेहा-
त्माभिमानवतानिः शेषेण सर्वाणि कर्माणि न कुन हि शकं न ड कम्
न हि कश्चित्प्राणमपि ज्ञातुं तद्वत्कर्मकृत इत्यादिना तस्माद्यस्तु
कर्माणि कुर्वन्नेव कर्मफलमागी स एव सत्यात्मागीत्यभिधीयते
यदेतत्कर्मफलमागस्य फलमाह ॥ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४ ॥

देहे विभर्तीति देहभदु विद्यावादेहात्मदर्शी तेन देहभत्ता कर्मण्यशे-
मतः तत्केन शक्यं यस्तु विद्यासत्त्वस्य धर्मकर्मणि कुर्वन्कर्मफल-
त्यागी स कर्मसेवासीति सूच्यते ॥ ॥

यमानुजभाष्य टीका ५ ॥

तदाह नहीति न हि देहभत्ताधियमाणा शरीरेण कर्माण्यशेषतस्तत्केश-
नि कौदेहधारणाधानमशनापानादीनां तदनुवंधानां च कर्मणामवर्ज-
नीयत्वात् तदर्थं च महायज्ञाय तदनुष्ठानमवर्जनीयं यस्तु ते प्रमहायज्ञा-
दिकर्मसफलत्यागी स एव त्यागेनैकेन प्रसूतत्वमासुरीत्यादिशास्त्री-
येत्यागीत्यभिधीयते फलत्यागीति प्रदर्शनार्थः फलकर्तृत्वकर्मसंग-
ना त्यागीविधिः सप्रकीर्तित इति प्रक्रमान् ननु कर्माणि होत्र-
शरीरमासज्योतिशोमादीनि मन्त्रायज्ञादीनि च फलसंबन्धितया शब्दे-
विधीयन्ते नित्यनैमित्तिकानामपि प्राजापत्यगृहस्थानामित्यादि फल-

संवेधितयाविधाने अतस्तत्फलसाधनस्वभावतयावगतानां।
 कर्मणांमनुष्यानेवीजावापादीनामिवानभिसेहितफलस्यापीष्ट
 निष्टरूपफलसंबंधोर्जनीयः अथानेतिविधिपितृत्वनमस
 ह्यमिहमिहमेवमिमानननरपह ॥ १॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

दोषवर्हितादिसत्त्वाप्युक्तंनफलेत्याज्येनसर्वप्रभफलमिति
 केचित्प्रागेविशेषममेतेसांख्यारस्याइव अमेतमीमांसाकेचु।
 कावप्रविष्टः कृत्योर्हिशास्त्रादवगम्यतइतितथातस्माद्युवे
 दिकेहिंसीत्यादिनयेनेतिकर्तव्यांशभाणिनीहिंसैवतभवति न
 हिंसादितिसामान्यशास्त्रस्यतत्रवापनाच्छेनायेवनतहिंसा फलो
 शेभावनायाअप्रत्ययोविधायकइति अर्थमज्ञाहीहिंसादियो
 गिनोपिनमजेत् शास्त्रैकशरणाकार्यकार्यविभागाः पेरिताः
 इतिममेते तत्रत्वयेनिअयः प्राग्ललितगुणस्वरूपेवेचिअथा
 गस्यैवसत्वरजस्तमोमर्पचितवृत्त्याक्रियमाणस्यतद्विशिष्टस
 भावावभासवस्तुस्थित्यास्त्यागोनामपरब्रह्मविदांसिद्धसि।
 द्यादिषुसमतयागदेष्टपरिहारेणफलप्रेप्साविहारेणकर्मणां
 निवर्तने अतएवाह राजसंतमसेवत्यागेकृतानकिंचित्फलसंब
 धइति सात्त्विकसत्तयागाच्छास्त्रार्थपालनात्मकेफले त्यक्तगुण
 ग्रामग्रहस्यप्रनर्म्मेः समतस्यागवाचोपुक्तिरुपपत्तिमती ॥१॥

परमार्थप्रपाटी टीका ७ ॥

तदेवाह नहीति देहभूतादेहाभिमानवतादैहिकव्यवहारायक
 रचणाद्यापारेकुर्वताप्रशेषतः सर्वाणामनुतेनहिशकां कायक्लेश
 भयात्कथंनकुंशकोतइत्यर्थः नहिकश्चित्तमपीतिइवमेवोक्तं
 अथयस्तकर्मणां कुर्वन्नपिकर्मफलत्यागीसएवत्यागीत्यभिधी
 यते कर्माकरणेनत्यागीनभवतीत्यर्थः ॥ १॥

वनमाली टीका ८ ॥

नन्वेवेमृताकर्मफलत्यागाहंसर्वकर्मपरित्यागः विहितकर्मप
 रित्यागोवात्यागशब्दार्थः कर्ममात्रमनोवित्तोपकृतादित्यतआह

द्वियसंज्ञाते विभर्ति अनाद्यविद्यावासनावशाद्यवहारयोग्यतेन क
 ल्पितमसममपि सत्यतया स्वभिन्नमपि स्वाभिन्नतया पश्यन्धारयति
 योषयति चेति देहभूतं शुवापित कर्माधिकारहेतुदेहाभिमानः तेन
 विवेकज्ञानमूलेन देहभूता कर्मप्रवृत्तिहेतुरागद्वेषपौष्ट्येन सत
 तं कर्मसुप्रवर्तमानेन कर्माण्यशेषतः निःशेषेणानुक्तं सन्नसितं हि
 यस्मान्नशक्तो न शक्नोति संसृकारणसामग्र्यं कार्यत्यागस्याशक्ता
 त्वात् तस्मात्तज्ज्ञोपिकारी सत्त्वमुद्यर्थं कर्माणि कुर्वन्नपि भगवद
 नुकमया यत्फलत्वात् तज्ज्ञस्तस्य दुर्लभत्वयोतनाथः सत्या
 गीत्यभिधीयते गौणप्राप्त्या स्तुत्यं सत्यागपि सन्नशेषकर्मसंन्यासस्त
 परमार्थदर्शिनैवादेहभूता शक्नोते कर्तुमिति सपत्न्युत्थायाहस्यात्
 गीत्यभिप्रायः ननु देहभूतः पश्चात्तज्ज्ञानमूलाय कर्मिणेऽपि कर्म
 फलाभिसेधित्या गितेन गौणसन्न्यासिनः परमात्मज्ञानवतो देहाभि
 मानरहितस्य सर्वकर्मागमिनः सत्यासंन्यासिनश्च कः फले विशेषो
 यदन्ताभेन गौणत्वमेकस्य फलाभेन च सत्यात्मस्य कर्मफलत्वा
 गितेन ह्येवोरपि तुल्यमित्यस्य विशेषो वाच्य उच्यते ॥ ११ ॥

सदानंदी टीका ॥ ११ ॥

एवमात्मविदः सर्वकर्मणा गोपि संभवेत् कर्मप्रवृत्तिहेतुः सांभ
 १ वाहेषरागयोः १ यज्ञस्य कर्मणा त्यागा संभवे हेतुरुच्यते ब्राह्मणो
 हेमन्तव्यो ह मित्राद्यार्थसिकेन च शुवापिताभिमानेन देहवर्णाश्र
 माश्रये कर्तृत्वाद्याश्रये स्थले सत्त्वसंज्ञातमाग्रहात् ३ विभर्त्य
 नाद्यविद्यादिवाशादात्मतया स च देहभूतेन कर्माणि कर्मणोपवाधि
 कारिणा ४ विवेकज्ञानमूलेन रागद्वेषवता सदा तन्कुनिःशेष
 नो यस्मान्नशक्तानि कथंचन ५ संसृकारणसामग्र्यं कार्यत्यागोति
 उक्तरः तस्मादज्ञोपिकारीयः कुर्वन्कर्माणि मुह्ये ६ फलाभिसे
 धिसंन्यागी तज्ज्ञेनातिदुर्लभः सत्यागी तु यत्ने गौणप्राप्त्या सत्या
 स्तुतत्वं वित् ७ ईश्वरानुग्रहात् कर्मफलत्यागितया सधीः शुज्यते त
 त्वतो येन नाम येत्याशयोदरैः ८ ॥ ११ ॥

नीलकंठी टीका ॥ १२ ॥

अस्यामेव सात्त्विकेत्यागमन्यतस्य योजनमाह राभो नहीति दे

श्री-
गी-टी-

हृत्तादेहाभिमानिनादियस्मात् प्रशेषतः कर्माणि तत्केन शक्यं
प्रशक्तं प्राणयात्रालोपप्रसंगात् तस्मादधिकृतः सत्यः कर्मफलत्वा
गशीलः तद्वत्पदार्थं सपवत्यागीत्युच्यते यस्तु प्रशेषतः कर्माणि
त्यक्तेशक्नोति परमार्थदर्शी समुत्पत्त्यागीत्यर्थः ॥ १॥

आनेदीटीका १३

कर्मसंन्यासमपवदति देहभूताप्रियमाणशरीरेण प्रशेषतः
कायकवाचिकमानसिकसामस्तेन कर्माणि त्यक्तं न शक्यं
अवश्यं भाविनामपरिहार्यत्वात् तदुत्पत्त्यागीत्युच्यते न निरग्रिर्न चाक्रिय
इति सिद्धम् ॥

+ एतदेव सर्वप्रोक्तमपि स्मा
रयन्नुद्घोषितमाह ॥

समकंदी टीका १४

+ पूर्वमेव वक्तुं शक्यं व्याख्यातत्वाद्गतार्थमेवैतत्
॥ १॥

+ नन्वेवंविधस्य सात्विकस्य त्यागि लसिकी दहभूतादीका
नः कर्मत्यागपवकं किं कर्मोच्यते
एतन्नेति नेत्याह ॥

+ देहभूताज्ञानिनापि देहं विभ्रता सर्वाणि कर्माणि त्यक्ते नैव
शक्यं तस्माद्यस्तु कर्माणां कृत्वापि कर्मफलत्वागी सपव
मुत्पत्त्यागीत्यभिधीयते ॥ १॥

पंचोलेटीका

यस्तदेहाभिमानवान् तस्य कर्मफलत्वागेन कर्माण्युत्पत्त्याने प्रथिका
गेन कर्ममागेत्येतदर्थं दर्शयितुमाह नहीति हियस्मादेहभू
तादेहाभिमानता कर्माणि प्रशेषतो निशेषता तत्केन शक्यं न
स्मात्तयो नित्यानि कर्माणि करोति कर्मफलत्वागी कर्माभिसेधि
मात्रस्य संन्यासी स कर्मापि समुत्पत्त्यागी इति अभिधीयते ॥

राजीवसमिद्धोधिनी

ननु फलत्यागपूर्वक कर्माण्युत्पत्त्यानाहारं सर्वकर्मत्यागपव
बंधनिमित्तभूतपुण्यपापमूलकारणभावात्सर्वतः स्वधंस
नक्षत्रासुक्तेरपि स्वयंसिद्धत्वादित्याशंक्य पूर्वोक्तमेव स्मार

यनुक्तमेवार्थदृष्टयितुमाह नचेति नदिकश्चित्तरामपीम
नेन व्याख्यातचरमेतत् ११ ॥

मधुभाष्य

नदीति त्यागंस्तौति ११ ॥

532

भाषा अनुवाद

जो कहो कि पूर्वोक्त कर्मों के फल त्याग से कर्मों ही का त्याग करना ही अष्टकों न होय जिसहेतु वित्तोप करनेवाले कर्म हूँ होने से अवित्तोप क्रमसे ज्ञाननिष्ठारूप जो सब से सम्पन्न होयगा उस पर कहते हैं कि देहभूमिमानसुक मनुष्य तावत् सर्व कर्मों का सम्पूर्ण त्याग नहीं कर सकते हैं उस में प्रमाण तीसरे अध्याय के पंचम श्लोक आदि से कहा है कि न कश्चित् क्षणं मपि जातनिष्ठमकर्मिण इति इससे जो सकल कर्म का अनुष्ठान करके भी फलके त्यागी है वै उरुष प्रथात त्यागी है

दोहा

नहि जीवकों प्राक् है त्याग न कर्म विशेष कर्मदिके फल त्यागी जो सो कहा त्यागी विशेष ११

54

अनिष्टमिष्टमिश्रेचविविधे कर्मणाः फले भ
वत्यत्यागिनोपेत्य न तस्येति नोक्तचित् १२

शंकरभाष्य टीका १ ॥

किं पुनस्तत् प्रयोजने यत्सर्वकर्मपरिमाणत्वात् स्यादित्युच्यते अनिष्टे
नरकतिर्यगादिलक्षणो इष्टदेवादिलक्षणो मिष्टे इष्टानिष्टसंयुक्ते मन्त्रा
व्यलक्षणैवेति विविधे विः प्रकारे कर्मणोऽर्थमर्थमलक्षणस्य फले वा
त्यानैककारकत्वे व्यापारनिष्ठत्वे सदविषाकृतमिदं जालमायोपमे
महामोहकरं प्रत्यगात्मोपसर्गवत् फलशून्यं लयमदर्शने गच्छतीति
फलनिर्वचने तदेतदेवलक्षणो फले भवत्यत्यागिनामज्ञानो कर्मिणाम
परमार्थसत्यासिनो प्रेमशरीरपातादहं न तत्परमार्थसत्यासिनो परमा
हं सपरिज्ञानकानो केवलज्ञाननिष्ठानो क्वचित् हि केवले संप्रकृदर्श
ननिष्ठाः विषादि संसारबीजे नोन्मूलयन्ति कदाचिदित्यर्थः १२ ॥

आनेदगिरि टीका २ ॥

उक्ताधिकारिणः सर्वकर्मसत्यासासम्भवेऽपि फलाभावे कृतस्य कर्त
व्येति शङ्कते किंचनरिति गौणस्य मुख्यस्य वा सत्यासस्य फलेऽपि १
च्छिद्यितमिति विकल्पयति उच्यते इति सर्वकर्मत्यागो नाम तदनुष्ठानेऽपि
तत्फलामिसेधित्यागः सत्त्वान्धसत्यासस्य फलमाह अनिष्टमिति
मुख्ये तत् सत्यासे सर्वकर्मत्यागे सम्प्रतीहारा सर्वसंसारोच्छिन्निरेव फ
लमित्याह नत्विति पादत्रये व्याकरोति अनिष्टमित्यादिना निर्यगादीत्या
दिपदमवशिष्टनिकृष्टयोनि संप्रहर्ष्य देवादीत्यादिपदे विशिष्टोत्कृष्ट
योनि शुद्धायायेति विभागः फलशब्दे व्याख्यायति बाह्येति कारणाद्वा
रकमनेकविधत्वमुक्त्वा मिथ्यात्वमाह अविवेच्येति तत्कृतत्वेन दृष्टि
मात्रदेहत्वे दृष्टान्तमाह इदं प्रतितीति तोरमणीयत्वे सूचयति महा
मोहेति अविवेच्योप्याद्याविषादितत्वादात्माश्रितत्वे वस्तुतो नास्तीत्याह
प्रत्यगिति उक्तं फले कर्मिणामिष्यते चेदमाद्यसत्यासफलोक्तिपर
त्वे पादत्रयस्य कथमिति शङ्काह अपरमार्थेति फलाभिमत्यि
विकल्पानो कर्मिणा देहपातादहं कर्मानुरोधि फलमावश्यकमित्यर्थः

श्री-
गी-टी-
प्र-

कर्मिणामेव सतामफलाभिसंयीनामसाध्यसंयासितानदीयाश्रय
संयासस्य फलमुक्ता चतुर्थपादे आचष्टे नत्विति शुभाख्यसंयासमनन्त
प्रकृते अवच्छिन्ननिपरमार्थेति तेषामर्थान् यमिसुपदिशति केवले
ति कुचिदेशे कालेवानास्तियथोक्ते फले तेषामितिसंबन्धः तर्हि परा
मार्थसंयासोऽफलत्वात् नानुशीयेतेत्याशङ्क्य तस्य मोक्षावसायित्वानैव
मित्याह नदीति १२ ॥

+ एवंभूतस्य कर्मफलत्यागस्य फलमाह ॥

स्वामिहृतटीका ३ ॥

+ प्रतिष्ठमिति प्रतिष्ठेनारक्तित्वेऽष्टेदेवत्वेमिष्टमनघत्वे एवंविधियेण
पश्यन्पश्यन्च उभयमिष्टस्य च कर्मणोऽयं फले प्रसिद्धे तत्सर्वमस्यागि
नां सकांतामेव प्रत्यपरत्रभवति तेषां विविधकर्मसंभवाच्च तसंयासि
नां कुचिदपि भवति संयासि शब्देनात्र फलत्यागसाम्यात् प्रकृताः कर्मफ
लस्यागिनो गच्छते अनाश्रितः कर्मफलकार्यमित्येवमादौ फलस्यागि।
शुभसंयासि शब्दप्रयोगदर्शनात् तेषां सात्विकानोपायासंभवात् ईश्वरा
पिणो न च उपायफलस्य तत्कालात् विविधमपि कर्मफलं न संभवतीत्यर्थः
१२ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४ ॥

अनिष्टं हेममिष्टमिष्टमाणां मिष्टसुभयात्मके इष्टानिष्टकर्मणः फले
फलतया लीयत इति फले तत्र विविधप्रकारं भवति ज्ञायते अस्यागि
नामज्ञानां कर्मिणो मोक्षकृतांतेतानि निश्चयायोक्तानि कश्चित्तानि
निश्चयार्थं वेदयोक्तानां त्वर्थः सिद्धये निष्पत्तये सर्वकर्मणां शरीरादी
नां १२ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

अथो मोक्षफलत्वेन शुभ
वृत्त्या न कर्मोत्प्रेयमित्यत
उत्तरमाह ॥

+ प्रतिष्ठमिति प्रतिष्ठेनारकादिफलं इष्टं स्वर्गादिफलं मिष्टं सुभिसे।
भिन्नेषु ग्रन्थेषु पत्रायां दिष्टं विविधकर्मणः फलमित्यागिनो कश्च
त्तममता फलत्यागरहितानां प्रत्यभवति प्रत्यकमी नृणां नोत्तरकाल
मित्यर्थः न तसंयासिनां कुचित् न तु कर्त्तृत्वादिपरित्यागिनो कुचि
दपि मोक्षविरोधि फलं भवति एतदुक्ते भवति यद्यप्यनिहोत्रमहाय
ज्ञादीनि तासेव तथापि जीवनाधिकारयोरिव मोक्षाधिकारविविनि।
योगश्चकत्वेन परिदृश्यते मोक्षविनियोगश्च तमेते वेदानुवचनेन।
ब्राह्मणं विविदिष्येति यजेत दानेन तपसा नाशकनेत्यादिभिरिति
तदेव क्रियमाणेषु स्वकर्मसु कर्त्तृत्वादिपरित्यागः शास्त्रसिद्धिसंया

मि०

समएवचत्पाग ३३३ के इहानीभवतिपुरुषोत्तमेतर्थाणिकर्तृत्वानु
संधानेनात्मककर्तृत्वानुसंधानप्रकारमाह ततएवफलकमीणा
पिममतापरित्यागोभवतीति परमपुरुषोदिस्वकीयेनजीवात्मना
स्वकीयेप्रकरणकलेवश्रौणः स्वनीलादिप्रयोजनायकमीणापरम
ने अतोजीवात्मगतैस्मादिकमपिफलततसाधनभूतेचकर्मपरम
पुरुषस्यैव ११ ॥ अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥

अत्यागिनोफलमयानो अथुनायवहारदशायामपिपंचस्वपिकर्म
हेतुप्रस्थितेषुवलादेवामीप्रविशोथाः प्रमांसः स्वात्ममेवसकलक
रिभावभारमारोपयेत्यतोनिजयेवधियात्मानेवभेतिनतवस्तुस्थि
त्यासंबंधश्चपदिश्यते १२ ॥

परमार्थप्रवारी टीका ७

अथकर्मफलत्यागस्यफलमाह अनिष्टमिति अतिष्टेनारकि
त्वेइष्टदेवत्वमिष्टमनुष्यत्वे पंचविविधपापस्यप्राणस्यमिष्टस्य
चकर्मणोपफलप्रसिद्धेसर्वमत्यागिनांसकामानामेवप्रेमपर
त्रभवति तेषांविविधकर्मसंभवात् नतसंयासिनोकेचिदपिभ
वति संयासेनात्रफलत्यागिनोर्ग्रह्यते अनाश्रितः कर्मफलेका
यंकर्मरौकितियश्चेवमादौफलत्यागे असमाक्षिपयोगदर्शनात् १२

वनमाली टीका ८ ॥

एतादृशकर्मफलत्यागेस्त्योति अनिष्टतरक इत्यादि इष्टेस्वर्गसु
खादि मिष्टमिष्टानिष्टसंयुक्तेमानुष्यलक्षणमिमेवविविधमित्य
नवादोहेयत्वार्थः अत्यागिनोसकामानोफलासक्तानोप्रेमपरलो
केदेहोत्तरेवाभवतिनतसंयासिनोक्कवित् फलेच्छायात्मानोकर्म
कुर्वतोयदाअत्यागिनोकर्मफलत्यागित्वेपिकर्मानुशायिनामज्ञातां
गोणसंयासिनोप्रेमविविदिषापयेतसतश्चदेः शोभेवस्तानोएव
कृतस्यकर्मणफलदेहग्रहणोभवतिनतुफलेकर्मणस्त्रिविधता
त् त्रिविधे पापस्यानिष्टप्रतिकूलवेदनीयेनरकतियगादिदृष्टे।
प्राणस्यैवमनुकूलवेदनीयेस्त्विति मिष्टस्य पापप्राणपुण्यलस्यमि
ष्टमानुषादि पंचगोणसंयासिनोदेहपाताकहेदेहोत्तरग्रहणमा
वश्यकमित्यक्तामृत्युसंयासिनोपरमात्मसाक्षात्कारोपाविशयो

श्री-
गी-दी-
प्र-

56

निवृत्तौ केवलमेवेसाह न तसेसासिनो क्वचित् परमात्मज्ञान
वतांसाद्यसेसासिनोप्रेत्यकर्मणाः फलदेहः ग्रहणमनिष्टमि
ष्टमिष्टेचकचिदेशेकालेवानभवसेवेत्यवधारणार्थस्तुशब्दः
भियतेहृदयग्रेयिक्किंयेतेसर्वसेशयाः दीयेतेचासकर्मणिन
स्मिन्तद्वेष्टपरवशतिष्ठतेः १२ ॥

उसमवेजयेती टीका ५ ॥

एवंभूतफलकर्त्तृत्वादित्यागभावेमोक्षभावक्यादित्याशयेना
ह अनिष्टमिति अनिष्टनारक्तितरेष्टेस्वर्गितेमिष्टमनुष्यत्वे।
उःखेसुखेननुमययोगीतिविविधे अत्यागिनोफलकर्त्तृत्वा
दित्यागरहितानोसकामकर्मकर्त्तृणांप्रेत्यकर्मिण्युष्टानोत्तरका
लेकर्मणाः फलभवतितेषां तत्फलमेवेयितयातत्तत्कर्त्तृत्वा
भिमानतयाचमोक्षभावस्याशयः ननुसंसासिनोक्वचित्तु
अनः क्वचिदपिइहामुत्रचलोकेपिमाधुनसिद्धकालेपिवांस
सासिनोफलकर्त्तृत्वादित्यागवतोमोक्षविरोधिरूपमेतत्क
लेनभवति किंतुतेषांकर्मोत्तरीनात्मज्ञानेनमोक्षोभवतीत्य
भिप्रायः १२ ॥

मधुसूदनी टीका १० ॥

अत्यागिनोकर्मफलत्यागित्वेपिकर्मिण्युष्टाविनामज्ञानोक्तौ।
णामेसासिनोप्रेत्यविविदिषापर्थतसत्तुष्टः आगेवस्तानोर्ष्वक्
तस्यकर्मणाः फलशरीरग्रहणंभवतिइदंजालमायामये फलानु
यालयमदर्शनेनगच्छतीतिनिरुक्तेः कर्मणा इतिजात्यभिप्रायमेकव
चने एकस्यविविधफलत्वानुपपत्तेः तच्चफलेकर्मणास्विविधत्वा
त् विविधेपापस्यानिष्टेप्रतिकूलवेदनीयेनारक्तानिर्धगादित्वाणो
अप्यस्यैष्टमनुकूलवेदनीयेदेवादित्वाणो मिष्टस्यतथाप्यप्यणुग
लस्यमिष्टेष्टानिष्टसंयुक्तेमानव्यालक्षणमित्येवविविधमित्यनुवादी
हेयत्वाथीः एवंगोणामेसासिनोशरीरघातादर्थशरीरौतश्चहणमा
वणकमित्तत्कामाद्यसेसासिनोपरमात्मसाक्षात्कारेणाविधानत्वा
धीनिवृत्तौविदेहकैवल्यमेवेमित्याहनतसेसासिनोक्वचित् परमात्म
ज्ञानवतांसाद्यसेसासिनोपरमहेमपरिब्राजकानोप्रेत्यकर्मणाः फलेश
रीरग्रहणमनिष्टमिष्टमिष्टेचकचिदेशेकालेवानभवसेवेत्यवधारणार्थ

स्तु शब्दः ज्ञानेनाज्ञानस्योच्छेदे तत्कार्याणां कर्मणां सुच्छिन्नत्वात् तथा
च श्रुतिः भिद्यते हृदयं यथैच्छिद्यते सर्वसंशयः क्षीयते चास्य कर्माणां त
स्मिन्नुद्देशे पणवोऽति परमावृत्तसूत्रे तदधिगमउत्तरं श्रुत्वा ययोरस्मैष वि
नाशो तस्य पदेषादिति परमात्मज्ञानादशेषकर्मक्षयं दर्शयति तेन गौण
संन्यासिनो मुनः संसारः सुख्यसंन्यासिनो तमोक्ष इति फले विशेष उक्तः
मुत्र कश्चिदाह अनाश्रितः कर्मफले कार्यकर्म करोति यः संन्यासी चे
त्यादौ कर्मफलमागिषु संन्यासि शब्दप्रयोगात् कर्मिणपवात्रफलत्वा
गसा म्यात्मन्यासि शब्देन गृह्यते तेषां च सात्विकानां नित्यकर्म नृशनेन
निषिद्धकर्म नृशनेन च पापा संभवाच्चा निष्टे फले संभवति नापीष्टका
म्यान नृशनादीष्वर्पाणो न फलस्य त्यक्तत्वाच्च अतएव मिश्रमपि तेति
त्रिविधकर्मफलसंभवः अतएवोक्तं मोक्षार्थी न प्रवर्तते तत्र काम्यनि
षिद्धयोः नित्यनैमित्तिके कुर्यात्सवायजिहासयेति सवक्तव्यः शब्द
स्वार्थस्य च मर्यादानिरासि भवतेति तथा हि गौणसुख्ययोर्मुख्ये
कार्यसंप्रत्यय इति शब्दमर्यादा यथा अमावस्यायामपराह्णे पिंडे पि
टयज्ञेन चरेतीत्यत्र अमावास्या शब्दः काले सुख्यतत्कालोत्पत्तेरुमी
ति च गौणः य एवं विज्ञानमावस्यो यजत इत्यादौ तत्रा मावस्या काले
निमित्तिकर्म ग्रहणोपित्यज्ञसंतदेगत्वाच्च फले कल्पनीयमिति वि
धेर्लाञ्छनमिति पूर्वपक्षिते कात्यायनेन मुं गे वा समभिया हारादिति
गौणार्थस्य सुख्यार्थोपस्थिति पूर्वकत्वात् कात्यायनस्य चेहाः वाधाद
मावस्या शब्देन कालपवगृह्यते फलकल्पनागौरवेत्तन्नरकाली
ने प्रमाणवत्तादेगी कार्यमिति सिद्धे निते जैमिनिना पितृयज्ञः स्व
कालत्वादेने गे स्यादिति एवं स्थिते संन्यासि शब्दस्य सर्वकर्मणां नि
मुख्यत्वात् कर्मिणो च फलत्वा गसामेन गौणत्वात् कात्यायनस्य चे
हावाधा तस्यैव संन्यासि शब्देन ग्रहणमिति शब्दमर्यादया सिद्धे स
त्याकारणा सामग्र्यं कार्योत्पाद इति चार्थमर्यादा तथा हि ईश्वरार्पणेन
त्यक्तकर्मफलस्यापि सत्तुष्ट्यर्थं नित्या नित्यकर्मिणपन्नतिष्ठतः अंतरा
लेभ्यस्तस्य प्रागर्जितैः कर्मभिस्त्रिविधं शरीरग्रहणो केन वार्यते यो वाय
तदक्षरेणार्पविदित्वा स्मालोका तैति सकृपणा इति श्रुतेः अततः स
त्तुष्टिफलज्ञानोत्पत्त्यर्थं तदधिकारि शरीरमपि तस्यावश्यकमेव अत

पवविदिषासेत्यासिनः श्रवणादिकं कुर्वतः श्रेतराले मृतस्य योगभु
ष्टशब्दाच्च सञ्जीवनीमन्त्रो गेहे योगभूषे भिजायते इत्यादिना ज्ञानाधि
कारिशरीरप्रामिरवश्यं भाविनीति निर्णीतं घटे ध्याये यत्र सर्वकर्मस्याभि
नो व्यजस्य शरीरग्रहणमावश्यकं तत्र किं वक्तव्यमज्ञस्य कर्मिणा इति न
स्मादज्ञस्यावश्यं शरीरग्रहणमित्यर्थमयी दया सिद्धे पराक्रान्तैकभवि।
कपदानिराकरणेन स्वरिभिः तस्माद्यथोक्ते भगवत्पूज्यपादभाषाकृत
वाख्यानमेव ज्यायः तदयमब्रूतिः कर्षः अकुर्वन् मोक्षपरमानन्दो हि।
ती यस्य स्वप्नप्रकाशा ब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण निर्विकल्पेन वेदान्तवाक्यजा
नेन विचारनिष्ठितप्रामाण्येन सर्वप्रामाण्येन सर्वप्रकारप्रामाण्याशङ्का।
अन्येन ब्रह्मात्माज्ञाननिष्ठौ तत्कार्यकर्तृताभिमानरहितः परमार्थसे
त्यासी सर्वकर्मच्छेदाद्बुद्धः केवलः सन्नविद्याकर्मदिनिमित्ते पुनः शरी
रग्रहणेनानुभवति सर्वभ्रमाणकारणोच्छेदेनोच्छेदात् यस्तः विद्या।
वाचककर्तृताभिमानोद्देशभूतसर्वविधः रागादिदोषः प्रावल्यात्
काष्ठाविशिष्टादियथेष्टकर्मनष्टायी मोक्षशास्त्रानधिकारी पुरुः अपर
स्त्वयः प्राककृतसंकृते वशाक्तिचित्तलीलारागादिदोषः सर्वाणि क
र्माणि त्यक्तुमशक्तवन्निषिद्धानिकाष्ठाविचपरिसृज्यानिस्थानि नेमिनी।
का ति च कर्माणि फलाभिसेधित्यागेन सत्त्वमुद्रार्थमनुतिष्ठन् गोणां से
त्यासी मोक्षशास्त्राधिकारी द्वितीयः ततो नित्येनेमिति क्व कर्म नष्टाने।
नोतः करणमुद्रासम्पत्तात्तदिविदिषः श्रवणादिनावेदने मोक्षसा
धने सेषिणादयिष्ठः सर्वाणि कर्माणि विधितः परिपूज्यवत्तन्निष्ठेशुरु
मुपसर्पति विविदिषासेत्यासि समाख्यास्मृतीयः तत्राप्यसंसारित्वे
सर्वप्रसिद्धे द्वितीयस्य तद्विनिष्ठमितादिना वाख्याते तृतीयस्य तु श्रुतिः
अदयो येन इति प्रश्नमुत्थाप्य निर्णीतं घटे श्रुतस्य संसारित्वे भवेकार
ण सामग्राः सन्नात् तत्तत्कस्य चिज्ञानाननुश्लोकस्य विज्ञानानुश्ल।
णमिति विशेषः विज्ञानसंसारकारणाभावान्न तत्पदैकेत्यमिति
होपदर्शी सूचितावस्मिन् स्लोके । तत्राप्यसंसारित्वेनेन -
तत्राप्यसंसारित्वेनेन - तद्विद्वद्भूतारक्षककर्मण्येष ते इति
तत्राप्यसंसारित्वेनेन - तद्विद्वद्भूतारक्षककर्मण्येष ते इति
तत्राप्यसंसारित्वेनेन - तद्विद्वद्भूतारक्षककर्मण्येष ते इति

विद्यानादीतिरेवेदेन प्रमाणमन्तानि देयवार्शियव गोचानव्यानी ।

॥ सदानेदी टीका ॥ ॥

ननु कर्मफलमपि तया देहाभिमानिनः गोणसेयासिनो ज्ञानमूय
स्यापि च कर्मणा १ देहाभिमानमूयस्य स्वाद्यसेयासिनस्तथा सागित
मुभयत्रापितल्यमस्तीति गम्यते २ तयोः फले विशेषः को यदन्ताभेन
गोणाना एकस्यामस्य लाभे स्वाद्यत्वमिति चेच्छृणु ३ कर्मनष्टायि
ने कर्मफलमपि तयापि च गोणसेया नोचितं शुद्धेः प्रागेव कालतः ४
सदानो प्राकृतस्यास्ति शरीरग्रहणं फले मायिकं फलं भावनाद
र्शने लयमेतियत् ५ एकत्वे कर्मणाश्चेति ज्ञानमभिप्रायतः सदाने शु
न्यथा विविधं तस्यान्तश्चैकस्य कर्मणाः ६ कर्मणा विविधत्वात् तत्र
विविधं फलमीरिते पापस्यानिष्टमावीचि निर्धगादिकलक्षणं ७ देवा
दिलक्षणं चेष्टेऽणस्य फलमीरिते मिश्रस्य प्राणपानमशुगलस्य न
लक्षणं ८ इष्टानिष्टयुते प्रोक्ते फले देयतया विले गोणसेयासिनामे
वेदेहपानादनेतरे ९ देहोत्तरस्य ग्रहणमावश्यकमितीरिते स्वाद्यसे
यासिनो ब्रह्मसाक्षात्कारिणा तद्विदो १० अविद्यादिनिवृत्तौ सात्त्विकैव
त्यात्मकनिवृत्तिः न देहग्रहणेनेषां क्वचित्कालिष्यवादिषि ११ अति
ष्टमिष्टमिष्टं च विविधं कर्मणाः फले ज्ञानेनाज्ञानवाधेहितकार्याणां च
कर्मणा १२ उच्छिन्नत्वात् न देहग्रहणं संभवेत्कथं क्षीयेते वा स कर्म
णीयेवेकत्वात् शुदीरिते १३ गोणसेयासिनो तेन सेसोत्तरिणोरितः
स्वाद्यसेयासिनो मोक्षो विशेषो ये फले तयोः १४ अयमत्रास्ति निक
टः स्वोक्तस्य विवेचनात् नित्यशुद्धपरां नदप्रमगद्वेतवस्तुतः १५
साक्षात्कारेणावेदोतवाक्यजयेन भास्वता सुनिश्चितप्रमातेन तत्त्वज्ञाने
न सर्वथा १६ अज्ञानध्यातवायेत कार्यकर्तृत्वायनात् यः परमा
र्थसेयासी कर्मोच्छेदात्कनिर्मलः १७ नाविद्याकामकर्मदिनिमित्तं
विविधं फलं शरीरग्रहणं भूयो न भवत्येव सर्वथा १८ कारणोच्छेदतः
सर्वभ्रमाणां विनिवृत्तितः यस्तत्रोदेहभक्तो ये विविधो भवति हितो
१९ रागादिदोषप्रावल्यायुष्टेष्टाचारसेसुतः कर्मकामनिषिद्धादिस
माचरति मूढधीः २० एको यमोक्षशास्त्रे यो न धि कार्यतिष्ठामरः अय
राप्राकृतैः पुण्यैः किंचित्तीणमलः प्रमान् २१ तत्काकामंतिषिद्धे
नित्येनेमिति के शुभे फलाभिसंधिसेयागात्सत्त्वशुद्धिमाचरन् २२

श्री-
गी. टी.
प्र.

58

सचायेगोणसेयासीमोक्षशास्त्रेधिकारवान् अमोधीमुद्रिमासायप्र
वणाधिपरायणः २३ विवेकीब्रह्मविकारोपहृतोयेरतीयकः न
त्रायसमहानर्थभाक्प्रसन्नमेवहि २४ द्वितीयस्यापनिष्टादिफले
तद्विविधंस्मृते रतीयस्यापराधेयायेविनिर्णयः कृतः २५ द्विती
यस्यापिसत्कर्मनारतम्याहुतेरपि नारतमंस्मृतौवेदेनिर्णीतचम।
नीधिभिः २६ संसारित्वंभवंदेहायमिमानिनिष्टरुचे अविद्याकाम
कर्मादिसामग्र्यसंभवादिति २७ साचसंसारिताज्ञानानुगणकस्यचि
द्भवेत् कस्यचिन्नतयेमेवविशेषस्तत्रोपितः २८ तत्त्वज्ञस्यनसं
सारकारणाभावतः स्वतः सिद्धैकैवल्यमेवास्तीत्यत्रार्थोसूचिताव
भौ २९ तावत्कर्मफलेत्यामविरतेसंसारवारोनिधा विष्टानिष्टविभि
प्रजन्मनिविडंभोग्याकुलानोभवेत् यावत्सज्जनचेचरीकनिवहस्ता
येरसैकाग्र्ये श्रीमत्कृष्णपदांभजेनमनसोसुतीरताषट्पदी ३.११ १२

नीलकेठी टीका १२ ॥

एवंभूतस्यागणफलमाह अतिष्ठमिति अतिष्ठेनरकतिर्यगादि
रूपे ३३ देवतादिरूपे मिश्रमात्रवभावश्चिकर्मणः कर्मजातीयस्य
फलेत्रिविधेप्रेत्यमरणानेतरंअत्यागिनोपूर्वकमृत्युसंयासहीनानेभ
वति मृत्युसंयासिनोतनकचित्तद्ववति तेषांकरिताभिमानाभा
वात् अयेतुगोणसेयासिनामेवायंकर्मलेपश्चाद् नयाचव्या।
त्यानेकार्यमित्येवयत्कर्मस्य अमयासेयासिनोगोणसेयासिनोच
विशेषोनस्यात् नचेवेमृत्युसंयासिनोगोणसेयासिनोचाविशेषाप
तिरितिवाच्यं उभयेषामनरकर्मिणोपसाम्येपिपूर्वकर्मदाहादाहक
तस्यविशेषस्यसत्वात् गोणसेयासिनोजन्मातरादिकमपिपूर्वक
र्मभिरेवभविष्यति आपत्तेवोक्तमतिदर्शनेनयोगभुष्टगतिवज्ज्ञात
रीयकैवानततस्यप्रधानेफलेस्वर्गादिभविष्यमहत्पदुदित्वादिति

१२ ॥

आनंदीटीका १३

कर्मफलत्यागिनंस्तेति अतिष्ठेनरकादि ३३ स्वर्गादि मिश्रमा
नुषकम् अत्यागिनो कर्मफलाभिसंध्यायिनाप्रेत्यजन्मान्तरभव
ति नतसंयासिनो कर्मफलत्यागिनो कचित्स्वर्गनरकादौपतद्व
वति तेहिकांम्यनरुर्वन्ति नापिप्रतिषिद्धे यदिकदाचित्यतिषिद्धमा
यनितं तदापीन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषुवर्तते नाहमेवाकर्तव्यहेकाराय

गमादपनीतप्रायमित्युक्तं वक्रशः १२ ॥

यथोक्त्यागि विपरीतवृत्तीनाम **रामकंदीटीका** १४ नृणां फलमाह ॥
ये यथाप्रतिपादितपारमार्थिकत्वाग्रहितास्तेषामत्यागिनाप्रेत्यपर
लोके त्रिविधं फलमनिष्टमित्यादि तत्रानिष्टमभिप्रेतरहितं दुःखात्म
कं यत्रामसविनैस्तामसश्रद्धैः कर्तृभिरनुष्ठिता नाम सात्त्विकमण उपजा
तं सत्ररक निर्यगोत्यादौ लब्धोपपत्तिभिस्तैर्भुज्यते इष्टमभिप्रेतं तु
खात्मकं यदज्ञोल्लेखानुगतसत्त्वप्रधानचित्तैः स्वर्गादिकलभूमिषु ता
दृक्श्रद्धैर्यथाविधिविहितात्कर्मण उद्भूतं पुरुषैरुपभुज्यते तथा
मिष्टं सत्त्वदुःखात्मकं यदज्ञः प्रधानचित्तैस्तादृक्श्रद्धैश्च कर्तृभि
रनुष्ठितात्कर्मण उपजातं यत्कर्मभूमौ मनुष्ययोनिगतैस्तैस्तैरुप
भुज्यते इत्येवं त्रिविधं कर्मणः फलज्ञानमन्यसंसारिपुरुषविषयं
संन्यासिनां तयथोक्ततात्त्विकत्वागवतां ज्ञानविज्ञाननिस्सर्गमन
साकर्मयोगिनां तत्रोपपद्यते ततस्तस्यागिनः कृशलाकृशलेकर्मनी
रागद्वेषतयानुतिष्ठन्तीति प्रवेणसंवेधः **उपनिषद्सिद्धिर्विधिका**
नृणां फलमाह १२

फलसंज्ञे विद्यमाह ॥ **लासिकी रामकंदीटीका**

अनिष्टमभिप्रेतं दुःखात्मकं नारकित्वादि इष्टमभिप्रेतं सत्त्वा
त्मकं देवत्वादि मिष्टं सत्त्वदुःखात्मकं मनुष्यत्वादि इत्येवं पापस्य
पुण्यस्योभयमिष्टस्य च कर्मणो यत्फलं प्रसिद्धं तत्सर्वमत्यागिनां
कर्मनुष्ठात्फलं तत्फलात्यागिनां प्रेत्यपरलोके भवति संन्यासि
नां कर्म कुर्वतामपि फलत्यागिनां क्वचिदपि इह वा परत्र वा न भव
ति अभिसंधिर्नैव कर्मणो फलावहत्वात् **उक्तं कर्म कुर्वतां न भवति**
इह वा परत्र वा न भवति ॥ **उपनिषद्सिद्धिर्विधिका**
नृणां फलमाह १२

पंचोलीटीका

एवंभूतस्य कर्मफलत्वागस्य फलमाह अनिष्टमिति अनिष्टं नरकं

गी.
टी.
शु.

तिर्यगादिलक्षणैरष्टदेवादिलक्षणैर्मिश्रैरुपनिष्टसंप्रक्तैर्मनुष्या
लक्षणैर्यवैविध्यैर्विप्रकारैर्मर्मफलैश्चत्यागिनां प्रसंगे संन्यासिनो कर्मि
णामपरमार्थसंन्यासिनो प्रेयसादीर्यामाहर्धयवैविध्यैर्लक्षणैर्भवति
यवैर्संन्यासिनो केवलज्ञाननिष्ठानो कचित्करा विप्रभवति ॥

११
रावीर समिद्धोपिनी

त्यागस्य फलमाह निष्टमिति अनिष्टमनभिप्रेतं दुःखप्रायं य
त्तामसे नीरकैस्तिर्यग्योन्यभिजातैश्चोपभुज्यते इष्टमभिप्रीतं
सुखप्रायं यत्सर्वगदौ सात्त्विकैरुपभुज्यते मिश्रं सुखदुःखप्रायं
यद्वा जसेर्मनुष्यलोके उपभुज्यते इत्थं कर्मणो यत्तादेस्विप्रका
रं फलं तत्तच्छ्रद्धा नृद्वयं तच्च संगफलाभिसंधिना कर्मणा
चरतामत्यागिनां प्रेयसपरमभवति संन्यासिनो तु प्रोक्तविशि
ष्टद्वयतया विहितकर्मण्यनुतिष्ठतो न भवति तादृशफला
भावेन च महामप्राप्तिलक्षणा मुक्तिस्तेषां भवतीति भावः
॥ ११ ॥

मधुभाष्य

अनिष्टमित्यादिना पुनः संन्यासप्रपञ्चयित्वं कर्मकार
णान्याद ॥ १२ ॥

भाषा अनुवाद ॥

अवर्णित त्याग का फल कहते हैं कि अनिष्ट कहे नरक और शुद्ध
हे देवता तथा मिश्र कहे मनुष्य तब ये पाप पुत्र मिले द्यु के कर्मों के
फल है सो काम्य कर्म करनेवालों को देहान्त होने पर प्राप्त होते हैं सो
कि सकाम मनुष्यों को पाप पुत्र और दोनों में मिले विविध कर्मों सम्भव
वहे परन्तु ये कर्म संन्यासी पुरुष को किसी तरह सम्भव नहीं हो
ते और संन्यासी इस प्रसंग में कर्मफल का त्यागी ही होते हैं यद्वा प्र
माण सुनो कि अनुश्रितः कर्मफले कार्यं कर्म करोति यः संन्यासी च
योगी च इति ६ अध्याय के प्रथम श्लोक से लेकर कहा है और कर्मफल
त्यागी पुरुष को सब जगह संन्यासी कहा इससे यह फल त्यागी सा
न्यिक मनुष्य को पाप के प्रसंभव हेतु से और भगवत् को अर्पण करने से
अन्य फल के की त्याग होने से विविध जो कर्मफल वे किसी प्रकार से
भी नहीं होते हैं १२

होहा

प्रिय प्रप्रिय मिश्रित विविध कर्मों के फल होय श्रत्या
गी को प्रिय होते हैं संन्यासी को नहि सोय १२ ॥

60

Handwritten text in Devanagari script, consisting of approximately 12 lines. The text is mostly illegible due to fading and bleed-through from the reverse side of the page.

Handwritten text in Devanagari script, consisting of approximately 2 lines. The text is mostly illegible due to fading and bleed-through from the reverse side of the page.

पंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे सोऽख्यं कृतो ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणा १३

श्रीकारभाष्य टीका १ ॥

अतः परमार्थदर्शिन एवाशेषकर्मसंयुतस्य संभवस्य विधाया।
रोपितत्वादात्मनि क्रियाकारकफलानामन्वयतया विधानादीनि
क्रियाकर्तृणि कारकात्म्यत्वेन पश्यन्तोऽशेषकर्मसंयासः संभव
ति तदेतदुत्तरैः श्लोके दर्शयति पंचैति पंच श्रुतानि वक्ष्यमाणानि
हे महाबाहो कारणानि निवर्तकानि निबोध मे मम उत्तरत्रये
तः समाधानार्थं वस्तुवैषम्यप्रदर्शनार्थं च तानि च कारणानि ज्ञा
तव्यतया श्रौति सोऽख्यं ज्ञातव्याः पदार्थाः संख्यायन्ते यस्मिन्नास्ते
तत् सोऽख्यं वेदान्तः कृतान्त इति तस्यैव विशेषणं कृतमिति कर्मो
द्यते तस्यान्तःपरिसमाप्तिर्पञ्च सकृत्तान्तः कर्मन्तः इत्येतत् या।
वानर्थ उदघाते सर्वकर्मविलेपाद्यज्ञानेपरिसमाप्यतश्चात्मा।
ज्ञाने संजाते सर्वकर्मणा निवृत्तिर्दर्शयति अतस्तस्मिन्नात्मज्ञाता
र्थसोऽख्यं कृतो ते वेदान्ते प्रोक्तानि कथितानि सिद्धये निष्पत्त्यर्थं सर्वक
र्मणा १३ ॥

आनेदगिरि कृत टीका २ ॥

ननु अपरमार्थसंयासवदविशेषादज्ञानो परमार्थसंयासोऽपि किं
न स्यात्प्रागस्य सुकरत्वात्तत्राह अतः परमार्थेति तस्य सम्यग्दर्श
नादविद्यानिवृत्तौ तदारोपितक्रियाकारकादिति हतेरिति हेतुर्थः
विद्यावतः सर्वकर्मसंयासित्वसंभावनामुक्त्वा पवकारव्यावर्तं द
र्शयति नन्विति अविडयोऽशेषकर्मणां तदेतन्नोच रागादीनोपा
गयोगे कारकेष्वपि शानादिनात्मदर्शने हेतुमाह कियेति कथमा
पि शानादीनोक्रियाकर्तृत्वं कथंवा विडुषस्तथात्मव्यतीरित्वाशक्वा
नन्तरश्लोकचतुष्टयस्य तात्पर्यमाह तदेतदिति कर्मासाधनपि श
नादीनामप्रागणिकत्वाशंकाभावाद्ब्रह्मणि पंचैति उत्तरत्रयेऽपि श
नादिषु वक्ष्यमाणेष्वित्यर्थः वस्तुनां तेषामेव वैषम्यं निर्दिदर्शयिषि

श्री-
गीटी
शु-

ने नहिचेतः समाधानाद्वे ज्ञाने शक्ये तत् साक्षाद्वदः बु-
त्पादयति ज्ञानेति आत्मानेपदार्थस्तत्पदार्थोब्रह्मनयोरेका-
धीसुययोगिनश्च अवगादयः पदार्थोस्तेसाख्यायने बुत्पाय-
ने कृतान्तशब्दस्य वेदान्तविषयत्वे विभजने कृतमित्यादिना
वेदान्तस्य तत्त्वार्थोद्वारा कर्मावसानभूमित्वे वाक्योपक्रमानु-
संगं दर्शयति यावानिति उदयाने रूपादी यावानर्थः स्नानादि-
तावानर्थः समुद्रे सम्पद्यते श्रुतौ यथा रूपादिकृते कार्ये सर्वे
समुद्रेनर्भवन्ति तथा सर्वेषु वेदेषु कर्मार्येषु यावत् फलं ताव-
त् ज्ञानवतो ब्राह्मणस्य ज्ञानेनर्भवन्ति ज्ञानेप्राप्तस्य कर्तव्या-
नवशेषादित्यर्थः तत्रैव वाक्यान्तरमनुक्रामति सर्वमिति उदा-
हृतवाक्योस्तत्पर्यमाह श्रुतेति आत्मज्ञानेति सर्वकर्मा-
निवृत्तावपि कथं वेदान्तस्य कृतान्तत्वमित्याशङ्काह श्रुतरति-
नानि महत्तत्त्वोतिषोपेति पूर्वण संवेद्यः १३ ॥

स्वामिकृतटीका ३ ॥

तत्त्वकर्मकुर्वतः कर्मफले कथं न भवेदित्याशङ्कामेव गत्यागिनोति
रहेकारस्य सतः कर्मफलेन लेपो नास्तीत्युपपादयित्वाह ऐवैता-
नीतिपंचभिः सर्वकर्मणा सिद्धये निष्पातये इमानिवद्गमाणा निषेच-
कारणानि मेव च नात्रिवोधजानीहि आत्मनः कर्तृत्वाभिमाननिवृ-
त्त्यर्थं श्रवणमेतानि ज्ञातव्यानीत्येवेतेषां स्त्वस्य माह सम्पकस्याय-
ते ज्ञायते परमात्मानेनेति साख्यकृतं कर्मतत्त्वाज्ञः समाप्तिश्रुति-
निकृतातः तस्मिन्नेवेति सिद्धात्रत्यर्थः यदा साख्यायंते गणपते
तत्त्वान्यस्मिन्निति साख्यकृतं श्रुतेति गीयो यस्मिन् साख्यशास्त्रमेव न
स्मिन्प्रोक्तान्यतः समाद्रिबोधित्यर्थः १३ ॥

पिशुचभाष्य टीका ४ ॥

नानि कार्त्तनीति प्रोचते परमार्थसंज्ञासिद्धां केवलज्ञाननिष्ठानां त-
त्त्वतः सर्वकर्मसंज्ञासान्त्वभवतीति प्रकृतेन संवेद्यशक्तिकर्मानुष्ठा-
नेन फलाभिसंधिरहितेन प्राप्तसुखहीनोसकलकर्मसंज्ञासो वि-
धीयते १३ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५ ॥

पंचेति साख्यबुद्धिः साख्योक्तो ते यथावस्थितविषययोर्वेदिका
बुद्धानुसंहितनिर्णये सर्वकर्मणो सिद्धये प्रोक्तानि पंचेति मामिका
रणानि तानि निबोधमेवमसकाशात् अत्र सेवधसंवेदिकी।
हिबुद्धिः शरीरेन्द्रियप्रणजीवात्मोपकरणं परमात्मानमेवका
नीरमवधारयति यथात्मनिति एतन्नात्मनो तरो यमात्मानवे
दयस्यात्मा शरीरेयमात्मानमेतरो यमयति सेतयमात्मानयोम्प।
मृतः संतप्रविष्टः शास्त्राजनांतासर्वीतेत्यादिषु

शुभितवगुप्तकतटीका ६ ॥

स्पष्टार्थे १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रणाली टीका ७ ॥

ननु भजि क्रियो ऊर्ध्वतस्वमिर्भवतीत्यनुभवे कर्म ऊर्ध्वतः फले।
कथं न भवेदिताशेतासंगत्या गिनो निरहंकारस्य सतः कर्मले
पोनास्तीत्युपपादयितुं शक्यं चेत्तानि इति सर्वकर्मणो सिद्ध
ये निष्पन्नपेयतानिवत्तमाणा निपंचकारणानि मेमतः सकाशा
न्निबोधजानीहि आत्मनः कर्तृत्वाभिमाननिवृत्त्यर्थं पतानि द्वातवा
नीत्येवेनेषां स्वार्थमाह साख्य इति किं भूतानि साख्योक्तो ते प्रो
क्तानि यद्वा सम्यक्ख्यायते ज्ञायते परमात्मानेनेति साख्यं संख्या
यंते परिगम्येते तत्त्वानि यस्मिन्निति साख्यो क्तोतः सिद्धो तस्मि
न्वेदोतसिद्धो ते इत्यर्थः १३ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

न केवले काम्यकर्मण्यः संन्यासः किं तेन र्यामिपेरितदेहेन्द्रिया
दौ कर्मोत्पाद्यते नाहे कर्म कर्तव्यं अभिमानमागच्छ संन्यास इति
प्रागुक्तं संन्यासं प्रपंचयितुमात्मनो कर्तृत्वे कथं क्रियानिष्पत्तिः
कर्तृत्वे च कथं मभिमानमागच्छति शंका निराकरणा पारुपंचेति
पतानि वत्तमाणा निपंच सर्वकर्मणो सिद्धये निष्पन्नये कारणानि
हेमहावाहो हेममपरमात्मस्य वचनानि बोधवोधा यसाक्या नो
भव किमेताम्यप्रमाणकायेव त्वद्वचनो ज्ञेयानि तेनार साख्यो।
कृतो ते प्रोक्तानि निरतिशयपुरुषार्थज्ञातव्यानि जीवेस्य स्यथा
नानि श्रवणादयश्च पदार्थाः संख्यायंते प्रतिपाद्यंते स्मिन्नि

निसोख्य तवेदोतशास्त्रेनत्वात्प्रतिपादकेतस्मिन्किमर्थं
लोकसिद्धानिचकर्मकारणानियंचप्रतिपाद्येतइत्यतःशास्त्र
विशेषणोक्तोतइतिहुतमिति कर्मोच्यतेतस्योतःपरिसमाप्ति
स्तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यायत्र तस्मिंहुतोतेशास्त्रात्मनोकरत्त्वज्ञानाय
प्रोक्तानि यदासोख्यकथितलोकेसेषरेहुतोतेशिद्धान्तोप्रो
क्तानीत्यर्थः १३ ॥

न त्वनि होत्रदशीरणीमासज्योतिष्टोमादीनि महायज्ञादीनि च क
र्माणि कुर्वन्तो तत्फलानि कुतो न स्मरीमाशं स्वस्मिन् योजकक
र्तृत्वनिष्ठयेन च तेषां तानि न भवेतीत्याहुपंचभिः पंचैतानीति हे
महावाहो मामुद्विक्कपुरुषत्वदाभावत्रिपतेन यद्यप्यप्येषां स
र्वकर्मसिद्धिहेतुभूतानि पंचैतानि दुर्बोधानि सुसुखापितवम
हावाङ्मनास्त्वेषां निभवेतीति सूचितं सर्वकर्मणां सर्वेषां यज्ञ
तपोदानादीनां कर्मणां सिद्धये निष्ठानयेयतानि वक्ष्यमाणानि मा
नि पंचकारणानि मे मन्तः सकाशात्त्रिवोध्यत्वज्ञानी हिनन्तत्र
किंप्रमाणमिति चेन्न ब्रह्माहुर्वैरति कृतो ते कृतोऽनो निर्णीयो
यस्मिन् तस्मिन् यस्यात्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽनरो यमात्माने वेदय
श्चात्मानं मनरो यमयति स तस्यात्मो तर्प्या ममृतः श्रुतः प्रविष्टः
शास्त्राज्जनातामित्यादिना परमात्मनः सर्वविदचिद्वस्तुनिरूप्य
त्वं सर्वकर्महेतुत्वं प्रवर्तकत्वं सर्वात्मत्वं चेति निर्णीयकारिणीत्य
र्थः सांख्ये सम्यक्त्वाय ते ज्ञायते परमात्मानेन सम्यक्त्वाय ते ग
णैते तत्त्वान्यस्मिन् तिसां देवसां चिदचिदीश्वरतत्त्वप्रति
पादकं वेदो तेषां संतस्मिन् योक्तानि सांख्ये विद्वदिति शेषोऽतस्ते
सम्यक्निबोधेत्यर्थः १३ ॥

३३ मानिवक्ष्यामाणा निपेक्ष सर्वकर्मणां सिद्धये तिष्ठानये कार
णानि निर्वर्तकानि हेमहावाहो मे मम परमात्मस्य सर्वज्ञस्य व
चनान्निबोधतोऽनुसावधानो भव न ह्यसंज्ञोऽर्होऽनामैतानि शुन
वहितचेतसा शक्यते ज्ञातमिति चेत् सावधानविधानेन नानि।
स्तौति महाबाहुतेन च सत्यरूपवशक्तो ज्ञातमिति सूचयति

+ तत्रात्मज्ञानरहितसंसारित्ये
 हेतुः कर्मत्यागः संभवउक्तः नहि
 देहभूताशक्त्यक्तकर्माण्येष
 तद्वृत्तिरत्रात्मस्य कर्मत्यागासंभवे
 कोहेतुः कर्महेतावधिष्ठानादिपं
 चकेतादात्म्याभिमानवृत्तीममर्थ
 चतुर्भिः श्लोकैः प्रपंचयति तत्रप्र
 प्रमाणमूलानिहेयत्वायमवश्यं
 ज्ञानव्याप्तीत्याह॥

श्री-
गी.श्री-
श-

63

कृतमित्युक्ते कर्म तस्योक्तस्तत्र बोधतः सर्वो योजयते येन स
कृतो तो तस्मिन् तत्र च ८ प्रोक्ता मन्त्रात्मभूतानि भोग्यात्मत्वेन लो
कि कैः गृहीता ग्यात्मवोयेन वायसिष्ठ्यर्थमेव हि ९ यतो हेय
नयो कानि ज्ञातव्यानीत्यतोपि या अमथर्मी लि कर्म तन्मायया
प्रत्यगात्मनि १० आरोपितमनो बोधात्कर्मणो तः कृतो भवेत्
अतएवात्मनः कर्मसेवेयं ज्ञानसिद्धये ११ अविद्यारोपिता ब्रह्मे ५४
नवः पंचकर्मणा अनूदितास्ते वेदांतशास्त्रेणैतवोयके १२
अहेतुमात्रतात्पर्यहानिर्नैवास्म्यतो यतः तदेव तेन तेषां च प्रति
पादनमागमे १३ फलवत्ता त्रियोयतजदेगमफलश्रुते इति
न्यायेन चैतेषां मेगत्वे ब्रह्मवोधने १४ १३ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

नन्वात्मनः कर्मलेपनिमित्ते यदकर्तृत्वात् संधानेनात्किं योषि
दनिदृष्ट्यादिवदाहार्थे उक्तवास्तवमेव सदविद्यायस्तकर्तृत्वे।
नाह तमि निशास्त्रदृष्ट्या कर्तृत्वात् निरोधानात्कर्तृत्वमेव भाव्यते
इत्याशेषा अतित्वेन दृष्टा यो योषि निदृष्टत्वादर्शनेनेव कल्पिते
नाकर्तृत्वेन वास्तवस्य कर्मलेपस्यासंभवादाये निरस्य हितीय
मुपपादयिष्यन् पीविकामारचयति पंचेति हेमहावाहो सर्वक
र्मणा सिद्धये ३ मानि वक्ष्यमाणानि पंचकारणानि निर्वर्तकानि मे
महचनानि बोधव्यस्य स्ववचने विद्यासोत्पादनाय कारण
नासमस्तत्त्वमाह सोत्ये कृतो ते प्रोक्तानीति सम्पत्तिविद्याया
येते प्रकटीक्रियेते तत्ता ग्यात्मानात्मपदार्थरूपाणि यस्मिन् सत्ता
व्यवेष्टांतशास्त्रे तदेव विशिनष्टि कृतो ते कृतस्य कर्मणो तः
परिसमाप्तिर्यस्मिन् सर्वकर्मविलेपाय ज्ञाते परिसमाप्य
तस्यात्मज्ञाने सति सर्वकर्मणो समाप्तिदर्शनात् तस्मिन्सो
त्ये कृतो ते प्रोक्तानि १३ ॥

ग्रान्दी टीका १३

तदेवं देहभ्रतामपरिहरणीयस्य नियतस्य कर्मणः सिद्धिकार
णान्याह सोत्ये सम्पत्त्यायने विशेषैः कृष्यंते महाभूतादि
विकृतिप्रकृतिपुरुषकालपरमेश्वराद्याः पंचपदार्था यस्मिन् स
संसाध्यस्य मोक्षशास्त्रस्य सिद्धान्ते १३ ॥

+ अथात्मागिनस्त्रिविधकर्मफलेन युज्यते न तत्तागिन इत्यत्र हेतुं क्रमेण प्रतिपादयितुमाह ॥

रामकंटीटीका १३ ॥

+ इहेमानिवक्ष्यमाणानि कारणानि निमित्तानि सर्वकर्मणो सकल
शरीरसंबन्धिनो मनोवाक्कायनिवर्त्यानामशेषक्रियाविशेषा
णोक्तान्ते कृतनिष्ठे सांख्ये निश्चयशास्त्रे प्रोक्तानि प्रतिपादिता
नि निबोधयिष्यन्ति ॥ १३ ॥

+ ननु कर्म ऊर्ध्वतः कर्मफलं कथं न भवेदित्याशंका संग
+ तागिनो निरहे कारस्य सर्वकर्मफलेन लेपो नास्तीत्य
पपादयतुमाह ॥

ला सिद्धी चरुजाली टीका

+ कृतान्ते कृतनिष्ठे सांख्यशास्त्रे सर्वेषां मनोवाक्कायनिर्व
र्त्यानां कर्मणो सिद्धये निष्पत्तये प्रोक्तानि प्रतिपादिता नीमानि
वक्ष्यमाणानि पंचकारणानि हेतून् हेमहावाहो मेव च नान्निबो
धावधारयन्ति ॥ १३ ॥

पंचोलीटीका

कर्मफलतागिनः शुद्धोक्तः करणस्य परमार्थदर्शिनः प्रथिष्टा
नारी निप्रताप्तमेव जानतः कर्मलेपो नास्तीत्याह पंचोलीतीति
हेमहावाहो सर्वकर्मणो सिद्धये निष्पत्तये सांख्ये वेदोक्ते कृतान्ते
कर्मसमाप्तिलक्षणो प्रोक्तानि पंचकारणानि मे मतः तावन्निबो
धयिष्यन्ति ॥ १३ ॥

रामवीरसमिद्धोधिनी

उक्तेर्हेतुं क्रमेण प्रतिपादयितुमाह पंचोलीतीति इमानिवक्तुं
प्रक्रांतानि पंचसंख्याकानि कारणानि सर्वेषां कायवाङ्मनो
निवर्त्यानां कर्मणो यथास्वविदितानां शुद्धादिव्यापारणो सि
द्धये निष्पत्तये मे मतो निबोधयिष्यन्तीति सांख्ये कृतान्ते
प्रोक्तानि संख्यं शुद्धं तत्संबन्धि सिद्धं ते प्रतिपादितं स्वरूपा
णीत्यर्थः ॥ १३ ॥

मधुभाष्य

पंचेत्यादिना सांख्येकतांतेज्ञानसिद्धांते प्रथिष्टानंदे
हादिःकर्ताविसुः सदिसर्वकर्तृत्युक्तं जीवस्यवाक
र्तृत्वेप्रमाणमुक्तं करुणमिंद्रियादि चेषाः क्रियाः
हस्तादिक्रियाभिर्दिहोमादिकर्माणिजायंते ध्याना
देशयिमानसीवेष्टाकारणं पूर्वतनीवेष्टापिसस्कारं
कारणत्वेनभवति देवमदृष्टं तथाचायास्यश्रुतिः
देहोब्रह्माद्येन्द्रियाद्याः क्रियाश्च तथादृष्टं पंचमं कर्म
देतुरिति केवलं निष्क्रियं पंचकेवलमात्मानं निष्क्रि
यत्वा दृढंतिदिशति तत्रैव तद्ज्ञानं सौति ॥३॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

भाषा अनुवाद ॥

जो कहें कि कर्मपुरुष को कर्मफल क्यों नहीयेंगे इस शंका पर
संगत्यागी विद्वान् मनुष्य को जो कर्मवत् नही यह सिद्ध कर्म
की इच्छा से यहां से पांच श्लोक से कहते हैं कि हे महाबाहो कर्म
की निष्पत्ति मे ये पांच कारणों मे वचन से जानो और अपने कर्म
त्व रूप अधिमान को निहिनिके अर्थ इन कारणों को अवश्य जान
ना चाहिये कि इस प्रकार परमात्मा सम्पत्क रूप से प्रसिद्ध अर्थात्
ज्ञान का विषय होता है इस अर्थ का सूचन करनेवाला जो सोख भा
वार्थ यह कि तत्त्व ज्ञान मे प्रकाशमान आत्मबोध ही को सोख कह
ते हैं और ऐसे कर्मों का अन्त कहे समाप्ति इस में है इस अर्थ का सूच
क जो कृतान्त अर्थात् सोख कृतान्त कहे वेदान्त सिद्धान्त से अर्थ
वा इस मे सूच तत्त्व गने हैं इस अर्थ का सूचक सोख और इस
तरह से किया है अन्त अर्थात् सकल निर्णय इस में है इस अर्थ
का सूचक जो कृतान्त पद इन दोनो पदार्थों की सोख कहते हैं
सो ३ सोखने ये पांच कारण अच्छी प्रकार से कहा है इससे त
म सम्पत्क प्रकार से जानो १३ ॥

दोहा

कारण पंच महाबाहु मो सों सुण यह सोय कहे सोख
सिद्धान्त में सर्व कर्म सिद्धि कोय १३

65

1. 凡有...
 2. 凡有...
 3. 凡有...
 4. 凡有...
 5. 凡有...
 6. 凡有...
 7. 凡有...
 8. 凡有...
 9. 凡有...
 10. 凡有...
 11. 凡有...
 12. 凡有...
 13. 凡有...
 14. 凡有...
 15. 凡有...
 16. 凡有...
 17. 凡有...
 18. 凡有...
 19. 凡有...
 20. 凡有...
 21. 凡有...
 22. 凡有...
 23. 凡有...
 24. 凡有...
 25. 凡有...
 26. 凡有...
 27. 凡有...
 28. 凡有...
 29. 凡有...
 30. 凡有...
 31. 凡有...
 32. 凡有...
 33. 凡有...
 34. 凡有...
 35. 凡有...
 36. 凡有...
 37. 凡有...
 38. 凡有...
 39. 凡有...
 40. 凡有...
 41. 凡有...
 42. 凡有...
 43. 凡有...
 44. 凡有...
 45. 凡有...
 46. 凡有...
 47. 凡有...
 48. 凡有...
 49. 凡有...
 50. 凡有...
 51. 凡有...
 52. 凡有...
 53. 凡有...
 54. 凡有...
 55. 凡有...
 56. 凡有...
 57. 凡有...
 58. 凡有...
 59. 凡有...
 60. 凡有...
 61. 凡有...
 62. 凡有...
 63. 凡有...
 64. 凡有...
 65. 凡有...
 66. 凡有...
 67. 凡有...
 68. 凡有...
 69. 凡有...
 70. 凡有...
 71. 凡有...
 72. 凡有...
 73. 凡有...
 74. 凡有...
 75. 凡有...
 76. 凡有...
 77. 凡有...
 78. 凡有...
 79. 凡有...
 80. 凡有...
 81. 凡有...
 82. 凡有...
 83. 凡有...
 84. 凡有...
 85. 凡有...
 86. 凡有...
 87. 凡有...
 88. 凡有...
 89. 凡有...
 90. 凡有...
 91. 凡有...
 92. 凡有...
 93. 凡有...
 94. 凡有...
 95. 凡有...
 96. 凡有...
 97. 凡有...
 98. 凡有...
 99. 凡有...
 100. 凡有...

अणिष्टानेतथाकर्तृकरणंचयन्विधे
विविधास्रष्टयकेष्टदेवैवात्रोचमे १४

शोकरभाष्यटीका १ ॥

कानि तानीत्युच्यते अथिष्टानमिति अथिष्टानमिच्छाहेतुस
खडः त्वज्ञानादीनामभिव्यक्तिरस्य यो धिष्टानेशरीरन्तया कर्त्ता
प्रपायिलक्षणो भोक्ता करणोच औत्रादिके शब्दाद्युपलब्धेय
यत्विधं नानाप्रकारे द्वादशमेव विविधाश्च एतत्केशवाय
वीयाः प्राणपानाद्यादेवैवैव देवमेवातपेतेषु चतः पंचमे पेत्ता
नो एरणमादिनादि चत्तराद्यन्तशादके १४ ॥

अनेदगिरि टीका ३ ॥

कर्मोपनिषद्दिशनादीनि मानसलक्षणात् ज्ञेयानीत्युक्तमिति ।
प्रमथ्यैके विशेषतस्तानि निर्दिशति कानीमादिना प्रतीकमा
दाय व्याकरोति उपनिषदनमिति उपाधिलक्षणावस्थादिरुपाधि
स्तल्लक्षणास्तत्स्वभावोवद्यायनविधायी तदर्थमात्मनि पश्यन्नुप
दिनस्तत्प्रधानार्थः तत्रकार्यं लिंगकमनुमाने सूचयति शब्दा
दीति ज्ञानेन्द्रियाणिपेक्ष्य पंचकर्मोन्द्रियाणि मनोवहिस्येति द्वादशसे
व्यान्ते चेशयाविविधते नानाप्रकारेण तदेव स्पष्टयति वायवीयाश्च
नि स्पष्टयन्ममसंकीर्णत्वे तदिष्टाणापानादिवेशानो मिथः सं
करोस्ति देवे विशदयति आदिनादीति १४ ॥

स्वामिभूतरीका ३

नामेवाह अपिष्ठानमिति अपिष्ठानेशरीरे कर्तावित् प्रेथिरहेकारः
एष्विविधमनेकप्रकारंकरणेचत्तः प्रोत्रादि विविधासकार्यतः स्वरू
पतश्च एष्वभ्रताश्चेशः प्राणापानादीनांवापाराः अत्रैतैष्वेवदेवपंच
मेकारणं चत्तराद्यनृगहकमादिस्मादिसर्वेष्वेकांतपीमीता १४ ॥

विशाचभाष्यटीका ४ ॥

सोत्येकृतोतेप्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणो अथिष्टानंशरीरेनयाकर्त्ता
 रमीस्रोसीतिममने करणेवश्रीवादीद्वियेष्टयग्वियेष्टयार्हः।
 विधानानाप्रकारः एवकचेष्टाणादिवाक्यनाप्रवृत्तिमुत्रकारणावर्गे

श्री-
गी-टी
शु-

पंचानोष्ट्रशोदैवे १४ ॥

रामानुजभाषटीका ५

इदमाह शुपिष्टानमिति शरीरबोमनोभिरित्यापेक्षासुसिद्धेविपरीतेषु
निविद्धेवासर्वस्मिन्कर्मणिशरीरेवाचिकेमानमेवपंचैतेहेतवःशुपि
स्थानेशःशुपिष्टीयेतेजीवात्मनेतिमहाभूतसंज्ञानेशरीरमपिष्टाने
नथाकर्तृजीवात्मा शुप्यजीवात्मनोत्तारत्वेकर्तृत्वसंज्ञानपत्रक
मीशास्त्रार्थतादितिवसुजोषादितेकराणंचएवकविधिवाक्याणि
पादिदंपंचकंसमनस्केकर्मैदियेएवगुणप्राप्त्यापारेविविधाचष्ट मं
ययवेष्टा चेषाशब्देनवापुरभिर्धति तद्वत्तद्वतिवाचिनाशरीरेदिय
धारणप्रणाल्यापानादिभेदभिन्नस्यचवायोःपंचात्मनोविविधाचे
ष्टाविविधाहतिःदैवैवैवात्रपंचमे शुत्रकर्महेतुकलापेपंचमेपरमा
त्मानेर्णामिकर्मनिष्पत्तौप्रधानहेतुरित्यर्थः ॥ ५ ॥ सर्वस्यवाहं हृदिसः

+ त्रिविष्टोमजःस्मृतिज्ञानमपोह
नेचेतिवक्ष्यतिच ईश्वरःसर्वभूतानां हृदये शैलिनितिप्रतिभाम
यसर्वभूतानियंत्राहूतानिमायेयेति
परमात्मायतजीवात्मनःकर्तृ स्पष्टार्थे १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
परावृत्तिरित्युपादिते १४ ॥

शुभितवगुमकृत टीका ६

परमार्थप्रणाली टीका ७ ॥

तस्याह शुपिष्टानमिति शुपिष्टानेशरीरेकर्तृजीवजडुंशिरहेकारःए
यग्विधं वडविधंकराणंचत्तरादिविविधानेकप्रकाराशेषेष्टाणामा
नादियापारः पनेष्टेवपंचमदैवैवत्तरादीनामपिदैवैस्सीदि सर्वेश्वर
कोतर्णामीव १४ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

प्रामाण्यकारणानिपंचात्मनोर्कर्तृत्वज्ञानार्थज्ञानानिकानीय
चेत्तायामाह शुपिष्टानमितिइदियायाप्रयोपिष्टानेदेहःनथाकर्तृ
परमेश्वरःकराणंचैदियहेदे एयग्विधंस्तानेदियकर्मैदियादिभेदेन
नानाप्रकारकराण विविधानानाप्रकारःपंचधावाप्रसिद्धाःएवग
संकीर्णशेषाःप्राणापानार्थनोदानसमानाः नागकर्मकृक देवद
नयनेतयाव्याप्तिदेतर्भलावायवः देवमदष्ट देहोत्रास्त्रादीदियाया
क्रियाश्चतयादष्टपंचमदैवैरितिप्रतेः यद्वा कर्तृशास्त्रार्थवत्ताद्य
नुसारत्कर्तृजीवोदैवमेश्वरेदष्टप्रकरणादावेतर्भावः यथाचत्तरः
क्रियायोहेतवस्तथाजीवोपिनतकेवलोजीवएवकर्तृतिभावः १४ ॥

ऊसमेवेजयेती टीका १॥

कानिपेचकारणानीमोपेतापोतामेवगणयति अविष्टानमिति
 अविष्टाने अविष्टोयतेजीवात्मसमिष्टविष्टोयतेजीवात्मनाःनेने
 तिवाः भिष्टानेपेचमहाभूतसंचातरूपशरीरेतथाकर्ताजीवात्मा
 कर्ताशास्त्रार्थवत्तादितिसूत्रमस्याभाविक्केकर्तित्वेवदतितथाश
 हादस्याज्ञातमपिस्थाभाविक्केशसिद्धेशसंचदशस्रोतारमपिता
 ज्ञानास्यशमेतावोधाविज्ञानात्माविज्ञानारमरेकेनविज्ञानीयात्जाना
 मेवायेप्ररुषः नहिनिज्ञासर्विज्ञानेर्विपरिलोपोविद्यतेः विनाशिता
 नतोः नगवेगादिकंचपुनः एयगिवयंकर्मनिष्ठातोएयाग्यापार
 पकेकरणोसमनस्केज्ञानेदियपंचकंकर्मदियपंचकंचपुनः वि
 विधाः एयकचेष्टाग्राणादिपंचानानागादिपंचानांचनानाविधामि
 न्भित्तयापाराः चशब्देनवासाभेतरेदियप्रवर्तनकारिणासूर्या।
 दिदेवतापवकरिणाप्रकृतिगणकालादयश्चरन्ते अत्रास्मिन्क
 र्मेनिष्ठादकेहेतुसमहेदैवेसर्वहेतुप्रेरकेसर्वागधः परब्रह्मभूतः
 सर्वान्तर्णामहमेवपंचमोमूखोहेतुर्भवत्तभवामिसर्वमवाहेह
 दिमेनिविष्टोमनः स्यतिजीनमपोहनेचेः सुकृतात् ईश्वरः सर्व
 भूतानांहेतुर्ज्ञेयतिष्ठतिभामयन्सर्वभूतानियेज्जरूपानिमाययेति
 वक्षमाणाच्च ननुयद्यत्रकर्मनिष्ठादकहेतुप्रचयेपरमात्मैवमूखो
 हेतुस्तर्हिप्रेरायोनकर्तृजीवस्यकाष्टादेरिवकर्मस्वनियोज्यत्वा।
 पत्तिष्ठादि विधिनिषेधेष्टास्त्राणिचवर्था निष्पुः स्वधियाप्रवर्तितं
 निर्वर्तितंशक्तोनियोज्योदृष्टइतिचेन्नपरमात्मनादत्तेनैवाहि।
 तशक्तिभिर्देहेदियादिभिस्तदाधारभूतोजीवात्माप्रेराहितशक्ति
 कः सकर्मसिद्धयेस्वेत्येवदेहेदियाद्यपिष्टानेप्रपन्नचारभतेपर
 मात्मातुजीवातः स्यात्सस्मिन्वानुमतिरदानः संस्तत्वेरयतीतिजी।
 वस्यापिस्वधियाप्रवृत्तिहेतुत्वमस्तिपंचसूत्रकारोप्याहपरानुचक्रुते
 रिणादिनायथागृह्णन्तरुपाषाणादिप्रचलनादिप्रवृत्तिष्वद्वेज
 नसाध्यासवरूनाहेतुत्वेपिविधिनिषेधभाक्तेपितुस्वाम्याजयासु
 त्रधारमैवमूखोहेतुत्वेनतुत्वेनजीविनांतथादेहेदियज्ञाणानां
 कर्मसहेतुत्वेपिप्रेराजयाजीवमैवमूखोहेतुत्वविधिनिषेधभक्त
 त्वेचातस्सर्वमनवद्यम् १४ ॥

तु

नप

+ प्रमाणहलानिकर्मकारणनिपंचात्मनोऽकर्तृत्वसिद्धार्थहेयत्वेनज्ञानव्यानीत्युक्तेका
नितानीत्यपेक्षायातत्सह्यमाह द्वितीयेन॥

मधुसूदनी टीका १- ॥

श्री-
गी-री-
शु-

67

+ ३ क्वादेवसाखडः खचेतनायभिव्यक्तैराश्रयोपिष्टानेशरीरेतयाक
नोयथापिष्टानमनात्माभौतिकंमायाकल्पितेस्वाभारदस्यादिवत्
तथाकर्ताश्रुं करोमीमायभिमनवानज्ञानशक्तिप्रधानःपंचीकृत
पंचमहाभूतकार्योदेकारः श्रुतः करणवृद्धिर्विज्ञानमित्यादिपर्यायश
हवाचःतदात्माध्यासेनात्मनिकर्तृत्वादियमाध्यायोपहेतुरनात्माभो
तिकोमायाकल्पितश्चेतितथाश्रुयः स्थूलशरीरस्यलौकायतिके
रात्मवितारहीतस्याप्यनैः परीक्षिकरनात्मत्वेननिश्चयान्तरंतेन।
नार्किकादिभिरात्मत्वेनपरिरहीतस्यकर्तृत्वात्तत्तन्निश्चयः सु
करश्चर्यः करणवृद्धिश्चादिश्रुयपलाधिसाधने चशब्दस्येत्य
नुकर्षार्थः एयविवेचनाप्रकारेणवचनान्दियाणिमनोवृद्धिश्चेति
हादशमेवकरणवर्गमनोवृद्धिश्चेतिवृत्तिविशेषो वृत्तिमोस्तदेका
रः कर्तव्यविदाभासस्तसर्वत्रैवावशिष्टः विविधानानाप्रकारःपंच
पादशयावाप्रसिद्धाः चशब्दस्येत्यनुकर्षार्थः एयकप्रसंकीर्णः
चेष्टाःतत्त्वः क्रियाश्रुयः क्रियाशक्तिप्रधानः श्रुपंचीकृतपंचमहा
भूतकार्यः क्रियाप्राध्यामेनवायवीयत्वेनव्यापदिष्टमानाः प्राणा
पानयानोदानसमानाः नागकूर्मरुकरदेवदत्तयनेजयाख्यश्चतुदे
तभूताएव शुभचसुषुमावेतः करणस्यकर्तृत्वेपिप्राणव्यापारदर्श
नादेद्वयपदेशाच्चोतः करणदत्तेनभिन्नपदप्राणशक्तिकेचित् क्रिया
शक्तिज्ञानशक्तिमदेकमेवजीवतोपाधिभूतमपंचीकृतपंचमहा
भूतकार्यक्रियाशक्तिप्राध्यामेनप्राणशक्तिज्ञानशक्तिप्राध्यामेनचोतः
करणमितिव्यापदिष्टतत्त्वभिप्रायः संज्ञावैकस्यैकस्मिन्वहसत्त्वा
तेउक्तानोभविष्णामिकस्मिन्वाप्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीतिसप्राणा
मसृजतेतिश्रुतावत्कानिगताश्रुपाधितेप्राणस्योक्ततथासुधीः
स्वप्नोभूत्वेमलोकमतिक्रामतिस्म्योरूपाणिध्यायतीवलोलाय
तीवेयादिश्रुतावत्कानिगताश्रुपाधितेप्राणस्योक्ततथासुधीः
दात्तप्रभोचज्ञानशक्तिभागलयेपि क्रियाशक्तिभागदर्शनमेकत्वे
पिनविरुद्धमनुभवसिद्धत्वात् दृष्टिस्थितयेसर्वलयेपिप्राणव्याप
हारवच्छरीरस्यसुषुप्तोपमिमेवदृष्टेयापरैः कल्पितत्वाच्चतस्मात्तुभ
यथापिचपदेशमेदउपपन्नः देवचानुगारकदेवताजोतचशब्दस्त

येन न कर्षयिः अत्र कारणावर्गे पंचमेव च संख्यादृशा पदशब्दस्त ।
 शाश्वतेन सेव्यमानः अनात्मत्वभौतिकत्वकल्पितत्वाद्यवधारणा
 र्थः पंचानामपि तत्र शरीरस्य कर्तृकरणाक्रियाविधानस्य देवताए
 थिवीयत्रास्य पुरुषस्य मत्तस्याग्निवागप्येति वा तेषां च चक्षुरादि ।
 ते दिशः श्रोत्रे मनश्चंद्रे एथिवीशरीरमिति श्रुतौ वागाद्यविधात्र
 अत्यादिभिः सह शरीराविधानत्वेन एथिवीपादात् कर्तृहेकारणा
 विधात्री देवता रुद्रः पुराणादिप्रसिद्धः करणानां चापि धात्रो देव
 ताः प्रसिद्धाः श्रोत्रत्वकचक्षुरसनज्ञाणां नो दिग्वाताकप्रचिंतोऽथिनः
 वाक्पाणिपादपाएपस्थानां वज्रीदोषेद्र मित्रप्रजापतयः मनोबु
 द्धोऽंद्रहस्यनीरति पंचशरणानां क्रिया रूपाणां संयोजातवाम
 देवाः चौरतसुरुषेशानाः पुराणप्रसिद्धाः भाष्ये देवमादिप्रादि
 चक्षुराद्यवशाद्कर्मिसपिधानादिदेवतानामस्य पल्लवणं स
 पंचमनेनोपेक्षां कर्तृहेतुत्वाद्देवतात्वेन ॥ ११

सदानेदी टीका ॥ ११

कानि तानीं सपेक्षा यो तत्स्वरूपमिहोच्यते ३ क्वादेवाद्यभिव्यक्ते
 ॥ १ ॥ यिनेशरीरकं १ दृष्टानार्थस्तथा शब्दो विज्ञेयोऽत्र मनीषिभिः य
 थापि धानमध्यस्य शरीरे भौतिके जडं २ तथैवाहेकरोमीतिक
 तीहेकारणात्मनि कल्पितोर्मयया सूक्ष्मभूतकार्यतया जडः ३
 यथा स्थूलशरीरस्य चार्वाकैरात्मनापि या गृहीतस्यापि वेदज्ञैरना
 त्मत्वेन निश्चयात् ४ तदृष्टानेन कर्तृश्रुतार्किकैरात्मनापि या गृ
 हीतस्याप्यनात्मत्वनिश्चयात् सुकरो भवेत् ५ श्रोत्रादिकरणैश्चैव
 प्राह्यादिज्ञानसाधने दर्शेन्द्रियमनोबुद्धिरूपेणास्ति एषा विधे ६
 हृत्तिभेदे मनोबुद्धीश्रुहेकारस्तु हृत्तिमान् क्रियाशक्तिप्रधानाश्च
 प्राणानानाविधाः क्रियाः ७ दशदापंचयावापि प्राणपानादिरू
 पतः असेकीर्णाः क्रियारूपा भौतिकाः कल्पिताः परे ८ अनुग्राह
 कर्मकादिदेवे चक्षुर्मद्यस्य च अत्र कारणावर्गे तत्रैव संख्याप्रश्रुके
 ९ तथेयमन कर्षणार्थं अशब्दोऽस्ति स्थूलत्रये तेनाथस्त्वमेतौ
 पां भौतिकत्वमनात्मनो १० प्रतिगात्मन्यसंगोऽस्मिन्नेवानामीष्य
 योजगौ ११ ॥ १४ ॥

नीलकण्ठीटीका

श्री-
गी.टी.
प्र.

तामेवपंचगायति अधिष्ठानमिति अधिष्ठानेऽस्मादेवसत्
उःत्वज्जानादीनामभिव्यक्तेराश्रयोदेहः तस्यानात्मत्वेचावीक्यति
रिक्तसमस्तवादिसिद्धे तथाकर्तृबुद्धिविशिष्टाभासप्रमाताना
माहंप्रत्ययविषयोहंकारः तथेतेननतदेवानात्मत्वेनज्ञेयस्सक्त
देहमेवसृष्टौप्रत्ययेचतस्यास्युत्पत्तिविनाशयोर्दर्शनात् एतच्चविशेषो
षाणानाशादिशिष्टनाशविशेषाणामस्याच विशिष्टोत्पत्तिमभिप्रेत्य
यने विज्ञानचनपदैतेभ्योभूतेभ्यःसमस्यायतामेवानुविनश्यती।
ति यथातेःत्वदाविस्मर्त्तुंलाग्युच्चरेमेवमेतस्मादात्मनःसर्वप
नशात्मानोयुच्चरेतीतिच विशिष्टस्यचानतिरेकादर्शनादनात्मत्वे
सिद्धे कारणचशब्दाद्युपलब्धिसाधनेष्टयागिवधेदादशविधेपंच
कर्मेन्द्रियाणिपंचतानेन्द्रियाणिमनोबुद्धिश्च तथाविविधाश्च
यकचेषाः बाधवीयाः प्राणनादिरूपाः देवंप्राणपश्यन्त
त्करणान्ग्राहकसूर्यादिदेवताभ्यो येचमेवेवानुष्टाणे १४॥

आनेदीटीका १३ ॥

तामेवाह अधिष्ठानंशरीरेभूतेन्द्रियादिप्रकृतिविकृतिस्त्वानुरूपं
कर्तृजीवात्मापुरुषः कारणंष्टयग्विधमेकादशेन्द्रियवर्गःष्टय
कृचेष्टाःसंकल्पविकल्पा श्रवणादिकेगमनादिचैन्द्रियव्या
पाराःदेववाकस्त्वृषणान्तर्गमिस्त्वृषेणचपरमेश्वरेणप्रा
कृतनकर्मफलभोगंप्रतिप्रेरणम् १५ ॥

रामकटीटीका १४

कानितानीत्याह॥

अधिष्ठानंतत्क्रियानुगुणमधिकरणंशरीरादियदाधिष्ठा
नकर्तृस्तत्कर्मकर्तृशक्तं तथा कर्तानन्नेहहादिनिवहाहंम
त्ययःपुरुषः कारणंष्टयग्विधं विविधाश्चष्टयकृचेष्टाश्च
तत्क्रियानुगुणशरीरेन्द्रियव्याप्तिभिः श्रवतष्टयेष्टानुक्त
त्यननुकल्याभ्यासिद्धासिद्धिकारणंदेवंपंचमं देवापरपर्यायं
प्राक्तनकर्मवर्णः श्रवतनुकलेधिष्ठानादीनांसाधनानांसाफ
ल्यमननुकलेतुसंनिहितानामपिवैफल्यमनश्रुतत्वाध्यात्मा
यकृपश्चादन्ते १५

लासिकीदत्तगुप्तीटीका

+कानितानीत्याह ॥

+अधिष्ठानेशरीरं कर्ताचिज्जडग्राम्पिरहेकारः पृथग्विधेनानाप्रका-
रंकराणचक्षःपाण्याद्यंतःकरणात्मकं तथास्वतन्त्रतःपृथग्भूताः
कार्यतोविविधाश्चक्षेष्टाश्चक्षरादीनांप्राणायानादीनांचव्यापाराः
अत्रैवतेषुचतुर्ष्वेवचक्षराद्यनुग्राहकोदेवसमूहः पंचमेपंचसंख्या
पूराणदेवसमूहःपूराणप्रसिद्धोयथा कर्तरहेकारस्याधिष्ठात्रीदेव-
तारुद्रःबुद्धीद्रियाणामधिष्ठात्रीदेवतादिगवातार्कप्रचेतोस्मिनः क-
र्मेन्द्रियाणावक्त्रेन्द्रोपेन्द्रप्रजापतयः मनोबुद्धोश्चंद्रवृहस्पती पंचप्रा-
णानांक्रियाद्रूपाणांसंयोजातवामदेवाचोरतत्पुरुषेशानादिति ॥
तेषामेवपंचानांमतेकमेहेतुत्वेनिगमयति ॥

पंचोलीटीका

तामेवोपदिशति अधिष्ठानमिति रक्षादीनामभियक्तिरधिष्ठानेश-
प्रयःशरीरेउपाधिलक्षणोदेहीकर्ताभोक्ताकराणचक्षराद्युपलब्धिहेतुः
श्रोत्रादिपृथग्विधेनानाप्रकारेवहादशसंख्याकंचप्रसूतविविधापृथ-
कचक्षेष्टाव्याययाप्राणायानायाश्चपतेषुचतुर्ष्वेदेवपंचमनस्यैवैविकं
चक्षराद्यनुग्राहकेशादिमादि ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

कानितानीत्याह अधिष्ठानमिति अधितिष्ठंत्यसिन्नित्यधिष्ठानंशु-
द्धादिकर्मावृत्तानोचितः ऊरुक्षेत्रादिप्रदेशाः तथाकर्तायोहप्रने-
कप्रकारंचक्षरादिदृष्टंकरांक्रियायाःसाधनं अनेकप्रकारश्च-
क्षेष्टाकार्येणचविलक्षणव्यापाराः अत्रचतुष्टयेदैवंप्राक्तनंकर्म-
चपंचमंप्रधानं काराणं ॥

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद ॥

सोई सर्वकर्म सम्पत्तिके विषयमे कारण कहौहैं कि अधिष्ठान
कहे शरीर औ कर्ता कहे चित औ जउकी गुणिरूप अहंकार औरभि
न्न भिन्न अनेक प्रकार करणस्वरूप चक्ष आदि इंद्रिय और विविध
कहे कार्य से या स्वरूप से भिन्न भिन्न चेष्टा अर्थात् प्राण अपानादि
वायु के बाणार समुह और अत्र कहे अधिष्ठान शरीर आदिसच
के मध्यमे पंचम स्वरूप देव अन्तर्यामी सर्वनियन्ता अथवाच
क्ष आदि इंद्रियोंके अनुकूलकारी सूर्य आदि देवता जानो इहो
चित्ता अर्थ जानहै १४ ॥

टीका

अधिष्ठान तथा कर्ता कारण भिन्न विध जोय चेष्टा विवि
ध प्रकारकी देवदि पंचम होय १४ ॥

THE FIRST PART

THE FIRST PART OF THE HISTORY OF THE
LIFE OF KING CHARLES THE FIRST
BY SIR SIMON DAVENANT
IN TWO VOLUMES
THE FIRST PART
OF THE HISTORY OF THE
LIFE OF KING CHARLES THE FIRST
BY SIR SIMON DAVENANT
IN TWO VOLUMES
THE FIRST PART

IN TWO VOLUMES

THE SECOND PART OF THE HISTORY OF THE
LIFE OF KING CHARLES THE FIRST
BY SIR SIMON DAVENANT
IN TWO VOLUMES
THE SECOND PART

शरीरवाङ्मनोभिर्भूतकर्मप्रारभतेनरः न्या
यं वा विपरीते वा पंचैतेन स्पष्टेन वः १५ ॥

शंकरभाष्य टीका १ ॥

शरीरेति शरीरवाङ्मनोभिर्भूतकर्म विभिरेतैः प्रारभते निर्वर्तय
ति नरः न्यायमाधर्म्यं शास्त्रीयं विपरीते वा अशास्त्रीयं अधर्म्यं
यच्चापि निमित्तित्वेष्टादि जीवनहेतुस्तदपि सर्वकृतधर्माधर्म
योरेव कार्यमिति न्यायविपरीतयोरेव ग्रहणो न गृहीते पंचैते य
योक्तास्तस्य सर्वस्यैव कर्मणो हेतवः कारणानि ननु अपिष्ठाना
दीनि सर्वकर्मणो कारणानि कथमुच्यते शरीरवाङ्मनोभिः प्र
रभत इति नैष दोषः विधिप्रतिषेधलक्षणं सर्वं कर्म शरीरादित्रय
प्रधाने जदेगतया दर्शनप्रवणादिव जीवनलक्षणं विधेवराणी
कृतमुच्यते शरीरादिभिरारभत इति फलकालेपि तत्प्रधानैर्भजते
इति पंचानामेव हेतुत्वं न विरुध्यते १५ ॥

आनेदगिरिहृत टीका २ ॥

पंचानामपिष्ठानादीनामक्तानां सर्वकर्ममिदं शब्दे स्पष्टयति श
रीरेति ननु जीवनकृते निमित्तोन्नेषादि कर्मान्तां साधारणमस्ति
ननु कथं राशिदयकरणा मिति तत्राह यच्चैति अपिष्ठानादीनां क
र्ममात्रहेतवे प्रतिज्ञाय शरीरादित्रिविधकर्महेतवोक्तिरयुक्तेति
शकते नत्विति एतापरविरोधे परिहरति नैष दोष इति ननु जीवन
कृतानि स्वाभाविकानि कर्माणि दर्शनादीनि विधिनिषेधवाक्यं
न देहादिनिर्वृत्तानीत्याशङ्काह तदङ्गत्वेति तस्य देहादित्रयस्य प्र
धानस्योपेक्षयादि तन्निष्पाद्यतेन जीवनकृते दर्शनादि प्रधानक
र्माण्यन्तर्भूतमिति त्रैविध्यमविरुद्धमित्यर्थः देहाधारमे त्रिविधे।
कर्माणि सर्वकर्मान्तरभावेऽपि कथं पंचानामेवापिष्ठानादीनां तत्र
हेतुत्वं फलोपभोगकाले करणान्तरापेक्षासम्भवादित्याशङ्का जन्म
कालभाविनोभोगकालभाविनश्च सर्वस्य कारणस्य तेष्वन्त
र्भावान्नैवमिमाह फलेति १५ ॥

स्वामिकृत टीका ३ ॥

तेषां सर्वकर्महेतुत्वमाह शरीरित्यथोक्तैः पंचभिः प्रारभ्यमा
 नोक्तमत्रिष्वेवावर्त्तमानं शरीरवाङ्मनोभिरित्युक्तं शरीरेवाचिकं मा
 नसंचित्रिविधं कर्मतिप्रसिद्धेः शरीरादिभिर्यत्कर्म यथैवायत्तं
 वाक्योक्तिनिरस्तस्य सर्वस्य कर्मणापनेपंचहेतवः ॥५॥

पिशाचभाष्य टीका ४ ॥

शरीरे च वो मनश्च शरीरे वो मनोसि नैर्यत्कर्म क्रिया रूपेणारभते नरः
 माये चाशास्त्रीयवान्कर्मणस्तेपंचहेतवः १५ ॥

समान्वजभाष्य टीका ५ ॥

[illegible]

अभिनवग्रन्थसूक्त दीक्षा ६ ॥

सप्तम्यै १५ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११

परमार्थप्रपाटी टीका ७ ॥

एतेषामेव सर्वकर्म देहत्वमाह शरीरेति नरः शरीरवाङ्मनोभि
र्याद्यर्थमपि परीतमथर्मावायत्कर्मप्रभतेतस्मदेतवउक्तापि
चैते १५ ॥ वनमाली टीका ८ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

तेषां कारणान्तरमपणदयति शरीरेति शरीरेवाचिके मानसे च विधि

प्रतिषेधरूपे विविधे कर्मधर्मशास्त्रेषु प्रसिद्धे शरीरेण वाचा मनसा वायत्कर्मप्रारम्भेन नरः मनुष्याधिकारत्वात् स्वस्य कीदृशं पश्ये शास्त्रीयं धर्मं विपरीते वा अशास्त्रीयमर्थं यच्च निमिषित चेष्टादिजीवनहेतुरसहा विहितप्रतिषिद्धे समेतत्सर्वं पूर्वकृतधर्माधर्मयोरेव कार्यमिति न्यायविपरीतयोरेवानर्भते। पंचैते यथोक्ता अविद्यानादयस्तत्सर्वस्यैव कर्मणो हेतवः १५ ॥
ऊसमवेनयेती टीका ६ ॥

पुनरप्येतेषां कर्महेतुत्वे वदन् सर्वकर्मणो वैविध्यमाह शरीरेति नरोतीति मान्मनुष्यः शरीरवाङ्मनोभिः शरीरेण वाचा मनसा च यत् शरीरे वाचिकं मानसं त्रिविधमेव न्याय्यं शास्त्रीयमथवा विपरीतमशास्त्रीयं कर्मप्रारम्भे करोति तस्य कर्मणः पतेति यिष्टानादयः पंच हेतवो भवेति १५ ॥

+ स्वरूपमुक्तातेषां पंचानां कर्महेतुत्वमाह

तृतीयेन

मधुसूदनी टीका ६ ॥

शरीरे वाचिके मानसिके च विधिप्रतिषेधस्तत्तरे विविधे कर्मधर्मशास्त्रेषु प्रसिद्धे मुक्तपादेन बोक्ते प्रहर्निर्वाह्ये शरीरारम्भ इति बुद्धिमनः संतः करणप्राधान्याभिप्रायेणोच्यते शरीरेण वाचा मनसा वायत्कर्मप्रारम्भेन निर्वर्तयति नरः मनुष्याधिकारत्वात् स्वस्य कीदृशं कर्म न्याय्यं वा शास्त्रीयं धर्मं विपरीते वा अशास्त्रीयमर्थं यच्च निमिषित चेष्टादिजीवनहेतुरसहा विहितप्रतिषिद्धसमेतत्सर्वं पूर्वकृतधर्माधर्मयोरेव कार्यमिति। न्यायविपरीतयोरेवानर्भते पंचैते यथोक्ता अविद्यानादयस्तत्सर्वस्यैव कर्मणो हेतवः कारणानि १५ ॥

सदानेही टीका ११ ॥

उक्तास्वरूपे पंचानामेतेषां कर्महेतुतां ग्राहेदानीं जगत्त्राणो भगवान्करुणानिधिः देहेन मनसा वाचा निर्वर्तयति कर्मयत् शास्त्रीये वा अशास्त्रीये धर्माधर्मात्मके नरः १ निमेषो नैष चेष्टादिनिमित्ते जीवने स्मियत् धर्माधर्माफलत्वेनैवानर्भते न योर्दयोः ३ न्याय्यादा विपरीतादाभिन्नकर्मन किंचन सर्व

श्री-
गी-री-
श्र-

सकर्मणाञ्चैतेयशोक्तापंचहेतवः ४ ॥ १५ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

शरीरेति मायेयम्यशास्त्रीयं विपरीतमन्यायमथर्मम
शास्त्रीयं ननुशरीरादिभिसिभिरारभ्यतेपंचैतेनस्यहेतव
इतिचविपतिविहसुच्यते नैषदोषः अत्रापिशरीरपदेना।
विष्टानस्यनरपदेनकर्तृवीर्यमइतिकरणस्य आरभतइति
चेष्टानामागमितिथमीथर्मरूपस्यदेवस्यचसंग्रहात् संबंध
कर्मसंपन्नानां समानेषु पयोगेविधिप्रतिषेधत्वात्तदोत्रिवि
धमेवकर्मशास्त्रेप्रसिद्धमिति इदेशरीरकर्मदेमानसमिदेवा
चिकमितिपदेदेशोदेहादीनांप्राधान्यापेक्षरतिनकसिद्धि
रोधः १५ ॥

आनंदी टीका १३

यत्तदेवलक्षयति मायेयशास्त्रेचोदनयाविहितं विपरीतं निवि
दम् १५ ॥

+ एषांपंचानां सर्वकर्मसिद्धिहेतुं
निगमयति॥

रामकंठी टीका १४

+ यः कश्चित्कर्माकायेनववसाचेतसावायत्कर्मकर्तृप्रक्रमते
तत्रैतेपूर्वीक्ताः पंचहेतवः कारणानिनस्य एतेषामन्यतमा
भावेपिचिकीर्षिकर्मासिद्धः कीदृशकर्मरभते न्याये शास्त्र
शोक्तात्रियमश्रुत्यायादनयेनैवाविपरीतंवायथाशास्त्रत्वा
दस्याये किंच १५ ॥

+ एतेषामेवपंचानां सर्वकर्महेतुत्वंनिग
मयिति॥

लासिकी दशगुप्ती टीका

+ यत्तेषुसर्वस्मिन्कर्मणिकरणत्वेनप्रसिद्धैः शरीरवाङ्मनो
भिर्यत्कर्मयर्ममथर्म्यवानरः करोति तस्यसर्वस्यपतेअ-
धिष्ठानादयः पंचहेतवः करणानि

पंचोली टीका

एतेषामेवसर्वकर्महेतुत्वमाह शरीरेति नरोयत्कर्मपतैः श-
रीरवाङ्मनोभिसिभिर्यत्कर्मस्यापवायर्म्यवेदोक्तयथायर्म्य-

मशास्त्रीयमुदासीनेवा निषिद्धचेष्टादिजीवनहेतुमारभ्यते तत्र
तेषु कर्मसु पूर्वोक्ताः पंचाधिष्ठानादयो हेतवः कारणानि १५

एषा वीरसमिद्धेधिनी

एतदेव निगमयति प्रारीरेति न्याय्यं शास्त्रबोदितत्वाद्दुर्म्यवा विप
रीतमतथात्वादयुर्म्यवा यच्छरीरादिनिर्वर्तितानि विधेयं कर्म तस्यैते
धिष्ठानादयः पंच हेतवो भवंति एतेषामन्यतमाभावे विकीर्षि
त कर्मासिद्धेरिति भावः १५॥

मधुभाष्य

१५॥

भाषा अनुवाद

इंद्रो पांचों को सर्व कर्म में कारणात् कहते हैं कि इंद्रो पांचों के कारणा से आरम्भ किये जाते जो कर्म सकल तिन को शरीर दि में अन्तर्गत कहे मानिके इस श्लोक में कहा है कि जिस देव कर्ममात्र जो शारीरिक औ वाचनिक तथा मानसिक होते हैं यह प्रसिद्ध है श्लोक का अर्थ यह है कि शरीर वचन औ मन के द्वारा सब मनुष्य जो कोई धर्म या अधर्म करते हैं सोई सकल कर्म के कारणा हैं ये ३ अधिष्ठान कहे शरीर आदि पांच कर्मों के देव हैं १५

टोटा

देह वाक मनसं हि जो अर्जन कर्म हि दोष न्याय हि वा
वियतीतवा पंच देव तिद को य १५॥

74

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

ॐ नमः

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

तत्रैवे सति कर्तारमात्माने केवलं त्वयः प
श्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति उर्मितिः १६

शंकरभाष्य टीका १ ॥

तत्रेति तत्रेति प्रकृतेन सम्बध्यते एवं सति एवं यथोक्तैः पंच
भिर्हेतुभिर्निर्वर्तते सति कर्माणि तत्रैवे सतीति उर्मितिस्तस्य हे
तुत्वेन सम्बध्यते तत्रैवेष्टा मात्मानमयत्वेनाविद्यया परिकल्पि
तैः क्रियमाणस्य कर्माणां हेतुमेव कर्तेति कर्तारमात्माने केवलं
सुहेतुयः पश्यत्यविद्वान् कस्माद्देवानाचार्यापदेशस्याप्येव कृत
दि" बुद्ध्यादसंस्कृतबुद्धित्वाद्योपि देहादिवानि रिक्तात्मवायममात्मान
मेव केवलं कर्तारं पश्यत्यसावणकृतबुद्धिरेवातोः कृतबुद्धित्वा
न्न स पश्यत्यात्मनस्तत्तं कर्माणां वेत्यर्थः नो उर्मितिः कुस्मिन्नावि
परीता उद्याजसे जननमरणप्रतिपत्तिहेतुभूता मतिरस्येति उ
र्मितिः स पश्यन्नपि न पश्यति यथा तोमरिकोः नेके चंद्रे यथा
वाभेष्ट भावस्तु चंद्रे भावन्तं यथा वावाहन उपविष्टोः तेषु
भावत्वात्माने भावन्ते पश्यति १६ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २ ॥

क्रियाकर्तृत्वमधिष्ठानादीनामापाय विउषस्तेषां त्मदृष्टिम्
नुवदति तत्रेति तन् पदपरामर्शयोगे प्रकृते सर्वकर्मप्रती
कमादाय सर्वेषां सहाकारार्थं कथयति एवमिति अधिष्ठाना
दीनामुक्तीनां कर्तृत्वे सत्यमगते कर्तृत्वमात्मनो धारोप्यपश्य
तो उर्मिति रित्यात्मनि कर्तृत्वे पश्यन्निग्राह तत्रैवमिति कर्तार
मित्यादि यावद्ये तत्रेत्यादिना तेषां अधिष्ठानादिषु तेषां अधिष्ठानादि
भिरारोपितात्मभावेति तस्यः प्रकर्तारमात्माने कर्तारं पश्यतीत्य
त्र प्रश्नद्वारा हेतुमाह कस्मादिति ननु शास्त्रसंस्कृतबुद्धिरेवा
निरिक्तात्मवादी कर्तृत्वे तस्यानुमगते नासौ कर्तृत्वमात्मनि पश्य
न्नपि भवत्यकृतबुद्धिस्तत्राह योपीति तस्यापि शास्त्रसर्वकमाच
र्यापदेशेन तदनुसारिण्यायैष्ठानादितबुद्धित्वादकृतबुद्धित्वे सिद्ध

श्री-
गी.सी-
प्र-

मिथ्यः कौटस्थमात्मनस्तत्त्वे यायात्मे कर्मणोपि तत्तमवि
याकृतापिष्टानादिकृतेतेनात्मापि तत्तमकर्मणोस्तत्तदपि
नाभावोतः शब्दाद्यः उपलब्धेयैकते उर्मितिने विहाणोति जन
नेति अहं कर्तेत्यात्मदर्शनवतोपि नाविडुषस्तदर्शनमस्तीम
त्र दृष्टान्तमाह यथेति निमिरोपहतचत्तरतेकंचेदे पश्यत्र।
पि तत्ततो नते पश्यमेवमविहानात्माने कर्तारं पश्यत्रपि त
त्ततो नते पश्यतीत्यर्थः शुषिष्टानादिषु विषया समुदात्मनः
स्वात्मनि तद्गतक्रियारोपे दृष्टान्तमाह यथावेति शुषेष वा
हकेषु पुरुषेषु यावनकरेषु वाहने स्थितः स्वात्माने प्रभाव
म^१ नकर्तारं विवेकादभिममते तथापिष्टानादिषु क्रियाकरेषु
तद्गते स्वात्माने कर्तारं मत्मानो उर्मिति रित्यर्थः १६ ॥

स्वामिकृत टीका ३ ॥

तत्तत्किमत आह तत्रेति तत्र सर्वस्मिन्कर्मणि एतेपेवहेतवश्चे
वेसति केवलं निरुपाधिकमसंगमात्मानेत्यः कर्तारं पश्यति
शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामसंस्कृतबुद्धित्वा उर्मिति रसौ सम्यक्-
पश्यति ॥

विशाचभाष्य टीका ४ ॥

तत्रकर्मणः एवेसति कर्तारं क्रियानिर्हृति कारणोपपत्त्यर्थं
रूपेकेवलमसाहाय्येत्यः पश्यतियोजनानि प्रकृतबुद्धि।
त्वात्शास्त्राचार्योपदेशासंस्कृतबुद्धित्वात्सपश्यति नसा।
जानानि उर्मिति स्तस्मात्तनः करितमवियाकृतेन वास्तवेक
तेन मस्तीति आत्मानं नित्यमुदबुद्धसुखरूपप्रतिपाद्य
मानससात्त्वसत्त्वानिष्टस्योपनिनः सकलकर्मसंसेया
स एवेत्यभिप्रायः १६ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५ ॥

तत्रैवमिति एवेसति परमात्मानमत पूर्वके जीवात्मनः कर्तृ।
ते सति तत्र तत्र कर्मणि केवलात्मानमेव कर्तारं यः पश्यति स।
उर्मितिः विपरीतमति प्रकृतबुद्धित्वात् शुनिष्पन्नपथावस्थि

तद्विदितान्नपश्यति नयथावस्थिते कर्तारोपश्यति ॥ १६ ॥

अभिन्नवगुणकृतटीका ॥ १७ ॥

स्यार्थं ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटी टीका ॥ १८ ॥

ततः किमत्रातत्रेति तत्र सर्वस्मिन्कर्मणि पते पंचहेतवश्चेव
सति केवले निरुपाधि मंगं आत्मानं यः कर्तारोपश्यति स शास्त्रा
चार्योपदेशाभ्यामकृतवद्विवाडमिति विद्विष्यः सन्न सम्पद्य
श्यति ॥ १६ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

केवले ससौवकर्तृताभिमानिर्निदति तत्रेति तत्र कर्मणि पते
सति पंचानां कारणान्येय आत्मानं केवले निः कियमपि स्वाते
कर्तारोपश्यति सगुणपदेशेनासंस्कृतवद्विवाडमिति निर्णयश्यति
सम्पत्तु नानातीत्यर्थः केवलमिति हेतुगर्भविशेषणं अयेभा
वः तानानंदस्वरूपस्य सतो कियस्य जीवस्यानाद्यविद्यया देहादा
वहेममेत्यभिमानस्तदभिमानसंबन्धेन कर्मतत्त्वमादृष्टं च जीवे
वपते तादृशादृष्टजसकृतादिमत्तत्त्वपर्यवर्तनादिकं सजनका
दृष्टवत्तेन संबन्धेन जीवे वास्तवमेव संवपते यथा सुत्रे सकले
विकले हमेव सकलो विकलस्तत्र च स्वसुत्रयोर्भेदज्ञानेन बाधा
नाभेदो मस्तथा स्वमदेहस्यादिभेदज्ञानेन बाधा न देहात्मनो
भेदोपः किं तौ पचारिको ये वावहारः आभिमानिकवास्त
वैकर्तृत्वे पदभिमानादिकं विहाय केवलात्मन एव पश्यति ।
सुडमितिः सक्तोपर्यटनादिकर्तृत्वे सत्त्वभूतनिदानीमविद्या
वृत्ते भगवन्महाप्रसादादाविर्भूतेन तत्रिगुणिते किं तत्सं
वेधादस्वाभाविकं यत्कर्तृत्वे तदेवानर्थहेतुस्तदेव च शास्त्रे
णानिवार्यत इति ॥ १६ ॥

उमवैजयेती टीका ॥ १९ ॥

प्रथमविज्ञानतोऽर्मतित्वाद् तत्रैवमिति एवं सति जीवा
नः परमात्मानमतिपूर्वके कर्तृत्वे तद्वद्वेददियादिसापेक्षे
सति तत्र कर्माणि तत्रावधारणार्थकः केवलमेवात्मानं जी
वात्मानं सेवाकर्तारोपश्यते कर्तारोपः शास्त्राचार्योपदेशाभ्याम

श्री.
भागी.
दो.

इदानीमेतेषामेव शु.
कर्मकर्त्तादात्मनो
नकर्त्तव्यमित्यधिष्ठाता
दिनिवृत्तफलमाह ॥

76

उर्मतिर्बुद्धिः पश्यति जानाति ज्ञः अकृतबुद्धिना दलथ शास्त्री।
यज्ञानत्वाच्च पश्यति जन्माथवालकश्च किं सिदपि न जानातीत्यर्थः
१६ ॥

मधुसूदनी टीका १॥

तत्र कर्मणि प्रागुक्ते सर्वस्मिन् पवेसति बुधियानादिपंचहेतुकैः स
नितैर्निर्वर्तमाने आत्माने सर्वजउपपेक्षभासकं सत्ता स्फूर्तिरूपे
स्वप्रकाशपामानंदमवायं केवलमसंगोदासीनमकर्तारमवि
क्रियमहितीयैतत्पदपरमार्थतः बुधियया त्वधिष्ठानादौ प्रति।
विंविजमादित्यमिव तोयेत इमं कमन्यत्वेन परिकल्प्यतो य
चलनेनादित्यञ्चलतीति वदधिष्ठानादिकर्मणो हमेव कर्तृनिष्ठा
सिगमपि संते कर्तारं क्रियाश्रयेयः पश्यत्यवियया कल्पयति।
रजमिव भुजंगस्य पवे पश्यन्नपि न पश्यत्यात्मानं तत्वेन स्वरूपा
ज्ञानकृतत्वादथा समसंभोगा विपरीतमेव पश्यति न पश्यति
त्वमिमत्र को हेतुरत आह प्रकृतबुद्धिनात् शास्त्राचार्योपदेश
न्यायेन न पश्यति तविवेकबुद्धिनात् न हि रज्जु त्वसाक्षात्कारा।
भावे भुजंगभ्रमे कश्चन वायते पवेशास्त्राचार्योपदेशन्यायेः प
रिनिष्ठैतद्दमस्मि सते ज्ञानमनेतमकर्तृः भोक्तृपरमानंदचतम
नवस्यमदयेव हेतुनिष्ठात्ताकारेः न पश्यति तेजतो मिथ्याज्ञा
नतत्कार्यवायः एतादृशं साक्षात्कारमेव गुरुमुपस्तपवेदो।
तवाकाविचारेण कृतो मजनयतीत्यत आह उर्मतिः बुद्धिः।
विवेकप्रतिबंधकेणायेन मलिना मतिर्यस्य सः अतो बुद्धिबु
द्धिना त्रित्यानि तव स्तु विवेकादिभूयते न तत्त्वज्ञानायोग्य
त्वादकर्तारमपि कर्तारं केवलमात्मानमविद्यया कल्पयन्
संसारी कर्माधिकारी देहभूदकृतबुद्धिः कर्मकर्त्तृमुत्तादात्म्या
भिमानात् कर्मत्यागा समर्थः सर्वदा जननमरणप्रतिबंधेना
निष्ठमिष्टमिष्टैव कर्मफलमनुभवति एतेन यस्तार्किकोद्देश
दित्यतिरिक्ते आत्मानमेव कर्तारं केवलं पश्यति सोऽप्यकृतबुद्धि
त्वेन व्याख्यातः अतस्तदाह आत्मा केवलोनकर्ता किं त्वधिष्ठा
नादिभिः सद्गतः सन् परमार्थतः कर्तैव कर्तारमात्मानं केवलं
पश्यन् उर्मतिरिति केवलशब्दप्रयोगादिति अत्र परमार्थतः

सहानेदी टीका ११

घोमकुन्म १५ १६ ॥ नीलकंठी टीका १२ ॥

एतत्प्रतिपादनफलेकर्तृत्वस्यारोपितत्वसिद्धिकर्तृत्वस्येव।

श्री-
गी-री-
शु-

भाविकत्वमिद्विद्येति द्वाभ्यां सोकाभ्यां दर्शयति तत्रेति तत्रत
स्मिन्कर्मणि पवसुक्तरीत्यापेवभिर्निर्वर्तयति केवलत्वकर्तार
मप्यात्मानेवेतने सादीचेताकेवलो निर्गुणश्चेति श्रुतेः अपिष्ट
नादिपंचकप्रचारदर्शितमदासीनमपि यः कर्तारकर्तृत्वाप्रयेप
श्रुतिसुडमिति पापाभिभूतमतिर्नपश्यति ग्रंथपवसुः शुद्ध
श्रीनेहेतुः अकृतबुद्धिचारिणि शास्त्राचार्योपदेशशमदमादि
संस्कृताबुद्धिर्गम्यमकृतबुद्धिस्तदिपरीतोः कृतबुद्धिस्तस्य भाव
स्तत्वेन स्मात् यथा स्वमुखस्योदपात्रसंसर्गिकत्वेपश्यता जलचो
चल्पमपि तज्जरोप्यत एवमात्मनो बुद्धिसेसृष्टत्वेपश्यता बुद्धिभ
मः कर्तृत्वादि रप्यात्मनारोप्यतेति भावः १६ ॥

आनंदीटीका १३

तत्रैव तस्मिन् च के एवं समस्तत्वेन कर्तारिरिति यथात्मानं के
वलमेकाकिनमनन्यापेक्षिणं कर्तारं पश्यति जानाति सुडर्म
नित्यामसिकः अतएवाकृतानुत्पन्ना बुद्धिः सम्यग्ज्ञानाध्यव
सायो यस्य तस्याभावात् पश्यति नालोचयति सुडर्मनित्याम
सिकः अतएवाकृतानुत्पन्ना बुद्धिः आत्मनः शरीरादिसंयोगे
न दधिष्ठातृत्वाहंकारात्कर्तृत्वम् योगसिद्धौ तस्य कस्य तस्य
तु न कर्तृत्वमित्यर्थः १६ ॥

रामकंदीटीका १४

तत्रापंचके पवसुक्तक्रमेण समशीर्षिकया कारणाभूते सति वि
द्यमानेयः कर्माक्षेत्रविशेषः केवलमेकमेवात्माने मोहवशा
दनात्मभूतदेहादिति विष्टाहं प्रत्ययं कर्तारं कर्मसंघादयत्पश्य
ति बुध्यते स न पश्यति विपरीतेन तस्य ज्ञानमित्यर्थः कृतो न प
श्यत्यकृतबुद्धित्वात् कृतता यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वात् त्रिष्वत्रा बुद्धिः
प्रज्ञायस्य सतथोक्तः न कृतबुद्धिरकृतबुद्धिः सम्यग्ज्ञानमूयतर
मतिरनपवनसृष्टीः किमुक्तं भवति एकः परमेश्वरः स्वशक्ति
प्रसरभूतस्य सकलजगज्जावकीर्तनकवक्त्रस्यात्मकश्च सप्रभापु
जस्यावभासयिता पारमार्थिकः कर्तेति सम्यग्ज्ञानाभावादकृतबु

हिर्जात्याभिमानावच्छिन्नं देवतत्त्वमात्रमात्मानं कर्तारं मन्यमानो य
त्करोति तस्यैतदधिष्ठानादिविभागेन विविधं कर्मफलं लभ्यते यथोक्तम्
तथा ह्यत्र मात्मानं सर्वज्ञानं ब्रह्म पापपुण्यं तत्पुण्यं तस्मात्तदंशं
निमित्तं पादयितुमाह १६ ॥

लासिकी दण्डुलीटीका

ततः किमत
आह

तत्र समुदिते पवाधिष्ठानादिपंचके पदमुक्तक्रमेण समशीर्षि-
कया कारणभूते सति यः कश्चित्पुरुषः केवलमात्मानं कर्तारं क-
र्मसंपादकं पश्यति बुध्यते स पुरुषो न पश्यति न म सम्यग्वेति ।
कृतोक्तबुद्धित्वादेतोः न कृतान सम्यग्निष्ठादिता बुद्धिर्देहादि-
व्यतिरिक्तस्यात्मनो बोधो येन स भावस्तस्मात् यतोऽर्मनिर्दृष्टावि-
परीतभावनाभिभूतामतिः प्रज्ञायस्यासः ॥

पंचोलीटीका

ततः किं प्रत आह तत्रेति तत्र नः यतः तत्र सर्वसोकपदमधिष्ठा-
नादिभिः पंचभिः निष्ठाये सर्वस्मिन् कर्मणि आत्मानं कर्तारं के-
वलं विप्रश्ने प्रहे कर्तेति कर्तारं पश्यति मन्यते स डर्मनिः श्रुतबु-
द्धित्वात् आचार्योपदेशवेरांतमायैरसंस्कृतबुद्धित्वात् आत्मनः
तत्त्वं न पश्यति १६

रणवीर समिद्धोधिनी

ततः किमित्याह तत्रैवमिति तत्र पंचके प्रोक्तक्रमेण सर्वकर्मणां
कारणभूते सति यः कश्चिदात्मानमेव केवलं कर्तारं कर्मनिवर्त-
कं पश्यति स डर्मनिर्भ्रष्टो न पश्यति सम्यगिति शेषः तत्र देतः
न कृतानिष्पत्ता बुद्धिर्निष्प्रयात्मिका यस्य तस्य भावस्तत्तस्मादह-
फनिष्ठयत्वादित्यर्थः किमुक्तं भवति एकपदपरमेश्वरः सर्वत्र
कर्मणि संततः कर्तेति ज्ञानस्य स्युष्यपापयोर्विषये स्वात्मनप-
वकर्तृताभिमानेन विविधं फलं परमेश्वरेण तदवश्यं संपाद्य निमित्त

नर्नेतदिति २६॥

ਸੁਖਮਾਥ

78

[Faint, mostly illegible handwritten text in Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

[Faint, illegible handwritten text in Devanagari script]

भाषा अनुवाद १)

तो इसमें फेरि क्या होता है उस अयेवा पर कहते हैं कि उन
कर्माके हेतु जो अपिष्टानादि पाचमात्र है और कइ हेतु नहीं है सो
होनेसे भी शास्त्र औ आचार्य के उपदेश से नहीं शोधी गई बुद्धि इस
कारण जो उर्मिति मनुष्य उपाधि रहित असेगुरुप आत्माको क
नैश्य देखते है इस से ये उर्मिति मनुष्य सम्यक दर्शी नहीं है १६

दोहा

यादि अदंशति भावनदि याकी बुद्धि लियेन सोदनके
यहलोक को दनेन फिर बंधेन १७

दोहा

तामें कर्ता आत्मको केवल देखत जोय यादि अकृता
एबुद्धिमें उर्मितिलखेन सोय १८ ॥

79

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
सर्वभूतहितं कुरु सर्वदा ॥
सर्वदुःखहर्त्रा सर्वपापहर्त्रा ॥
सर्वकलहहर्त्रा सर्ववैद्य ॥
सर्वभयहर्त्रा सर्वदुःखहर्त्रा ॥
सर्वपापहर्त्रा सर्वदुःखहर्त्रा ॥

ॐ

सर्वभूतहितं कुरु सर्वदा ॥
सर्वदुःखहर्त्रा सर्वपापहर्त्रा ॥
सर्वकलहहर्त्रा सर्ववैद्य ॥
सर्वभयहर्त्रा सर्वदुःखहर्त्रा ॥
सर्वपापहर्त्रा सर्वदुःखहर्त्रा ॥

ॐ

सर्वभूतहितं कुरु सर्वदा ॥
सर्वदुःखहर्त्रा सर्वपापहर्त्रा ॥
सर्वकलहहर्त्रा सर्ववैद्य ॥
सर्वभयहर्त्रा सर्वदुःखहर्त्रा ॥
सर्वपापहर्त्रा सर्वदुःखहर्त्रा ॥

यस्य नाहेकतोभावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ह
त्वापि सः स मा लोका न्नहेति न निवध्यते १७

शंकरभाष्य टीका १ ॥

कः पुनः समतिर्यः सम्यक् पश्यतीत्युच्यते यस्येति यस्य शा
स्त्राचार्योपदेशात्मायसंस्कृतात्मनो न भवत्यहेकतो अहेकते
त्येवेलक्षणोभावनाप्रत्ययपक्षे पंचाधिष्ठानादयोः विद्यया।
त्मनि कल्पिताः सर्वकर्माणां कर्तारो नाहमहन्त तद्यापारा।
णासाक्षिभूतः अणोत्पन्नताः शुभोः क्षरात्परतः परः केव
लो विक्रियश्चैवे पश्यतीति एवं बुद्धिरन्तः करणं यस्यात्मन उपा
धिभूतानलिप्यते ता न्यायिनी भवतीदमहमकार्षेत्तनाहे नरके
गमिष्यामीत्येवे यस्य बुद्धिर्न लिप्यते स समतिः स पश्यति हत्वापि
सः स मा लोकात् सर्वान् प्राणिनश्चर्यः नहेति हतनक्रियानकरो।
ति न निवध्यते नापि तत्कार्येणाधर्मफलेन सम्बध्यते ननु हत्वापि
न हेतीति विप्रतिषिद्धमुच्यते यद्यपि स्त्वितिः नैष दोषः लौकिक
परमार्थिकदृष्ट्यापेक्षया तदुपपत्तेः देहायात्मबुद्ध्या हत्वाहमिति
लौकिको दृष्टिमाश्रित्य हत्वापीत्याह यथा दर्शितो परमार्थिको दृ
ष्टिमाश्रित्य न न हेति न निवध्यत इति तदुभयस्य पक्षतत्त्व न त
धिष्ठानादिभिः संभूय करोत्येवात्मा कर्तारमात्मानं केवलेति
केवलशब्दप्रयोगान्नैष दोषः आत्मनोः विक्रियस्वभावत्वेऽधिष्ठाना
दिभिः संहनत्वानुपपत्तेः विक्रियावतो ह्यसौ संहनने संभवति संह
त्वाकर्तृत्वेऽप्यात्र त्वविक्रियस्यात्मनः केनचित् संहननमस्ति इति न
संभूय कर्तृत्वमुपपद्यते अतः केवलत्वे आत्मनः स्वाभाविकमि।
ति केवलशब्दोऽनुवादमात्रे अविक्रियत्वं वात्मनः कृतिस्त्वितिमाय
प्रसिद्धे अविकार्योपपद्यते गुणोरेव कर्माणि क्रियन्ते शरीरस्थे।
पि न करोतीत्यायसंकुडपपादिते गीतासेव नावत् कृतिश्च यथा
यतीव लेलायतीवेत्येवमायास यानि वाक्यानि दर्शितेऽप्यायतश्च
निरवयवमपरतश्च माविक्रियमात्मतत्त्वमिति राजभारीः विक्रिया

श्री.
गी.टी.
शु.

वत्वाभ्युपगमेष्वात्मनः स्वकीयैव विक्रिया यस्य भवितुमर्हति
नाधिष्ठानादीनां कर्माणात्मनो कर्तृकारिणोऽस्यैव परस्मैकर्मण
रेणाकृतमागतमर्हति यत्तद्विषया गमितेन तत्र तस्य यथा रजनत्वं
नशक्तिकायो यथा वातलमलवत्वं वा तैर्गमितमविषया नाकाश
स्य तथा धिष्ठानादिविक्रियापि तेषामेवेति नात्मनः तस्मात् प्रकृत
कृतं अर्हत्कृतत्वबुद्धिलेपाभावात् विद्वान् हेति न निवध्यत इति नायं
हेति न ह्यत इति प्रतिज्ञाय न जायत इत्यादि हेतुवचनेन न विक्रियत्वं
मात्मन उक्तं वेदाविनाशिनमिति विद्वधः कर्माधिकारनिवृत्तिशा
स्त्रादौ संक्षेपत उक्तं मध्ये प्रसारिते च तत्र प्रसंगं कृत्वा इहोपसंह
रति शास्त्रार्थपिरीकराणाम् विद्वान् हेति न निवध्यत इति एवं च
सति देहभूताभिमानात् पपतावविषया कृताशेषकर्मसम्प्राप्तौ पप
तेः सम्प्राप्तिनाममिष्टादि विविधे कर्मणः फलं न भवतीत्यपपत्तेः त
द्विपर्ययाच्चेत्तरेषां भवतीत्येतच्चापरिहार्यमित्येष गीताशास्त्रस्या
र्थोपसंहृतः स एव सर्ववेदार्थसारो निष्ठा मतिभिः पेरितैर्विवा
र्य प्रतिपत्तव्य इति तत्र तत्र प्रकरणाविभागेन दर्शितोऽस्माभिः
शास्त्रस्यानन्वयसारेण १० ॥

आनेदगिरिहृतटीका २ ॥

१५ विंरीतदृष्टेर्इमिति ते शिष्टा सम्पददृष्टेः समनित्वे प्रसमर्पक
माहकः पुनरित्यादिना अर्हे कर्तृत्वात्मनिकर्तृत्वप्रत्ययाभावे
कुत्र कर्तृत्वधीरित्याशङ्काह पुनरिति कथं तर्हि अकर्तृत्वधीरा
त्मनीत्याशङ्काधिष्ठानादीनां दृष्टापाराणां सुसाक्षिणादित्याशङ्का
ह अर्हेति आत्मनो न स्वतोक्ति क्रियाशक्तिमत्त्वमित्यत्र प्रमाण
माह अशङ्कोहीति नापि तस्य स्वतो ज्ञानशक्तिमत्त्वमाह अमना इति
उपाधिद्वयासंख्ये अर्हत्वं फलितमाह अश्रुति कारणासम्बन्धाद
अहिमाशङ्कोर्हे अक्षरादिति कार्यकारणयोरान्तर्यामिणोत्वेन तेषां
शङ्कोसहितीयत्वमाशङ्क्य तयोराविचकृपाख्यपत्त्या त्रैवमित्याह
केवल इति जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन कौटस्य माह अवि।
क्रिय इति बुद्धिर्धर्मस्यादिव्यावेष बुद्धिरिति नानाशायिनी नानुश

यवती नक्षत्रशालिनीतयोः द्वितीयपादस्याक्षरार्थमुक्तावा
कार्यमाह इदमिति पापं कर्म इदमापराहृषते लोकानां प्राण
सम्बन्धमात्रे कुतो हि संस्थाशंकाह शान्तिरिति विरुद्धार्थोक्तान्त
निरपि न प्रकृतेति शंकेते नन्विति विरोधे परिहरति नैष दोष इति लौ
किकदृष्टिमवस्थाह हत्वापीति निर्देशे विशदयति देहादीनि ना
न्विकी दृष्टिमास्याय नहंतीति निर्देशमुपपादयति यथेति ना
हं कर्ता किंतु कर्तृत्वयापारयोः साक्षी क्रियाज्ञानशक्तिमदपार्थि
द्वयविनिर्मुक्तः अहं सन् कार्यकारणसम्बद्धो द्वितीयो विक्रिय उ
त्पेवं पारमार्थिकदृष्टेर्पथा दर्शितत्वे द्रष्टव्यं हत्वापीत्येतन्नहंतीत्या
दि चोभये दृष्टिद्वयावस्थाद्वयपत्रमिदमप्युपैरति तदभयमिति
केवलमेवात्माने कर्तारं पश्यन् उर्मिनिर्मलात्मविशेषणसमर्पक
केवलशब्दसामर्थ्यादात्मनो विशिष्ट्य कर्तृत्वमिति शंकेते नन्विति
आत्मनो वैशिष्ट्यायोगान्न विशिष्टस्यापि कर्तृत्वमिति दूषयति नैष
दोष इति अविक्त्रियस्वाभावेऽपि कथमात्मनो संहतत्वमित्याशंका
ह अविक्त्रियेति अविष्टानादिभिरात्मनः संहतनेपिन कर्तृत्वम
विक्रियस्य क्रियान्वयव्यवसायादिमाह संहत्येति संहतत्वानुपपत्ति
व्याप्तीकरोति नन्विति असंहतत्वे फलितमाह इतिनेतिकथं नहि
केवलत्वमात्मनि केवलशब्दादुक्तं तदाह तत इति कर्तृत्वमात्मनो भू
पपत्ते नास्याविक्रियत्वमप्येतीत्याशंकाह अविक्त्रियत्वे चेति तत्र स
तिवाक्यान्तराहति अविकार्ययमिति नायं हन्ति नह्यतश्चादिवा
क्यमादिशब्दार्थः उक्तवाक्यानामात्मा विक्रियत्वे तात्पर्यं सूचयति
असकृदिति निःकलेनिः क्रिये शान्तिमितादिवाक्यं कृतावादिश
ब्दार्थः यानि वाक्यानि तैरात्मनो विक्रियत्वे दर्शितमितियोजना
न्यायतश्च तदर्शितमिति पूर्वण सम्बन्धः न्यायमेव दर्शयति निर
वयवमिति न तावदात्मा स्वतो विक्रियते निरवयवत्वादाकाशवत्त्वा
पि परतो संगत्या कार्यस्य पराधीनत्वायोगादित्यर्थः किंवात्मनः स्व
निष्ठावा विक्रियापि शानादिनिष्ठावा नायः स्वनिष्ठाविक्रियान्वयपत्ते
रात्मनो दर्शितत्वादित्याशयेनाह विक्रियावत्तानि साक्षात्कृत्यकमि
तिशेषः द्वितीयं दूषयति नैत्यादिना अविष्टानादिकृतमपि कर्मान्त

श्री.
गी. टी.
प्र.

८१

योगादात्मसागच्छतीत्याशेका तदागमने वास्तवमाविद्येवेति
विकल्पायं हृषयति नहीति हितीयं निरस्यति यत्त्विति आत्म
सविद्याप्रापिते कर्म नास्तीयमित्येतदृष्टान्ताभ्यामुपपादयति य
थेत्यादिना आत्मनोविक्रियत्वेन कर्त्तृत्वाभावे फलितमाह तस्मा
दिति ननु प्रागेवात्मनोविक्रियत्वे प्रतिपादिते तदिह कस्मादुच्यते
तत्राह नायमिति शास्त्रादौ प्रतिज्ञाय हेतुपूर्वकैरेवेति पोक्ता मा
थे तस्यसंगे कृत्वा प्रसारितो कर्माधिकारनिवृत्तिमिदोपसंहरती
तिसम्बन्धः प्रतिज्ञातस्य हेतुनोपपादितस्यान्ते निगमने किमर्थ
मित्याशङ्क्याह शास्त्रार्थेति कर्माधिकारोविद्यमानेति स्थिते तस्य
देहाभिमानाभावे सत्यवियोग्यसर्वकर्मसागसिद्धेरनिष्टमिष्टमि
ष्टेति विविधं कर्मफलसम्प्राप्तितो नेति प्रागुक्ते शुक्रमेवेति पर
मप्रकृतमपसंहरति एवेति चेन्नरविहंसोदेहाभिनिनस्तेषां मा
विविधं कर्मफलभवमेवेति हेतुवचनमिदमर्थं निगमयति त
द्विपर्ययाच्चेति शुद्धिष्टानादिकृतेकर्म नात्मकृतमविडवामेव
कर्माधिकारोदेहाभिमानित्वेन तस्यागयोगादेहाभिमानाभावा
त्तु विडवोकर्माधिकारनिवृत्तिरित्यपसंहरतमर्थं संक्षिप्त्वाह इमे
ष इति उक्तेच गीतार्थोवेदार्थत्वाउपादेयश्चाहसप्य इति कथम
यमर्थोवेदार्थोपि प्रतिपत्ते शक्यते तत्राह निष्ठोति भाष्यकृता
मानयक्तिभ्याविभज्यानुकृतान्नास्यार्थस्योपादेयत्वमित्याशङ्क्याह त
त्रेति ७ ॥

स्वामिकृत टीका ३१ ॥

+ कस्तर्हि सुमतिर्यस्य कर्म
लोपानास्तीत्यपेक्षायामा
ह ॥

+ यथेति अहंकृतोहंकर्त्तृत्वेवभूतोभावोभिप्रायोयस्य नास्ति यदाहं
कृतोहंकारोयस्य स्वभावः कर्त्तृत्वाभिनिवेशो नास्ति यस्य शरीरादौ
नामेव कर्मकर्त्तृत्वालोचनादित्यर्थः अतएव यस्यावृत्तिर्न लिप्यते उ
ष्टानिष्टशुद्धाकर्मसुनसजते अतएवभूतोदेहादियतिरिक्तात्मद
र्शीश्मो लोकान्तर्वा नपि प्राणिनो लोकदृष्टाहत्वापि विविक्तयास
दृष्टानहेतिन च फले निवर्त्यते वयं न प्रामोति किंप्रतः सत्त्व
हिद्वाराः परोक्षज्ञानोत्पत्तिहेतुभिः कर्मभिस्तस्य वयं शक्येत्यर्थः त
उक्तं ब्रह्मणाथाय कर्माणि संगं सत्का करोति यः लिप्यते न स पापे
नेति हत्वापि न हेति न निवर्त्यते

तत्र

श्री.
गी. टी.
प्र.

नसर्वान्प्राणिनोलोकदृष्ट्यादत्तापि विविक्ततया स्वदृष्ट्या न हेति
न च तत्फलैर्निर्वध्यते वेधनं प्रामोति किं च नः सत्तु हि दारा अपरो
क्षज्ञानोत्पत्तिहेतुमिस्रसंवेधशक्यैः ब्रह्मणो धायकमी
णि संगं यत्का करोति यश्च दिष्ट्वै मेवोक्तमस्ति १७ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

अविद्यादेहेन्द्रियादिसेवेधविमुक्तैकेवलमात्माने यो कर्तारो य
प्रपत्तिने सौति यस्येनियमजाते चरापरोक्षस्य निवृत्ता शेषा
विद्यस्य जीवन्मुक्तस्य देहादौ निवृत्ता हेममिस्रभिमानस्य अ
हमिति कृतो जातो भावो भिप्रायो यस्य देहादौ नास्ति अहेतुः
कर्तारमिमानो नास्तीत्यर्थः अतएव बुद्धिर्यस्य न लिप्यते इष्ट
निष्टुष्ट्या कर्मसु न सजते सलोकानि मान्याणि नो हस्यापि न
हेतिलोकदृष्ट्या हननकर्तापि विवेकदृष्ट्या हनमीति भावान्न
हेति न वा हननफलपापादिना निवध्यते यद्यपि जीवन्मुक्तः।
स्पृष्टा कसेपालिता हिंसादिधर्मस्य संस्कारवशात् प्रेक्षा पूर्व।
कैवान् हिंसादिदुष्टकर्मकर्तृत्वे तथापि हत्वा पीयपिना कैस्य
समायेन जीवन्मुक्तो कर्तृत्वज्ञानवान् स्मृत्यते यदात्मनो क
र्तृत्वमनुसंधानः सोचितैकर्मजुर्वत्र पितृफलन न लिप्य
ते तत्रियस्वधर्माभिप्रायेण हत्वा पीयपिना युक्तं आत्मनो कर्तृत्वं
जानन्न तत्रियः स्वधर्मप्रहेम सर्वलोकान् हत्वा पितृफलन
प्राणादिजन्मसर्गादिना न लिप्यते इत्यर्थः नवानिवध्यते न
तत्फलभोगपरेपार्थसंसारितभवतीत्यर्थः १७ ॥

जसुमवैजयेनी टीका ९ ॥

यद्येवं तर्हि नेत्रवान् सतिः को भवेदित्यपेक्षा यामाह यस्य
नाहमिति यस्य सत्त्वा सत्तस्य सदाचार्योपदेशवतः अरुष
स्य भावोः हेमवेदेकरोमीति स्वकर्तृत्वविशेषगोमनोहतिवि।
शेषो नाहेतुतोः हेमवेदेकरोमीत्यभिमानकृतो न भवेत् य
स्य बुद्धिर्न लिप्यते इदमीश्वरकारिते कर्ममदीयेनायस्मि
न्कर्मणि मम कर्तृत्वाभावादेतत्फलमपि मानवभानितस्य

+ तदेवं च तर्हिः श्लोके रनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलं भवत्यत्यागिनां प्रेत्येति चरण
नयं व्याख्याते इदानीं न तस्य स्यात्सिना क्वचिदिति त्वरीयं चरणमेकेन व्याचष्टे ॥

परमेष्ठ्यारपितत्वादित्येव यस्य च बुद्धिर्जीयते स पुरुषः ३ मानुचत
दिशपरिमितान् लोकान् भवनातिदत्त्वापि न तभीष्मद्वोणादीने वन
हेति हवनक्रियायाः कर्तान् भवति न च निवध्यते सर्वलोकहृत्तन
रूपेण तेन कर्मणा च न लिप्यते १७ ॥

मधुसूदनी टीका १- ॥

+ यस्पृष्टवोक्तविपरीतस्य प्रणैः कर्मभिः क्षपितेषु विवेकविरोधि
पापेषु नित्या नित्यवस्तुविवेकादि साधनचतुष्टये प्राप्तवतः शास्त्रा
चार्योपदेशन्यायजनितार्कभोक्तृस्वप्रकाशपरमानेदादितीय
ब्रह्मात्मसाक्षात्कारस्याज्ञाने सकार्ये वाधितेन भवमदं कृतोदं कर्तये
वेरूपोभावः प्रत्ययो यस्य भावः सद्भावमुदं कृतोदमिति व्यपदेशादी
नमुदंकारवाधेन मुदंस्वरूपमात्रपरिशेषादिति वा मुदं कृतोदं
कारणभावः तन्मादात्म्ये यस्य न विवेकेन वाधितत्वादिति वा वाधिना
ननु वाधयिष्यत एव चेच्छाधिष्ठानादयो मायया यमि सवीत्स निकल्पि
ताः सर्वकर्मणां कर्तारो मया स्वप्रकाशचैतन्येनासंगेन कल्पितसंबन्धे
न प्रकाशमाना मुदं त्वनकर्ता किंतु कर्तृतद्यापाराणां सादिभूतः
क्रियाज्ञानशक्तिमदुपाधिदयनिर्भूतः मुदः सर्वकारणकारणसेवदः
कूटस्थो नित्यो निर्द्वयः सर्वविकारभूतः असंगो लयं पुरुषः साक्षी चे
त्मा केवलो निर्गुणश्च सुप्रमाणो ह्यमनाः सुधो अक्षरात्परतः परः अजग्रा
न्नामहान्धवः सलिलपकोदराद्वैतः अजोनित्यः शाश्वतो येषु प्राणो
निष्कलैर्निष्क्रियेणांत निरव्ययं निरंजनमिन्द्रादिश्रुतिभ्यः अविवा
र्यो यमच्यते प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः मुदंकारः
विमृष्टात्मा कर्ता ह मिति मयते तत्त्ववित्तनमज्ञातेशरीरस्थोऽपि कौंते
य न करोति न लिप्यते इत्यादिस्मृतिभिश्च तस्मान्नादं कर्तये वै परमाण्यं
दृष्टेः बुद्धिरंतः करणं यस्य न लिप्यते नानुशायिनी भवति इदमहम
कार्थमेतत् फले भोज्य इत्यत्र संधानं कर्तृत्ववासनानि मित्रे लेपो न
शयः सच प्रणैः कर्मणां दर्प इवः पापेषु प्राप्ता पदपः ईदृशेन द्विविधे
नापिलेपेन बुद्धिर्न प्रज्यते कर्तृत्वाभिमानवाधात् तस्या च ज्ञानिने प्र
कृत्युक्तिः एतमुदं वैतेन तरत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कला

श्री-
गी. टी-
५-

एतन्मकरवमित्यभेदं वैषयतेतरतनैनेकताकृतेनपतः तदेत
हवाभ्युक्तमेषनिमोमहिमाब्राह्मणस्यनवर्द्धनेकर्मणातोकनी।
यान् तस्यैवस्यामहवितेविदित्वात्रलिप्यतेकर्मणापापकेनेति
पापकेनेतिप्रणयस्यास्यपल्लवावर्द्धनेकनीयानितिचप्रणय
पयोःपरितोषपरितापाभिप्रायेपवेयसनाहेकतोभावोवर्द्धि
सनलिप्यते सध्वोक्तुर्मितिचिल्ललाःसुमतिःपरमार्थरशी
पश्यमकर्तारमात्मानेकेवलेसकर्तृत्वाभिमानाभावादनिष्ठादि
त्रिविधकर्मफलभागीनभवतीयेतावतिशास्त्रार्थहेकाराभावउ
दितेपाभवोस्तोत्रमाहतेति हत्वाहिसित्वापिसमानलोकान्
प्राणिनःनहेतिहननक्रियायाःकर्तानभवति मुकर्तृस्वरूपसा
त्ताकारात् ननिवध्यतेनापितत्कार्येणायमिफलेनसेवध्यते
अत्रनाहेकतोभावश्चफलनहेतीतिवर्द्धिर्नालिप्यतरस
स्यफलेननिवध्यतेइतिमुनेनचकर्मात्पप्रदर्शनेतिशयमा
त्रसक्तंनतुसर्वप्राणिहननेसेभवतिहत्वापीतिकर्तृत्वाभ्यनत्ता
वाधितकर्तृत्वदृष्टालौकिकानहेतीतिकर्तृत्वनिषेधःशास्त्री
यथापरमार्थदृष्टेतिनविरोधः शास्त्रादौनायेहेतिनहमने
इतिसर्वकर्मासेस्यशित्वमात्मनः प्रतित्वायनजायतरस्यादिहे
त्ववचनेनसाधयित्वावेदाविनाशिनमित्यादिनाविउषःसर्व।
कर्माधिकारनिवृत्तिःसंदेहेणोक्तामथेचनेनतेनप्रसंगेनप्रमा
रितेदृशास्त्रेयतावत्प्रदर्शनायोपसेहतावनहेतिननिवध्यत
इति एवेवाविष्णुकल्पितानामुपिष्टानायनात्मकृतानोसर्वेषा
मपिकर्मणामात्मविपुपासमुक्तेदोपपत्तेः परमार्थसंन्यासिना
मनिष्ठादित्रिविधे कर्मफलनभवतीत्यप्यत्र परमार्थसंन्यास
आकर्तृत्वासाक्षात्कारएवजनकादीनामेतादृशसंन्यासित्वेपिव
लवत्प्रात्यकर्मवशात् वाधितानहस्यापरपरिकल्पनयावाक
मिदर्शनेनविरुद्धपरमहेतानामीदृशानांमितादनादिवत् मुत
एवज्ञानफलभूतोविदितसंन्यासउच्यते साधनभूतस्तुविविदि
षासंन्यासोःनेवेविधोपिप्रथमसुतरकालेज्ञानोपज्ञावेवावि।

यो भवतीति वक्ष्यते पूर्वमपि शानादिपेचकस्य क्रियाहेतवेना।
त्मनः सर्वकर्मासंस्पर्शतत्त्वसंज्ञे संप्रति तमेवार्थं ज्ञानेनैवादिप्रकि
या रचनया त्रेण पभेदव्याख्याया च विवरीतस्य पक्रमते १७ ॥

सदानेदी टीका ११ ॥

सो कैश्चतर्भिरेवेतदगौणसंसासिनो फले अनिष्टादित्रिपायोक्ते
व्याख्याते हेतुभिः सह १ इदानीं त्रयपादेन द्वाचष्टे स्यात् तत्परं
वैकल्यविपरीतस्य स्य ब्रह्मविदः सतः २ शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां
संस्तुता नैका सन्मतेः स्वप्रकाशचिदानेदाकर्तृभोजात्मवेदिनः ३
सकार्ये वाधिते ज्ञानेनास्येवाहेकतामतिः शुद्धकर्तृतिरूपोयः प्र
त्यक्षस्त्वनास्तिता ४ नास्य हेकारनादात्म्यस्य शुद्धात्मदर्शि
नः अपि शानादयः पेचमायया मयिकल्पिताः ५ कर्तारः क
र्मणो नाहेकर्तारसौ न भावनः किंतु साक्षितया नेषा व्याप्यते रव
भास्करः ६ इत्येवैयस्य शुद्धात्ममतेनाहेकतिर्गुणे यस्यातः करणा
बुद्धिर्नैवानुशायिनो फले ७ प्रकार्यमिदमज्ञाहेभो ह्यप्यतत्फलं ति
ति कर्तृत्ववासनाहेतुर्लघो नानुशयान्मकः ८ सपरमार्थदशो।
न्येयस्य ज्ञानानमक्रिये हिंसित्वाप्यविलोकात्प्राणीतः का
ल्यार्थिणाः ९ हननक्रियायाः कर्तृनभवं मनहेकतिः नचाथ
र्मफलेनासौ संवध्यत उदासीः १० अत्र नाहेकतोभावो न हेतीत्य।
स्ति तत्फले बुद्धिर्न लिप्यते तत्त्वमननिवध्यत इत्यपि ११ अनेनाति
प्रायोक्तेन कर्मालेपः प्रदर्शितः हतापीति तत्त्वलोकि काट्टशा
वाधितयेरिते १२ शास्त्रोपयानहेतीति न विरोधो मनागपि एवं
मायाकृते सत्त्वव्याकर्तृसंखेजगत १३ स्यात् संसासिनो नास्ति
त्रिविधं कर्मणः फले परमार्थकसंसासो ब्रह्मवोथो नचापरः १४
ब्रह्मात्मैकापरिज्ञानेन ज्ञाने सकार्यके स्वतः सिद्धोस्ति संसासः
सर्वेषामेव कर्मणा १५ संसासित्वेपि श्वेषां जनकादिमहीक्षिता
प्रारथकर्मणा तेषां लोकदृष्टा क्रियावता १६ सदृष्टान् क्रिया।
काविचकर्ता कर्मवाक्कचित् भित्तादनादिकं कर्म यथा संसासिनो

काधित

श्री-
गी-टी-
श्र

पिया ७ मन्वेयस्य कारणो सर्वथा भवेत् तथा तत्र विदो सर्वक
मिधौ ते च लौकिके १८ गृहस्थानामपि स्त्री यदृष्ट्या वापिते मेव सन्
नवेयकं यतस्तेषां प्रतिगात्मानिके वले १५ सदा स्थितिर्न देहादौ ज
उर्वो विनश्ये अतो निरेकुशात् त्रिः कृतकत्वात् या विदो २० यस्यारो
बुजषट्पदी मतिरियेयका विलाहे कर्तुं सात्मानंदस्तेन कुत्र विष
येरेते मता गोप्सति यदो धाम तदूरं पूरितं पिये का विक्षिपानस्थे
ते श्रीकोतमनर्थया सविधुरं निते मुकुंदभजे २१ ॥ १७ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

द्वितीये प्रयोजनमाह यमेति यस्य प्रमातृर्भावः प्रत्ययमात्रस्वरू
पश्चात्मा नाहं कृतः शुद्धमिव कृतः अहंकारतादात्म्ये प्रापितोऽहं
कृतस्तथा न यस्य बुद्धिर्न लिप्यते आत्मभावेन रेजितान भवति
यस्य बुद्धेर्न लिप्यते आत्मभावेन रेजितान भवति
यस्य बुद्धेर्न लिप्यते आत्मभावेन रेजितान भवति
निप्रतीयेते शक्तिः शक्तिर्वादिता किक निरासः यस्य च आत्मधर्माश्चै
तस्यादयो बुद्धौ न संसृज्येते इति बुद्धिमेव चेतनं विदतो बौद्धस्य नि
रासः चिदचितो रसो मस्मिन्नसो मधमीया सो वाप्यतश्चिदः स्वा
दिसेर्गनिषेधेन भोक्तृत्वाभावो दर्शितः ह्वापि स श्रमो लोका न्न
हेति न निवध्यते शक्तिस्तुतिमात्रे कर्तृत्वस्यैव वायेन हेतुत्वा यो।
गात् दृश्यपटव कर्तृत्वान्न ह्वावपि ह्न न क्रियायां प्रवर्तकस्य रा
गद्वेषादेरभावाच्च एतेनात्मतत्त्वात्तिकमकर्तृत्वे भावयता ह्वा
ने कर्मात्तात्तिक कर्तृत्वाभिमाननिमित्तं स्वफले प्रसूते नाहं नीति
दर्शिते न हिरजसर्पे रज्जु बुद्धिं कृत्वा प्रहरतः सर्पदो भजे देशना
दिफले भवति सर्पतत्त्वात् कुर्वतस्तज्जवत्येव न ह्वादिदमपि ज्ञेय
म् १७ ॥

आनंदी टीका १२

पतदेव प्रकटमाह अहमेवैकाकी कर्तानत पंचकसामग्रीये
वंप्रकारो हं कृतो भावो यस्य नास्ति यस्य चैवं सात्तिकस्य बुद्धि
र्न लिप्यते पंचककर्मविना सात्मानेव शुभाशुभकर्तृत्वेन म

नाने सशमोक्तोक्तानहत्वापिनहंति कर्तृत्वाभिमानात् नवध्यते
नचतस्य तत्कर्मवंधकमित्यर्थः अत्रकपिलैर्युक्तम् आत्मनः
स्वभावतएवकर्तृत्वेनास्ति विक्रियाप्रसंगादिनितदयुक्तम्
नहिक्रियायोगमात्रेणविक्रिया नहिपचनक्रियादेवदत्तस्यवि
क्रियास्वरूपविच्युतिर्भवति विक्रियाहिसावयवस्यावयवविश्ले
षादिनासुवर्णादेः ऋणलत्वादिनेवेतिशास्त्रसिद्धान्तः १७ ॥

ननुयथोक्तस्याग्निःपरमात्मकंहीरीका १४ तमद्येसर्वज्ञानचक्षुषापश्यतोतपवतस्यतादृशीवृत्ति
यस्यात्ममयसमस्तवस्तुनोभावश्चिन्नवृत्तिर्नीहंकृतोदेहावनिने प्रतिपदयितुमाह ॥

हं प्रत्यग्रहणेनसंसादितोतपवयस्यबुद्धिः संवित्रलिप्यते रागादे
षादिभिर्मलैर्मयोपहतसमस्तजीवनिवर्देनकलुषीक्रियेतसपरमे
श्वरभावसमाविष्टः कर्तेरयोदुमवस्थितालोकानहत्वाव्यापाया
पिननिवध्यते नतदयसाधनेनक्रियाफलेनपुज्यते पारमार्थिक
स्यनित्यस्वस्तस्वरूपस्यात्मनोनानाभावाच्चरीरादेश्चनित्यविनश्य
रस्वभावतादत्रनायंहेतिनहन्त्यतेइत्यादिनाप्रतिपादितएवहेतुः प्रा
क् अतस्तयथोक्तस्यागवात्कार्यकर्मदमाचरेत्यर्थः अथतागपत्या
गिशाहप्रतिपादितयोगिसंसारिपुरुषविषयतयाज्ञानकर्मक
हेतुगुणानिमित्तकंभेदप्रतिपादयिषुः सर्वदेहसाधारणयो
हीनकर्मणः फलसंपत्तिहेतुतावत्प्रतिपादयितुमाह १७ ॥

+ अथसंन्यासिनोलक्षणं तासिकीहीरीका

+ यस्यासंस्वरूपप्रतिष्ठस्यकर्मकर्तरपिग्रहंकृतोहंकारस्यभावः स्व
भावः अहंकारोमीत्येवंदेहाद्यभिमानाभावाभास्ति बुद्धिश्चय
स्वनलिप्यतेनानुशयिनीभवति सपुरुषश्रेष्ठइमाभ्योदुमवस्थि
तानिमात्सर्वात्तालोकाम्राणिनोहत्वापिनहंति कर्तृत्वाभिमा
नाभावात् ननिवध्यतेतत्फलैश्चनयज्यते वासनानादानात्
निष्ठततावत्कर्महेतोः पंचविधत्वे लोकप्रसिद्धेवैविध्यमेवज्ञान
कर्महेतोः प्रतिपादयामीत्याह १७

गी.
टी
अ

पंचोलीटीका

कः प्रतः समतिः यः पश्यति स रम्यार यस्येति यस्य शास्त्रावा
योपदेशाय संस्कृतोतः करणसादं कृतोपदेकते येवं लक्षणभा
वो न भवति यस्य बुद्धिरेतः करणमणकर्मकृतमस्य कर्मणः फ
ले स्वर्गतरकादिग्रहे भोदोति नमस्यते न लिप्यते समुनिरिमो
लोकात्सर्वान्नागतः हत्वापि लोकदृष्ट्या हनने कृत्वापि परमा
र्थतोपि न हंति न निवर्धते न तस्य फलेन संबध्यते १७

एतदीरसमिद्धोयिनी ॥

अतएव तस्य वृत्तिप्रतियादयति यस्येति यस्य कर्मानुष्ठातुः अद
मेव करोमीति भावो मानसो व्यापारो न भवति परमैश्वर्येव सर्व
कर्तृत्वात् अतएव यस्य बुद्धिर्न लिप्यते प्रोक्तलक्षणाय गृहेषादिम
लेर्न कलपीक्रियते स भवदृष्टाः कर्माधिकारी इमात्यो युमवस्थि
तां लोकात् कृत्वापि न हंति हिंसाजन्ययापानाक्रांतबुद्धित्वात् अत
एव न निवर्धो भवति १८ ॥

मधुभाष्य

यस्येति यस्त्वीषहृथ्यते स ईषदहंकारीव एवं तर्हि न
पुरुषमपेक्ष्य विधिः अकर्तृत्वादित्यत आह १९ ॥

भाषा अनुवाद ॥

जिस को कर्म लेप नहीं है ऐसा समति कौन है इस अपेक्षा से कहते हैं कि मैंने यह कर्म किया और मैं करता हूँ ऐसी वासना जिस के नहीं है अथवा शरीर और इंद्रियात्र को कर्तव्य देखने से अहंका र सभावस्य कर्तव्य का भी लेश जिसको नहीं है इस हेतु से जिस की बुद्धि इस अनिष्ट विचार से सकल कर्मों में आसक्त नहीं होती है ऐसा जो देहादि से भिन्नरूप आत्मदर्शी पुरुष प्राणियों की लोक दृष्टि से दहन करके भी मृत में अभिन्नरूप आत्मदृष्टि हेतु से किसी का भी दहन नहीं करता है और कर्मफल से बन्धन नहीं पाव ता है सत्वगुण के द्वारा अपरोक्ष कहे प्रमत्त ज्ञान उभय हेतु से निष्काम कर्मों के द्वारा उसको बन्धन की पांका और काहेय ह ५ अध्याय के १० श्लोक में कह चुके हैं कि जो कर्म फल की आशक्ति छोड़ भगवदर्थाना पूर्वक कर्मों का अनुष्ठान करने हैं ते मनस्य जल के बीच वर्तमान पद्मपत्र के समान आण पाप समस्त कर्मों से अंगोले रहते लित नहीं होते हैं १७ ॥

होदा

यादि अदंशति भाव नहि याकी बुद्धि लियेन मोदन के
यदलोक को दनेन फिर बंधेन १७

26

ज्ञाने ज्ञेये परिज्ञाता विविधा कर्मचोदना करणे कर्मकर्तृनि विविधः कर्मसंग्रहः १८

शांकरभाष्य टीका १ ॥

अथेदानीं तेषां कर्मणां प्रवर्तकमच्यते ज्ञानमिति ज्ञाने ज्ञाय
तेऽनेनेति सर्वविषयविशेषणोच्यते तथा ज्ञेये ज्ञातये नदपि
सामान्येनैव सर्वमच्यते तथा परिज्ञातोपाधिलक्षणः विधाक
ल्पितोभोक्त। इत्येतत्त्रयमेवामविशेषेण सर्वकर्मणां प्रवर्तिका
विविधा त्रिःप्रकारा कर्मचोदना ज्ञानादीनां हि त्रयाणां सन्निपाते
ज्ञातोपादानादिप्रयोजनः सर्वकर्मसंभः स्यात्ततः पंचभिरपि
नादिभिरारब्धे वाङ्मनःकायाश्रयभेदेन त्रिधा राशीभूते विषुक्
राणादिषु संगृह्यते इत्येतदुच्यते करणे क्रियतेऽनेनेति वास्यो
त्रायनस्पृष्ट्यादियुक्तेष्वपि ततमे कर्तृः क्रियया व्यापमानेक
नीकरणानां व्यापारयितोपाधिलक्षणा इति विविधः त्रिःप्रकारः
कर्मसंग्रहः संगृह्यते अस्मिन्निति संग्रहः कर्मणाः संग्रहः क
र्मसंग्रहः कर्मपुद्गलविषयसमवेतितेनायं विविधः कर्मसंग्रहः १८

ज्ञानेदगिरिहृतटीका २ ॥

शास्त्रार्थोपसंहारानन्तर्यमथेष्टमिदानीमिति प्रवर्तकापदेशा
पेक्षावणोक्ता कर्मणां येषु विदुषोनाधिकारोऽविदुषोचाधिकार
स्तेषामित्यर्थः ज्ञानशब्दस्य करणबुद्ध्या ज्ञानमात्रार्थत्वमाह ज्ञा
नमिति ज्ञेयशब्दस्यापि तद्वदेव ज्ञातयमात्रार्थत्वमाह तथेति उ
पाधिलक्षणात्तत्प्रधानत्वमुपादिनत्वं तस्यावस्तुत्वार्थमवि
धाकल्पितविशेषणमेतदेव त्रये सर्वकर्मप्रवर्तकमित्याह इत्ये
तदिति सर्वकर्मणां प्रवर्तकमित्यथाहर्नये चोदनेति क्रियायाः
प्रवर्तकं वचनमिति भाष्यान्तसारेणाचोदनाशब्दार्थमाह प्रवर्ति
केति सर्वकर्मणां मिति शब्दा संवेद्यः त्रैविध्यं ज्ञानादीनां प्रागु
क्तकर्मणां चोदनेति विग्रहः तेषां सर्वकर्मप्रवर्तकत्वमनुभवेन

श्री-
गी-री-
शु-

+ इत्येतदेवोपपादयितुं कर्मचो
दनायाः कर्मप्रयत्नचकर्म
फलादीनांच विगणान्मकत्वा
त्रिगुणस्यात्मनस्तत्तंबंधोना
स्तीत्यभिप्रायेण कर्मचोदना
कर्मप्रयेचाह॥

साधयति ज्ञानादीनामिति हातोपादानादीनादिपदेनोपेक्षाति
वक्षिना करणमिमांसेस्तामर्थमाह ततश्च ज्ञानाद्येना प्रतीक
त्वादित्यर्थः उक्तैर्येस्योक्तभागमवतारयति इमेतदिति वाच्यम
नस्येव द्विविधं करणयुक्तमा कथयति करणमिति उक्तलक्ष
णं कर्मैवस्युक्तयति कर्तरिति स्वतेजोदि कर्तास्वातेजोच कार
काप्रयोज्यस्य तत्प्रयोक्तृत्वमित्याह कर्तेतिकथयतेत्रिविधेक
र्मसंग्रहतेनवाहकर्मनिकर्मणोद्विषसिद्धकारकाप्रयत्नमिति।

भावः १८ ॥

स्वामिभूत टीका ३ ॥

+ ज्ञानमिष्टसाधनमेतत्तद्विद्योः ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्मपरिज्ञा
तापेवभूतज्ञानाश्रयः एवेतिविधाकर्मचोदनाचोयतेप्रवर्त
तेनयेतिचोदनाज्ञानादिविजयेकर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः यदा
चोदनेतिविधिरुच्यते तदुक्तंभहेः चोदनाचोपदेशश्चविधिश्च
कार्यवाचितरतितनश्चायमर्थः तदुक्तलक्षणत्रिगुणान्मके
ज्ञानादिभयमवलंब्यकर्मविधिः प्रवर्ततइति तदुक्तंत्रैगुण्य
विषयावेदाइतितथाचकरणसाधकतमेकर्मचकर्तरीमि
ततमे कर्ताक्रियानिर्वर्तकः कर्मसंग्रहतेस्मिन्नितिसेग्रहःक
रणादिविविधकारकक्रियाश्रयइत्यर्थः संप्रदानादिकारक
प्रयत्नपरंपर्याक्रियानिर्वर्तकमेवकेवलंनतसाक्षात्क्रिया
याश्रयश्रुतः करणादिविधतयमेवक्रियाश्रयइत्युक्तं

विशेषः १८ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

ज्ञायतेनेनेतिज्ञानेप्रकाशनेज्ञायतेइतिज्ञेयंज्ञानक्रियाणोक्त
मीभूतेपरिज्ञाताज्ञानक्रियाकर्ताश्रुविशकल्पितपूतविविधं
कर्मणः क्रियायाचोदनाप्रवर्तिकापतवितपसत्रिधौप्रवृत्ताः
दृश्यतेअतश्चकर्मचोदनाज्ञानेज्ञेयपरिज्ञातात्मिकाक्रियतेने
नेतिकरणश्रीजदिचुद्धीद्विषयागादिकर्मद्विषयचकर्मकर्तः
क्रियायासमिष्टतमेकर्तायोदेकरोमीतिप्रतीपतपतवितयंक

+ सर्वमिदं कर्तृत्वाद्यननुसंधाने सत्त्वगुणद्वैते बभूवती निसत्त्वस्योपादेयादेयताज्ञापनाय
 + कर्मणि सत्त्वादिगुणकृतवैषम्यप्रपञ्चयिष्यन् कर्मचोदनाप्रकारेतावदाह ॥

संशयः कर्मक्रियालक्षणो संशय इति श्रुतिविषयवस्थाप्यते
 निशयः करणकर्मकर्तृशुद्धिसर्वकर्मसमवेतमनोयैविविधः
 कर्मसंशयश्च्युते ॥ १८ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

+ ज्ञानमिति ज्ञाने कर्तव्यकर्मविधिविषयज्ञाने ज्ञेयकर्तव्यकर्मपरि
 ज्ञानाकर्मणः तस्य वैधेति विविधा कर्मचोदनावोध्यवोध्यवोद्
 यक्तो ज्योतिषो मादिकर्मविधिरिति मर्थः तत्र बोध्यैककर्मवि
 धे संशय इति करणकर्मकर्तृनिकरणसाधनभूतद्वयादिकं कर्म
 यागादिकं कर्मयागादिकर्तृनशतेति ॥ १८ ॥

शुभिनवगुणकृतटीका ६ ॥

कर्मणि चोदनाप्रवृत्तीत्यातत्समये येषामवोध्यमात्रमिष्टत्वाज्ञान
 ज्ञेयज्ञानश्रुतिवाच्यतातेषामेव संशय इति यत्फलमिष्टत्वा
 नेनात्मीयबुद्ध्यास्वीकरणे अद्वैतज्ञेयतामया कृतमिमेव
 येतत्समयेतयानिर्वर्तनावसरे करणकर्मकर्तृप्राप्ताभिधेयत्वमावि
 ष्णत्वात् अतो योगिनामावेशो नास्तीति तात्पर्यनिकरणादिगिरिप्रसे
 गोनास्ति अपि तज्ज्ञानाधिमात्रपदतात्पर्यम् ॥ १८ ॥

परमार्थप्रणाली टीका ७ ॥

तदेवोपपादयितुं कर्मचोदनायाः कर्मप्रपञ्चकर्मफलानां त्रि
 गुणान्मकत्वा त्रिगुणस्यात्मतत्त्वसंबन्धो नास्तीति मभिप्रेत्याह ज्ञान
 मिति ज्ञानमिष्टसाधनमिति बोधः ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्मपरिज्ञा
 ता एव भूतज्ञानाश्रयः एवेति विधा कर्मचोदनावोद्यते प्रवर्तते न
 येति चोदनाज्ञानादित्रयं कर्मप्रवृत्तिहेतुरिति मर्थः यदा चोदनोपदे
 शः तदुक्तं चोदनाचोपदेशश्च विधिश्चैकार्यवाचिन इति तत्रैवा
 यमर्थः उक्तलक्षणं त्रिगुणान्मकं ज्ञानादित्रयमवैक्यकर्मविधिः
 प्रवर्तते इति ज्ञाने करणसाधकत्वं कर्मचकर्तृभीषिततमो क
 र्ता चक्रियानिर्वर्तकः कर्मसंगत्यतेः सिद्धिर्निकर्मसंशयः ॥ १८ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

श्री-
गी. टी.
प्र.

४४

ननु यदि जीवो न कर्ता तर्हि ते प्रतिप्रवृत्तस्य विधिनिषेधशास्त्र
सर्वैर्यथैव तत्राह ज्ञानमिति ज्ञाने विधि विषयं ते यं इच्छा ।
प्रयत्नलक्षणं सुविष्टा नादिलक्षणं पुरुषार्थलक्षणं च परिज्ञाता
सर्वज्ञ ईश्वरः सर्वप्रेरक इति त्रिविधा कर्मचोदना कर्मविधिः निमित्त
नतो भेदोपचारात् त्रिविधेऽन्ते एतद्विविधनिमित्तमपेक्षकर्म
विधिः प्रवर्तते इत्यर्थः एतदुक्ते भवति न स्वतंत्रकर्तृत्वे विधिवि
षयत्वे प्रयोजकं येन जीवे प्रतिकर्मविधिवैयर्थ्यं स्यात् तथास
तोऽस्यापि विधिविषयत्वे स्यात् किंतु यस्य स्वसंबन्धितया विधि
ज्ञाने कर्मफलचोदिशेच्छा तदनुगुणं प्रयत्नोपिष्टा नारिसे
त्रिधानं कर्मसंबन्धः फलभाक् चास्ति ते प्रतिकर्मविधयः प्रवर्तते
अस्ति चेदेवमस्ते परमेश्वरार्थीने जीवेश्वाति कर्तृत्वेन प्रतिकर्मविध
यः स्फुरिति स्वतंत्रोपीश्वरो जीवे विधिज्ञानमन्यायेवेच्छाप्रयत्नौ
कारयित्वोक्तशरीरादिपंचकारणैः कर्मचकारयित्वा च फले नि
यमेनैव ददातीति यदा जडापेक्षया स्वातेऽमीश्वरार्थीने जीवेश्वा
सतोऽपि न विधिवैयर्थ्यं स्यादित्दे प्रवृत्तविधिवैयर्थ्यं यदि जीवस्य कि
या स्वातेऽलक्षणं कर्तृत्वे सर्वथा स्यात् न चैव ईश्वराय तस्या तस्या
भीकारात् सुपरार्थो नापेक्षया तदभावोक्तेः न चैव जडलोत्पन्न
देहिजडातदापरकृते न तो दनादिना क्रियावद्भवति नत्वा गंतुक
कारणस्वेकया जीवस्तु नारि सिद्धया परमेश्वरप्रसादाय तया सा ।
तात्पर्या क्रियाशक्ता कर्तेति एकस्ते प्रतिकर्मविधि रिति विधिज्ञा
ने सममितीदा प्रयत्नादीने तदनुभवसिद्धे ईश्वरार्थीने त्वेयथा
निष्कौ सितथा करोमीत्यादिगमात् सिद्धे ग्रहणापक्षे ईश्वरस्य स
र्वकर्मसंप्रेरकत्वमुक्ता तत्प्रेरणस्य पूर्वोक्तकर्मकारणानि संक्षिप्ता
ह करणं कर्मकर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः कारणानां पंचानां संग्रहः
संक्षेपः कर्मशब्देन तत्कारणानि लक्ष्यते कारणानि मध्यमपदलो
पो वा क्रियते तेनेति कारणमाधत्तौ वा कर्मशब्दः यदा दैवशब्दो
दिते श्वरस्यैव मुख्यकर्तृत्वात् स्वतंत्रा स्वतंत्रकर्त्रीरीशजीवयोः क

नृशहेनोक्तः कारणानोत्रैविध्यमित्यर्थः केचित्तु प्रविष्टानादि।
 पंचकस्याक्रियाहेतुत्वमुक्तात्तस्यैवज्ञानज्ञेयादिश्चनयात्रैणपमे
 देयाख्यातसुपक्रमते ज्ञानमिति ज्ञानेविषयप्रकाशक्रियानेये
 तस्यकर्मपरिज्ञातातस्याश्रयः कर्ता एतत्रयेसकर्मणोपवर्तके त
 देवाहविविधाकर्मचोदनाचोदनेतिप्रवर्तकमुक्तं चोदनापदशब्दा
 तयाप्रतीयते तयापिवचनत्वेविहायप्रवर्तकमात्रमिहलक्ष्यतेसा
 नादिप्रवचनत्वाभावात् तयाकरणसाधकतमेवाह्यप्रोत्रायेतस्यव
 द्यादिकर्मकर्तृरीप्सिततमेक्रिययाव्याप्यमानेउत्पाद्यमायविकार्य
 सेस्कार्येव कर्ता इतरकारकाप्रयोज्यतेसतिसकलकारकाणोपयो
 कात्रिविधस्त्रिप्रकारः कर्मसंग्रह्यतेमिन्नितिकर्मसंग्रहः कर्मसंग्रहः
 प्रेक्षणीयइमेवेविविधाकर्मचोदनाकर्मक्रियापुरुषव्यापाररूपाय
 भावनातद्विषयाचोदनाप्रेरणविधिरूपाशास्त्रीभावेनैत्यर्थः तयाक
 रणमेतिकर्तव्यताकसाधनेधान्यर्थः कर्मभावेसर्गादिफलकर्ताफ
 लकामवानपुरुषः क्रियायानिर्वर्तकइमेवेविविधः कर्मसंग्रहः क
 र्माणंप्रव्याणरूपस्यार्थभावनायासंग्रहः सेदोपरिग्राहः १८ ॥

कसमवैजयेतीतीका ५ ॥

पुरुषस्यसत्त्वगुणहृद्येवाकर्तृत्वायतसंधानेभवमतःसत्त्वगुणस्यो
 पादेयत्वंकर्मणिसत्तादियत्तत्कृतंवेद्यम्वचप्रपंचविषयत्रादौत्रि
 विधायाः कर्मचोदनायाः प्रकाराः माह ज्ञानमितिज्ञानेइष्टकर्म
 साधनेचोपः ज्ञेयकर्तृव्यमिहसाधनेकर्मपरिज्ञाताकर्तव्यस्यकर्म
 णोवोदाइमेवेविविधावोयवोह्यवोद्वेतित्रिकमुक्ताकर्मचोदना
 वोद्यतेप्रवर्ततेः नयेतिचोदनाचोपदेशश्चविधिश्चकार्यवचिना
 इतिभेदोक्तेः तत्रिकमेवस्पष्टयनिकरणमितिज्ञायतेनेनेनितिरु
 केर्यहानेतदेवकर्तासाधकतमेकरणकारकमित्यर्थः यज्ञेयक।
 नैचं ज्ञेयानिष्टोमादितदेवकर्तृरीप्सितमेकर्मकारकमित्यर्थः
 हेयवर्तयेत्योतिष्टोमादितदेवकर्तृरीप्सितमेकर्मकारकमित्यर्थः
 यस्ततस्यकर्मणःपरितो नष्टोनेतज्ञातावोदासतज्ञानाश्रयस्तोक्रि
 याश्रयश्चक्रियानिर्वर्तकः कर्तृनिकर्तृकारकमित्येवविविधः कर

श्री-
गी.टी.
प्र.

४९

एककर्मकर्तृतित्रयसाध्यः कर्मसंग्रहः कर्मसंग्रह्यतेस्मिन्निति क-
र्मसंग्रहः कर्मविधिर्भवति चोदनासंग्रह्योरेकार्यसंप्रदानापा-
दानाधिकरणकारकत्रयाणोपरंपरायाक्रियानिर्वर्तनेन तत्साक्षा-
त्करणदित्रयाणोत्तसाक्षादेवमाशयः ॥ १८ ॥

मधुसूदनी टीका १० ॥

ज्ञानेविषयप्रकाशक्रियाज्ञेयेतस्य कर्मपरिज्ञातानस्याश्रयोभो-
क्तोतः करणोपाधिपरिकल्पितः एतेषां त्रयाणां सन्निपाते हि
ज्ञानोपादानादिसर्वकर्मारंभः स्यादतएतत्रयसर्वेषां कर्मणां प्र-
वर्तकतदेतदाह त्रिविधा कर्मचोदनेति प्रवर्तकस्य चोद-
नेति क्रियाप्रवर्तकेव च तन्माहुरिति शावरेचोदनाचोपदेशः।
अविधिश्चेत्कार्यवाचिनरिति भाटेचवचनेक्रियाप्रवर्तकव-
चनत्वेयद्यपिचोदनापदशक्ततायाप्रतोयते तथापि वचनत्वे
विहाय प्रवर्तकमात्रमिह लक्ष्यते ज्ञानादिप्रवचनत्वाभावात्
एवंचप्रेरणीयत्वेप्रेरकत्वेचात्मानतत्पवनात्मनश्चभिप्रायः त-
थाकरणसाधकतमेवाहं श्रोत्राद्यः तस्यैव ह्यादिकर्मकर्तृरी।
फिततमेक्रियया व्याप्यमानसुत्याद्यमाणविकार्यसंस्कार्यच-
कर्तृचेत्तरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकाणां प्रयोक्ता
क्रियायानिर्वर्तकश्चिद्विद्वेष्टि इति त्रिविधस्त्रिप्रकारः क-
र्मसंग्रह्यते समवेतत्रेति संग्रहः कर्मश्रयः चकारार्थदिति श-
ब्दात्संप्रदानमपादानमधिकरणं च राशि त्रयोतर्भजेनैवेकार।
कषट्कमेव त्रिविधं क्रियायाश्चाश्रयेन तत्कृतस्य श्रान्तेत्यर्थः
कर्मप्रेरकस्य कर्मश्रयस्य च कारकत्वेन त्रैगुण्यत्वात् कत्वाच्-
क कारं स्वभावो गुणोतीत आत्मा सर्वकर्मी स एव शील्यभिप्रायः श्र-
यवात्तानेप्रेरणारूपे लिङ्गादिशब्दजन्ये ज्ञेये तस्य ज्ञानस्य विष-
यत्वेन लिङ्गादिशब्दस्य रूपेप्रेरकं परिज्ञातानस्य ज्ञानस्याश्रयः
प्रेरणीयः इत्येवेति त्रिविधा कर्मचोदना कर्मक्रिया पुरुषव्यापा-
ररूपशीभावनात्तद्विषयाचोदनाप्रेरणाविधिरूपा शास्त्रीभा-
वनेत्यर्थः तथाकरणेनैतिकर्तव्यताकसाधनं यानर्थः कर्म

भावोस्वर्गादिफलेकर्ताफलकामनावाचप्ररुषः क्रियायानि
 वर्तकश्चेवेतिविधः कर्मसंग्रहः कर्मणः प्रवृत्त्यापारूपस्यार्थभाव
 नायाः संग्रहः सैतैः तदेवमर्थभावनादृष्टप्रयत्नस्यविधेयस्य
 भावात्शब्दभावनारूपोविधिर्ननुहमात्मानेनोत्तरयनिकारकाप्र
 यत्नादिधिविधेययोः तदुक्तं त्रैगुण्यविषयावेदान्तिसंग्रहोभवा
 र्जनेनिकारकाणां त्रैगुण्यरूपत्वमनेतरमेवव्याख्यास्यतइतिभि
 प्रायः प्रवृत्तिसंग्रहादिधिविधिरिति प्रवृत्तिहेतुत्वेन प्रवृत्त्यावावत्स
 र्वलोकानुभवसिद्धाज्ञापेरितोक्तानेन प्रवृत्तिव्याख्यानेन प्रवृत्ति
 हमित्यदिप्रवर्तमानावकाशो भवेति सा च प्रवर्तनाप्रवर्तकरा
 जादिनिष्ठातत्रोक्तस्य निष्कृष्टप्रतिप्रवर्तनाज्ञाज्ञापेधोति
 चोच्यते निष्कृष्टस्योक्तस्य प्रतिप्रवर्तनायां चाप्येधोति चोच्यते
 समस्य समप्रत्यक्षनिष्कर्षोदासीयेन प्रवर्तनाज्ञानमतिरिति
 चोच्यते न वाज्ञादयो ज्ञानविशेषा इत्यादि विशेषावाचेतनयमीप
 वलोकैः प्रसिद्धाः वेदेन विधिना हेतुपेरितः करोमीति व्यवहर्ता
 रो भवेति तत्र स्वयमचेतनत्वादयोरुपेयत्वाच्च वैदिकस्य विधेर्न
 चेतनयमैवाज्ञादिना प्रेरकता संभवत्यतः स्वयमैवोवसा
 भ्युपगतेन वाग्येतरा संभवात् स एव यमस्योदनाप्रवर्तनाप्रेर
 णा विधिरूपदेशः शब्दभावेनेति चोच्यते तत्र केचिदलौकिकमे
 व शब्दव्यापारकल्पयेति अनेन ह्यनेनैवोपपन्नो लौकिकक
 ल्पनो संहेते प्रवर्तनादिप्रवृत्तिहेतुव्यापारः विधि शब्दस्य चा
 व्यातत्वेन दशलकारसाधारणो नोपाधिना प्ररुषप्रवृत्तिरूप
 र्थभावना प्रतिवाचकत्वेन ज्ञानहेतुत्वमित्यावत् सा च ज्ञाने
 वानुष्ठानं शब्दात् इति न ही हेनोरपि शब्दस्य तद्देतुत्वे परंपरया
 भवेत्येव तत्र विधि शब्दस्य प्ररुषप्रवृत्तिरूपभावना ज्ञानहेतु
 व्यापारस्वरूपावकाशकिमनया विधि शब्दज्ञाने स एव चेतनस्य प्र
 वृत्तिहेतुव्यापार इति प्रवर्तनाभिधानीयकलभते ज्ञानद्वारेण
 वशब्दस्य प्रवृत्तिजनकत्वात् ज्ञानजनकव्यापार इति निष्कर्षा
 पारकल्पने मानाभावात् ज्ञानजनकव्यापारस्य स्वज्ञानेन

श्री-
गी.टी.
शु.

90

किञ्चानेशक्तिविशिष्टज्ञानेव तत्राययोरनन्तरस्य शब्दा-
वनात्वे तृतीयस्य तत्र करणत्वमिति विवेकः पदे स्थितेति
ष्कः विधिना स्वज्ञाने जन्मने प्रवर्तनात्वेनाभिधीयते पिरिति
विधिज्ञानमेव शब्दाभावना तस्याच पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावनै-
व भावतयानेति करणतया च पुरुषप्रवृत्तिवाचकशक्तिम-
हिधिज्ञानमेव भावनासाध्यस्यापि फलावच्छिन्नाभावनेत्यति
करणत्वे फलकरणत्वादेव यागस्येव स्वर्गभावना प्रतिन विरुध्य-
ते तस्याच पुरुषः स्वप्रवृत्तिभावयेत् नैतिकरणं शरणकथ केन
मिमाकोक्षाया मर्थवादैः स्तुतेतीति कर्तव्यतां शरणं ३
यंगौः क्रयेति लौकिके विधौ वङ्गजीवदहसास्यपसा
समो समीनेत्यादिलौकिकी कार्यवादवत् नत्वाख्यातत्वेन वि-
धिशाब्दा उपस्थिता पुरुषप्रवृत्तिर्भाविता नान्येन करणत्वं कथ-
मन्यपस्थितमनेति उच्यते विधिशाब्दा वच्छेदो नोपस्था-
पितस्तस्य पुरुषप्रवृत्तिवाचकशक्तिरपि सारो नोपस्थापि।
नातडभयवैशिष्ट्यं तत्रिष्टाज्ञानताचमनसेति वाचकशक्ति-
मनयाज्ञानो विधिशाब्दा उपस्थित एव अनेन यच्छ्रुत्या तद्भाव-
येदिनिप्रतिशब्दे साध्यापविधिना मर्थच्छ्रुतिरिक्तेनोप।
स्थितमपि शाब्दे वाधेभासते एव यथा ज्योतिष्मोमादिना मर्थे
ये यथा बालिग विनियोजो मंत्रः तडक माचार्यैरुद्दिष्टाधिक-
शो प्रत्युपस्थितविशेषणा विशिष्ट उद्दिष्टं भवति न तन्मि-
हितविशेषणो निपवमर्थवादाना मुपस्थितिः श्रोत्रेण श-
शस्यस्य तैरेवलक्षणया तडभयनिष्ठज्ञानतायास्तु मन-
से मर्थः वादैः प्रशस्तत्वेन ज्ञातेतीति कर्तव्यतां शरणं त्वयोप-
पन्न एव न तर्कि प्राशस्त्यं न तावत्फलसाधनत्वेन तस्य यागेन
भावयेत् स्वर्गमित्यर्थ भावना त्वय वशेन विधिवाक्यादेव ल-
ब्धत्वात् नास्य प्रवृत्तावनुपयोगात् उच्यते बलवदनि।
एतन्नुवधितं प्राशस्त्यं तच्च नैष्टहेतुत्वज्ञानात् लभ्यते ३ एहे-
तावपि कलेजभक्षणादावनिष्टहेतुत्वेन सापिदशीनात् वि-

हितयेनफलस्यवशादवयवनिष्ठानवेधितेष्टं श्रुतोयावत्सा
 धनस्यफलस्यवानिष्टाहेतवेनोच्यतेतावदिष्टहेतवेनज्ञानेपितत्र
 पुरुषोनप्रवर्तते श्रुतएवोक्तंफलतोपिचयत् कर्मनानर्थेनानवय
 नेकेवलप्रतीतिहेतुज्ञानरुमीशतिकथ्यतइति ततःस्वतःफलतो
 वानर्थाननवेधितरूपशाश्वतवोधनेनार्थवादाविधिशक्तिसत्तमे
 ति कउत्रंभःस्वतःफलतोवानर्थानवेधितेशकायाः प्रवृत्तिप्रति
 वेधिकायाविगमः इदमेवचविधेःप्रवृत्तिजननेसाहाय्यमर्थ
 वादेःक्रियतइतिविधिरर्थवादसाकोक्तःएवमर्थवादाम्यभिध
 यागोणवाहसाभूतमर्थवदंतोपिस्वाध्यायविध्यापादितप्रयोज
 नवत्तलाभायविधिसाकाक्षाः सोपेनष्टाचदपरश्रवत्संप्रयोगः
 यथैकस्यद्वयस्यस्यजीवद्विरस्येस्यस्यविद्यमानस्यस्यवि
 यमानास्यस्यसंप्रयोगःपरस्यस्यार्थवत्त्वायतयार्थवादानेप्रयोज
 नांशोविधिनापृथीतेविधेश्चशब्दभावनायाइतिकर्तव्यतोशोः
 वादेरितितदिदमुभयोःप्रवृत्तिरूपमेववाक्ये एकस्यप्रवृत्त
 नस्यकल्पनयापूरणीयेयथावसेतायकपिजलानालभतेइति
 विधावर्थवादोःश्रुतोपिकल्प्यतेप्रतितिष्ठेतिहवायपनारात्री
 रूपयेतीत्यायर्थवादविधेशः तथाचसूत्रे विधितान्तेकवाक्या
 तस्तत्पर्येनविधोनांस्वरिति विधितान्तिताकोदोणप्रयोजन
 साकोदोणमर्थवादनामेकवाक्यात्वादिधीनोविधेयानांस्तस्यै
 नस्तुतिप्रयोजनेनस्तुतिरूपेणालाक्षणिकेनार्थेनवानर्थेकाभा
 वादर्थवादाननयएवलौकिकाःशास्त्रास्तएववैदिकास्तएव।
 चासीवामर्थाइतिमायादिधिशब्दस्यलोकैपत्रशक्तिरिहीतावेदे
 पितदर्थकेनैवनेनभवितये लोकैचप्रेषणादिपुरुषधर्मवाचि
 तंरूपमितिवेदेश्चभावनावाचितेकयमपपयते उच्यते लो
 कवेदपोरेकरूपमव तथा हिलोकैप्रेषणादिकेतनेननेनरूपे
 णविधिपदवाच्ये श्रुतनगमेननानार्थतत्प्रसंगात्तदेवभावना
 वाचितोपपत्तेश्चकितप्रेषणायेषणा नसासस्तिप्रवर्तनात्तमे
 केतव्यशब्दवापारेपितत्पामितितदेवालिङ्गादिपदवाच्ये तच्चलो

श्री.
गी.टी.
शु.

किं कशवेनास्तेवतत्र राजादीनामेव प्रवर्तकत्वात् प्रवर्तकत्वापारपव
हि प्रवर्तना प्रवर्तकत्वेव राजादेरिव वेदस्याप्यनभवसिद्धं ननु वेदेपि
प्रवर्तनावाचीत्यर्थः कल्पनालोके राजादिवत् तदुक्तं विधिरेवताव
हर्भश्चक्रातिजमार्गः प्रयोगो मानमिति न वेदस्यापौरुषेयत्वात्
न हि वेदस्य कर्ता पुरुषो लोके वेदेवाप्रसिद्धः तत्कल्पने च तज्ज्ञानप्र
माणपेक्षया वेवचनत्वे समानेपि बुद्ध्याकोनप्रमाणवेदवाक्येन
प्रमाणमिति सभगाभिन्नकमायप्रसंगः महाजनानां सुभयसि
द्धत्वाभावेन तत्परिग्रहापरिग्रहाभ्यामपि विशेषानुपपत्तेः ईश्वर
प्रेरणाया लोके वेदसाधारणत्वेन लोकेपि राजादीनां प्रेरकत्वेन स्या
त् ईश्वरप्रेरणाया स्थितायामेव राजादिरप्यसाधारणतया प्रेरक इ
ति चेत् हेनसातिष्ठतनवा किं विहाय साधारणः प्रेरको वेद एव
राजादिस्थानीय इत्यागते मार्गे ईश्वरप्रेरणायाः साधारणतायाश्च।
साधारणप्रेरणासहकारिणो व प्रवर्तकत्वात् किंच ईश्वरप्रेरणा।
यो सर्वोपि विहितं कुर्यादेव न तत्कश्चिदपि लचयेत् निषिद्धेपि चे
त्प्रेरणास्तेव सुमयानकोपितप्रवर्तनेति तदपि विहिते स्यात्
तथाचोक्तं अतो जैतुरनीशो यमात्मनः स्वावुः खयोः ईश्वरप्रेरि
तो गच्छेत्स्वर्गं वा स्वभमेव वा तस्मात्तादिरिव वेदोपि स प्रवर्ततां ता
पयत्रिंशो पद्वारमन्त्रेन प्रवर्तयतीति सिद्धं लोकवेदयोरेकत्वं
पूर्वमीमांसकानोक्तं जैवेदो ब्रह्ममीमांसकानोक्तं ब्रह्मविवर्तस्तस्य
जैवेद इति पयपि विशेषस्तथापि निश्चितं तत्त्वात्वेन वेदस्यापौरु
षेयत्वसुभयेषामपि समानं अत्र च प्रवृत्तानुकूलव्यापारत्वे प्रवर्त
नान्ते सत्वेनोः त्वेवोपायिस्तस्मिन् विधिपदशकोपितदाश्रयवि
शेषोपस्थितिर्निर्वादिता एव अनुकूलव्यापारत्वे वा शक्यं प्रवृत्तं प्र
स्वाख्यातत्वेन शक्यं तरलभ्यपव दंतीत्यत्र संवेधिनिमतपथं
प्रकृत्यर्थे देशवत् फलसाधनता बोधपत्रप्रेरणानामेव ऊर्ध्व
न प्रेरको विधिरतः फलसाधनत्वे च प्रेरणात्वेन विधिपदशकोति
मेव ताचार्याः फलसाधनताचार्यभावनात्पलभ्ये तत्प्रक
श्ममेव च पक्षपाथं सारथिप्रभृतयः पंडिताः प्रतिपन्नाः शोपति

घटानामपिकेषोचिदिष्टसाधनतावादेनैवमतेनोपपादनीयः
 इहसाधनत्वेनखरपेणोवलिङ्गादिपदशकनप्रेरणानेनेतिनार्कि
 काः तत्रगौरवादन्तलभत्वादन्त्याः योग्यत्वाच्चदष्टाविषयसा
 धनत्वापेक्षयाप्रवर्तनात्तन्मनिल्लुङ्गश्चातद्विषययोःप्रवेशात्
 च्छातानस्यापिप्रवृत्तिस्तानवत्प्रवृत्तिहेतुत्वापातात् वस्तुगत्याय
 इच्छाविषयस्तत्साधनमिति शब्देनप्रतिपादयितुमशक्यत्वात् सा
 धनत्वमात्रमेवशक्यत्वेन नैववर्षयेतोपस्थापितयाप्रवृत्त्यासह
 क्रम्यातदन्वयसंभवेपदोत्तरोपस्थापितस्वर्गासहवाक्येनतदन्व
 याः संभवात् प्रवर्तनात्पदपर्यवसानेकत्वावाक्यसंवाधात्प्र
 त्ययकृतेःपदकृतिनोपिवलीयस्त्वनपञ्चनायजेतेत्यप्रकृत्यर्थेप
 शुविहायप्रत्ययार्थेनकरणेनसहैवेकत्वस्यान्वयादेककरणोपसृति
 निवचनव्याख्याकृतेगत्वमेकत्वस्यस्थितिकिसुवक्तव्येपदोत्तरसम
 भिव्याहाररूपादाकादलीयस्त्वमितिवाक्यान्वयलभत्वाच्चनेष्ट
 साधनत्वरूपः तथाहिप्रवर्तनाकर्मभूताश्रुषप्रवृत्तिरुपायभा
 वनाकिंकेनकथमिच्छाप्रवर्तनीविधिनालभ्यतेनप्रतिपाद्यतइत्य
 केषाक श्रुषरुषार्थकर्मिकायांचतस्रोप्रवर्तनान्नपपत्तेरेकपदे
 पस्थापितमण्पुरुषार्थधातुर्थविहायभिन्नपदोपात्तसमविशेषण
 मपिकमिपदसंबन्धेनसाध्यतान्वययोग्यस्वर्गमेवपुरुषार्थसं भाव्य
 तथात्वेनेनियमात् स्वर्गकामयतेस्वर्गकामशक्तिकर्मणिद्वितीया
 याश्रुतमेतत्वात् यजेतेरकर्मकत्वेनस्वर्गमित्युक्तेनचयाच श्रुतएवय
 त्रकमिपदेनश्रुतेतत्रापितत्कल्पते यथाप्रतिनिष्टेतिहवाय
 एतारात्रीरुपयेतोत्पादोप्रतिष्ठाकामारात्रिसत्रमुपेपुरिमादिप
 वेचल्लभ्यभावायांतस्यसमानपदोपस्थापितोधातुर्थपदकरणा
 न्यात्वेतिभावांशस्य कमिविषयेणावरुहत्वात् सखिभक्तियो
 गोधातुर्थनामये येनोतिष्टोमादौतृतीयाश्रवणात् यथापिनाम
 येयेद्वितीयाश्रुते तत्रापियस्यानुशासनेनतृतीयाकल्पनात्त
 उक्ते मन्त्राभावाकारिणिहोत्रेजहोतीतिरृतीयार्थेद्वितीयेति श्रु
 तएवतेः प्रकृतिप्रत्ययोप्रकृतिप्रत्ययार्थसहजसंयोगः प्रत्ययार्थः
 साधनत्वेनप्रकृत्यर्थोपस्थापितेनेतिप्रत्ययार्थभावनाप्रतिधातुर्थस्य।

श्री-
गी-सी
सु-

गुणानेन करणत्वमुक्ते आख्यातं क्रियाप्रधानमिति वदन्ति निरुक्त
कारण्येन देवोक्तं भावार्थाधिकरणेन च तथैव स्थितेनेन सर्वत्र प्रस
पार्थप्रतिपातार्थस्य करणत्वेनैवान्वयनियमः अतएव गुणवि
शिष्टया तर्थाविधौ या तर्थाववादेन केवलं गुणविधौ च स तर्था
लक्षणविधौ विप्रकृत्य विषयत्वे च यथा सोमेन यजेतेति विधि
एविधौ सोमवता योगेनेति दधातुहोतीति गुणविधौ दधिमता
होमेनेति नामधेयान्त्वेन सामानाधिकरण्योपपत्तेर्या तर्थाववा
त्रविधानाच्च तत्समर्थलक्षणानवाविधिविप्रकर्षः तदेव ज्योतिष्टो
मेन यजेत स्वर्गकामश्च आख्यातार्थो भावयेदिति किमित्याकां।
तायां कमिविषये स्वर्गमिति विधिश्च तेर्वलीयस्त्वादाकां ताया उ
क्तत्वाच्च तथा चास्थितेष्वप्यायेततः केनेत्यपेक्षिते योगेनेति
रतीयेत पदसमानाधिकरणत्वात् करणत्वेनैवान्वयनियमाच्च
किञ्चात्रैव अपेक्षिते ज्योतिष्टोमेनेति तत्रास्तेत्यर्थः शब्दादत्रापि स्थि
तोपि ज्योतिष्टोमशब्दो भासत एव शाब्दबोधे अवगोचोपस्थापिता
स्त्वामर्थवशात् नामधेयान्त्वेन विभक्त्यर्थोद्धारं न निवाच्यमान्त्वे
यश्च तेन स तर्थाववादेन मन्त्रेणैव ज्योतिष्टोमशब्दवत्तेन न्वयला
भः तथा च कविप्रयोगः हिमालयो नाम नगाधिराज इति हिमाल
यनामवानित्यर्थः एवं इह प्रभिनव कमलोदरे मधुनि मधुकरः पि
वतीत्यादाकरहीतसंगतिकैकपदवतिवाक्ये मधुकरादिपदे स्वरूपे
गौवभासतेनामधेयवत् नार्थस्य पस्यापयति प्रागरहीतसंगति
कत्वात् अतएव मधुकरशब्दाच्च शपिलक्षणानात्वयः शुका
ज्ञानस्वरूपकत्वालक्षणानस्य स्वरूपतस्तु शब्दे भाते वाच्यवाचकसंवे
धः पश्चात्कल्पते संसर्गनिर्वाहयेति नदयेवाकार्यः ज्योतिष्टो
मनाम्नायोगेन स्वर्गमिष्टे भावयेदिति कथमित्यपेक्षिते प्रकृति।
लिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिः सामवायकारादुपकार।
कांग्रामसृतेति विरुद्धो प्रकृतिवदित्यपवधेन निमित्तयथाश
क्तीत्यपवधेन समाख्यात्वाभिप्रतिनिधायापीति यावन्नायत्नं भूतत्वा
रां एवं च यागस्य स्वर्गावलित्रभावनाकरणत्वेन स्वर्गकरणत्वं
करणत्वेन च साक्षात्कारव्यापारविषयत्वरूपं कृति साधनं प्रकृति।

तस्याभ्यासभ्यासश्चित्तं भयमपि न लिङ्गादिपदवाच्यं सुप्रतिपत्तिः
 स्वमर्थवदिति न्यायात् अतन्वयाच्च दृष्टसाधनमिति समाप्तेऽप्याभू
 तमिष्टपदस्वर्गकामशतिसमासोत्तराणाभूतेन स्वर्गपदेन कथमन
 न्वियात् ३४ स्वर्गसाधनमिति नदिराजपुरुषोवीरपुत्रश्चत्वारोप
 दराजपदयोरन्वयोऽस्ति पदार्थः पदार्थेनान्वेति नतु पदार्थेकदेशेने।
 नित्यायात् कस्याविभक्त्यंतज्योतिषोमादिनामपेयानन्वयप्रसंगादि
 दोषाश्चास्मिन्पक्षे दृष्ट्याः एतेनेष्टसाधनत्वमनिष्टसाधनत्वे क
 न^५ निसाधनमिति त्रयमपि विध्यर्थः ३५ पाले प्रतिगौरवादर्थवादानो
 सर्वथा वैयर्थ्यापत्तेः अतएव कृति साधनत्वमात्रं विध्यर्थः ३५ पिन।
 भावनाकराणां नार्थलभ्यत्वादिसक्तैः प्रलौकिको नियोगस्तलो
 किकत्वादिन विध्यर्थः पराक्रान्ते चात्र सूत्रिभिः तस्मादनन्तलभ्याल
 बुभनाचपेरोवल्लिङ्गादिपदवाच्येति स्थिते प्रवर्तकं तज्ज्ञाने वाका
 र्यमयी दालभ्यमस्य देवसर्वेषामपि वादिना आख्यातार्थपवचवि
 शेषतया भासते नथातर्थी न नामार्थः स्वर्गकामो वेति चोक्त्या
 यमेव तेन च यागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकामशतितार्किकमते
 पुरुषविशेषकवाक्यार्थज्ञानमणालसंज्ञेपेण मते भाट्टमिदम
 शेषपादिते यदकृत्यमिदामतदनुसंधेयमाकरात् ३६ दानीना
 ३७ ॥

सदानंदी टीका ११

क्रियाहेतुतया शोक्तमपि स्थानादिपंचकं कर्मासंस्पर्शानां तद्वदा
 त्तनस्तदिदस्तथा १ प्रोच्येदानीं तमेवार्थज्ञानज्ञेयादिभेदतः त्रय
 ण भेदाद्याख्यातुं सचपक्रमते हरिः २ वस्तुभानक्रियाज्ञाने ज्ञेये
 तस्यास्तिकर्मव तस्याप्रयापरिज्ञानाभोक्ता बुद्ध्यामुपादिकः ३ च
 याणां सन्निपातेन प्रारंभः सर्वकर्मणां अतएव त्रयं प्राह सर्वकर्म
 प्रवर्तकं ४ चोदनेति क्रियायाः प्रारंभप्रवर्तकं चोदनाचोपदे
 शाश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः ५ इमे वंशावरोभा चोदनानिर्णयः
 कृतः पंचप्रेरणीयत्वे प्रकृतमनात्मनः ६ नात्मनश्चेति मभिप्रा।

श्री-
गी. टी.
प्र.

१३

यस्य विधेयं किं नो हेतुः वाह्येन्द्रादिकरणं तत्साधकं तमेव स्ते ७
 येन स्येन च च्यादिकरणं विधेयं स्ते क्रियाया अपमानं यत्कर्तुं
 रमेतमीप्सितं ८ तत्कर्मोच्यते तच्चोत्पाद्याणां विचित्रं स्वतंत्रः
 कारकैरमेव प्रयोज्यः स्वयं हि यः ९ समस्तकारकाणां च कर्ता स।
 स्यात्प्रयोजकः निर्वर्तकः क्रियायाश्च विद्विजे स्थिरं यत् १० कर्म
 संग्रह्यते चास्मिन् समवेतीति संग्रहः कर्मप्रयोगस्य विविधार्था
 दिति प्रयोगात् ११ संप्रदानमपदानमाधारश्च येन १२ येन भूत
 मनेनोक्तं कारकं बहुधा क्रिया १२ नत्वात्मनि क्रियातीते सकृदस्या
 यतस्त्विति कर्मप्रयस्य कर्मानुपेक्षकश्च सर्वतः १३ कारकात्म
 नया तद्देशाणां तया तथा प्रकारकस्वभावो येषां तातीति किं।
 योचतः १४ सर्वकर्माद्यसंश्लेषाभिप्रायो हेतुर्विभोः १५ ॥ १६ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

समाप्तः सात्विकस्यागोपणादनोपयोगी आत्मनोऽकर्तृत्वोपपाद
 नप्रकारः अत्राह सात्विकः यदुक्तं पेचैते तस्य हेतवश्च नित्यचोक्तं न हे
 तीति तन्महामहे नह्यपरिणामी चेत्ततः परिणामकस्य का।
 पिकादिभेदेन विविधस्य कर्मणाः कर्ता भवतीति वक्तुं प्रयुज्यते यत्त
 न निवर्थात इति भोक्तृत्वमपि प्रमात्यातेन तत्र महामहे नहि
 ज्ञात्वा तदयः स्वप्रयुक्ता एव चरादीनिर्वर्तयेति किं न भोक्तृपुरुष
 प्रयुक्ताः अस्या भोक्तृणां मभावे यथैव तत्प्रवृत्तिरित्यापनति य
 वेप्रयत्नमात्राभेदाः कर्त्रादयः पुरुषस्य भोगापूर्वासाधनप्रयुक्ताः
 सर्वाणि कर्माणि निर्वर्तयेति तस्मात्पुरुषस्य भोक्तृत्वभावत्वाद्
 कर्तृत्वानुसंधानपूर्वकमपि कर्तृत्वकर्मभोक्ताः वक्ष्यमेव भोक्तृत्वा
 भितिसात्विकस्यागोपिकर्मत्वे पवचनमसंगतमिति अत्र प्रतिवि
 धेते ज्ञानं ज्ञेयमिति ज्ञानं ज्ञायते प्रकाशने वस्तुतत्त्वमनेनेति प्रस
 तादिप्रमाणजस्योचरादिप्रकाशः सच वर्तमानो नीतो वा ज्ञेयेवो
 यविषयो चरादिः परिज्ञाता विषयी साभासधीरूपो यो भोक्तृत्वव
 ने एवैव प्रकारत्रयवतीति विधा कर्मणां चोदना त्रयं समचित्ते स
 त्कर्माणि प्रवर्तकमिति सार्थः समपि ज्ञेये ज्ञानं वा ज्ञाने प्रवृत्तं न पप

ज्ञेः ज्ञाने ज्ञातरि च सति देशकालव्यवहिते ज्ञेये प्रहसन्नुपपत्तेः
 सम्यक्संस्कारात्मके ज्ञाने ज्ञेये च सन्निहिते तथापि सप्रमो प्रमा
 त्रभावात् प्रहस्यदर्शनादेतत्र ये त्रिदं विष्टे भवदस्योत्पाये संसत्।
 हानोपादानोपादानोपेक्षावद्विद्वयकार्यजनयित्वा हानाद्यनुकू
 लेषाणोरे प्रवर्तयतीति कर्तृपदाभिधेयमित्यर्थः चोदनेति कर्तृरि
 नेषादित्यप्रत्ययान्तत्वेन चोदनाशब्दः कर्तृवाची लिंगेन विव।
 क्षिते लिंगमशिष्यलोकाश्रयत्वाल्लिंगसेति वा तथा करणमिदि
 यं कर्मतेन यत्क्रियमाणो विषयग्रहणं कर्ता पूर्वोक्तपदपरिज्ञा।
 ता एतत्र ये समरिते सत्कर्मसंग्रहः कर्माणः इति ततमस्य भोग्य
 स्य संग्रहः संग्रह्यतेः सित्त्रितिसंज्ञेयस्यानं भोक्तेत्यर्थः सम्यपि भो।
 क्तिकरणोचक्रियो विना भोगा संभवात् क्रियायाश्चाश्रयविना
 स्वहृत्पात्ताभावाच्च यस्याकरणविना भोक्तृत्वो गकर्तृत्वानुपपत्ते
 अतत्र ये मिलिते सत् भोक्तेस्तु चतसर्थः तथा च श्रुतिः श्रुते
 दियमनो पुक्ते भोक्तेत्याहुर्मनीषिणा इति इदियं प्रसिद्धं मनश्च तेन
 बुद्धिरेव रस्यते पुक्ते इदियद्वारामतेर्भोगेन सह संवेद्यक्रिया इदि
 यंच मनश्च पुक्ते चेति विग्रहे इदियमनो पुक्तमिति हेतुः कवजावः
 एतत्र ये भोक्ता श्रुतेत्याहुर्मनीषिणा इति श्रुत्यर्थः एवं हि श्रुतिस्त
 नोप्याख्याने तयोर्मूलमूलिभावोपपत्तेनामप्या तथा च कर्तृत्वत्
 भोक्तरपि श्रुतात्मगणपतितत्वाद्भोक्तृत्वभोगकर्तृत्वमिति निर्वच
 नायः कर्ता स एव भोक्तेति प्रणिपादनादहमकर्ताः भोक्तेति चानुसं
 धानपूर्वके कर्माणि कुर्वतः कर्तृत्वभोक्तृत्वकृतः कर्मलेपो नास्ती।
 तिसिद्धे भाष्यस्याप्येवार्थः येन करणं क्रियायाः साधकतमे देश
 विधेवापि मनोबुद्धिरप्यमानरे कर्मकर्तृरीप्सिततमं क्रियया व्याप्य
 मानं उपायमाप्यविकार्यं संस्कार्यं चेति चतुर्विधं कर्ता कारकांतर
 प्रयोजकश्चिदविद्वेष्टिः एतत्र ये कर्मसंग्रहः कर्माश्रयः कर्तृत्यर्थः
 तथा ज्ञानविषयप्रकाशनशक्तिः ज्ञेयविषयः परिज्ञाताज्ञानाश्रयो
 भोक्ता एतत्र ये कर्माणि प्रवर्तयतीति व्याचक्षते तेषामपि व्यात्मानक
 र्ता नापि साख्यानामिव भोक्तृत्वेन प्रकृतेः प्रवर्तक इत्येवाप्यतथापि।
 क्रियाया व्यापमानसंबन्धमाणा सात्त्विकादिभेदान्दस्य चत्वारि रूपस्य क

श्री-
गी-टी
प्र

मृणः कर्तृकोटिप्रवेशयोगः तस्य क्रियाप्रयत्नमात्रविवक्षाये
प्रकृते तत्कथनानुपयोगश्च स्पष्टः । तथा प्रसाकेतचटादिव्याप
कक्रियायाः कर्मशब्दाच्च ते मांवे कर्तृकोटिप्रवेशश्च क्रियाक्रिया
वतोर्यमर्थमिणोरभेदापेक्षया युज्यते तथा ज्ञाने प्रकाशनक्रिये
निमित्ते क्रियाश्चेस्मिन् प्रवर्तकज्ञानांतरस्यापेक्षेति तत्र तत्रास्य
न्यस्यापेक्षेन नवस्याडर्निवाय १८ ॥

ज्ञानं टीटीका १३

सामस्तेन सर्वेष्वेव कारकेषु सत्सु क्रियया निष्पत्तिर्न ते कस्मि
न्कस्मिंश्चिदस्ते इति दर्शयति चक्षुषात्वरूपं पश्येत्मादिकं क
र्मणि प्रवर्तकमात्रवचनं कर्मत्वोदना ज्ञानेनैव परिज्ञाते भे
देन त्रिविधा त्रितयसंयोगादेव सिद्ध्यति न ते कतराण्ये तथा
हि ज्ञेयं वस्तु येनेन्द्रियादिना करणेन ज्ञायते तज्ज्ञानं यो हि जा
नानि स परिज्ञाता ज्ञेयवस्तु परिज्ञानकर्ता पुरुषः तस्मात्क
र्मसंग्रहः कर्मणः ज्ञानादिसंबन्धेन ग्रहणं करणं कर्मकर्तृ
ति त्रिविधः त्रयाणां संबन्धेन सामस्तेन समुदायेनैव भवति
न ते कतराण्येव्यस्तत्वेनेत्यर्थः तथा हि चक्षुषात्वरूपं पश्ये
ति दर्शनक्रियानोदनायां चक्षुषेति अनिशयितं करणसाथ
कं करणं तृतीयान्तम् रूपमिति क्रियया प्राप्तमिष्टं कर्म हि
तीयान्तम् त्वमितिकरणस्य कर्मणः प्रवर्तकः क्रियायाश्च
सम्पादकः प्रथमान्तः कर्तेति तस्मात्करणदिसाधारणे
न कर्मसिद्धौ तत्कथं केवलं प्राप्ता कर्तेति वाक्यान्वयः १८ ॥

रामके टीटीका १३

अत्र प्रथमेन कर्मशब्देन ज्ञानात्मिकायाः क्रियायास्तन्मिलने फ
लमुच्यते कारणेन कार्योपचारात् तेन तादृशे क्रियाफले विष
ये अधीनत्वात् त्रिप्रकारावोदना प्रवर्तना त्रीणानि तन्मिलने फलं ज्ञा
नात्मकक्रियाफले वोदयति प्रवर्तयंतीत्यर्थः कानि त्रीणि ज्ञानं
येन ज्ञायते तदिन्द्रियादि ज्ञेयं च ज्ञायते सुखदः खनीलपीता
दि परिज्ञाताफलमिदं यो ह मिदं सुखदः स्वादि जानामीत्यथव
स्यति त्रयाणामेवां सामग्री तन्मिलने फलवोदयतीत्यर्थः एव

मेव कर्मणि कर्मफलेन न कार्यनिवृत्तिस्तदणो संग्रहो येन संगृह्यते
 स्वीक्रियते सोऽपि विविधस्वीकृतानि संग्रहयन्तिकाणि करणं हस्ता
 दिकर्मवृत्तादिकार्यविषया चेष्टा कर्ता वृत्तादिव्याप्तकर्मकारादि
 पतञ्जितयसामग्रीवशाद्गुहादेः कार्यस्य स्वरूपनिवृत्तिस्तदणो भव
 तीत्यनेन कीदृशितानादीनियोगविषयाणीति प्रकान्तप्रतिपाद
 यितमाह १८ ॥

लामिका वस्तुपरीटीका

ज्ञायते नेनेति ज्ञानमिन्द्रियादिके ज्ञेये यज्ञायतोस्तु खड्गः खनी १५
 लपीतादि परिज्ञाताज्ञानामिकायां क्रियायां स्वतंत्र इत्येवं कर्म
 णः क्रियायां प्रोदनाप्रवृत्तिहेतुः तथा करणं साधकतमं हस्ता
 दि कर्मक्रियानिर्वर्तकवृत्तादि कर्ता क्रियानिर्वर्तक इत्येवं कर्मणः
 क्रियायाः संग्रहः निष्पत्तिहेतुना संक्षेपः १५

पंचोत्तरीका

अथेरा नी पूर्वोक्ताधिष्ठानादिभिः पंचभिरारम्भमाणानां प्रवर्तक।
 माह ज्ञानमिति ज्ञानमविशेषेण सर्ववस्तुविषये तथा ज्ञेयमवि
 शेषेण सर्ववस्तुपरिज्ञातायाधिष्ठिततणा अविद्याकसितोभोक्ता
 एतच्चयं विविधं विप्रकाराकर्मचोदना कर्मप्रवर्तना करणं साधकं।
 द्रियाणि दृशयन्तः करणमेकादशमनो बुद्ध्यादिकरणं उपायमा
 यं संस्कारं विकारं चेति चतुर्विधं कर्मकर्ता करणानामिन्द्रियाणां
 व्यापारकर्ता अथेति विविधः कर्मसंग्रहः सर्वकर्मप्रसिद्धसंग्रहयते १८

रागवीरसमिद्धाधिनी ॥

अक्तमेवार्थमुपपादयति ज्ञानमिति ज्ञायते नेनेति ज्ञानं निश्चय
 साधनं प्राप्तं ज्ञेयं तत्प्रतिपादितो धर्मस्तस्य च परिज्ञाताधिका
 रीत्येवं विप्रकाराकर्मणि कारणे कार्यपचारात् कर्मफले चोदना
 प्रवर्तना ज्ञानादिरयं कर्मफलं प्रवर्तयतीत्यर्थः प्राप्तं सुपदेष्टुः
 सकाशात्तद्व्येतदर्थं च परिज्ञायानुष्ठिते धिकारिणास्तद्वक्तृफलं
 भवतीति भावः यद्वा ज्ञानादिरयं सत्त्वैकर्मणि प्रवृत्तिविषयी भवं
 तीत्यर्थः प्रकारान्तरेण वाह कारणमिति कारणं येनातिशयेन कि

यसाध्यते तदुपधादिकं कर्म युद्धादिव्यापारविषयः कर्ता तद्या
पुनोधिकारीक्रियानिर्वर्तक इत्येवंविप्रकारः कर्मसंग्रहः श्रीरामे।
तानि स्वधर्मभूतं कर्मसंग्रहयंति स्वीकारयंतीति तदर्थः कारक
वयमेव सर्वक्रियाश्रय इति तात्पर्यार्थः १८ ॥

95

मधुभाष्य

ज्ञानमिति विविधा कर्मबोदना एतद्विविधमपेक्ष्य कर्म
विधिरिति विविधेत्युच्यते कारणानि संग्रह करणमि
ति कर्मसंग्रहः कर्मकारणसंक्षेपः अधिष्ठानादिकरण
एवातर्भूतं तथा सृष्टेदविलेपु ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञातिनं चाप्य
पेक्ष्य विधिरुपयुक्तः करणं चैव कर्ता च कर्मकारणसंग्र
ह इति प्रकर्तृत्वेऽपि विधिद्वारेण प्रसादादिच्छेद्यत्वेन
कारणैः कर्मद्वारा पुरुषाद्यैर्भवतीति ईश्वराधीनत्वेऽपि नि
धिद्वारा निपतस्तेनैव यदि चेच्छादिर्जायते तर्हि कारितमे
वेष्टरेण फलं च नियं वस्तुतोऽकर्तृत्वेऽपि आभिमानि
कं कर्तृत्वं तस्यैव स्वातंत्र्यजडमपेक्ष्यति च प्रवृत्तिविधि
वेष्ट्यर्थं सर्वत्रैतदनुभवोक्तप्रमाणसिद्धमिति नष्टयक
प्रमाणमुच्यते पुनः साधनप्रयत्नाय उपायभेदानाद १८

भाषा अनुवाद

कर्म में अभिनिवेश जो इच्छा और आशक्ति कहे तन मन से लगे रहना इन दोनों से रहित पुरुष हनन करके भी हनन नहीं करते और बन्धन को नहीं प्राप्त होते इस पूर्वीक्त वाक्यमात्र के कहने के लिये कर्म की विधि है और कर्म श्रेय कहे कल्याणकर है और कर्मफल आदि सबको त्रिगुणात्मक न देखे से उणातीत जो आत्मा तिसको इस कर्मविधि आदिके साथ ऊँच सम्बन्ध नहीं है इस कहने की अभिप्राय से कर्मविधि और कर्म श्रेय कहते हैं कि ज्ञान कहे यही इष्ट का साधन है ऐसा जो बोध और ज्ञेय कहे इष्ट के साधन स्वरूप जो कर्म और परिज्ञाता कहे ऐसे ज्ञाता का आश्रय भूत जो मनुष्य यही त्रिविध कर्मविधि कहे प्रेरणा है अर्थात् इसी प्रेरणा से लोग कर्म में प्रवृत्त होते हैं श्लोकाधी यह है कि कर्मविषयक जो विधि से उक्त रूप त्रिगुणात्मक ज्ञान आदि को अवलम्बन करके प्रवृत्त होती है यह उसी अध्याय के ४५ श्लोक में कहा है कि हे सर्वज्ञ त्रिगुणात्मक सकाम अधि-कारी के सम्बन्ध वेद में कहा है और करण कहे साधन और कर्म कहे कर्त्ता की अग्रज इच्छा की अधिक ई से किया जाय जो व्यापार और मर्त्ता कहे किया का करने हारा और सब कर्म सम्प-र्ण रूप से इसी में गृहीत होते हैं इस अध्याय के सूत्रन करने वाले पद को कर्मसंग्रह कहते हैं कारण कर्म कर्त्ता रूप तीन कारक ये क्रिया के आश्रय है और सम्प्रदान अर्थात् दान और अधिकरण ये तीन केवल परस्पर आक्रमण से क्रिया के प्रवर्तक हैं साक्षात् क्रिया के आश्रय स्वरूप नहीं है इसी से पूर्वीक्त तीन कारणों को क्रिया के आश्रय स्वरूप कहा है १८ ॥

दोहा

ज्ञान ज्ञेय ज्ञाता त्रिविध कर्म प्रेरणा दोष करण कर्मकर्त्ता
त्रिविध कर्मसंग्रह पदसोप १८ ॥

ज्ञाने कर्मवक्तृवत्त्रियेव गुणभेदतः प्रो
च्यते गुणसंख्यानं यथावच्छाद्यतामपि १५

शोकरभाष्य टीका १

अथेदानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां गुणान्मकत्वात् सत्त्वं
जस्तमोगुणभेदतः त्रिविधोभेदोक्तव्यश्चकारभ्यते ज्ञाने कर्मव
त्ति ज्ञाने ज्ञायतेऽनेनेति कर्मवक्तृक्रियानकारके पारिभाषिक
मीमित्तमे कर्मकतीचनिवर्तकः क्रियाणां त्रियेवधारणं गुणव
त्तिरिक्तज्ञाननगभावप्रदर्शनाये गुणभेदतः सत्तादिभेदेनेत्यर्थः प्रो
च्यते कथ्यते गुणसंख्यानं कापिले शास्त्रे कापिलमपि गुणसंख्यानं
शास्त्रेनरपि गुणभोक्तृविषये प्रमाणमेव परमार्थब्रह्मैकत्वविष
ये यद्यपि विरुध्यते तथापि तेहिकापिलागुणगोणव्यापारनि
रूपणोऽभिपुक्ताशति तच्छास्त्रमपि वक्ष्यमाणार्थस्त्वर्थत्वेनोपा
दीयतश्चिन्नविरोधः यथावद्यथात्मायं यथाशास्त्रे अत्र ताव
पि ज्ञानादीनि तज्ज्ञेदजानानि गुणभेदकतानि अत्र वक्ष्यमाणो
ऽर्थे मतः समाधिर्कविमर्थः १५ ॥

ज्ञानेदगिरिक्तटीका २ ॥

अनेतरस्लोकनवक्तृतामर्थमाह अथेति ज्ञानादिप्रस्तावानन
यमथशब्दार्थः इदानीं प्रस्तुतज्ञानाद्यवान्तरभेदापेक्षायामित्य
र्थः तेषां गुणभेदा त्रिविधे हेतमाह गुणान्मकत्वादिति वक्तव्योवक्ष
५ माणाः स्लोकनकेनेतिशेषः एवंस्थिते प्रथममवान्तरभेदप्रतिज्ञा
क्रियतश्चाह इत्यारभ्यतश्चिन्नविरोधे कर्तरीमित्तमे कर्मति यत्तत्परिभा
ष्यते तत्रात्र कर्मशब्दवाच्यमित्याह नेति गुणान्तिरेकेण विधान्तरे
ज्ञानादिषु नेति निर्धारयित्तमवधारणमित्याह अत्राति ज्ञानादी
नाप्रमेके गुणभेदप्रयुक्ते त्रिविधे प्रमाणमाह प्रोच्यतश्चिन्न ननु
कापिले पातंजलमित्यादिशास्त्रे विरुद्धार्थत्वादप्रमाणं कथमिह
प्रमाणं क्रियतेतत्राह तथापीति विषयविशेषविरोधेपि प्रकृतेः
यथासाध्यमविरुद्धमित्यर्थः यद्यपि कापिलादयोगाहतिवित्तारे

श्री-
गी-दी-
५-

९७

गौणवारेण भोगादेर्निरूपणेन निगुणानुपपत्तिरिति कथ्यते शेषं
शास्त्रमत्र प्रमाणीकृतमित्याशङ्क्याह तेहीति ज्ञानादिषु प्रमेकम
वान्तरभेदे वक्ष्यमाणेषु स्तस्य तेजान्तरेषु प्रसिद्धिकथने स्तति
स्तादर्शनकारित्वमनोपादानमिहोपयोगीत्यर्थः ततो यथाद
स्याविरुद्धार्थे निगमयति नेति यथावदितादिवाच्ये यथाया
यमिति ॥ ११ ॥

स्वामिकृत टीका ३ ॥

ततः किमत आह—

ज्ञानमिति गुणाः सम्पत्कार्यभेदेन सेव्यायेने प्रतिपाद्येते स्मि
न्निनिगुणसेव्याने सांख्यशास्त्रे तस्मिन् ज्ञाने कर्मवकर्ता च य
त्वेकं सत्तादिगुणभेदेन त्रिधैवोच्यते नामपि ज्ञानादीनि वक्ष्यमा
णानि यथावच्छृणु त्रिधैवेमेव कारो गुणत्रयोपापि चतिरेके।
गान्जनः स्वतः कर्मादिप्रतिषेधार्थः चतुर्दशे ध्यायेत तत्र सत्त्वं
निर्मलत्वादिगुणानां वेधकत्वात् प्रकारे निरूपितः समद
शेषध्यायेयजेते सात्विकादेवानि त्यादिना गुणानां कृतविधिव्यवभा
वनिरूपणेन रजस्तमः स्वभावपरित्यज्य सात्विकाहारादिसेव
या सात्विकः स्वभावः संपादनीय इत्युक्तमिह त्रिक्रियाकारकफ
लादीनामात्मसेवोपायानां स्तुतिर्दर्शयितुं सर्वेषां त्रिगुणान्मकत्वं
मुच्यते इति विशेषो ज्ञातव्यः ॥ ११ ॥

विश्वचभाष्य टीका ४ ॥

पुष्टेदाने क्रियाकारकफलानां सर्वेषां सत्वरजस्तमात्मकत्वा।
त्रैविध्यमुच्यते ज्ञाने हर्षोक्तं कर्मक्रियापेकं कर्ता ज्ञातानिवर्तयि
ता च त्रिधा त्रिप्रकारा गुणभेदेनः प्रोच्यते कथ्यते गुणसेव्याने
गुणप्रतिपादको शास्त्रे यथावच्छृणु तथो न नामपि ज्ञानादीनि
॥ ११ ॥

समानुजभाष्य टीका ५

ज्ञानमिति कर्तव्यकर्मविषये ज्ञाने च तदुपायमाने च कर्मनया
नृणां सत्तादिगुणभेदेनः त्रिधैवोच्यते गुणसेव्याने गुणाका
रिगुणने यथावच्छृणु तानामपि तानि गुणानां भिन्ननिज्ञानादी
नियथावच्छृणु ॥ ११ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

अथैषां दशममपि संक्षेपेण गुणभेदादोदं दशयितुमाह॥

॥ गणानां संख्याने निश्चयो यत्र तत्र सोऽस्योक्तो ते ज्ञानादिविविध
मव्यते यत्तच्छृण्वति सेरगतिः ज्ञानमित्यनेन ज्ञानैक्रियायांचय।
त्करणे तद्विविधमुक्ते एवं कर्मेति ज्ञेये कार्ये च कर्मेति ज्ञानात्कर्ता
चेन्नितत्र सर्वभूतेष्वित्यादिना स्लोकत्रयेण ज्ञानकरणास्पद्रूपमु
क्ते अतएव येनेति तृतीयाश्रयताच्च ज्ञानकरण सामान्यस्वरूप
मुक्ते नित्यतमित्यादिना स्लोकत्रयेण कर्मणो ज्ञेयकार्यरूपस्य द्वै
विध्यं मुक्तसेराश्रयादिना तृप्त्युक्तत्रयेण कर्तृद्विरूपस्य सौंदर्ये
ण स्वरूपं करणविशेषस्वरूपभेदप्रतिपादनार्थं बुद्धे सै वि।
द्योनिरूपिते तद्द्वारेण करणान्तराणामपि वैविध्यमुपलक्षिते
॥ करणेति निकर्तव्यत्वापेक्षादिति कर्तव्यताया अप्रत्यादिपंचक
रूपज्ञेयिष्यदाया हर्षमुक्ततादिविदिषाविविदिषयोऽष्टनि
साखाभ्यामाक्षेपात्तयोस्तैर्विध्यं

परमार्थप्रपादी टीका ७
ततः किमतश्चाह ज्ञानमितिगुणाः सम्प्रकार्यभेदेनाव्यायेते
प्रतिपाद्यतेयस्मिन्निगुणसंख्यानसंख्यशास्त्रतस्मिन्ज्ञानं च
कर्मचकर्तृचप्रत्येकं सत्तादिगुणभेदेन विधेयोच्यते तान्यपि
ज्ञानादीनि वक्ष्यमाणानियथा वक्ष्यामि विधेयेतेवकारेण गु
णत्रयोपाधिरितिरेकेणात्मनः स्वतः कर्मदिप्रतिषेधार्थं १५ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

इदानीं ज्ञानसौ यज्ञात्तद्व्यकरणकर्तृकर्मद्वयस्य च विविध
स्य विगुणात्मकत्वे वक्तव्यमिति तदभये सौ हि विगुणात्मकत्वे
प्रतिजानीते ज्ञानमिति ज्ञाने प्राग्व्याख्यातं कर्मक्रियाविविधः
कर्मसंग्रह इत्युक्तः कर्ता क्रिया निर्वर्तकः गुणाः सत्त्व रजस्त
मांसि सम्प्रकाश्या ये ते स्मिन्निति कुपिलोके सौ स्यात्सौ स्य गुणा सौ
ख्याते ज्ञाने क्रिया च कर्ता च गुणा भेदतः सत्त्व रजस्तमा भेदेन
त्रियैव प्राच्यते यथा वक्ष्याशास्त्रेण तानि ज्ञानादीनि यपि
च शब्दा तदेदं जानानि च गुणभेदकतानि च तदंशे तत्र सत्त्व

95

ऊसमवेजयेती दीका २

मधुसूदनी टीका १० ॥

+ ज्ञाने प्राग्व्याख्याते ज्ञेयमण्यैवोत्तर्भूते तानोपाधिकत्वात् ज्ञेयत्व
 एव कर्मक्रिया त्रिविधः कर्मसंग्रहश्च त्रयोक्ता चकारात्कारणा।
 कर्मकारकयोरेवोत्तर्भावः क्रियोपाधिकत्वात् कारकत्वस्य क
 र्ता क्रियाया निर्वर्तकं चकारात् तानाच कर्तुः क्रियोपाधिकत्वे
 पि एव कर्तृगणकयने ऊनार्किक भ्रमकाल्पितात्मत्वनिवारणा
 र्थं तेदिकर्तृवात्मेति मन्येते गुणाः सत्त्व रजस्तमोसि सम्पत्कार्य
 भेदेन व्याप्य तेषां प्रतिपाद्येते स्मि त्रिगुणसोख्यानेकापिलेशास्तेन
 स्मिन् ज्ञाने क्रियाचकनीवगणभेदतः सत्त्व रजस्तमोभेदेन त्रिधे

वप्रोच्यते पवकारो विधोतरनिवारणार्थः यद्यपि कापिलेशासु
 परमार्थब्रह्मैकतविषयेन प्रमाणं तथाप्यपरमार्थगुणगौणभेदनि
 रूपणोच्चारिकेषामाणेषु भजत इति वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थगुण
 स्यात्प्रोच्यत इत्युक्ते तत्रोत्तरेपि प्रसिद्धमिदं केवलमस्मिन्नेव तत्र
 इति स्तुतिः यथावत् यथाशास्त्रेण प्रोक्तं सावधानो भवता निज
 नादीनि अपि साक्षात् ज्ञेयं दत्ता तानि च गुणभेदकतानि अत्रैव मयो
 नरुत्तं द्रष्टव्यं च तदर्थं यथायेतत्तत्तन्निर्मलत्वादित्यादिना गुणानो
 वेयहेतुत्वं प्रकारो निरूपितो गुणातीतस्य जीवन्मुक्तत्वं निरूपण
 य समदर्शेषु न र्यजंते सान्त्विकादेवानि त्यादिना गुणकृतत्रिविधस्य
 भावनिरूपणो नासुरं रजस्तमः स्वभावे परित्यज्य सान्त्विकाहारादिसे
 वया देवः सान्त्विकस्वभावः संपादनीय इत्युक्ते इह त्वस्वभावतो गुण
 तीतस्यात्मनः क्रियाकारकफलसंबंधो नास्तीति दर्शयितुं तेषां स
 र्वेषां त्रिगुणात्मकत्वं मेव न द्रष्टव्यं तस्मिन्नेवात्मसंबंधिता स्यादि
 त्युच्यते इति विशेषः

सहानंदी टीका ११ ॥

ज्ञानादिक्रियाशयकरणादिक्रियाच वक्तव्यं त्रिगुणात्मकमि
 त्यपक्रमते हरिः १ ज्ञाने प्रागेव व्याख्यातं ज्ञेयमंतरंगतेति ह ज्ञानो
 पाधिकतायस्मात् ज्ञेयत्वस्य तत्तत्तथा २ कर्मशब्दात् क्रियाशब्दावका
 रादुभयोरपि अंतर्भावः क्रियायां स्यात्करणाच्च कर्मणः ३ क्रियो
 पाधिकतायस्मात्कारकत्वस्य सर्वथा निर्धर्तकः क्रियायाश्च कर्ता
 ज्ञाता च चीत्रथा ४ गुणाः सत्तादयः सम्यक्ख्यायंते सिद्धिकापि
 ले शास्त्रे त्रिविधभेदेन सत्तादेः प्रोच्यते यतः ५ यथा शास्त्रेण प्रो
 क्तं सावधानो भवेति च यद्यपि कापिलेशासु ब्रह्मैकतनिरूपणो ६
 अप्रमाणं तथाप्यत्र गुणगौणनिरूपणो व्यावहारिकप्रामाण्यभज
 ते चेत्पदोषकृत् ७ ॥ ११ ॥

नीलकंठी टीका १२

सर्वसोकोक्ते ज्ञानादिषु द्वैपरित्यागाकर्तृत्वैकपदेति परिणीष्टः

श्री-
गीटी-
प्र-

११

पेचतेषां सर्वेषां शक्तत्वेन त्रिगुणात्मत्वे प्रामेय्यकरणयोजनयोश्च
रुज्ज्वलकल्पयोः परिसंख्यार्थत्रयाणामेव प्रत्येकत्रिविधत्वे विचरीते
प्रतिजानीते ज्ञानमिति ज्ञाने कर्मकर्ता चेति त्रयमेव गुणभेदतस्थितान
तत्रैयकरणो गुणसंख्यानैकापिलेशास्ते यद्यपि तत्र एकस्यां प्रमदायो भ
र्तुः संख्यजायते तत्र प्रतिमस्याः सत्त्वोद्भूतत्वात् तामविदतश्चैत्रस्य दुःख
जायते तत्र प्रतिमस्याः रजउद्भूतत्वात् तस्यामेव सयत्न्या देवस्तो प्रति।
तस्यास्तमउद्भूतत्वात् प्रमदयेव सर्वभावाद्याख्याना इति कापिलानां
ज्ञेयकरणयो रपित्रैविध्यं प्रसिद्धं तथापि प्रमदादय एकस्यैव संसो नि।
मितभेदेन प्रीतिदुःखद्वैषविषया अपि भवेतीति पूर्वोक्तवद्व्यायानिर्म
लत्वात् प्रीत्यादीनां कर्तृसमवायितया प्रतीयमाना नामालेवनभूतायाः
प्रमदायाः प्रीत्याद्यात्मकत्वे कल्पयित्वा तत्रैव तत्रैव भगवता तयोस्ति
विधत्वे व्याख्यायते अन्तरार्थः स्पष्टः १४ ॥

ग्रानदीटीका ११

गुणभेदतः गुणानां सत्त्वादीनां विभागात् गुणसंख्यायने स्वरूप
भेदादिकथनेन विचार्यन्ते यस्मिन्निति गुणसंख्यानैशास्ते १५

रामकंटीटीका १४

प्रतिपादितस्वरूपं ज्ञानादिविषयं च तद्गुणसंख्यानैर्गुणानां स्वरूप
भेदकथनेनैकैस्त्रिधा विभिः प्रकारैः सत्त्वादिगुणभेदाद्योच्य
ते कथ्यन्ते तद्विद्विज्ञानानि ज्ञानादीनि मत्तोपि यथावत् सम्यगुच्यमा
नानि सात्विकराजसतामसभेदेन प्रत्येकं विप्रकाराण्यवधारय
येन तानि प्रवृत्तानि प्रत्यभिज्ञास्यसि तत्र ज्ञाने विविधमाह तत्र सा
त्विकं तावत् १६ ॥

लासिकी सुगुणीटीका

ततः किमत आह ज्ञानं कर्मकर्ता चेत्येतत्त्रयं प्रत्येकं सत्त्वादिगुणभेदेन गुणानां
संख्यानानि प्रयो यत्र तत्र सात्त्विकीयसिद्धौ ते प्रोच्यन्ते तामपि ज्ञा
नादीनि वक्ष्यमाणानि यथावत् १६

पंचोत्तरीका

अथेदानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां विगुणान्तरकलात्सत्ता
दिगुणभेदतः त्रिविधो भेद उच्यते ज्ञानमिति वपुनः ज्ञाने कर्मव
पुनः कर्तृपक्षक्रियाकारकफलान्तरकगुणभेदतः सत्तादिगुणभे
देन सर्वत्रिविधा विभक्तः गुणसंख्यानेकपिलशास्त्रे त्रिविधे वृत्ति
प्रकारमेवोच्यते नामापि यथावच्छृणु १५ ॥

रणावीर समिद्धोत्थिनी

ततश्च किमित्याह ज्ञानमिति ज्ञानादियं सत्तादिभेदेन विप्रकारं
प्रोच्यते गुणविभागविद्विदिति शेषः गुणसंख्याने गुणाः संख्या
यंते स्मिति व्युत्पत्त्या यदुर्वेदशास्त्रे तानि वमतोपियथावच्छृणु
नतिरिक्तत्वेन पुरावधारय १५ ॥

मधुभाष

ज्ञानमित्यादिना गुणसंख्याने गुणगणनप्रकरणे य
कं भावं विसृज्य परकृतं दोषं दीर्घकालकृतमप्यनुवितं
यः सूचयति स दीर्घसूत्री परेण यः कृतो दोषो दीर्घका
लकृतोपि वा यस्य सूचको दोषो दीर्घसूत्री स उच्यते
इत्यभिधानात् यद्यर्थतनियमाभावो राजस्याः अन्य
थातामसस्याभेदाभावात् नैकस्य सिद्धिर्नैकस्य फल
योगसिद्धिं यथायेनोपायेन सिद्धिर्प्राप्ता ब्रह्माप्नोति त
थानिबोधयथा सिद्धिर्ज्ञानस्य परानिष्ठा ब्रह्मभूया यक
त्यते ब्रह्मणि भावो ब्रह्मभूयं ब्रह्मणि स्थितिः सर्वदा तत्स
नस्तेत्यर्थः पुनरंतरंगसाधनानुक्तोपसहरति १५

भाषा अनुवाद

अवक्रिया कारक औ फल को गुणात्मता से सत्त्व रज तम कृत त्रिवि
थ भेद कहा चाहते है इस अवेक्षा पर कहते है कि इसीमे गुणकार्य
भेद से संश्लि प्रतिपादन करके कहते है इस अर्थ का सूचन करने
वाला संख्यान करे सोखशास्त्रु तिस मे सात्विक आदि गुणभेद क्रम
से तथा कार्य के द्वारा ज्ञान औ कर्म तथा कर्ता ये प्रमेक त्रिविध
स्वरूपकहे गये है सोई मे यथावत् कहता हूं निनको भीतम अवगा
करो १५ ॥

टीका

ज्ञान कर्मकर्ता त्रिविध होत भेद गुण सोय कहियत
गुणसंख्यानमे यथावत् स्वरूप सोय १५

सर्वभूतेषु येनैकं भावमवधारयतीत्येते अ-
विभक्ते विभक्तेषु तद्वद्विद्विषयिके २-

शोकरभाष्य टीका १

ज्ञानस्य तावत् त्रिविधत्वं सूच्यते सर्वेति सर्वभूतेषु अयत्ना
दिष्ट्या वारंतेषु भूतेषु येन ज्ञानेनैकभावे वस्तुभावशब्दो वस्तु
त्वी एवमात्मवस्तुमिदं अयमेव नयेति स्वात्मना तदहमिणा वा कूट
स्थे निरुपमिमर्थः ३ इत्येते येन ज्ञानेन पश्यति तच्च भावमविभक्ते
प्रतिदेहे विभक्तेषु देहभेदेषु न विभक्ते तदात्मवस्तुव्योमवन्निर
न्तरमिमर्थः तत् ज्ञाने अहेतात्मदर्शने सात्त्विकं सम्पद दर्शने वि
हीति २० ॥ आनंदगिरिकृतटीका २

आनंदगिरिस्तटीका २

ज्ञानादीनां प्रत्येके त्रैविध्यं ज्ञातव्यं प्रतिज्ञाय ज्ञानत्रैविध्यार्थं च
कत्रयमवतारयति ज्ञानस्येति तत्र सात्त्विकं ज्ञानमप्यस्यति स
र्वेति भूतानि कार्यकारणात्मकास्तु पाधिजातानि अहिनीयमखं
दैकरसे प्रत्यगात्मभूतमवाधितन्त्रे ज्ञेयत्वेन विवक्षितमित्याह
एकमिति विवक्षितमवग्रहं संक्षिपति कूटस्थेति प्रतिदेहमवि
भक्तमित्युक्ते व्यतिक्ति विभक्तेष्विति तत्तत्ज्ञानमित्यादिव्याकरोति
ग्रहेतेति २० ॥

स्वामिभूत टीका ३

+ तत्र तत्त्वज्ञानस्य सात्त्विकादित्रैविध्यमाह॥

+ सर्वभूतेष्विति विभिः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विभक्तेषु परस्परैव्याहृतैश्च विभक्तमनस्य तमेकमवययंति विकारेभावे परमात्मतत्त्वेन ज्ञातेनेह तेन आलोचयति तज्ज्ञाने सात्विके विधिः ॥

॥ विशाखभाषटीका ४

श्रुत्यादिस्थावरांतेषु येन ज्ञानेन एकं भावं शब्दो वस्तु वाची एक
मात्स्यनस्तत्त्वमित्यर्थः इदं तैष्यति येन ज्ञानेन कथं भूते भावम
विभक्तमपि भिन्ने वस्तु आदिस्थावरांतेषु भूतेषु देहभेदेषु व्योमवन्नि

श्री.
गी. ता
री. अ.

रेतरेसाधुज्ञानेविदित्वातिकेसत्त्वनिर्घते २- ॥

समानजभाष्य टीका ५

सर्वभूतेष्विति ब्रह्मणस्तत्रियब्रह्मचारिग्रहः स्यादित्येतावि
भक्तेषुभूतेषुकर्मधिकारिष्वेनज्ञानेनैकाकारमात्माविभावेन
जायविभक्तं ब्रह्मणवायनेकाकारेणपिभूतेषुमितदीर्घादिवि
भागवत् सज्ञानेनैकाकारमात्मानेविभागतद्वितेयवायंवा
यस्वभावेणपिसंयुक्तेषुविभक्तंफलादिसेगानहंचकर्मधिकारवे
लायामीदनेतज्ञानेसात्त्विकेविदि २- ॥

शुभिनवगुप्तकृत टीका ६

धृतेष्वेत्यनेनसत्त्वविदा

नीमित्यनेनचोक्तमितिदहा॥

स्पष्टार्थ २- ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रण टीका ७ ॥

अथसात्त्विकेज्ञानमाह सर्वभूतेष्विति सर्वेषुभूतेषुब्रह्मादिस्था
वरोतेषुविभक्तेषुनामरूपकर्मभिः परस्परव्यावृत्तेषुषुविभक्त
मनुष्य तेषुदपदादिषाकाशमित्येकमहितीयमययानिर्वि
कारेभावेसदृशेपरमात्मतत्वेनेतनेशालोचयतितज्ञानेसात्त्विके
केविदि सात्त्विकादिकसंपादनमाहारादिकेर्ष्वेकोकेमेव अ
तिरपिज्ञानपथी यदैतत्रपश्यतिपश्यन्ततदृष्टेयोनपश्य
ति नदिदृष्टृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेः विनाशितान्नततद्विती
यमलिततोमहिभक्तंपश्येदितिभाष्ये अविनाशीश्वरेवाय
यमात्मानुक्तिनिधर्माभावांससर्गस्तस्यभवतीतिश्वरमात्म
नोविनाशितद्वेतीनाचतदाश्रयवर्तितसकृतदेवदृष्टयनियेत
मात्माने यदा प्रकारेतेरेणोदियादिज्ञानपश्यतिकेसात्मनैवा
त्मानेपश्यतिअथतथातेनात्मानेपश्यन्नपिपतत्तरोवर्तिपदा
६५ श्वदेष्टव्यमित्याकारेणानपश्यतिद्विगमात्कारणारात्मदृष्टः
पुरुषसदृष्टेर्विपरिलोपोनविद्यते कुतः अविनाशितान्नप
कपदार्थज्ञानेनष्टेसतिपदार्थान्नज्ञानेभवतिप्रकृतेहितीय

स्याभावाद्दृष्टिपरिलोपोविपर्ययोऽनसंभवतियतस्तद्विती
 यंतस्माद्वितीयेन नैवेनास्तियततन्नेत्यात्मनः सकाशादि
 भक्तं यमशेषेत्तस्मादात्मानि रिकेन किमपि पश्येदित्यर्थः २- ११

वनमाली टीका ८

ज्ञानत्रैविध्यमाह सर्वभूतेष्विति भवेत्तद्विद्येतरतिभूतानि जी
 वाः भवेत्येते श्रुतिभूतानि जज्ञानितेषु विभक्तेषु जज्ञानेषु
 जीवेश्वराभ्यां परस्परं च यथा योग्यं पंचभेदवत्सु तथानारतस्य
 लक्षणविभागवत्सु चिदचिररूपसर्ववस्तुस्थिते अविभ
 क्तस्वभावावतारगणकमादिषु भेदतारतम्यादिरूपविभागरहि
 ते अथायेदः त्वोत्पत्तिनाशादिविकारसूत्रेणैकं समाभ्यधिकर
 हिते सर्वोत्तमभावे सदा संतं श्रीहरियेन ज्ञानेनेतत्तद्विषयीक
 रो नितज्ञाने सात्त्विके विद्विद्येन साधनेन ज्ञानातिज्ञानसा
 धने सात्त्विकमिति वा जीवजगत्यभ्यां भिन्नं लक्षणं च सर्वति
 यामकं सर्वव्यापकं सदनेन तृणादृणैर्भगवतेन यद्ज्ञानेन वि
 षयीकरो नितज्ञाने सात्त्विकमिति भावः २- ११

ऊसमवेजयती टीका ९ ॥

+ सर्वभूतेष्विति सर्वेषु निविलेषु भूतेषु सूरनरादिदेहेषु येन ज्ञा
 नेनैकं ज्ञानैकाकारमव्ययं स्वभावेषु देवमनुष्यादिदेहे
 सु विकारसूत्रेण विभक्तेषु च त्राननपंचाननषडाननप
 चाननसहस्राननैकाननदीर्घरूपलक्षणरूपेण मि
 थो भिन्नेषु विभक्तं ज्ञानैकस्वरूपत्वेन विभागरहिते भावेन
 रूपं जीवात्मानमीक्षते सत्तृणां निजो ज्ञानो वीक्ष्यते तद्ज्ञाने सा
 त्तिके विद्विद्येन साधनेन तृणादृणैर्भगवतेन यद्ज्ञानेन वि
 षयीकरो नितज्ञाने सात्त्विकमिति भावः २- ११

मधुसूदनी टीका १-

+ सर्वभूतेषु अद्याकृतहिरण्यगर्भविगटसंगेषु बीजसूक्ष्मस्य
 लक्षणेन समष्टिस्थात्मकेषु सर्वेष्वित्यनेनैव निर्वीहेभूते।

+ त्रिवेदेत्येवकारणजीवात्मनो र्यद्गुणकृते
 ज्ञातृत्वं कर्मित्वं कर्तृत्वं च तत्संहारहेतु
 यत्तस्मात्सात्त्विकं तन्मोक्षहेतुरिति सूत्रविद्य
 यतिज्ञाने सात्त्विकादियुगलभेदतो
 ज्ञानादीनां त्रैविध्यं तदेवाह नवभि
 ल्लज्जादौ ज्ञानस्य त्रैविध्यवत्कप्रप
 मं सात्त्विकं ज्ञानमाह ॥

+ एवं ज्ञानस्य कर्मणः कर्तृष्वप्रत्येकं त्रैविध्यं ज्ञातव्यत्वेन प्रतिज्ञातेनैव यमं ज्ञानत्रैविध्यं निरूपयति त्रिभिः
 श्लोकैः तत्रादौ तवादिनां सात्त्विकं ज्ञानमाह ॥

श्री-
गी. टी-
श्र-

103

धियनेन भवनयर्मकत्तस्य च ते तेनोत्तिविनाशशीलेषु दृश्यवर्गे
प्रविभक्तेषु परस्परैवाहतेषु तात्तारसेषु प्रचयस्य तत्तिविनाश
दिसर्वविक्रियाभ्युत्पत्त्यस्य विभक्तमया हते सर्वज्ञानस्य तस्य
पिष्टानतया वाधावधिमात्मनमहत्तीयेभावे परमार्थसत्ता रूपे
स्वप्रकाशानंदमात्माने येनातः कारणपरिणामभेदेन वेदोतवाक्य
विचारपरिनिष्पत्तेनेह तेसात्तात्करोति तन्मिथ्या प्रपंचवाचकस्य
हेतात्मदर्शने सात्विके सर्वसंसारोक्तििकारणो ज्ञाने विहि हेतदर्श
ने तजसं नामसे च संसारकारणेन सात्विकमित्यभिप्रायः २- ११

सदा तदी टीका ११ ॥

हेयोपादेयरूपेण पुराध्यायत्रये गुणाः निरूपिता ब्रह्मानीमा
त्मनस्तैरसंगिनः १ गुणातीतस्य संबंधः स्वाभावान्नास्तिकार
कैः ३ नित्येषां गुणान्मत्तेषु न रत्रनिरूप्यते २ ज्ञानत्रैविध्यमेवाद्यौ
विभिः स्तो कैरिहोच्यते अद्वैतवादिनां ज्ञाने सात्विके हरिणो म्यते
३ आब्रह्मस्यावारेतेषु सर्वभूतेषु नेकथा दृश्यवर्गेषु चात्मो मया
हतेषु विनाशेषु ४ जन्मादिविक्रियाभ्युत्पत्त्यस्य हतमदृश्यक
मुपिष्टानतया वाधावधिमात्मानमहत्तरे ५ स्वप्रकाशपरानंदयो
न ज्ञानेन पश्यति तन्मिथ्या दृश्यवायेन चिदहेतात्मदर्शने ६ सात्वि
के सर्वसंसारोक्तििहेतुमवेहिभोः राजसंतामसे हेतदर्शने वथ
कारणो ७ हेयं ग्राह्यतस्यो म्ये ज्ञानमोक्षे कसायने ८ ॥ २- ११

नीलकंठी टीका १२ ॥

एवे ज्ञानादित्रयस्य त्रैविध्यवत्के प्रतिज्ञाय ज्ञाने त्रैविध्यं नावदा
ह सर्वभूतेषु चिति यथा कटक ऊंरलादिषु वा वर्तमानेषु तत्त्व
विदेकं कोचनमेवेदमिति पश्यति एवं येन ज्ञानेन सर्वभूतेषु
विभक्तेषु नानानामरूपभेदभिन्नेषु प्रचयस्य परिणामिनमेके
भावे चिन्मात्ररूपे ईदते सर्वत्रमेवेदमिति पश्यति तज्ज्ञाने सा
त्विके विहि एकात्म्यज्ञानमेव सात्विकमित्यर्थः २- ११

ज्ञानेदीदीका १२

उक्तसर्ववस्तुस्य एव प्रकारं ज्ञानयत्नं सात्त्विकं विधीत्यर्थः २० ॥

रामकेदीदीका १५

तत्सात्त्विकं सगभूतरजस्तमस्कं विष्णुदसत्तमात्रहेतुकं ज्ञानं संवेद
नं विद्विजानीति किंतयेन साधनभूतेन देशकालाकारादिभेदेन वि
विभक्तेषु परस्परस्य भावेन व्यवस्थितेषु पिसर्वेषु भूतेषु च तनाचे
तेन सुसत्तेषु विभक्तमभिन्नरूपं चिदात्मकं भावं सनामीक्षते येष
ते बुध्यते इत्यर्थः इह विष्णुदविन्मात्रस्य भावस्यात्मैकं तत्तत्परमा
र्थसन्नतद्यतिरिक्तं किंचन पदार्थान्तरं तत्तत्संभवति केवलं तदी
यतिरतिशयैश्वर्योद्भाविता मायामलमुषितस्वप्रकाशज्ञानमये
चक्षुषितदेकमेव तत्तन्नानात्वेन प्रतिपद्यते क्षेत्रज्ञः तदेव यदाज्ञा
नमयंचक्षः परमेश्वरानुग्रहशक्तिशालाकापरिमृष्टमलत्वानि
र्मलीभवति तदा सर्वमेवेदमेकत्वेन योगिनः पश्यन्तीत्यर्थः रा
जसंज्ञानमाह २० ॥

लासिकीयस्युदीदीका

तत्र त्रिविधज्ञानमथात्सात्त्विकं

ज्ञानमाह येन ज्ञानेन करणभूतेन सर्वेषु वस्तुनादिस्थावरान्तेषु विभक्तेषु प
रस्परव्यावृत्तेषु विभक्तमनुसृतमेकमव्ययं शास्त्रं चिदात्मानं तत्त
मीक्षते स्वात्मतया साक्षात्करोति तद्ज्ञानं संवेदनं सात्त्विकं विद्वि

पंचोलेदीका

तत्सात्त्विकं ज्ञानमाह सर्वेति येन ज्ञानेन सर्वभूतेषु प्रयुक्तादिस्था
वरान्तेषु भेदवत्स्य काशवत्सर्वगतं प्रयुक्तं कूटस्थमेकं भेदरहितं
भावमीक्षते अद्वैतात्मदर्शनेन तत्ज्ञानं सात्त्विकम् २० ॥

रणवीरसमिद्धोद्यिनी ॥

तत्ज्ञानस्यैव विष्णुदं दर्शयंसावत्सात्त्विकं तद्वदति न ज्ञानेन न शास्त्रेण
सर्वेषु स्वीयेषु परेषु च विभक्तेषु पृथग्व्यवस्थितेषु तत्तत्संबन्धे
देन भिन्नेषु वा विषये विभक्तमेकं रूपमेव वध्यतामेव विषयीकरीण

मित्यर्थः एकमुद्यमव्ययं स्थिरं भावं सर्वेषां यो दुर्मागतानामेषां
निग्रहः परमो धर्म इत्यभिप्रायमीक्षते विलोकयति तत्सात्विकं
ज्ञानं विदित्वानादि पतञ्जलोपादेयं २॥

104

समुभाष्य

२॥
[Faded text block containing several lines of script]

[Faded text block containing several lines of script]

[Faded text block containing several lines of script]

भाषा अनुवाद

इस श्लोक से ले तीन श्लोक से इस ज्ञान का सात्विक आदिभेद से
तीन प्रकार कहते हैं कि ब्रह्मादि स्थावर पर्यंत परस्पर भिन्न भि
न्न सकल वस्तु में प्राप्त एक निर्विकार स्वरूप अवयव परमात्मने
न का जिस ज्ञान से आलोकित किया जाय उस ज्ञान को सात्विक ज्ञा
न जानो २० ॥

टीका

सर्वभूतमें एकजिह्वा प्रवृत्तभाव लघुद्वेष अभिन्नदिशि
न मे ज्ञान जो सात्विक दि पद सोय २० ॥

105

[illegible]

500

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

एयक्तेन तयद्गुणेनानाभावात् एयविविधान्
वेति सर्वेषु भूतेषु तद्गुणेन विदिराजसे २१ ॥

प्रोकरभाष्य टीका १ ॥

यानि हेतदर्शनात् सम्यक्कृतानि राजसानि तामसानि चेति न साक्षात्
न संसारोक्तिर्ये भवेति एयक्तेनेति एयक्तेन तभेदेन प्रतिशरी
रमन्यत्वेन यत् ज्ञानेनानाभावात् भिन्नमात्मनः एयकविधान्
एयकप्रकारान् भिन्नलक्षणानि तर्थाः वेति विजानाति यत्ज्ञाने
सर्वेषु भूतेषु ज्ञानस्य कर्तृत्वसंभवाद्येन ज्ञानेन वेत्तीत्यर्थः २१ ॥

ज्ञानेदगिरि कृत टीका २ ॥

हेतदर्शनात्पि कानिचिज्जवेति सत्त्वनिर्हेतानि सम्यचीत्याशेषाद्
यानीति तेषामसक्ते हेतमाह राजसानोति प्रतिदेहमन्यत्वेन भिन्ना
त्मनो येन ज्ञानेन जानाति तत् ज्ञाने राजसमिति व्याचष्टे भेदेने
ति एयक्ते एयविविधत्वे च पुनरुक्तमित्याशेषाद् हेतुहेतुमन्यत्वेन
विभागे विवक्षित्वाह भिन्नेति ज्ञानस्य ज्ञानकर्तृत्वमयुक्तमि
त्याशेषाद् येनेति २१ ॥

सामिकृत टीका ३ ॥

राजसंज्ञान
माह एयक्तेनेति यज्ञानमित्यस्यैव विवरणे सर्वेषु भूतेषु देहेषु नाना
भावान्वस्तुतपवानेकान् देवज्ञान एयविविधान् स्याद्विदुः विन्वा
दिरूपेण विलक्षणान्येन ज्ञानेन वेति तत्ज्ञाने राजसंविद्धि २१ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४ ॥

एयक्तेन भेदेनानाभावात् एयविविधान् विप्रकारान् वेति जानाति।
कारणं कर्तृत्वेनोपचर्यते सर्वेषु भूतेषु तद्गुणेन विदिराजसे २१ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५ ॥

एयक इति सर्वेषु भूतेषु वारुणायाकार एयक्तेनात्मात्वाभावात् नाना
भूतानि नदीर्वादि एयक्तेन च एयविविधान् फलार्थिसे योगयोगात्क
र्माधिकारवैलापयज्ञानेन वेति तद्गुणेन राजसंविद्धि २१ ॥

श्री.
गी. टी.
प्र.

अभिनवगुप्तटीका ६ ॥

स्यार्थे ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटी टीका ७

राजसमाह एयत्नेनेति सर्वभूतेषु देहेषु नानाभावात् तैव ज्ञान
हे सखी ग्रहेषु खीत्यादि प्रतीत्यावस्तुत एव एयत्नि विधानं येन ज्ञा
नेन वेति तद्वा ज्ञानेन विधि २१ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

सर्वभूतेषु स्थितमोक्षे एयत्नेनेति भूतेषु भिन्नत्वेन त्वेति यज्ञा
नेन शब्दः सर्वान् भूतान् ज्ञानेन आवर्तयति भूतेषु भिन्नत्वेन न त्वस
र्वान् भूतान् ज्ञानेन त्वेति तथानानावस्तुतो भिन्ना जीवा यत्नेन एयत्नि वि
धानेति विषयीकरोति यज्ञानं तद्वा ज्ञानं यदा कर्म करोति जी
वस्तदा स्वभावतः कर्तव्यं तदा स्वर्गनरकादौ सखादिकं भूते तदा
स्वभावतस्तत्सखादिभोक्तृत्वेति यज्ञानं विषयीकरोति न त्वसर्वा
स्तु सखादः एव भोक्तृत्वं कर्म कर्तव्यं तदा यदस्या स्वर्गं तच्चिदानंदं
ने कर्मरूपा विषया कर्तव्यं तदा भोक्तृत्वादि यत्नमपि स्वभावतस्तद्वि
ने जीवस्वरूपं विषयीकरोति तज्ञानं स्वर्गनरकसंस्तुतिहेतुत्वाद्वा ज
समिति भावः २१ ॥

ऊसमेवैजयेती टीका ९ ॥

राजसंज्ञानमाह एयत्नेनेति सर्वभूतेषु देवमनुष्यादिशरी
रेषु त्वपुनः एयत्नेन सखीदिदीर्घस्वादित्वाकारभिन्नत्वे
न यज्ञानं स्वदीर्घाकारकोदेहं वजीवस्तन्नाशं तस्यानाशस्या
कारकं नानाभावात् स्वदीर्घादि एयत्नेन नाविधानं भावा
न्जीवात्यान् एयत्नि विधानं भिन्नभिन्नप्रकारान् देहपवात्मादे
हादयो देहपरिमाणपवात्मात्ताणिक विज्ञानमात्मानि सविज्ञा
नमात्मानि सविज्ञानमात्रो विभूतात्मा देहादयो ज्ञानादिगुणाश्च
योज्यो विभूतात्मे संवल्लोकायति जेन वीथमायावादिना किंका
दिमतत्पकान्ते चति यज्ञानं ज्ञानानि तद्वा ज्ञानं राजसंज्ञे विहिजानीदि २१

प०
जा०

मधुसूदनी टीका १० ॥

तु शब्दः प्राशस्त्यसात्त्विकव्यातिरेकप्रदर्शनार्थः एयत्केन भेदेन स्थि
तेषु सर्वभूतेषु देहादिषु नानाभावान् प्रतिदेहसम्यानात्मनः एयग
विधानस्य विदुः विद्यादिरूपेण परस्परविलक्षणान् येन ज्ञानेन वे
त्तीति वक्तव्यं यज्ञाने वेत्तीति करणो न कर्तृत्वोपचारादेषा सिपचेतीति
वत् कर्तृरहंकारस्य तद्वत् भेदाद्वा तज्ज्ञाने विदिराजसमिति पुनर्ज्ञा
नपदमात्मभेदज्ञानमनात्मभेदज्ञाने च परास्त्वशितेनात्मनो पर
स्परभेदस्तेषां मीश्वरादेस्तेभ्य ईश्वरादयो मत्तश्चाचेतनवर्गा
स्य भेदश्च नौपाधिकभेदोपे च कज्ञाने कुतार्किकाणां राजसमेवे
त्यभिप्रायः २१ ॥

सदानेदी टीका ११ ॥

तु शब्दः सात्त्विकाज्ञानाभिन्नेतीदेहिराजसे भेदेन सर्वभूतेषु स्थि
तेषु देहनामस १ प्रतिदेहे विभिन्नाश्च प्रमगात्मनश्चात्तरात् स्व
विद्यादिरूपेण परस्परविलक्षणान् २ येन ज्ञानेन जानाति तद्वा
वे विदिराजसे ज्ञाने वेत्तीति करणो कर्तृत्वेत्योपचारिके ३ यथेया
सिपचेतीति प्रयोगोस्ति तथैव तत् प्रमोममात्मनो भेदस्तेषां भे
दस्त्वेष्वरात् ४ भेदोचेतनवर्गस्य तेभ्य ईश्वरादयो मत्तश्चाचेतनवर्गा
नौपाधिको भेदस्तार्किकाणां च पेचथा ५ समतो राजसत्त्वेन त
ज्ञाने हेयमेव हि ६ ॥ २१ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

भेदज्ञाने राजसत्त्वमाह एयत्केनेति यत् एयत्केन भिन्नेन ज्ञाने
तद्वा जसमिति संवेधः एयत्केनेत्येतदिह गीति सर्वेषु भूतेषु।
पांचभौतिकत्वेनाविशिष्टेषु नानाभावान् सुरनरतिथिकस्यावराज
भेदेन नानात्वानि वद्वत्वनमरेत भेदप्रदर्शनार्थं एयविधानं
एकजानीयेषु पिनरादिषु प्रत्येकं विभिन्नप्रकारान् यज्ञाने वेत्ति विष
यीकरोतीति येन ज्ञानेन वेत्तीति वक्तव्यं यथा सिपचेतीति वत् यज्ञा
ने वेत्तीति करणो कर्तृत्वोपचारादेषा तैनात्मानो परस्परभेद।

श्री-
गी. टी-
प्र-

स्नेहागीशराज्ञेदस्नेभ्यश्चरादयोमतञ्जडवर्गसभेदइत्यनौप
धिकभेदपेचकज्ञानेकतार्किकाणोरानसमेवेत्यभिप्रायः २१

आनेदीटीका ११

तैस्तेर्ज्ञानैर्हृतज्ञानात्सुक्तप्रकारकराजसंज्ञानमित्यर्थः तथा
च ज्ञानयत्नेनचाप्यमेयजनोमासुपासने एकत्वेनपृथक्
त्वेनेत्यपिनवमाध्यायोक्तंपरीक्षितम् २१ ॥

रामकेटीटीका १४

तद्वत्सर्वेषुभूतेषुसमस्तेषुमायीयेषुप्राणिषुवर्तमानंराज
संज्ञोगुणहेतुकंस्मृतंनतद्विभिः किंतद्यत्पृथक्तेनात्मवति
रेकेणव्यवस्थितंनानाभावानपिवेद्याज्ञानात्प्राणिविज्ञानस्य
विविधाम्परस्परतोवतिरिक्तस्वरूपाज्ञानानि ज्ञानस्येवप्रथा
हेतत्वात्तद्विचारोपवेदनक्रियाकर्तृत्वंवेदितव्यमेतन्नविषयस्य
स्वार्थलक्षणलोभकारणभूताइजसः समुद्भूतमसम्पद
शनहेतत्वात्संसारिषुरुषनियमितंहेयमेव अथतामसमा
ह २१ ॥

लासिकीटीटीका

राजसंज्ञानमाह सर्वेषुचतुर्दशविधेषुभूतेषुप्राणिषुनानाभावाननेकाले
ज्ञानात्पृथग्विधानं सविदःवित्वादिरूपेणस्यावरजंगमोदि
भेदेनवापरस्परतोवतिरिक्तान्वेतीतियत्पृथक्तेनस्वतोभेदे
नज्ञानंतद्राजसंविद्धि यथासाक्षात्तार्किकादीनां

पंचोलीटीका

राजसंज्ञानमाह पृथक्तेनेति तदुक्तंयत्ज्ञानं सर्वेषुभूतेषु
पृथग्विधानभिन्नप्रकाराज्ञानाभावानभिज्ञानतःप्रतिशरीरेषु
केनभेदेनवेतियेनज्ञानंनज्ञानानिनज्ञानंराजसंविद्धि २१ ॥

रागवीर्यसमिद्धोधिनी

राजसंज्ञानमाह पृथक्तेनेति सर्वेषुभूतेषुपृथक्तेनस्वीयोसौहृदं
मनोदीरिपुरसौहृदतद्व्यतिभिन्नतयायज्ञानं यत्तदेवविहृणोति

येन च नाना भावान् अनेकदूषार्थान्प्रतिपक्षान् पृथग्विधान् पृ
थक् स्वीयपक्षेन भिन्नाविधायेषां तांस्तदुपान्वेति जानाति
तज्ज्ञानं राजसंस्मृतं यत्तच्च देयमेव २१॥

मधुभाष्य

२१॥

107
1/2

भाषा अनुवाद

इस श्लोक में राजस ज्ञान कहते हैं कि भूत कहे देह धारी मात्र भेदा
ना भाव अर्थात् सब की शरीर में क्षेत्रज्ञ आत्मा एक एक सखी
कुछ ही रूप से भिन्न भिन्न भी जाना जाय जिस ज्ञान से सो ज्ञान राज
स जानो १॥

टीका

एक भाव से ज्ञान जो अनेक भाव भिन्न कोय जानत सर्व
दिभूत में राजस कहियत सोय १॥

108

सुप्रसन्नमस्तु
सुप्रसन्नमस्तु सुप्रसन्नमस्तु सुप्रसन्नमस्तु
सुप्रसन्नमस्तु सुप्रसन्नमस्तु सुप्रसन्नमस्तु सुप्रसन्नमस्तु
सुप्रसन्नमस्तु सुप्रसन्नमस्तु सुप्रसन्नमस्तु सुप्रसन्नमस्तु
सुप्रसन्नमस्तु सुप्रसन्नमस्तु सुप्रसन्नमस्तु सुप्रसन्नमस्तु

सुप्रसन्नमस्तु सुप्रसन्नमस्तु सुप्रसन्नमस्तु सुप्रसन्नमस्तु
सुप्रसन्नमस्तु सुप्रसन्नमस्तु सुप्रसन्नमस्तु सुप्रसन्नमस्तु

**यत्कृत्तवदेकस्मिन्कार्ये सक्रमहेतु
के अतन्वार्थवदत्ते च तन्नामसमुदाहृतं २१**

शोकरभाष्य टीका १ ॥

यत्तिति यत्तज्ज्ञाने कृत्तवत् समस्तवत् सर्वविषयमिव एक
स्मिन् कार्यदेहे वह्निर्वा प्रतिमादौ सक्तं यत्तावानेवात्मेश्वरो वाना
नः परमस्तीति यथा तान्नक्षत्राणां कादीनां शरीरान्तर्वर्ती देह्य
दिमाणोजीव ईश्वरो वा पाषाणादावर्चादिमात्रे इमेव एकस्मि
न् कार्ये सक्रमहेतुके हेतुवर्जिते अशक्तिके निःप्रमाणकमत
त्वार्थवत् अयथाभूतोऽर्थस्तत्त्वार्थः सोऽयं सैव भूतोस्तीति तत्ता
र्थवदतत्त्वार्थवदहेतुकत्वादेवात्मेचात्मा विषयत्वादत्तत्फलत्वाद्वा
तन्नामसमुदाहृतं तन्नामसानोद्दिष्टाणि नामविवेकि तन्मीदृशे ज्ञाने
दृश्यते २१ ॥

आनेदगिरीकृतटीका २ ॥

यत्तिति सक्रममेव यत्तन्ति यत्तावानिति एकस्मिन् कार्ये ज्ञानस्य
सक्रममेव दृष्टान्तेन साधयति यथेसादिना यत्त्रिषुक्तिके निदेव
ज्ञानस्याभासते कारणमित्याह अहेतुकत्वादिति स्वदृश्यतो।
विषयतया भासते फलतो वेत्याह अल्पमिति तन्नामसं ज्ञानम्।
तत्तत्कारणमित्यज्ञानान्भवे प्रमाणा यति तन्नामसानो हीति २१ ॥

स्वामिकृत टीका ३ ॥

तन्नामसं ज्ञानमाह यत्तिति एकस्मिन् कार्ये देहे प्रतिमादौ च कृत्त
वत्परिपूर्णवत्सं सक्तं यत्तावानेवात्मा ईश्वरो वेत्याभिनिवेशयुक्तं
अहेतुकै निरूपयति के अतन्वार्थवत्परमार्थवत्त्वं च तन्मूर्ते अतए
वात्मा तत्कुमालविषयत्वादत्तत्फलत्वाच्च यदेव भूते ज्ञाने तन्नामस
मुदाहृतं ॥

पिशाचभाष्य टीका ४ ॥

यत्ताने कृत्तवत्सर्वेष्वेकस्मिन् कार्ये देहे प्रतिमादौ वा सक्तै निवि।

109

समानजभाषा हीका ५ ११

यदिनि यत्तज्ज्ञानमेकस्मिन्कार्येकस्मिन्कर्तव्येकर्मणिप्रेतभू
तेगणाद्याराधनरूपेतत्फलैकैकत्रफलवत्सक्तमहैतकेव
स्तत्तत्तत्फलतयातथाविधसंगहेतरहितेश्रुतत्वापीव
तत्सर्ववदेवान्मतिशयक्तादियुक्ततयामिष्या भूतार्थविषये
त्यल्पफलेचप्रेताद्याराधनरूपंविषयत्वादल्पवत्तद्भावं ता मस
सदाहृतं

नामसमाहयत्विति एकस्मिन्कार्येदेहेप्रतिमादौवाक्यत्वं
वत्परिहर्णीवत् सक्तं एतावानीत्यरेवेत्यभिनिवेशायुक्तं
हेतुकेनिरूपयानिकेयतत्त्वार्थवात्परमार्थावलेख्यत्वं
एवात्यक्तं यदेवेभूतेज्ञानेननामसमदाहृतं २२ ॥

वनमाली दीक्षा ८ ११

वद्रुभूतकार्येषु एकस्मिन्कार्यभूतविकारेदेहेऽग्रहेतुके
हेतुकेहेतुशक्तिसद्वहिते अमेघाभूतकार्याणामात्मत्वाभा
वेकथमेकस्यादृशस्यात्मत्वमिमाद्यन्तस्थानश्रमे कृत्स्नव
त्परिपूर्णवत्सत्केपतावानेवात्मानानतः परमस्तीत्यभिव्यक्तिवैशो
नलाने यथादिगं वराणां सावयवोदेहे परिमाण आत्मेति।
यथाचावाकाणां देहपवात्मेति अहेतुकत्वादेवात्तत्वाय

लेवने अल्पेवतिमताग्रहात् २२ ॥

ऊ समवेजयंती टीका ५ ॥

नामसेजानमाह यन्नितितुषनः यज्ञानमेकसिद्धिलौकिके।
स्नानस्नानाया नमो सभोजनयो विप्रसंगे वेषानुमदर्शनादौ भू-
तविनायकापाराधनरूपे मारणमोहनोच्चादननायभिचारादौ।
वा कार्यकर्मणि नत वैदिकयज्ञदानादौ कृत्स्नवत्तमया सर्वकर्म-
कृतमतोयिके किंचिदप्यन्यत्रास्तीमेवमस्य फलेपि शानवत्
सक्तविषयभोगाभितिवेशयक्तम् अहेतुके स्वाभावितशास्त्र-
हेतोर्जीतम् अतएवातत्तार्थवत्तयत्र जीवेशयो र्यायात्पस्वशू-
र्यानास्ति तत्तत्पवात्पभूतविनायकापाराधनरूपविषयत्वादति-
तच्छेषशब्देनैवंभूतज्ञानवतो तच्छफलत्वात्त्रिसंसारिते सुचिते
ईदृशमशास्त्रीयलौकिके यज्ञाने तन्नामसेजमोगुणयुक्तमदाह-
नेशास्त्रविज्ञिः कथिते २२ ॥

मधुसूदनी टीका १- ॥

तुशब्दो राजसाद्विनतिवद्भुभूतकार्येषु विद्यमानेषु एकस्मिन्
कार्यभूतविकारे देहे प्रतिमादौ वा अहेतुके हेतुरुपपत्तिस्तदहि-
तेशु मेघाभूतकार्याणां मात्सत्वाभावे कथमेकस्यानादृशस्यात्मा।
त्वमिमन्संधानमृते कृत्स्नवत् परिपूर्णवत्सक्तपतावानेवात्मा
ईश्वरो वा नातः परमस्तीत्यभितिविशेन लने यथा दिगे वराणां।
सावयवो देहपरिमाणश्रुतेनियथा चार्वाकाणां देहपवात्मेति
पंचपाषाणादार्वादिमात्र ईश्वर इमेकस्मिन् कार्यसक्तमहेतुकत्वा-
देवातत्तार्थवत् नतत्तार्थलेवने अल्पेवतिमता विभुत्वाग्रहात् ई-
दृशो नित्यविभुदेहातिरिक्तात्मतत्त्वातिरिक्तेष्वग्राहितार्किकज्ञानवि-
लक्षणमनित्यपरिच्छिन्नदेहायात्माभिमानरूपे चार्वाकादीनां यज्ञा-
नेतन्नामसमदाहने नामसानां प्राकृतजनानामौदृशज्ञाने दर्शिते २२

~~विभुत्वाग्रहात् ईदृशो नित्यविभुदेहातिरिक्तात्मतत्त्वातिरिक्तेष्वग्राहितार्किकज्ञानवि-
लक्षणमनित्यपरिच्छिन्नदेहायात्माभिमानरूपे चार्वाकादीनां यज्ञा-
नेतन्नामसमदाहने नामसानां प्राकृतजनानामौदृशज्ञाने दर्शिते २२ ॥~~

सदानंदी टीका ११ ॥

श्री-
गी.टी-
श्र.

भूतकार्येष्ववश्यविद्यमानेष्वनेकथा एकस्मिन्नोतिकेदेहेप्रति
मादौविकारके १ अमेवाभूतकार्याणामात्मत्वाभावतः कथं प
कस्यादृशमात्मभावश्च विचारतः २ परिपूर्णवदसक्तमेता
वानीयरोल्लकः आत्मावातः परंतास्तीमेवेवाभिनिवेशतः ३
दिगंवरमतेयदत्तावयवतयामतः आत्मादेहपरिमाणश्चा
वीकाणां यथावयवः एवं पाषाणदार्वादिमात्रेणोपि संमतः
उमेवासिंस्तदासक्तमेहत्तकजयैवच ५ तत्त्वार्थत्वेनना
स्तिविभक्त्यर्थग्रहातया अल्पवाल्परविषयत्वादमेतात्पल
ततः ६ एवंपञ्चास्तिकादीनां ज्ञानेन तत्तामसं ज्ञेयैः प्राकृतानां
विमूढानां हेयत्वेन ह्यदाहतम् ७ ११ २२ ११

नीलकंठी टीका १२ ११

यत्तज्ज्ञाने एकस्मिन्कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवमरिदृशीव
देतावानेवात्मा ईश्वरोवेति सक्ते अभिनिवेशयुक्ते अहेतुकंति
रूपपन्निकं अतत्त्वार्थवत्परमार्थवत्त्वेन न मूले अल्पतच्छ
विषयत्वादल्पफलत्वाच्च यदेवेभूते ज्ञाने तत्तामसं मुदाहृतं १२

आनेदी टीका १३

अकृत्स्नवित् येन ज्ञानेन कृत्स्नमुक्तप्रकारकं कर्मकरणं च ५
दीनामैकानं ज्ञायते एकस्मिन्कस्मिंश्चिन्कार्ये सुखसाधने स
क्तमभिचारादौ अतत्त्वार्थवत् तत्त्वार्थः परमार्थज्ञाने यत्र न वि
द्यते अल्पमदौ विषयम् १३ ॥

रामकंठी टीका १४

तत्तामसं तमो गुणहेतुकं ज्ञानमुदाहृतं शास्त्रेष्टीरितम् किंतु
तथाहः पूर्वस्माद्यतिरेक एव यदकृत्स्नविद्विषयीभूतं ज्ञेयमर्थक
त्वं सकलं सर्वविशेषसंयुक्तं वेत्तीति कृत्स्नविस्तारिकादि न
द्विपरीतमकृत्स्नविज्ञानमसं तथैकस्मिन्विषयसुखसाधनभूते क
स्मिंश्चिन्कार्ये साधयेव स्तनिसक्ते लीने यदेव किंचिदसहस्रसुखसाध
नमासादयति तत्रैव मज्जतीत्यर्थः तथा हेतुकमुपपन्निकारणम्
न ज्ञानमसं तथा तत्त्वार्थवत्त्वमात्मादिपरमार्थः सपवार्थो वस्तु

तत्त्वार्थः सविद्यते यस्य तत्त्वार्थवत्सात्विकादि तद्विपरीतं हि तद्वत्तत्वा
 र्थवच्छरीराद्यवस्तुनिष्ठमित्यर्थः अल्पवशात्पुनरुक्तं न देतदसा
 नादिकारणभूततमोगुणसमुद्भूतत्वात्सदसद्विपरीतप्रत्ययहेतवे
 निरूपणसंसारिविषयत्वात्सतरोहेयम् अथ कर्मत्रिविधमाह २२

लासिकी टीका

तामसंज्ञानमाह ॥

एकस्मिन्कार्यभूते देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्परिपूर्णवत्संसक्त
 मेतावानेवात्मा ईश्वरो वेत्यभिनिवेशेन लभे अहेतुकं निरूपयति
 के अतत्त्वार्थवत्परमार्थावलम्बनस्य अतएवात्यविषयत्वा
 दल्पफलत्वाच्च ल्युप्तं यदेवंभूतं ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतम्
 यथा चार्वाकादीनां

पंचोली टीका

तामसंज्ञानमाह यदिति तदुच्यते यत्तामसमेकस्मिन्कार्यदेहे वह्निः
 प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्समग्रवत्सर्वविषयमिव संज्ञयतावानेवात्मा
 ईश्वरो वा नातः परमस्तीति कृतनिश्चये अहेतुकं प्रकृतिवर्जितमतत्वा
 र्थवत् यथा भूतार्थविषयेन भवति अत्यविषयत्वादल्पफलविष
 यत्वाच्च प्रत्येवंविधं यत्तामसं २२

राणवीरसमिद्धोधिनी

तामसमाह यदिति एकस्मिन्नेव कार्येभ्यः कर्तव्येभ्यः सकाशा
 दवप्रणवराणीये प्रथाने स्वयमेव विषये कृत्स्नवत् साधारणकर्म
 स्त्विव संज्ञमभिनिवेशयुक्तं कोऽर्थः यथान्यानि सर्वसाधारणानि
 तथा स्वयमेव पितृपुत्रीत्युत्पादकं क्वचिद्विदिसादोषः क्वचित्सुन
 गुणः येन पुनर्ज्ञानेन सर्वत्र पापबुद्धिरेव भवेत्तत्प्रविष्टप्रतिक
 त्ववज्ञानं तामसमिति अकृत्स्नवदिति पादे तत्कृत्स्नः प्राच्याख्या
 तोषु हाधिकारी तदन्यो कृत्स्नो ब्राह्मणादिसहस्रथानेव प्रयानुष्टे
 ये स्वयमेव विदिसातन्यपापाभिनिवेशकारकमित्यर्थः तथा हेतुकं

पुक्तिस्तुं प्रतत्वार्यवत् तत्सर्वोपरिवर्तमानः परमेश्वरस्तस्मै
 इदं तत्वार्यपरमेश्वरप्रीणार्थं मित्यर्थः ततो न जा समासः
 प्रतत्वार्यसकामं कर्मवदिति प्रतिपादयति यत्तत् प्रतयवात्सं
 फलेन विषयेण वात्सं तु तच्छे यत्ताटपांज्ञानं तामसमुदाहृतं
 कथितं यत्तच्च हेयं २२॥

मधुभाष्य

२२॥

प्रतत्वार्यपरमेश्वरप्रीणार्थं मित्यर्थः ततो न जा समासः
 प्रतत्वार्यसकामं कर्मवदिति प्रतिपादयति यत्तत् प्रतयवात्सं
 फलेन विषयेण वात्सं तु तच्छे यत्ताटपांज्ञानं तामसमुदाहृतं
 कथितं यत्तच्च हेयं २२॥

प्रतत्वार्यपरमेश्वरप्रीणार्थं मित्यर्थः ततो न जा समासः
 प्रतत्वार्यसकामं कर्मवदिति प्रतिपादयति यत्तत् प्रतयवात्सं
 फलेन विषयेण वात्सं तु तच्छे यत्ताटपांज्ञानं तामसमुदाहृतं
 कथितं यत्तच्च हेयं २२॥

प्रतत्वार्यपरमेश्वरप्रीणार्थं मित्यर्थः ततो न जा समासः
 प्रतत्वार्यसकामं कर्मवदिति प्रतिपादयति यत्तत् प्रतयवात्सं
 फलेन विषयेण वात्सं तु तच्छे यत्ताटपांज्ञानं तामसमुदाहृतं
 कथितं यत्तच्च हेयं २२॥

भाषा अनुवाद

तामसज्ञान कहने है कि एक कार्य में अर्थात् स्थूल शरीर में अथवा प्रतिमा आदि में सक्त कहे शरीर ही आत्मा और प्रतिमा ही ईश्वर है ऐसे निश्चय से अक्त और अहेतुक कहे युक्तिविरुद्ध और परमार्थ अवलम्बन रहित जो ज्ञान उक्त कारणों से अल्प विषय अल्प फल हेतु से लब्ध है उस ज्ञान को शिष्ट जनो ने तामसरूप निरूपण किया है २२ ॥

टिप्पणी

जो सभ वस्तु एक कार्य में सक्त होत विन हेतु तत्परार्थ विन लब्ध जो सात्विक कदियत सेत २२

नियतेसंगरहितमरागदेषतःकृते अ
फलप्रेप्सुनाकर्मयत्तत्सान्त्विकमुच्यते २३

शोकरभाष्य टीका १ ॥

अथ कर्मणो वैविध्यमुच्यते नियतमिति नियतेनिसंगरहि
तमासक्तिवर्जितमरागदेषतःकृते रागप्रयुक्तेन देवप्रयुक्तेन
च कृते तद्विपरीते कृतमरागदेषतःकृतमफलप्रेप्सुना फलप्रे
प्सुनीतिफलप्रेप्सुः फलरसद्विपरीतेनाफलप्रेप्सुना कर्माकृ
ते कर्म यत्तत् सान्त्विकमुच्यते २३ ॥

आनेदगिरिकृत टीका २

त्रिविधे कर्म वक्तुमनन्तरस्योक्तत्रयमिमाह अथेति तत्रसा
न्त्विके कर्म निरूपयति नियतमिति २३ ॥

स्वामिकृत टीका ३ ॥

इदानीं त्रिविधं
कर्मह- नियतमिति त्रिभिः नियतेनियतयाविहिते संगरहितमभि
निवेशय्यते अरागदेषतःप्रयुक्तीत्यावाशत्रुद्विषणावायत्कृ
तेन भवति फलप्राप्तमित्युक्तीति फलप्रेप्सुतद्विलक्षणो न नि।
कामेन कर्तव्यकृतैकर्मतत्सान्त्विकमुच्यते २३ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

नियतेनिसंगरहिते फलेष्वावर्जितमरागदेषतःकृते शास्त्रो
दितमित्यर्थः अफलप्रेप्सुना कर्माकृतैकर्मयत्तत्सान्त्विकमुच्यते २३

रमानुजभाष्य टीका ५ ॥

नियतमिति नियते वर्णाश्रमादिते संगरहिते कर्तव्यादिसंगर
हिते अरागदेषतःकृते कीर्तिरागादकीर्तिदेवाच्चन कृते अदंभे
न कृतमित्यर्थः अफलाभिसेधिना कार्यमिमेव कृते यत्कर्म त
त्सान्त्विके कर्म इत्युच्यते २३ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

एवं कर्तव्यकर्म विषयज्ञानस्याधिकारवेला
यामधिकार्योपशान्तसंविध्यमुक्ता
इत्यस्य क
मिलेन एत
संविध्यमा
३॥

श्री-
गी. टी.
प्र.

स्पष्टार्थे २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटी टीका ७

३ दानौ विविधे कर्मोद नियतमिति विभिः नियते नि तथा वि
हिते से गरहित मभिति वेश मृत्यु अराग देषतः कृते पुत्रे आत्मनि
माः न दभ्य दया र्थे शत्रु हे षो न दप क र्थे यन्न भवति फल प्रा
प्तमिच्छतीति फलप्रेप्सु तदित दानेन कृते कर्मसात्त्विकमुच्यते
२३ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

कर्मत्रे विध्यमाह नियतमिति विभिः नियते यावदगोपसे हरा
समर्थो नामपि फलावशेषभावव्याप्ये निमित्तमिति यावत् अ सं
गो संगो मदीयमिदं कर्मनेने देशसु यामि तमभिमानस्तद्विहितम्
रागो नेन कर्मणा राजसेमानादि प्राप्स्यामीतीत्यादिषः शत्रुमने
ननाशयिष्यामीत्यभिप्रायस्ताभ्यां न कृते न तथा अफलप्रेप्सुना
फलेच्छारहितेन प्रेसायत्कृते कर्म तत्सात्त्विकमुच्यते २३ ॥

ऊ समवेजयती टीका ९ ॥

एवे कर्तव्य कर्मा नुष्ठान काले कर्मणि विषयसत्तानस्याधिका
रिभेदेन गुणान्तरे विध्यमन्ते दानी मनुष्ये यस्य कर्मणो गुणान्तरे
विध्यमाह विविधस्तत्रादौ सात्त्विके कर्मोद नियतमिति नियते।
स्ववर्णाश्रमविहिते से गरहिते कर्तव्या यमिनिवेशवर्जिते अ
रागदेषतः कृते कीर्त्तौ गगादकीर्त्तौ हे षा च यत्र कृतमदभेना
कृतमिच्छाः अफलप्रेप्सुना परमेश्वरार्चनबुद्धौ वफलेच्छा
रहितेन प्ररुषेण कृतमीदृशं यत्कर्म भवेत्तत्कर्मसात्त्विकं स
त्तु गुणशक्तमुच्यते वेदविजिर्भाषते २३ ॥

मधुसूदनी टीका १-

नियते यावदगोपसे हरा समर्थो नामपि फलावशेषभावव्या
मेति ममिति यावत् संगः अहमेव सहायात्तक र्मा यमिमा
नरूपो हेकारापरपर्यायो राजसो ग र्वविशेषः तेन मृत्युसंग

+ तदेवमोपनिषदानामहेताना
महेतानामदर्शने सात्त्विकमुपादेयमुच्यते
नियविधपरस्परविभिन्नात्मदर्शने राज
से अनित्यपरिक्लिन्नात्मदर्शने +
यतामसे हेयमुक्तं प्रतिवि
ये कर्मोच्यते ॥

हितेयावदज्ञानेन कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तनोद्देशे कारेण वर्तत ए
व सात्त्विकस्यापि तदहितसात्त्विकविशेषेन कर्मोपकार इति उक्त
मसकृत् रागो राजसेमानादिकमनेन लप्साभ्युपगमः देवः
शत्रुमनेन पराजेषाभ्युपगमः ताभ्यो न कृतमरागदेवतः कृ
ते अफलप्रेषणाफलाभिलाषरहितेन कर्त्रीयकृते कर्मयोगा
दानसोमादितसात्त्विकमुच्यते २३ ॥

सदानंदी टीका ११ ॥

अद्वैतदर्शिनो ज्ञानमुपादेयमुदीरिते तार्किकाणां न्याये
भेदज्ञानमनर्थकं १ नामसेवमुपमते देवेसे हतिकाणां ३
सुक्ते विविधकर्मप्रोचने हरिणाधना २ निममावश्यकं क
र्मगोसक्तिविवर्जिते अनेनाहमिदं लप्से राग इत्याशयः सृ
तः ३ अनेन रिपुमंजेष्ते देव इत्याशयस्तथा ताभ्यो न कृत
मित्यक्तमरागदेवतः कृते ४ फलाभिलाषमूलेन कर्त्रीकर्म
हयकृते यागदानादिशास्त्रीयेन सात्त्विकमुदाहृतं ५ ॥ २३ ॥

नीलकंठी टीका १२

अथ कर्मत्रैविध्यमाह नियतमित्यादिना नियतेनित्ये संगरहि
ते अभिमानवर्जिते राग इष्टे प्रीतिर्देवोऽनिष्टः प्रीतिस्त्यागो कृ
ते इष्टानिष्टाभिपरिहाराय कृते रागदेवतः कृते तदयदा
गदेवतः कृते निष्काममिच्छाः फलवलीयते चेति फले
क्रियया प्राप्य मनात्मवस्तु तदयदफलमनागतं कं परिष्
रामविनाशिप्राप्तमन्वेत त्वेषु नाकृते विविदिषेति यत्ने
निष्कामात्मा लाभार्थं यज्ञादेर्विनियोगात् तत्कर्मसात्त्व
िकमुच्यते २३ ॥

आनंदी टीका १३

अथ कर्मत्रैविध्यम् नियतमावश्यकं स्वजात्युक्तम् संग
रहितं लाभप्रजायर्थं हीनम् २३ ॥

श्री.
गी. टी.
अ

रामकंठीटीका १५

तत्कर्मसात्तिकं सर्ववद्विषुदसत्त्वगुणहेतुकमभिधीयते किं न त
अफलप्रेप्सुना हृष्टा हृष्टविषयसत्त्वलिप्सा रहितेन कर्त्री निर्वर्त
ते कीदृशं नियतं वर्णाश्रमविभागेनावरणकरणीयं तथा स
मेनोक्तलक्षणैर्नम्रमनपवसंगाभावान्मूलरागद्वेषाभावेन
कृतं संपादितं तदेतज्ज्ञानकारणभूतसत्त्वगुणैर्द्रवत्वादपवर्ग
लक्षणैर्नमपुरुषार्थसाधनयोगिविषयमुपादेयं २३

लासिकी रामकंठीटीका

इदानीं विविधं कर्म ह- नियतं नित्यतया विहितं संगेनात्मनिष्ठत्वादिमन्त्रचिन्त
यारहितं अशमद्वेषतः पुत्रादिप्रीत्याशानुद्वेषेणावायत्कृतं
कर्म न भवति फलाभिलाषरहितेन कर्त्रायत्कृतं कर्म त
त्सात्तिकमुच्यते २३

पंचोलीटीका

कर्मणो वैविध्ये सात्तिकं कर्म शब्द नियतमिति यत्कर्म अफ
लप्रेप्सुना फलकांक्षारहितेन संगरहितं नियतं निमग्नवश
कर्तव्यं अशमद्वेषतः रागशक्तेन द्वेषेणावबिना कृतं तत्सा
त्तिकमुच्यते २३

रणवीरसमिद्धोधिनी

अथ कर्मवैविध्यमाह नियतमिति नियतं प्रासक्त्योदितं तथा
संगरागद्वेषाः पूर्वव्याख्यातास्तैरहितं फलाभिसंधिपून्येन
कर्त्रयन्निष्पाद्यते तत्कर्मसात्तिकमुच्यते यत्तद्योपादेयं २३॥

मधुभाष्य

२३॥

भाषा अनुवाद

अत्र इस श्लोक में ले तीन श्लोक के द्वारा सकल कर्म को त्रिविध
कहते हैं कि फलप्राप्तिकी इच्छा करते हैं ऐसे जो फल के लोभी
जनो से किये जाते हैं उनसे भिन्न रूप निष्काम कर्म के अनुष्ठा
न करने वालो से नियत कहे नियम रूप से विहित श्री अभिनिवे
श आशक्ति मूल जो कर्म किये जाये और जो पुत्र आदिके प्री
त्यर्थ अथवा शत्रु पर क्रोध क्रमसे कियेन होय ऐसे कर्म सात्त्विक
कहे २३ ॥

टीका

प्राप्तविहित संगरहित जो राग द्वेष विनश्य विनफल
इच्छा कर्म जो सात्त्विक कहियत सोय २३

15

यत्कामेष्वनाकर्मसाहेकारेण वा पुनः
क्रियते वज्रलायासेन राजसमदाहते २४

शांकरभाष्य टीका १ ॥

यत्त्विति यत् कामेष्वना कर्मफलप्रेप्सुनेत्यर्थः कर्मसाहेका
शेति न तत्तत्तानापेक्षया किं तर्हि लौकिकप्रोत्रियनिरहेकारा
पेक्षया योहि परमार्थनिरहेकारात्मवित्र तस्य कामेष्वत्वव
ज्रलायासकर्तृत्वप्राप्तिरस्ति सान्त्विकस्यापि कर्मणोऽनात्मवित्
साहेकारः कर्ता किमन राजसतामसयोर्लौकिकेऽनात्मविदपि प्रो
त्रियेनिरहेकारः उच्यते निरहेकारो यो यो ब्रह्मण इति तस्मात्तद
पेक्षयैव साहेकारेण वेत्युक्तं पुनः शब्दः षादष्टराण्यर्थः क्रियते
वज्रलायासे कर्म महतायासेन निर्वर्त्यते तत्कर्म राजसम
दाहतम् २४ ॥

आनेदगिरिकृत टीका २ ॥

राजसे कर्म निर्दिशति यत्त्विति फलप्रेप्सुना कर्ता यत् कर्म क्रि
यते तदाजसमित्यतश्च सम्वन्धः तत्तत्तानवता निरहेकारेण
साहेकारेणान्तत्वेन क्रियते कर्म इति विवक्षो वारयति साहे
कारेणेति तत्तत्तानवता निरहेकारेण कृते कर्मपेक्ष साहेका
रेणान्तेन कृतेमेतत् कर्म इति विवक्षते चेत्तर्हि किमत्र विवक्षि
तमिति एवमिति किं तर्हि योहि उरितरहितः प्रोत्रियो लोकाद
नपेतस्तस्य यदहेकारवर्जिते कर्मतदपेक्षयेदं साहेकारेण कृते
कर्मत्वमभिप्राह लौकिकेति न च तत्तत्तानवतो निरहेकारस्य क
र्मकर्तृत्वमपेक्ष साहेकारेणान्तरि किं नेष्यते तत्राह योहीति वि
शेषणान्तरवशात् तत्तत्तानवतान्वारितत्वाच्च तदपेक्षमिदं विशेष
णमित्यर्थः साहेकारस्यैव राजसे कर्मणि कर्तृत्वमिमेतत् के
सुनिकस्यायेन साधयति सान्त्विकस्येति नन्वात्मविदोऽस्य निरहे
कारत्वायोगात् कथं तदपेक्षया साहेकारेणान्तेन तत्राह लौक इति २४

श्री-
गी-टी-
शु-

+ राजसंक्रमाह यन्निति॥

स्वामि कृत टीका ३ ॥

+ यत्तु कर्म कामेष्वाफलाशान्तिमिच्छता साहेकोरेण वासत्समः को
मः प्रोत्रियोस्तीमेवेति रूपाहेकारं प्रोक्तेन वृत्तियते यच्च पुनर्वद
लायासे प्रतिक्लेशप्रकृतं कर्म राजसमराहते

पिशाचभाष्य टीका ४ ॥

यत्तु कामेष्वाफलाशान्तिमिच्छता साहेकोरेण कृतात्समं भावनेनापरमा
यज्ञानेन वदलायासे तदाजसे २४ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५ ॥

यदिति यत्तु पुनः कामेष्वाफलप्रेप्सता साहेकोरेण वाशब्द
यैकरत्वाभिमानप्रोक्तेन वदलायासे यत्तु कर्म क्रियते तदाजसे
वदलायासमिदं कर्म मयैवेति यत्तु तद्वेषाभिमानप्रोक्तेन यत्
कर्म क्रियते तदाजसमित्यर्थः २४ ॥

शुभिनवप्रसक्त टीका ६ ॥

स्पष्टार्थ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटी टीका ७

राजसमाह यन्निति कामेष्वाफलाशान्तिमिच्छता साहेकोरे
णामत्समः कोमः प्रोत्रियोस्तीति निरूपाहेकारेण कर्त्री वदला
यसमतिक्लेशयथा यत्तु कृतं तदाजसे २४ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

कामेष्वाफलकामेन साहेकोरेणाहमेव सम्यक् कर्म कर्तृनिग
दप्रोक्तेन वाशब्दः समुच्चये पुनरित्यनियतं यावत्तु कामे काम्या
स्याहतेः वदलायासे संवीगोपसंहारेण क्लेशावहेयत्वात् क
र्म क्रियते तदाजसमराहते २४ ॥

कृष्णमवैजयंती टीका ९

राजसंक्रमाह यन्निति पुनः कामेष्वाफलाकांक्षिणाः यथा
पुनः साहेकोरेण कर्तृत्वाभिमानप्रोक्तेन पुरुषेण वदलायासे वद
नरक्लेशप्रकृतं यत्तु कर्म क्रियते तत्कर्म राजसंरजोगुणप्रकृतमराह

नेशास्त्रैः कथितम् २४ ॥

मधुसूदनी टीका १-

तः सान्तिकादिनितिकामेप्सुनाफलकामेन कर्त्री साहंकारे
वा^५ ता^५ प्रायुक्तसंगात्मकगर्वपुक्तेन वा शब्दः समसुचये पुनरित्य
नियते यावत्कामेनेकाप्याहतेः वङ्गलायासे सर्वगोपसे हारेण
क्लेशावहेयत्काम्यकर्मक्रियते तदा जसमुदाहते अत्र सर्वविशे
षणोः सान्तिकसर्वविशेषणायतिरेको दर्शितः २४ ॥

सदानंदी टीका ११ ॥

फलकामेन कर्त्री यद्गर्वपुक्तेन वा कृते यावत्कामनाकाप्या
हतेरनियते पुनः १ सकलोगोपसे हाराक्लेशादं काम्यमभ्युवे
क्रियते कर्मयत्तत्र राजसे समुदाहते २ सर्वविशेषणोरत्रा
सान्तिकादर्शिताभिदा ३ ॥ २४ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

यत्तु कामेप्सुनाफलार्थिना साहंकारेण यद्यपि सान्तिको।
पनात्मवित्साहंकारस्तथापि मुहमेव कर्मजशलो महान्
ओत्रियश्च भिमानो हेकारस्तदना साहंकारेण वा शब्दस्यार्थ
क्रियते वङ्गलायासे मुनिप्रमकरे तत्कर्म राजसमुदाहते २४

आनंदी टीका १३

कामेप्सुनैः हि कामुष्मिकभोगेप्सुना साहंकारेण ब्रह्मा
र्षणा युक्तिपरित्यज्य शरीरादावहंभाववता यदमेर्महात्म
भिः कृते तदहमपि जैर्वैरितिसर्गवैराव शरीरचित्तविन्नयया
यासभूयिष्टं क्लेशवज्रलम् २५

रामकंठी टीका १४

अथ राजसंकर्माद तदा जसं रजोगुणहेतुकं किंतयदैहिकामुष्मि
कभोगालिप्सुना तथा साहंकारेणात्मनि शरीरादावहंप्रत्यय

श्री.
मी. सी.
श्र.

वताकरीकेशवकुलं चित्तशरीराद्यायासभूयिष्ठं क्रियते तदेतत्
हृदि देतोऽऽः खवकुलाद्रजसः समुद्भूते तत्समाविषयत्वाद्
हेयं २४ ॥

लासिकी यदुलीटीका

राजसंक्रमीह

अनुवर्धयेपश्चाद्भाविषुभाशुभं क्षयं धनादिनाशं हिंसां प्रा-
णिपीडं पौरुषं स्वसामर्थ्यामनवेद्यापरीलोच्य केवला-
मोहादविवेकादेव यत्कर्माभ्यते तत्तामसमुदाहृतं

२५

पंचोलीटीका

राजसंक्रमीह यत्ति यत्कर्म कामे सत्तावापुनः साहं ।
कारेण साभिमानेन वदुलायासेन महतायासेन क्रियते तदे-
व विधे कर्म राजसमुदाहृतं २५ ॥

राजीवसमिद्धोधिनी

राजसमाह यत्ति कलमभिसंधात् तया साहं कारेण
मत्समः कोन्यश्चैवं देभदेतभिमानसहितेन अथ च हं
कारः क्रोधकरांतदभावोदंकारः क्रोधत्यागस्तत्सहि-
तेन वा कर्त यत्कर्म यरोचितं स्वोचितं वा क्रियते तद् राजसं-
कथितं कीटशकेशवकुलं चित्तशरीराद्यायासभूयिष्ठं
अतो देयमेवेतत् २४

मधुभाष्य

२६ ॥

भाषा अनुवाद

और कर्मफल प्राप्ति का श्लोक अथवा अहंकारी कहे जो अपने
समान और को नहीं मानता हे ऐसे अहंकारशक्त मनुष्य से कि
ये गये अथवा जो कर्म अति लेशशक्त होय उन्ही को शिष्ट
जन राजसवरूप कहतेहैं २४ ॥

दोहा

जो अभिलाषिकर्मको कर अहंकार दिं सोय लेशबहुत
देयादिमें राजसकदिय सोय २४ ॥

240 250 260

[Faint, illegible handwritten text]

126

अनुवेधं तये हि सा मनयेत्पच पौरुषे मो
हादारभ्यते कर्मयत्ततामससमुच्चते २५

शोकरभाष्य टीका १ ॥

अनुवेधमिति अनुवेधः पञ्चाङ्गावि यदस्त सोऽनुवेधउच्य
तेनेवानुवेधं तये यस्मिन् कर्मणि क्रियमाणे शक्तियोऽ
र्थतयोवाप्नोते तये हि सा प्राणिपीड्या न पेत्पच पौरुषे पुरु
षकारेण शक्तौ मोदं कर्म समापयितुमिव मात्मसामर्थ्य
इमेतामनुवेधादी मनयेत् पौरुषान्तानि मोहादविवेकत
आरभ्यते कर्मयत्तततामसं ततो निर्देतिमुच्यते २५ ॥

आनेदमिरी टीका २ ॥

सम्यति तामसे कर्मोदाहरति अनुवधमिरीति २५ ॥

स्वामिकृत टीका ३ ॥

तामसं कर्म ह ॥

अनुवेधमिति अनुवधत इति अनुवेधः पञ्चाङ्गाविषभा
शुभे तये वित्तवये हि सा परपीड्या पौरुषे स्वसामर्थ्यच
नयेत्पार्यालोच्य केवलं मोहादेव यत्कर्म आरभ्यते ततामसमुदा
हृतम् २५ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४ ॥

अनुवधत इत्यनुवेधः कर्मणि क्रियमाणे येनैव यत्ते सोऽनुवे
धस्तमनवेत्पकर्मनिमिता हि स पुरुषकारावेत्पमोहा
दज्ञानादारभ्यते ततामसे २५ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

अनुवेधमिति कृते कर्मण्यनुवधमाने उः खमनुवेधः कर्म
णि क्रियमाणे यि विनाशः क्षयः तत्र प्राणिपीड्या आत्मनः कर्म
समापनं ~~ततः~~ सामर्थ्यपौरुषे यत्ताननवेत्पाविमशी मोहा
त्परमपुरुषकर्तृत्वात्तानात्पत्कर्मक्रियते ततामसमुच्यते
२५ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

विभक्तेषु देवमनुष्यादितया पृथक्तेन इह मग्नीति विह मेहघट्यादिबुद्ध्या अहेतुकं
कारणमविचार्यैव अभिनिवेशावेशवशात्क्राथरागादिग्रहणयत्ततामसं ततो

श्री-
गीरी-
शु-

नियतं कर्तव्यमिति क्लेशैरविद्याद्यैर्वहुलं व्याप्तं मोहादभिनिवेशमयात् ॥
स्पष्टाय २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रणीती टीका ७

तामसमाहास्यनवेधमिति अत्रवध्यत इत्यनवेधः भावि
शुभाशुभेक्षये विनयपेक्षिंसास्त परपीडनं पौरुषं स्वसामर्थ्यं
च अत्रपेक्ष्य विगणय केवलं मोहादेव यत्कर्मारभ्यते तत्ताम
सं २५ ॥

वनमाली टीका ८

अत्रवधे पञ्चाङ्गाविशुभं क्षये देहसामर्थ्यस्य यथा देहनाशे हिं
सा प्राणिपीडनं पौरुषमात्मसामर्थ्यं अत्रपेक्ष्य मोहात्
केवलाविवेकादेवारभ्यते यत्कर्म तन्नामसमुच्यते २५ ॥

ऊरुसमवैजयेती टीका ९

तामसे कर्म मोह अत्रवधमिति अत्रवधे कृते कर्मणि अनुप।
पञ्चाङ्गमाने उः त्वमनवेधं स एव भट्टयसंभटादिकृतक्षये
कर्मणि क्रियमाणं यमार्थादिविनाशे हिंसा कर्मणि क्रियमा
णो प्राणिपीडनं च अत्रः पौरुषं स्वसामर्थ्यं समापनसामर्थ्यमनवे
द्यावित्तिमोहात्स्वयं कर्तृत्वाभिनिवेशाद्यत्कर्मारभ्यते
तमो गणयते न जनेन क्रियते तत्कर्म तन्नामसं तमो गणयत्कर्म
दाहजसूवेदविद्रिक्तम् २५ ॥

मधुसूदनी टीका १०

अत्रवधे पञ्चाङ्गाद्यशुभं क्षये शरीरसामर्थ्यस्य यथा देहनाशे
याश्च नाशे हिंसा प्राणिपीडनं पौरुषमात्मसामर्थ्यं चानपेक्ष्य
अपरीलोच्य मोहात्केवलाविवेकादेवारभ्यते यत्कर्म यथा
उर्यीयनेन सह तन्नामसमुच्यते २५ ॥

सदानेदी टीका ११

पञ्चाङ्गाद्यशुभं क्षये देहसामर्थ्यस्य यथा देहनाशे प्राणिपी
डा मात्मसामर्थ्यमेव च १ अपरीलोच्य मोहाद्यत्केवलादविवे
कतः अरभ्यते जडैः कर्म तन्नामसमुदाहृतम् २॥ २५ ॥

नीलकेवीटीका १२

अनुवथतेनेनेसनुवथःफले तयेशकेरथीनोवनाशे
हिंसापरपीशे पौरुषेस्वसामर्थ्ये अनपेक्ष्यनालोच्यके
वलेमोहादविवेकतोयदारभतेकर्मतत्तामसमुदाहते २५

ग्रानंदीटीका १३

अनुवथंफलंशुभमशुभंवेत्यनवीक्षाविचार्य तथातयं
इत्यादिव्ययं हिंसापरपीशं पौरुषेस्वसामर्थ्ये चानेवेक्ष्य
मोहाद्विपरीतज्ञानाद्यदारभते नतनिर्वाह्यते तत्तामसमु
द्यते २५

रामकंदीटीका १४

अथतामसे तत्तामसेनमोक्षणहेतुकं कर्म किंतद्यमोहादार
भतेकर्तृप्रक्रमते कथमिदं कियमाणं किमर्थमनुवभाति
पुष्पाति किंवाक्षययत्नस्मिन्नकियमाणेकस्य हिंसापचातः
समुत्पद्यतस्मनुवथतयहिंसाअनवेक्ष्याविचार्येव एतदपि
मोहाज्ञानप्रमादकारणभूततमः समुद्रवतान्निहृष्टतमसं
सारिविषयंसतराहेयमेव २५

२५ ॥

लासिकीटीका

अथत्रिविधःकर्तोच्यते तत्रसात्विकस्त्वावत् ॥

अनुवथंयश्चाज्ञाविशुभाशुभं तयंयनादिनाशं हिंसांप्राणिपी
शं पौरुषेस्वसामर्थ्यमनवेक्ष्यापर्यालोच्य केवलान्मोहादवि
वेकादेवयत्कर्मारभ्यतेतत्तामसमुदाहते २५

पंचोलीटीका

तामसंकर्मोह अनुवथमिति यत्कर्मअनुवथंयश्चाज्ञाविशुभा
शुभंवस्तनः तयंयस्मिन्नकर्मणि कियमाणे शक्तिसंपाद्यः स
योवास्थानंतयं हिंसाप्राणिपीशं ननुयत् पौरुषेस्वकीयसा

गी.
टी.
३

मर्थे एतच्च तस्य मनोपेक्षकेवलं मोहादविवेकारभ्यते
तन्नामसे २५

रागवीरसमिद्धोयिनी॥

तामसं कथयति अनुबंधमिति एतत्क्रियमाणं कर्म किं शुभा
शुभं फलमनुवधाति पुलाति किं वा निपयति कस्य वादि
सायै उपजाता यमवतीत्येवं प्रकारेणानुबंधनयदिसाः त
था स्वस्य परस्य च योरुषं सामर्थ्यं वा यया लोच्येव केवलं मो
हादेव यत्कर्माभ्यते कर्तृप्रकृत्यते तन्नामसमुदाहृतमित्य
र्थः एतदप्यनिष्टफलकत्वाद्देयमेव २५॥

मधुभाष्य

२५॥

भाषा अनुवाद

अत्र तामसकर्म कहते हैं कि पश्चात् वन्य करें ऐसे अनुव
न्य कहे पश्चात् भावी सुभ अशुभ और धन दाय और अया
नी सामर्थ्य न विचारि केवल मोह से जो कर्म आरम्भ किये
जाये वेई तामस कर्म हैं २५ ॥

टीका

हिंसाद्वय अनबन्धको पौरुषको विनजान कर्म प्रारंभ
मोहसे तामस सो दिवधान २५

121

मुक्तसंगोनदेवादीष्टसत्साहसमन्वितः
सिद्धसिद्धोर्निर्विकारः कर्ता सात्विक उच्यते

२६ ॥

शोकभाष्यटीका १

मुक्तेति मुक्तसंगो मुक्तः परित्यक्तः संगो येन समुक्तसंगो
न देवादीनां वदनशीलोऽसत्साहसमन्वितोऽनिर्द्वेषः
सत्साहस्यमलाभो समन्वितः संयुक्तोऽसत्साहसमन्वितः
सिद्धसिद्धोः क्रियमाणस्य कर्मणः फलसिद्धावसिद्धौ च सिद्धौ
सिद्धोः निर्विकारः केवलं प्राप्तप्रमाणप्रयुक्तफलरागादिना य
क्तो यः स निर्विकार उच्यते एवंभूतः कर्ता यः सात्विक उच्यते २६

आनेदगिरि टीका २

उदांती कर्तृत्रैविध्यं बुवन्नादौ सात्विकं कर्तारं दर्शयति मु
क्तेति संगो नाम फलाभिसंधिर्वाकर्तृताभिमानो वा नाहं वच
नशीलः कर्ता इमिति वदनशीलो न भवतीत्यर्थः धारणार्थे
र्यं क्रियमाणस्य कर्मणो यदि फलसिद्धिरिति नान्यथा न
विस्मयः संभवेदित्याशङ्क्याह केवलमिति फलरागादिने
त्यादिशब्देन कर्मणो गौरवते अमुक्त इतिच्छेदः २६ ॥

स्वामिकृत टीका ३

कर्तारं त्रिविधमाह मुक्तसंग इति त्रिभिः मुक्तसंगस्य सात्वाभि
निवेशः अनदेवादीर्गर्वाक्तिरहितः इति र्यस्य सत्साहस्य
सत्साहस्यो समन्वितः संयुक्तप्रयुक्तस्य कर्मणः सिद्धावसि
द्धौ च निर्विकारो र्ध्वविषादमूले एवंभूतः कर्ता सात्विक उच्य
ते ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

मुक्तसंगः मुक्तफलरस्य न देवादीनां आत्मानं संभावितेन वद

श्री-
गी टी-
शु-

तिथि तिष्ठान्तः संधारणमुत्साहः प्रयत्नः ताभ्यामनितेऽनु-
त्साहसमन्वितः सिद्धिश्चासिद्धिश्च सिध्य सिद्धौ नयोर्निर्विकारः
हर्षविषादरहितः कर्त्ता सान्त्विकः २६ ॥

गमानुजभाष्यटीका ५

मुक्तसेगरति मुक्तसेगः फलसेगरहितः अनहेवादीकर्त्तृता
भिमानरहितः उत्साहसमन्वितः आरब्धकर्मणि यावत्समाप्त
वर्जनीयेऽऽवधारणं इतिः उत्साहश्च कृतेन सन्नाभ्यामनित
तः सिध्य सिद्धौ निर्विकारः अदादौ कर्मणि तदपकरणभूतत्वं
व्याजनादिषु च सिध्य सिद्धौ विकृतविन कर्त्ता सान्त्विकमुच्यते २६

+ अहं कर्त्तेति न वदंस्त्वस्मीति लक्ष
+ अहं कर्त्ता धुकारो वा यो भवतीति नाहं वादीत्यनेनाली
निनायवहारमात्रसेवतिवशेन योगिनीनापहं करोमीति
वचो न निषिद्धम् हर्षशो
कान्ति तः सिध्य सिद्धौ ॥

अभिनवप्रसक्तटीका ६ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रणटीका ७

अथ त्रिविधे कर्त्तारमाह मुक्तसेग इत्यादि त्रिभिः मुक्तसेगस्य
ताभिनिवेशः अनहेवादीगर्वस्वाचारहितः इति चैव सन्ना-
हः अनुहेगस्वाभ्यामनितः तः सिद्धाव सिद्धौ वा निर्विकारः ह-
र्षविषादरहितः एवेभूतः कर्त्ता सान्त्विकः २६ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

कर्त्तृसैविध्यमाह मुक्तेति त्रिभिः मुक्तेसेगः फलेच्छाप्रयुक्तः
अनहेवादीकर्त्ताहमिति वदनशीलो न भवति इति विप्रवाद्युप-
स्थितावपि प्रारब्धोपरिमागहेन अतिवृत्तिर्येव उत्साह इत्येक
रिष्यामीति निश्चयात्मिका बुद्धिः ताभ्यामनितः क्रियमाणा
कर्मफलस्य सिद्धाव सिद्धौ च हर्षशोकाभ्यां हेतुभ्यां विकारो वदन
विकाशस्त्वानन्तादिस्तेन रहितः सिध्य सिद्धौ निर्विकारः एतादृ-
शः कर्त्ता सान्त्विक उच्यते २६ ॥

ऊसमवैजयेनी टीका ९

अथ कर्त्तृसैविध्यं त्रिभिर्विक्तमादौ सान्त्विके कर्त्तारमाह मुक्तसेग इ-
ति मुक्तसेगः स्वकर्त्तृताभिनिवेशफलाकांक्षारहितः अनहेवा

दीप्रसहायोहमेवेदेसर्वकर्माकरवमद्य करोम्यपि करिष्या
मीति स्वगर्वोक्तिरहितः एतत्साहसमन्वितः एतिराधकर्म।
समाप्तिपर्वतावर्जनीयः खसहिस्तुताउत्साहः कर्मानुष्ठानोद्य
नचितता एतिष्ठोत्साहश्चेतौताभ्यासमन्वितोयुक्तः सिद्धसिद्धोः
यत्तदानप्रदादेः कर्मणस्तत्साधनभूतद्वयार्जनादेरानुसंगिक
स्यतफलस्यवसिद्धौ प्रामावसिद्धावशमौचनिर्विकारोः विकृतचि
तः हर्षणाविषादेनवरहितश्चर्यः इतिशः कर्तासात्विकः सत्त्व।
गुणान्वितउच्यते कथ्यते २६ ॥

+ इदानीं विविधः कर्तोच्यते ॥

मधुसूदनी टीका १० ॥

+ मुक्तसंगः मुक्त फलाभिसेधिः मुनदेवादीकर्ताहमिति नवद
नशीलो भवति स्वगुणस्त्वाचाहीनोवाधतिः विज्ञाप्रपस्थिता
वपिप्रारथापरित्यागहेतुरेतः करणवृत्तिविशेषोर्ध्व उत्साहः
दमहंकरिष्यामेवेति निश्चयात्मिकावृद्धिः एतिहेतुभूतानाभ्या
सेयुक्तः एतत्साहसमन्वितः कर्मणः क्रियमाणस्य फलस्यसि
द्धौ प्रसिद्धौ च हर्षशोकाभ्यां हेतुभ्यामोविकारः वदनविकास
मृदु नत्वादितः तेनरहितः सिद्धसिद्धोर्निर्विकारः केवलेशा
स्वप्रमाणप्रयुक्तानफलरागोणा तः एवंभूतः कर्तासात्विकउच्यते
२६ ॥

सदानेदी टीका ११ ॥

इदानीं विविधः कर्ता प्रोच्यते हरिणा विभिः फलाभिसेधिप्रमो
योहं कर्तेति मतिविना १ समस्तप्रगुणस्त्वाचो न हेवादीति वेदि
तः विज्ञाप्रपस्थितौ समोप्रारथात्यागकरणं २ चित्तवृत्तिविशे
षोद्विधुतिर्येयमितोर्ध्वने अवशेषाधयिष्यामीत्येवधीनिश्चया
त्मिका ३ एतिकारणमत्साहस्ताभ्यासेयुक्तउत्तम कर्मणः क्रि
यमाणस्य सिद्धसिद्धोः फलस्यः ४ विकारो हर्षशोकाभ्यां वि
कासापात्मकोमवे तेन प्रस्यशस्येण प्रयुक्तो न तरागवान्
५ एवंभूतो महाभागः कर्तासात्विकउच्यते ६ ॥ २६ ॥

श्री-
गी टी-
प्र-

123

नीलकंठी टीका १२

कर्तृवैविध्यमाह सकृन्नादिना मुक्तसंगस्य क्ताभिनिवेशः
अनहंवादी पूर्वोक्ताहेकारोक्तिरहितः अतिर्येय उत्साहः सा
थयिष्यामेवेति उद्दिष्टनिश्चयः ताभ्यां समन्वितः सिद्धसिद्धोः
कर्मण्यारथ्यमेति शेषः निर्विकारः हर्षविषादमूयः क
र्ता सात्त्विक उच्यते २६ ॥

ग्रानदी टीका १३

कर्ता कर्मण्युत्पाता मुक्तसंगः दृष्टेवा दृष्टेव कर्मफलेनास
क्तः अनहंवादी यन्मया कृतं तत्कोन्यः कर्तृशक्त्यादिति
विकथनमूयः अतिः प्रारथ्यस्य कर्मणः समाप्तिं यावत्स्येयं
उत्साहे उद्योगः सिद्धसिद्धो निर्विकारः हर्षशोकमूयः २६

+ अथ त्रिविधः कर्तो चते तत्र सात्त्विक स्तावत् ॥

रामकंठी टीका १४

+ ईदृशः कर्ता कर्मण्युत्पाता सात्त्विक उच्यते सात्त्विक चिन्ता
कर्ता सात्त्विक इत्युपदिष्टः सकीदृशमुक्तसंगो मुक्तः परिरुतः
संगः संसारतरुबीजभूतो व्याख्यातनूपो दोषो येन यतो नहंवादी
दोषरूपमनित्यमर्थमात्मत्वेन प्रतिपद्याहं यजामीत्यादयो व
दन्ति सोवादी सर्वः संसारिजनस्तद्विपरीतो नहंवादी शरीदिष्टः
नात्मभूतेष्वर्थेषु निरहंकारस्तथा धृत्वा वक्ष्यमाण लक्षणयाः
नृष्टेयवस्तु हफा वष्टमभशत्पातयोत्साहेनोद्योगेन समन्वितः
अनयवसिद्धौ फलनिष्पन्नावसिद्धौ तदनिष्पन्नौ च हर्षशोकल
क्षणविकाररहितं ईदृशं कर्तृत्वं ज्ञानिहेतोः पूर्वव द्विमुद्रात्
तदुत्पादयत्यनेन त्रयमिहेतत्वात् उपादेयम् अथ राजसः २६

+ अथ त्रिविधः कर्तो चते तत्र सात्त्विक लासिकी वस्तु टीका

स्तावत् ॥

+ मुक्तस्य क्तः संगश्चासक्तिर्येन सः विरक्त इत्यर्थः देहाद्यभिमाना
भावाद नहंवादी ग्रहमहमिति गर्वोक्तिरहितः धृत्वा दाढ्यः
नोत्साहेनोद्यमेन च समन्वितः तथारथ्यकर्मणः फलस्य सि

जावसिद्धौवानिर्विकारोहर्षविषादमृत्युः पर्वभूतःकर्तासात्विक
उच्यते २६

पंचोलीरीका

कर्तृत्वेविधेसात्विकंकर्तारमाह मुक्तसंगति मुक्तसंगःमक्त
फलासंगःग्रनदेवादीनादेवरनशीलःधृत्पुत्साहसमन्वितःधैर्य
यमाभासमन्वितःसिद्धसिद्धोनिर्विकारःफलसिद्धावसिद्धौचनि
विकारःप्रीतिहेषरहितःएवंविधःकर्तासात्विकउच्यते २५॥

रावीरसमिद्धोद्यिनी

कर्तृत्वेविध्यंप्रतिपादयंस्तत्रसात्विकंकर्तारंनक्षयति मुक्तसंगः
ति प्रायशोव्यक्तार्थःश्लोकः किंतु नदेवादी परमेश्वरस्येवसर्वत्र
स्वातंत्र्यमित्यभिमानान्निर्द्वंद्वकारः यद्य नप्रदंवादी किंतुदंवादी
क्रोधपूर्वमेवप्रतिपक्षंसेवोद्ययनिति प्रकृतार्थानुगुणोर्थः २६॥

मधुभाष्य

२६॥

भाषा अनुवाद

इस श्लोक से ले तीन श्लोक से कर्मकर्ता सब को त्रिविध करके कहते हैं कि कर्म अन्याई पुरुष कर्त्तव्य अभिविवेक बुद्धि रहित और गव्वचन रहित और धैर्य उत्साह जो उद्यम इन दोनों के द्वारा अन्त समस्त कर्म में सिद्धि असिद्धि की अपेक्षा हर्ष विषाद मृत्यु होय ऐसे कर्ता पुरुषों की सात्विक स्वरूप कहते हैं २६ ॥

टीका

बिना संग प्रदंकार विनयति उत्साह समेत विकार बिना सिद्धि असिद्धि में सात्विक कर्ता कहते २६ ॥

125

विष्णुसहस्रनाम

विष्णुसहस्रनाम
विष्णुसहस्रनाम विष्णुसहस्रनाम विष्णुसहस्रनाम
विष्णुसहस्रनाम विष्णुसहस्रनाम विष्णुसहस्रनाम
विष्णुसहस्रनाम विष्णुसहस्रनाम विष्णुसहस्रनाम
विष्णुसहस्रनाम विष्णुसहस्रनाम विष्णुसहस्रनाम
॥ ३८ ॥ विष्णुसहस्रनाम विष्णुसहस्रनाम

विष्णु

विष्णुसहस्रनाम विष्णुसहस्रनाम विष्णुसहस्रनाम
॥ ३९ ॥ विष्णुसहस्रनाम विष्णुसहस्रनाम

रागी कर्मफलप्रेषुर्वोदिसात्मकोऽसुचिः
हर्षशोकात्तितः कर्तारजसः परिकीर्तितः २०

शोकरभाष्य टीका १ ॥

रागीति रागी रागीत्यास्तीति रागी कर्मफलप्रेषः कर्मफला
शील्यः परद्वेषे संजातः नृसः तीर्थादौ च सद्व्यापारिण्यगी
हिसात्मकः परपीडकसंभावः अशुचिर्विवाहान्तः शौचवर्जितो ह
र्षशोकात्तितः इष्टप्राप्तौ हर्षः निष्टप्राप्ताविष्टवियोगे च शोका
स्त्राभ्यां हर्षशोकाभ्यां समन्वितः संयुक्तः तस्यैव च कर्मणां सम्प
त्तिविषयो हर्षशोकोऽस्यातो ताभ्यां समन्वितः संयुक्तोऽयः क
र्तारजसः परिकीर्तितः २० ॥

आनंदगीरि टीका २

राजसे कर्तारे कथयति रागीति कर्मविषयो रागः कर्मफलप्रे
षुरिति फलरागस्य एयककथनात् स्वाभिप्रायाप्रकटीकरण
एव के परपीडने परवृत्तिविकेदने तेन स्वार्थपरश्चर्यः २० ॥

स्वामिकृत टीका ३

राजसंकर्तारमाह ॥

रागीति रागीप्रज्ञादिप्रीतिमात्रकर्मफलप्रेषः कर्मफलकामी ल
जः परस्वामिलाषी हिसात्मको मारकसंभावः अशुचिः विहि
तशौचशून्यः लाभालभयोर्हर्षशोकाभ्यामन्वितः कर्तारजसः
परिकीर्तितः २० ॥

विशाचभाष्य टीका ४

रागीत्यास्तीति रागी लब्धः दक्षिणामागवर्जितः हर्षशोकाभ्या
मन्वितः हर्षशोकात्तित एवेभतः कर्तारजसः २० ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

रागी कर्मति रागीप्रीतिमात्रकर्मफलप्रेषः कर्मफलशील्यः
कर्तापेक्षितद्वयव्यसंभावः रहितः हिसात्मकः परपीडयित्वा
नैकवीणाः अशुचिकर्मापेक्षितशुद्धिरहितः हर्षशोकात्तितः २०

श्री-
गो-री-
शु-

डाहो कर्मणि विजयादिसिद्धिसिद्धोर्द्विषो कान्वितः कर्तारज
सः परिकीर्तितः २७ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थ २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थपपाटी टीका ७

राजसमाह रागीति रागीप्रवादिसीमान् कर्मफलप्रेषः कर्म
फलकामीत्यर्थः स्वर्गसखलेपदः सर्वहिंसात्मकः हिंसायां न्या
मामनोयस्यप्रसूतिः शौचरहितः लाभालाभयोर्द्विषो कान्विता
मन्वितः कर्तारजसः २७ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

रागीकामायाजलचितः प्रतपवकर्मफलप्रेषः लब्धः पर
द्व्याभिलाषीयमीर्थस्वद्व्यायागसमर्थप्रपरद्विक्लेदनेहिं
सातदात्मकोप्रविः शास्त्रोक्तशौचहीनः सिद्धिसिद्धोः कर्मफल
सर्वद्विषो कान्वितः कर्तारजसः परिकीर्तितः २७ ॥

ऊसमवेजयेनी टीका ९

राजसेकर्तारमाह रागीति रागीयनधामदारपप्रवादिसासक्त
चितः कर्मफलप्रेषः इहामत्रवेदः इहसुरेन्द्रादिभोगरूपकर्मफल
स्पृहयाल्लब्धः कर्मपेक्षितद्व्यपरहितः हिंसात्मकः पराश्र
यीकर्मकर्तृणाः प्रसूतिः कर्मपेक्षितप्रद्विभूयः द्विषो कान्वि
तः कर्मणस्तत्फलस्यवापामोर्द्विषोः प्रामौशोकस्ताभ्यामन्वि
तोयुक्तः ईदृशः कर्तारजसो रजोगुणयुक्तः परिकीर्तितो भगव
तामपाशासृजशलेषुविशेषतः २७ ॥

मधुसूदनी टीका १०

रागीकामायाजलचितः प्रतपवकर्मफलप्रेषः कर्मफलार्थी
लब्धः परद्व्याभिलाषीयमीर्थस्वद्व्यायागसमर्थप्रस्वाभिप्रा
यप्रकटनेनपरद्विक्लेदनेहिंसातदात्मकस्तत्त्वभावः स्वाभिप्रा
याप्रकटनेनतत्त्वैकतिकरतिभेदः प्रसूतिः शास्त्रोक्तशौचहीनः

सिद्धसिद्धोः कर्मफलसहस्रशो कान्तिः पर्वविधः कर्त्तारः ।
जसः परिकीर्तितः २७ ॥

सदानदी टीका ११ ॥

कामायाजलविमोयः फलार्थी कर्मणः सदा परद्वयाभि
लाषीस्तेतोयेपिमक्तमक्षमः १ स्वाशयोक्तादनेनामवृत्ति
छेदनशीलवान् शास्त्रोक्तशोचरहितः सिद्धसिद्धोः फल
सच सहस्रशो कान्तिः कर्त्तारजसः परिकीर्तितः ३ २७ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

रागीविषयलोत्सवः अतपवृत्तकर्मणः फलप्रेप्सुनीतिकर्मफ
लप्रेप्सुः लब्धः परद्वयादौ संजाततत्त्वस्त्वोपादौ वाद्वयापरि
त्यागी हिंसात्मकः परपीडाकरस्वभावः अशुचिर्वाह्योतः शो
चवर्जितः इष्टानिष्टप्रामोहसहस्रशो कान्तिः अयः कर्त्ता सदा
जसः परिकीर्तितः २७ ॥

ग्रान्दीटीका १३

रागीविषयेषु प्रीतिमान् लुब्धोद्वययभीरुः २७ ॥

रामकंठीटीका १४

इष्टशः कर्त्तारजसः पूर्ववद्भोगगुणात्मकः कथ्यते कीदृशो
रागीविषयसखेष्टभिलाषवान् तथा कर्मफलप्रेप्सुः क्रियमाण
स्य कर्मणो यत्तादेः फलमनित्यं स्वर्गभोगादि रूपं लिप्सुः तथा लु
ब्धो गार्थवान् तथा हिंसात्मकः प्राणिदोहपरायणः तथा अशुचिः
वासाभ्यन्तरशोचरहितः तथा फलैकालमनविनतात्तनसिद्धिं भवाभ्यां परितोषविषादात्म्योक्तं यत्तादृशं कर्त्तृत्वे लोभादिदोष
कारणभूत रजोगुणसमृद्धतत्वात्संसारिविषये हेयं अथनामसः २७

लासिकी टीका

राजसं कर्त्तारमाह ॥

रागीविषयाभिलाषवान् कर्मफलं लिप्सुः लब्धः परस्वाभिला

गी.
टी.
अ.

क
षी हिंसात्मको मारस्वभावः अशुचिर्वासाभ्यंतरशोचरहि
तः फलसिद्धिसिद्धोर्ध्वशोकाभ्यामनितः पंचविधः कर्तार
जसः परिकीर्तितः २१

पंचोलीटीका

राजसंकर्तारमाह रागीति रागीकर्मणामक्तिप्रकः कर्म
फलप्रेमः कर्मफलेषु लब्धः परदवादिप्रसंजानरसातीर्थः।
दोसदवापरिमागीहिंसात्मकः परपीडाकरस्वभावः अशुचिः
वासांतरशोचरवर्जितः दुर्ध्वशोकानितः रघुशोचरः रघुवि
योगेशोकः ताभ्यामुक्तः अथवा कर्मसंपत्तिविषयोर्ध्वशो
कसंप्रकः पंचविधः कर्तारजसः परिकीर्तितः २१

रागीरसमिहोधिनी

राजसंकर्तारमाह रागीति रागीविषयसखेषुभिलाषवान्
पुरमिहादिविषयकप्रेमाण्जितवितोवा तथा कर्मफलप्रेमः
क्रियमाणस्य कर्मणोयत्तादेः फलमनित्यं स्वर्गभोगादिकं
शक्तमिच्छन् तथा लब्धः परस्वामिलाषीतथा हिंसात्मकः
विशुद्धस्य स्ववर्णवित्तस्य धर्मस्य परित्यागेनोपवातो हिंसा
तत्रात्मा बुद्धिभंतः करणं यस्य परधर्मस्वीकारेण स्वधर्मस्य
पीडनं हिंसा तन्निवर्तक आत्मा यतोस्येति वा तथा अविश्य
विशंतः करणादिकः यद्वा सर्वथा तन्म्यत्पन्नेन इवित्योणादि
केन इ प्रत्ययेन व्युत्पन्नः अविः प्रोकः नञ् वक्तृत्वायां निघः
प्रोकोस्येत्यशुचिर्वीरानुवितं पुत्रादिप्रोकं कर्वाण इत्यर्थः यद्वा
पावके अविः मास्यमात्यवात्पुपयेषु सिमेधेसिते विषितिनामा
नुशासनात् अशुचिर्निःसविबोडः सविबोवा तथा जय पराज
ययोर्विषये दुर्ध्वशोकाभ्यामनितः रघुशोचरः कर्तारजस उच्यते २॥

मधुभाष्य

२७११

12/2

भाषा अनुवाद

ओरपत्र आदि मे स्नेह युक्त औ कर्मफल का कामी और पर धन का
अभिलाषी औ निर्दयस्वभाव औ शौच रहित औ हानि लाभमेशोक
हर्ष युक्त कर्मकारी मनुष्य राजस स्वस्व करे रजोगुणो है २७ ॥

दोहा

अनुसारी फलकांक्षिजे लोभी पापी अशुद्ध दर्वप्रोकयुत
कर्ता तिरु कह दे राजस बध २७

128

पुस्तक संख्या १०८५
१. श्री १०८५ पुस्तक संख्या १०८५ पुस्तक संख्या १०८५
२. श्री १०८५ पुस्तक संख्या १०८५ पुस्तक संख्या १०८५
३. श्री १०८५ पुस्तक संख्या १०८५ पुस्तक संख्या १०८५

१०८५

पुस्तक संख्या १०८५ पुस्तक संख्या १०८५ पुस्तक संख्या १०८५
१. श्री १०८५ पुस्तक संख्या १०८५ पुस्तक संख्या १०८५

अप्रकृतः प्राकृतः स्तब्धः शब्देनैकैकतिलसः
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता नाम स उच्यते २८

शोकरभाष्य टीका १ ॥

अप्रकृत इति अप्रकृतोऽसमाहितः प्राकृतोऽप्यनासंस्कृतवृद्धिः
प्रकृतिपरवर्णो वा लिशः स्तब्धो देवत्व नूनमिति कस्मैचिच्छब्दः
मायावी शक्तिग्रहनकारी मायावाचैः कृतिकः परवर्णिते देवता
१ः अलसोऽप्रवृत्तिशीलः कर्त्तव्येषुपि विषादी सर्वदा अवसन्न
स्वभावः दीर्घसूत्री च कर्त्तव्यानां दीर्घप्रसाराणां सर्वदा नन्दस्व
भावः यद्यप्यसौवा कर्त्तव्य तन्मासेनापिन करोति यथैव भूतः
स कर्त्ता नाम स उच्यते २८ ॥

आनन्दगिरि टीका २

दीर्घं सूत्रयितुं शीलमस्येति सुमतिं गृहीत्वा विवक्षितमर्थं
माह कर्त्तव्यानामिति एवं क्रियमाणो सति अनिष्टमिदं क
थं चिदाप्येत यदा पुनरेवं क्रियते तदा त्वनिष्टमेव संभावनो
पनीतमिति चिन्ता परम्परायां मन्यरहतिरित्यर्थः तेदेव स्पष्ट
यति यदयेति २८ ॥

+ नामसंकर्त्ता रमाह ॥

स्वामिकृत टीका ३

+ अप्रकृतो न वदितः प्राकृतो विवेकपूर्णः स्तब्धः पुनस्तः शब्दः
शक्तिग्रहनकारी नैकैकतिलः परवर्णनी अलसो न यमशी
लः विषादी शोकशीलः यद्यप्यसौवा कार्यतन्मासेनापिन संपा
दयति यः स दीर्घसूत्री एवं भूतः कर्त्ता नाम सः कर्त्तव्येषु नै
व तत्तात्पर्यपि त्रैविध्यमुक्ते चेदित्येकमत्रैविध्येन चक्षेयस्यापि
त्रैविध्यमुक्ते चेदित्येकमुद्देशे त्रैविध्येन करणस्यापि त्रैविध्यमुक्ते
भविष्यति २८ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

अप्रकृतः असमाहितः प्राकृतः असंस्कृतवृद्धिस्तब्धः अप्रमाण
शीलः शब्दः वैवकः निरुपाचरतीति नैकैकतिलः कूरः अल

125

रामानुजभाष्य टीका २

अप्रकृतिः प्रकृतः शास्त्रीयकर्मयोगपविकर्मस्यः प्राकृत
नप्रतिगतिविषयः स्तयः आरंभस्थितः शठः अभिचार
दिकर्मरुचिः नैष्कृतिकः वंचनपरः अलसः आरब्धेषुपि
कर्मसुप्रवृत्तः विषादोप्रतिमात्रविषादशीलः दीर्घसूत्री अ
भिचारादिकर्मऊर्ध्वत्रितरेषु दीर्घकालवर्त्मन्यपरीलोचन
शीलः एवंभूतोयः कर्तासत्तामसः

शुभिनवगुप्तकृतटीका ६

...
 ...
 ...
 ...
 ... २५ ...
 ...
 ...
 ... २६ ...

निष्कृतिर्नेह्यपम् २८ ॥

परमार्थप्रपाटी टीका ७

तामसमाह प्रयुक्त इति प्रयुक्तः नियमरहितः प्राकृतः वि
वेकशून्यः स्तब्धप्रविनीतः प्राप्तेमायावीनैष्कृतिकः पररेथ
सूचकः अतः किंचित्कृत्वा किंचित्त्रकरोति विषादी क्लेशः।
यथादिता पञ्चतापी सूचनोत्सवं दीर्घं सूत्रं यस्मिन् देशकाला
द्यनेकविधो सूचनोत्कृत्वा प्रयुक्तः परस्परः कर्तव्यमिति विलेख्यति

सतामसः कर्ता २८ ५

वनमाली टीका ८

प्रयुक्तः कर्तव्येष्वनवहितः प्राकृतः शास्त्रासंस्कृतचित्रः
स्तथः पूज्येष्वनमः शठः परं च नयि मयथा जानन्न
प्यमथावादीनैः कृतिकः स्वस्मिन्प्रकारितबुद्धिसमाय
परिहृतिच्छेदेन स्वार्थपरः वेचक इति यावत् अतसो व
श्यकतर्कस्य प्रवृत्तिशीलः विषादी सततमसं तद्व्यसमा
वृत्तेनानुशोचनशीलः दीर्घसूत्री निरंतरशोकासहसक
लितो नः करणत्वेनातिमं यस्मिन् कृतिः यद्व्यवर्तयंतमा ५ नि
सेनापिकरोति न वेत्येवंशीलः कर्ता तामस उच्यते २८ ॥

ऊसमैवैजयेती टीका ५ ॥

तामसे कर्तारमाह प्रयुक्त इति प्रयुक्तो शास्त्रीयकर्मकृत
प्राकृतः प्रकृतो स्वभावे वर्तमानः शास्त्रविधिं विहाय स्वभा
वानुसारेणैव कर्म कृदित्यर्थः स्तथः कर्मो रभशित्येतान
मो वाराटः स्वशक्तिगोपनकृदभिचारादिकर्मो भिरुचिर्वी
नैः कृतिकः परापमानकृत्य परं च कोवा अतसः प्रारब्धक
र्मण्यप्रवृत्तः विषादी प्रवृत्तिमात्रशोकाकुलः दीर्घसूत्री प्रहरे
केनयत्कर्तव्येन दृष्ट्यापि यो न करोति यद्वा अभिचारा
दिकर्म स्वतित्वा शक्त इत्येति दीर्घकालवर्षनये पण्यो लो
चनशीलः चशब्देन प्रमादोऽर्जो निशालः खलः कपटीत्या
दयः सारं यत्ते श्रेयविधेयः कर्ता सतामसस्तमोगुणशक्त उ
च्यते सर्वश्रेष्ठमया कथ्यते २८ ॥

मधुसूदनी टीका १०

प्रयुक्तः सर्वदा विषयापहतचित्तत्वेन कर्तव्येष्वनवहितः प्रा
कृतः शास्त्रासंस्कृतबुद्धिबालसमः स्तथो गुरुदेवतादिषु

श्री.
गी. टी.
प्र.

130

१३
एनमः शठः परचनार्थममया जानन्नयमया वादी नैः
कृतिकः स्वस्मिन्नुपकारित्वभूमसुत्याद्यपरवृत्तिकेदनेन स्वा
द्यपरः सुलसः सुवशकर्तव्येष्वप्यः प्रवृत्तिशीलः विषादी सन
तमसेन एवभावनेनानुशोचनशीलः दीर्घसूत्री निरेतरशो
का सहस्रकलिलान्तः करणत्वेनातिमंथरप्रवृत्तिः यदयक
र्तव्येनमासेनापिकरोति नवेमेवंशीलश्चकर्त्तानामसउच्यते

अथाने २८ ॥ सदानेदी टीका ११

विषयाकृष्टचित्तत्वाकर्त्तव्येष्वसमाहितः शास्त्रासे स्तुतव
द्विवाहालतलोतिपामरः १ अनमो गुरुदेवादी परवचनतम
रः स्वस्मिन्नोक्तस्य मयाद्यपरवृत्तिविचातकः २ सुवशमेव
कर्त्तव्येयप्रवृत्तिसंभावकः सदासेन एशीलत्वादनशोचनत
मरः ३ सदाशोका सहस्रेणयः स्तचित्तया लसः अनुमंदय न
वृत्तिस्त्रोवाद्यकार्यकरोति न ४ मासेनापिय एवंणाकर्त्तव्यो
क्तः सनामसः ५ २८ ॥

नीलकंठी टीका १२

अयुक्तोऽनवहितः प्राकृतो मेतमसे स्तुतवद्विर्वा लसमः स्त
व्यः देववन्नमतिक्रमेचित् शठः शक्तिगहनकारी नैकृति
कोवचकः परावमानीवा सुलसः सुप्रवृत्तिशीलः कर्त्तव्येष्व
पि विषादी सर्वदा अवसन्नसंभावः दीर्घसूत्री चिरकारी एका
हसायं कार्यमासेनापिन करोतीत्यर्थः य एवंभूतः सकर्त्ता
नामसउच्यते २८ ॥

ग्रानेदी टीका १३

अयुक्तो युक्तिमुपायज्ञाने विना प्रवृत्तः प्राकृतो नीवात्मास्त

व्यः सगर्वः शोभायावी नैकृतिकः परहिंसार्थप्रवृत्तः अलसः
सामर्थ्यविनिरुत्साहः विषादीपश्चात्तापी दीर्घसूत्रः सद्यः संपाद्य
मपिकार्यं विलंब्य निर्वहयन् २८ ॥

रामकंठीटीका १३

एवंविधः कर्तातामसः पूर्ववत् किंविधोयुक्तः समाधिरहितः य
तः प्राकृतः प्रकृतिमेवात्मत्वेन प्रतिपन्नः स्वो मिथ्याभिमानाभि
निवेशात्तत्र केचित्प्रणमति शोभायावीतथानैकृतिकः निरुक्तिः
यस्योपतायनं प्रयोजनं यस्य अलसोदात्तरहितः अतएव विषादी
अवसादवादीर्घसूत्राशुकार्येपिवस्तुनिश्चिरकार्यं एवंविधं क
र्तुं प्रमादमोहादिदोषकारणाभूततमोगुणसमूहजतादमन
हेयमेवेति कर्तृकर्मणोः दृश्यते विध्यप्रतिपादने विस्पष्टार्थं यतः
प्राय एकतरत्रैविध्यं भवत्युक्तं अथ बुद्धिधृतोरेवत्रैविध्यं वक्तुमुप
क्रमते २८ ॥

लासिकी कर्तातामसीटीका

तामसं कर्तार
माह

अयुक्तो समाहितः प्राकृतः प्रकृतिंतद्विकारं वात्मत्वेन प्रतिपन्नाः
स्वो मिथ्याभिमानाभिनिवेशात्तत्र केचित्प्रणमति शोभायावी
नैकृतिको निरुक्तिः परवेचनं प्रयोजनं यस्य सः अलसो न्ययमः
विषादी शोकशीलः दीर्घसूत्री चिरकारी ईदृशः कर्तातामस उच्य
ते २९

पंचोलीटीका

तामसं कर्तारमाह अयुक्त इति अयुक्तः असमाहितचित्तः प्राकृतः
अत्यंताशक्तिमतिर्बालिशः स्वयः देववृत्तकसंचितमतिनमतिवे
तकापद्येन शतः शक्तिगूढनकारमायावी नैकृतिकः परविकेदन
करः अलसः कर्तव्येषु कार्येषु प्रवृत्तिशीलः विषादी सर्वदा वित्रस
भावः दीर्घसूत्री अल्पकालेन कर्तव्यं बहूकालेन करोति यस्तएव वि
धः कर्तातामस उच्यते २९

राणीसमिहोधिनी

तामसमाद अयुक्त इति अयुक्तः करणीयेषो नावहितः तथा प्राकृतः
कार्यकार्यविवेकस्यः प्रकृतमकृत उच्यते च कर्मयस्येति
वा तथा सत्योदंकारावमर्षेनानुः तथा प्रादोमायावी तथा नै
स्तिकः निरुतिः कुरुति नियोमार्गस्तेन गंतं प्रीलमस्येति तथा
लसो नयमयः यदुत्तरहितः अतएव विषादी विषादवान् अत्र
पोचान इति यावत् अथ च विषादि यत्पूरादीनि अत्र प्रीलमस्येति
विषादी अमली इति भाषा अतएव दीर्घसूत्रे एकदिनेनापि निवर्त्य
कर्ममासेनापि यो न साधयतीत्यर्थः यत्तादृशः कर्ता तामस इत्या
ते २८ ॥

मधुभाष्य

२८

भाषा सुनवाद

और अशुक्त कहे असावधान और प्राकृत कहे विवेकरहित और लब्ध अ
नम्र स्वभाव और शठ कहे कर्मचोर और नैष्कृतिक कहे परका अथ
मान करनेवाला तथा झालसी और विषादी या सदा शोभी और दीर्घसू
त्री कहे जो कर्म तृप्ति करने का होय उसे महीनो दालें जैसे मनुष्य
तामसकता कहावते हैं ऐसेही कर्ता की त्रिविध से ज्ञाता मोतीनप्र
कार और कर्मको त्रिविध से ज्ञेय मात्रको त्रिविध कहा और बुद्धि
त्रिविध करने से कारण भी तीन प्रकार कहे ३८ ॥

दीर्घ

अशुक्त जो झालसी सदा निःकृत विषादी दीर्घसूत्री हिक
तामस कहित ३८

132

[Faint bleed-through from another page]

कभी किछु देके मित्र ही आगुनी कान सिमल के तब सुख
२० नदी के तट पर

ब्रह्मेर्भेदेऽन्तेऽस्मै वश्यातस्त्रिविधं सृष्ट्या
प्रोक्ष्यमानमशेषेण सृष्ट्यत्केन यने जय २५

शोकरभाष्य टीका १ ॥

बुद्धेर्भेदमिति बुद्धेर्भेदे एतेष्वेव भेदे गुणतः सत्त्वादिगुणतः
त्रिविधे ष्णिवति सूत्रोपन्यासः प्रोच्यमानं कथ्यमानमशेषेण
तिरवशेषतोयथावत् एष्यकृत्वेन विवेकतो यनेजय द्विवि
जये मानुषे देवेष्वप्रभृते यनेज्यते नासौ यनेजयोऽर्जनः २६

आनंदगिरि टीका २

ज्ञानादीनां प्रत्येकं त्रैविध्यमुक्ता हानिमया बुद्धेस्तद्वृत्तेषु च
 न्याय्यायास्तैर्विध्यं सूचयन्ति बुद्धेरिति सूत्रविवरणे प्रतिज्ञा।
 नीते प्रोच्यमानमिति अर्जनस्य धनंजयत्वे सुमादयन्ति दि
 गिति २५ ॥

स्वामिभूत दीका ३

इदानीं ब्रह्मेष्टेष्टाणि त्रैविध्यं प्रतिजानीते स्वर्णार्थः २५ ॥

पिशाचभाषा टीका ४

उद्धृत्तानस्य धर्मेऽर्थस्यैव वृणान्तःशौः एण केन विवेकप्रसेक
रेण २५ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

+ बुद्धेरिति बुद्धेर्विवेकसर्वकनिष्ठयत्वरूपेज्ञानेधृतिरारब्धाया।
 क्रियायाः विज्ञोपनिषातेविधारणासामर्थ्यं तयोः सत्त्वादिगुण
 तसि विधेभेदेष्टयत्केनप्रोचमानेयस्यावच्छाया २५ ॥

शुभिनवग्रहसहित टीका ६ ॥

परमार्थप्रणरी टीको ७ ॥ ॥

परमार्थप्रणाली टीका ७ ॥

अथ ब्रह्मेष्टुते अत्रैवियमाह ब्रह्मेति सप्तार्थे २५ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

† एवंचर्तव्यकर्मविषयज्ञानेक
नवोचकर्मणि श्रुतान्तविचारेण
त्रैविध्यकं इदानीं सर्वतत्परुषा
यनिष्पत्त्यरूपया बुद्धेर्धृतेऽप्युत्पन्न
त्रैविध्यमाह॥

श्री-
गी-री-
शु-

133

बुद्धिष्टयोस्ते विध्यं प्रतिजानीते बुद्धेरिति बुद्धेः रथ वसाया
दिह निमग्न्या एतेऽतद्वृत्तेः सत्त्वादिगुणान्ति विध्यं भेदमया
परमात्मनोऽनमशेषेण निरवशेषेऽप्युक्तेन हेयोपादेयो वि-
वेकेन पृथग २५ ॥

ऊरुमवैजयेती टीका १

एवेजान ज्ञेयपरिज्ञातृणां गुणान्ते विध्यं प्रतिपाद्यते दानीं बु-
द्धिष्टयोऽपि गुणान्ते विध्यं वक्तुं भगवान् प्रतिजानीते बुद्धे-
र्भेदमिति हेयने जय बुद्धेर्विवेकनिष्ठयज्ञानरूपाया अपुनः
धृतेः प्रारब्धकर्मणो विद्योपनियतिविधारणसामर्थ्यरूपाय प-
रनिष्ठयेन गुणतस्त्वादियुगो न विविधेऽप्युक्तेन भिन्नत्वेना-
शेषेण समयेण प्रोचमाने नान्यत्वात् कार्यलोच्यमाने मया प्रक-
र्षणोच्यमाने कथ्यमाने भेदेऽप्युक्तेऽवशेषेण ऊरुयने जयेति स-
द्योयनेन यस्य बुद्धिष्टिसाक्षिसत्त्वपरिषोऽयने जयति नाभ्योः त-
त्त्वनामनिष्पन्नये स्वधर्मावसारणसावधानेन नतयोर्हीरणोक्त-
वितिसूचितम् २५ ॥

मध्यसूदनी टीका १-

+ तदेवं ज्ञानं कर्मचकर्ता बुद्धि-
वशेण भेदत इति व्याख्यातं संप्र-
तिष्ठत्वा ह समन्वित इत्यत्र सू-
चितयोर्बुद्धिष्टयोस्ते विध्यं प्रति-
जानीते ॥

+ बुद्धेरथ वसायादिह निमग्न्या एतेऽतद्वृत्तेः सत्त्वादिगुणान्ति
विध्यं मेव भेदे मया त्वपरिष्कालसेन परमात्मेन प्रोचमानमशेषे-
षेण निरवशेषेऽप्युक्तेन हेयोपादेयो विवेकेन पृथगुक्तेन सावधाने-
भवहेयने जयेति दिग्विजये प्रसिद्धमस्मिन्नेत्युच्यते प्रोत्सा-
हयति अत्रैवं विद्यते किमत्र बुद्धिशब्देन ह्यतिमात्रमभिप्रेतं किं।
वाहति मदेतः कारणं प्रथमे ज्ञानेऽप्युक्तं वक्तुं बुद्धिर्हीनोऽपि कर्ता ए-
व न वक्तव्यः ह्यति मदेतः कारणं त्रैविध्यकथनेन सर्वा सामपित ह-
तीनां त्रैविध्यस्य विवक्षितत्वाच्च ते अतः कारणोपहितसिद्धाभा-
सः कर्ता इह न पद्विना त्रिकुण्युपाधिमात्रेण कारणत्वेन विवक्षितं स-
र्वत्र कारणोपहितस्य कर्तृत्वात् यद्यपि च कामः सकल्यो विधिः।
किं तावदाश्रया एतिर एति कीं भीभीरिमेतत् सर्वमनपवेति

आमन्त्रितानो सर्वा सामपिहती नोत्रैविये विवक्षिते तथापि ।
धीष्टोसैविये एथक्ते ज्ञानशक्तिक्रियाशक्त्यपलक्षणार्थं
ननुपरिसेव्यार्थमिति १८६

सदानेदी टीका ११

ज्ञाने कर्मचकर्ता च तदेव त्रयमीरिते इदानीं प्रतिजानीते त्रैविये
बुद्धिर्धर्मयोः १ बुद्धेरथ वस्तुसायादिभूतिमया धर्मे सत्त्वादि
गुणतो भेदे विविधेत्वा प्रतिस्फुटे २ प्रोचमाने मयामेन देयादे
यविवेकतः सावधानो भव्यो ते साकल्पेन धर्मे जय ३ बु
धुपाधिभिदाभासः कर्ता प्रोक्तः उपात्रत करणत्वेन निष्क
ष्यापाधिमित्रैविवक्षिते ४॥ २५ ॥

नीलकंठी टीका १२

बुद्धिधर्मी त्रैविये नचाख्यातमाह बुद्धेरिति तत्र बुद्धिर्विशि
ष्टाभिदाभासः कर्ता ज्ञाने च प्रागुक्ते अत्र तत्केवला बुद्धिर्भूतिम
नीतवीयवृत्तेतरोपलक्षणार्थं तद्वृत्तिविशेषो धर्तिश्चैवि
येन कथ्यत इत्यर्थः २५ ॥

आनंदी टीका १३

एवं कर्मणः कर्तृश्चैविये मत्कान्तः करणस्य बुद्धेर्धर्मे अ
त्रैविये माह अशेषेणैविये नष्टयक्तेन भेदेन २६ ॥

रामकंठी टीका १४

बुद्धिर्बोध्यवस्तुसाधनं कारणं धृतिरवष्टम्भः कार्ये ज्ञेयपदार्थे
सिद्धिपर्यन्तं स्पर्शं तयोर्बुद्धिधर्मोः सत्त्वादिगुणापेक्षया त्रिविधं
भेदं साकल्पेन विविक्ततया चाभिधीयमानं स्मृतम् २६ ॥

अथ बुद्धिर्धर्मोरेव **लासिकी टीका** त्रैविये वक्तुमपक्रमते ॥
वस्तुनिश्चायकमन्तः करणं बुद्धिः धृतिरारब्धे कर्मणि सि

गी.
टी.
प्र.

द्विपर्यंतस्यैर्यदाहो नयोः सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधं भेदेष्टु
एवमया सा कल्पेण विशेषेण च प्रोच्यमानं हेयने जय

२५

पंचोलीटीका

134

इदानीं बुद्धेर्भूतेषु त्रैविध्यं प्रतिजानीते बुद्धेरिति हेयने जय
बुद्धेः सात्त्विकं धृतेः चैर्यभेदे गुणतः सत्त्वादिगुणैः कृते त्रिवि
धमशेषेण सा कल्पेन पृथक्तेन विवेकेनोच्यमानं पृथक् २५

राजीवसमिद्धोत्थिनी

अधुना बुद्धिधृत्योः सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यं वक्तुं सुपक्रमते
बुद्धेरिति बुद्धिर्बोध्यवस्तुसाधनमंतःकरणं धृतिश्चानुष्ठात
व्येसमाप्तिपर्यंतस्यैर्यं तयोर्गुणतः सत्त्वादिगुणापेक्षया त्रिवि
धं भेदं मया सा कल्पेन परस्परं पृथक्तेन भिन्नतया च कथ्यमा
नं पृथक् व्यवधारय २५ ॥

मधुभाष्य

२५ ॥

भाषा सुववाद

अव बुद्धि औ धृति कहै धैर्य की त्रैविध्य कहने की प्रतिज्ञा करते है
कि हे धनंजय अर्जन बुद्धि के औ धैर्य के सत्त आदि गुण कमसेती
न भेद जोहै उन को भै भिन्न भिन्न कहतारु तमसावधान होय सु
नो २५ ॥

दोहा

बुद्धिभेद धृतिभेद सुरागुणों विविधदि दोष कथ्यमान
भिनभावसैं धनंजय सकलदि सोय २५

135

(24)

प्रवृत्तिचिह्नचिह्नकार्यकार्यभयाभये
वेधमोक्षेचपावेतिबुद्धिः सापार्यसात्विकी

३-११

शांकरभाष्य टीका १

प्रवृत्तिचेति प्रवृत्तिं प्रवृत्तिः प्रवर्तने वन्त्यहेतुः कर्ममार्गः
निवृत्तिं निवृत्तिर्मोक्षहेतुः संसासमार्गः वेधमोक्षसमान
वाक्यत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्मसंसासमार्गीविषयवगम्यते अ
थवा कार्यकार्यविहितप्रतिषिद्धे लौकिके वाशासुबुद्धेर्वा क
र्तव्याकर्तव्ये करणाकरणे इत्येतत् कस्य देशकालाद्यपेक्षया वि
जानाति दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणो भयाभये विभेदसादिति भ
येनद्विपरीतमभये भयेवाभयेच भयाभये दृष्टादृष्टयोर्भा
याभययोः कारणो इत्यर्थः वेधे सहेतुके मोक्षेच सहेतुके या
वेति विजानातिबुद्धिः सापार्य सात्विकी तज्ज्ञाने बुद्धेर्बुद्धि
स्तु हतिमती एतिरपि हतिविशेषपत्र बुद्धेः ३० ११

आनेदगिरि टीका २

तत्रादौ सात्विकी बुद्धिर्निर्दिशति प्रवृत्तिचेति प्रवृत्तिरचरण
मात्रे अनाचरणमात्रेच निवृत्तिरिति किंनेष्यते तत्राह वेधेति य
स्मिन् वाके वेधमोक्षबुद्धेते तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिवृत्त्योरुक्तत्वा
त् कर्ममार्गस्य वन्त्यहेतुत्वामोक्षहेतुत्वाच्च संसासमार्गस्य तावे
वात्र ग्राह्याविमर्शः करणाकरणायोर्निर्विषयतायोगाद्विषया
पेक्षामवतायी योग्ये विषये निर्दिशति कस्येति अविष्टसाधने
भयमिष्टसाधनमभयमिति विभजने भयेति वेधादिज्ञानमा
त्रस्य बुद्धेर्नोपि संभवादिशेषणं न बुद्धिशब्दितस्य ज्ञानस्य
नोव त्रैविध्यप्रतिपादनात् किमिति बुद्धेरिदानीं त्रैविध्यं प्रति
ज्ञायं युज्यायते तत्राहज्ञानमिति तर्हि ज्ञानेन गतत्वाच्च पुन
एतिर्युगादनीयेमाशङ्काह हतिरपि विविधशब्देनज्ञानाया
हतिरिष्टा ३-११

श्री
गीता
अ-

स्वामिस्तुत टीका ३

तत्र बुद्धे सै विध्यमाह प्रवृत्तिचेति त्रिभिः प्रवृत्तिर्धर्मनिवृत्तिमर्थं
यस्मिन् देशे काले च यत्कार्यमकार्यं च भयाभये यत्कार्यकार्यं नि
मिना वर्णानर्थो कथं वेधः कथं वा मोक्ष इति यावद्विरेतः करणं वेति
सा सात्विकी यथा प्रमात्वे जीति वक्तव्ये करणे कर्तव्ये पवारः काष्ठा
निपंचतीति वतः ॥

विशाचभाष्य टीका ४

प्रवृत्तिः प्रवर्तने मोक्षार्थनिवृत्तिः संसारः कार्यकार्यकार्यकर्त
ये प्रकार्यतदभावः भयाभये भयं संसारः अभये तदभाव इत्ये
मोक्षः वेधं वेधं ने मोक्षो सुक्तिः एतान् सर्वाभ्यावद्विरेति सात्विकी ३ सा

रामानुजभाष्य टीका ५

प्रवृत्तिमिति प्रवृत्तिरभ्युदयसाधनभूतो धर्मः निवृत्तिर्मोक्षसाध
नभूतः धर्मो नो भौयशावस्थितौ यावद्विरेति कार्यकार्यसर्ववर्णा
नां प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोरस्मत्तरनिष्ठानां देशकालावस्थाविशेषेषु
इदं कार्यमिदं कार्यमिति च यावेति शास्त्राविषयप्रवृत्तिः भयस्याने।
तदप्रवृत्तिरभयस्याने वेधं मोक्षे च संसार यावत्प्येतद्विषययावत्प्ये
च यावेति सा सात्विकी बुद्धिः ३ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थे ३० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपारी टीका ७

तत्र प्रथमे बुद्धे सै विध्यमाह प्रवृत्तिचेति त्रिभिः शास्त्रविहितविष
यां देशकालोचितं च धर्मप्रवृत्तिनिवृत्तिमर्थं देशकालानुसारवयो
हता नुसारं वा कार्यमकार्यमिति प्रकार्यभयकार्यप्रमये वेधं सं
सारवेधं मोक्षमहत्प्रकारं च यावेति सा बुद्धिः सात्विकी ३० ॥

वनमाली टीका ८

तत्र बुद्धे सै विध्यमाह प्रवृत्तिमिति त्रिभिः प्रवृत्तिकर्ममार्गनिवृत्ति
संसारमार्गकार्यप्रवृत्तिमार्गकर्मणां करणं प्रकार्यनिवृत्तिमार्ग
कर्मणामकरणभये प्रवृत्तिमार्गकर्मणां सादिदः त्वमभये निवृत्ति

मार्गितदभावेवेयं त्वेति करणो कर्तृत्वापचारात् यथावेति कर्ता उ
 हिः सा प्रमाणजनितनिश्चयवती हेतुार्थसात्तिकी वेधमोक्षयोरे।
 तिकीर्तनात्तद्विषयमेव प्रवृत्त्यादिव्याख्यातम् ३० ॥

जुसमवेजयेंती दीका ५

तयोर्मध्ये बुद्धेः सिद्धिर्भविष्येति वक्तुमादौ सात्त्विकी बुद्धिमाह प्र
वृत्तिर्चेति या बुद्धिः प्रवृत्तिमभ्युदयसाधनरूपं धर्मवपुनर्निवृ
त्तिमोक्षसाधनरूपं धर्मवहाणा सुविधिर्यमस्तस्मिन्निवृत्ति
च वेत्ति जानातीति करणरूपा यो बुद्धौ यद्वा तत्त्वं कर्तृत्वे वा तत्तु प
रिते ऊदारस्त्रिभूतीति वत् कार्यकार्यकार्यशास्त्रीयेति ष्ठा
मेकमिष्टकार्यसकामेतस्य शास्त्रसिद्धत्वेऽपि संसारप्राप्तिहेतुत्वेन ।
निषिद्धबुद्धेः पलादकार्यमेव ते उभेया बुद्धिर्वेत्ति भयाभयेऽप्रशास्त्री
येषु धर्मकर्मादिषु भये शास्त्रीयेषु तेऽभयं ते उभे च या बुद्धिर्वेत्ति
वेद्यसंसारयात्यात्म्यमोक्षनष्टेदनया त्याग्ये च यो वेत्ति हेतुं सा ।
बुद्धिः सात्त्विकी सत्पुण्यपुत्रा भवतीति त्वया बोध्या सर्वो धनेन
सात्त्विकाः यथा यास्तु पुत्री स्यात्तत्तवापि सात्त्विको वदुहि न राज
सीतामसी चेति सूचितम् ३० ॥

+ तत्र बुद्धे विविधमाह त्रिभिः ॥

मधुसूदनी टीका १-

+ प्रवृत्तिकर्ममार्गेतिवृत्तिसेवासमार्गकार्यप्रवृत्तिमार्गेकर्मणाक
रणप्रकार्यनिवृत्तिमार्गेकर्मणासकरणेभयंप्रवृत्तिमार्गेगर्म
वासादिउःखप्रभयेतिवृत्तिमार्गेतदभावेवंधंप्रवृत्तिमार्गेमिथ्या
ज्ञानकृतकर्तव्यभिमानमोक्षनिवृत्तिमार्गेतत्त्वज्ञानकृतमत्ता
नतत्कार्यभावेचयावेतिकरणकर्तव्योपचारात् यथावेनिक।
नोबुद्धिः साप्रमाणजनितनिश्चयवती हेयार्थसात्विकी वेथमोक्ष
योरनेकीर्तनात्तद्विषयमेवप्रवृत्त्यादिव्याख्याते ३० ॥

सदानंदी टीका ११

नमो भगवते वासुदेवे विष्णुमादरात् प्रवृत्तिकर्ममार्गेण च
यहेतुतया मते १ निवृत्तिकर्मसंन्यासमार्गमोक्षसाधने प्रवृ

श्री
गी. टी.
प्र.

निमार्गिकरणो कर्मणा मधिकारिणः २ निवृत्तौ कर्मणा त्यागः
प्रवृत्तौ भयमासते निवृत्तावभये वेपथुः प्रवृत्तौ भोति जे नृणां ३ मो
हो निवृत्तिमार्गे वैतत्ताज्ञानप्रसादजे वेति बुद्धिर्ध्यावयासाति
की सामतिः स्मृता ४ यावेती मत्र करणो कर्त्तृत्वमपचारतः यया
वेति प्रमाणोत्पद्य कर्त्तृतिवार्थतः ५ प्रवृत्तावस्ति कर्त्तृत्वे
विधिकं करणायनः तत्रास्ति लयममत्रे वेयस्तत्र द्रव्यो भवेत्
६ निवृत्तौ तास्ति कर्त्तृत्वं विधादेश्यभावतः प्रभयेतत्र तस्य
मोक्षः सादात्मनि स्थितिः ७ ॥ ३० ॥

नीलकंठी टीका १२

प्रवृत्तिनिवृत्तीणां सुविहितप्रतिषिद्धविषये यजेत स्वर्गका
मः न सरोपिवेदिनादिरूपे कार्यकृतिसाध्यसर्गादि प्रका
र्येति तस्मिन् तेन नित्यानि सवस्तुनी उक्ते भयाभये कार्याका
र्यनिमित्ते वेपथुमोक्षे च यावेति ययावेतीति सर्ववत्करणो कर्त्तृ
त्वोपचारः बुद्धिः साधारणसात्त्विकी ३० ॥

आनंदी टीका १३

स्पष्टार्थ ३० ॥

+ तत्रोद्देशकमेण बुद्धेरेव विधेः प्रतिपाद्ये साति रामकंठी टीका १४
कंभेदेतावदाह ॥

+ सात्त्विकी सत्त्वगुणसमृद्धता बुद्धिर्मता कासौ यया प्रवृत्तिं च निवृ
त्तिं च वेद जानाति स्वर्गापवर्गफलेशास्त्रचोदिने कर्मणी प्रवृत्ति
निवृत्तिशब्देनोच्यते यदुक्तं प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो गृहस्थेषु भिधी
यते निवृत्तिलक्षणस्तयो धर्मो मार्गे कदेशिकः अन्यत्रापि प्र
वृत्तिं च निवृत्तिं च द्विविधं कर्मदेशिकं इह चामुत्र च काम्यं प्रवृ
त्तकर्म कीर्त्यते निष्कामज्ञानपूर्वच निवृत्तमुपन्यस्यत इति न
या कार्या कार्ये शास्त्रीयविधिनिषेधवशादनुष्ठेयपरिहार्येव
स्तुनीया जानाति सा सात्त्विकी बुद्धिरिति ननु ज्ञानबुद्धिरित्यन
यान्तरं सर्वभूतेषु येनैकमित्यादिना सात्त्विकज्ञानलक्षणैव
सात्त्विकबुद्धिलक्षणमुक्तं तदधुना किमिति पुनरुच्यत इत्यंशो

चाने सत्यं ज्ञानबुद्ध्यानां सत्त्विकसिद्धिशेषः किंतु सर्वज्ञानज्ञेयज्ञान
 लक्षणस्य त्रितयस्यैकप्रयोजनविषयत्वेन प्रतिपादनप्रसंगान्न
 दोषेण सात्विकज्ञानतो लक्षणमुक्तमधुना तदुक्तिसाहित्येन तस्यै
 व बुद्धिशब्दप्रतिपादितस्य विस्तरतो लक्षणमुक्तं नहि पूर्वध्यादि
 वेदनं ज्ञानसंबन्धित्वेन प्रतिपादितमधुना तदप्रतिपादितमिति न
 पौनरुक्त्यदोषः चोदनीयः यदि वा पूर्वमात्रं फलयोगिसंबन्धस्य ज्ञा
 नस्य लक्षणमुक्तमधुना त्वारुरुक्तसंबन्धस्यैव मयि न पौनरुक्त्य
 ग्रथराजसी ३० ॥

+ सात्विकी बुद्धिमाह ॥ लासिकी ~~वदन्ती~~ टीका

+ धर्मप्रवृत्तिमयधर्मे निवृत्तियस्मिन् देशकाले च यत्कार्यमकार्यं च
 भयाभये कार्यकार्यनिमित्तावर्था न यौ कथं बंधः कथं वा
 मोक्षइति या बुद्धिरंतःकरणे वेति सा सात्विकी यथा प्रमात्वेतीति
 वक्तव्येकद्वयोः कार्त्तव्यपवारात् काष्ठानि पर्वतीति वत्

पंचोली टीका

तत्र बुद्धेस्ते विधे सात्विकी बुद्धिमाह प्रवृत्तिमिति हेतुार्थपात्रुद्धेः प्र
 वृत्तिवेदविषयानि वृत्तिशास्त्रनिषिद्धविषयान् देशकालायपेक्षया
 दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणोः कारणकार्यकार्यविभक्त्यादिनिभये
 अभयं ते भयाभये दृष्टादृष्टयोः भयाभयोः कारणरमर्थः बंधमा
 त्मनोदेहद्वयसंबन्धसंकारणवेति मोक्षं च देहद्वयान्मुक्तिसंकारण
 वेति सा बुद्धिः सात्विकी ३०

रसावीरसमिद्धो धिनी

तत्र सात्विकं भेदं कथयति प्रवृत्तिं चेति प्रवृत्तिनिवृत्तीतल्लक्ष
 णौ धर्मौ तत्र प्रवृत्तिर्विदिते निवृत्तिर्निषिद्धे तथा कार्यकार्यप्रभुषे
 यपरिहार्यवस्तुनी स्वधर्मपरधर्मद्वये तथा भयाभये साधुसतहि
 रदौ कार्यकार्यनिमित्तावर्था न यौ तथा बंधमोक्षौ संसारापवर्गौ प्राप्नु

कृतवृत्तौ प्रतिष्ठतेन कर्मणा बहो भवति यत्नेन वसुक्तो भ
वतीत्येवं ह्यपोवा या बुद्धिर्वेति करो कर्तुं यच्चारय या बुद्ध्या
तः करणेन वेति कर्मधिकारी सा सात्त्विकी बुद्धि इत्यर्थः ३॥

मथुभाष

३॥

138

भाषा अनुवाद ॥

अब इस श्लोक सेले तीन श्लोक से बुद्धि की त्रैविध्य कहते हैं कि धर्म में प्रवृत्ति और अधर्म से विवृत्ति और देश काल के अनुसार जो कर्तव्य और अकर्तव्य और काज प्रकार जानि सुख सुतर्पण ज्ञान तथा बन्ध हीन कैसे और मोक्ष ही वा कैसे होती इस विचार से भय प्रभय ये सब बुद्धि कहें अन्तःकरण जानि शकें हैं ऐसी बुद्धि सावि की है इसजगह बुद्धि के द्वारा सुरुष सब जानता है यह कहने को ये पर वह रीति छोड़ इसी तरह कहा करण को कर्ता करके कहा है ३० ॥

दोहा

पार्थप्रवृत्ति निवृत्तिको कार्य प्रकार्य भय प्रभय को ध वं
ध मोक्षकों जानहि सो बुद्धि साविकी होय ३० ॥

1709

यथाधर्ममथर्मचकार्यवाकार्यमेवव अ
यथावत्प्रजानातिबुद्धिः सापार्थराजसी ३१

शोकभाष्य टीका १

यथेति यथाधर्म शास्त्रोदिते अथर्मव प्रतिषिद्धे कार्यवाका
र्यमेवव दृष्टौक्ते एव कार्यकार्य अयथावत्प्र यथावत्सर्वतो नि
र्णयेन न प्रजानातिबुद्धिः सापार्थराजसी ३१ ॥

आनेदगिरिहृतटीका २

कार्यकार्ययोर्धर्मधर्मयो पौनरुक्ते परिहृति दृष्टौक्ते इति दृ
ष्टौक्ते कार्यकार्यशब्दाभ्यामदृष्टादृष्टार्थानो कर्मणा करणाक
रणो निर्दिष्टे तयोरेवात्रापि यदात्र धर्मधर्मयो दृष्टप्राप्त्या
हृतार्थनेमर्थः या बुद्धिर्यथा बुद्ध्या बोद्धा निर्णयेन न जानातीत
थः ३१ ॥

स्वामिहृतटीका ३

+ राजसीबुद्धि
माह ॥

+ यथेति अयथावत्सेदेहास्यदत्तेनेमर्थः ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

यथाबुद्ध्याधर्मश्चेयसाधने अकार्यप्रथमकार्यचअयथावत्प्र
जानातिबुद्धिः सापार्थराजसी ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

यथेति यथादृष्टौक्तेहिविधेयधर्मतद्विपरीतेवतत्रिष्टानोदेशकाला
वस्थादिप्रकार्यचयथावत्प्रजानातिसाराजसीबुद्धिः ३१ ॥

अभिनवगुप्तहृतटीका ६

स्पष्टार्थ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रणटी टीका ७

राजसीमाहयथेति अयथावत्सेदेहास्यदत्तेनेमर्थः स्पष्टममत्
३१ ॥

वनमाली टीका ८

धर्मशास्त्रविहिते अथर्मशास्त्रप्रतिषिद्धे अदृष्टार्थसुभयेका
र्यचदृष्टार्थसुभये अयथावदेवप्रजानातियथावत्प्रजानाति

मकार्य

श्री-
गी. टी.
प्र.

किं सिद्धिदमिदमित्येन वेतिवानथवसायेवाभजतेययाव।
ह्यासाराजसीबुद्धिः ३१ ॥

ऊरुमवेजयेतीत्यर्थः ५

राजसीबुद्धिमाह यथाधर्ममिति धर्मश्चैतन्मथर्मतद्विपरीते च
एवकारात्प्रवृत्तिचकाराज्यसमभये हि तीयवकारादर्थमौलैव य
थावत्प्रजानातिराजसः प्रवृत्तौ यथावत्प्रवृत्तिहेया।
यसावुद्धिः राजसीरजोगुणयुक्तत्वावोप्यापार्थमनेन यथा
प्रवृत्तात्प्रवृत्तौ बुद्धिर्नास्तीति सूचितम् ३१ ॥

मधुरद्विती टीका १०

धर्मशास्त्रविहितं प्रथमं शास्त्रप्रतिषिद्धं प्रवृत्तार्थसमभये
कार्यं च प्रवृत्तार्थसमभये प्रयागवदेव प्रजानाति यथावत्प्रजा
नाति किं सिद्धिदमित्येन वेतिवानथवसाये सेशयेवाभजतेय
यावत्प्रवृत्तासाराजसीबुद्धिः प्रवृत्ततीयानिर्देशादमत्रापिकराणा
नैवास्ति यम् ३१ ॥

सदान्वेदी टीका ११

शास्त्रेण विहितं धर्मसमभयात्प्रतिषिद्धं प्रवृत्तार्थसमभये
कार्यं करणकरातया १ यथावत्प्रवृत्तानातीदमिदं वानवेति
च अनिश्चयं सेशयेवाययावत्प्रवृत्ताभजसौ बुद्धिसाराजसीय
नास्तीत्यनीयामसुक्ष्मभिः ३१ ॥ ३१ ॥

नीलकंठी टीका १२

अयथावत्संदेहात्सदत्वेन सष्टसमत् ३१ ॥ ११ ॥

आनंदी टीका १३

अयथावत् यथावदावश्यकतया प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयं न जा
नानि धर्मादपि निवर्तते अथर्मपि प्रवर्तते ३१ ॥

रामकंठी टीका १३

राजसीरजोगुणसमुद्भवावुद्धिर्यथाहेतुभूतयाज्ञातादेव तः प्र
वृत्तौ धर्माधर्मादीनुपादेयान्देह्यास्यपदार्थानयथावन्निश्चयाभा

वात्सल्यमेव नित्यं धर्मधर्मवदृष्टविषयो सदाचारउदाचरो कार्य
कार्यदृष्टविषयेति नैपो न रुम् अथवा धर्मधर्मैलक्षणया
फलविषयायुक्तौ कार्यकार्यतन्निमित्तकर्मविवक्षया एवमपि
नैपो न रुम् एवमपिया संशयात्सकरनो गुणप्रभवतात्ससारि
विषया अथतामसी ३१ ॥

राजसीवृद्धिमाह ॥ लासिकी वसुधैकीटीका

यथावुद्या अदृष्टविषयो धर्मधर्मैलक्षणया सदाचारपचरो दृष्टविषये
कार्यकार्ये च अथथावनिश्चयाभावादसम्पक्कशयास्यदत्ते
नवेति साराजसीवृद्धिः ३१

वचोलीटीका

राजसीवृद्धिमाह यथेति हेतुार्थयथावुद्याधर्मशास्त्रविहिते ।
वपुनः अधर्मशास्त्रनिषिद्धकार्ये देशकालाद्यपेक्षया दृष्टार्था
नो कर्मणां करणवपुनरकार्यतदकरणं अथथावन्निर्णीयते या
थात्मेन न प्रजाताति सावु इराजसीमता ३१

राजसीवृद्धिमाह

राजसीमाह यथेति अथथावदिति निश्चयाभावात्सन्देहास्यंदते
नेत्यर्थः प्रोषेस्पष्टम् ३१ ॥

मधुभाष्य

३१ ॥

161

विष्णुः सर्वभूतहिते रतः
उवाच ॥ अत्र शृणु मे कथं
ब्रह्मविद्यायां योगयोगः
पुनः ॥

अथ योगसंन्यासः

एतन्मया शृणु मे कथं
ब्रह्मविद्यायां योगयोगः
पुनः ॥

अथ योगसंन्यासः

एतन्मया शृणु मे कथं
ब्रह्मविद्यायां योगयोगः
पुनः ॥

अथ योगसंन्यासः

एतन्मया शृणु मे कथं
ब्रह्मविद्यायां योगयोगः
पुनः ॥

अथ योगसंन्यासः

भाषा अनुवाद ॥

और हे पार्श्व अर्जन जिस बुद्धि से धर्म अधर्म ओं काज अकाज अ
यथावत् कहे दीक दीक न जाना जाय सो बुद्धि राजसी है ३१

दोहा

यासें धर्म अधर्म कों कार्य प्रकार्यदि कोय न पार्थयथा
वत जानहि सो मति राजसी होय ३१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥

ॐ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

अथर्मधर्ममितियाममतेतमसावृता सर्वा
शान्तिविपरीतोऽबुद्धिः सापार्थतामसी ३२

शोकरभाष्यटीका १

अथर्ममिति अथर्म प्रतिषिद्धे धर्मे विहितमितियाममते ज्ञाता
ति तमसावृता सती सर्वाशान्तिर्विपरीता नैव ज्ञायते ॥

आनेदगिरिटीका २

अथर्ममिति अथर्म प्रतिषिद्धे धर्मे विहितमितियाममते ज्ञाता
ति तमसावृता सती सर्वाशान्तिर्विपरीता नैव ज्ञायते ॥

स्वामिकृतटीका ३

तथा अथर्ममिति विपरीतगुहाणी बुद्धिस्तमसावृताः ॥
तः करणोऽर्थोक्तज्ञानेन तद्वृत्तिः एतद्वृत्तिरेव यद्वृत्तिः करण
सधर्मिणो बुद्धिरप्यवसायलक्षणा बुद्धिरेव रक्तादिवादीनां
वृत्तीनां वृत्तेषु धर्मधर्मभयसाधनत्वेन प्रथमाया देता संविधिषु
मुक्ते उपलक्षणे चेत्तदमासी ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

अथर्ममिति अथर्म प्रतिषिद्धे धर्मे विहितमितियाममते ज्ञाता
ति तमसावृता सती सर्वाशान्तिर्विपरीता नैव ज्ञायते ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

अथर्ममिति अथर्म प्रतिषिद्धे धर्मे विहितमितियाममते ज्ञाता
ति तमसावृता सती सर्वाशान्तिर्विपरीता नैव ज्ञायते ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री-
गी-टी-
श्र.

143

परमार्थप्रपाटी टीका ७

तामसीमाहप्रथममिति यातमसा ज्ञानेनाहतासतीप्रथममे
वपशानिययालक्षणोमहिकामारणेनैकोः सः सदीप्यदिति
ममते यहा पौञ्जलेनपरमेतद्विथर्मरतिममतेसर्वार्थान्प्रत्रमि
जादीन् विपरीतान् प्रतिकूलकर्तुं नपशपतिसातामसी अत्रबुद्धि
रव्यवसायान्तिकान्तक १णाहतिर्नतनिश्चयान्तिका यतः सैक
विधानत्रिविधा तदुक्ते व्यवसायान्तिकाबुद्धिरकेहनेदनेति तदि
कथममेवामिच्छादिषादीनामभुदेशरतिवेत्तमेधर्माधर्मप्रवृत्तौ।
बुद्धेर्धनेर्वाप्राधान्यमिति ज्ञेयं ३२ ॥

५३

वनमाली टीका ८

तमसाविशेषदर्शनविरोधिनादोषेणाहतायाबुद्धिरथर्मधर्म
मितिममतेअदृष्टार्थेसर्वत्रविपर्यस्यतितथासर्वार्थान् सर्वानदृ
ष्टप्रयोजनानपिज्ञेयपदार्थान् विपरीतानेवममतेसाविपर्ययवती
बुद्धिस्तामसी ३२ ॥

ऊसमवैजयेती टीका ९

तामसीबुद्धिमाह प्रथममिति याबुद्धिस्तमसाहताः ज्ञानेनवेष्टि।
तासतीसर्वार्थान्त्रिविध पदार्थान् विपरीतान्ममतेजानातिहेपा
यिसाबुद्धिस्तामसीतमोगणप्रकृतान्वावोथा अस्याः विपरीतग्राहि
णीतेदर्शयति अथर्मधर्मचाधर्मसंतमसंतमसंतवसंतसाधुमसा
धुमसाधुवसाधुपरंतत्परमपरंचपरमिमेव सर्वानर्थकारिणी
तामसीबुद्धिर्भवतीमतस्तेनोपरिमज्जेतिसंवाधनाभिप्रायः ३२

मधुसूदनी टीका १०

तमसाविशेषदर्शनविरोधिनादोषेणाहतायाबुद्धिरथर्मधर्ममि
तिममते अदृष्टार्थेसर्वत्रविपर्यस्यतितथासर्वार्थान् दृष्टप्रयो
जनानपिज्ञेयपदार्थान् विपरीतानेवममतेसाविपर्ययवतीबुद्धि
स्तामसी ३२ ॥

सदानेदी टीका ११

तमसादोषरूपेणमतिरिक्तादितासती अथर्मधर्ममितेवेमम

ते विपरीतगा २ विपर्ययस्य तिसर्वविशेषादर्शनायया दृष्टम् ।
योजनासर्वार्थानामन्यते तथा २ विपर्ययवती बुद्धिस्ताम
सीतामनर्थदा ३ ३२ ॥

नीलकंठी टीका १२

अथर्ममिति विपरीतग्राहिणी बुद्धिस्तामसीत्यर्थः ३२ ॥

आनंदी टीका १३

स्यार्थः ३२ ॥

रामकंठी टीका १४

तामसीतमोगुणहेतुका बुद्धिर्वाथर्माथर्मादीन दृष्टविषयान्
वार्थान् दृष्टविषयान् समसाहेतुना हतासती विपर्ययेण जाना
ति सैवामिष्यात्तानहेतुभूततमोगुणत्वात् त्रिकृष्णसंसारिवि
षयेति हेतुः ३२ ॥

तामसी बुद्धिमाह ॥ लासिकी ~~दृष्टविषय~~ टीका

सर्वार्थान् दृष्टविषयान् विपरीतग्राहिणीतामसीत्यर्थः

३२

बुद्धिः ॥

पंचोली टीका

तामसी बुद्धिमाह अथर्ममिति हेतुर्वाथर्मा बुद्धिस्तामसा ग्राह
तासती अथर्ममतिविद्धे विहितेथर्ममिति मन्यते जानाति च
पुनः सर्वार्थान् सर्वानेव तेन पदार्थान् विपरीतानेव जानाति
सा बुद्धिस्तामसी ३२

रागावीरसमिद्धोधिनी

अथतामसीमाह अथर्ममिति ययामोहाक्रान्तया बुद्ध्या अथर्मं
परहृतिस्वीकारलक्षणं यर्ममन्यते इति शब्दः प्रकारे तथाच यर्मं
च स्ववर्गोचितं पुद्गलवर्गदिकं हिंसाजनकत्वादथर्ममन्यते किम
न्यत् सर्वार्थान् विपरीतान्ययावेति सातामसी बुद्धिः ३२ ॥

三二

(153)

भाषा अनुवाद ॥

और तमोगुणसे आहत कहे वेरी जो बुद्धि अथर्मको भी जानि थर्मके
सकल विषयको विपरीत कहे उलटा जानै ऐसी विपरीत ग्रहण क
रने वाली बुद्धि नामसी है यहाँ भी करणता बुद्धि की उचित थी पर
कती दूषणसे कहा है अथवा थर्म रूप अन्तःकरण की वृत्ति बुद्धिऔ
निश्चय तथा इच्छा देव आदि रूप अन्तःकरण की वृत्ति वज्रत भी रहते थ
र्म अथर्म औभय अभय की साधन रूप बुद्धि को प्रधान किया है औ
र सब उपलक्षण रूपसे त्रिविध कहे गये ३२ ॥

दोहा

अथर्मदि थर्म जो जानहि तमसे आहत दोष पार्थ प्रर्थस
भविषीत जो बुद्धि नामसी सोय ३३

धृत्वा यथाधारयते मनः प्राणैर्द्विक्रियाः
योगेनाद्यभिचारिणा धृतिः सा पार्थ सात्विकी

३३ ॥ शोकभाष टीका १

धृतेति धृत्वा यथाधारयते मनः प्राणैर्द्विक्रियाः धृतिरिति सत्त्वः यथा
धारयते किं मनः प्राणैर्द्विक्रियाः मनश्च प्राणश्चैद्विक्रियाणि तेषां
क्रियाश्चेष्टास्तु सा समाधि विषय भवेति योगेनेति योगेन स
माधानेनाद्यभिचारिणा धृतिः समाधानावगतयेत्यर्थः एतदु
क्ते भवत्यद्यभिचारिणा धृत्वा मनः प्राणैर्द्विक्रियाः धार्यमा
णा योगेन धारयतीति येवत्तत्तत्ता धृतिः सा पार्थ सात्विकी ३३

उक्ता समाधि विषयते धारयति धृ
ति धार्यमाना नु

आनेदगिरिकृत टीका २

इदानीं धृतिरिति विधेयं युष्मिन्पदविषयगतौ सात्विकी धृतिरिति युष्माद
यति धृतेति निर्दिष्टानां चेष्टानां कथं धृत्वा धारणे तत्राह ता इति
तदेवावभवेन साधयति धृत्वा हीति धियतेन येति धृतिरिति वि
शेषः तथा धृत्वा धार्यमाणाय यो परिष्ठाश्चेष्टाः सा समाधिरिति क्रिया
नार्थान्न तत्रागारिणो भवेतीत्यर्थः धृतिमेव समाधिविना भूतत्वे
न विधि नष्टियोगेन इति तत्र धृतेर्नियमेन समाध्यावगतत्वे
कथं मुक्तक्रियाधारणोपयोगीत्याशङ्काह एतदिति उक्तक्रिया
धार्यमाण योगेन ब्रह्मणि समाधानेनैकाग्र्येणाद्यभिचारिणाः
विनाभूतया धृत्वा धारयत्यतदविनाभावाभावे नियमेन तदा

+ इदानीं धृतेरिति वि
धमाह ॥

त्य

+ धृतिविधिः योगेन चित्तैकाग्र्येण हेतुनाद्यभिचारिणा विषयोत
रमनाराधयेत्यायथा धृत्वा मनसः प्राणैर्द्विक्रियाधारयते
नियच्छति सा धृतिः सात्विकी ३३ ॥

पिशाचभाष टीका ४

धृत्वा धारयति धृतिविधिः प्राणाश्च सवः तेषां क्रियाः व्यापारान्
योगेन समाधिनाद्यभिचारिणा धृतिरिति सा सात्विकी ३३ ॥

श्री-
गी टी-
श-

समानुजभाष टीका ५

एतेति यथा एतादृशेन च अभिचारिणा मनः प्राणोदियाणा
क्रियाः पुरुषोधारयते योगो मोक्षसाधनं भूते भगवदुपासने यो।
गेन प्रयोजनं भूते नाद्यभिचारिणा योगो देशेन प्रवृत्तास्तसाधन
भूता मनः प्रभृतिजाः क्रिया यथा एताधारयते सामान्विकीर्त्यः
इति ३३ ॥

अभिनवशतक टीका ६

सप्तमं ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थपदा टीका ७

अथ एते सैविधे सात्विके इति माह एतेति योगेन चित्तैका
ग्रोण हेतुना अद्यभिचारिणा विषयान्तरमुधारयन्त्या यथा एतामि
नसः प्राणा नाभिदियाणां च क्रियाः धारयन्ते नियतं तिसा इतिः
सात्विकी ३३ ॥

वनमाली टीका ८

एते सैविधमाह एतेति त्रिभिः योगेन समाधिनाद्यभिचारि
णा विनाभूतया समाधिया एतया यथा एता प्रयत्नेन मनसः
प्राणसैदियाणां च क्रियाश्चेष्टाधारयते यथा वधारयते यथा वधा
यमाणा मन आदिक्रियाः शास्त्रमतिक्रमनां चान्तरमवगाहने।
इतिः सापार्थसात्विकी ३३ ॥

कुसुमवैजयंती टीका ९

एवं बुद्धे सैविधमकेदानीं एते सिद्धि सैविधं वक्तुमादौ सात्वि
की इति माह एता ययेनियोगेन परमात्मचित्तनद्रोणाद्यभि
चारिणा तदर्थं विषयमरक्तं ता यथा एता मनः प्राणोदिया क्रि
याः मनसोन्नकरा चतुष्टयस्य प्राणानां दशा नामिदि
याणां मेकादशवाक्यकानां च क्रियाः योगसाधनरूपाणां वृत्तीः
पुरुषोधारयते हेतुर्था सा इतिः सात्विकी सत्तगुणानि तात्व्या।
वोधा पार्थम्येन नयतस्तवापीदृशी इतिरस्त्यनस्त्वे पार्थोजग
ति प्रख्यातकीर्तिर्भवसिनायेति सूचितम् ३३ ॥

मधुसूदनी टीका १०

+ इदानीं धृतेस्ते विद्यमाह त्रिभिः ॥

+ योगेन समाधिनाः व्यभिचारिणाः विनाभूतया समाधियाष्ट
तया यथाष्टमाप्रयत्नेन मनसः प्राणस्येन्द्रियाणां च क्रियाः प्रेष्टाया
रयेने उक्ताः सप्रवृत्ते निरुणादियस्यां सत्तामवश्यं समाधिर्भवति य
या च धार्यमाणामनसादिक्रियाः शास्त्रमतिक्रम्य नार्थोत्तरमवा
गाहेने धृतिः सापार्थसात्विकी ३३ ॥

सदानंदी टीका ११

धृतेरिदानीं त्रैविध्यं प्राहोदरधियांगतिः समाधिना विनाभूतया
यातत्रलानया १ यथाष्टमाप्रयत्नेन प्राणस्य मनसः क्रियाः ३ इन्द्रि
याणां तया चेष्टा निरुणादि क्रमार्गतः २ यस्यां सत्तामवश्यं हि समा
धिर्जायते सत्ता धार्यमाणायथाष्टमा मनः प्राणैन्द्रियक्रियाः ३ नैव
शास्त्रमतिक्रम्य वगाहेने मगोचरे सा धृतिः सात्विकी धार्यमहा
प्रणवना भवेत् ४ ॥ ३३ ॥

नील कंठी टीका १२

यथाष्टमा व्यभिचारिणा समाधयुक्तया मनः प्राणैन्द्रिया
णां क्रियाः प्रेष्टाः संकल्पे सा सप्रसासौ शास्त्रादिगुणवयोगेन वि
तहति निरोधेन पेकाग्रता वासे यतास्तास्तथैव निरोधाय वस्थापामि
काग्रावस्थायां वाधारयते चिरमवस्थापयति सा धृतिः पार्थसात्वि
की ३३ ॥

आनंदी टीका १३

योगेन ज्ञानकर्मसमुच्चययुक्ताभ्यन्तरेण चित्तवृत्तिनिरोधेन वा
व्यभिचारिणा सदैक्ययाष्टमा चित्तस्यैर्येण पुरुषः मनः प्राण
द्वियक्रियाः धारयते वद्वानि सा सात्विकी धृतिः ३३ ॥

रामकंठी टीका १४

अथ धृतिस्त्रिविधा तत्र सात्विकी तावत् सा सात्विकी पूर्ववद्विष्णु
हसत्तु गुणात्मिका धृतिः कासौ यथा योगी मनः प्रभृतीन् धारय
ति कीदृशपापरमात्मविषयेण योगेन समाधिना महाव्यभिचा
रिणानित्यमवतिरिक्तया योगी हि मनो न्तःकरणं प्राणमाभ्य
तरमारुतततततक्रियाभेदाज्ञानासंज्ञामिन्द्रियाणि चक्षुर्वागादी

श्री.
गी. टी.
अ.

नियोगार्थमेवधारयति तत्रात्मसमाधिविषयेवष्टमस्यैर्यमे
वकारणमित्यर्थः यथातत्त्वज्ञानहेतुविशुद्धसत्त्वगुणसमुद्भू
तत्वादपवर्गफलत्वेसमुपोदया अथराजसी ३१ ॥

लासिकी **पंचोलीटीका**

सात्विकी धृतिमाह

अथभिचारिणानिश्चलयाययाधृत्यादर्शनहेतुभूतया यो
गेनात्मसमाधानेनकर्मणोनमनसःक्रियासंकल्पात्मिकाः
प्राणानांक्रियाउच्छ्वासनिःश्वासायात्मिकाः इंद्रियक्रियाद
र्शनादिदृष्ट्याधारयतेवष्टधातिसाधुतिः स्यैर्यसात्विकी

३३

पंचोलीटीका

धृतेस्त्रैविध्येसात्विकी धृतिमाह धृतेति हेतुार्थयथाअथभिचा
रिणानित्समाधनुगतयाधृतामनःप्राणेंद्रियाणांक्रियाःचे
ष्टाउच्छ्वासमार्गप्रवृत्तेः सकाशात् सार्यमाणयोगेनचित्तसमा
धानेनधारयतिपंचविधासात्विकी धृतिः ३३

राजवीरसमिहोधिनी॥

प्रधुनाधृतेस्त्रैविध्यंदर्शयंसावसात्विकंभेदंदर्शयति धृतेति
योगेनकर्मकौशलसमंतोभयलक्षणोनहेतुनाअथभिचावि
रणाविषयांतरमधारयत्याययाधृत्यास्यैर्यलक्षणायामनः
प्राणेंद्रियक्रियाधारयतेनियच्छतिसाधुतिः सात्विकी मता ३३

मधुभाष्य

३३ ॥

भाषा अनुवाद ॥

अब इस श्लोक को अवधि कर तीन श्लोक से धृति की त्रिविध क
हने है किहे अर्जन योग कहेचिचित की प्रकाशना से और और
विषय का धारण नकरके जो धैर्य से मन धौ प्राण तथा सब इंद्रि
यों की सकल क्रिया की झई जाये वही धृति सतो गुणी है ३३

टीका

यामें धर्म अथर्वमों कार्य प्रकार्यदिकोय पार्थयपार्थन
जानहि राजसी कहिय सोय ३३

यथातथर्मकामार्थान्ध्याधारयतेर्जन प्र
सेगेन फलाकोटी धृतिर्साधयै राजसी ३४

शोकरभाषा टीका १

यथेति यथातथर्मकामान् धर्मस्य कामस्यार्थस्यते धर्मका
मार्थाः तान् धर्मकामार्थान् ध्यायया धारयते मनसि नि
त्यकर्तव्यरूपेणैव धारयते हेतुर्जन प्रसेगेन यस्य धर्मादेर्था
णामप्रसेगहेतुन तेन प्रसेगेन फलाकोटीव भवति यः पुरुषः
तस्य धृतिर्पीसा पाथै राजसी ३४ ॥

आनेदगिरि टीका २

राजसी धृतिं दर्शयति यथाविति तेषां धारणप्रकारमभिनय
ति मनसीति फलाकोटीतिकस्य विशेषणं तत्र ह यः पुरु
ष इति ३४ ॥

राजसी धृतिमा

ह- यथेति यथाध्याधर्मार्थकामाध्याध्यामेन धारयते न विमृशे
ति तत्र प्रसेगेन फलाकोटीव भवति सा राजसी धृतिः तामसी
धृतिमाह यथेति ३४ ॥

स्वामिकृत टीका ३

पिपाचभाषा टीका ४

यथातथर्मकामार्थान् धारयते विभर्ति प्रसेगेन प्रसक्ता
निरमिमर्थः ३४

रामानुजभाषा टीका ५

फलकोटी पुरुषप्रकृष्टसेगेन धर्मकामार्थान् यथाध्याध्या
यति सा राजसी धर्मकामार्थशब्देन तस्याधनभूता मनः प्रालोक्ष्य
क्रिया लक्षणे फलाकोटी तत्रापि फलशब्देन राजसत्ता तथर्मका
मार्था एव विवक्षिता प्रतो धर्मकामार्थापेक्षया मनः प्रभृतीनां क्रि
या यथाध्याध्यायते सा राजसी रसकं भवति ३४ ॥

अभिनवप्रसक्त टीका ६

साधार्थं ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री-
गी-टी
शु-

परमार्थप्रवादी टीका ७

राजसीमाह यथेति यथाध्यायार्थकामार्थान्प्राप्येनया
रयतेनविसेचतितत्संगेनफलाकोटीचभवति साराज
सीधृतिः ३४ ॥

वनमाली टीका ८

प्रसंगेचकर्तृत्वाभिनिवेशेनफलाकोटीसन् यथाध्यायार्थ
काममर्थेधारयतेनिकर्तृव्यतयावधारयतिनतमोक्षकदा।
चिदपिधृतिःसाधारणराजसी ३४ ॥

ऊसमवेजयेती टीका ९ का

राजसीधृतिमाह यथातिनि हेतुर्जनप्रसंगेनसंसृज्यसंगे
नफलाकोटीप्रवृत्तः यदाफलाकोटीनिःकामविद्वत्संगेन
यथाध्यायार्थकामार्थान्प्राप्येनयाध्यायार्थकामार्थान्प्राप्येनया
यक्रियाःधारयतेहेतुर्वासाधृतीराजसीरजोयणयुक्तात्प्रावो
द्यापार्थार्जनेतिसेवोयनाभ्यासतत्त्वस्याप्रवृत्तयण्यर्जनसु
द्योतसवेदशीधृतिर्नास्तिसेदेहेमाऊरुधेतिस्मृति ३४ ॥

मधुसूदनी टीका १०

तःसात्विकाभिनतिप्रसंगेनकर्तृव्यतयाभिनिवेशेनफलाको।
टीसन् यथाध्यायार्थकाममर्थेधारयतेनिकर्तृव्यतयाः
वधारयतिनतमोक्षकदाचिदपिधृतिःसाधारणराजसी ३४ ॥

सदानंदी टीका ११

कर्तृत्वाभिनिवेशेनफलाकोटीवसन् यथा धर्ममर्थतयाकामे
निकर्तृव्यतयाजनः १ ध्यायवधारयत्वेनतमोक्षकदाचन
साधनीराजसीपार्थसंसृज्यफलापरा २ ३४ ॥

नीलकंठी टीका १२

यथाध्यायार्थमीदीनधारयतेऽनुरोपतयानिश्चिनोति प्रसंगेनय
मादेःसेवयेनफलाकोटीचभवतिप्रवृत्तःधृतिःसाधारणराजसी ३४

आनेदीटीका १३

फलाकांक्षीधर्मस्य प्रसंगे यथाधर्माधर्ममेव धारयते नार्थकामौ का
मप्रसंगेन तत्र धर्मार्थौ अर्थप्रसंगेन तत्र धर्मकामौ सा चंचलता राजसी
धृतिः ३४ ॥

रामकंदीटीका १४

रजोगुणजाधृतिर्यथासाधनभूतया संसारिपुरुषः प्रसंगेनोक्तल
क्षणो न फलाकांक्षी स्वर्गादिसुखात्मककर्मफललिप्सार्थमीदीक्षा
रयते रुद्धहृति च न तत्र वर्ग धर्मः शास्त्रोदितसमाचारः न कले
सुखे कामः अर्थो धनं त्रिवर्गमात्रनिवद्धतयो हि संसारिणः पुरु
षाः तदेषा धृतिर्येव अथ ता मसी ३४ ॥

लासिकी राजसीटीका

राजसी धृतिमाह ॥

यथाधृत्या दाढ्येन धर्मकामार्थौ त्रिवर्गधारयते नित्यं कर्तव्यत
यावष्टभाति प्रसंगेन तस्याभिनिवेशेन फलाकांक्षी च भवति सा
धृती राजसी ३४

पंचोलीटीका

राजसी धृतिमाह यथाश्रुति हे अर्जन तत्र पुनः यथाधर्माधर्मकामा
र्थान् जीमदार्थात्रवश कर्तव्यान् धारयति प्रसंगेन फलाकांक्षी यस्य
धर्मो देववश कर्तव्यत्वेन धारण प्रसंगे यदा तस्यानेन प्रसंगेन तस्य
फलाकांक्षी भवति यः पुरुषः सा धृति राजसी ३४

राजवीरसमिद्धो धिनी

राजसी धृतिमाह यथाचेति प्रसंगेन प्रकृष्टेन संगेनोक्तलक्षणो न
फलाकांक्षी फलमभिसंदधानः कर्मयोगी धर्मादीनेव प्राधान्ये
न धारयते न तु मुक्तिमपि साराजसी धृतिः ३४ ॥

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद ॥

अब राजसी धृति कहते हैं कि हे अर्जुन तिससे भिन्न जो धृति कि
जिससे धर्म अर्थ और काम सब अष्टरूप से धारण किये जाय परि
मृत न होय और उन के संकल से धर्मादि के फल की आकांक्षी भी
होय ऐसी धृति का नाम राजसी है ३४ ॥

दोहा

यासैं धर्म अर्थ काम को नर धर दे धृति सोय संगहि सें फल
कांक्षी जो पार्थ सो राजसी होय ३४।

151

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

ॐ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

यया स्वमेभयेशोके विषादे मदमेव न वि
मेचति दुर्मेधा इतिः स्तामसी मता ३५

शंकरभाष्य टीका १

ययेति यया स्वमे निद्रामयनाशे शोके सन्नापे विषादमवा
सादे विषादवदनतो मदे विषयसेवा आत्मनो वदु मयमानो
मतरव मदमेव च मनसि नियमेव कर्तव्यरूपतया कुर्वन्न
विमेचति धारयमेव दुर्मेधाः क्लृप्तमेधाः पुरुषो यस्तस्य
इतिपीसा तामसी मता ३५ ॥

आनेदगिरि टीका २

तामसी इति यावदे ययेति शोके प्रियवियोगनिमित्ते सन्नापे
विषादात् मिदियाणां ग्लानिः विषयसेवा ऊमारी प्रवृत्तेरुपल
क्षणां मुक्ते समादिमदाने सर्वमेव कर्तव्यतयात्मनो वदु मय
मानो मनसि नियमेव कुर्वन् दुर्मेधाः नः मेचति किं च धा
रयमेवेति योजना ३५ ॥

स्वामिकृत टीका ३

उष्टा विवेकवदुलामेधा यस्य सदुर्मेधाः पुरुषो यया इत्यासु
मादी च विमेचति पुनः पुनरावर्तयते स्वमोत्र निद्रा सा इति
स्तामसी ३५ ॥

पिशचभाष्य टीका ४

तमः प्रभवा ३५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

ययेति यया इत्यासु मेनिद्रो मदं विषयानुभवजनिते मद
स्वमादीन् उदिश्य प्रयुक्ता मनः प्राणादीनां क्रिया दुर्मेधान
विमेचति भयशोकविषादशब्दाश्च भयशोकादिभिरिविष
यपरान्तसाधनभूताश्च मनः प्राणादिक्रिया यया धारयते
सा इति स्तामसी ३५ ॥

श्री-
गौरी
श्री-

152

अभिनवगुप्तटीकाः ६

सप्तशर्ष ३५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटी ७

तामसीर्मह यथास्वमिति दुष्टासुविवेकवद्भूतामेधायस्यासौ
उर्मिधाः पुरुषः यथाष्टासमेसप्रस्यपदाद्येदशनेनभविष्य
वितयतितयाभयशोकेविषादेमदेवनविमंचनिस्थिरीकरोति
सातामसीष्टतिः ३५ ॥

वनमाली टीका ८

स्वमेनिद्राभयेशोकेऽष्टवियोगनिमित्तेतापेविषादमिदियावसा
वेमदमशास्त्रीयविषयसेवोन्मुखत्वेचययानविमंचनेवकिंतस
दैवकर्तव्यतयाममतेउर्मिधाविवेकासमर्थः धृतिंसातामसी ३५

ऊर्ममैवैजयेती टीका ९

तामसीष्टतिमाह यथास्वमितिउर्मिधाउष्टवदिः पुरुषोयथा
ष्टासमेनिद्राभयेशोकेविषादेचमसिदेमदेविषयभोगंर्वस
शब्दान्ताथनभूतामनः प्राणोदियान विमंचनिकितययतिप
वहेपर्यसाष्टतिस्तामसीतमोपगाप्रकाशयावोयथापार्थमनेन
ष्टासुत्रज्ञानवउर्मिधाभावेनेदृश्यायुतेरपभावइतिसूचिते ३५

मधुसूदनी टीका १०

स्वमेनिद्राभयेशोकेऽष्टवियोगनिमित्तेसेतापेविषादमिदिया
वसादेमदमशास्त्रीयविषयसेवोन्मुखत्वेचययानविमंचनेवकिं
तसदैवकर्तव्यतयाममतेउर्मिधाः विवेकासमर्थः धृतिः सापार्थी
तामसी

३५ ॥

सदानंदी टीका ११

निद्राशस्वसेतापेस्वकीयेष्टवियोगने इदियायवसादेचभोगास
क्तिकोमदे १ नविमंचनिकितयतयतेतममते निविवेको
यथाष्टासाष्टतिः पार्थतामसी २ ३५ ॥

नीलकंठी टीका १२

स्वप्ने निद्रा भयेत्रासे शोकेन सिद्धे विषादे विषसातो मदेवशा।
स्त्रीयविषयसेवयाचितस्य विवशत्वे यतान्न विमुंचति पारयते
वययाध्यासाधितिः सापार्थतामसी ३५ ॥

ग्रान्दीटीका १३

उर्मथाः धर्मादिना गानस्वमादिष्वेवासत्तेर्बुद्धिः विषादमनुत्
साहम् ३५

रामकंठीटीका १४

सातामसीतमोगुणाजाधुतिर्यथाहेतुभूतया उर्मथाविपर्यय
प्रत्ययत्वाद्दुष्टमेवाप्रज्ञायस्य सतादृशः सम्यक्त्वः स्वप्ना
दीन्दोषात्र विमुंचति तन्मय एव नित्यमास्त इत्यर्थः स्वप्ने नि
द्रातमः कार्यं भयमिष्टविषयविनाशशंकयात्रासः शोको न
ष्टानुशोचनम् विषादमनुत्साहं मदेचित्तोद्देकं मूढः क्लृप्ता
नेव नित्यमदृष्टास्तेन तयपानिक्लृष्टेव धृतिस्त्वाज्येव

३५ ॥

तामसी धृतिमाह ॥ लासिकी दसगुणीटीका

येन स्यैर्येण स्वप्ने निद्रा भयेत्रासे शोकेन विनष्टानुशोचने विषादे
विषसातामनुत्साहे मदेचित्तोद्देकेन विमुंचति पुनः पुनरावर्त
यति यतो उर्मथाः दुष्टादेहाद्यभिमानाभिनिवेन विपर्यस्ता
उद्दिश्य साधुतिस्तामसी

१३
५

पंचोलीटीका

तामसी धृतिमाह ययेति हेतुर्वा उर्मथा यथाध्यासात् स्वप्ने निद्रा भये
त्रासे शोके संतापे विषसातो ययेति विषयप्राप्त्या शासनो विषयसे
वाचकमन्यमानस्यो मदेत्संयतानि वस्तुनि मनसि नित्यकर्तव्यत
या ऊर्वत्र विमुंचति पारयते वसाधुतिस्तामसी ३५

153

रत्नावीरसमिद्धोयिनी
तामसीमार ययेति उर्मथाउष्ठावियर्ययप्रत्ययद्वयतादिवि
वेकसुन्यामेथायस्यसताट्टाः पुरुषोयथाधृत्यास्वमादीन्
विभुचति सातामसीधुतिः ३५ ॥

मधुभाष

३५॥

भाषा अनुवाद

अब तामसी एति कहते है किहे अर्जुन जिस मनष की उर्मिया
कहे अविवेकिनी नीच बुद्धि है और वह उर्ध्वहि मनष जिस एति
कहे येयी से निद्रा औभय शोक तथा विषाद कहे उख औ मद ३
न को नही छोड़ता है वह एति तामसी है ३५ ॥

दोहा

यासें स्वभय शोक को मद विषाद हिकोय त्यागे मूढ़न
सो एति पार्थ तामसी होय ३५

82

ਸਿਰਫ਼ ਇਹ

ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ
ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ
ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ

154

ਸਿਰਫ਼

ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ
ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ

सुखेतिदानीं विविधेष्वप्युक्तमेभरतर्षभ शु
 भ्यासादमतेयत्र दुःखान्तेच निगच्छति ३६

शंकरभाष्य टीका १

का० उक्तमभेदेन क्रियाणां कारणेषु विधाभेदउक्तोऽप्येदानीं फलस्य
 सुखस्य विविधोभेदउच्यते सुखमिति सुखं तदुदात्तं विविधेष्वप्युक्तं
 समाधाने ऊर्ध्वमेतन्मम भरतर्षभ शुभ्यासात्परिचयादाहतेः २
 मतेरति प्रतिपद्यते यत्र यस्मिन् सुखानभवे दुःखान्तेच दुःखा
 वसाने दुःखोपशमं च निश्चयेन प्राप्नोति ३६ ॥

आनेदगिरिटीका २

वृत्तमनुमाननरस्योक्ततात्पर्यमाह शृणोत्यादिना क्रियमाणे
 कारकाणां शृणोतस्ते विध्योक्ताननरफलस्य सुखस्यैव विध्योक्त
 वसरे सतीत्याह उदात्तमिति हेयोपादेयभेदार्थं त्रैविध्यं समा
 धानमैकाग्रं मम वचनादिनिशेषः यत्रैव भयं च सेव्यते न
 त्रिविधं सुखमिति पूर्वोक्तं संवत् ३६ ॥

स्वामिकृत टीका ३

सुखस्यैव विध्यं प्रतिज्ञातीतेष्वर्थेन सुखमिति स्पष्टार्थं तत्र
 सात्विकसुखमाह शुभ्यासादिति सार्थेन यस्मिन् सुखे शुभ्यासा
 दतिपरिचयादमतेन त्रिविधसुखे इव सहसारं तिष्ठामोति
 यस्मिन् ममाश्च दुःखस्यांतमवसानेति तरो गच्छति ३६ ॥

पिशुचभाष्य टीका ४

सुखेशमिष्यभासादाह त्पारमेतेति गच्छति दुःखान्ते दुःखान्ते
 दुःखावसाने गच्छति प्राप्नोति ३६ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

सुखमिति पूर्वोक्तमर्थेज्ञानकर्मकर्तृतादयो ये भूतास्तै सुखेण
 एतत्सि विध्यं उदात्तं एतत् यस्मिन् सुखे चिरकालाभासात्कमेवानि
 रतिशयोरतिमाप्नोति दुःखान्तेच निगच्छति निविलस्य सारिक
 स्य दुःखस्यांतं निगच्छति ३६ ॥

सा०

श्री.
गी.टी.
अ

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

सथर्थम् ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटी टीका ७

अथ त्रिविधं सखमाह सखमिति द्वाभ्यां इदानीं त्रिविधं सखमेम
नः ॥ अभासादिति यत्र यस्मिन् सखे अभासात् निरंतरानुसंधा
नादमतेरममाणाः उः खाने उः खाने निगच्छति नितरोपामो

निर्दिष्टावदेव नितरोपामो नितरोपामो नितरोपामो

नितरोपामो नितरोपामो नितरोपामो नितरोपामो

नितरोपामो नितरोपामो नितरोपामो नितरोपामो

नितरोपामो नितरोपामो नितरोपामो नितरोपामो

नितरोपामो नितरोपामो नितरोपामो नितरोपामो

वनमाली टीका ८

सखसंज्ञे विधेयं प्रतिजानीते सार्हेन यत्र यस्मिन् सखे चिरकाल
मभासात् क्रमेण मते निरतिशयो रतिप्रामोति यतश्च उः खाने
तेनाशे नितरोपामोति ३६ ॥

ऊरुमवैजयेती टीका ९

अथ सखसंज्ञातस्य विधेयं प्रतिजानीते सार्हेन सखं त्रिविधं भ्र
तर्षभत्तुतः इदानीं त्रिविधं सखं सखाशात् पूर्वोक्तानां स।
वैधेयं जानकरीत्वादीनां मफलरूपेण सखे शातस्य विधेयं त्रिविधं
भरतर्षभे मतेन भरतवशो जवानां मयेतवसे एतादेत ऊरुमवैज
पिकायोः स्मृतोः इव स्मामीति सूचिते तत्सखे कोटशमित्यपे
दायामादौ सात्त्विके सखमाह सार्हेन अभासादिति यत्र यस्मि
न् सखे अभासात् घनः घनश्चिरकालपरिशीलनादमते निरति
शयो रतिप्रामोति यत्र चरममाणाः ऊरुमवैजः खाने ते मोक्षे निग
च्छति प्रामोति निर्विलेसो सारिक उः खाने ततो मर्थः ३६ ॥

+ एवं क्रियाणां कारकानां च शातस्य विधेयं प्रकातफल
स्य त्रिविधं प्रतिजानीते स्मोकार्येन ॥

मधुसूदनी टीका १०

+ मेममवचनात् एतादेयादेयविवेकार्थं यासंगोतरनिवारणे

नमनः स्थिरीकुरु हे भरतर्षभे नियोपतादृशी तासात्तिके सु।
 त्वमाह साहेन यत्र समाधिसुखे अभ्यासादतिपरिचर्यात् रमते
 परितो भवति न तत्र विषयसुखं स्वयं यत्नं यस्मिन् समागच्छतुः
 त्वस्य सर्वस्याप्येतमवसाने नितरोगच्छति न तत्र विषयसुखं श्वो
 ते महदुःखे ॥ ३६ ॥

सदानंदी टीका ११

क्रियाणां कारकाणां च गुणानां त्रैविध्यं प्रतीतिः।
 नीते तत्फलं यथा सुखे १ हेयादेयविवेका यवचनान्ते।
 मृणालसूते सुखं त्रिविधं मते सावधानेन चेतसा २ साहेन सा
 त्तिके प्राह सुखमानंदवारिधिः समाधानसुखे यत्राभ्यासात् परि
 चयादति ३ प्रपद्यते तथा यत्र समागच्छतुः सर्वदुःखो
 यथा मते नितरोगच्छति स्वये ४ ॥ ३६ ॥

नीलकंठी टीका १२

गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रैविध्यं सूक्तं तत्फलं सु
 त्वस्य त्रैविध्यमाह सुखं त्रिधादिना अभ्यासात् यौनः पुमेन
 सेवनात् यत्र सात्तिके राजसेतामसे वा सुखे रमते रतिं प्रा
 मोति यथा रमा दुःखस्य पुत्रशोकादेरपि भ्रंते प्रवसाने निग
 च्छति निश्चयेन प्राप्नोति तत्सुखं त्रिविधं मृणालं यदा त्वयम
 प्यर्थः सात्तिकसुखं सौवलक्षणार्थः तदा यत्र समाधिसुखे।
 अभ्यासादमते न तत्र विषयसुखं स्वरागात् दुःखान्ते मोक्षे
 च निगच्छतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

आनंदी टीका १३

अथैतत्कर्मफलस्य सुखस्य त्रैविध्यमाह ॥ ३६ ॥

अथ कर्मभूतफलस्य सुखस्य त्रैविध्यं प्रति
 पादयितुं उपक्रमते

रामकंठी टीका १४

अथ त्रैविध्यं प्रतिपाद्ये सात्तिकत्वं तावत्सुखस्य प्रतिपादयि
 तमाह तत्सात्तिकं विमुक्तसत्त्वहेतुकं सुखमानंदं विद्या
 जानीयात् कीदृशमात्मबुद्धिप्रसादजं आत्माब्रह्मसंन्ये

श्री.
गी. टी.
ग्र.

परंतु तंतदात्मना बुद्धिः पराप्रज्ञा तस्याः प्रसादो नैर्मल्यः ।
यदपेक्षया विष्णुदमपि सत्तमलिनत्वात्परिहार्थमेव ततस्त
या विधादुद्धिप्रसादात्तत्तु किंतु यत्रयस्मिन्सुखे
भ्यासान्नित्यानुशीलनाद्योगीरमतेरतिभावयति ननु हि
जते विषयभोगात्मकसुखस्य भ्यासा विषयाकाक्षया
तत्रोद्देगं जनयति समाधिजंतुसुखं रतिमेवावहति यत्र च
सुखेन भूयमाने सुखदः खानामनं समाप्तिमभावं नियच्छ
ति नितरां प्राप्नोति अन्यस्मिन् सुखेन भूयमाने क्षणान्
तरेतदेवदः खं संपद्यते ३६ ॥

लासिकी चतुर्थी टीका

+ सुखस्यैव विषयं प्रतिजानीते र्थेन ॥

+ मेव च नाच्छाद्य अन्यस्य हे तत्र सात्विके सुखमाह प्रभ्यासा
दितिसार्थेन यत्रयस्मिन्सुखे भ्यासान्नित्यानुशीलनाद्योगीरम
ते यथोत्तरं प्रीतिं भजते ननु हि जते यास्मिन् भागश्चदः खस्या
ध्यात्मिकादिना विविधस्यान्तमवसानं निगच्छति नितरां प्रा
प्नोति ३६

पंचोली टीका

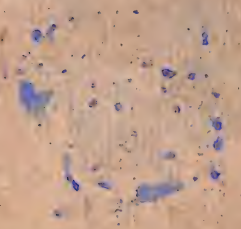
इदानीं फलस्य सुखत्रैविध्यं प्रतिजानीते सुखमिति हे भूत
संभूतपुनः इदानीं सत्तादिभेदेन त्रिविधं सुखं मे मतः शृणु ।
यत्रयस्मिन्सुखानुभवे प्रभ्यासादतिपरिचयात् चित्तं रमते ।
रतिं प्रतिपद्यते च प्रयत्नदः खान्तः खान् भावे निगच्छति शमो ।
ति ३६

रावीरसमिद्धो धिनी ॥

इदानीं कर्मफलभूतस्य सुखस्यैव विषयं प्रतिजानीते सुखमि
त्यर्थेन गतार्थमेतत् प्रयत्नस्य सात्विकं भेदं दर्शयति प्रभ्यासा
दितिसार्थेन यत्रयस्मिन्सुखे भ्यासान्नित्यानुशीलनाद्योगीरम
ते रतिं करोति ननु विषयभोगात्मके सुखाभासे सदसोद्देगं याति यस्मि
न्ममाणाश्चदः खान्तः खान् भावे निगच्छति अन्यत्र हि सु
खेन भूयमाने तत्क्षणमदः खान् प्रतिदृश्यते ३६ ॥

सुभाष

३६॥

156
2

INDEX

भाषा अनुवाद ॥

अब सुख भी तीन प्रकार का है यह प्रतिज्ञा आये श्लोक में कहते हैं कि है भरतवंशी पुर्जन अब त्रिविध सुख भी हम से सुनो कि जो पुरुष निम्न अभ्यास के हेतु से सुख भोग करता है और विषयी लोगों के समान विषय वासना से अति हठधर करके सुख भोग नहीं करता प्रीति को नहीं प्राप्त होता है ऐसा जो सुख भोगी पुरुष सो हृत्, उदर के सुख को प्राप्त होता अर्थात् उदर से छूट जाता है ३६ ॥

टीका

मोसे अब सुखों सुगह त्रिविध भरतवर सोप नाम हि
रम दि योग में उःखनायक सो दोष ३६॥

यत्तद्विषयमिव परिणामे मृतोपमे त
स्वस्वसात्तिके प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजे ३७

श्रीकरभाष्य टीका १

यदिति यत् स्वस्वमये पूर्व प्रथमसन्निपाते ज्ञानवैराग्यध्यान
समाधारभूतनायासपूर्वकत्वादिष्वमिव उःखात्मके भवति
परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिणामकजे स्वस्वमृतोपमन्तत् स्व
स्वसात्तिके प्रोक्ते विद्वद्गिरात्मनो बुद्धिरात्मबुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यो
सलिलवत् स्वच्छता ततो जातमात्मबुद्धिप्रसादजमात्मविषया।
वात्मावलम्बता बुद्धिरात्मबुद्धिस्तत्प्रसादे प्रकटीकृता जातमिति
तत्तस्मात् सात्तिके तन्मते ३७ ॥

आनेदगिरिकृत टीका २

तत्र सात्तिके स्वस्वमादेयत्वेन दर्शयति यत्तदिति प्रथमसन्निपाते।
विभजते ज्ञानेति कुतस्तस्य उःखात्मके तत्राह अतस्तेति उःखा
त्मके दृष्टान्तमाह विषयमिवेति ज्ञानादिपरिणामकावस्थापरिणाम
मस्तस्मिन् सति ततो जातमिति योजना तत्रैव हेतुत्वात्माह आत्म
न इति आत्मबुद्धिशब्दार्थान्तरमाह आत्मविषयेति अन्यः करणनै
र्मल्यादा सम्पत्कृतान् प्रकटीकृता जातत्वादिति तच्छब्दार्थः ३७ ॥

स्वामिकृत टीका ३

कीदृशे तत् यत्तदिति यत्किमप्युपे प्रथमे विषयमिव मनः संयमाधी।
तत्राह उःखावहमिव भवति परिणामे त्वमृतसदृशे आत्मविषयाया
बुद्धिः तस्या प्रसादो रजस्तमो मलस्यारो न स्वच्छतया वस्थानेन ततो जा
ते यत्स्वस्वसात्तिके प्रोक्ते योगिभिः ३७ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

यत्तत्स्वस्वमये प्रथममह रकालममृतोपमे आत्मबुद्धिप्रसादजे उ
द्भिप्रसादादेतः करणप्रसादात् जातेन सात्तिके ३७ ॥

+ यत्तदेव विशिनष्टि ॥

रामानुजभाष्य टीका ५ ॥

+ यदिति यत्तत्स्वस्वमये योगोपक्रमवेत्ता यो वक्ता या समाध्यात्वादि।

श्री-
गी-टी-
श-

१५४

विकल्पस्यानुभवात् विषयमिव उः खमिव भवति परिणामे रतो
पमे ~~रतो~~ परिणामे विषयके अभासवत्त्वेन विविक्तस्वरूपा विभी
वे अस्तो पमे भवति तच्छास्त्रबुद्धिप्रसादजे आत्मविषया बुद्धिरात्म
बुद्धिस्तया निवृत्तसकलैतरविषयत्वे प्रसादः निवृत्तसकलैतर
~~निवृत्तसकलैतर~~ विविक्तस्वभावात्मानुभवजनितं तत्त्वविश्रुतौ
पमे तत्त्वविश्रुतौ केषोक्तं ३७ ॥

सुनि
साद

अभिनवशमकृत टीका ६

सप्तार्थ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तथा यदये प्राग्भेदनः प्रत्या परमार्थप्रपाटी टीका ७
विषयमिव उः खमिव गतिपरिणामे त्वस्तो पमे परमानंदमुदृशं भवेति यच्च
आत्मबुद्धिप्रसादजमात्मविषया व्यवसायात्मिका बुद्धिस्तया यः प्रसादः
प्रसन्नता तत्र जातं तत्सात्त्विकं सखम् ३७ ॥ ३७ ॥ ३७

वनमाली टीका ८

यदये ज्ञानवैराग्यध्यानसमाधौ रभे मेतायासनिर्वीर्यत्वादि विषयि
वदेष विशेषावहे भवति परिणामे ज्ञानवैराग्यादि परिणामे
के त्वस्तो पमे प्रीतिशयास्पदे भवति आत्मनो विस्मोः प्रसादा
त् उद्रेः प्रसादो निश्चलस्यादिरादिमेन स्वकृतया वस्थानेन ततो जा
तमात्मबुद्धिप्रसादजे नतराजसमिव विषये दिय संयोगतेन वाता
मसमिव निश्चलस्यादिजे ३७ ॥

ऊसमवैजयंती टीका ९

किंच यन्नदिति यत्तत्त्वैतदये सखम् प्रथमे योगारंभसमये शम्यः
विषयमिव वाहे दियदमनात करणसंयमादि रूपवद्भक्तेशासाध्य
त्वादि विकल्पानुभवाभावाच्च निम्नभक्ताणां वदति शयः खमिव
हमिव भवति परिणामे योगपरिपाकरूपसमाधिसमये सखम्
तो पमे योगाभासवत्त्वेना विलेदिय चोचत्वादि विकल्पा विभी
चपी एष प्रवाहनिपातमिव भवति यच्छास्त्रबुद्धिप्रसादजे आत्मसंवे
धिनी बुद्धिरात्मबुद्धिः तस्याः प्रसादः निवृत्तसकलैतरा विलविषयह
पकस्तस्माज्जातं तत्त्वविश्रुतौ केषोक्तं सन्नशयकं प्रोक्तं शास्त्रैरि
निशेषः ३७ ॥ ॥ ॥

मधुसूदनी टीका १०

+ तदेव विहणोति ॥

+ यदुक्तं न वैराग्य ध्यान समाधारं भेदे ताया स निर्वाण तादृश
मिव हेतु विशेषावहे भवति परिणामे ज्ञानं वैराग्यादि परिणामे
तत्त्वतोपमं प्रीति शयासदे भवति आत्मविषया बुद्धिरात्मबु।
द्विस्तस्याः प्रसादो निद्रालस्यादिराहितेन सत्त्वतया वस्थानेन ततो
ज्ञातमात्मबुद्धिप्रसादजे नतराजसमिव विषयैर्द्विगुणयोगेन वा
तामसमिव निद्रालस्यादिजैर्दृशेयदनात्मबुद्धिनिद्रालस्यात्मबुद्धि।
प्रसादजे समाधिसुखेन तत्सात्विके प्रोक्ते योगिभिः उपरसादुभया
सादाहते यत्र मते प्रीयेते यत्र च कुत्वा वसाने प्रामो नित तत्सुखेन
च त्रिविधं एव भेदेन च विवर्तितं पदार्थादौरेण पूर्वसंस्मोक
स्यान्वयः यतश्च इत्यादि स्मोकेन तत्सात्विकसुखेन च एवमिति
भाष्यकाराभिप्रायो योमेव ३७ ॥

सदानंदी टीका ११

तदेव विहणोतीति शः सुखेन तत्प्रसादजे ज्ञानं वैराग्यसंस्थानस
माधारं भवत्यतः १ अतः ताया ससाधनादिव हेतुहेतुवे
त् ज्ञानादि परिणामे प्रीतेरतिशयासदे २ निद्रालस्यादिरा
द्विस्त्या बुद्धिर्यासत्त्वता गता तस्या आत्मा वल्ले विद्याः प्रसादा ज्ञात
मातरे ३ तत्समाधिसुखे प्रोक्ते सात्विके योगवित्तमेः ४ ॥ ३७ ॥

नीलकंठी टीका १२

यत्तत्त्वसिद्धे सर्वशान्तिप्रेमासदे अये समारे भकाले मनः प्राणौ।
द्विगुणं दनिरोधेन यत्तत्तत्त्वमानस्य पशोरिव जायमानं विष
मिवातितीव्रवेदनाकरं परिणामे सात्विकाध्यात्मनिरुद्धासमन
आदिक्रियासु अस्तोपमं अग्राह्यदकरं आत्मनः स्वप्ने वबुद्धेः
प्रसादो नैर्मलं रजसमो मलराहित्यं तस्मादाविर्भूतेन तत्विषय
संगजे निद्रालस्यादिजैवा तत्सुखे सात्विके प्रोक्ते ३७ ॥

आनंदी टीका ११

अभ्यासाद्यत्र मते न तत्विषयसुखवदभ्यासाद्विजते उः तस्यां
नमो ह्येव नियच्छति ददाति तदा तस्मात्पावस्याया विषमिवेदिया
णा निरोधे क्लेशावहतात् आत्मबुद्धिः परमात्मविषयं ज्ञानं तस्या नैर्मलं
न ज्ञातम् ३७ ॥

श्री.
मी.टी.
अ.

रामकंटीटीका १४

ऊनः सर्वतः खानामनोयञ्चसखंतदात्वेसाधसानावस्था
योचिन्नसमाधानविशेषाधानलक्षणकोथरूपत्वादिवत्त
ल्यपरिणामेनसिद्धवस्थायाममनोयमनिरूपमास्वादमि
त्यर्थः वाससखस्येतदेवविपरीतेवद्वानि नदेतद्विमुक्त
निरतिशयनिरुत्तरास्वादरूपसमाधिप्रज्ञाप्रभवयोगविष
यसखमुपादेयम् ॥ ३७ ॥

लासिकीटीका

यत्तदितिकिमप्यनिर्वाच्यं अग्रेभ्यासकालेविषमिवतुःस
हे जन्मशताभ्यस्तदेहाहंभाववासनायाडुष्परिहरत्वात्
परिणामे पर्यन्तेयोगस्यसंसिद्धावमनोयमनिरूपमास्वाद
एवंसामान्येनोक्ताविशेषतोनिर्दिशति आत्मबुद्धिप्रसाद
ज्ञमिति आत्मनःपरतत्त्वस्यबुद्धेः सम्यग्बोधस्यवैशद्यात् न
ज्ञाते एवंविधेयत्वासमानेदस्तत्सात्विकमुपदिष्टं

३७

पंचोलीटीका

तत्रसात्विकसखमाह यदिति तद्विविधसखमध्येयत्सखम्
येस्वप्रथमसन्निधानेविषमिवतुःतसाधमपिपरिणामेता
नवेरागादिपरिणामकजंसखममनोयमेतत्सखसात्विकं
मनोबुद्धिरूपाः प्रसादोन्मत्तसंज्ञाज्ञातेतत् अथवाआत्म
विषयाबुद्धिः आत्मबुद्धिरूपाः प्रकर्षः तस्माज्ञाते ३७

रागवीर समिहोधिनी

यच्चसखं तत्किमप्यनिर्वाच्यं प्रारंभेविषयतुल्यमंतःकरासंय
मायीनत्वात् परिणामेसिद्धवस्थायाममनोयमनिरूपमास्वाद
सखंविद्याजानीयात् कीदृशंतत् आत्मबुद्धिप्रसादजं आत्माय
त्तत्तद्विषयायाबुद्धिर्निश्चयस्तस्याः प्रसादोरागद्वेषादिकालुष्य
राहित्यंतस्माज्ञातमित्यर्थः आत्मनोबुद्धिः प्रतीतिर्येषुतेषामा

सीयानां बांधवानामपियः प्रहृष्टो यमनुसारी मादो हिंसा ततो
जातमिति वार्थः ३०॥

मधुभाष्य

३०॥

भाषा खबत्त ॥

और वह खल कैसा है इस पर कहते हैं कि जो खल अंगे कहे प्र
य विष के तल है औ अन्नको अन्न समान होता है वह खल
सात्विक है और आत्मा तथा बुद्धि की प्रसन्नता से उत्पन्न है अर्था
त् मल रूप अज्ञान तमोगुण तिन को सन्तोषण हर करे है नव
वह खल प्रगटे है ३७ ॥

दोहा

विषमदृष्टि जो प्रथम है अंत सुधासमसोप तिदखलसा
त्विक जानीय आत्ममति में दोष ३८ ॥

160

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

एतन्मन्त्रं पठ्यन्ति ते भवन्ति विद्वान् ।
एतन्मन्त्रं पठ्यन्ति ते भवन्ति विद्वान् ।
एतन्मन्त्रं पठ्यन्ति ते भवन्ति विद्वान् ।
एतन्मन्त्रं पठ्यन्ति ते भवन्ति विद्वान् ।
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ

नमो भगवते वासुदेवाय ।
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

**विषयेन्द्रियसंयोगाद्यतदुत्पत्तौपमे परि
णामेविषमिवतत्त्वात्वेराजसंस्तनम् ३८**

शंकरभाष्य टीका १

विषयेति विषयेन्द्रियसंयोगाद्यतत्त्वात् जायते प्रथमे प्रथमतो
ऽस्तौपममस्तनमे परिणामेविषमिव बलवीर्यरूपप्रज्ञामेधाथ
तुत्साहृद्वानिहेतुत्वादधर्मेतज्जतिननरकादिहेतुत्वाच्च परिणा
मे तदुत्पत्तौपमोविपरिणामोते विषमिव तत्त्वात्वे राजसंस्तनम् ३८ ॥

आनेदगिरिटीका २

राजसे सत्त्वे हेयत्वाय कथयति विषयेति बले संचातसामर्थ्ये वी
र्ये पराक्रमकृते यशोऽपेशरीसौंदर्ये प्रज्ञा श्रुतायेगृहणासाम
र्थ्ये मेधा गृहीतार्थस्याविसरणेन धारणाशक्तिः यत्ने मोहिशाया
दि उत्साहस्त कार्ये प्रत्ययक्रमादिः एतेषां नाशकसाहेबयिके स
त्त्वे विषसममिसर्थः तत्रैवहेतुनरमाह अधर्मेति ३८ ॥

स्वामिकृत टीका ३

राजसंस्तन

माह विषयेन्द्रियेति विषयाणां श्रेष्ठियैः सहसंयोगाद्यतत्त्वमिदंसीमे
गादिसत्त्वमस्तनमुपमायस्यतादृशंभवति अथेप्रथमेपरिणामे
विषमत्वमिहासुत्रवदुःखहेतुत्वात् तत्त्वात्वेराजसंस्तनम् ३८ ॥

पिशुनभाष्य टीका ४

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यतत्त्वोत्पत्तौपमेऽस्तीति संयोगाद्यतत्त्वात्वेयदुत्प
त्तौपमेपरिणामेकालोत्तरेविषमिवतद्वाजसं ३८ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

विषयेति अथेप्रथमभववेलागोविषयेन्द्रियसंयोगाद्यतदुत्पत्तमिव
भवति परिणामेविषाकेविषयाणांसत्त्वानिमित्ततदुःखादौनि
वृत्तेतत्त्वसत्त्वसत्त्वानिरयादिनिमित्तत्वादिषमिवपीतेभवतितत्त्वात्वे
राजसंस्तनम् ३८ ॥

शुभिनवगुप्तकृत टीका ६

संस्तनम् ३८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री.
गी.टी.
५

परमार्थप्रपाटी टीका ७

राजसमाह विषयेति यदग्र इति अग्रेश्वरं भेष्यमृतोपममत्स्य
ग्रस्तवडिणमिषवत् तत्सखं राजसम् ३८ ॥

उत्तमाली टीका ८

विषयाणां मिदियाणां च संयोगाज्जातेन त्वात्मवद्विप्रसादात् यत्
यदतिप्रसिद्धं स्वकचंदनवनितासंगादिसखे अग्रेश्वरं भेष्यमृतोपममत्स्य
संयमादिक्लेशाभावादमृतोपमपरिणामैर्बौद्धिकपारत्रिकडः खवह
साहिषमिव तत्सखं राजसेसरते ३८ ॥

ऊसमवेजयेती टीका ९

राजसेसखमाह विषयेदियेति यत्सखमये आत्मानुभवसमये वि
षयेदियसंयोगात् विषयेस्वरूपणीरूपस्य शीदिभिः संदेदियाणां च
तत्सखादीनां संयोगात्सखमादमृतोपममत्स्यमिवातिस्त्राडविष
याणां सखनिमित्तसापारिणामैः तेन विषमिव विषयस्य सखनरक
हेतुत्वादतिडः खवहं भवति ईदृशं सखं राजसेसखो गुणयुक्तं स
नेकथिते विहद्विरिति शेषः ३८ ॥

मधुसूदनी टीका १०

विषयाणां मिदियाणां च संयोगाज्जातेन त्वात्मवद्विप्रसादात् यत्
दतिप्रसिद्धं स्वकचंदनवनितासंगादिसखे अग्रेश्वरं भेष्यमृतोपममत्स्य
संयमादिक्लेशाभावादमृतोपमपरिणामैर्बौद्धिकपारत्रिकडः खवह
वहसाहिषमिव तत्सखं राजसेसरते ३८ ॥

सदानंदी टीका ११

विषयेदियसंवेयायदसंतप्रसिद्धिमतः स्वकचंदनस्त्रीसंगादिसखे
स्यात्ययमेतत् १ श्रीसंयमादिसंक्लेशाभावादमृतोपमपरिणामैर्बौद्धिकपारत्रिकडः
मेतडः खवहं तामाकरत्वादिषोपमे २ इहासुजातिसंस्कारजननद
रतः सदा संसृतिममदेतत्सखं राजसमीरिते ३ ३८ ॥

नीलकंठी टीका १२

राजसंस्तवमाह विषयेति अग्रेभोगकाले परिणामेविष
मिववियोगकालेऽहामुत्रचडःखप्रदत्तात् ३८ ॥

आनेदी टीका १३

परिणामेसिद्धावस्थायां विषमिवपुनःपुनःसंसरणहेतवेना
त्यन्तडःखदायित्वात् ३८ ॥

रामकंदीटीका १४

अथराजसम् तदाजसंरजोगुणसंभवंसखंकिंतयदिष्टेनवि
षयेणानित्येनशब्दादिनेंद्रियस्यप्रोत्रादेः संयोगात्संबंदा
नदात्तेसाध्यमानावस्थायामस्तोपमंक्षणमात्रमास्वादवि
शेषहेतुतात्त्वधारसतल्य परिणामेसिद्धावस्थायांविषो
पमंतकालमेवदेष्यत्वात् यदिवानुभूयमानावस्थानदात्त
तदाविषयेंद्रियसंयोगजंसखंसर्वमधुरमेव परिणामेस्तु
तद्विपाकावस्था तस्मिन्सर्वमेवविषयसखपरिणामंकिंचि
द्वित्तमर्हति एतडःखकारणंरजोगुणत्वाडःखैकफलं
सखंहेयमेव ३८ ॥

+राजसंस्तवमाह ॥ लासिकी

पंचोलीटीका

विषयाणांशब्दादीनामिंद्रियाणांप्रोत्रादीनांचसंयोगात्सं
बंधायतत्सखिसिद्धंस्त्रीसंगादिमुखे अग्रेउपभोगवेलायांस
धारसतल्य परिणामेपर्यंतेउपभोगाभावेविषमिव प
श्चात्तापायनन्तडखहेतुत्वात् तत्सखंराजसंस्तुते

३८

पंचोलीटीका

राजसंस्तवमाह विषयेति यत्सखंविषयेंद्रियसंयोगात्ताय
मानंअग्रेप्रथमतोः स्तोपमंअस्तसमानंपरिणामेतउप
भोगातेवलवीर्यरूपप्रज्ञामेधामनउत्साहहानिहेतुत्वात् अथर्म
जनिनोवरकादिहेतुनाचपरिणामेविषमिवतत्सखंराजसं ३८

राजीवसमिद्धोधिनी

राजसंख्यमाह विषयेति विषयाणां रूपादीनामिन्द्रियैश्च
क्षरादिभिर्यः संयोगः सन्निकर्षस्तस्मादत्यन्तयत्नीसंगा
दिकं सखं तद्गजसं कीदृशं तदावेनुभूयमानावस्थायाम
मृतोपमं क्षणमात्रमास्वादविषदेतत्वात्स्वधारसतुल्यं प
रिणामे विपाकावस्थायां विषयतुल्यं तत्कालमेव हेतुत्वा
दिसमुत्पन्नवदः खैकदेतत्वाच्चेत्यर्थः ३८॥

मपुभाष

३८॥

भाषा अनुवाद ॥

अब राजस खर कहते हैं कि विषय वासना सहित इन्द्रियो के
संयोग से जो प्रिय मङ्गल आदि खर होता है और पहले तो अर
त तृप्त लगता है और अन्त को उख दाई है तबसे विष समान होता
होइ खर राजस है ३८ ॥

दोहा

विषय इन्द्रिय संयोग से प्रादुर्भाव सम होय अंतर्दिमें विष
सदृश राजस कहिय सोय ३८ ॥

॥ अष्टादश शतक ॥

163

हं प्रसीद तस्मिन् शतके प्रसिद्धिः ॥ १ ॥
प्रसिद्धिः प्रसीद तस्मिन् शतके प्रसिद्धिः ॥ २ ॥
प्रसिद्धिः प्रसीद तस्मिन् शतके प्रसिद्धिः ॥ ३ ॥
प्रसिद्धिः प्रसीद तस्मिन् शतके प्रसिद्धिः ॥ ४ ॥
प्रसिद्धिः प्रसीद तस्मिन् शतके प्रसिद्धिः ॥ ५ ॥
प्रसिद्धिः प्रसीद तस्मिन् शतके प्रसिद्धिः ॥ ६ ॥
प्रसिद्धिः प्रसीद तस्मिन् शतके प्रसिद्धिः ॥ ७ ॥
प्रसिद्धिः प्रसीद तस्मिन् शतके प्रसिद्धिः ॥ ८ ॥
प्रसिद्धिः प्रसीद तस्मिन् शतके प्रसिद्धिः ॥ ९ ॥
प्रसिद्धिः प्रसीद तस्मिन् शतके प्रसिद्धिः ॥ १० ॥

यदयेवानुवेयेवसखिमोहनमात्मनः
निद्रालसप्रमादोत्थेततामसमुदाहते ३५

शंकरभाष्य टीका १

यदये चेति यदये वाङ्मये वावसानोत्तरकालेचसुवि मोहकर
मात्मनोनिदालसप्रमादोत्पन्निदाचालसप्रमादश्च तेभ्यःसमु
निष्टतीति निदालसप्रमादोत्पन्नानामसमुदाहृते ३५ ॥२॥

आनेदगिरिहृत टीका २

तामसे स्तुते त्यागार्थमेवोदाहरति यदुच्ये चेति अनुवर्त्यशब्दार्थमा
ह अवसानेति मोहनेमोहकरत्नमुच्यते हेतुमाह निद्रेति ३५ ॥

स्वामिहृत टीका ३

तामसंस्त्रावमाह यदग्र इति अयेप्रथमतो नवेयेवपश्चात्
अपियत्स्त्रावमात्मनो मोहकारो न देवाह निद्रावश्चात्संचय।
मादृशकृतेवार्थविधानरा हिमेन मनोराजमेतेभ्य उतिष्ठतिय
त्स्त्रावितत्तामसमुदाहते ३५ ॥

पिशाचभाषटीका ४

यद्ये अवसाने च मोहन करे निद्रालस प्रमादो ज्योतनामसूत्रे ३५

रामानुजभाष्यटीका ५

[illegible]

प्रभितवयमस्तरीका ६

स्यार्थ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

+ तामसमाह यदयमिति अग्रे प्रथमोऽनेनेत्यनुबंधः परिणामः तस्मिन्नात्म
 + नोनः करणस्य मोहनं नामाहकं तस्यावस्थानियममाह ॥

श्री.
गीरी.
श्र.

164

परमार्थप्रपाटी टीका ७

+ निद्रालसप्रमादो नवधानतानिद्रायां सप्रमिस्त्रवेत्तु प्र
 + विषयभोगसत्वेनालसप्रमोदो विमर्शवेत्तु प्रमाद उन्मत्तावे
 स्थानत्रोत्पन्नयत्नसत्वे तत्तामसमदाहने उदाहरणत्वेन निरूपितं ३५

वनमाली टीका ८

अग्रे प्रथमारेभे चानुवेधे परिणामे च यत् सत्त्वमात्मनो मोहक
 रे निद्रालसप्रसिद्धे प्रमादः कर्तव्यार्थवधाने विनामनोराज्य
 मात्रे तेभ्यो बोद्धव्येति न तत्सात्विकमिव बुद्धिप्रसादजनवाराज
 समिव विषयेन्द्रियसंयोगजे निद्रालसप्रमादोऽप्येतामसं सत्त्व
 मुदाहृतम् ३५ ॥

कुसमवेजयेती टीका ९

तामसं सत्त्वमाह यदग्रे वेति यत् सत्त्वमग्रेः न भवसमये च पुनर
 नुवेधे पञ्चादिका समये चापि आत्मनो जीवस्य मोहनं वस्तुया
 यात्मावरके यच्च पुनर्न निद्रालसप्रमादोऽप्येति निद्रा इन्द्रियफल
 रूपा आलस्यमिन्द्रियव्यापारमोघे प्रमादः कार्याकार्यावधा
 नामावः निद्रादिभ्योऽप्यिते जाते निद्रादीनामप्यनुभवकाले मो
 हहेतुत्वात् ईदृशं सत्त्वतामसं तमोऽणप्रकृतमुदाहृतं विद्वद्भिः ३६

मधुसूदनी टीका १०

अग्रे प्रथमारेभे चानुवेधे परिणामे च यत् सत्त्वमात्मनो मोहक
 करे निद्रालसप्रसिद्धे प्रमादः कर्तव्यार्थवधाने मन्तरेणामनो
 राज्यमात्रे तेभ्यो बोद्धव्येति न तत्सात्विकमिव बुद्धिप्रसादजनवारा
 जसमिव विषयेन्द्रियसंयोगजे निद्रालसप्रमादोऽप्येतामसं
 सत्त्वमुदाहृतं

३५ ॥

सदानंदी टीका ११

आद्यक्षणेन तस्यापञ्चापरिणामेऽपि यत् सत्त्वमिव अविवेककरं सत्त्वमिति
 द्वादिभ्यः समुत्पितं १ अग्रे तानर्थहेतुत्वात् सत्त्वतामसं सत्त्वते ३॥ ३६

नीलकंठी टीका १२

अग्रे प्रथमारेभे चानुवेधे परिणामे मोहनं मोहकरं आत्मनो बुद्धेः यतो
 निद्रादिजं ३५ ॥

आनंदीटीका १३

अथेसाध्यावस्थायां अनुबंधेपरिणामे आत्मनोमोहनंविपरीतज्ञा
नजनकम् ३१ ॥

रामकंदीटीका १४

तथातामसं तन्नामसंतमोगुणानिमित्तकं सखि किंतु दग्नेः नुभूय
मानावस्थायां चानुबंधे चपरिणामवेलायां सखि बुद्ध्या गृहीतं
मोहनं वैचित्र्यकारि यतो निद्रादिप्रभवतमसो हि निद्राप्रमादादि
कार्यं तत्र निद्रा सर्वेन्द्रियव्यापारे परमो मोहावस्थाः लस्यमुदा
ह्यं प्रमादः कार्येष्वनवहिततमेतानि स्यनुभूयमानान्यपि मो
हात्मकानि परिणामदशाप्रामान्यपि मोहकान्येव न स्युषां ताना
दिफलं भवत्यज्ञानहेतुकतमोगुणजत्वादेतदज्ञानफलं सखि
मन्यन्तहेयमेव (एवंज्ञानादीनां सखि ज्ञानां केषां चिदेव भावा
नां प्राधान्यविवक्षया त्रैविध्यमुक्ता सर्वत्र सर्वप्रमादविषयाणां स
र्वभावानां सात्विकादिभेदेन त्रैविध्यं व्यवस्थितमिति संशयेण प्रतिपाद
यितुमाह ३१ ॥

लासिकी रामकंदीटीका

तामसं सखि
माह-

निद्राया इन्द्रियव्यापारे परमादालयस्या त्वमादादवधाना अज्ञा
तमये प्रादावपि अनुबंधे पश्चादपि आत्मनोमोहनं विस्मृतिका
रणं यत्सखि तन्नामसमुदाहृतं

३१

पंचोलीटीका

तामसं सखि माह परिति यत्सखि मये प्रथमतः अनुबंधे प्रवसा
नोत्तरकाले च आत्मनोमोहकरं निद्रालस्यप्रमादोऽयं निद्रालस्य
प्रमादेभ्यः समुपपन्नं तन्नामसमुदाहृतं ३२

शावीरसमिद्धोधिनी

तामसमाद यदप्रेति प्रप्रेतभूयमानावस्यायामनुबंधेपरिरामाव
स्यायाचयत्सुखमात्मनोतःकरास्यमोदनं वैविचकारिततामसमु
क्तं तत्स्वरूपमादनिदेति सर्वेन्द्रियव्यापारविरतिर्निद्रा आलस्यमप
दुत्वं प्रसादः कार्येष्वनवदितवितत्वं तेभ्योजातमित्यर्थः ३५॥

मधुभाष्य

३५॥

तामसमाद यदप्रेति प्रप्रेतभूयमानावस्यायामनुबंधेपरिरामाव
स्यायाचयत्सुखमात्मनोतःकरास्यमोदनं वैविचकारिततामसमु
क्तं तत्स्वरूपमादनिदेति सर्वेन्द्रियव्यापारविरतिर्निद्रा आलस्यमप
दुत्वं प्रसादः कार्येष्वनवदितवितत्वं तेभ्योजातमित्यर्थः ३५॥

मधुभाष्य
तामसमाद यदप्रेति प्रप्रेतभूयमानावस्यायामनुबंधेपरिरामाव
स्यायाचयत्सुखमात्मनोतःकरास्यमोदनं वैविचकारिततामसमु
क्तं तत्स्वरूपमादनिदेति सर्वेन्द्रियव्यापारविरतिर्निद्रा आलस्यमप
दुत्वं प्रसादः कार्येष्वनवदितवितत्वं तेभ्योजातमित्यर्थः ३५॥

भाषा अनुवाद ॥

तामस सख कहतै है कि अंगे कहे पहिले और अनुवन्ध
कहे पीछे भी जो सख मोहकारी विशेष से निद्रा औ आलस
तथा प्रमाद कहे चित्तकी असावधानी औ मनकी जरता से
जो सख होय है सोई तामस सख है ३५ ॥

दोहा

आदिग्रन्तमें जाहिसें आत्ममोहन होय निद्राआलस प्रमा
द जन तामस सख है सोय ३६

166

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
सर्वभूतहितं कुरु सर्वत्र
सर्वदुःखहर्त्रा सर्वपापहर्त्रा
सर्वकलहहर्त्रा सर्वद्वेषहर्त्रा
सर्वमोहहर्त्रा सर्वमदहर्त्रा
सर्वममहर्त्रा सर्वमनहर्त्रा
सर्वमदहर्त्रा सर्वममहर्त्रा
सर्वमनहर्त्रा सर्वमदहर्त्रा

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
सर्वभूतहितं कुरु सर्वत्र
सर्वदुःखहर्त्रा सर्वपापहर्त्रा
सर्वकलहहर्त्रा सर्वद्वेषहर्त्रा
सर्वमोहहर्त्रा सर्वमदहर्त्रा
सर्वममहर्त्रा सर्वमनहर्त्रा
सर्वमदहर्त्रा सर्वममहर्त्रा
सर्वमनहर्त्रा सर्वमदहर्त्रा

नतदस्ति एषि चोवादि विदेवेषु वा प्रनः स
त्वे प्रकृतिजैर्मन्त्रे यदेभिः स्याद्विभिर्गुणैः ४-

शंकरभाष्यटीका १

अथेदानीं प्रकरणोपसंहारायः श्लोक आरभ्यते नेति नतदस्ति न
त्रास्ति एषि चोवादि सत्त्वं प्राणिजातसमूहाः प्राणिजाते
दिविदेवेषु वा प्रनः सत्त्वं प्रकृतिजैः प्रकृतिनोजातैरेभिस्त्रिभिर्गुणैः
सत्त्वादिभिर्मन्त्रे परिमन्त्रे यत् स्याद्भवेत् तदस्तीति पूर्वम् संवेद्यः
सर्वः संसारः क्रियाकारकफललक्षणः सत्त्वरजसमोगुणात्मकोः
विद्यापरिकल्पितः समूलोऽनर्थोक्तः ह्यक्षरूपकपरिकल्पनतया
चोर्ध्वमूलमित्यादिना तत्रासद्भावेण दृष्टेनास्ति ताततः परं
तत्परिमाणित्येति चेत् तत्र च सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात् संसार
कारणनिवृत्त्यनुपपत्तौ प्राप्ताया यथा तद्विहतिः स्यात्तथा वक्तव्यं सर्वे
अ गीताशास्त्रार्थोपसंहारतयपतावानेव सर्ववीवेदः स्वरूपश्च ४०

आनंदगिरिकृतटीका २

क्रियाकारकफलात्मनः संसारस्य प्रत्येकं सात्विकादिभेदेन त्रैविध्यं
सत्त्वा संसारान्तर्भूतमेव किंचित् गुणत्रया स्पष्टमपि कविद्वये
ष्यतीत्याशंकारं अथेति संसारस्य सर्वस्यैव गुणत्रयसंस्पृष्टत्वे प्रकरणोप
संहारः प्राणोत्पत्तिशब्देन प्रसिद्धास्यावरादि गत्युक्ते प्रकरणे
र्ष्यमप्यसंहृतमनुवदति सर्वशतितस्यानेकात्मकत्वेन हेयत्वं सूचयति
क्रियेति निर्गुणादात्मनो वैलक्षण्यं च तस्य हेयत्वेत्याह सत्त्वेति अत्रापि
त्वाच्च तस्य साज्ज्यत्वमनर्थकं चाविद्याकल्पितत्वेनावस्तत्वादिमाह अ
विद्येति न केवलमष्टादशे संसारोदर्शितः किंतु पंचदशोपीत्याह वृद्धो
ति चकारात् सर्वः संसारः इत्यनुकुर्यात् संसारश्चास्ति साधने सम्पु
क्तानेव तत्रैवोक्तमिमाह असेवेति ह्यक्षरमन्यमानेतरसंदर्भताम्यमा
ह तत्रैवेति उक्तो विनिवर्तयिषितः संसारः सति समया परामर्श्यते स
र्वो हि संसारो गुणत्रयात्मको न च गुणानोपक्रम्यात्मकानां संसारकार
णीभूतानां निवृत्तिर्युक्ता प्रकृतैर्निस्त्वादिमाशंकायां स्वयमीव
शानातवत्तानोपत्रागुणानामसात्तात्मकानां निवृत्तिर्यथा भवति त

श्री-
गीटी-
शु.

167

या स्वयमेवाजाने वक्तव्यमित्युतयेयप्रवृत्तिरित्यर्थः नतद्वर्णप्रमु
क्तयमेवाजानेसपदेशे चोपसंहारप्रकरणप्रकोपः स्यादित्याह सर्व
श्रेति उपसंहारे गोताशास्त्रार्थे यद्यपि सर्वोवेदार्थः सूत्रार्थश्च सर्वउ
पसंहारस्तथापि सुसुलभिरनुष्ठेयमस्ति वक्तव्यमवशिष्टमित्याशं
काह पतावानिति अनुष्ठेयपरिमाणानिर्धारणावश्यकशकानिवर्तने
शास्त्रार्थोपसंहारश्रेतेतदुभयेचकारार्थः ४० ॥

स्वामिकृत टीका ३

अनुक्तमपि संप्रदत्तप्रकरणार्थमुपसंहरति नतदस्तीति पमिः प्र
कृतिसेभवेः सत्त्वादिभिसिभिर्गौर्भुक्तैहीनेसत्त्वेप्राणिजातमम
हायस्याजन्त्यव्योमनुष्यलोकादिषुदिविदेवेषुचकापिनास्तीत्यर्थः
४० ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

नतदस्ति एवमव्योवादि विद्येतरेतदेवेषुदेवैरिन्द्रियादिभिः पद्वि
नेस्वर्गवामवृत्तानिः पमिः प्रकृतिजैर्गौः सत्त्वरजस्तमोभिः विनाय
न्यात्सर्वसत्त्वस्तजानेसत्त्वरजस्तमोशामयमेवेत्यर्थः ४० ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

नतदिति एवमव्योमनुष्यादिषुविदेवेषुवाप्रकृतेषुसृष्टेषुब्रह्मादिस्था तिव
वरोनेषु नतदस्तीत्येवमव्योमनुष्यादिषुवरोनेषुप्रकृतिजैरेभिः सिभिर्गौ
र्भुक्तैयत्सत्त्वादिप्राणिजातेनतदस्ति न्यागेनैकेषुसत्त्वरजस्तमानुरिमा
दिषुमोक्षसाधनतया निर्दिष्टस्यागः स्यात्संशयार्थः नतदमः सच
क्रियमाणेषुवकर्मसकृत्तत्त्वागमूलफलकर्मणाः स्यागः कर्तृत्वं
स्यागश्चपरमपुरुषकर्तृत्वावस्थानेनतत्त्वं पतत्सर्वसत्त्वगणह
दिकार्यमितिसत्त्वोपादेयताज्ञापनापरसत्त्वरजस्तमसांकार्यभेदः प्र
पेक्षितः इदानीमेवं भूतस्यमोक्षसाधनतयाक्रियमाणसकर्मणाः
परमपुरुषाराधनोपदेशेन तस्यानष्टितस्यकर्मणास्तत्त्वामिलत
णोफलप्रतिपादयितुंवाह्यगोपधिकारिणांस्वभावानुबंधिसत्त्वा
दिगणभेदभिन्नैः सदैकतयकर्मस्वरूपमाह ४० ॥

शुभिनवगमकृत टीका ६

बुद्धिर्निश्चयः प्रतिः सेतोषः सर्वोदिसकृतेडः कृतेवाकृतातेवशं
कृतेकरणीयंकिसमेनेति धियेगदत्तातिप्रमथाक्रियाभ्योबुपरमे

166

कोहेतः स्यात् अतः सर्वस्यैव धृतिरस्तीति तात्पर्यं यः पदार्थः
 स्वप्रसिद्धो व्याख्यायते एव अथवा वदसम्पत् मनः प्राणोद्विग्न
 यायोगेन धारयति यथा किंमसौ यमो गादिभिः सर्वस्यैवात्मा
 मोभूया समितिमन्वातः प्रसंगेनेति न तथा मिति वेशेन निद्रा
 कलहादिष्वेव यथा संतोषेव भाति तस्मिन् तया सातामसी धृतिः ५५
 तदा त्वेभासकाले विषमिव जन्म शताभ्यस्त विषयसंगस्य डः
 परिहरत्वात् उक्तं च श्रुतौ ह्यस्य धारा विषमा डरमयेनादि प्रा
 त्मप्रसादादुद्दिष्टसादो जायते अस्मत्सापेक्षमाणा स्याभावात् वि
 षयेन्द्रियाणां परस्परसंयोगजं स्वयंचक्षुषपवर्तुपसंवेधान् ५६
 निद्रा तद्यालस्येन शठतया प्रमादेन सर्वव्याख्यातेन यस्तत्वेतत्ता
 मसंवेदकं कर्मकारणानोवद्विधैः स्वस्वस्य च सत्तादिभे
 दभिन्नानो परस्परसंगो गिभाववाथवाथकत्वं समुच्चयादुत्तिक
 मयौ गपयादियोगादपरिसेख्येयभेदत्वादि विधय फलप्रसव
 समर्थत्वमित्यनेन कर्मणां प्राकस्मिकत्वेन तत्वे वित्तस्य सहे
 तुकं निर्णीते सर्वे चैते देवतादि स्यावरोताशुणात्रयसंवेधना
 निष्कामेति उक्तेरि आब्रह्मणा च कीराश्च न कश्चिन्नत्वतः सखी
 ति तत्त्वतो हि सत्त्वाशुणाति क्रांतमनसो नेतरस्येयाशयः पव
 मियताषः एते प्रमेके विस्तरयन्ते इत्यादीनां च प्रतिपादिते तन्मा
 व्याप्तिविकीराणो वर्तमानो देवीसेपदं प्राप्तिरुद्धाने योगः ते
 च तथा विधयः तर्जनः प्रोक्ता हितः अथुना त्विदमुच्यते यदि ता
 वदनयाज्ञान उच्छाकर्मणि भवान् वर्तते तदा स्वधर्मप्रवृत्त्या वि
 ज्ञानसूततया च तत्कर्मसंवेधस्तव अथैतत्तान्ममसेतदवश्ये
 तव प्रवृत्त्या तावदाद्ये जातेरेव तथा भावे स्थितत्वात् यतः सर्वः
 स्वस्वभाव नियतः कुतश्चिदोषातिरोहिततत्त्वभावकं वि
 त्काले भूत्वापि तन्निरोधाय कविगमे स्वभावे यत्कायत्रे लभत
 एवं तन्निरोधे विद्योपपत्तिरुत्तरात् ॥ ५७ ॥

परमार्थप्रणाली टीका
 अथा नृकमपि सेतदस्त्वनप्रकारणार्थमुपसेहरति नतदस्तीति

श्री-
गी-टी-
प्र-

168

यदेभिः सत्तादिभिर्विभिर्गुणैर्मते सत्ते प्राणि जाते तत्तादृशं एषि
यो मनषे प्रनास्ति दिवि देवेषु पि नास्ति यावत्करीर जाते तच्च वि
गुणात्मकमेवास्तीत्यर्थः

ननु वाच्यं तत्तादृशं एषि यो मनषे प्रनास्ति दिवि देवेषु पि नास्ति यावत्करीर जाते तच्च वि
गुणात्मकमेवास्तीत्यर्थः ४० ॥

वनमासी टीका ८५

इदानीमनुक्तमपि सेंद्रकानुप्रकरणं सेंद्ररतिनेति सत्त्वा
दीनां साम्यावस्था प्रकृतिसत्तो जाते वैषम्यावस्था प्राप्तेः प्रकृ।
तिजैर्न तसादाहुणानां प्रकृतिजत्वमस्ति तदपत्वात् तस्मा
द्वैषम्यावस्थैव तदुत्पत्तिरुपचारात् एषियो मनषादिषु दि
वि देवेषु वा नास्ति कापि गुणत्रय रहितमस्मवस्तु नास्तीत्यर्थः ४० ॥

ऊरुमवैजयेती टीका ८६

उक्तार्थमपि सेंद्ररत्तु केचापि सेंद्रकानुप्रकरणं सेंद्ररतिनेति सत्त्वा
यि यामित्यपलक्षितेषु भुवस्त्वर्महर्जनतयस्त्वेषु देवेषु च
पलक्षितेषु भुवस्त्वर्महर्जनतयस्त्वेषु देवेषु च पलक्षितेषु राहुप्र
भूतिवस्तुवर्ष्यते प्रकृति सेंद्ररत्तु वस्तुवर्ष्यते नैषि
त्यर्थः तत्सत्त्वाणि मात्रमयवस्तुमात्रं नास्ति यत्सत्त्वमेभिः प्र
कृतिजैः प्रकृतिजातैः सिभिः सत्तादिभिर्गुणैर्भूतैर्विरहिते स्या
त् अयेभावः सर्वेषु विगुणात्मकेषु वस्तुषु सान्तिकेषु सान्तिक
स्यामो तोपयोगिता तदैवमुत्तमिर्गुणममयोस्तु वैयकत्वात्
ज्यमेवेति अथ च मागेनैकेन तत्त्वमानसुरियादिप्रतिपत्तिषु
द्योयः क्रियमाणो प्रकर्मसकृत्तत्त्वभोत्तममत्वादिभ्यागदृपः
फलकर्मणा स्यात्परमात्मकर्तृत्वात्तत्त्वसंधानरूपः एवमे
त्यासत्ताद्वार्थी न तदुत्पत्तिरिति ४० ॥

+ नलातलवितलसुतलतला
तल रसातलपातालेषु लो
केषु मनुष्यादिशेषपर्यन्तेषु दिवी
सुपलक्षितेषु

+ इदानीमनुक्तमपि सेंद्रकानुप्रकरणं सेंद्ररतिनेति सत्त्वा
तिभगवान् ॥ मधुसूदनी टीका ८७

+ सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिसत्तो जाते वैषम्यावस्था प्रा
प्तेः प्रकृतिजैर्न तसादाहुणानां प्रकृतिजत्वमस्ति तदपत्वात् तस्मा
द्वैषम्यावस्थैव तदुत्पत्तिरुपचारात् अथवा प्रकृतिमीया

सत्त्वरजस्तमसो साम्यावस्था प्रकृतिल्लतो जाते वैषम्यावस्था प्राप्तेः
 प्रकृतिजैर्न तसादाहणानां प्रकृतिजत्वमस्ति तद्रूपत्वात् तस्मादे
 षम्यावस्थैव तडयतिरुपचारात् अथवा प्रकृतिमाया तत्प्रभवैस्त
 त्कल्पितैः प्रकृतिजैरेभिस्त्रिभिर्गुणैः वेधनहेतुभिः सत्त्वादिभिर्गु
 णैर्हीने सत्त्वाणि जातमशाणि वायत्स्यात्तत्र नः एष्यं यामनुष्णा ।
 दिशुदिविदेवेषु वानातिक्तापि गुणायैत्ररहितमनात्मवस्तुनास्ती ।
 तथैः तदेवं सत्त्वरजस्तमो गुणात्मकः क्रियाकारकफललक्षणाः
 सर्वः संसारो मिथ्या ज्ञानकल्पितोऽनर्थश्च तद्देशाध्यायोक्त उपसे
 हतः पंचदशे च द्वादशे कल्पनया तमुक्ता अथ मयमेने स विरुद्ध
 मूलमसंगशस्त्रेण दृष्टेन क्त्वा ततः पदेन परिमार्जितं येषां
 नृगतान निवर्तते भय इत्यसंगशस्त्रेण विषयवैराग्येण तस्य ह्येद
 ने कृत्वा परमात्माने एतत्तु केतव सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वेऽपि निगुणा
 त्त्वेऽपि त्रिगुणात्मकस्य संसारवृत्तस्य कथं हेतुः संगशस्त्रेण
 नृपयने रित्याशं कापो स्वस्वाधिकारविहितैर्वाणां प्रमथर्मैः परितो
 षमाणान् परमेश्वरादसंगशस्त्रलाभ इति वदितमेतावानेव स
 र्ववेदार्थः परमपुरुषा ये मिच्छन्ति रनुषीय रतिवर्गीनां शास्त्रार्थ
 उपसंहर्तव्य इत्येवमर्थमुत्तरप्रकरणमारभ्यते तत्रेदं सूत्रं ४० ॥

सदानेदी टीका ११

अत्र कस्यपि संगशस्त्रत्रयं प्रकृतमीश्वरः उपसंहर्तनीयानी गुणो
 तीतो जगत्पतिः १ प्रकृतिर्ये चरीमाया तथैव परिकल्पितैः सत्त्वा
 दिभिर्गुणैरेभिस्त्रिभिर्वेधनहेतुभिः २ हीने सत्त्वाणि जाते स्याद
 प्राणपथवेहयम् मनषादिषु भूमादेवेषु त्रिदिवेषु वा ३ पाता
 ले वा यजुः प्राणिनां स्तेवेति विनिश्चितं गुणत्रयविहीने हि नास्तीनात्म
 मये जगत् ४ यतो माया कृते विषे त्रिगुणात्मकमेव हि ५ ॥ ४० ॥

नील केरी टीका १२

प्रकरणाद्यं उपसंहर्तयत्तु कस्यपि संगशस्त्रं न तदस्तीति सत्त्वाणि
 जाते इत्युपलक्षणं जडस्यापि सर्वस्य त्रिगुणविकारत्वात् प्रकृतिजै
 र्जन्मानरीयधर्माधर्मसंस्कारजैः माया प्रभवैर्वा शेषे सष्टे ४० ॥

श्री.
गी. टी.
अ.

ग्रान्दीटीका १३

अत्र कर्मभूतानां त्रैविध्यं संग्रह्यते ४० ॥

रामकंटीटीका १४

व्यक्तार्थः श्लोकः किं तदिवीति फलभूम्पुपलक्षणार्थं पृथिव्या
मितिकर्मभूम्पुपलक्षणार्थं वेदितव्यं इदानीं चोत्तराभिरुपायै
र्यथोक्तज्ञाननिष्ठतया कर्मस्ववश्यानुष्ठेयत्वेनावगते तेषाम
पवर्गफलत्वकारणभूतयोस्त्यागसंन्यासयोः प्रागुक्तयोः स
म्यक्सरूपज्ञानेनातसन्देहमर्जनं प्रतिनितयोस्तत्प्रतिपादन
प्रसंगेन त्यागिनां संन्यासिनां च विविक्तस्वरूपाभिर्यजकं ज्ञाना
दीनां गुणभेदकृतं त्रैविध्यमभिधाया ध्याय प्रक्रान्तं प्रकृतमर्थ
मनुवधात्वेष्टा कर्मणां फलत्यागमात्रेण सामान्यतः प्रोक्ता
निविशेषतः पुनः कानीत्याकांक्षानिरासार्थं तत्स्वरूपप्रतिपा
दनं प्रस्ताति ४० ॥

नन्वाभ्यासादमते यत्रेत्या
दावात्मसमाधिजसुखादी
नां सात्विकत्वेन निर्देशोऽत्र
चित्तआत्मनो निर्गुणत्वादि
साशङ्क्याह ॥

लासिकी टीका

+ यत्सत्त्वं प्राणीमात्रेण योगिलक्षणमज्ञानिलक्षणं वा प्रकृतिजे
रेभिरुक्तद्वेषोस्त्रिभिः सत्त्वादिभिर्गुणैर्मुक्तं मनुष्ये पुदिविस्वर्ग
लोके देवेषु वा पुनः अत्यस्मिन्लोके वा नास्ति वा अतो देहे धार
यतो हि योगिनोऽपि मुक्तवयि सत्त्वादिगुणानामनतिक्रमणा
दात्मसमाधिजं सुखं सात्विकतयेव निर्देशुं शक्यं अथ या प्र
त्यभिज्ञालक्षणज्ञानप्राप्तवसरेपव प्राकृतस्य देहस्य पातप्र
सक्तिः न वैवं तस्मादेव मनुमीयते यथा यथात्मसमाधानस्या
भ्यासेनोत्तरोत्तरमुत्कर्षः तथा तथा प्रकृतेः क्षीणत्वमुपजाय
ते यावन्मुक्तिरुपपद्यते

१ त्वक्कमस्तीति संभा
२ देवतत्त्वं पृथिव्या

१ यवर्णमोचितेन
२ स्वकर्मण ईश्वराधन

पंचोलीटीका

प्रकरणार्थमुपसंहरति नेति यत्तत्तं एषिद्यो मनुष्यादिभूते जा
ते अमहादिवि सर्गे देवेषु मध्ये यदस्तु प्राणिजाते सत्त्वमेभिस्ति
भिर्गुणैर्मुक्ते गुणत्रयरहिते स्यात्तन्नास्ति ४०

राजीवसमिद्धोयिनी

अनुक्तमपि संश्लेष्य करणार्थमुपसंहरति नतदस्तीति स्पष्टा
र्थं यत्तदंतेन च ग्रंथेन कर्मणां फलत्यागेनानुष्ठितानां भगवद्गु
मस्वरूपमिदं फलं तच्च फलसंन्यसने सात्त्विकानामेव नान्ये
षामित्यतस्तु उपादानार्थं सर्वस्य वस्तुजातस्य वैविध्यमुक्तमिति प्र
करणार्थसंग्रहः ४० ॥

सुभाष

भाषा अनुवाद ॥

अब जो पूर्व अध्याये में कहीं नहीं कहा सो इस श्लोक से ले
तीन श्लोक से कहते हैं कि इन सत्ता गुण आदि प्रकृतिके गु
णों से सत्त प्रणीत कृता हुआ सत्त कहे प्राणीभाव नहीं है अथ
वा और कोई वस्तु क्या पृथिवी में मनुष्य आदि का स्वर्ग में दे
वता आदिमें कोई भी नहीं है ४० ॥

दोहा

(ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य के परंतप सुद्रादिके दि कर्मद्वय)
ह भिन्न भिन्न दे स्वभावजन्य गुण सें दि ४१ ॥
ना दे पृथिवी माहि यद स्वर्ग न दे सुरमादि वस्तु न माहि
क गुण न सें तिहुं रन सें भिन्न आदि ४० ॥

[Faint handwritten text in Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side.]

ब्राह्मणतत्रियविशोऽमृदाणोऽवपरेतप क
र्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ४१

शोकरभाष्यटीका १

पुरुषार्थमिह निरूप्येयं तदेवमर्थं ब्राह्मणतत्रियविशामि
मादिरारभ्यते ब्राह्मणोति ब्राह्मणाश्च तत्रियाश्च विशाश्च ब्रा
ह्मणतत्रियविशस्तेषां ब्राह्मणतत्रियविशोऽमृदाणोऽवपरेतप
णामसमासकरणमेकजानिने सति वेदेऽनधिकारतद्देपर
न्तप कर्माणि प्रविभक्तानीतरेतरविभागेन अवस्थापितानि के
व न स्वभावप्रभवैर्गुणैः स्वभावैश्चरस्य प्रकृतिः त्रिगुणामिका
मायामा प्रभवोयेषां गुणानां ते स्वभावप्रभवस्तैः शमादीनि
कर्माणि प्रविभक्तानि ब्राह्मणादीनामथवा ब्राह्मणस्वभाव
स्य सत्त्वगुणप्रभवः कारणतया तत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपस।
जने रजःप्रभवः वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जने रजःप्रभवः
शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जने तमःप्रभवः प्रशान्तौ चर्येहाम्
हस्वभावदर्शनाच्चत्तर्णां शुश्रवा जन्मान्तर कृतसंस्कारः आ।
णिना वर्तमानजन्मनि स्वकार्याभिसुखत्वेनाभिव्यक्तः स्वभा
वः सप्रभवोयेषां गुणानां ते स्वभावप्रभवगुणाः गुणप्रादुर्भाव
स्य निःकारणतानुपपत्तेः स्वभावः कारणमिति कारणविशे
षोपादानेपवं स्वभावप्रभवैः प्रकृतिप्रभवैः सत्त्व रजस्तमो।
भिर्गुणैः स्वकार्यानुश्रयेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि
तत्र शास्त्रप्रविभक्तानि शास्त्रेण विहितानि ब्राह्मणादीनां
शमादीनि कर्माणि कथमव्यक्ते सत्त्वादियुगप्रविभक्तानीति।
नैष दोषः शास्त्रेणापि ब्राह्मणादीनां सत्त्वादियुगविशेषायेत्ये
व शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि नगुणाननुपेक्षयेति शा
स्त्रप्रविभक्तानपि कर्माण्युगप्रविभक्तानीत्यव्यक्ते ४१ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

सम्प्रति वर्णवचनस्य अनुश्रये यमजाने संकीर्णमिति सूत्रसु

श्री-
गी. टी-
शु-

यमस्यति आत्मोति उपनयनसंस्कारवत्तेसति वेदाधिकारिते
समानमिति चयाणे समासकरणमिनेरकामसमासे हेतुमाह
द्राणामिति एकजातिनमुपनयनवर्जितवे कर्मणामसंकीर्णाने
न व्यवस्थापके प्रश्नपूर्वके प्रकटयति केनेत्यादिना स्वभावप्रभवे
श्रुतोरित्यस्यार्थान्तरमाह अथवेति उक्तव्यवस्थायां कार्यदर्शने
प्रमाणयतिप्रशोतीति स्वभावशब्दस्यार्थान्तरमाह अथवेति
किमिति श्रुताभिव्यक्तेरुक्तवासनाधीनत्वन्नाहश्रुति ननुना
स्तिश्रुताश्रुतभावस्य निर्धारणान्ते प्रकृतिजैश्रुतोरिति प्रकृतेश्रुता
कारणत्वाभिधानादत आहसमावशति वासनाकारणमिति श्रु
ताव्यक्तेर्निमित्तकारणान्ते विवक्षिते प्रकृतिस्त उपादानमितिभा
वः उक्तमुपसंहरति एवमिति स्वभावप्रभवेः सत्तादिश्रुतैः ब्राह्म
णादीनां कर्माणां प्रविभक्तानीत्युक्तमादिपति नत्विति शास्
स्य धर्मविभागहेतोः सत्तादिविशेषापेक्षयेव विभागतापक
त्वाडभयत्रविभागहेतवोक्तिरविरुद्धेतिपरिहरति नैषदोषरति
४१ ॥

स्वामिकृत टीका ३

ननुव यथेवंसर्वमपिक्रियाकारकफलादिके प्राणिजातेचत्रि।
श्रुतात्मकमेवकथेनहिममोक्षइत्यपेक्षायांस्वस्वाधिकारविहितैः
कर्मभिः श्रीपरमेश्वराद्यनातन्यसादलज्जतानेनेत्येवंसर्वगीता
र्थसारंसेगृह्यदर्शयितेप्रकरणेतिरमारभतेब्राह्मणोप्यादियावत्स।
मामि हेपरंतपशडुनायन ब्राह्मणानां दक्षिणाणां विशांश्चद्राणां
चकर्माणिप्रविभक्तानिप्रकर्षेणविभागतोविहितानिष्पद्राणां
मासातएथककरांदिजन्ताभावेनवेत्तक्षणादिभागोपलक्षणा
माह स्वभावः सानिकादिः प्रभवतिप्राडर्भवति येभ्यस्तेर्गौरुपल
क्षणाभूतैः यदास्वभावः एवजन्मसंस्कारस्तस्मात्प्राडर्भूतैरित्य
थः तत्रसत्त्वप्रधानाब्राह्मणाः सत्वोपसर्जनरजःप्रधानाः दक्षिणाः
तमउपसर्जनरजःप्रधानाः वैष्णवाजउपसर्जनतमप्रधानाःसूदाः ४१

विशाचभाष्य टीका ४

ब्राह्मण दक्षिणप्रविद्वच्चब्राह्मणदक्षिणविशसेषांचमृद्गार्गकर्त

यानीतिप्रविभक्तानिस्वभावः दत्तप्रकृतिसूत्रेवैस्सत्वरजस्त
मोभिर्गुणैः ४१ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

ब्राह्मणेति ब्राह्मणद्वयविशेषकीयोभावः स्वभावः ब्राह्म
णजन्महेतुभूतप्राचीनकर्मपर्यन्तस्य भावः सत्त्वादयो गणाः
ब्राह्मणस्य स्वभावस्तत्तज्ज्ञानमोक्षिभवेनादिकृतसत्त्वः क्षत्रियस्य स्व
भावप्रभवस्तत्तत्तममोक्षिभवेनादिकृतो रजोगुणः वैश्यस्य
स्वभावप्रभवस्तत्तत्तज्ज्ञानमोक्षिभवेनादिकृतस्तमोगुणः शूद्रस्य स्व
भावस्तत्तज्ज्ञानमोक्षिभवेनादिकृतस्तमोगुणः पद्मिः स्वभावप्रभ
वेर्गुणैः सह प्रविभक्तानि कर्माणि शास्त्रैः प्रतिपादितानि ब्राह्मणा
दय एवेण कास्तेषां चैतानि कर्माणि प्रवृत्तयश्चेताश्चित्तद्विभज्य
प्रतिपादयेति शास्त्राणि ४१ ॥

अभिनवशतकतटीका ६

भवेत्तदाह सप्तम्यम् ४१ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

परमार्थप्रपाटी टीका ७

+ ब्राह्मणेति हे परंतपशुनापनब्राह्मणादीनांच वर्णवर्णनोक्त
 + माणिप्रविभक्तानि प्रकर्षणाविभागनो विहितानि विभागोपलक्ष
 णमाह स्वभावप्रभवेणोतिस्वभावः सान्तिकादिः प्रभवन्प्रविभ
 क्तेति हे परंतपशुनापनब्राह्मणादीनांच वर्णवर्णनोक्त
 + यथेवंप्राणिजानेत्रिगुणात्मकेतदास्य
 कथं मोक्ष इत्यपेक्षायां स्वस्वाधिका
 रविहितैः कर्मभिः परमेश्वराय
 नयावाज्ञानेन मोक्ष इति सकल
 गीतार्थसंग्रह इति प्रकर
 णांतरमारभते ॥

यति ये भस्ते गौरुपलजगामृतैः यदा स्वभावः पूर्वजन्म संस्कार
स्तस्मात्वा उर्भतैस्तत्र सत्प्रधाना ज्ञास्यताः सत्त्वोपसर्जन रजः प्रधानाः
दात्रियाः तम उपसर्जन रजः प्रधाना वैश्याः रज उपसर्जन तमः प्र
धानाः शूद्राः तज्जं चातर्ध्वं पिमया सृष्टं गणकर्म विभाग इति ४।

वनमाली टीका ८

स्वस्ववर्णाप्रवितकर्मणाराधितपरमेष्ठप्रसादेनानादिकालप्रवृत्ति
नसंसारस्योक्तेदोभवतीत्यमेव सर्वगीतासारार्थरत्नमिष्टायैवर्णा
धर्मान्तर्गतेप्रतिज्ञानीते ब्राह्मणोति अथाणोसमासकरांदिजत्वेनवे
दाध्ययनादित्वत्पथमेत्वकथनार्थं प्रुद्धारणामितिष्टयकुराणमे
कज्ञानित्वेनवेदानधिकारित्वज्ञायनार्थं ब्राह्मणोससस्वमासीद्वा

173

१२ रजः ईश्वरसुभाव

五

॥ भाव

下

क

三

५ व

जसमैजयेती टीका २५

एवं सर्वेषां त्रिगुणान्नकानां वस्तुनां सात्त्विकं स्पृष्टानां मनोहेतुत्वा
 दुष्पादेयत्वं संज्ञेदानां च त्वर्गाब्राह्मणादिवर्णानां मोक्षसाधनत्वा
 णानि ज्ञाननिष्ठाहेतुभूतानि भगवदाराधनभूतानि दूषाणि भ

गवत्यामफलानिस्वविदिता निरससारमोचकानि सत्वादिगु।
 एभेदभिन्नानि कर्माणि ह्यसहकर्तव्या निभवेतीति वक्तुं प्रक
 रणमारभमाणे षोडशकर्मणोऽसृष्टपाण्यसृष्टिः ब्राह्मणोति हेय
 ३ तप ब्राह्मणक्षत्रियविशो ब्राह्मणादीनोत्रयाणोच पुनः पृथ
 णादिजन्तुमासात्पृथक्करणेन तवरीतभावात् इति च त
 णीवर्णानां स्वभावप्रभवैः स्वभावो ब्राह्मणादिजन्महेतुभू
 तः प्राकृतनसंस्कारस्तस्मान्प्रभवत्यस्य ते ये ते तथातैः यद्वा
 स्वानो सत्वादीनोभावः सात्त्विकादिः सप्रभवति प्राडुर्भवति ये
 भ्यस्तैः तत्र जन्तुमोः भिभवेनोदित सत्तुगणो ब्राह्मणस्य
 स्वभावप्रभवः शमदमादिप्रकृतात् सत्तुमोः भिभवेनोदि।
 कौरजोगणः क्षत्रियस्य स्वभावप्रभवः शौर्यादिगुणप्रकृतात्
 सत्तुजोः भिभवेनोदित स्तुमोगुणप्रकृतस्य स्वभावप्रभवः पदे
 वियैः स्वभावप्रभवैर्गुणैस्सत्त्वादिभिः सह कर्माणि यत्तु यद्वा
 दीनिप्रविभक्तानि शास्त्रेणैव ब्राह्मणादीनो कर्माणि विभ
 ज्योक्तानि पदेण का ब्राह्मणादयस्तेषामेता निकर्माणीत्य
 भिप्रायः ४१ ॥

मधुसूदनी टीका १-

त्रयाणो समासकरणो हि जन्ते न वेदाध्ययनादितत्पथमन्वक
 यनाथैः पृथगा मिति पृथक्करणमेकजातिने न वेदानि।
 कारित्वज्ञापनाथं तथा च वसिष्ठः चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रिय
 वैश्यपृथ्वा स्तेषां त्रयो वर्णादिजातयो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्ते।
 षोडशकर्मणोः द्विजनने द्वितीयमौजिवंधने शुद्रास्य माता सा वित्री
 पिता त्वाचार्य उच्यते इति तथा प्रतिविशिष्टे चातर्वर्णेषु तवि
 शेषात् संस्कारविशेषाच्च ब्राह्मणस्य सत्त्वमासौदाहूराजसः कु
 तः ऊरुतदस्य यदैश्वर्यः पृथ्वा प्रदोषजायते तपि निगमो भवति
 गायत्रा ब्रह्मणमसृजत् विष्टभायजमेजगम्य वैश्यं न केनचिच्छे
 दसां प्रदमिम संस्कारो विज्ञायत इति पृथ्वा त्रयो वर्णा एकजा
 ति रिति च गौतमः हे पश्यत पश्यता पनते षोडशकर्मणो मपि वर्णानो
 कर्माणि प्रकृष्या विभक्तानि इति तत्र विभागेन व्यवस्थितानि के

174

स्वभावप्रभवेर्गौर्वाहणस्वभावस्यप्रभवेर्हेतुभूतेर्गौः
सत्तादिभिः तथाहि ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगणपदप्रभवः प्र
शांतत्वात् तद्विषयस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनैरजः ईश्वरस्वभावत्वात्
वैश्यस्य स्वभावस्य तमउपसर्जनैरजः ईहास्वभावत्वात् शूद्रस्य
भावस्य रजउपसर्जनैरजः मूढस्वभावत्वात् अथवा मायाख्या
प्रकृतिः स्वभावः तत्तउपादानात् प्रभवोयेषां तैः प्राग्भवोयः
संस्कारोवर्तमाने भवेत्स फलाभिमुखत्वेनाभिव्यक्तः स्वभावः
सनिमित्तत्वेन प्रभवोयेषामिति वा शास्त्रस्यापि पुरुषस्वभाव
सापेक्षत्वात् सांख्येण प्रविभक्तानपि गणैः प्रविभक्तीनीत्युच्यते
शास्त्रस्य पुरुषस्वभावसापेक्षत्वे कृतः आख्यातानामर्थवो
धयितामधिकारिशक्तिः सहकारिणीति न्यायात् तथाहि
गौतमः हिजातीनामध्ययनमिज्यादाने ब्राह्मणस्याधिका
प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः पूर्वेषु नियमस्तु गौतमिकैरक्ष
णैः सर्वभूतानां सापेक्षं वैश्यस्याधिकं कृषिवणिक्पाशु
पाल्ये कुसीदेव शूद्रश्चतुर्थ्यो वर्णो एकजातिस्तस्यापि सप्त
मकोथः शौचाचमनार्थपाणिपादप्रक्षालनमेवैके आह
कर्मभूतभरणेस्त दारहृतिः परिचर्यान्तरेषामिति शुब्रसा
धारणाश्रमाधारणाश्रयमीउक्ताः पूर्वेषु अथयने ज्ञा।
दानेषु नियमः अवश्यकर्तव्यत्वे न तु प्रवचनयाजनप्र
तिग्रहेषु ह्यर्थत्वादिसर्थः वणिक्वाणिज्ये कुसीदेव
ह्येयनप्रयोगः उत्तरेषामिति श्रेष्ठानां हिजातीनामिस
र्थः वसिष्ठोपि षट्कुसीणि ब्राह्मणस्याध्ययनमध्याप
नं यत्तौ याजने दाने प्रतिग्रहेति त्रीणि राजस्य स्याथ्य।
यनं यत्तौ दाने च शस्त्रेण च प्रजापालने स्वयमस्तनजीवेत् पत्न्या।
न्येव त्रीणि वैश्यस्य कृषिवणिक्पाशुपाल्ये कुसीदेव तेषां परिचर्या
शूद्रस्येति प्रापस्तंबोपि चत्वारो वर्णा ब्राह्मणस्तद्विषयवैश्यशूद्रास्तेषां
पूर्वः पूर्वोक्तस्तः श्रेष्ठान् स्वकर्म ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यत्तौ या
जने दाने प्रतिग्रहेण दायायं शीलौच्छैः नृणां पिरहीतमेतामेव ह

त्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानीतिपरिस्रयमुहदेजयि।
 कानिहत्रियवहैश्यस्यदेउमुहवर्जैरुषिगोरक्षवाणिज्याधिके
 परिचर्यामृदस्येतेरेषोवर्णा नामितिमनुरपिअथापनमध्ययने
 यजनेयाजनेतथा दानप्रतिग्रहेवैववास्त्रणानामकल्पयत्प्र
 जानोरक्षणेदानमिज्याध्ययनमेवच विषयेष्वप्रसक्तिंचतत्रियस्य
 समादिशत् पशूनोरक्षणेदानमिज्याध्ययनमेवच वणिकश्रेकु।
 सोदेवैवैश्यस्यकुषिमेवच एकमेवतमृदस्यप्रभः कर्मसमादिशत्
 एतेषामेववर्णानामुष्णामनसूययेति एवंचतर्णामपिवर्णानां
 गुणभेदेनकर्मणिप्रविभक्तानि

४१ ॥

सदानेदीटीका ११

तदेवेसर्वसंसारोमिष्याज्ञानप्रकल्पितः गुणत्रयात्मकोनर्थः कि
 याकारकलक्षणाः १ उक्तप्रतर्दशाध्यायेपुनस्तत्रोपसंहृतः तथा
 पंचदशोवृत्तद्वयकेणापिवर्णितः २ शितेनासंगशस्रेणभोग
 वैराग्यरूपिणा तस्यसेकैदनेकुलान्वेष्येपदमीरिते ३ सर्वस्य।
 त्रिशणात्मत्वेसंसारारब्धतरोः कथंछेदोपसंगशस्रेणसंभवेतिगु।
 णात्मनः ४ असंगशसंवैराग्यतस्यापनयपत्तिनः एवंप्राप्तेहरिः
 प्राहसायनेष्कृतिसंभते ५ स्वस्वाधिकारविहितैर्यमैर्वर्णाश्रमो
 दितैः परितोषमाणादीशाहैराग्यप्रतिरेजसा ६ ततोवैदोतवा
 कोम्यसम्यग्धीजन्ममात्रतः सकार्यज्ञानमावाधकृतकर्मोभिजा
 यते ७ एतावान्सर्ववेदार्थोपनुष्टयोनुसृतमिः तथैवगीताशा
 स्त्रार्थोपसंहारमहेति ८ इत्येवमर्थमारभः संदर्भस्योत्तरस्यच।
 त्रयाणोद्दिष्टजन्मेनस्वाध्यायाध्ययनादिना ९ तत्त्वार्थमस्ववैधा
 र्यसमासकरणंकृते मृदाणामेकजातित्वात्स्वाध्यायानधिकारि।
 ता १० अस्तीतिज्ञापनार्थायतत्त्वार्थककरणंकृते तेषांचतर्णाव
 र्णानांपरस्परविभागतः ११ अथस्मिन्नानिकर्माणिसंभावप्रभवेर्गु
 णैः तत्रसत्त्वगुणोविप्रस्वभावस्यास्तिकारणो १२ प्रज्ञातत्वाभ्या
 म्यसंभावस्यरजोगुणः सत्वोपसर्जनोयस्यादीश्वरान्तरयेभवेत्
 १३ तमोर्गोणरजोवैश्यसंभावस्यास्तिकारणो तस्यापीहास्वभावता

श्री-
गीरी-
शु-

इजोसत्त्वतमस्तनः १४ रजोगौणतमः शुद्धस्वभावस्यास्तिकारा।
गो तस्य मूढस्वभावत्वादिसेवेणानिर्णयः १५ मायात्वाप्रकृ-
तिर्घटास्वभावः सर्वगः सतः ततपवास्त्यपादानायेवोप्रभवश्च
पि १६ प्राग्भवीयोपि संस्कारो वर्तमानभवेद्यवा स्वफलाभिसृज-
नेनाभिवाक्तः प्रभवः सच १७ स्वभावः कारणो येषो ते विभक्तानि
वागुणैः प्राग्भवेतेव कर्माणि प्रविभक्तानि यद्यपि १८ तथाप्य-
स्त्ववशास्त्वस्य तत्त्वभावाद्यपेक्षता १९ ॥ ४१ ॥

नीलकंठी टीका १२

एवं पंचदशे संसाराद्यस्य स संगशस्त्वेनास्त्रिता परंपदे मार्गितयमि-
त्युक्ते तत्रात्मनोः संगत्वोपपादनाय क्रियाकारकफललक्षणासक-
त्त्वस्य संसारस्य विगुणान्मकत्वमुक्ते न त्याज्यानात्मनोऽंशानतीतगु-
णान्मकयोः संगः संभवति तथा काशो तर्दतिष्ठेति ध्यादिगुणो न ग-
थादिना काशः संसृज्यते तद्वदित्युक्ते समानः शास्त्रार्थः श्रुयेद्वा।
नो सर्वगीताशास्त्रार्थस्य संहर्तुं मसंगशस्त्वाप्युपाये च प्रदर्शयितुं
प्रकरणोत्तरमारभते ब्राह्मणोत्तरादिना मूढाणां समसंकरणो वे।
दानपिकारात् प्रविभक्तानि मुसंकीर्णानि तत्र हेतुमाह स्वभावप्र-
भवेर्गणैः स्वभावैश्चरस्य प्रकृतिसिगुणान्मिकासैव प्रभवो हेतु-
र्येषां गणानो ते स्वभावप्रभवस्तैः यद्वा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्-
गुणपदप्रभवः शोतत्वात् तन्मियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनैरजः इ-
त्यस्य स्वभावत्वात् वैश्वस्वभावस्य तमउपसर्जनैरजः कृष्णादिसभा-
वत्वात् मूढस्वभावस्य रजउपसर्जनैरजः सुशुष्कास्वभावत्वात् अथ-
वा स्वभावः प्राग्भवीयः संस्कारस्तस्य भवैर्न तज्जातिमात्रप्रभक्तेः प-
क्षिणा माकाशगमनवत् अतएव जायते रक्षाहृत्तानो यमार्णो श-
मादिषु पादो न दृश्यते न हि मूढाद्याहृतैर्वर्णिकानामध्ययना-
दिके वा इतरदयाद्याहृतैर्ब्राह्मणानामध्यापनादिके वा इतरदयाते
किंतु सर्वे सर्वज्ञातीयानो साधारणायमीः शमादयो दृश्यंते यथा
हि द्रोणादिषु ब्राह्मणेषु पिशोर्पादिके भरतादिषु क्षत्रियेषु पिशमा-
दिके दृष्टे एवमित्यत्र तस्माद्यस्मिन्कस्मिंश्चिद्गोशमादयो दृश्यंते स-
मूढोपेतैर्लक्षणैर्ब्राह्मणपवत्तातयः यत्र व ब्राह्मणोपि मूढयमीः

दृश्येते सन्नुदयव तथा चारणके सर्पभजेन ज्ञेयप्रतिपुष्टिश्च
 को समेदानेन माशीलमानशोभतपोचण्ण दृश्येते यत्र नागोद
 सवाह्मण इति स्मृतः तथा यत्रैतल्लक्षणे सर्पहने सवाह्मणः स्म
 तः यत्रैतन्न भवेत्सर्पते मृदमिति निर्दिशेदिति जातिधर्मास्तमनु
 नादर्शिताः अध्यापनवाध्ययने यजने याजने तथा दाने प्रतिग्रहे
 चैव ब्राह्मणानाम कल्पयत् प्रजातोरदाणो दानमिज्याध्ययनमे
 वच विषयेष्वसर्पति चक्षत्रियस्य समादिशत् पशून्तोरदाणो दा
 नमिज्याध्ययनमेव च वणीकायं कुसीदे च वैद्यस्य कृषिमेव च
 एकमेव तस्य पशुः कर्म समादिशेत् एतेषामेव वर्णानां शुश्रू
 षामनस्य येति तस्मात्तथा मादयो यत्रा ब्राह्मणो ब्राह्मणो वा दृश्येते
 सपव ब्राह्मण इत्यत्र विवक्षितं सेत्वे कर्मण्यभिरतः सेसिद्धिलभ
 ने परामिषत्रुमनुक्ता गृह्यापनादीमेव स्वकर्माणि ग्राह्याणि
 ननु शमदमादीनि नहि ज्ञानविज्ञानवतोऽप्यासे सिद्धिर्न वा
 व्याप्ति तस्माच्छमदमादयो ब्रह्मिष्ठस्यैव ब्राह्मणस्य लक्षणमि
 ति दिक् ४१ ॥

ग्रान्दीटीका १३

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसीति प्रागुद्दिष्टं तल्लक्षण
 मपि परीक्षयन् वर्णानां स्वभावभेदेन गुणविभागमाह स्वभा
 वः परैरसाधारणः स्वः भावः प्रकृतिप्रकारः तत्त्वभवेर्गुणैः
 स्वजातुक्तै र्धर्मैः कर्माणि शास्त्रोक्ताः क्रियाः ४१ ॥

रामकंठीटीका १४

इह चतुर्णां वर्णानामुक्तवक्ष्यमाणार्थसमन्वयान्वितप्रकार
 स्वभावसमस्यैर्गुणै र्धर्मैः कर्माणि शास्त्रोक्ताः क्रिया
 विशेषाः समनन्तरवक्ष्यमाणभेदेन प्रविभक्तानि प्रतिव
 र्णसाधारणासाधारणविभागेन कर्त्राष्टककृतानि पर
 मेष्ट्येणैवैकनेयेन सेच्छामात्रोपकरणेन परमार्थतो विष्णु
 हस्वभावमात्रावतिरिक्तस्वरूपमपि नानाभावभेदाभासत्वं

176.

लासिकी ~~बहुपत्नी~~ टीका

एवंसात्विकानामुत्कृष्टांमुक्ता शुभनाराजसानांसंसारोत्तरणायवर्णीश्रमोवि
तेनसकर्मणाईश्वरायनरूपेज्ञानोत्पादनायवर्णीयित्वं तावद्दर्शविभागेनक
मिप्रस्तौति ॥

स्वभावान्स्वस्वरूपविस्मरणरूपाङ्गी बन्धहेतुभूतात्प्रधानाद्या
 त्वभवउद्वेकेणाविर्भावोयेषोतेः सत्त्वादिभिरुपलक्षणभूतेर्ब्र
 ह्मणानोक्तत्रियाणोविशोभूद्गणोचकर्मणीप्रविभक्तानि म
 याविभागेनकथितानि तत्रसत्त्वप्रधानात्रास्रणाः सत्त्वोपसर्ज
 नरजःप्रधानाःक्षत्रियाः तमउपसर्जनरजःप्रधानावैश्याः रज
 उपसर्जनतमःप्रधानाःशूद्राः

पंचोलीटीका

नहि सर्वस्य क्रियाकारकफलादिकस्य प्राणिजातस्य च त्रिगुणात्मक
 ता कथं तस्य मोक्षरूपेणां सत्त्वाधिकारविहितैः कर्मभिः परमेश्व
 रे प्रसाद्यतः न त्वसादालब्धत्वा नेन मोक्षो भवति रति सर्वगीतार्थसा
 रं संशयदृष्टीयितं प्रकरणोत्तरमारभते ब्राह्मणोत्तरादिवाच्यसमाप्तिः
 दे परंतप ब्राह्मणक्षत्रियविशोचपुनः शूद्राणां वर्णानां कर्मणि स्व
 भावप्रभवैः गुणैः प्रविभक्तानि विभागेन व्यवस्थापितानि स्वभावप्रभ
 वैः गुणैः स्वभावैश्चरस्य त्रिगुणात्मिका माया सा प्रभवकारणोयेषो स
 तादीनां गुणानां ते स्वभावप्रभवास्तैः अथवा स्वभावस्य प्रभवाः कार
 णानि गुणानि स्वभावप्रभवास्तैः ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुणप्रभवः
 कारणक्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनरजः प्रभवः वैश्यस्वभावस्य त
 मउपसर्जनरजः प्रभवः शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनतमः प्रभवः आ
 यवायेषोतैः ४१॥

रणवीरसमिद्धोधिनी

ननु यदि सर्वस्यैव त्रिभिरेव गुणैरुक्ता तत्तत्तु पादेयस्य परमेश्वर
 निमित्तस्य सत्त्वस्य केवलस्यासंभवाद्भवत्सायुज्यप्राप्तिः सर्वस्य तु
 पुण्यायमारो वभवेदित्युक्तामि प्रायसां क्व प्रायसाः सत्त्वप्रधाने
 र्ध्यास्ववर्णाग्रमाणं प्रतिनियतैः कर्मभिः परमेश्वरमभ्यर्च्य सा
 स्तनभवेति सर्वगीतार्थसारं संशयदृष्टीयितं प्रकरणोत्तरमारभ्यते
 ब्राह्मणोत्तराभ्ययावत्समाप्तिब्राह्मणक्षत्रियविशोचवेदादिकारिणां हि

१७७
 ज्ञानांशुशरणं च तदनधिकारिणां कर्माणि वक्ष्यमाणानि प्रमादी
 नि प्रविभक्तानि प्रकर्षेण प्रतिवर्णं साधारणं साधारणविभागतः
 पृथक्कृत्य विदितानि मया परमेश्वरेण वेति प्रोषः स्वभावप्रभवैः
 सात्विकादिस्वरूपोपलक्षणभूतैः पूर्वभवीयसंस्काररूपस्वभा-
 वात्समुत्पैवी उक्तवक्ष्यमाणार्थसमन्विततया हि प्रकारस्वभावा
 त्प्रादुर्भूतैर्वीरुणैः सत्त्वादिभिर्धर्मैरिति विभागकरणं कथनं य
 तच्च वातवर्ण्यमयास्तदमित्यत्र प्रागेव व्याख्यातं न वेयं पुनरुक्तिः
 तत्र परमेश्वरस्य वर्णविभागव्याख्यायने स्वातंत्र्येण तदर्थं कर्मान
 यीनत्वं प्रतिपाद्यकर्मणो यथा स्वमवस्थानेन तत्प्रीतिः प्रतिपादिता
 इदं वर्णविभागोपपत्तिप्रदर्शनप्रस्तावेन कर्मणो प्रतिवर्णं वि
 भज्य प्रतिपादनार्थं कथनमिति ४१ ॥

मधुभाष्य

४१॥

भाषा अनुवाद ११

जो समस्त किया औ कारक कहे क्रियोके साधन तथा फल आदि औ प्राणीमात्र सब भी विगुणात्मक कहे विगुणमय भये है तो उन लोगों की मुक्ति कैसे बटे कहे होय सकै है इस शंका निवारण के मुख्य उपने उपने अधिकार अनुसार कर्म अनुष्ठान के द्वारा भगवत आराधन से भई भगवत की कृपा प्राप्ति से पराट जो तत्त्वज्ञान जिसके द्वारा ही जो मुक्ति होयगी यह जो सब गीता का सारसंग्रह सो देखावने का मानस कर इस श्लोक से अध्याय समाप्ति पर्यन्त प्रकारान्तर कहे दूसरी रीत कहने का आरंभ करते हैं कि हे परन्तप शत्रुनाशक अर्जुन ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य औ शूद्र इन के कर्म प्रविभक्त कहे अह्म इय से भिन्नभिन्न विहित है और द्विज पद से शास्त्रमे ब्राह्मण आदि तीन वर्ण कहे जाते हैं इससे शूद्र को अलग करके कहा है सोई लक्षण कहते हैं कि स्वभाव कहे सत्त्व गुण आदि जिन से सब का प्रभव कहे उत्पत्ति है उन्ही के अनुसार ब्राह्मण आदिके कर्म अथक अथक विहित है अथवा स्वभावक है एवं जन्म का संस्कार उसके अनुसार जो ब्राह्मण आदिकी गुणक म से कर्मी में प्रवृत्ति है विशेष यह कि ब्राह्मण सत्त्वगुण प्रधान है औ क्षत्रिय ऊर्ध्व सत्त्वगुण सहित रजोगुण प्रधान है और वैश्य ऊर्ध्व सत्त्वगुण तमोगुण लेकर रजोगुण प्रधान है और शूद्र ऊर्ध्व रजोगुण अतः तमोगुण प्रधान है यह जानौ ४८ ॥

दोहा
ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्याके परन्तप शूद्रदिकेदि कर्महुयह
भिन्नभिन्न है स्वभावजन्य गुण सेदि ४९ ॥

शमोदमस्तपःशौचेत्तोतिराजिवमेवच ज्ञा
नेविज्ञानमास्ति केवलकर्मस्वभावजे ४२

शंकरभाष्य टीका १

कानिष्ठनस्तानि कर्माणीत्युच्यते शमश्च शमदमेव यथा
वाक्यान्तर्यं तपो यथोक्तं शरीरादिशौचे वाक्यान्ते तोतिः क्ष
मा आर्जवे अर्जवेवचज्ञाने विज्ञाने आस्ति के आस्तिभावः प्र
दुष्टानता परमार्थेषु आगमार्थेषु ब्रह्मज्ञानेः कर्मब्रह्मकर्म
स्वभावजे यदुक्तं स्वभावप्रभवेर्गणैः प्रविभक्तानीति तदेवोक्तं
स्वभावजमिति ४२ ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

प्रविभक्तानि कर्माण्येव प्रसङ्गा विविच्य दर्शयति कानीत्या
दिना संतःकरणोपशमः शमोदमोवाक्यकरणोपरतिरित्युक्तं
स्मारयति यथेति विविधेनपः समदशे दर्शितमिमाह तपरति
शौचमपि वाक्यान्तर्येन प्रागेवोक्तमिमाह शौचमिति क्षमा
नामाकुलस्य ताडितस्य वामनसि विकारादिहेतुज्ञाने शास्त्री।
ये यदर्थज्ञाने विज्ञाने शास्त्रार्थस्य स्वातन्त्र्यपर्यन्तत्वापादने वि
था वाक्यान्तेस्वभावशब्दार्थस्येमाह यदुक्तमिति ४२ ॥

स्वामिकृतटीका ३

तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्माण्याह शमश्च शमश्चिन्नो
परमोदमोवाक्येदियोपरमः तपः पूर्वोक्तं शरीरादिशौचे वाक्या
न्ते तोतिः क्षमा आर्जवमवक्रताज्ञाने शास्त्रीये विज्ञानमनु
भवः आस्तिकमस्ति परलोक इति निश्चयः एतच्च मदमादिब्रा
ह्मणस्य स्वभावाज्ञाने कर्म ४२ ॥

पिशुनभाष्यटीका ४

तपस्य धर्मवृत्तिः शौचे सुहिभावोत्तोतिः क्षमा आर्जवमनु
भावः ज्ञानमात्मप्रबोधः विज्ञाने ममत्वादियदार्थेषु स्तित्वबु
द्धिः ब्राह्मणब्रह्मणस्यैव स्वभावजे प्रकृतिभावे ४२ ॥

श्री
गी टी.
श्र.

179

रामानुजभाष्यटीकाः ५

शमश्चि शमोवाह्येदियनियमनेदमोतः करणनियमने त
 वोभोगनियमनरूपः शास्त्रसिद्धः कायलेशः शोचेशास्त्रीयक
 मयोपतातोतिः परेनवनेतासमानस्यापिश्रविकृतचित्तनाश
 जेवेपरेप्रमनोरूपेवाह्येप्रकाशने तानेपरावर्जनयायात्म
 ज्ञानेचित्तानेपरतनगतासाधारणाविषयेचित्ताने आस्तिक्ये
 वैदिकार्यस्य कृतस्त्वस्यतानिप्रयः प्रकृत्यः केनापिहेतना
 सुपनेतमशक्यमर्थः भगवान्प्रकृतमोवासुदेवः परे
 ब्रह्मशब्दाभिधेयोनिरस्तनिविलदोषगंधः स्वाभाविकानधि।
 कानिप्रयत्नानशक्त्यायसेख्येयकस्याणगुणानिबिलवदेवयः
 सपवनिबिलजगदेककारणानिबिलजगदोरभूतोनिबिलस्य
 सपवप्रवर्तयितानदायनभूतेचकृत्वेदिकेकर्मनेसैराधि
 तोधर्मार्थकाममोहाद्योफलेप्रयत्नतीत्यस्याप्यस्यस्यतानिप्र।
 यः आस्तिक्येदेष्टमर्वैरहमेववेद्यः शुद्धेसर्वस्यप्रभवोमधि
 सर्वमिदंज्ञेते भोक्तारसर्वयत्तनपसोसामाशानिस्तकृति मजः
 परेनामनतकिंचिदस्तिथनेजययतः प्रहर्निर्भूतानोयेनसर्वमिदे
 तनेस्वकर्मणातमध्यस्थसिद्धिर्विदेतिमानवः योमोमजमनादि
 चवेनिलोकमहेष्टामित्युच्यते तदेतद्ब्राह्मणस्यस्वभावजेकर्म ४२

शुभिनवगुणमकृत टीका ६

स्पष्टार्थम् ४२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटी टीका ७

तत्रब्राह्मणस्यस्वाभाविकानिर्कर्माणिआह शमोदमश्चि शमश्चि
 तोपरमः दमश्चैदियोपरमः तपः पूर्वोक्तेशरीरादि शोचेशाह्याभो
 तरेतांतिः दमाश्रजसमवकता ज्ञानेशास्त्रीयचित्तानमनुभवः
 आस्तिक्यमस्तिपरलोकश्चिनिनिप्रयः पतद्ब्राह्मणस्यस्वभावसिद्धेकर्म
 ४२ ॥

वनमाली टीका ८

तत्रब्राह्मणस्यस्वाभाविकगुणकृतकर्मणाहशमश्चि शमोतः
 करणोपरमः दमोवाह्येदियोपरमः तपः प्रागुक्तेशरीरादिके शो

चमपि प्रागुक्ते होतिः क्षमा आर्जवमकीदृश्ये ज्ञाने सो गवद
 र्थविषयके विज्ञाने कर्मकोरेयज्ञादिकर्मकोशले ब्रह्मकोरे
 सदनेन गुणाश्ली ब्रह्मणो जीवस्य जडस्य च विविक्तता ज्ञाने।
 आलिकोशासे विश्वासः एतच्छ्रमादिनवके स्वभावजं सत्तु गुण
 स्वभावकृते ब्रह्मकर्म ब्रह्मणो ज्ञानेः कर्म यद्यपि चतुर्मीनोसा। २१
 त्विकावस्था यामेते धर्माः संभवेति तथापि वाङ्मने ब्रह्मणो
 भवेति सत्तु स्वभावज्ञानस्य सत्तोदेकवशेन तत्रापि कदाचिद्भवेतीति
 तीर्थान्तराणोदयो तिष्ठेत्तदा साधारण धर्मतयोक्ताः तथा च वि
 स्तः क्षमा समेदमः शौचेदानमिन्द्रियसेवमः शुद्धि सागुरुशु
 ष्पातीर्थान्तराणोदयो आर्जवे लोभमूयत्वे दद्वाल्लण एजने शु
 नभ्यस्त्याचनशा धर्मः सामान्य उच्यते ॥ ४२ ॥

कुसमवैजयेतीत्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्य स्वभावजे कर्म ह शमोदम इति शमोत कुर्यात्तु नियम
 नेदमो वदिकुर्यात्तु नियमनेतपोभोगनियमन सर्वकशास्त्रीय।
 कायज्ञे शरूपः शौचे वास्याभ्येतरभेदेन द्विविधसु केशास्त्रीय
 कर्मानुष्ठाने योग्यता रूपे होतिः परैरनवरत्ने ताडमानस्यापि
 तस्माद्विस्तृते नाविकृतचित्ततादृश आर्जवे परेषु मनोवाक्कायक
 र्मणामवकृते एवकारेणाहिंसादयः सामान्य धर्मा अपि गृह्येते
 तथा हि क्षमा समेदमः शौचेदानमिन्द्रियसेवमः शुद्धि सागुरुशु
 ष्पातीर्थान्तराणोदयो आर्जवे लोभमूयत्वे दद्वाल्लण एजने
 शुनभ्यस्त्याचनशा धर्मः सामान्य उच्यते इति च प्रनः ज्ञाने शास्त्रा
 त्परवरात तत्राशात्पे विज्ञाने शास्त्रादिव परावरतत्वा नुभवरेपे आ
 स्तिके सर्वेषु रोवा सुदेवः पुरुषोत्तमो भगवान् ब्रह्मभूतः स्वभाव
 तोपास्त समस्तदोषो न तावित्यासेत्येयसाभाविककारुण्यवात्स
 ल्यज्ञानशक्त्यादिमंगलगुणमहोदधिः सर्ववेदवेद्यः शुद्धे सर्वस्य प्रभ
 वः मयि सर्वमिदं सर्वं जगत्कारणं सर्वाधारः सर्वप्रवर्तकः सविद्वितैः
 स्तदा राध नभूतैः कर्मभिः केवलयाभ्यासाचार्यैः सन्नात्मपथैः।
 ते सर्ववत्तुर्वर्गफलं ददातीति शास्त्राधिगतेः यैः समस्त निश्चयः वेदे

श्री-
गीरी-
श-

असर्वैरहमेवैवैयः शुद्धे सर्वस्य प्रभवः मयि सर्वमिदं प्रोक्तं भोकारेण
ज्ञतपसां ज्ञातामोशांतिमच्छतिमत्परतरेनात्त यत्प्रवृत्तिः।
भूतानां यो मामजमनादिचेत्सक्तं तदेतत्स्वभावजे स्वाभाविके ब्र-
ह्मकर्म ब्राह्मणस्य कर्म भवति ४२ ॥

न तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकं कर्म कृतानि कर्माणि ह ॥

मधुसूदनी टीका १-

+ शमोतः करणोपरमः दमोवाह्यकरणोपरमः प्रागुक्तः तपः प्रा-
रीरादिदेवद्विजश्रुपाज्ञेमादावक्तुं शौचमपि वाह्याभ्यन्तरभेदे
न प्रागुक्ते जातिः क्षमाश्राद्धस्य ताडितस्य चामनसि विचारगहि-
तं प्राग्व्याख्याते अर्जिवमकौटिल्यं प्रागुक्ते ज्ञाने सांगवेदतदर्थवि-
षये विज्ञाने कर्मकौटिल्यं ज्ञादिकर्मकौशलं ब्रह्मकौटिल्यं ब्रह्मज्ञाने स-
वभवः आस्तिको सात्विको प्रहा प्रागुक्ता एतत्स्वमादिनवके स्व-
भावजे सत्तुणस्वभावकृते ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजातेः कर्म यद्यपि
चतुर्णामपि वर्णानां सात्विकावस्था यामेते यर्माः संभवन्ति तथा
पि वाङ्मयेन ब्राह्मणो भवेति सत्तु स्वभावत्वात् सत्तु दैकत्वशेन
तत्प्रमाणिकदाविद्भवेतीति शास्त्रात्तरे साध्याय मन्तव्योक्तः तथा।
च विस्रः क्षमासमोदमः शौचे दानमिदियसंयमः शुद्धिसागुरुशु-
श्रुषातीर्णा नृसराणोदया अर्जवे लोभमूयते देवब्राह्मणसृजने शु-
नभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते सामान्य चतुर्णामपि वर्णां।
नानाशाप्रायेण चतुर्णामप्याश्रमाणां मिमर्शः तथा च ब्रह्मसतिः
दयात्मानसूया च शौवानायासमंगले शुकार्पणमस्य हृत्वे सर्व-
साधारणानि च परे वा वं भवर्गवामि त्रेहैरिवासदा आपन्नेरहित-
येतदर्थे सापरिकीर्तिता वाह्ये वा ध्यात्मिके चैव उः खे चोप्यादिते
क्वचित् न ऊप्यति न वाहेति साक्षमापरिकीर्तिता २ नृगणानृग-
णानोहेति स्तोत्रिमेदगणानपि नाम दोषेषु रमते मानसूया प्रकीर्ति-
ता ३ प्रभक्तपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यतिगीरोः स्वधर्मवचनवस्थानेशो-
चमेतत्कीर्तिते ४ शरीरेपीडते येन सुशुभेनापि कर्मणा शुभेतेत-
न्नकर्तव्यमनायासः स उच्यते ५ प्रशस्ताचरणे निमग्नशस्तवि-
ज्ञेने एतद्विमंगले प्रोक्ते सुनिमित्तनदर्शिभिः ६ श्लोकादपि प्रदाते

यमदीनेनोतरात्मना शुद्धमहानियतकिंचिदकापिणोहिततस्म
 ते ८ यथोत्पन्नेनसेतोषः कर्तव्योत्पन्नवस्तुना परस्पाचितमिवा
 र्थसास्यहापरिकीर्तिता ९ एतएवाष्टवात्मगणत्वेनगौतमेनप
 ठिताः अष्टाष्टवात्मगणाः दयासर्वभूतेषुतातिरनस्यशौचम
 नायासोमेगलमकार्यणमस्यहेति तथा महाभारते सप्तदमस्तपः
 शौचेसेतोषोक्तीः तमार्जवे ज्ञानेशमोदयाध्यानमेषधर्मः सनातनः
 समेभूतहितैप्रोक्तेमनसोदमनेदमः तपः स्वधर्मवर्तितेशौचेसेकर
 वर्जने सेतोषोविषयमागोक्षीरकार्यनिवर्तने तमाहंसदिसुत
 मार्जवेसमचितता ज्ञानेतत्तार्थसेवोपः शमश्चित्तमशोतता दया
 भूतहितैषत्वेध्यानेनिर्विषयेमनःदेवलः शौचेदानेतपः अद्वाग
 रुसेवाक्षमादया वित्तानेविनयः सत्यमितिधर्मसमुच्चयः तथा
 उत्तोपवासनियमैः शरीरोत्तापनेतपः प्रत्यगोधर्मकार्येषुतथाअ
 हेत्यराहता नास्तिह्यअदधानस्यधर्मकृतप्रयोजने यत्तुनर्वैदिकी
 नाचलौकिकीनाचसर्वशः पारणोसर्वविद्यानांविज्ञानमिति कीर्ति
 ते विनयेदिविधेप्राङ् शब्ददमशमाविति शेषेद्याख्यातप्रायमि
 निवचनानि नलिखितानि याज्ञवल्क्यः ३ अचारदमाहिसादान
 स्वाध्यायकर्मणा अयेतपरमोयथोयोगेनात्मदर्शनमिति ३ ये
 चसर्वदेवीसेपत्प्राग्याख्याताब्राह्मणस्यस्वाभाविकीरतेषोतने
 मितिकीर्तिनविरोधः

सदानेदीसीका ११

तत्रब्राह्मणकर्माणिस्वाभाविकगोनेवै कृतान्याहकृपासिंधुः स
 र्वकर्मफलप्रदः १ शमोतः करणोशोतिर्वीरोदिशमोदमः त
 पः स्वधर्मवर्तितेषाशुक्तेवात्रियातपः २ वास्याभ्यंतरभेदेनशौचे
 द्विविधमीरिते तातिर्दहसदिसुतमार्जवेसमचितता ३ ज्ञानेवि
 दार्थविषयेप्रोक्तेवैवमहर्षिभिः ५ यत्तुनर्वैदिकीनाचलौकिकी
 नाचसर्वशः पारणोसर्वविद्यानांविज्ञानमिति कीर्तिने ६ ३ मर्ष्य
 षिभिः प्रोक्तः कर्मप्रस्तावपतयोः आस्तिकोसात्विकोअद्वावस्मा
 त्मेकादिदर्शने ७ एतच्छमादिनवकंसुहसत्तणोऽवे कर्म
 ब्राह्मणज्ञानेस्तत्सत्वोदैकवशेनवै ८ चतुर्णामपिवर्णानां स

१ तानंस्यात्तांगवेदार्थविषयसम्भवात्
 वित्तानं कर्म कां दे स्वात्मी प्रालं यत्कर्म सु ४
 ब्रह्मकाण्डेपि वेदान्तनिर्णयेति प्रगल्भता

श्री-
गीरी-
शु-

181

तोदेकेणययपि संभवेतिगणपतेतथापिब्राह्मणेनमी ८
शुद्धसत्त्वसमावत्वाद्वाङ्मनसंभवेतिने साधारणतयाशुक्लाय।
मोपनेयतोन्तः १० दमासंसंभवेःशौचेदानमिन्द्रियसेयम् अहि
सायुरुशुश्रूषाशास्त्रसुराणंदया ११ आर्जवेलोभशून्यतेदेवब्राह्म
णसृजने अनभ्यस्यचतयाधर्मःसामान्यउच्यते १२ तथापिब्राह्म
णानांनसमावत्त्वेपदीरिता आर्जवेकीनेरेषाणाद्विशेषोपेविचार्य
तो १३ शमदमतपश्चादिव्रतकर्मणामात्रेनहिशरणमिहास्तिब्र।
हवेयोर्ममाहा अशरणशरणंश्रीकृष्णपवास्त्वनिमेशरणमिह
भवाद्योमज्जतोभ्योगाये १४ ४२ ॥

नीलकंठी टीका १२

ब्राह्मणकर्मणामह शमशति श्रुतःकरणनिग्रहःशमःवात्येदि
यनिग्रहोदमः तपःपूर्वोक्तेशरीरादिभेदेनत्रिविधंशौचेवात्ये
सृजलाभ्योआभ्येतरभावशुद्धिःतानिःक्षमा आर्जवमकौटिल्य
ज्ञानंशास्त्रीयंकर्मब्रह्मविषये विज्ञानेनदन्ष्टानानुभवान्मके
आस्तिकोअहापतत्रवकेब्रह्मकर्मब्राह्मणत्वज्ञानमभिव्यजके
कर्म स्वभावजेप्राचीनधर्मसेस्कारजे ४२ ॥

आनंदी टीका १३

प्रविभागमाह ब्राह्मब्राह्मणसंवधि अयदृशेयात्यात
पूर्वम् ४२ ॥

रामकंठी टीका १४

शमादयोत्यात्यातसत्त्वाब्राह्मणवर्णस्यसंवधिसुभावजंप्र
कृतिसमर्थकर्मशास्त्रचौदिताक्रियेतिप्रायेणस्पष्टार्थःश्री
कःकिंतिदमत्रतात्पर्यम् इहचेतनाचेतनविभागेनद्विप्रका
रेभूतसर्गसुरनरतिर्यग्भेदेनत्रिकारंश्रुतनसर्गीयवस्थित
सत्रनराख्यसर्गमध्येशास्त्रीयक्रियाधिकृतःकर्मभूमिज
न्मानोयेपुरुषास्तेषांकर्मविभागेनगुणाविभागेनचयरेम
स्यरेखावशादेवब्राह्मणादिभेदेनचतुर्विधंनियमिर्मितंन
त्रकर्मविभागपवप्रथमंवक्तव्यः वर्णानादिकर्माणिमा
धारणारूपाणिनियमितानिच तथाब्राह्मणस्यषट्कर्माण

प्र

ध्ययनादीनि साधारणानि वर्णत्रयस्यापि तेषां विहितत्वात् द्वात्रिंश
 वैशेष्योक्तानि प्रसिद्धा मेव मृदुस्यापि शास्त्रोदितशेषोचस्मानवैश
 देवश्राद्धादिक्रियाणामनुष्ठानविहितधिकारस्य तदनुष्ठानोप
 योगिनीति कर्तव्यता वित्तानहेतुशास्त्रे कदेशाध्ययने दत्तपवाव
 काशः तद्विना विहितकर्मानुष्ठानानुपपत्तेः दानं च तत्तत्सर्वसा
 धारणमेव एवं च साधारणकर्मनुष्ठाने मृदुस्य भगवता परम
 र्षिणा परमप्रमाणभूतेन स्ववचसैव कृतो वकाशो यत्र त्वर्गो
 यदेशमयं सति हासं महाभारताख्यमुद्दिष्टे पातवान् श्रावये
 श्च तरेव एतन्कृता ब्राह्मणमयं नरति एवमेतानि साधारणध
 यनादीनि त्रीणिकर्माणि ब्राह्मणस्याध्यायनयाजनप्रतिग्रहा
 ख्यानित्रीण्यसाधारणानि तान्येव कर्माणि तवर्णात्मकसभा
 वजानि पूर्वमेव देवसर्गसंस्थितेन निर्दिष्टानि शमादीन्येव सा
 धारणान्यपि ब्रह्मसंवेधितेनैव किमिदमेतानि देवासुरसर्ग
 भेदोद्दिष्टतवर्णसाधारणस्तत्सभावजास्रगुणस्तथैव साधारणाः
 पृथक्पृथक् विभागो विवक्षित इत्येवोच्यते सर्वमेतद्यथोक्तमुपप
 न्नं किंतु प्रसिद्धत्वाद् वर्णात्मभावजानि सात्विकानि शमादीनि प्रा
 थम्यादुक्तानि प्रकरणे स्मिन् वर्णकर्मणामप्यवर्गसाधारणत्वेन वि
 वक्षितत्वाद् उत्तरेषां द्वात्रिंशदीनां वर्णात्मकसभावजान्येव प्रायेण क
 र्मानिर्देश्यति देवसर्गात्मकसभावजानां साधारणानां शमादीनां
 ब्राह्मणसंवेधितेन प्रदर्शितप्रयोजनानामुपलक्षणमात्रत्वेन ह क
 नियमानामेव निर्देशः कृतः साकल्येन त्वमानित्वमदंभित्वमित्या
 दि तथाभयं सत्तत्संमुद्दिरित्यत्र पूर्वमेव प्रतिपादितानि ४२ ॥

+ तत्र ब्राह्मणस्यासाधारणानि त्रीणिकर्माणि त्वर्णात्मकसभावजानि साधारणानि शमादीनि प्रा
 थम्यादुक्तानि प्रकरणे स्मिन् वर्णकर्मणामप्यवर्गसाधारणत्वेन विवक्षितत्वाद् उत्तरेषां द्वात्रिंशदीनां वर्णात्मकसभावजान्येव प्रायेण क

+ श्रामश्रितोपरमः दमो वाशेन्द्रियोपरमः तपः पूर्वोक्तं शारीरादि
 शौचं वासाभ्यतरं क्षान्तिरमा श्रार्जवं सरलता ज्ञानेशास्त्रीयं
 वित्तानमनुभवः श्रान्तिकमस्ति परलोक इति मतिः पतञ्जल
 भावाज्ञानं शमदमादि ब्राह्मणस्य

गी.
टी.
३

पंचोत्तीका

शमतिशमः वासैदियनिग्रहः दमः श्रुतकरणसंयमः तपः शा
रीरवाचकं मानसं सर्वोक्तं शौचं वासमभ्यंतरं तान्तिमाः श्रार्ज
वेरुजनात्तानं शास्त्रजनिने तदेवज्ञानमनुभवरूपं विज्ञानं प्र॥
स्तिकं वेदार्थं प्रदधानं नास्ति कर्म बाह्यं ज्ञानं एतत्कर्मस
भावप्रभवैः गुणैर्विभागेन संजाते ४२ ॥

रावीरसमिद्धेयिनी॥

तत्र ब्राह्मणानां स्वाभाविकं कर्माद् शमति शमश्चित्तोपरमः प्र
मो वासैदियोपरमः तपः शारीरादिभेदेन विविधं प्रापुक्तं शौचं सु
जलादिना कायमलापनयनं नृपं वासं दंभपरित्यागेन कामादिशे
षादित्यस्वरूपमांतरं च तान्तिः परापरयसदनं श्रार्जवं सरलस
भावता ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवः श्रस्तिकं परलोकसंभाव
ना एतद्वास्त्रं ब्रह्मणो ब्राह्मणवर्गस्य संबन्धिप्रकृतिसमुत्पन्नं कर्मभव
ति ४२ ॥

मधुभाष्य

४२ ॥

भाषा अनुवाद

तो वे स्वाभाविक कौन कर्म है सोई कहते हैं कि प्राम कहें चि
न की शान्ति औ दम कहें वास्तु इंद्रियों की शान्ति औ तपजो १७
अध्यायके १४ श्लोक में शरीर की तपस्या कस है तथा शौच धर्मात्
बाहर भीतर की सृष्टि औ शान्ति कहें तमा आर्जव कहें सीधपन
औ ज्ञान कहें शास्त्र के धर्म का बोध और विज्ञान कहें अनुभव तथा
आस्तिक्य कहें परलोक के ऐसी निश्चय रूप बुद्धि ये सब ब्राह्मणों
के स्वभाव सिद्ध कर्म हैं सो जानो ४२

दोहा

प्राम दम तपयन धौव हि सांति सरलता जोय ज्ञानवि
ज्ञान आस्तिक्य मति ब्रह्म कर्म स्वभाव कह्य ४२॥

शौर्यतेजोऽतिदीप्तोऽप्युदेवाप्यपलायने दा
नमीश्वरभावसर्वत्रकर्मस्वभावजे ४३ ॥

शोकरभाष्य टीका १

शौर्यमिति शौर्यं शूरस्य भावस्तेजः प्रागल्भ्येऽतिदीप्तो सर्वावस्था
स्वतन्त्रादोभवति यथा एतन्मित्रस्य दाहो दत्तस्य भावः सहसाप्य
त्यत्रैव कार्येष्वप्यामोहेन प्रहर्षिष्ये चाप्यपलायनमपराज्यु।
एषीभावः शत्रुभ्यः दाने देयेषु मुक्तदत्तता ईश्वरभावः ईश्वरस्य भा
वः प्रभशक्तिप्रकटीकरणमीषित्वान्प्रतिज्ञात्रे कर्म क्षत्रिय
जातेर्विहिते कर्म क्षात्रे कर्म स्वभावजे ४३ ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

शूरस्य भावो विक्रमो वलवत्तनानपि प्रहर्षं प्रहर्षिः प्रागल्भ्ये परै
रथर्वणीयत्वे महत्यामपि विपदि देहेन्द्रियोत्तमनी चित्तवृत्तिर्हृ
निरिति व्याचष्टे सर्वावस्थास्त्विति दत्तस्य भावमेव विभजते सहमेति
४३ ॥

स्वामिकृतटीका ३

क्षत्रियस्य स्वाभाविके कर्माह शौर्यमिति शौर्यं प्राक्रमस्तेजः प्राग
ल्भ्येऽतिर्येयं दाहो कौशलेऽप्युदेवाप्यपलायने अपराज्युत्वादाने
उदायमीश्वरभावो नियमनशक्तिः पतत्क्षत्रियस्य स्वभावजे कर्म
वैश्वदेवो कर्माह ४३ ॥

विशाचभाष्य टीका ४ ५ वी

शौर्यं मरणातिर्भयते तेजः प्रतापः यतिः यैर्यदाहो प्रणताश्च
पलायने शत्रूणामभिमुखवस्थाने दाने हिरण्पादेः पात्रसमर्पणे
क्षत्रियस्येदे क्षात्रे स्वभावजे प्रकृतिभवे ४३ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

शौर्यमिति शौर्यं युदे निर्भयप्रवेशसामर्थ्यतेजः परैरनभिभवनीय
तायतिः आरथ्ये कर्मणि वज्रोपनिपाते पितृसमापनसामर्थ्ये दाहो
सर्वक्रियानिर्वृत्तिसामर्थ्ये युदेवाप्यपलायने युदेव आत्ममरणनिष्ठ
येष्वनिवर्तने दानमात्मीयद्वयस्य परस्वत्पद नपर्यंतस्पागः ईश्व

श्री
गीटी
प्र.

184

रभावस्यव्यतिरिक्तसकलजनननियमनसामर्थ्यपतत्तत्रिय
स्यस्वभावजैकर्म ४३ ॥

प्रभिनवमकतटीका ६
स्यार्थम् ४३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रणालीटीका ७
अथतत्रियाणामाह शौर्यमिति शौर्यपराक्रमः तेजः प्रागल्भ्येति
तिर्थैर्य दत्तेदत्ततेकौशलमिसर्थः अहेप्रपलायनमपराह्य
त्वर्तदानमौदार्य ईश्वरभावोनियामकत्वशक्तिः पतत्तत्रैकर्म ४३

वनमालीटीका ८
शौर्यपराक्रमोवलवतरानपिप्रहर्तेप्रवृत्तिः तेजः प्रागल्भ्येति
महापद्यपिदेहेदियातवसादः दाहोसहसाप्रत्यमत्रेषुकार्येषु
व्यामोहेनप्रवृत्तिः अहेचापलायनमपराह्यमावीभवः दानेवित
स्यस्वत्वमागृह्यकपरस्वत्वापादने ईश्वरभावः प्रजापालनेप्रभु
शक्तिप्रकटीकरणे दत्रकर्मतत्रियजातिविहितेस्वभावजैकर्म ४३

ऊसमवेजयेतीटीका ९

तत्रियस्यकर्मोह शौर्यमिति शौर्यप्रवृत्तिर्भयप्रवेशसामर्थ्येते।
जः परैरष्टमत्वेतिः अतिसंकटेप्राप्तेपिदेहेदियातवसादः
यदा कर्मणारथोविज्ञोपनिपातेपितत्समायनसामर्थ्ये अहेचाप
पलायनम् अहेस्वमत्तुनिश्चयेनपुनः अपिशहात् एतेस्वम
णादपतिकष्टनिश्चये पलायनमवैस्वत्वेदानममेकौचेनस्व।
कीयवितस्यपरस्वत्वापादनेपर्यतस्मागः ईश्वरभावः प्रजापा
लनार्थंशासनाहेषु सितयेषुसुप्रभुत्वशक्तिप्रकाशः चश
हादमेपिशरणपत्वादयोज्ञेयाः पतत्तस्वभावजैस्वाभाविकेक्षात्रे
तत्रियस्यैकैकर्मभवति ४३ ॥

दाहं सर्वक्रिया
सामर्थ्य

+ तत्रियस्यगणस्वभावकृतानिकर्माणाह ॥

मधुसूदनीटीका ९

+ शौर्यविक्रमोवलवतरानपिप्रहर्तेप्रवृत्तिः तेजः प्रागल्भ्येय
रैरथर्षणीयत्वे एतिर्महत्तामपिविपदिदेहेदियसेचाते नव
सादः दाहोदत्तभावः सहसाप्रत्यमत्रेषुकार्येषुव्यामोहेनप्र

स्वा

धृतिः सुहेचाप्यपलापनमपराङ्मुखीभावः दानेऽसंकोचेन वि
 नेषु स्वस्वतपरित्यागेन परस्वत्वापादने ईश्वरभावः प्रजापालना
 र्थे ईशितयेषु प्रभुशक्तिप्रकटीकरणे च तत्र कर्मक्षेत्रे यजोते वि
 दिते कर्मस्वभावजं सत्तु पसर्जनं जोगुणस्वभावजं ४३ ॥

सदानंदी टीका ११

क्षेत्रियस्य स्वभावोऽप्यकर्मणा ह्यधुना हरीः शौर्यं पराक्रमस्तेजः
 प्रागल्भ्यं चाप्युदः सहे १ धृतिर्महयो विपदि देहाय न वसादने उ
 पस्थितेषु कार्येषु दाक्ष्यं सम्पन्नं धृतिः २ सुहेचाप्यपलापनीभावो
 दाने पात्रेषु शास्त्रतः असंकोचेन वितेषु स्वस्वतयागपूर्वकं ३ पर
 स्वत्वापादने स्यादैश्वर्योभाव ईशिते प्रजापक्षार्थं मैश्वर्यो दीशितये
 षु जेतु ४ उद्घाटने प्रभोः शक्तेः क्षत्रियस्य स्वभावजं विदितं
 क्षत्रियाख्याया जाते कर्मगुणानुरो ५ ४३ ॥

नीलकंठी टीका १२

शौर्यं पराक्रमः तेजः प्रागल्भ्यं धृतिर्यैर्यं दाक्ष्यं सुहेकोशलम्
 स्नाहो वा दानमौदार्यं ईश्वरभावः उन्मार्गवर्तिनो नियमनश
 क्तिः एतन्नात्रैकर्मस्वभावजं ४३ ॥

ग्रानंदी टीका १३

शौर्यं पराक्रमः तेजः पराभिभवासहनम् धृतिः स्वकर्मणि
 दाक्ष्यं दाक्ष्यं सयः कार्याकार्यविवेकः ईश्वरभावो निग्रहानु
 ग्रहशक्तिः ४३ ॥

रामकंठी टीका १४

अथात्र क्षत्रियाणां वर्णात्मकस्वभावजानि कर्मणा ह दात्रं क्ष
 त्रियमेवं स्वभावजं परमेश्वरनियमिततादृक् प्रकृतिसमूहं
 कर्मव्यापारः किंतु शौर्यं ईश्वरभावः पराक्रमः तेजः स्वभावतए
 व पराभिभवनसमर्थमोजः धृतिः स्वभावकर्मणि ह्येकावहेभः
 दाक्ष्यं दक्षताचातुर्यं तथा संग्रामे परामुखत्वाभावो निर्भयत्वमित्य
 र्थः दानमर्थिनो त्यागो प्रत्याख्यानहेतुरीश्वरभावः प्रभुत्वे पराधीन
 तासहिस्तेति ४३ ॥

+ क्षत्रियस्य स्वाभाविकं कर्म ह ॥

गी.
टी.
अ.

लासिकी ~~दश~~ टीका

+ शौर्यपराक्रमः तेजः प्रागल्भ्यं धृतिर्दाह्यं दानं कौशलं
युद्धे चाप्यपलायनमपराजम्भावता दानमोदार्यं ईश्वरभा
वेनियमनशक्तिः पतस्वभावजं कर्म क्षत्रियस्य ४३

पंचोत्तीटीका

शौर्यमिति शौर्यं तेजः धृतिः धैर्यं दाह्यं प्रसन्नमन्त्रेषु कार्येषु
अस्वामोहेन प्रतिपत्तिः दत्तस्य भावः दाह्यं वपुनः युद्धे अपला
यनं शत्रुभ्यः दानं मुक्तहस्ततारं ईश्वरभावश्च शिवायान्स्व
शेषोपतिप्रभुशक्तिप्रकटीकरणमोक्षभावः ४३

ररावीरसमिद्धोधिनी ॥

अथ क्षत्रियस्य स्वाभाविकं कर्म द शौर्यमिति शौर्यं ईश्वरभावः
पराक्रमश्च तेजः स्वभावतयवपराभिभवसमर्थमोजः धृतिः
स्वभावजकर्मणि दह्योवष्टंभः दाह्यं चातुर्यं तथा युद्धे चाप्यप
लायनमपराजम्भावनिर्भयत्वमित्यर्थः दानमोदार्यं ईश्वरभावः
परादीनवासद्विस्तृतेत्येतत्क्षत्रियवर्गस्य स्वभावजं कर्म ४३ ॥

मधुभाष्य

४३ ॥

भाषा अनुवाद ॥

अब क्षत्रिय के स्वभाव ज जो कर्म उनको कहते हैं कि शौर्य क
हे पराक्रम और तेज कहे जीवपनधृति कहे धैर्य और दान कहे
निष्ठाता और संग्राम ज्ञान यज्ञ से पीविदेन भागता तथा दान
कहे उदारता और ईश्वर भाव अर्थात् विषय सम्बन्धी नियम आदि
कर्मों की शक्ति ये सब क्षत्रिय के स्वभाव ही से उत्पन्न कर्म हैं ४३ ॥

दोहा

शौर्य तेजधृति वीरता प्रपलायन युद्धमादि दानदि ईश्वर
ता कर्म स्वभाव क क्षत्रियकादि ४३ ॥

कृषिगोरक्षवाणिज्यवैश्यकर्मस्वभावजे
परिचर्यात्मकेकर्मभूदस्यापिस्वभावजे ४४

शंकरभाष्यटीका १

कृषीति कृषिगोश्रुतवाणिज्ये कृषिश्च गोश्रुतश्च वाणिज्ये च कृ ।
 विगोश्रुतवाणिज्ये कृषिर्भूमेर्विलेखने गोश्रुततीति गोश्रुतस्तद्वाचो
 गोश्रुते पाशुपात्ये वाणिज्ये वाणिक्कर्म क्रयविक्रयारिलक्षणवैश्व
 कर्म वैश्वजातेः कर्म वैश्वकर्म स्वभावजे परिचर्यात्मके शु
 शुद्धास्वभावे कर्म शुद्धस्यापि स्वभावजे ४४ ॥

आनंदगिरि टीका २

वैश्वदेवोः कर्मविवरणवदति कृषीतिशयार्थः ४४ ॥

स्वामिभूत टीका ३

कृषीति कृषिः कृषिणां गारुक्षतीति गोरक्षस्तस्य भावो गोरक्षोपा
 शुपाल्पमित्यर्थः वार्णिज्ये कृषिविक्रियादिपतद्वैश्यस्य स्वभावजे
 कर्मत्रैवर्णीकपरिवर्णीतमके कर्ममृदस्यापि स्वभावजे

32 11

पिशाचभाष्य टीका ४

गवोरत्तारत्तणंगोरत्तवणिक्कयविक्रयी तस्यभावोवाणिज्यं
यत्तदेष्यस्वभावजम् ५५ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

कृषीति कृषिः सस्योत्पादने कर्षणं गौरक्ष्ये पशुपालनमित्यर्थः च
 गीज्येधनसंचयहेतुभूते कृष्यविक्रयान्नके कर्म एतद्वैश्यस्य स्वभा
 वज्जे कर्म पूर्ववर्णात्रयाणां परिचर्या रूपं मृदस्य स्वभावज्जे कर्म ते देव
 चतुर्णां वर्णानां वृत्तिभिः सह कर्तव्या नो शास्त्रविहितानो यज्ञादि
 कर्मणां प्रदर्शनार्थमुक्ते यज्ञादयः त्रयाणां वर्णानां साधारणाः श
 मदमादयोऽपि त्रयाणां वर्णानां समुत्तरेणां साधारणाः चाह्नासात्
 सत्त्वोद्देकस्य स्वाभाविकत्वेन शमदमादयः सुखोपादाना रतिरु।
 त्वात्तस्य शमदमादयः स्वभावज्जे कर्मसु कर्तव्या इति चैवमप्युक्तं

श्री-
गीरी
सु-

187

रजस्तमः प्रधानत्वेन शमदमोऽः सोपावने कर्मसु कृतत्रियवे
श्रयोस्तु रजस्तमः प्रधानत्वेन शमदमादयोऽः सोपावना
शतिकृत्वा न तत्कर्मसु ते ब्रह्मणस्पृष्टमिषीजनाथापनप्रतिगुरु
तत्रियस्य जनपदपरिपालने वैशाखकृष्णदयो यथोक्ताः श्रुदस्यत
कर्तव्यावृत्तिश्च पूर्ववर्णपरिचर्ये ॥ ४४ ॥

शुभिनवगुप्तकृतरीका ६
स्पष्टार्थे ४४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रणारीरीका ७
श्रुयैवैश्वर्यदयोराह कृषीति श्रुतिलीगुलादिभिर्भूमिकर्षिणोऽः
रत्नतीतिगोरक्षः तस्य भावो गोरक्षोपश्रुपालने वाणिज्ये कयविक्र
यादि पतद्वैश्वस्य तथा चिर्वर्गस्य परिचर्यात्मके सेवनात्मके श्रुदस्य
४४ ॥

वनमालीरीका ८
श्रुतोत्पत्त्यर्थे नोत्र कर्षिणो कृषिः गोरक्षोपश्रुपत्तौ वाणिज्ये कय
विक्रयादिके वाणिजः कर्मवैश्वजाने स्वभावजे कर्महिजानेऽः परिच
र्यात्मके कर्मश्रुदस्यापि स्वभावजम् ४४ ॥

कुसुमवैजयंतीरीका ९
वैश्वस्य कर्माह कृषीति कृषिः सस्यात्पतये हलादिना भूमिकर्षिणो
गोरक्षोपश्रुपालने वाणिज्ये यत्नादिवहिसंचयहेतुभूते कयविक्र
यजुसीरादिदृष्टे कर्मस्वभावजे स्वाभाविके वैश्वकर्मवैश्वस्यक
र्मभवति श्रुदस्य कर्माह परिचर्येति परिचर्यात्मके ब्रह्मणारी
नोत्रयाणां सेवारूपे श्रुदस्यापि स्वभावजे स्वाभाविके कर्मभवति
पतानिवर्गकर्मिणा श्रमकर्मणा सुपलक्षणातीतिवोये ४४ ॥

मधुसूदनीरीका १०
कृषिरत्रोत्पत्त्यर्थं भूमेर्विलेखने गोरक्षस्य भावो गोरक्षोपाश्रुपालने
वाणिज्ये वाणिजः कर्मक्रियविक्रयादिलक्षणां कसीरमप्यत्रोत्तरीम
नीये वैश्वकर्मवैश्वजानेऽः कर्मस्वभावजे तमउपसर्जनशोशण
स्वभावजे परिचर्यात्मके हिजानि श्रुदस्यात्मके कर्मश्रुदस्यापि स्व
भावजे रजउपसर्जनतमो गणस्वभावजे निदेशे यत्नां स्वभाव

सदनेदी टीका ११

भूमेर्विलेखने सप्तनिघासंयं कृषिः स्रता गोरक्षपाशुपाल्येषा
वाणिज्यक्रयविक्रयो १ वैश्वजानिरेकर्मणानिष्टस्वभावजे हि
जशश्रुषाणो कर्मश्रुदस्यापि स्वभावजे २ ४४ ॥

नीलकंठी टीका १२

वैश्वश्रुदयोः कर्मणाह कृषीति स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ४४ ॥

आनेदी टीका १३

गोशहः पशुसामान्यवाची गोरक्षपाशुपाल्यं वाणिज्यक्रयवि
क्रयवह्यादिना जीवनम् ४४ ॥

रामकंठी टीका १४

अथैवंविधं वैश्वश्रुदयोः कर्मणाह कृषिर्जीयादिवापः भूह
लादिविलेखने गोरक्षे गोरक्षानि गोरक्षस्तस्य भावो गोरक्षपा
शुपाल्यम् गोशहेन पशुनराणामपि परिग्रहात् द्व्येण इत्या
नरंजीणातिक्तीणश्च योजीवतिसवणिक तस्य भावो वाणिज्यं ।
एतदहमात्मकस्वभावजे वैश्वकर्म पर्युथानात्मके कर्मश्रुदस्या
पि स्वभावजम् पर्युथानं वर्णत्रयस्य श्रुद्वान्द्रूपे कर्मश्रुद्वक्त्
इत्यस्वभावसमुत्पत्तिकर्मेति चान्वरणस्य कर्मप्रविभागं प्रतिपा
दयस्व कर्मानुष्ठानस्य प्रकरणविवक्षितफलप्रतिपादनार्थमा
ह ४४ ॥

लासिकी टीका

वैश्वश्रुदयोः क
मीह कृषिः कर्षणं गोरक्षतीति गोरक्षस्तस्य भावो गोरक्षे पशुपा
ल्यमित्यर्थः वाणिज्यक्रयविक्रयादि एतद्वैश्वस्य स्वभावजे
कर्म त्रैवर्णिकपरिवर्त्यात्मके कर्मश्रुदस्यापि स्वभावजे ४४

पंचोली टीका

वैश्वश्रुदयोः कर्मदर्शयति कृषीति कृषिगोरक्षवाणिज्येषु

गी.
टी.
श्र

पालनवैशेषकर्मसुभावजे श्रुद्धान्तेरपि परिवर्ण्यत्तकंदिनश्रु
श्रुत्वाद्येकर्मसुभावजे ४४

शास्त्रीसमिद्धेतिनी॥

वैशेष्यकर्मद कृषीति कृषिर्वादिवापनदेतो हलादिविलेखनं
गोरक्ष्यपाशुपाल्यं वाणिज्यं क्रयविक्रयादियतद्वैशेष्यस्यकर्म
विहितं सुदस्यतदाह परिचर्येति वैशेष्यसेवाद्युपसुदस्यविदि
तंकर्म ४४

मधुभाष्य

४४॥

भाषा अनुवाद

अब वैश्यके स्वभावज कहे स्वभाव मिह कर्म कहते है कि कृषी कहे खेती औ गोभक्षा सो दो प्रकारकी है एक तो गडका रक्षा दूसरा अपने प्राणिको पालन करना औ वाणिज्य व्यापार खरीदना बेचना तथा ब्राह्मण देवतामे अर्घ्य राखना ये सब वैश्यवशाखा भाविक कर्म है अब शूद्र का कर्म खनो कि उन तीनो वर्णकी सेवा रूप व्यापार शूद्रका स्वभावज कर्म है शूद्रको सेवा छोड औरकर्म नही है ४४ ॥

टीका

कृषि गोरक्ष वाणिज्य ये वैश्य स्वभावकर्म सेवाकर्मदिष्ट इको स्वाभावक यदर्थम् ४४ ॥

189

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुन उवाच ॥
 द्रुपदमुनिर्वाक्यं ब्रूयात्तत्र तदा ॥
 कुरुक्षेत्रे समवेता युयुतसः ॥
 सांख्यिकश्चेकितान् अर्जुन उवाच ॥
 धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता ॥
 युयुतसो मया खड्गमाणाः ॥
 बाहू धीमान्सि द्रुपद उवाच ॥
 संजय ॥ १ ॥

56

॥ ३४ ॥

स्वस्वकर्मण्यभिरतःसंसिद्धिलभतेततः स्व
कर्मनिरतःसिद्धियथाविदिततच्छृणु ४५

शोकभाष्य टीका १

एतेषां जातिविहितानां कर्मणो सम्पन्नविहितानां स्वर्गशान्तिः
फलेस्वभावतः वर्णाश्रमादयश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेयः कर्मफल
मनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिजलधर्माः पुः कृतज्ञ
वित्तसखमेधसोज्ञा प्रतिपद्यन्ते इत्यादिसूक्तिभिः पुराणेषु वर्णा
नामाश्रमाणां च लोकफलभेदविशेषस्मरणान् कारणान्तरान्ति
दे वक्ष्यमाणे फले शृणु स्वस्वैरिति स्वस्वयथोक्तलक्षणभेदे कर्म
ण्यभिरतस्ततः संसिद्धिस्वकर्मनशानादुद्दिश्ये सति कार्ये
द्विधाणां ज्ञानाधिष्ठानयोग्यतालक्षणो संसिद्धिं लभते शान्तिनि
रोधिकृतः पुरुषः किं स्वकर्मनशानादेव साक्षात् संसिद्धिं न कथं
तर्हि स्वकर्मनिरतः सिद्धियथायेन प्रकारेण विदति तच्छृणु ४५ ॥

शान्दगीरिस्तटीका २

स्वभावस्तु पूर्ववच्छ्रमादिपरिचर्यान्तकर्मणो विभज्योक्तानामभ्युद
ये फलमादावुपपत्त्यति एतेषामिति स्वभावतो विदितत्वादेव मो
क्षापेक्षामन्तरेणानुष्ठानादित्यर्थः तत्र प्रमाणमाह वर्णाश्रमशेष
शब्देन भक्तकर्मणोतिरिक्ते कर्मनशयशचित्तमुच्यते प्रमेकदेशा
दिभिर्विशिष्टशब्दः सम्बध्यते आदिशब्देन तयथा अन्नफलार्थेति
स्मिन्ने व्यायोगन्यायन्ययने पदेधर्मे चर्यमाणमर्थो अन्त्ययनेन
धर्मज्ञानिर्भवतीति सूक्तिरित्यने इत्युक्तानां कर्मणां स्वर्गफलते
अक्तमित्याह पुराणे चेति उक्तेहि यस्तु सप्रक करोमेवे ग्रहस्थः
परमे विधित्तद्वारावत् सक्तोसौ लोकानामोमनुजमातिनि यस्तु
नोतिगतश्चर्यो वानप्रस्थश्चरेत् सनिः सहस्यतिवक्षोषान् जये
लोकंश्च आश्रयान् इति मोक्षाश्रयश्चरेत्येवोक्ते शब्दः स्वमेक
ल्लितमुद्दिश्यतः अनित्यनज्योतिरिव प्रशान्ते सर्वल्लोकात् शु
यते हि जातिरिति च सर्वयतेषां लोकाभवेतीति प्रतिप्रकारार्थः

श्री
गी. टी.
प्र.

१५०

यदि पुनर्मोक्षोपाययोक्तानि कर्माण्यन्यथैवेत्युक्तमोक्षफलत्वे
तेषां सेव्यतायाह कारणान्तरादिति तदेव कारणान्तरे यन्मोक्षोपाये
ह्यथा तेषामन्यथाने मोक्षोपायेषु सात्विकेषु ब्राह्मणधर्मेषु तत्रिया।
हीनामनधिकारात् ब्राह्मणानामेव मोक्षो न तत्रियादीनामिच्छाकाह
स्वैरेति यथा स्वै कर्माण्यभिरतः बुद्धिबुद्धिद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्य
ताप्रामाण्यमज्ञानस्य मोक्षोपायने ब्राह्मणानि रिकस्यापि ज्ञानवतोस्तु
किरिति मत्वा पूर्वार्हे व्याचष्टे स्वैरेत्यादिना संसिद्धिश्च स्य मोक्षार्थ
त्वे गृहीत्वा स्वधर्मनिष्ठत्वमात्रेण तत्तामे तादर्थ्येन सत्प्रामादिविधा।
नानर्थक्यमिति मत्वा नः शक्यते किमिति न तावन्मात्रेण सात्त्विकमोक्षो
ज्ञाननिष्ठायोग्यता चेति परिहरति तेति तर्हि कथं स्वधर्मनिष्ठस्य सं
सिद्धिरिति पृच्छति कथं तर्हीति उत्तरार्हेनोत्तरमाह स्वकर्मनिष्ठत्वेन
प्रकारमेकाग्रचेतोभूत्वा श्रद्धावधारय इत्यर्थः ४५ ॥

+ एवंभूतस्य ब्राह्मणादिकर्मणो ज्ञानहेतुत्वमाह ॥ **स्वामिहृतटीका ३**

+ स्वैरेति स्वैः स्वाधिकारविहितैः कर्माण्यभिरतः परिनिष्ठितैः सं
सिद्धिज्ञानयोग्यतां लभते

~~यथा तेषामन्यथाने मोक्षोपायेषु सात्विकेषु ब्राह्मणधर्मेषु तत्रिया।~~
~~हीनामनधिकारात् ब्राह्मणानामेव मोक्षो न तत्रियादीनामिच्छाकाह~~
~~स्वैरेति यथा स्वै कर्माण्यभिरतः बुद्धिबुद्धिद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्य~~
~~ताप्रामाण्यमज्ञानस्य मोक्षोपायने ब्राह्मणानि रिकस्यापि ज्ञानवतोस्तु~~
~~किरिति मत्वा पूर्वार्हे व्याचष्टे स्वैरेत्यादिना संसिद्धिश्च स्य मोक्षार्थ~~
~~त्वे गृहीत्वा स्वधर्मनिष्ठत्वमात्रेण तत्तामे तादर्थ्येन सत्प्रामादिविधा।~~
~~नानर्थक्यमिति मत्वा नः शक्यते किमिति न तावन्मात्रेण सात्त्विकमोक्षो~~
~~ज्ञाननिष्ठायोग्यता चेति परिहरति तेति तर्हि कथं स्वधर्मनिष्ठस्य सं~~
~~सिद्धिरिति पृच्छति कथं तर्हीति उत्तरार्हेनोत्तरमाह स्वकर्मनिष्ठत्वेन~~
~~प्रकारमेकाग्रचेतोभूत्वा श्रद्धावधारय इत्यर्थः ४५ ॥~~

पिशाचभाष्य टीका ४

स्वकीये कर्मणि अभिरतः सिद्धियथा विदति तच्छृणु ४५ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

स्वैरेति स्वैरे यथोदिते कर्मणि भित्तो नरः संसिद्धिं परमपदप्रामित्त
भते स्वकर्मणि रतो यथा सिद्धिं विदति परमपदप्रामोति तस्याप्युक्त ४५

अभिनवशुभकृतटीका ६

स्पष्टार्थ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटी टीका ७

अथ ब्राह्मणादिकर्मणो ज्ञानहेतुत्वमाह स्वैरे कर्मणीति सार्हेन स्वै
स्वै स्ववर्णाचित कर्मणि अभिरतः अद्वयाप्रवृत्तः सन्नरः संसिद्धिं ल
भते स्वकर्मनिरतः पुरुषो यथा येन प्रकारेण सिद्धिं प्राप्नोति तन्मायाव
द्यमाणां ४५ ॥

+ जागौणात्वायमीश्वरिहिताः अयेपिथर्मीः शास्त्रेयान्नाताः तडु
 केभविष्यत्पराणे धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टेयेश्वर्युत्पलताणे सत्
 पंचविधः योक्तो वेदमूलः सनातनः वर्णधर्मः सत्तत्त्वकः आश्र
 माणासतः परं वर्णाश्रमसूत्रं तीयसूत्रं गौणो नैमित्तिकसूत्रा वर्णा
 त्वमेकमाश्रमयोधर्मः संप्रवर्तते वर्णधर्मः सत्तत्त्वयथोपन
 यनेन पयस्ताश्रमे समाश्रमप्रधिकारः प्रवर्तते सखत्वाश्रम
 धर्मः स्याद्विज्ञादेउदिकोपया वर्णाश्रमाश्रमत्वेच योधिकस्यप्रव
 र्तते सवर्णाश्रमधर्मसूत्रमौज्यायामेवलायया योशो नप्रवर्ततगु
 णधर्मः सत्तत्त्वते यथासूत्रं भिषिक्तस्यप्रजानोपरिपालने निमित्त
 मेकमाश्रमयोधर्मः संप्रवर्तते नैमित्तिकः सविज्ञेयः शायसिन्निवि
 धिधिया अधिकारोयमश्चतुर्विधेयधर्ममाहहारीतः अशाश्रमाणा
 एवधर्मोविशेषधर्मः समानधर्मः कृत्तयमश्चतिष्ठयाश्रमा
 नुष्ठानात् एवधर्मोयथाचातुर्वर्णधर्मः साश्रमविशेषानुष्ठाना
 त्त्वविशेषधर्मोयथानैष्टिकयायावदानुज्ञापिकवातराश्रमसिद्धा
 नोसर्वधायः समानोयधर्मः ससमानधर्मो नैष्टिकः कृत्तयमश्चति
 ष्टिकोव्रतवारिविशेषः यायावरोरहस्यविशेषः अतुज्ञापिको
 वानप्रस्थविशेषः चतराश्रमसिद्धोयतिविशेषः सर्वधामिति
 णानामाश्रमाणाचनरायोयथामहाभारते आनृशेस्यमहिमाचा
 प्रमादः सेविभागीतायादकर्मतिथेयंचसममकोयपवचस्वेषु
 दारेषुसंतोषः योचेनितानसूयताश्रमज्ञानेतिनिज्ञाचधर्मः सा
 थारणोन्त्य सर्वाश्रमसाधारणसूत्राणुदाहृतः निष्ठासंसारसमा
 मिकृत्ययोजनो नैष्टिकः मोक्षहेतुतामज्ञानोयतिप्रतिबंधप्रसवा
 य परिहारायनिष्कामकर्मनष्टानेकृत्तयधर्मश्चतुर्थः आश्रमा
 अशास्त्रेचतारश्रमाताः यथाहगौतमः तस्याश्रमविकल्पमेके
 बुवतेव्रतचारीरहस्योभिन्नवैखानसूत्रे आपस्तंबः चतारश्र
 मागाहंस्यामाचार्यकुलमौनेवानप्रस्थमितिनेषुसर्वेषुयथोपदे
 शमद्योवर्तमानः दोमेगच्छतीतिवसिष्ठः चतारश्रमाश्रमाव्रत
 चारिरहस्यवानप्रस्थपरिव्रजकास्तैषावेदमधीत्यवेदोवेदान्तावि

नैष्टिकः
 चतारः

३

श्री-
गीरी-
श-

191

श्रीगोब्रह्मचर्ययमिच्छेत्तमावसेदिति पवेनेवाएश्यायमायशास्त्रा
 तः तथाफलमप्यज्ञानामास्त्राने यथाहमनःकृतिसरत्तरितेय
 ममननिष्ठचरिमानवः ३३ कीर्तिमकामो निप्रेमचानुतमेसवे
 अनुतमेसवेमिति यथाप्रमत्ततत्फलशेषेणाजानिरेवार्णवले
 हतेमेयोप्रज्ञोदयाणि यमीनशानमिति प्रतिपद्येते गौतमः व
 र्णाश्राश्रमाश्रमकर्मनिष्ठाः प्रेमकर्मफलमनुभूयततः शेषेणा।
 विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुः कृतवृत्तवित्तसत्त्वमेधसोजन्मप्र
 तिपद्येते विष्वेचो विपरीतानशेषेति अत्रशेषशब्देन भुक्त्योनि।
 होमादिकर्मातिरिक्ते चित्रादिकर्मानुप्रायशचित्तमद्यतेन तदर्थ
 कर्माणापकदेश इति स्थिते कृतामयेन शयवान्दृष्टुस्त्विति भाष्य।
 येवमनेवैवेत्यत्र भद्रेः श्रुते गौतमीये पितृव्येष्टस्त्वस्माच्चित्राय पे
 तयेति विष्वेचः सर्वतो गामिनो यथेष्टेष्टेष्टः विपरीतानरकोदौ ज
 न्मप्रतिपद्यति नश्यति कर्मिकीटादिभावेन सर्वप्ररुषार्थेभ्यो भूषण
 तश्चार्थः हारीतः काम्यैः केचिदुत्तदानैस्तपोभिर्निष्कालोका नृनरा
 योतिजन्म कामैर्मक्ताः समयज्ञाः सदानास्तपोनिष्ठाश्च तपान्नयाति
 लोकात् अत्रकामनासदसद्भावनिवन्धनः फलभेदो दर्शितः भवि
 ष्यत्पराणो फले विनाप्यनृशने निमाना मिष्यते स्फुटं कामानोत्प
 लार्थेन दोषचानार्थमेव नैमित्तिकानोकारणविविधकर्मणा फले ह
 येके विदुषा तस्य दुर्गतिरस्य प्रवृत्तते अनुसन्तितया चामे प्रसवाय सम
 मते निष्ठा क्रिया तथा चामे अनुषंगफलोचिदुः शुभे आपस्नेवा
 दयः तद्यथा स्नेफलार्थे निर्मित इत्यादिवचनेनानुषंगिकफलतो
 निरकर्मणो विदुः कृतिसत्रयोथर्मलेया यज्ञोध्ययनं दानमिति
 प्रथमस्तप एव हि तीयो ब्रह्मचर्यो चर्यकुलवासी तृतीयोऽन्ये तमा
 त्मानमाचार्यकुले वसादयस्त्रिभिर्ग्रहणवान् प्रथमब्रह्मचारिण उक्ता
 सर्वपतेषु एष लोका भवेतीति तेषां मतः करणशुभभावे मोक्षभा
 वमक्तासुहातः करणनामेषां मेव परिब्रजकभावेन ज्ञाननिष्ठया।
 मोक्षमाह ब्रह्मसंस्थो मृततममीति तदेव स्थित ब्रह्मचारी ग्रहस्थो
 वानप्रस्थो वामुसत्तः फलाभिर्सेपिमागेन भगवदर्पणानुष्ठा ४४

वतमाली टीका द

फलं कृत्वा मृतमया नृशितेन ब्राह्मणादिकर्मणा भगवदपरोक्षद्वारा
मोक्षावाप्तिर्भवतीत्याहुस्वइतिस्वेत्वेतन्नद्वर्णाश्रमविहितेन नृस्वे
च्छामात्रकृते कर्मणि शुभानुदितेभिरक्तः सम्पन्नश्चानपरः संसि
द्धिं चित्ताशुद्धितयेण सम्पन्नो ज्ञानोत्पत्तिर्योग्यतोलभते नरः मनुष्या
धिकारकत्वात्कृत्वा सर्वान्प्रमानपेक्षद्वयासनादौ देवानामप्य।
धिकारोस्तीति साधिते देवताधिकरणे ननु वेधहेतुत्वं कर्मणां क
थं मोक्षहेतुत्वं उपायविशेषादित्याहुस्वकर्मनिरक्तः सिद्धिं स्वर्गं
प्रापयेन्न प्रकारेण विदन्ति न च्छुता ४५ ॥

ऊरुमवैजयंती टीका २

यद्येवं भूतं स्ववर्णोचितं कर्म कुर्यात् हि ज्ञाने प्राप्तिर्यादित्याह स्वस्व
कर्मणीति स्वस्वयणोदिते स्वस्ववर्णोचितं कर्मणीयं यत्तु
हादावभिरतः परिनिष्ठितस्तद्व्यथानकर्तानयेमनुष्यः संसि
द्धिं परमपदप्राप्तिकरो विभक्तं नृवक्तुर्मातरगतो ज्ञाननिष्ठा
भूते प्राप्नोति तत्र कर्मणो वेधकत्वात् तत्कथं मोक्षक इति ज्ञाननिष्ठा
प्राप्तिर्यादयेदिति चेत् तत्राह स्वकर्मणि स्वकर्मनिरतः स्ववर्णोचितं
कर्मणिष्ठः संसिद्धिं ज्ञाननिष्ठां यथायेन प्रकारेण विदेति लभते त
था तत्प्रकारेण मत्तः सकाशात् तत्र वर्णोक्तुं बुद्धिर्विशेषादेव त
त्कर्मवता मत्तादयेतीत्याशयः ४५ ॥

मधुसूदनी टीका १-

५ स्वस्वतत्तद्वर्णाश्रमविहितेन तु स्वैक्यामात्रकृते कर्मणि श्रुतिस्मृतिदिने शुभिरतः सम्यगनुष्ठानपरः संसिद्धिर्देहेन्द्रियसंचानस्याश्रुद्विज्ञेन सम्यग्ज्ञानोपनियोग्यतो लभते नरो वर्णाश्रमाभिनी।
मनुष्यः मनुष्यत्वाधिकारत्वात् कर्मकोटस्य देवादीनां वर्णाश्रमाभिमानित्वाभावात् श्रुतपवतर्हमेष नधिकारः वर्णाश्रमाभिमानोपेक्षितत्वात् सनादावधिकारस्तेषामप्यस्तीति साधितं देवताधिकरणेन ननु वंधहेतूनां कर्मणां कथं मोक्षहेतुत्वं उपायविशेषादिनाह स्वकर्मनिरतः सिद्धिमुक्तलक्षणो यथायेन प्रकारेण विंदति तच्छ्रु

श्री-
गीटी-
शु-

लश्रुत्वातेप्रकारमवधारयेमर्थः ४५ ॥

सदानेदी टीका ११

नदेवेस्वस्वर्गायोविहितेकर्मशास्त्रतः सुवतिष्ठतितस्यास्तिस
मकसिद्धिर्महात्मनः १ सुवोत्तरफलंवेवस्वस्वकर्मनृतिष्ठतो
स्वर्गारिभवतीमेवेष्टराणोवेस्ववेस्वते २ प्राजापमेव्राह्मणानोस्व
नेष्टानेक्रियावतो म्यानेमैदंत्तवियाणोसंग्रामेस्ववर्तिनो ३ वै
प्रणानामारुतेष्टानेस्वधर्ममनुवर्तिनो गोधर्वमृदजातीनोपरिच
र्यानुवर्तिनो ४ प्लेयीशुद्धभावेनक्तलेयमीनसारिणोफलाभि
मेधिमैमागादीशार्पणधियाकृते ५ चित्तशुद्ध्यात्मवोधेनमोक्षहे
तुःस्वकर्मनरु अतस्तत्ताफलासक्तिमीश्वरार्पणाचेतसो ६ क
र्मकर्तव्यमित्याहसयेष्टीपरमेश्वरः यथोक्तलक्षणोस्वसेननद्वर्ण
तथाश्रमे ७ विहितेवैदिकेस्मार्तेकर्मण्यभिरतःसमान् यथा
शास्त्रमनुष्ठानपरोहेकारवर्जितः ८ कर्मनष्टानतःसिद्धि
चित्तशुद्धिपरित्यात् विज्ञानोत्पत्तियोगत्वेनलभतेधिकृतो
नरः ९ वर्णाश्रमाभिमानित्वात्मनष्टोत्राधिकारवान् नदे
वादिपतस्तेषांदेवादीनो नचास्त्यसौ १० वर्णाश्रमाभिमानोतो
नास्तिकर्माधिकारतः वर्णाश्रमाभिमानानयेत्तेव्राह्मणवोधने ११
नेषामण्यधिकारोस्तीक्ष्णकेशरीरकेसुते ननेषावेधहेतूनामोहे
कारणानाकथं १२ कर्मणामितिचेदित्यसपायातरतः शृणु
यथोक्तलक्षणोसिद्धियेनोपायेनविदति १३ तच्छृणुतेनमाक
र्णप्रकारमवधारय १४ ॥ ४५ ॥

नीलकंठी टीका १२

कर्मप्रविभागफलमाह स्वस्वैरिति स्वस्वमन्वादिभिरुक्तेऽथा
पनादौश्रमाधारोशमदमादौसाधारणोचकर्मणिश्रमभिरतो
निष्ठावानसेसिद्धिज्ञानयोगत्वेनलभतेनरः एतदेवविवरीते
प्रतिजानीते स्वेति सिद्धिवत्समाणोमृष्यसेयासलक्षणैक
मसिद्धिपथायेनप्रकारेण ४५ ॥

श्रान्दीटीका १३

त्रयार्णमेववर्णानां परिचर्या स्वकर्मनुष्ठानस्य फलमाह
स्वेस्वकर्मणि शास्त्रोदिते भिरतो नरो यः कश्चिद्वा
तुर्वर्णिकश्चातुराश्रमिकः संसिद्धिं प्रोक्तप्रकारेण मुक्तिं लभते
नतत्रास्त्रणपवयति मात्रपवेत्यर्थः

यद्यपि तत्र तत्र विविधेन प्रकारेण विवेच्यते ४५

रामकंटीटीका १४

यथा प्रतिपादितविभागेन स्वेस्वे निजे निजे शास्त्रोदिते कर्मण
भिरतश्च भिमुत्वेन स्वभावकर्मनुष्ठानमात्रेण शक्नो नरः पुरुषः
चातुर्वर्णिकः परमात्मसमापन्निलक्षणं सिद्धिं सम्यक्फलनिष्पत्तिं
लभते धिगच्छति न केवलं स्वभावकर्मनुष्ठानमात्रेणैव सिद्धिं
धिगच्छति किंतु यथा येन प्रकारेण विशिष्टेन स्वकर्मनिरतः संसि
द्धिमेतं लभते तदभिधेयमानं वस्तु वधारय ४५ ॥

+ यदर्थमेव कर्मविभागः प्रल्लासिकी ~~रामकंटीटीका~~

वि + स्वस्वाधिकारहिते कर्मणि अभिरतः सक्तश्चातुर्वर्णिकः पुरु
षः संसिद्धिं ज्ञानाधिगमपूर्वत इत्कर्म लभते तस्याभिप्रकारमाह
सार्थेन स्वकर्मनिरत इति स्वकर्मपरिनिष्ठितो येन प्रकारेण सि
द्धितत्त्वज्ञाने लभते तदभिधीयमानं शृणु ४५

पंचोलीटीका

ब्राह्मणादिकर्मणो ज्ञानहेतुमाह स्वेस्वेति नरः अधिकारी।
पुरुषः स्वेस्वेयशक्तैककर्मणि तस्यः सत्येन प्रकारेण सिद्धिं विद
नितं कृणुमिद्धिं स्वकर्मनुष्ठानादेहेन्द्रियाणोऽशुद्धितये सति
ज्ञाननिष्ठा योग्यता लक्षणं लभते प्राप्नोति ४५

राणवीरसमिद्धेयिनी

एवं वर्णविभागेन कर्मणि विभज्य स्वकर्मनुष्ठानस्येष्टफलसाध
नत्वं प्रतिपादयति स्वेस्वेति स्पष्टार्थं श्लाकार्थं ननु कथं स्वस्वभा

143

मयभाष्य

8411

भाषा अनुवाद

ब्राह्मण आदि वर्णों के इन सब कर्मों को ज्ञान का हेतुत्व कहते हैं कि अपने अपने अधिकार के अनुसार विहित कर्म में निरत रहे निष्ठासे ऊँचे मनुष्य से सिद्ध कहे ज्ञानकी योग्यता लाभ करने है और कर्मों के द्वारा ज्ञान प्राप्ति की प्रकार इस श्लोक के आयेसे ले उक्त श्लोकसे कहते हैं कि अपने कर्म में सब तरह निष्ठापूत पुरुष जिस प्रकार से तब ज्ञान लाभ करते हैं सो प्रकार तम अवस्था करो ४५ ॥

दोहा

निज निज कर्महि निरत नर सिद्धि प्राप्त होय स्वकर्म निरत
सिद्धि ज्यों लदे मोमें सुख दुःख सोय ४५ ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानो येन सर्वमिदं तत् स्वकर्म
 णात्तमभ्यर्चयितुं विदन्ति मानवः ४६ ॥

गोकारभाष्यटीका १

यत इति यतो यस्मात् प्रवृत्तिरुत्पत्तिश्चेष्टा वा यस्मादन्तर्यामिणश्चरात्
 भूतानो प्राणिनोऽस्यान्ते येन चरेण सर्वमिदं तत् जगद्यामे स्वकर्मणा
 पूर्वोक्तेन प्रतिवर्तमानमीश्वरमभ्यर्चयित्वा राध्यकेवले ज्ञाननिष्ठा
 योग्यता लक्षणोऽसिद्धिं विदन्ति मानवो मनुष्यः ४६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका २

तमेव प्रकारे स्मरयति यत इति यतः शब्दार्थे यस्मादित्युक्ते वाक्कीक
 रोति यस्मादिति प्राणिनामन्यनिर्घस्यादीश्वरान्तेषां चेष्टा च यस्मादन्
 र्यामिणे येन च सर्वे व्याप्ते स्मदेव चेष्टादिकार्यस्य कारणातिरिक्तस्वरू
 पाभावात् स्वकर्मणाभ्यर्च्य मानवः संसिद्धिं विदतीति समर्थः न
 हि ब्राह्मणादीनां यथोक्तधर्मनिष्ठया साक्षात्कोक्षउपलभ्यते न स
 ज्ञानैकलभत्वात् किंतु तन्निष्ठानां सुहृद्वृद्दीनां कर्मसु फलमपश्य
 तामीश्वरप्रसादादादित विवेकवैराग्यवता सन्त्यासिनो ज्ञाननिष्ठायो
 ग्यतावतो ज्ञानप्राप्त्या मुक्तिरित्यभिप्रेत्याह केवलमिति ४६ ॥

+ कर्मणा ज्ञानप्रकारमाह सार्थेन स्वामिकृतटीका ३ ॥ स्वकर्म इति स्वकर्मपरिनिष्ठितो यथा येन प्रकारेण
 + यतोऽन्तर्यामिणः श्री परमेश्वराद्भूतानो प्राणिनोऽप्रवृत्तिश्चेष्टा भवति ये तत्त्वज्ञानलभते तं प्रकारेण
 नकारणात्मना सर्वमिदं विद्येत्तन्त्याप्ते तमीश्वरस्वकर्मणाभ्यर्चयित्वा
 यित्वा सिद्धिलभते मनुष्यः तमेवाह यत इति ॥

४६ ॥

विष्णुचभाष्यटीका ४

यतो यस्मात्प्रवृत्तिरुत्पत्तिः भूतानोऽप्यिष्टादिनां येन सर्वमिदं तत्तया
 ममात्मीयेन कर्मणा तमीश्वरमभ्यर्चयित्वा राध्यसिद्धिं मोक्षं विदते लभ
 ते मानवः मनुष्यः ४६ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

यत इति यतो भूतानोऽप्युत्पादिका प्रवृत्तिः येन च सर्वमिदं तत् स्वकर्म
 णात्तमिदं यत्तत्तया वा स्थितमभ्यर्चयित्वा तत्प्रसादात्तन्मिदं पोसिद्धिं।
 विदन्ति मानवः मनुष्यः सर्वसुखयते मया च सर्वमिदं तत्तमिति पूर्वमे
 वोक्ते अहं सर्वं परमात्मनः प्रभवः प्रलयस्तथा मत्तः परतरेता मुक्तिः।

195

स्पर्शार्थम् ४६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एतदेवाह यतश्चि यनोयस्मादेतयाभिरूपभूतानां देहानां चैष्टाभव
 नि येनकारणात्मनाश्चेदृष्यमाना सर्वततेविस्तारिततमीष्टरेखक
 मीणावर्णादप्रमोचितेन कर्मप्रभुर्वाच्यमानवः सिद्धिर्विद
 तिलभते प्रसिन्नार्थे सर्वव्याः प्युतपोऽप्यस्माः संति ४६ ॥

यतः सदेतत्प्रणालयात्सर्वज्ञादेतर्पिणिभूतानोऽपि रसंगमानो
प्रहृन्निरुत्यनिश्चेषाचभवति येन सर्वनियामकेनैदं सर्वजगतंतं व्या-
मे स्वकर्मणा वर्णाश्रमोदितेन तिः कामेन भगवत्पूजितेन तमध्य-
चीसेनोष्णसिद्धिभगवदपरोक्षज्ञानरूपो मक्तिरुपाचमानवो विद-
निलभते ४६ ॥

तं प्रकारमाह यत्तदतिशयतः परमप्ररुषात् भूतानोचिज्जगत्सकानो
ब्रह्मादिस्थावरान्तानो प्रवृत्तिर्जन्मादि रूपा भवन्ति येन चेदं सर्वं जगत्
तेनानेते परमेश्वरमिदं यत्तदात्मरूपेणावस्थितं स्वकर्मणा स्ववर्णा
श्रमोचितेन कर्मणा भर्त्स्यंसेह ज्ञमपात्तं कारितमिदं कर्म कृतमि
त्येतेन परमप्ररुषस्तस्य सत्त्वोभवेमेवेभगवन्ति न त्वं सर्वं कर्म समर्प्य।
मर्थः मानवो मनुष्यस्तनस्य सादात्सिद्धिं ज्ञाननिष्ठां विदंति प्रामोति
न न यदि ब्राह्मणादयो वर्णाश्रमवन्तोऽतिष्ठरूपे स्वयंर्ममयमानास्तेनो
ऽतिसावरूपे परार्थमश्रयेषु स हि को वा दोष इति शंकायां परार्थमा।
श्रये दोषमाह ४६ ॥

यतो मायोपाधिकश्चैतन्मानेदचनान् सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरीश्वराडपा।
 दानात्रिमिताश्चसर्वा तर्कामिणः प्रवृत्तिरुत्पत्तिर्मया मयीस्वाभया
 दीनामिव भूतानां भवनधर्मणामाकाशादीनां येन चैकेन रूपेण सू-
 रारूपेण च सर्वमिदं दृशजाने त्रिष्वपि कालेषु तेनैवा तमात्मयेवा त

भोविते कल्पितस्यापि श्रानानिरेकात् तथाचक्रतिः यतो वा ३
 मानिभूतानि जायेते येन जातानि जीवेति यत्र येन भिसे विशतित
 द्विजिज्ञाससतद्वेति यत्र यत् ३ ति प्रकृतौ पंचमीयते भेनेति
 चैकत्वं विवक्षितं श्रानं दोषमेति यजानादा नंदो देवत्वलिमानि
 भूतानि जायेते ३ ति च तस्य निर्णयवाक्यमापोत प्रकृतिर्विंश।
 न्मायिनेन तमहे सूरमिमादिश्रुतेतराश्च मायोपाधिलाभः यः सर्व
 तः सर्वविदितादिश्रुतेतरास्सर्वज्ञत्वादिलाभः एवं च श्रौतयवा
 यमर्थो भगवता प्रकाशितः यत् प्रवृत्तिर्भूतानो येन सर्वमिदं त
 ते तमेतर्था मिमांसा भगवते स्वकर्मणा प्रतिवर्णा श्रमविहितेनाभ्य
 र्च्यो नो षयिवा तस्य सादोदैकात्म्यज्ञाननिष्ठा योग्यता लक्षणं सि।
 हि मेतत् करणमुद्विदिद निमानवः देवादिस्तृणासनामात्रेण।
 निभावः

सदानेदी टीका ११

मायोपाधिकचैतनानेदैकचतुष्टयतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तैः श्रीपरमे
 श्वरतो यतः १ उपादाना निमित्ताच्च सर्वोत्तरीमिमांसा सतः मायामा
 यी समुत्पत्तिर्भूतानो जनिधर्मिणो २ एवादीनो भौतिकानो च क
 ल्पिताना मृषात्मनो सतास्सुराणां शोणायै न चैकेन सर्वथा ३ दृश्य
 जातमिदं सर्वं सदा व्याप्तमसंगिता तानिरेकोऽप्यपि श्रानात्कल्पित
 समानागपि ४ यतो चेन्मादिवाक्योक्तो दर्शितो र्थः ३ हस्तुते तमेत
 र्थमिमांसा विसेसवर्णा श्रमकर्मणा ५ तो षयिवा तस्य विज्ञानो मज्जि।
 योग्यत्वलक्षणं तस्य सादोद्विद्यः सुद्विदिदो लभते नरः ६ वर्णा
 श्रमे समधिकृत्य यो विमुद्यै र्थमः प्रकृतौ विहित ईशा समधेना
 एवः तेनेश्वरे यमधिकारिजनः समर्चयामोति सिद्धिं निशान्तम
 हे प्रपद्ये ७ ॥ ४६ ॥

नीलकेदी टीका १२

तमेव प्रकारमाह यत इति प्रवृत्तिः कायवाङ्मनोनिर्वर्त्य चेषा
 यतो हेतोरेतर्था मिमांसा येन वागभ्युपतत्यादिश्रुतेः येन उदे सर्वं दृ
 ष्यते तस्याम उपादानत्वात् स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सेतर्था सिद्धिं मोक्षं
 विदति लभते मानवः मनुष्याधिकारिकत्वात्कास्य परमेश्वरे
 नित्यकर्मणा मर्षणमेव मोक्षद्वारमित्यर्थः ४६ ॥

+ नालकेवलस्यास्य कर्मलोभकिसाधनत्वं किं तज्ज्ञानसमुच्चित्तस्येति दर्शयति ॥

श्री.
गी.टी.
श्री.

आनेदी टीका १३

+ स्वकर्मणास्तेन प्रतिवर्णनियतेन कर्मणा तं परमेश्वरमेवाच्यं
आसमन्ताद्भक्त्या प्रणम्यैवैकैकं न ज्ञानं सर्वमर्चयित्वा सिद्धिं
मुक्तिं विन्दति लभते मानवः ४६ ॥

रामकंदी टीका १४

यतो यस्मात्प्रतिपादिताहुतस्वभावो देवकस्मात्परमकारणा
ज्ञानां चराचराणां प्रवृत्तिर्यथास्वप्रविभक्त्या पारोयेन च
तथा प्रविभक्त्या पारंविश्वसमस्तजगदिदं तं विस्तारितमिच्छा
मात्रेणोत्थमवभासितं तमेव परमेश्वरं परमात्मानं तदिच्छा
नियमितेनैव स्तेन प्रतिवर्णनियतेन कर्मणा ज्ञासमन्तादर्च
यित्वा परितोषमानवः कर्मभिर्जन्मक्रियास्वधिकृतश्चातु
र्वर्णिको मनुष्यः सिद्धिसाध्यलक्षणं फलनिष्पन्नं लभते
किमुक्तं भवति यथोक्तपरमात्मस्वरूपाः नुस्मरणनिवृत्तिवि
सृवावहितबुद्धितया चतुर्णामपि वर्णानाममानित्वाभयत्वादि
गुणाभिव्यंजिनी देवमर्गजन्मनामसंकरेण संस्कर्मनुति
ष्टंतापरसिद्धिप्राप्तिरित्यत्रोपपत्तिं पूर्वोक्तां स्मारयितुमाह ४६

लासिकी ~~पञ्चोली टीका~~

तमीश्वरस्वकर्मणा प्रतिवर्णनश्रुमं विहितेनाभ्यर्च्य परितोष
मानवः सिद्धितत्त्वज्ञानं लभते तं कर्मनितमीश्वरसामान्य
तो दृष्टेनानुमापयति यतः प्रवृत्तिरिति यतः श्रीपरमेश्वरात्
भूतानां प्राणिनां प्रवृत्तिः प्रसूरो भवति येन चेष्टरेणोदमिद
न्नावधार्य सर्वे जडदृष्टपंजगततत्त्वज्ञानं यतः स्वधर्मपवमनुष्ठा
णामीश्वरप्रसादहेतुरतः ४६

पंचोली टी

पूर्वलोकोत्पत्ति

कर्मणा ज्ञानप्राप्तिप्रकारमाह चतुरति यतः यस्माद्भूतानां प्रवृत्तिः उत्पत्तिः
अथवा चेष्टा यस्मादनुष्ठाप्यते इति स्वकर्मणा प्रतिवर्णनश्रुतेन रामशे
र्षदिना अभ्यर्च्य प्रणम्यित्वा मानवः अधिकारी केवलनिष्ठा योग्यता लक्षण
सिद्धिं विन्दति प्राप्नोति ४६

रावीरसमिद्धोधिनी

तमेवप्रकारमाह यतइति यतोयस्मादीश्वरादंतर्यामिराःसका
 षाद्रूतानांचराचराणंप्रहृतिर्यथास्वंप्रविभक्तोव्यापारोभवति
 येनवेष्टरेणप्रविभक्तव्यापारमिदंसर्वेविशंततंविस्तारितं तमे
 वसर्वेष्टरेस्वकर्मणातदनुशिष्टेनस्वस्ववर्णेचितेनकर्मणाय
 ज्ञादिनाभ्यर्च्यमानवः कर्माधिकारीसिद्धिंलभते यथाराजाज्ञा
 यांपालितायांसंतुष्टाद्राज्ञोभीष्टसिद्धिरेवंपरमेष्टरेचोदितेकर्मणि
 सम्यगनुष्ठितेवपंतत्पसादेनमदत्पदावाप्तिरितिभावः ४६॥

मपुभाष

४६॥

196
12

Handwritten text in Devanagari script, appearing as a list or series of entries. The text is faint and mostly illegible due to fading and bleed-through from the reverse side of the page.

Handwritten text in Devanagari script, likely a section header or a specific entry, also appearing faint and illegible.

Handwritten text in Devanagari script, possibly a date or a reference number, appearing faint and illegible.

भाषा अनुवाद ॥

अब कर्म से ज्ञान प्राप्ति का प्रकार कहते हैं कि अन्तर्धीमी रूप
जो परमेश्वर जिससे प्राणीमात्र चेष्टा करते हैं और कारण स्वरूप
जो ईश्वर जिस ईश्वर से यह समस्त जगत् व्याप्त है उस ईश्वर को स
मस्त कर्म के द्वारा अभ्यर्च्य कहे सज्जन करके मनुष्य सम्पूर्ण ज्ञान
की योग्यता स्वरूप सिद्धि को प्राप्त होते हैं ४६ ॥

दोहा

यासें प्रवृत्ति जीवकी जिन रचयो सभकोय ताकों पूज्य स्वक
र्मसें सिद्धिलहें नर सोय ४६ ॥

97

॥ गणेशाय नमः ॥

सर्व विघ्नोक्तान् श्री गणेशाय नमः ॥ सर्व विघ्नोक्तान् श्री गणेशाय नमः ॥
॥ १८ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ १९ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ २० ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ २३ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रेयास्त्वथर्मीविगणः परथर्मीस्त्वनष्टिता
न स्वभावनियते कर्म कुर्वन्नामोति किलिषे ४३

शोकभाषाटीका १

यत्तत्त्वमतः श्रेयानिति श्रेयान् प्रशस्यतः स्वथर्मः विगणो
पीमादिशब्दोदयः परथर्मीन् स्वनष्टितान् स्वभावनियते स्व
भावेन नियते यदुक्ते स्वभावजमिति तदेवोक्ते स्वभावनियते।
मिति यथा विषजानस्यैव कृमेः विषे न दोषको तथा स्वा
वनियते कर्म कुर्वन्नामोति किलिषे पापे स्वभावनियते कर्म
कुर्वन्नामोति विषजानस्यैव कृमिः किलिषे नामोतीत्युक्तं ४३ ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

स्वथर्मीनष्टानस्य बुद्धिमुच्चादिद्वारा मोक्षवसायितान्दनुष्टा
नमावश्यकमिमाह यतश्चि ननु उच्चादितुल्यतां यथैव कुर्वन्
पि हिंसाधीने पापेनामोति तत् कथं स्वथर्मः श्रेयानिति तत्राह
स्वभावेति स्वकीये वर्णाश्रमे निमित्तीकृत्य विहिते स्वभावजमि
त्यथस्तादृकमिमाह यदुक्तमिति निगृह्यत्तकमपि विहिते क
र्म कुर्वन् पापे नामोतीत्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति इतश्च विहिते
कर्मदोषवदपि कर्तव्यप्रकारोत्तरासम्भवादित्यक्तानुवादसर्वक
कथयति स्वभावेत्यादिना नहि कृमिर्विषजो विषनिमित्ते मर
णाप्रतिपद्यते तथा पापार्थिकतः पुरुषो दोषवदपि विहि
ते कर्म कुर्वन् पापे नामोतीत्युक्तमित्यर्थः ४३ ॥

+ स्वकर्मणेति विशेषणस्य स्वामिहृतटीका ३ लमाह श्रेयानिति ॥

+ विगणोपि स्वथर्मः सम्पन्नश्चिन्तादपि परथर्मीहेतुः न च
वेद्यव्यादिशुक्लाशुद्धादेः स्वथर्माद्विज्ञातनादिपरथर्मः श्रेष्ठ
इति मेतद्येयतः स्वस्वभावेन पूर्वोक्तेन नियतेनियतेनोक्ते कर्म
कुर्वन् किलिषे नामोति

श्री
गी. टी.
प्र.

१९४

पिश्याचभाष्य टीका ४

श्रेयान्नशस्यतरोविगताः गणरहितः शोभने समर्पणं नृष्टितो य
स्तस्मात्परधर्मात्स्यधर्मो विगणोपि श्रेयान्नस्वभावनियतं कर्म
ऊर्ध्वनामोति किलिषेणाय ४७ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

श्रेयानिति एवेतत्कर्मत्वादिर्गोम दाराय न स रूपः स्वधर्मः
स्वेतोपादातेषोमो धर्मः प्रकृतिसेष्टेन हि प्ररुषोति दियवापार
रूपः कर्मयोगात्मको धर्मो सकरो भवति अतः कर्मयोगात्स्यः स्व
धर्मो विगणोपि परधर्मादि दियनियमननिपुनपुरुषधर्मात्।
ज्ञानयोगात्सकले दियनियमनरूपतया सप्रमादाचित्स्व नृष्टि
ताल्लेपान्तदेवोपपादयति स्वभावमिति प्रकृतिसेष्टस्य पुरु
षस्य दियवापाररूपतया स्वभावत एव नियतत्वात् कर्मणा क
र्म ऊर्ध्वन किलिषे सारेशोति अत्र मादत्वा कर्मणः ज्ञानयोग
स्य सकले दियनियमनसाध्यतया सप्रसादत्वात् तत्रिष्टस्तत्र
मादात् किलिषे प्रतिपद्यते अतः कर्मनिष्ठेव जायसीति न
तीयोक्तसारयति ४७ ॥

नियत

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्यार्थ ४७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रकाश टीका ७

अथ स्वधर्मविवक्षया श्रेयानिति सम्प्रग नृष्टितात्तुपि पंथ
मात्सकाशादिगुणो लौकिका स्यात् गणरहितोपि स्वधर्मः श्रेय
न श्रेयस्करः यथा हि सा प्रधानत्वेन विगणोपि तात्र धर्मः परधर्मा
न ब्राह्मणधर्मात् उक्त्यादपि श्रेयान् यतः स्वभावेन पूर्वोक्ते
न स्वधर्मेण नियते नियमेनोक्ते कर्म ऊर्ध्वन किलिषे पानकेन शो
नि ४७ ॥

वनमाली टीका ८

परधर्मात्सम्प्रग नृष्टितादपि श्रेयान्प्रशस्यतः स्वधर्मा विगणो।
सम्प्रग नृष्टितोपि अतस्त्वया स्वधर्मो यदादिरेवानुष्ठेयो न परध
र्मो भिदादिरिति भावः न नवध्वय रूपः स्वधर्मो यदादिकथे।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

श्रुत्यानिमित्तस्वच्छिन्नास्तुष्टं संप्रगच्छिताश्चरितादपि परधर्मा
 दस्यधर्मास्तथर्मः स्वस्यधर्मो विगणोपि ह्येकशयुक्तोपि स्वैर्न नष्टितो
 पिवाश्रयान्स्वत्वकरो भवति विहितत्वात्तयस्मादेवेतस्मात्स्वभाव
 नियतस्वभावेन श्रौतसात्विकादि रूपेण नियतं नियमेन विहि
 तैकर्म ऊर्वं न सुरुषः किलिखेदोषेनामो नियमपि हिंसान्यजादिदे
 षमुक्तामुद्वाणिज्यरूपात् क्षत्रियादिधर्मास्त्रिलोख्यभिदाटना
 दिरूपो ब्राह्मणधर्मः निप्रशस्तस्तथापि तस्य क्षत्रियादिसंभाववि
 हितत्वाभावेन दोषवत्त्वात्प्राज्यपवेति भावस्तृतीयेऽध्याये विस्तरे।
 एवाव्याख्यातत्वादमोपरम्पते ४७ ॥

† यतः स्वधर्म एव मनुष्याणां भगवत्प्रसादे हेतुः मधुसूदनी टीकाः १-

रतः॥ परथमीन्सम्यगनुष्ठितादपि श्रेयान्प्रशस्ततरः स्वथर्माविगुणोस।
सम्यगनुष्ठितोपिनस्मानुत्तवियोगसनात्तया स्वथर्मापुहादिरेवानुष्ठेयो
नपरथर्माभिज्ञाटनादिरित्यभिप्रायः ननु स्वथर्मापि पुहादिर्विषयव्या
दिप्रसवायहेतुत्वात्तानुष्ठेयउतिनेत्याह स्वभावनियतेपूर्वोक्तेशोऽर्थ
तेजःत्यादिस्वभावजेषुहादिकर्मज्वलन्किलिषेणपेवेषुव्यादि
निमित्तेनप्रामोति तथाचप्रारब्धाख्यातेसखड्धेवसमेकतेसउ
विहितत्पोतिष्टोमोगपशुहिंसायाश्चविहितशुद्धोगवेषुहिंसाया
शुचिप्रसवायहेतुत्वाभावात् तथाचोक्तमथस्नात्

... ४७ ॥

सदानेरी टीका ११

यत्तः स्वयमर्थवास्ति भगवतोऽकारणं अतो वरेण्यः स्वयमर्थसम्प
 केनाप्यनुष्ठितः १ परमार्थद्विहितात्म्यकेनाप्यनुष्ठिता दा
 त्रियेण सतातस्मात्स्वयमर्थो भवता भुक्ता २ संग्रामादिभूतयेन न त्व
 मिच्छादिभूतः न त्वसुखे स्वयमर्थो पितृभूतिस्मादिषा पक्वत ३ कर्म
 मया सत्पुनरेष ३ नाशकाहमापतिः एवैकैशोऽर्थसंख्ययत्ता त्रिय

श्री-
गी-टी
अ-

स्यसभावजे ४ अहादिकर्मजुर्वेत्तपापेहिंसादिदोषजे शास्त्रा
मनयामोतिवैधीहिंसापद ५ ज्योतिषोमोगपसादिहिंसा
परिवशास्तः पुद्गलवेधहिंसायाप्रभवयेनहेतुता ६ ४७ ॥

नीलकंठी टीका १२

स्वकर्मोतिविशेषणसफलमाह श्रेयानिति स्वधर्मविगणाः
किंचिदेगहीनोपिश्रेयान्प्रशस्यतरः किमपेक्ष्यश्रेयान्परथ
मीत्स्वनुष्ठितात्सम्यग्विहितादपि उक्तेच स्वधर्मेनिधनेश्वरः
परधर्मोभयावहइति स्वभावनियतेपूर्वोक्तत्रिविधस्वभावजा
तेकर्मजुर्वेत्तकिलिषेदोषेनामोति विषकृमेर्विषमिवनदोष
करे तस्मान्नवभेदोहिंसाप्राप्तमपितयुक्ते किंचहिंसायुक्तोपिस्व
धर्मपक्षप्रशस्यतरः धर्मेत्वेनविहितेः स्मिन्नानीषोमीयपद्याले
भेदवृत्तेस्तन्निकिलिषप्रसंगोस्तीत्यर्थः ४७ ॥

ग्रानंदी टीका १३

अत्रोपपत्तिपूर्वोक्तामेवलक्षणपरीक्षार्थं स्मारयति स्वधर्मः
स्वज्ञातिधर्मः विगुणोहिंसादिनाविरुद्धगुणः ४७

रामकंठी टीका १४

स्वधर्मेनिधनंश्रेयपरधर्मोदयादपि योयस्यवर्णस्यशास्त्रो
दितः स्वग्रात्मीयोधर्मः स्वाध्यायायाचारः सविगुणोपिमु
ख्यकर्मनुष्ठानाः सामर्थ्यादिनानुकल्पादिनानुष्ठितः सन्
विगतस्वगुणः संशर्णस्वार्गेपिश्रेयान्प्रशस्यतरः कस्यसकाशा
त्परधर्मोदयान्तराचारात्कीदृशात्स्वनुष्ठितात्सहसर्वीगसंशर्ण
तयानुष्ठितादाचरितात् कृतपवयनः स्वधर्मेग्रात्मीयाचारेषु
दादावनुष्ठीयमानेवश्रेयनिधनेविनाशोपिप्रशस्य कस्यसका
शात्परधर्मोदयात्त्रियोदेरथयनाथापनात्कवात्तनादि
वणान्तराचारानुष्ठानाद्यउदयः सखादिलक्षणप्राप्तिरस्मान्ना
दृशात् किमनेनोक्तंभवति इहद्वयेशास्त्रकर्मनुष्ठानेनियुक्ता
पकेरजः संकीर्णसत्प्रधानचिन्ताः स्वर्गादिफलप्रवृत्तिविष
यधर्मानुष्ठायिनः अपरेतविश्वदसत्प्रधानायथाक्तायवर्गफ
लनिर्वातविषयधर्मानुष्ठायिनः तेषामुभयेषामपिदेवसर्गभा

ज्ञास्वधर्मा नृणां देवोभयश्च तया सिद्धिरुपपन्नानतः परधर्मा
 नृणां यतः पूर्वेषां स्वधर्मस्थानां स्वर्गादिफलप्राप्तिलक्षणा
 सिद्धिः श्रूयते परधर्मस्थानां प्रत्यवायः श्रूयते उत्तरेषां स्वध
 र्मनिष्ठत्वे सम्पत्तानसंयतिः परधर्मनिष्ठत्वे तु तान् कालेषु
 मेव संयद्यते यतः शास्त्रे चोदितस्य प्रबंधप्रवृत्तस्य स्वस्य कर्मणा
 स्मागः परकर्मणा श्रोयादानंदेष्टं रागं च विज्ञानसंभवति तत्त
 त्रिधौ च कीदृशं च सम्पत्ताने नैर्मल्यमित्येव सर्गयोगितादय
 वर्गाधिभिरपि सर्ववर्णैर्यथा स्वमसंकरेणानुष्ठानं स्वकर्म
 कथंचन न तान् न हि कर्मणा गमात्रसाध्यापवर्गप्राप्तिः सा हि ज्ञाना
 देवसिध्यति ज्ञानं देवसर्गाद्यधिचारितयोक्तं तन्नामानितमद
 भित्तमित्यादिना त्रयोदशोक्तकलेन प्रतिपाद्य षोडशारंभे भयं
 सत्वं संसृष्टिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिरित्यादौ देवगुणसामाग्रीकथने
 प्रथममेवानुदितम् तच्च सर्ववर्णसाधारणं देवसर्गादेर्भेदस्य
 तथा रूपत्वात् वर्णानां कर्मविभागस्य सर्गयोग्यगुणविभागस्य
 प्रबंधेन ह्यपि देहात् यदि हि द्विजातयववर्णदेवसर्गः
 मूढवर्णाश्चासुरश्च तिस्यात्तद्वर्णमुत्वेन सर्गभेदमुत्वेन सर्गभेद
 मुत्वेन वा कर्मप्रविभागाद्यभिधीयते न चैतदुपपद्यते सर्गभेद
 स्य सर्ववर्णसाधारण्यसति गुणानां व्यभिचारदर्शनात् तथा च ब्रा
 ह्मणादयोऽपि देवभेदाद्यासुरसर्गगुणयोगिनो ह्यप्यने तस्मादे
 व सर्गभाजो सर्ववर्णानां यथोक्ता यववर्गफलसाधनभूतज्ञानसा
 धारणमेव कर्मतत्प्रविभक्तं तच्च ज्ञाननिष्ठतया चष्टयमानमप
 र्गदेतः संयद्यते इति न तस्य कस्याचिदवस्थायां त्यागउपपद्यते
 इति प्रतिपादयितुमाह वर्णात्मकस्यैवावप्रतिबद्धं स्वाध्या
 ययजनदानादिकर्मकृत्वा ज्ञाननिष्ठतया नृतिष्ठत्वात् किं लिख्यं सं
 सारबंधनलक्षणपापं न लभते तजस्तकर्मकृत्वा रागद्वेषात् कि
 लिख्यं प्राप्नोते वेत्तसकृत् प्रतिपादितम् ५७ ॥

गी.
टी.
श.

200

लासिकी ~~दशमेरी~~ टीका

परथमीत्सकाशाद्विगुणोपप्रशस्तोपि स्वथमीवर्णीप्रमवि
भागेनात्मीयोधर्मः सम्यगनुष्ठितात्परस्पविजातीयस्यथमी
दाचाराच्चेयात्प्रशस्तः नचबंधवधादियुक्ताद्युद्धादेः स्वथ
मीत्सकाशाद्विजाटनादिः परथमः श्रेष्ठ इति मन्तव्यं यतः स्व
भावानुसारेणानियतेशास्त्रेणवर्णीप्रमविभागतो नियं वि
तंकर्मऊर्वन्किलिषं पापं बंधवधादिनिमित्तं नामोति

~~चंदोलीरी~~

~~जनलगतानमतिवचनानां चतुरसि यतः चलाहृतयो पद
निःउमतिः ययवाये हायला देतं मिताः ईचरे सचर्म एतमति
रीयेतेन सनसो दीदिताय भर्तृहनि पितामहः उचिजारी
केरलतामनिहायेण तालसाला सिद्धिं विंदति मनोति ५१~~

पंचोलीटीका

स्वकर्मणोतिविशेषणस्यफलमाह श्रेयानिति स्वधर्मब्राह्मणा।
दीनोपवृत्ताः स्वकीयोधर्मः विगुणोपि निंदितोपि परधर्मात्वरणो।
तरधर्मास्तनिष्ठितात् श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वभावनियते स्वभावप्रभ
वैः गुणैः प्रविभक्तं स्वकीयं पापं मपि कर्म ऊर्वन् किलिषं पापेन।
श्रामोति यथा विषजातस्य कीटस्य विषदोषकरेन भवति मरणरूपः।
मजीवनहेतुः ४७

रणवीरसमिद्धोधिनी

अश्रेयसपत्तिं पूर्वोक्तं स्मारयति श्रेयानिति विगता गुणा अनायास
साध्यतवां यवसंगमादिलक्षणा यस्मात्तादृशोपि स्वधर्मः क्षत्रियस्य
युहुदिः ससुखेनानुष्ठितमाचरणं यस्य तस्मादनायासेनानुष्ठेया
त्यस्य ब्राह्मणादिवर्गस्य धर्माद्विज्ञाचर्यादेः सकाशात् श्रेयान् प्र
शस्यतरो भवति यतः स्वभावेन वर्णात्मकेन नियते नियमेनोक्तं कर्म
स्ववर्णोचितं विगुणवा ऊर्वन् सर्वोधिकारो किलिषमयोगाति कारणाया
येनामोति ४७॥

मधुभाष्य

1950

201

[Faint, illegible text from bleed-through]

Abstract

1994

भाषा अनुवाद ॥

और सर्व श्लोक में कहा जो स्वकर्मणा तम भर्त्ता उसी स्वकर्म
विशेषण वचन का फल कहते हैं कि स्वरूपित कहे अच्छी न
रह से किये ऊये पारये के धर्म की अपेक्षा से स्वधर्म कहे अ
पना धर्म विगुण अर्थात् अंगहीन भी अथ कहे अति उत्तम है
इस हेतु से वसुवय आदिसे पुन भी लगी का धर्म जो वह तिससे
भित्तादन स्वरूप पर धर्म अष्ट नहीं है और पूर्वोक्त स्वभावक्रमसे नि
यत कहे नियम स्वरूप शास्त्रोक्त स्वधर्म का अनुष्ठान वती उन्माको
ई भी पुरुष किल्बिष जो पाप तिस कौनही प्राप्त होता है सो अर्ज
न तम किस विचार के बखिडे में पड़े हों अपने काम को देखा इस
चिन्तासे ऊच्च फल नहीं है ४७

दोहा

स्वधर्म विगुण भी अष्ट है पर धर्म उत्तम सो दि स्वकर्म स्व
भावक कर्तको पाप स्पर्श नहि हो दि ४७॥

सहजे कर्मकौतेयसदोषमपिनमजेत् सर्वा
रेभादिदोषेण धर्मेनानिनिवाहताः ५८

शोकभाष्य टीका १

परधर्मश्च भयावहश्च नानामजस्रनहिकश्चित् क्षणमपि कर्म
कृति एतीत्यतः सहजमिति सहजे सह जन्मनैवोत्पत्ते किं सह
जे तत् कर्म कौतेयसदोषमपि त्रिगुणात्वात् नमजेत् सर्वा रेभाश्च
भ्यंतरित्यारंभाः सर्वकर्मणीयेतत् प्रकरणात् यः कश्चिदारम्भः
स्वधर्मः परधर्मश्च ते सर्वे सदोषाः हि यस्मात् त्रिगुणात्मकत्वम
त्र हेतुः त्रिगुणात्मकत्वादोषेण धर्मेन सहजेनानिनिवाहताः
सहजस्य कर्मणाः स्वधर्मात्मास्यपरिष्कारेण परधर्मानुष्ठाने
पि दोषात् नैव मर्त्यते भयावहश्च परधर्मः न च शक्यते शेषत
स्तत्कर्ममजेन कर्मवता तस्मान्न नमजेदित्यर्थः किमशेषतस्तत्कर्म
शक्तौ कर्ममिति न नमजेत् किंवा सहजस्य कर्मणास्मागेदोषो भवती
ति किंचानो यदि तावदशेषस्तत्कर्मशक्तमिति नमज्जे सहजे क
र्मवन्नपिशेषतस्तत्कर्मणाप्यवस्थादिति सिद्धं भवति सममेवम्।
शेषतस्तत्कर्मणाप्यवस्थादिति चेत् किं निमग्नचलितात्मकः
षड्विधो यथा सोत्थानो गणाः किंवा क्रियैव कारकं यथा बौद्धानो
पंचस्कंधाः क्षणमध्वसिनः उभयथापि कर्मणो शेषतस्तत्कर्मणा
भवत्यय रतीयोपि पक्षो यदा करोति तदा सक्रिये वस्तु यदा न क
रोति तदा निःक्रिये वस्तु तदेव तत्रैव सति शक्तौ कर्मशेषतस्तत्
क्तौ अयं तस्मिन् रतीयेपक्षे विशेषान् निमग्नचलिते वस्तुना
पि क्रियैव कारकं किं तर्हि व्यवस्थिते इत्येव विद्यमाना क्रियो मय
ते विद्यमाना च विनश्यति अहं इत्येव शक्ति मदेव निश्चय इति पृथ
माहुः काणादास्तदेव च कारकमिमस्मिन् पक्षे को दोष इत्ययमे
व तद्दोषो यतस्तत्तत् भागवतं मतमिदं कथं ज्ञायते यतश्चाह भगवा
न्नासतो विद्यते भावश्चादिकाणां रादीनां ससतो भावः सते चाभा
वश्चोदे मतमभावावतत्तेपि न्यायवत्ते को दोष इति चेदुच्यते दोष

श्री.
गी. टी.
सु.

२०३

वन्निदे सर्वप्रमाणविरोधात् कथं यदि तावत् दृष्टा कादिद्रव्ये
प्रागुत्पत्तेरप्यन्तमेवासुत्पत्तये च स्थिते कश्चित् काले पु
नरमन्तमेवासुत्पत्तमापद्यते तथा च समुद्रव सजायते शुभावो
भावो भवति भावश्चाभाव इति तत्राभावो जायमानः प्रागुत्पत्तेः श
शविषाणकल्पः समवायसमवायिनिमित्तात्वा कारणमपेक्ष
जायत इति न चैवभावउत्पद्यते कारणे चोपेतत इति शक्यं वक्तुम
सतो शशविषाणादीनामदर्शनाद्भावात्मकाश्चेत् चरादय उच्यते।
यमावाः किंचिदभिव्यक्तिमात्रे कारणमपेक्षोत्पद्यन्त इति शक्यं
प्रतिपत्तं किंच असत्स्य सद्भावे सत्तया सद्भावेन क्वचित्समाणा।
प्रमेयव्यवहारेषु विश्वासः कस्यचित् स्यात्सत् सदेवासदसदेवेति
निश्चयान्नपत्तेः किंचोत्पत्तय इति दृष्टा कादिद्रव्यस्य स्वकारणस
त्तासम्बन्धमाह प्रागुत्पत्तेश्चात् पश्चात् स्वकारणव्यापारमपेक्ष स्व
कारणैः परमाणुभिः सत्तया च समवायलक्षणात्सम्बन्धेन सत्त
द्यते सम्बन्धे सत्कारणसमवेते सत् भवति तत्र वक्तव्यं कथम
सतः सत्कारणं भवेत् सत्वेयोवाकेनचित् नहि वेध्यापुत्रस्य स
त्तासम्बन्धोवा कारणं वाकेनचित् प्रमाणतः कल्पयितेशक्यं न
ननैव वैशेषिकैरभावस्य सम्बन्धः कल्प्यते दृष्टा कादीनादिद्रव्या
णां स्वकारणेन समवायलक्षणासम्बन्धः सतामेवोच्यते इति न सत्त
न्यात् प्राक् सत्तानभ्युपगमान्नहि वैशेषिकैः कुलालदेउचक्रादि
व्यापारात् प्राक् चरादीनामस्तित्वमिष्यते न च मृदपत्र चरायाका
रप्रतिमिच्छन्ति ततश्चासत्पवसेवेयः परिशेषादिष्टो भवति
तत्त्वसतोऽपि समवायलक्षणाः सत्त्वयो न विरुद्धः न वेध्यापुत्रा
दीनामदर्शनात् चरादेरेव प्रागभावस्य स्वकारणसम्बन्धो भवति
न वेध्यापुत्रादेरभावस्य तत्त्वत्वेपीति विशेषोऽभावस्य वक्तव्यः प
कस्याभावो ह्योरभावः सर्वस्याभावः प्रागभावः प्रत्येकभाव उत्तरे
तराभावोऽप्यन्ताभाव इति लक्षणात्तेन केनचिद्विशेषो दर्शयिते
शक्यः असति च विशेषे चटस्य प्रागभावपव कुलालादिभिर्वा
वभावमापद्यते सम्बन्धयते च भावेन कयाला एतेन कारणेन सर्व

स

स

श्री
गी. टी.
५

प्रकारान्तरासंभूते फलमाहप्रतरति सहजायतरतिसह
जसंभावनिपते नित्यकर्म तद्विहितत्वादिदोषमपि हिंसात्मकत
या सदोषमित्यत्र हेतुमाह त्रिगुणानि सत्त्वादिगुणत्रयारथतया हिं
सादिदोषवदपि कर्म विहितमप्याज्यमित्यर्थः कर्मणो दोषवत्त
प्रपंचयतिसर्वेति आरम्भशब्दस्य कर्मस्य सत्त्वात् सर्वकर्म
एते कर्मणो प्रकृतत्वे हेतुमाह प्रकरणादिति दोषेणोप्यादिव्या
चष्टेयः कश्चिदिति ते सर्वदोषेणावृत्ता इति संबन्धः सर्वकर्मणो
दोषावृत्तत्वे हि शब्दोपात्ते यस्मादित्युक्ते हेतुमेवाभिनयति त्रिगुण
त्मकत्वमिति स्वभावनिघतस्य कर्मणो दोषवत्त्वान्न्यागद्वारा य
थ कर्ममात्रिष्टमानस्यापि नैव दोषादिमोक्षः संभवति न च परय
मीवृष्टान्ते शक्यते भयावहत्वाच्च न हि कर्मणोः शेषतोः न
एतन्मेवात्तस्याशेषकर्मस्यागयोगादन्तः सहजं कर्म सदोषम
पि नप्याज्यमिति वाक्यार्थमाह सहजस्येति सहजं कर्म सदोषमपि
नयजेदित्यत्र विचारमवतारयति किमिति न हि कश्चिदिति न्याया
दिनिशेषः दोषो विहितनित्यस्यागो प्रसवायः संदिग्ध्य समयोजन
स्य विचार्यः त्वाङ्कसंदेहे प्रयोजने ऽच्छति किंचातरति तत्राय
मन्य फले दर्शयति यदीति अशक्यत्वान्न्यागस्य गुणत्वेन प्रसिद्ध
त्वात् प्रसिद्धे हि महोदधिसगरस्य उलकीकृत्य पिवतो गुणवत्त
न्नादाह पवंतहीति अशेषकर्मस्यागस्य गुणवत्तपि प्रायस्कृत्यायेन
तदयोगात्तस्याशक्यत्वान्न्यागतेति शक्यते सममिति चोद्यमेव विह
तत्राये विभजने किमिति सत्त्वादिगुणवदात्मनो नित्यप्रचलि
तत्वेनाशेषतस्तेन न कर्म त्यक्ते शक्यं नापि रूपवित्तानवेदनासं
स्कारसंज्ञानो दागधेसिनो संख्यानामिव क्रियाकारकमेवाभावात्
कारकमेवात्मनः क्रियात्मित्युक्ते कर्मशेषतस्तत्कं शक्यं संभयथा
पि स्वभावसंगादिमाह उभयेति पक्षद्वयान्तरेण नाशेषकर्मस्याग
योगे वैशेषिकेष्टादयति अथेति कदाचिदात्मा सक्रिया योनिः क्रिय
स्य कदाचिदिति स्थिते फलितमाह तत्रेति उक्तमेव पक्षे पूर्वोक्तपक्ष
द्वयादिशेषदर्शनेन विशदयति अथेति आगमापायित्वे कि
यायास्तदतोद्भवस्य कथं स्यापितेनाशक्याह सुदमिति क्रियाश

किमत्रेपि क्रियावत्ताभावे कथं कारकत्वे क्रिया ऊर्ध्वं हि कारणा
 कारकमित्यभ्युपगमादिमाशङ्काह तदेवेति क्रियाशक्तिमदेवका
 रकंनक्रियाधिकरणं परमपक्षपादित्यर्थः वैशेषिकपक्षे दोषाभा
 वादस्ति सर्वैः स्वीकार्यतेत्यपसंहरति इत्यस्मिन्निति भगवन्मतानु
 सारित्वाभावात्तस्य पक्षस्य मान्यतेति हस्ययति अयमेवेति भगव
 न्नान्नसारित्वमस्याप्रामाणिकमिति शक्यते कथमिति भगवद्वच
 नमदाहन् परमपक्षस्य तदनुगुणत्वाभावमाह यतश्चति परेषा
 मपि तमेतदनुगुणमेव किंनस्यादिमाशङ्काह कारणादीनां ही
 ति भगवन्मतानुगुणत्वाभावेपि न्यायानुगुणत्वेन दोषरहितेका
 णादीनां मतस्य पादेयमेव नहि कारणादमते विरोधात्पक्षेदानीं
 मिति शक्यते शुभाभावतत्त्वेपीति न्यायवत्त्वमस्ति ह्यमिति हस्ययति उ
 च्यतश्चति सर्वप्रमाणानुसारित्वात्मतस्य नतद्विरोधितेत्यादिपति
 कथमिति वैशेषिकमतस्य सर्वप्रमाणविरोधे प्रकटयन्नादौ न
 त्मतमन्वदति यदीति असतो जन्मसतश्च नाशश्चि स्थिते फलि
 तमाह तथा चेति उक्तमेव वाक्ये व्याकरोति शुभावश्चि सदेवासत्त्वमा
 पद्यतश्चकं व्याचष्टे भावश्चेति श्चि सतमिति शेषः तत्रैवाभ्युपगमा
 मान्तरमाह तत्रेति प्रकृतं सते समस्यर्थः इत्यभ्युपगम्यतश्चि शेषः
 परकीयमभ्युपगमे हस्ययति नचेति एवमिति परपरिभाषानुसारे
 णोत्तरार्थः अदर्शनादुत्पत्तेरपेक्षायाश्चेति शेषः कथनार्हं त्वन्मतेपि
 चदादीनां कारणापेक्षाणां सुमतिर्नहि भावानां कारणापेक्षोक्तित्वी
 युक्तेति तत्राह भावेति चदादीनामसत्त्वत्वे प्रागापि कारणात्मना स
 तामेवाव्यक्तनामस्याणामभिधातिसामग्रीमपेक्ष एवमभिधातिस
 ५ वा संभन्त किंचिदनवयमित्यर्थः असत्कार्यवादे दोषान्तरमाह किंचे
 ति परमते मानमेव व्यवहारे क्वचिदपि विद्यासौत कस्यचिदित्यत्र
 हेतुमाह सत्त्वदेवेति नहि सतयेवेति निश्चितं तस्यैव पुनरसत्त्वप्राप्ते
 परिहृत्वा च सतयेवेति निश्चयः तस्यैव सत्त्वप्राप्तेरुपगमादतो
 यन्मानेन सदसदा निर्णीते तत्रेति विद्यासाभावात् मानवैफल्य
 मित्यर्थः इत्यसत्कार्यवादेन युक्तिसामित्याह किंचेति तदेव हे
 त्वन्तरं स्फोरयितुं परमतमन्वदति उच्यतश्चितीति परकीये वचनमे

श्री-
गीरी-
श-

व व्याचष्टे प्राप्तिरिति सम्बन्धसदित्यनेन कारणासम्बन्धेति कार्यस्य
संबन्धोभवतीत्युक्ते तदेव स्मरयति कारणोति परमतमेव मनुभा
ष्य हसयति तत्रेति कार्यस्यासतोपि कारणो सम्भवति तस्य च का
र्यण संबन्धः सिध्यतीत्याशङ्काह नहीति असत्त्वादेवासतः संबन्धा
भावे कारणास्य सतोपि तत्तेन संबन्धो न माने शक्यते सदसतोः सं
बन्धासंबन्धद्वयः कार्यस्यासत्त्वात् सत्त्वात् न भूयगमात् कारणास
म्बन्धः स्यादिति शङ्कते नन्विति सत्तामेव व्यापकादीनां कारणासं
बन्धे शङ्किता हसयति न सम्बन्धादिति अतश्च भूयगममेव विश
दयति नहीति तदेव कारणो कार्याकारमापद्य कार्यव्यवहारे नि
र्वर्तयतीत्यभ्युपगमाच्चास्ति सम्बन्धानुपपत्तिरित्याशङ्कापराह
नान्मेवमित्याह नचेति कार्यस्य कारणासंबन्धात् पूर्वसत्त्वाभा
वे परिशेषसिद्धमर्थं दर्शयति ततश्चेति तत्र चानुपपत्तिरुक्तेति
शेषः सम्बन्धिनोः सदसतोः संबन्धोपि समवायः सदसतोः भ
वेदिति तस्य निमित्तादन्तरसम्बन्धभावेपि स्थितेरावश्यकत्वा
दिति शङ्कते नन्विति सदसतोर्मिथः सम्बन्धस्यादृष्टत्वाच्चास्ति नि
राचष्टे नवेद्येति चूदादिप्रागभावस्यासत्त्वाभावत्वाभावाहत्या।
पुत्रादिविलक्षणतया स्वकारणासंबन्धः सिध्यतीत्याशङ्काह च
हादेरिति उभयप्राभावस्वभावाविशेषेपि कस्यचित् कारणासंब
न्धोनेतरस्येति विशेषे हेतुभावाच्च प्रागभावस्य कारणासंबन्धः सं
भवतीत्यर्थः चूदादिप्रागभावस्य सप्रतियोगिकत्वे वक्ष्यामि
देनैवमिति विशेषमाशङ्का हसयति एकस्येति प्रागभावस्येव
प्रध्वंसाभावादेरपि सप्रतियोगिकत्वाविशेषे स्वकारणो न स
म्बन्धाविशेषः स्यादित्यर्थः प्रागभावप्रध्वंसाभावयोर्विशेषा।
भावे फलितमाह असतिचेति कपालशब्दोच्चरकारणीभूतस्य
दवयवविषयः सर्वोप्यवहारोच्चराशितोजन्मनायादिव्यवहा
रः प्रध्वंसाभावस्तु चटस्यैवाभावत्वे सत्यपि न चटत्वमापद्यते
नापिकारणो न सम्बन्धते नचोत्पत्त्यादि व्यवहारयोगोभवतीत्येत
दुक्ते प्रागभावेनास्य विशेषाभावादित्याह नन्विति असमंजस
मित्यनेनेति शब्दः सम्बन्धते असमंजसात्तरमाह प्रध्वंसादीति अ

मोत्याभावासेताभावावादिपदार्थो क्वचिदिति देशकालयोर्ग
 हतो व्यवहारोजन्मादिरेव प्रागभावो नो मत्यादिव्यवहारयोगो
 भावत्वात् प्रथेसादिवदिसर्थः प्रागभावस्य चरभावानभ्युपगम
 दनुमाने सिद्धसाधनमिति शङ्कतेनत्विति शुभावस्य भावाप
 न्ननभ्युपगमे भावस्यैव भावापत्तिरिति निरूपेणादिति ह्ययमिति भा
 वस्यैवेति तस्य तदापत्तेरयोग्यत्वे दृष्टान्तमाह यथेति भावस्य।
 भावापत्तिरिति निरूपेति दार्ष्टान्तिके सपृथगिति एतदपीति आरंभवा
 दोक्तदोषे परिणामवादेऽपि संचारयति सांख्यस्येति धर्मः परि
 णामः असतोऽपूर्वपरिणामस्योत्पत्तेः सतस्य पूर्वपूर्वपरिणाम
 स्य नाशादसदसदेव सच्च सदेवेति व्यवस्थापि उच्यते तस्यैव न
 नकार्य कारणात्मना प्रागपि सदेवाद्यत्ते कारकव्यापाराद्यज्य
 ते तेन व्यक्ताव्यक्तयोर्जन्मनाशव्यवहारान्मत्वात् तद्विशेषसिद्धि
 स्तत्राह अभिव्यक्तीति कारकव्यापारात् प्रागतभिव्यक्तिवदभिव्य
 क्तेः सत्त्वमसत्त्वेवासत्त्वे कारकव्यापारवैयर्थ्यात् तद्विषयप्रमाणवि
 रोधः द्वितीये पक्षान्तरवदसत्त्वमसत्त्वं तन्निर्वर्त्यतायोगे सपव
 दोषः कारकव्यापारादूर्ध्वव्यक्तिवदव्यक्तेरपि सत्त्वे सपव दोषः
 असत्त्वेऽपि सतोऽसत्त्वोत्पत्तिकारान् मानमेव व्यवहारे न क्वापि वि
 श्वासः सत्त्वदेव असदसदेवेत्यनिर्हीरणादिसर्थः सांख्यपक्ष
 प्रतिज्ञेयमप्येव पक्षान्तरमपि प्रतिज्ञिप्तमिच्छाह एतेनेति
 कारणास्यैव कार्यरूपापत्तिरुक्तमिति सत्त्वस्यैव तद्रूपमप्येव न स्व
 पापत्तिर्नाशश्चेतदपि न पूर्वरूपे स्थिते नष्टे च परस्य पररूपाप
 त्तेरनपपत्तेर्न च प्राप्तिरूपे स्थिते न तद्वत्त्वात् तत् शक्यमित्यर्थः
 आरंभवादे परिणामवादे च उक्त्यादिव्यवहारानुपपत्तौ परिशे
 षात्वात् दर्शयति पारिशेष्यादिति पक्षस्थानिकविधिविकल्पानुप
 पत्तिमाशङ्क्याह अविद्ययेति अस्यापि मतस्य भगवन्मतानुरोधि
 ताभावादविशिष्टा न्यज्यतेत्याशङ्क्याह इतीदमिति उक्तमेव भग
 वन्मते विशदयति सत्त्वमयस्येति सदेकमेव वस्तु स्यादिति शो
 षः उत्तरेषां विकल्पप्रत्ययानां रज्ज्वादिधीवदर्थव्यभिचारसद्विद्य
 या तदेव सद्वस्तुनेकया विकल्पान्तरमाह व्यभिचारस्येति इति

श्री-
गीरी-
श्र-

मते श्लोके दर्शितमिति सेवेयः आत्मनश्चेद्विक्रियते भग
वतेऽतर्हि सर्वकर्मपरिणामोपपत्तेः सहजस्यापि कर्मणास्या
गसिद्धिरिति शङ्कते कथमिति किं कार्यकारणत्वात् नो गुणानाम
कल्पितानां कल्पितानां वा कर्मधर्मत्वेनेष्टं द्विधापि निःशेषक।
मीत्यागोविद्धोः विद्धोवा नायस्याह यदीत्यादिना अविद्यारोपि
तमेव गुणशब्दितकार्यकारणरोपद्वारा कर्मनिशेषः द्वितीये
प्रत्याह विद्धोऽस्ति आरोपशेषवशाद्विद्धोपि नाशेषकर्मत्याग
सिद्धिरित्याशङ्काह अविद्येति तमेवानुपपत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टय।
ति नहीति विद्धोऽशेषकर्मत्यागे याचमिकमपि वचान्कूलमि
त्याह पठेचेति अविद्धः सर्वकर्मत्यागायोगेच प्रकृतार्थायस्य
मेव वाक्यमनगुणमित्याह स्वस्वे इति वाक्यानन्तरमपि तत्रैवार्थे च
कार्यमित्याह स्वकर्ममिति ४८ ॥

+ यदि पुनः सांख्यदृष्ट्या सय
मेहिसालक्षणदोषं मत्वा परथमं श्रेष्ठं मन्यसे तर्हि स
दोषत्वं परथमं पितृल्यमित्या
शयेनाह सहजमिति ॥

सामिक्तटीका ३
सहजं स्वभावविहितैकर्मसदोषमपि न मजेत् द्वियस्मात् सर्वे पार
भाट्टादृष्टार्थीति सर्वाण्यपि कर्माणि दोषेण केन विदोषेणाहता
याता यवयथा सहजेन धर्मेनातिराहतसदृशं अतो यथा प्रेक्ष्य
रूपदोषमपाकमप्रतापवचनमः शीतादिनिवृत्तये सेव्यते तथा।
कर्मणोपि दोषांशविहाय गुणोऽप्यवसत्सुदृश्ये सेव्यत इत्यर्थः

४८ ॥

पिणाचभाष्य टीका ४

तद्दोषाय न भवति विषजातस्य किं सहजे विषं न मरणाय भव।
ति किंचात्तत्प्रारम्भनरम्भः सर्वारम्भः सर्वाणि द्वियस्माद्विगुणात्वा
दोषेणाहताः ५ सदोषेणातिरिक्ताः तस्मात्सदोषमपि स्वधर्म
सत्तापरमधर्मानुष्ठानेपितस्यानुष्ठीयमानातामसदोषं युक्त।
त्वादोषेन मत्तामहे ४८ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

अतः सहजमिति अतः सहजत्वेन सकरमप्रमादचकर्मसदोषे
सहजः एवमपि न मजेत तानयोग्योपि कर्मजविषयः सर्वारम्भः

दोषेण्डः खेनधमेनाग्निरिवावृताः ३ योस्तविशेषः कर्मयोगः
सकरः अप्रमादश्च ज्ञानयोगस्तद्विपरीतश्च ४८ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थ ४८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रणाली टीका ७

तदेवाह सहजमिति कौतुकेनैयसहजं स्वभावविहितं कर्मसु ।
दोषमपिनमजेत् द्वियस्यात्कारणात् सर्वारंभाः सर्वकर्मणि
दोषेणलौकिकेनावृताः व्याप्ताः सन्ति अत्र दृष्टान्तमाह धमेने
ति यथाप्रकाशके होमादेवाग्नौ धूमस्तत्तथा दोषोऽस्ति तथाप्य
तिरस्तिमीलेत्यादिभिरभिस्त्यमानः सेव्यतएव तथैववा
ह्मणादिधर्मेषु देयं निष्कृपत गोपीरनाधिकार्यरूपादोषाः
सन्ति तथापि शास्त्रविहितत्वात्तपवानुष्ठेयाः नात्यश्लेष्यः ४८

वनमाली टीका ८

यदिस्रथर्महिंसादिके दोषे पश्यमर्थमनिर्द्वेष्टं मयसेतद्वियस्य कस्य
चिदोषस्य कर्ममात्रे संभवात्सोपि नदिदुष्टरूपाह सहजमिति स
हजे स्वभावजं धर्मसदोषमपि विहितहिंसादिषु कर्मणि घटादि
नामजेतकश्चिद्विशुद्धे प्राप्तामवानयो वासमाधिस्यः क्षाणमपि क
र्माण्यहतास्यात्तं न शक्नोति न वा परधर्मान्नतिष्ठन्नपि दोषा
नसृज्यते सर्वारंभाः स्वधर्माः परधर्माश्च द्वियतो दोषेण त्रिगुणा
त्मकत्वेन गगदेर्षे दिदोषेणावृताः व्याप्ताः अतो ममत्तुः क
र्माधिकारी सहजं कर्ममुदादिनिगुणात्मकत्वेन सामान्येन हिंसा
दिविशेषेणासदोषमपिनमजेत् सर्वकर्मत्यागा समर्थत्वात् ४८

ऊसमवेजयती टीका ९

ज्ञाननिष्ठायाः सकाशात्कर्मनिष्ठायाः श्रेष्ठत्वेन तीयाध्यायोक्ते
स्मारयन् सर्वेषां कर्मचक्षुतामपि दोषमुक्तत्वेनैवास्मन्नो दोषवु ।
स्यात्सधर्मसत्कापरधर्मनाशयेत् किंतु स्वधर्ममेव कुर्यादित्या
ह सहजमिति हे कौतुकेनैयसहजं स्वभावमात्रविहितं यत्कर्म तस्य

श्री
गी. टी.
प्र.

१०१

येषमपि हि साधने कदोषयुक्तमपि न मजेत् किंतु विहितं तत्र
बुद्ध्या कुर्यादेव निर्दोषं तज्ज्ञात्वा परमं समाचरेत् चेत्तर्हि रक्षा
उच्यते न प्रामोतीत्यर्थः कस्मादेवेति यस्मात्सर्वारंभः सर्वैः
आरंभाज्ञानारंभः कस्मादरंभश्च यदा सर्वेषां वर्णा नामाश्रमाणा
मारंभाः कर्माणि प्रकृतिगुणकार्यत्वाद् यथा यथा च दोषेण
केनचिद्दोषेनाह्वयः व्याप्य एव भवेति तत्र दृष्टोक्तः एतेन स
जेनातिरिक्तव्ययार्थेन भ्रमोपशमनादपि कुर्यात्तदिति ह तेषां
सेवते तथा कर्माणां भगवदपि न दोषेति ध्यात्वा दर्शनाय
ज्ञानजनकत्वोपशोध्यः कर्मयोगः सकरो प्रमादश्च ज्ञानयो
गस्तद्व्यापरीतरयानेव विशेषश्चाशयः कौंतेये तेन न यथा जे
तीति तत्र तात्त्विकरहिता समवादिमपि कर्त्तव्यत्वरूपे कर्म
पुष्टिस्तदिभ्योपयोग्यदिमेव स्वीयभावजं कर्त्तव्यं कपदे
षयुक्तमपि कर्मना मजेत तत्र तत्र स्वमपि स्वाभाविके हि सा
दिदोषयुक्तमपि पुष्टादिकं कर्ममा मजेत्तिसूचिते ७२ ११

+ यस्मादेवं विहितं हि साधने न प्र
त्यवायहेतवे परमं शुभं भया
वहः सामान्यदोषेण च सर्व
कर्माणि उष्टानि तस्मादज्ञो वर्णाश्रमाभिमानि ॥

मधुसूदनी टीका १.

+ हे कौंतेय सहजं स्वभावजं कर्म दोषमपि विहितं हि साधुक्तम
पि ज्योतिष्टोमपुष्टादिनमजेदंतः करणमुद्देः प्राभवानमोवा
नत्पनात्मजः कश्चित्तत्त्वमपि कर्माण्यप्युक्तत्वात्प्राप्तेश्चोति
नच परमं ननु तिष्ठन्नपि दोषात्म्यत्वात्ते सर्वारंभाः स्वयमर्थाः प
रमार्थाश्च सर्वे अपि कर्माणि हि यस्मात्तदोषेण त्रिगुणात्मकत्वे
न सामामेनानुवृत्त्या व्याप्ताः सदोषा एव तस्या च प्राख्याने परिणा
मतापमं स्कारहः त्रिगुणाहनि विरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवे
किनरति तस्मादनात्मजः कर्माणि कुर्वन् विषजकमिदं विविधं
सहजं कर्म पुष्टादि त्रिगुणात्मकत्वेन वैश्वव्यादिनिमित्तत्वेन।
सामामेन वैश्वव्यादिनिमित्तत्वेन विशेषेण च सदोषमपि न
जेत् सर्वकर्मणां समर्थत्वात् सर्वकर्मणां समर्थस्तु पुष्टो
तः करणस्तज्ज्ञेदेवेमभिप्रायः कः पुनः सर्वकर्मणां समर्थः

यो नित्यानिमवस्तु विवेकजेनेहा सुत्रार्थः भोगे वैराग्येण शम
 दमादिसेपत्रः कर्मजो सिद्धिमुद्दिष्टरित्यहारा सुसुतः शुद्ध
 ब्रह्मात्मैकाजिज्ञासां प्राप्तः स एव मोक्षहेतु ब्रह्मात्मैकाज्ञानसा
 धनवेदो तवाकाशवर्णादिकर्तृसर्वविज्ञेयनिवृत्त्या तच्छेषभूते
 सर्वकर्मसेवासेष्कृतिस्मृतिविहितैर्जुर्पादेव तस्मादेव विच्छेदो
 नोदात्त उपरतस्मृतितः समाहितो भूत्वा तस्मैवात्माने यशे दि
 तिः श्रुतेः समान्ते सखडुः खेविहानि मे लोकममुचपरिमया
 त्मा तमन्विच्छेदिति स्मृतेः उपरतः मरु सर्वकर्मा भूत्वा तानप
 श्येदात्मदर्शनाय वेदो तवाकाशनिविचारयेदिति श्रुत्यर्थः एतादृ
 शापवब्रह्मसंस्थो मृतत्वमेतीति श्रुत्या धर्मसंख्यत्रयविलक्षणाने
 न प्रतिपादितः परमहंसपरिवाजकः परमहंसपरिवाजकैर्कृत
 कर्मैश्वर्यसुखसमवेदो तवाकाशविचारसमर्थो यमुद्दिष्टाः यानो
 ब्रह्मजिज्ञासेमादिचतुर्लक्षणा मीमांसा भगवता वादरायणो नम
 सारं भिकीटशोसा विमार्ह ४८ ॥

सदानेही टीका ११

यतो विहित हिंसादेः प्रमवायेन हेतुता भीतिदः परधर्मश्च स
 र्वकर्मकलेकवत् १ तस्मादज्ञो धिकारी यो वर्णाश्रममतिः पु
 मान् स्वभावजेन जेनेव कर्मदोषान्वितः अपि २ ज्योतिष्टोमा
 दिकं यद्वत्तया शुद्धादिकर्मच श्रुतः करणशुद्धेः प्राग्भवान्वा न्यो
 यवाजनः ३ ननुः कश्चित्ताणं जातविना कर्महृतिष्ठति सस
 त्पन्नेयतः कर्मसर्वेषां जन्मना सह ४ नवान्यधर्मान्वा यीदो
 षात्सद्यतश्चाग्रही स्वधर्माः परधर्माश्च सर्वारेभ्यो देहिता यस्मा
 ज्ञेयपदोषेण सामान्येनावृताः किल विकारतापसेस्कारैरुणा
 हृतिविरोधतः ६ कुः एवमेव जगत्सर्वकर्मजमेविवेकिनः
 केवलं मरुवृद्धीनां स एव वजासते जगत् ७ तस्मादगत्याना
 त्ततः कुर्वन्कर्माणि शास्त्रतः निष्टेयागा समर्थश्च यतो सो सर्व
 कर्मणां ८ कर्मणाग समर्थस्तु शुद्धातः करणः पुमान् सवे

श्री-
गी.टी.
प्र.

दोतविचारार्थं सर्वविदोषकेसजेत् ५ करोतु कर्माणि न वा
करोतु वासुकेदपादाज्ञासुगुरुः सूर्यः गृहेवनेवातिवस
न्ममोज्जितोसुकेदपास्ति सयोहितरतिः १० ॥ ४८ ॥

नीलकेटी टीका १२

किंच सहजे स्वाभाविकेदात्रे कर्मसदोषे हिंसा मिश्रमपि न य
जेत् हिंसात्सर्वारंभाः सर्वाणि कर्माणि दोषेणा हिंसादिना
ग्राह्यता एव यस्माच्च परार्थमीभया वहस्तस्मात्स्वकर्मन त्यजे
दित्यर्थः ४८ ॥

आनंदी टीका १३

एतदेव प्रतिपादयति सदोषमपि हिंसादिहृषितमपि यु
द्धेन वदत्रियस्यावश्यकरणीयमित्यर्थः ४८ ॥ अत्र हेतु
माह यथाग्निरवश्यमेवोष्णमात्रदोषात्रत्यजेते तथा हिं
सामात्रदोषाद्युद्धेन त्याज्यमित्यर्थः ४८ ॥

रामकंटी टीका १४

अतः पूर्वोक्तोपपत्त्या परमेश्वरेच्छावशात्सहैव जातं वर्णात्मक
स्वभावजातं विगुणमपि कर्मन त्याज्यमेवात्र हेतुमाह यस्मा
त्सर्वारंभाः समस्तकर्माणि धूमेनाग्निरिवाद्याभिचारिणा दो
षेण मलेन हृताः ततश्च प्रवेधप्रवृत्तशास्त्रोदितकर्मत्याग
लक्षणेणाप्यारंभो दोषेणाज्ञानरूपेणाहृत एव अज्ञानविविक्तं
ततश्च योक्तुं फलसाधनस्यात् यावता तस्य त्यागपवाज्ञानं य
था तत्त्यजेत तत्रैव कर्मज्ञानफलभागभवति तथा प्रतिपादयितु
माह ४८ ॥

लासिकी टीका

सदोषमपि सहजे कर्मविषक्रियान्यायेन कर्तुं दोषकरं न भवतीत्याह ॥
सहजे जन्मना सहैव शास्त्रेण विहितं कर्म युद्धादिसदोष
मपि हिंसादिदोषयुक्तमपि न त्यजेत् नैव त्याज्यं न तु हिंसादि
दोषयुक्तात्स्वधर्मादपि युद्धादेः सकाशाज्ज्ञेयत्वादिवैवदोष

रहिताश्रेयसीत्याशंकारह सर्वांरंभाइति सर्वांरंभावर्णानामा
 श्रमाणावविभागेनोक्तानिसर्वाणिकर्माणिकेनचिदोषेणाव
 भिचारिणाहताव्याप्तः सहजेनधूमेनाग्निरिव

पंचोलीटीका

यदिस्वधर्मं हिंसा लक्षणं दोषं मत्ता परधर्मं श्रेष्ठं मत्तं सेतुं हि परध
 र्मं पिसदोषत्वमिमांशंकारह सहजमिति हे कौंतेय सहजमिति
 हे कौंतेय सहजं कर्म सदोषयुक्तमपि न त्यजेत् दियस्मात्सर्वाणि।
 कर्माणि वर्णांतराणामपि कर्माणि विगुणात्मकानां दोषेणाहता
 नियथाग्निः सहजेन धूमेनाहतः ४८

शाखीरसमिद्धोधिनी

ननु न हिंसात्सर्वभूतानि अहिंसा परमो धर्म इत्यादि श्रौतस्मार्तव
 चनानुरोधेन हिंसा लक्षणं दोषवतः स्वधर्माद्युद्वादतादृशाः पर
 धर्म एव कृतो ग्राह्य इत्याशंकारह तत्रापिकेनचिदंशेन सदोषत्वं तस्य
 मित्याश्रेयससाधने सहजमिति सहैव जातं वर्णात्मकस्वभावः
 विहितं विगुणमपि कर्म न त्यजेत् तत्र हेतुः दियस्मात् सर्वांरंभाः स
 र्वाण्यपि स्वोचितानि परोचितानि वा कर्माणि दृष्टा दृष्टार्थानि शोषेण
 मत्तेन केनचिदाहता व्याप्ता एव तत्र दृष्टांतः धूमेनाग्निरिव यथा
 व्यभिचारिणा धूमेनाग्निर्व्याप्तस्तद्वत् अतः सर्वस्य मलव्याप्तत्वेन स्व
 वर्णाविहितमेव संप्रणं मंतव्यम् परमेष्ठरेणावशिष्टत्वादिति भावः
 किंच यथाश्रेयसात्मकं दोषमप्यहृत्य प्रतापयवतमः प्रीतादिनिह
 तये सेव्यते तथा स्ववर्णाचितं कर्मणोपि दोषांशं विहाय गुणं प्राप्य
 निष्ठाकार्येति दृष्टान्ततात्पर्यं ४८ ॥

मधुभाष्य

209

1953年4月

[illegible]

वि. सं. १९६६, वि. सं. १९६७

[The text in this block is extremely faded and illegible.]

भाषा अनुवाद ॥

परन्तु स्वधर्ममे जो सोखामत के अनुसार हिंसा को दोष रूप
जानि के ओ अधिंसा हेतु से परधर्म ओए जो विचार करो तौ
परधर्मके आचरण मे भी दोष है ३म अधिप्राय पर कहते है
किहे कौतेय अर्जुन मनुष्यो को सहज कहे स्वभावसिद्ध औश
सुविहित जो स्वधर्म सो दोषयुक्त होने से भी त्याग करने यो
ग्य नही है कौंकि समस्त आरम्भ अर्थात् दृष्ट अदृष्ट कर्म
मात्र सब दोषयुक्त है तो जैसे स्वाभाविक धूम से आहत अग्नि
को दोषयुक्त रहने भी लोग धूम रूप दोष परित्याग करके केव
ल अन्धकार औशीत वाराणके अर्थ सेवन करते है तैसे ही स्व
कर्म भी दोष ओण छोडके गंगा ओश मात्र सबबुद्धिके अर्थ
सेवन करने योग्य है सोई कहा किहे अर्जुन सहज कहे स्वा
भाविक दोषयुक्त भी अपना कर्म छोडनान चाहिये कौं कि
सब आरम्भ कहे कर्म सदोष है जैसे धूम दोषसे अग्नियुक्त
को कौन छोडि है ४८ ॥

सहजकर्मको ^{दोहा} कुंति सुत तजेन दोषदि सोंदि सभप्रारंभ
हुं दोषयुत अग्निधूमजि म दोदि ४८ ॥

210

Handwritten text in a script, likely Devanagari, covering the majority of the page. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines. A prominent horizontal line is drawn across the middle of the page, separating the upper and lower sections of the text. The handwriting is somewhat faded and the paper shows signs of age and wear.

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमो संयासेनाधिगच्छति ४६

शंकरभाष्य टीका १

याचकर्मजा सिद्धिरुक्ता ज्ञाननिष्ठा योग्यतालक्षणं तस्याः
फलभूता नैष्कर्म्यसिद्धिर्ज्ञाननिष्ठा लक्षणं वक्तव्येति प्लोक
प्रारम्भे असक्तबुद्धिरसक्ता संगरहिता बुद्धिरन्तःकरणं यस्य
सोःसक्तबुद्धिः सर्वत्र पुत्रद्वारादिषु आसक्तिनिमित्तेषु जितात्मा
जितोवशीकृतग्रामात्मा अन्तःकरणं यस्य स जितात्मा विगतस्पृहा
तस्या देहजीवितभोगेषु यस्मात् सविगतस्पृहो य एवं भूतग्राम
ज्ञः स नैष्कर्म्यसिद्धिं गतानि कर्माणि यस्मान्निःक्रियवत्त्वान्मसेवो
पात् सानिःकर्मा तस्य भावो नैष्कर्म्यं नैष्कर्म्यं च तत्सिद्धिश्चानैष्क
र्म्यसिद्धिः नैष्कर्म्यस्य वा सिद्धिः निःक्रियान्मस्वरूपावस्थालक्ष
णास्य सिद्धिर्निष्पत्तिस्तौ नैष्कर्म्यसिद्धिं परमो प्रकृत्यो कर्मजां सि
द्धिविलक्षणो स योग्योक्तवस्थानरूपो संयासेन सम्यक्दर्शनेन
तत्तत्सर्वकैः वा सर्वकर्मसंयासेनाधिगच्छति प्रामोति ४६ ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

विडम्बः सर्वकर्मत्यागो नाविडम्बस्तथेति ३ इदानीं मुक्तमन्
थानन्तरमोक्ततात्पर्यमाह याच कर्मजेति चोवधारणार्थो
भिन्नक्रमोक्तव्यश्च समव्यपते सादृश्यात्पदिश नैष्कर्म्यसिद्धिं
व्यपदिशति असक्तैति पुनरिदं विषये चेतसः संग्रामादपि तस्या
स्वाधीनत्वमाशङ्क्याह जितात्मेति असक्तिमुक्ता स्पृहाभावं वदन्
पुनरुक्तिरिष्ट्याशङ्क्याह देहेति उक्तमन्यतमत्वे लभयति य
पवमिति कर्मणा निर्गतो हेतुमाह निदयेति सम्यक्ज्ञानार्थेन
न नैष्कर्म्यसिद्धिर्वा व्याख्यायार्थान्तरमाह नैष्कर्म्यमेति प्रकृषा
मेव प्रकटयति कर्मजेति संयासेन प्रकृतिसंयाः सम्यक्दर्शनसाधन
त्वप्रसिद्धे प्रकृतादान्यमित्याशङ्क्या पक्षान्तरमाह तत्सर्वकैः नैति ४६

+ ननु कथं कर्मणि क्रियमाणे दोषांशप्रहाणेन शृणोष्य पवसं पश्यत इत्यपेक्षायामा
ह॥

श्री-
गीरी-
शु-

सामिहन्तरीका ३

+ असत्केति असत्तासंगम्यावृद्धिर्दृश्य जिज्ञासातिरहेकारः वि
गतास्यहाफलविषयाश्चायस्मात्संप्रभृतः समागः सात्त्विको
मतश्चेद्वैद्वैतैकैकर्मसक्तिनफलयोस्मागलक्षणैरनसंभवे
ननैकर्मसिद्धिर्द्वैतैकैकर्मनिवृत्तिलक्षणो सिद्धिसत्त्वमुद्दिमयिग
च्छति यद्यपि संगफलयोस्मागेन कर्मनृत्तानमपि नैकर्ममेव
कर्तृत्वाभिनिवेशाभावात् तदुक्ते नैव किंचित्करोमीति युक्तम
येतत्तत्त्वविगतादिस्लोकवत्तद्वेन तस्याप्यनेनोक्तलक्षणैरनसं
भवेन परमो नैकर्मसिद्धिः सर्वकर्माणि मनसा संनयन्त्येव
वशीमेव लक्षणोपरमाहेत्यादि योपपन्नोति ४५ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

इदं नष्टं चेन्नष्टोद्गमिति सत्ता निवृत्त्यावृद्धिर्दृश्यनास्ति सोऽसंबुद्धिः स
र्वत्र कर्मसुतत्त्वेषु पुत्रमित्रकलत्रादिषु चासक्तबुद्धिः निर्गतानि
कर्माणि यस्मात्ताया मरीचकगोथर्वनगरादिचेद्वैद्वैतैकैकर्मसिद्धिः
सर्वत्र बुद्धिर्दृश्यस्वभावपरमात्मस्वरूपलाभे स निष्कर्मो तस्य नष्टः
भावो नैकर्म्यं तस्य निष्क्रियत्वात् स्वभावस्यानलक्षणस्य सि
द्धिर्निवृत्तिपरमो प्रकृष्टो पुत्रमित्रकलत्रादिवात्सल्यः तथा च क
तिः आत्माने चेद्विज्ञानीयादयमस्मीति श्रुतः किमिच्छन् कस्य
कामाय शरीरमनुसंजरेत् आत्मलाभात्तद्विषयत इति स्मृतिः
अतस्मात् सिद्धिसंनयनाधिगच्छति ४५ ॥

गमानुजभाष्य टीका ५

सर्वत्र फलादिषु सक्तचित्तः जिज्ञासाजितमनाः परमपुरुषक।
नित्यानुसंधानेनात्मकर्तृत्वे विगतस्य हः पवेमागान् सत्त्वं
नैव निर्वर्तनीतेन संनयनशुक्तः कर्मजुर्वत्रापि परमानैकर्म्यसि
द्धिर्दृश्यगच्छतीति परमो ध्याननिष्ठा मधिगच्छति सातयोग्या।
पिफलेभूता मधिगच्छतीत्यर्थः वक्ष्यमाण ध्यानयोगावाप्ति सर्वे
द्विषकर्मोपरं तद्विषयमधिगच्छति ४५ ॥

अभिनवगतकृत टीका ६

स्पष्टार्थम् ४९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रवादी टीका ७

अथ स्वयं चरतो मिश्रणो दोषविवेकमाह असक्तबुद्धिरिति
असक्ता सर्वत्र गृह्यादिभूतं गन्तव्यं बुद्धिर्यथा जितान्मानानिरुहं
कारं विगतमरुः कर्मफलानपेक्षं पुरुषः पूर्वोक्तेन कर्मसि
क्तिसात्त्विकमागलक्षणो न संनो सेनैककर्मसिद्धिं सर्वकर्मनि
वृत्तिलक्षणो सत्वबुद्धिमपि गच्छति ४९ ॥

वनमाली टीका ८

अहं चित्तः सम्पदविदितभगवत्तत्त्वो मनसा दाता मपि ॥
चेतनो मनसा दाता मपि भगवच्चरणारविन्दे नक्तुमशक्तः
सर्वकर्मणि विद्वेषकराणि मन्वानः शमदमादि संपन्नं वि
षया भवतीत्याशयेनाह असक्तेति अत्र दारादिषु सक्तबु
द्धिः अहं मेवामिमे मदीया इत्यभिष्टे परलोकतवैमर्श्यापू
र्वकात्मावलोकन एव जातस्वाभाविको भिरुचिः प्रमोसर्व
कर्ममागच्छसेत्यासृष्टकतिरेतरद्विगुणद्विदध्यानेनैव मो
क्षावाप्तिर्भवतीत्याशयेनाह असक्तेति अत्र दारादिषु सक्त
बुद्धिः अहं मेवामिमे मदीया इत्यभिष्टे गरादिना बुद्धिर्यथा स
जितान्मानाविषयेभ्यः प्रमादतचित्तः विषयगोसत्तिकये प्रमा
ह्वारस्तत्राह विगतमरुः देहं जीवितभोगेषु पिबोक्ता रहितः
प्राकृतविषयेषु दोषदर्शनेन परमानंदावाप्तिरुपमोक्षेण
दर्शनेन च सर्वतो विरक्त इत्यर्थः एतादृशी नैककर्मसिद्धिं नैक
मिव ह्यतद्विषयकापरोक्षज्ञानरूपं नैककर्मसिद्धिसम्पन्नं
श्चित्तस्वयं फलभूतो परमो संनो सेनापि गच्छति प्रमोति ४९

ऊसमवैजयेती टीका ९

ननु यदि सर्वेषां कर्मणां दोषा वृत्तं तं सोतर्हि तेन प्रकियमाणेषु

श्री-
गी टी-
शु-

212

नित्यं नित्यं सुदोषोऽपि सागभावात्कस्यापि ज्ञाननिष्ठानभवेदित्यपे।
ज्ञायामाह असक्तबुद्धिरिति सर्वत्र कर्म फलादिषा तैत्तिरीयैः पुत्रादि
श्रुत्वा असक्तबुद्धिः असक्ता संगस्येहादिरहिता बुद्धिरात्मनि स्थिता यी
यस्य स यतो जितात्मा स्वसंन्यासो भवान्देन प्राकृतविषये भोवशी।
कृतमनाः श्रुतपुत्रविगतस्य हः नानाविधैश्चेद्विद्वत्सुप्रसक्त
तभोगेषु स्वसक्तत्वादिसुखावाच्छादितः एवं भूतो जनः संन्यासेन
परशुरुषे भगवति सर्वेषां कर्मणां तत्फलानां चाप्येतादृशेण न्यासेन
सुक्तः स न कर्म कुरुतर्त्रपि परमो ज्ञानयोगस्यापि फलरूपेण न्यासनि
ष्ठो नैकर्मसिद्धिर्देवकर्मोपरतिलक्षणा ज्ञानयोगाभिप्रेत्यासि
द्धिमधिगच्छति प्रामोति ४६ ॥

मधुसूदनी टीका १-

सर्वत्र पुत्रदारादिषु सक्तिनिमित्तेषुपि असक्तबुद्धिः ग्रहमेवो म
मैतत्तमभिषंगरहिता बुद्धिर्दृष्ट्या सः यतो जितात्मा विषयेभ्यः प्रमा
दस्य वशीकृतोतः करणः विषयगो सति कथं प्रत्याहरणं तत्राह
विगतस्य हः देहजीवितभोगेषुपि बाच्छादितः सर्वदृशेषु दोष
दर्शनेन नित्यबोधपरमानंदरूपमोक्षगुणदर्शनेन च सर्वतो विरक्त
मर्थः य एवं श्रुतोतः करणः स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिर्विदतिमान
वश्च निवचनप्रतिपादितो कर्मजा मपरमो सिद्धिज्ञानसाधनवेदोत
वाक्काविचारधिकारलक्षणं ज्ञाननिष्ठा योग्यता प्राप्तः संन्यासेन शि
खायसौपवीनादिसहितसर्वकर्मन्यासेन देतना तत्सर्वकेन विचारे
णो मर्थः नैकर्मसिद्धिर्नैकर्मब्रह्मतद्विषये विचारपरिनिष्पत्तिः।
ज्ञानेनैकर्मतत्तत्सिद्धिपरमो कर्मजाया अपरमसिद्धेः फलभू
तोऽपि गच्छति साधनपरिपाकेन प्रामोति अथवा संन्यासेनेती
त्येभूतलक्षणोत्तीया सर्वकर्मसंन्यासरूपेणैकर्मसिद्धिब्रह्मसा
क्षात्कारयोग्यतो नैर्गुण्यलक्षणं सिद्धिपरमो र्वस्याः सिद्धेः सावि
द्याः फलभूता मधिगच्छतीत्यर्थः

४६ ॥

सदानंदी टीका १॥

यो विवेकादिसामग्र्यसेपत्रः सन्निबृद्धीः सत्ताशुद्धितयदागमसु
 त्वः संयतेन्द्रियः १ शुद्धब्रह्मैकजिज्ञासां प्रामोवेदोत्तमसिद्धिश्च वणा।
 घादरात्कर्तृविनिर्दिष्टेपतयासदा २ तच्चोषभूतेसेमासकमादिविहिते
 चरेत् सकीदृशोक्तिजिज्ञासुरित्यज्ञादजगद्गुरुः ३ सर्वत्रपुत्रदारादौ
 ममेत्यासेगकारणो शुद्धमेवाममेतेष्वेवमभिधेयविवर्जिता ४ बुद्धिर्धर्म
 यतस्तेनस्ववशेऽप्यपिते मनः विषयेभ्योपि सर्वेभ्यः प्रत्याहृत्यविवे।
 कतः ५ सतिरागेक्येचेतः प्रत्याहरणमाचरेत् तत्राह सर्वदृशेषु
 भोगजालेषु सर्वतः ६ दोषदृष्ट्या विरक्तः संजातो यो विमतः स्पृहः
 निमग्नोऽप्यपानंदरूपे मोक्षे च तत्परः ७ सपदेष्टुषुष्येष्टे विचारे
 कपरायणः निष्कर्मवत्तज्ज्ञानेनैककर्मतत्त्ववृत्तिं ८ सिद्धिमा
 यनसंपत्त्या प्रकृष्टफललक्षणं संन्यासेनैव तत्पूर्वविचारेण पिग
 कृति ९ यदा संन्यासद्वयात्तां सिद्धिर्नैव पल्लवतां उत्कृष्टोऽपूर्वसा
 त्विवाः सिद्धेः फलस्वरूपिणी १० ब्रह्मात्मैकापरादेव सा साकारैकयो
 ग्यतो प्रामोतीत्यर्थपवास्तवेत्येभावेत्ततीयया ११ ४५ ॥

नीलकंठी टीका १२

सकर्मणा मीचरे समर्पणे कर्तव्यमित्युक्तानेतरस्मोकद्वयेन सकर्मणा
 मावश्यकत्वमुक्ता तेषां परमेश्वरे प्रीणनं किं फलेत्यादित्यत आह अस
 केति संन्यासेन कार्यमिमेव यत्कर्म नियते क्रियते तेन संगतत्वात् फ
 ले चैव समागः सात्त्विको मतः तत्पूर्वोक्तेनासात्त्विकत्वात्तानेन अस
 क्तबुद्धिः पुत्रदारादिषु सक्तिपदेषु आसक्तिवर्जिता बुद्धिर्धर्मसोऽसा।
 क्तबुद्धिः विरक्त इत्यर्थः अतएव जिज्ञासायां तच्चित्तः विगतस्पृहः
 विशेषेण गतास्पृहात्सापस्यतादृशो भूतानैककर्मसिद्धिकारिण्य
 नस्वरूपतः कर्मणा गलक्षणोपारिवाज्यसिद्धिपरमोऽपूर्वोक्तः।
 सात्त्विकत्वात्तानेन तेषां त्रिषु न हेतुः कुरुते कर्मसिद्धिर्वात्वा
 तां शुधिगच्छति प्रामोति ४५ ॥

आनेदी टीका १३

अत्र हेतुमाह सिद्धिं विंदतीति यत्कृतं तत्तद्वरणं परीक्षयति

श्री.
गी. टी.
अ.

असक्तबुद्धिः रागद्वेषहीनः जिज्ञासाजितेन्द्रियः विगतस्पृहाफ
लाभिलाषो यस्य संन्यासेन समनन्तरमेव काम्यानां कर्मणां न्या
समित्यादिसिद्धांतिनेन परमां नैकर्म संपाद्ये सिद्धिं ब्रह्मप्राप्ति
मधिगच्छति ४६ ॥

रामकंदीटीका १५

सर्वत्र सर्वस्मिन् विहिते वर्णस्वभावजे कर्मण्यनुष्ठीयमान एवा
सक्तबुद्धिः सर्वव्याख्यातसंगदोषरहितमतिस्तथानिविहाक
र्मणो जिज्ञासानिष्ठहीनान्तःकरणः तथा विगतस्पृहः सर्व
त्र समनतसंस्पर्शसात्ममयत्वदर्शी तादनित्यात्सर्गसुखादे
विगता व्याहृता स्पृहा यस्य सत्तादृशः परमां प्रकृष्टां दोषरहितां
नैकर्मसिद्धिं समधिगच्छति सम्पन्नभूते सर्वकर्मसागित्वफ
ले परमात्मसमापन्निलक्षणं प्राप्नोति केन संन्यासेन व्याख्या
तस्वरूपेण फलाभिसंधित्यागात्मनान्तकर्मसागात्मना

४६ ॥

+ अथ सर्वगीतार्थसंग्रहविकीर्षया
प्रस्तौति ॥

लासिकी वसुधालीटीका

+ जितः प्रत्यक्षमर्शेन वशीकृतश्रद्धात्मा स्वस्वभावो येन सजिता
त्मा पुरुषानेककर्मसंज्ञानकाष्टाधिरोहेण सर्वकर्मोपरमस्य
सिद्धिनिष्पत्तिपरमा मुक्त्युपायं संन्यासेन प्रवीकृतलक्षणो नानु
ष्ठाने सति कर्मफलयोः संकल्पत्यागेनाधिगच्छति प्राप्नोति
किंविधः संजितात्मा इति विशेषणद्वारा संन्यासमेव विवृणो
ति असक्तबुद्धिरिति सर्वत्र विहिते स्वाभाविके वा कर्मण्यस
क्ता अनिमग्नबुद्धिरन्तःकरणं यस्या तस्या विगताया स्ता फ
लविषया स्पृहाभिलाषो यस्य सः

४६

पंचोलीटीका

स्वकर्मणात्तमभ्यर्च्येति कर्मजाताननिष्ठायोग्यतालक्षणासिद्धिः
ज्ञातसफलंज्ञाननिष्ठामाह असक्तबुद्धिरिति हेतौतेयसर्वत्रारा
दिष्टात्मव्यतिरिक्तेशीतिरहितान्तःकरणांजितात्मानितैद्विधःवि
गतस्सहः एवंविध्यात्मतःपरमांकर्मजोसिद्धिविलक्षणोजीवन्मु
क्तिलक्षणांनैष्कर्म्यस्यनिःक्रयात्मस्वरूपावस्थानलक्षणासिद्धिः
निष्पत्तिःतांसेवासेनप्राप्नोति ४५

शरावीरसमिद्धोद्यिनी

तादृशासेवनेयुक्तिमाह असक्तेति सर्वज्ञानुष्ठीयमाने विदितेवर्णा
श्रमोचिते कर्मणिप्रोक्तलक्षणसंगरदिताबुद्धिर्धस्यसतथाजितोनि
विहाकर्मणःसकाशान्निष्टदीप्तप्रात्मान्नःकरणांयेनसतथाविगता
सहस्वर्गादिफलाभिलाषोयस्यसतथाविधः कर्मयोगीसंन्यासेन
काम्यकर्मप्रविहारलक्षणोनफलकामतापरिहारवैशिष्ट्येनयथा
विहितानांसर्वकर्मणामनुष्ठानलक्षणोनचेतिद्विविधेनपरमांप्रह
संनैष्कर्म्यसिद्धिनैष्कर्म्यस्यकर्मत्यागित्वस्यसिद्धिमहामप्राप्तिलक्षणा
मपिगच्छतिप्राप्नोति ४६॥

मधुभाष्य

४६

भाषा अनुवाद ॥

जो कहो कि दोष अंश छोड़िके गुण मात्र ही ग्रहणा कर्मके
कर्म किसप्रकार किये जाय सके गेशस अपेक्षापर कहते है
कि जिन की बुद्धि असेज्ज कहे आशक्ति रहित है और जित्त
का अर्थात् जोतिरहंकार है और जिनकी इच्छा कर्मके फल
से हर हो गई है ऐसे पुरुष सज्ज जो आशक्ति और फल इन दोनों
कोभी छोड़ कर इस अध्याय के नवम श्लोक में कहे अनुसार
आशक्ति और फल त्याग रूप सत्तासके द्वारा परम नैक कर्म सिद्धि क
हे सर्वकर्म निवृत्ति रूप जो सत्त्व बुद्धि से पावते है ४५ ॥

दोहा
असक्त बुद्धि जो सर्वमे आत्म जित्त विनकांक्ष ज्ञान सिद्धि को
प्रेष्ट को यदि संन्यासमें बांक्ष ४५ ॥

215

[Faint, illegible handwritten text in Devanagari script]

सिद्धिप्राप्तोपपत्तयश्च तन्मात्रेति निबोधमेव मासेनैव कौन्तेय निष्ठाज्ञानसंघातः ५० ॥

पांकरभाष्य टीका ९

तथा चोक्ते सर्वकर्माणि मनसा संमस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते इति
सर्वोक्तेन स्वकर्मानुष्ठानेन ईश्वराभ्यर्चनसंयोगेण जनितं प्रायत्नलक्ष-
णं सिद्धिं प्राप्तस्योपपत्तयश्च तन्मात्रेति निबोधमेव
नैव कर्मलक्षणं सिद्धिर्येन कमेण भवति तदुक्तं मिमांसे सिद्धि-
मिति सिद्धिं प्राप्तः स्वकर्माणोश्चरं समभ्यर्च्य तत्प्रसादजं कार्येन्द्रियाणां
ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणं सिद्धिं प्राप्त इति तदनुवाद उत्तरार्थः किंतु
उत्तरे यदुक्तं ननु वाद इत्युच्यते यथा येन प्रकारेण ज्ञाननिष्ठाद्वयेण ब्र-
ह्मपरमात्मानमाप्नोति तथा तं प्रकारेण ज्ञाननिष्ठाप्रामात्रमेव मेवमव-
तान्निबोध त्वं निश्चयेनावधारयेत्येतत् किं विस्तरेण नेत्याह समासे
नैव संज्ञेयेणैव हे कौन्तेय यथा ब्रह्म प्राप्तोति तथानिबोधेति अने-
न प्रकारेण या प्रतिज्ञाता ब्रह्मप्रामात्रमिदं नया दर्शयितुमाह नि-
ष्ठा ज्ञानस्य यापरेति निष्ठा पर्यवसाने परिसमाप्तिरित्येतत् कस्य ब्र-
ह्मज्ञानस्य यापरा परिसमाप्तिः कीदृशी सायादृशमात्मज्ञाने की-
दृक् तत् यादृशमात्मा कीदृशीः सौ यादृशी भावतोक्त उपनिषदा-
दौ च न्यायतश्च ननु विषयाकारं ज्ञानं न विषयो नाप्यकारवर्त्मनि
ष्यते कुर्वित् नन्वादित्यवर्ती भास्वरः स्वयंभोतिरिक्ताकारवत्त्वमात्म-
नः श्रूयते न तमोक्षपत्तप्रतिषेधार्थं ज्ञाने वा कर्तुं दयशृणुया-
कारप्रतिषेधे आत्मनस्तमोक्षपत्ते प्राप्ते तत्प्रतिषेधनार्थमादित्यव-
र्त्मनिस्त्वादि वाक्यानि गुरूपमिति च विशेषतोरूपप्रतिषेधादविष-
यत्वाच्च न संदर्शयति इति रूपस्य न चत्तुषा यस्याति कश्चनेने शुश-
ब्रुमस्पर्शमिमांसेस्तस्मादात्माकारं ज्ञानमित्यनुपपन्नं कथं तर्ह्य-
त्मानो ज्ञाने सर्वदि यद्विषयं ज्ञानं तत्तदाकारं भवति निराकारश्च आ-
त्मेत्युक्तं ज्ञानात्मानोभयोर्निराकारत्वे कथं न द्वावनानिष्ठेति ना-
त्यन्तनिमित्तत्वं स्वच्छत्वं सत्त्वमैवोपपत्तेरात्मनो बुद्धेश्चात्मसमनैर्म

श्री-
गी. टी.
श्र.

ह्याप्रपतेरात्मचैतन्याकारभासतोपपत्तिः बुधाभासे मनस्त
दाभासानौदियाणि इदियाभासश्च देहोऽतो लौकिकैर्देहमात्रपवात्त
दृष्टिः क्रियते देहचैतन्यवादिनश्च लोकायतिकश्चैतन्यविशिष्टः का
यः पुरुष इत्याहुः तथाप्ये इदियचैतन्यवादिनोऽप्ये मनश्चैतन्यवादिनो
ऽप्ये बुद्धिचैतन्यवादिनस्ततोपपन्नरमयकमया कृताद्यमविद्यावश
मात्मत्वेन प्रतिपन्नाः केचित् प्रकृतिचैतन्यवादिनः सर्वत्र हि बुधा
दिदेहान्ते आत्मचैतन्याभासनात्मभ्रान्तिः कारणाभिमितश्चात्मवि
षये ज्ञाने न विधातव्ये किं तर्हि नामरूपयनात्माधारोपेया निवृत्ति
रेव कर्षणात्मचैतन्यवित्ताने सर्वेष्वप्यगम्यते अविद्याधारोपितस
र्वपराधीकोरेव विशिष्टतया गृह्यमाणत्वात् अतएव विज्ञानवादि
नो बौद्धाः विज्ञानव्यतिरेकेण वस्तुव नस्तीति प्रतिपन्नाः प्रमाणान्त
रनिरपेक्षतांश्च स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन तस्मादविद्याधारोपणानि
राकरणमात्रे ब्रह्मणि कर्तव्यं नत ब्रह्मविज्ञाने यत्रोऽत्यन्तप्रसिद्ध
त्वादविद्याकल्पितनामरूपविशेषाकारप्रकृतबुद्धिवादमन्तसिद्धेस्तु
विज्ञेयतासन्नतरमात्मतत्त्वमप्यप्रसिद्धे उर्विज्ञेयमतिदूरं अत्यदिव
चप्रतिभाति अविवेकिनो वायाकारनिवृत्तवहीनो न लब्धगुर्वी
त्मप्रसादानो नातः परं स्वत्वे स्वप्रसिद्धे स्वविज्ञेयमासन्नमस्ति तथा
चोक्ते प्रत्यक्षावगमे धर्ममित्यादि केचित् पेरिते मयानिराकारत्वा
दात्मवस्तु नोपैतिबुद्धिरतोऽहः साध्या सम्यक्ज्ञाननिष्ठेत्याहुः सम्य
मेव गुरुसम्यदापरहितानामश्रुतवेदान्तानाममन्तबुद्धिर्विषयास
क्तबुद्धीनो सम्यक्प्रमाणेष्वकृतप्रमाणो नहिपरीतानान्त लौकिक
कथास्वग्रहकहेतवस्तानि सदुद्दिष्टितेराहुः सग्याद्या आत्मचैत
न्यव्यतिरेकेण वस्तुनरण्यानपलव्योः यस्या चैतदेवमेव नामयेत्यवो
चाम उक्तेच भगवता यस्या जायति भूतानि सानि शापयतो मनेरिति
तस्माद्वायाकारभेदबुद्धिनिवृत्तिरेवात्मस्वरूपा लब्धने कारणो नस्यात्मा
नाम कस्यचित् कदाचिदप्रसिद्धः प्रायो हेयउपादेयोवा अप्रसिद्धे हित
स्मियात्मनि स्वार्थः सर्वाः प्रवृत्तयः व्यर्थः प्रसजरेत् नच देहाद्येव
तनार्थिते शक्ते कल्पयिते नच सार्थार्थं स्वत्वे दुःखार्थं वाहुः त्वमा

ज्ञातव्यत्ववसानार्थत्वाच्च सर्वव्यवहारस्य तस्मादपि स्वदेहस्यप
 रिच्छेदाय न प्रमाणान्तरापेक्षा न ततोऽप्यात्मनो न तन्मतान्नदवगा
 ति प्रतिन प्रमाणान्तरापेक्षेयात्मज्ञाननिष्ठाविवेकिनो स्यसि
 हेति सिद्धे येषामपि निराकारं ज्ञानमप्रमदनेषामपि ज्ञानवशेष
 नैव ज्ञेयावगतिरिति ज्ञानममर्त्तं प्रसिद्धे सत्त्वादिवदेवेमभ्युप
 गन्तव्यं जिज्ञासात्तत्पपत्तेष्वप्रसिद्धे चेत ज्ञाने ज्ञेयवर्तिज्ञास्येत
 यथा ज्ञेये चराहित्यज्ञा ज्ञानेन ज्ञाताव्याप्तमिच्छति तथा ज्ञान
 मपि ज्ञानान्तरेण ज्ञाताव्याप्तमिच्छेन्न चैतदस्ति अतोऽप्यन्यप्रसि
 द्हे ज्ञाने ज्ञाताप्यतएव प्रसिद्ध इति तस्मात् ज्ञाने यत्रोन कर्तव्यः
 कितनात्मवृद्धिनिवृत्तावेव तस्मात् ज्ञाननिष्ठा ससमाया ५० ॥

ज्ञानेदगिरिकृतटीका २

संन्यासाच्चैकर्मप्राप्तिरित्यत्र वाक्योपक्रमान्कृत्यमाह तथाचे
 ति ज्ञानस्य प्राप्तिर्योग्यतावतो ज्ञातस्य प्रियं यस्तत्फलप्राप्तौ
 मुक्तावकाशं वक्तव्यशेषो नास्तीत्याशङ्काह पूर्वोक्तेनेति क्रमात्
 वस्तुतदित्युच्यते सिद्धिप्राप्तश्च कर्ममेव कस्मादन्वयते तत्राह तद
 न्ववाद इति उत्तरमेव प्रश्नपूर्वकं स्फोरयति कितदित्यादिना ।
 ज्ञाननिष्ठाप्रसिद्धस्य विस्तरणोक्तौ उर्वीयत्तमाशङ्का परिहरति ।
 किमिति च तर्थादस्य पूर्वोक्तसह निमाशङ्काह यथेति निष्ठा
 याः सापेक्षत्वात् प्रतिसेवेधि निर्देष्टव्यमित्याह कस्येति यावत्
 ज्ञानस्य परानिष्ठासाप्रकृतस्य ज्ञानस्य निष्ठेत्याह वस्तेति तस्य
 परानिष्ठानप्रसिद्धेति कृत्वा साधनानुशानाधीनतया साधेति
 मत्तादृक् इति कीदृशीति प्रसिद्धमात्मज्ञानमनुरुध्य ब्रह्मज्ञान
 निष्ठा सज्ज्ञानेत्याह यादृशमिति तत्रापि प्रसिद्धिरसिद्धेति शङ्क
 ते कीदृमीति अर्थेनैव विशेषोद्दीति न्यायेनोत्तरमाह यादृशा
 ति तस्मिन्नपि विप्रतिपत्तेरिति हिमभिसेधाय दृक् इति कीदृश
 इति भगवद्वाक्यात्पनिषद्वाक्यानि वाच्यं परिहरति यादृश
 इति न जायते म्रियते वेत्तादीनि वाक्यानि कूटस्थत्वमसंगमि
 त्यादिभ्यः ज्ञानस्य विषयाकारत्वादप्यनन्त्याविषयत्वादनाका
 रत्वाच्च नराकारकज्ञानायोगादात्मप्रसिद्धावपि नात्मज्ञानप्रसि

श्री-
गीटी-
शु-

द्विरिति शोक्ते नन्विति आकारवत्तमात्मनः अतिसिद्धमि
ति सिद्धोती शोक्ते नन्वादित्येति उक्तवाक्यानामप्यर्थे नद
र्शनेन पूर्ववादी परिहरति तिस्यादिना संग्रहवाक्ये उपेक्ष्य
ति दवेति शतशकारवत्तमात्मनो नास्तीत्याह पुरुषमिति
यदात्मनो विषयत्वाभावात्तद्विषयं ज्ञानेन संभवतीत्युक्ते तदु
पपादयति अविषयत्वाच्चेति आत्मनो विषयत्वे अतिसिद्धा
हरति तिस्यादिना संग्रहे सम्पत्तेश्च विषयत्वाय यस्यात्मनो
येन निष्ठतीत्यर्थः तदेव कारणागोचरत्वेनोपपादयति नेति शब्दा
दिष्वस्यत्वाच्चात्मा विषयो न भवतीत्याह अशब्द इति आत्मनो वि
षयत्वाकारवत्तयो रभावे फलितमाह तस्मादिति ज्ञानस्यात्माका
रत्वाभावे स्यात्तज्ज्ञानमिति व्यपदेशासिद्धिरित्येकदेशी शोक्
ते कथे तर्हि इति काश्चानप्यपत्तिरित्याशङ्क्याह सर्वहीति आत्म
नोपि तर्हि विषयत्वेन ज्ञानस्य तदाकारत्वे स्यादित्याशङ्क्याह निरा
कारश्चेति आत्मनो विषयराहित्ये चकारार्थः आत्मवत्तज्ज्ञान
स्यापि तर्हि निराकारत्वमविषयतीत्यत्राह ज्ञानेति तच्छब्देनात्मा
ज्ञाने ग्रह्यते तस्य भावनापेक्षः पुमेनानुसंधाने तस्य निष्ठासमा
प्तिरात्मनि साक्षात्कारदायि नैवेतत् सर्वमात्मनो ज्ञानस्य निरा
कारत्वे सिध्यतीत्यर्थः ज्ञानात्मनोः साम्योपपत्तेन सिद्धान्तो समा
यते नैत्यादिना यथोक्तसामान्यसारादात्मनैवेत्याभासव्याप्ता ज्ञा
नपरिणामवती बुद्धिः साभासबुद्धिः व्याप्ते मनः साभासमनोऽपि
मानीन्द्रियाणि साभासेन्द्रियव्याप्तः स्थूलदेहस्तत्र लौकिकश्चाति
प्रमाणायति अत इति आत्मदृष्टेदेहमात्रे दृष्टत्वात्तत्र चेतन्याभावात्
व्याप्तिरिन्द्रियद्वारा कल्पते इन्द्रियेषु वत दृष्टिदर्शनाच्चेतन्याभासव
त्वे मनोद्वारा सिध्यति मनसि चात्मदृष्टे चेतन्याभासवत्त्वे बुद्धि
द्वारा लभ्यते बुद्धौ चात्मदृष्टेरज्ञानद्वारा चेतन्याभाससिद्धिरित्यर्थः
देहे लौकिकमात्मत्वदर्शनेत्याद्याभावात्तदपत्तिरित्याशङ्क्याह
देहेति नद्यापि कथमिन्द्रियाणां व्याप्तीनामात्मत्वमिन्द्रियाशङ्का
ह नयेति नद्यापि मनसोपरात्मत्वेन तस्याप्यस्यमिन्द्रियाशङ्काह
अत इति बुद्धेरज्ञानमिति व्याप्येति तमिति सूचयति पुमे बुद्धी

ति हेहादौ बुधेते परमात्मत्वबुद्धिर्नाम्येति नियमेवावयति ततो
 पीति तत्र हि साभासेनार्थमिति करणोपासकानामात्मधीरस्तीम
 यः बुद्ध्यादौ देहान्ते लौकिकपरीक्षकाणामात्मत्वभ्रान्तौ साधारणा।
 कारणमाह सर्वत्रेति आत्मज्ञानस्य लौकिकपरीक्षकप्रसिद्धत्वादेव
 विधिविषयत्वमपि परेष्टे परात्ममिमांसा इत्यत इति ज्ञानस्य विधेयत्वा
 भावे किं कर्तव्ये इष्ट्यादिवाक्यैरिमांशकार किंतु हीति आत्मज्ञाना
 स्याविधेयत्वे प्रायक्तमतः प्राप्तिरिति हेतुविहाणोति अविधेयति हेतुद्वय
 मनोबुद्ध्यात्कैरुपलभ्यमानैः सहोपलभ्यमानै चैतमेनामया तेषामु
 पलभ्यो जडत्वादित्यत्र विज्ञानवार्दिभ्योति प्रमाणयति अतएवेति सर्व
 हेतु ज्ञानव्याप्तमेव ज्ञायते तेन ज्ञानानिरिक्तं नास्तेव वस्तु संमतेहि
 स्वमदृष्टे वस्तु ज्ञानानिरिक्तं नास्तीति तेभ्यो नोतीत्यर्थः ज्ञानस्यापि
 ज्ञेयत्वात् ज्ञातवस्तुत्तरमेष्टव्यमिमांशकार प्रमाणान्तरेति ज्ञानस्य
 स्वेनेव ज्ञेयत्वोपागमनेनातिरिक्तप्रमाणानिरपेक्षतावप्रतिपत्ता इति
 सेवथः अस्मात्सर्वज्ञानस्य सिद्धत्वेनाविधेयत्वे फलितमाह तस्मादि
 ति यत्र आत्मभावे नावस्थासुत ज्ञानस्य चाप्यन्तप्रसिद्धत्वे कथं
 त्माप्यमया प्रया लौकिकानामिमज्जाह अविधेयितयथा प्रतिमास उ
 विज्ञेयत्वादिरूपमेव अस्मिन्किंनस्यातत्राह वाचेति गुरुप्रसादे अश्रु
 यानोपितबुद्धेराचार्यस्य करुणानिरेकान्तत्वे बुध्नामिति निरवग्रहो
 नग्रहः आत्मप्रसादस्त्वपिगतपदशक्तिनामर्पवाक्यस्य औत्तम्यमनुस
 थानादात्मनो मनसो विषयव्यापनस्य प्रत्यगेकाग्रतया तत्प्रावणमि
 ति विवेकः आत्मज्ञानस्यात्मद्वारा प्रसिद्धत्वे वाक्योपक्रमे प्रमाणय
 ति तथाचेति आत्मनो निराकारत्वात्तस्मिन् बुद्धेः प्रवृत्तेः सम्यक्ज्ञा
 ननिष्ठा नसम्पाद्येति मतसम्पापयति केचित्तिति वह्निमृत्वा नां मत
 मृत्वा नो वावृत्तानि सम्यग्ज्ञाननिष्ठा उः साध्येति विकल्पाद्ये प्रेमी
 कारोति सम्यमिति दृढविशेषणमुत्तरोत्तरविशेषणो हेतुत्वेन योज
 नीये द्वितीये दृष्यति तद्विपरीतानामिति अंतर्निष्ठानो हेतुविषये
 सम्यग्बुद्धेरतिशयेन उः सम्पाद्यत्वे हेतुमाह आत्मेति तद्यतिरेका
 वस्तुत्तरस्यासत्त्वे कथमिमामांशकार यथाचेति अद्वैतमेव वस्तु है
 ते ताविषयकं नामया नातिक्रमिमेतदेव यथा स्यात्तथोक्तवतोवये

श्री-
गी टी
प्र.

११४

तत्र मत्राध्यायेष्विति योजना संतर्निष्टा तामहेतदर्शिनो हेतुना
स्ति सङ्गद्विरित्यत्र भगवतोपि सम्प्रतिमाह उक्तञ्चेति परमते
निराकृत्य प्रकृतस्य संसृज्जात्मनो निराकारत्वे तानस्य तदा
तत्त्वमने किं कारणमिच्छायां तस्मादिति नन्वात्मा कथं चि
त् तानक्रियासाध्यत्वेन हेयोपादेया मन्त्रकोटिनिवेशात् प्रा
प्तौ स्वर्गादिवत् क्रियासाध्यत्वेनासिद्धत्वे नेत्याह नहीति आत्म
त्वादेव प्रसिद्धेतेन प्रामत्वात् तत्त्वमस्य हेयोपादेयत्वयोरयोग
त्र क्रिया साध्यतेत्यर्थः आत्मनश्चेदने क्रियासिद्धत्वात् तदा सर्वप्रह
तीनामभ्युदयनिःश्रेयसाधीनां आत्माधीनत्वायोगो दर्शिनोभावे
ऽर्थत्वमप्रामाणिकं स्यादित्याह अप्रसिद्धेहीति न प्रहतीनां स्वा
धीनत्वे देहादीनां अग्रतरस्यार्थित्वेन तावद्व्यादिन्याशेष चत्वादि
वदचेतनस्याधीनत्वायोगान्नैवमित्याह नचेति ननु प्रहतीनां फ
लावसायितया सुखदः त्वयोरन्तरार्थत्वात् स्वार्थत्वनञ्चाह न
चेति प्रहतीनां सुखदः त्वार्थत्वेपि तयोः स्वार्थत्वात् सिद्धेऽर्थित्वेना
त्मा सिद्धतीत्यर्थः किंच सर्वोपेक्षायादात्तावगम्यत्र सानः सर्वोप
वहारः नचात्मप्रसिद्धेः यत्तादित्यवहारस्य तत्त्वज्ञानार्थत्वेनात्मप्र
सिद्धिरेष्टेत्याह आत्मेति नन्वात्माप्रसिद्धोपि प्रमाणद्वाराप्रसिध्य
ति तत् प्रमाणदेवेति न्यायात् तत्राह तस्मादिति मानमेयादिसर्वव्यव
हारेणात्मावगमनत्वोपगमात् प्रागेव प्रमाणप्रहृतेरात्मप्रसिद्धेरेष्ट
व्यादादित्यर्थः आत्मावगतेरेव स्वाभाविकत्वे विवेकवतामारोपनि
हृत्वा ताननिष्ठा सप्रसिद्धेऽपसंहरति इत्यात्मेति नन्वाकारामे
वानुमिमीमहे बुद्धिमिति वदतान्तमनाकारमप्रत्यक्षमिच्छना
प्रागर्थावगतेरप्रसिद्धमेव ज्ञानेनेत्याह येषामिति स्वादादिवन्नि।
त्यान्भवगम्यं ज्ञाने नानुमेये विषयावगम्या नदनुमितावितरेत
राश्रयादिति भावः इतश्च ज्ञाने प्रसिद्धममया तत्र जिज्ञासाप्रस
गात्रच ज्ञाने जिज्ञासाप्रसिद्धा प्रसिद्धेचतदयोगादित्याह जिज्ञासेति
तदेव प्रपञ्चयति अप्रसिद्धेचेदिति ह्युक्तमेव व्याचष्टे यथेति दा
ष्टान्तिके विवृणोति तथेति इष्टावति निराचष्टे नचेति ज्ञानस्या
ज्ञानान्तरेण ज्ञेयत्वमेतच्छब्दार्थः अनवस्थापेतेरित्यर्थः ज्ञाने जि

ज्ञासानुपपन्नौ फलितमाह अतरति प्रसिद्धेपिज्ञाने ज्ञानर्यात्म
नि किमायानेतदाह ज्ञातापीति ज्ञानस्य विनाज्ञातारमपर्यवसा
नादित्यर्थः ज्ञानस्यप्रसिद्धत्वे तत्र भावनापर्यायोविधिर्नीस्तीत्याह
तस्मादिति कुत्र तर्हिप्रयत्नाद्या भावनेत्याशङ्काह किंनिति
अविषये निराकारे चात्मनि ज्ञाननिष्ठायाः उः सम्पाद्यस्वभा
वेफलितम् निगमयति तस्मादिति ५० ॥

स्वामिकृतटीका ३

एवंभूतस्यपरमहेसस्यज्ञाननिष्ठयाब्रह्मभावप्रकारमाह सिद्धिं
प्राप्तरितिषष्टिः नैष्कर्म्यसिद्धिप्राप्तः सन् युष्मायेनप्रकारेणब्रह्मप्राप्ते
नित्यतातेप्रकारेसेपेक्षेणैववचनान्निबोध ॥

५०

पिशाचभाष्यटीका ४

यथासिद्धिप्राप्तः ब्रह्मनैष्कर्म्यमामोषितयानिबोधश्चवगच्छेमेमम
इत्यरस्यमनंसमासेनैवसेक्षेणैवतथास्थितिः ज्ञानस्यापरा
प्रकृष्टान्तेनिबोधेत्यर्थः ५० ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

सिद्धिमिति सिद्धिप्राप्तः प्राप्रयाणादहरत्तुष्टीयमानकर्मयोनित्या
यंयानसिद्धिप्राप्तोयथायेनप्रकारेणवर्तमानोब्रह्मप्राप्तोति यथा
समासेननिबोधतदेवब्रह्मविशेष्यतेनिष्ठाज्ञानस्यापरेतिज्ञानस्य
यानात्सकस्यापराणिष्टापेक्षामिमर्थः ५० ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

सप्तार्थम् ५० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटी टीका ७

एवंभूतस्यपरमहेसस्यज्ञाननिष्ठयाब्रह्मभावनाप्रकारमाहसिद्धि
मितिषष्टिः नैष्कर्म्यसिद्धिप्राप्तः यथायेनप्रकारेणब्रह्मप्राप्तोति
तथासेननः निबोधसेक्षेणैवतथास्थितिः ज्ञानस्यापरा
सर्वोक्त्यानिष्टामयादा ५० ॥

वनमाली टीका ८

उक्तसाधनसंपन्नस्यसेयासिनोभगवज्ञानोत्पत्तौसाधनक्रममाह
सिद्धि मितिस्वकर्मणोश्चरमायातत्पसादज्ञासर्वकर्मसागपर्य

श्री-
गीटी
शु-

नो ज्ञानो न योगो न तारुण्यं सिद्धिं प्राप्नोयथा येन प्रकारेण ब्रह्मामो
ति परे ब्रह्मसाक्षात्करोति समासेन तथा मेव च नात्रिबोधया ज्ञानम्
परानिष्ठापर्यामिस्तदुक्तं कृष्णमयज्ञानेनास्तीत्यर्थः यदा सिद्धिं
भगवदपरोक्षेण मोयथा ब्रह्मामोति प्राकृतदेहादिविहाय ध्वस्त
लिंगदेहः स न लोकविशेषस्य विग्रहविशिष्टस्य तमे परमेस्वरमा
मोति तथा निबोधेत्यर्थः या ज्ञानस्य परानिष्ठा पराकाशात्तदधिको
ज्ञानस्याविषयो नास्ति ज्ञेयावधिरित्यर्थः ५० ॥

ऊ समवेनयेतीरीका ५

प्राप्तसिद्धेर्जनस्य पुनः किं फलेणादिसपेक्षायामाह सिद्धिरिति
स्ववर्णोचितेन कर्मणा प्रयाणादहरहः परमपुरुषमाराध्यते।
तथा सादनामात्मध्यानपरा सर्वकर्मणागरूपं सिद्धिं प्राप्नोयथा
येन प्रकारेण ब्रह्मात्मस्वरूपमामोस्य न भवति तथा तत्प्रकारं समा
सेन संक्षेपेण गदतो मे मतः सकाशात्त्रिबोधं ज्ञानी हितदेव
स्मविशिष्यते हे कौन्तेय च पुनर्ज्ञानस्य ध्यानरूपस्य या परमात्म
विषयानिष्ठानामपि वक्ष्यमाणं परमप्राप्त्यनुरूपं तेष्वण कौन्तेय
ने नार्जनस्यैतच्छ्रवणाधिकारित्वेन सूचितं ५० ॥

+ प्रायुक्तसाधनसंपन्नस्य
सर्वकर्मसंन्यासिनो ब्रह्मज्ञानोत्पत्तौ साधनक्रममाह॥

मधुसूदनी टीका ५-

+ स्वकर्मणोश्च माराध्यतया सादजो सर्वकर्मणागपर्यंतो ज्ञानो न योगो
न तारुण्यं सिद्धिमेतः करणमुद्धिं प्राप्नोयथा ब्रह्मामोति येन प्र
कारेण मुहमात्मानं साक्षात्करोति तथा तत्प्रकारं निबोधमेव च ना
दवधारयान्नातुं किमिति विस्मरेणोत्याह समासेन संक्षेपेणैव
न तद्विस्मरेण हे कौन्तेय तदवधारणोक्तिं सादिस्यत आह निष्ठाज्ञा
नस्य या पराज्ञानस्य विचारपरिनिष्पन्नस्य निष्ठापरिसमाप्तिः यदने
नरसाधनोत्तरं नानुष्ठेयमस्ति पराश्रेष्ठं सर्वान्मावासादात्मोदाह
नत्वा ततो सिद्धिं प्राप्नोयथा ब्रह्मणामिदं ज्ञानं निष्ठापरोक्षेण निबो
धेत्यर्थः ५० ॥

सदानंदी टीका ११

सर्वोक्तसाधनैः सर्वैः संपन्नस्य विवेकिनः मधुसूदो ब्रह्मविज्ञान।
साधनक्रमउच्यते । स्वकर्मणोश्च माराध्य सिद्धितस्य प्रसादजो वि

ननु हि परिप्राप्तो विज्ञानोऽस्ति योगतो २ ब्रह्मयेन प्रकारेण प्र
 त्पदयचिह्नं साक्षात्करोति सेशुद्धमात्मानं परमं सत्त्वं ३ मम
 वाक्याकारं ते कर्तव्यमवधारय संक्षेपेणैव कौन्तेय न त्वविसरशः
 पुनः ४ तस्यावधारणे यस्यानकृण्वे समाहितः निष्पन्नस्य
 विचारेण ज्ञानस्याज्ञानजातिनः ५ निष्ठापरिसमाप्तिर्योगाप्रका
 र्यं न केचन साक्षात् मोक्षहेतुत्वात् सर्वोपायापारम्परा ६ नान्वे
 संक्षेपतः कृत्वा तत्परो भव सर्वदा ७११ ५० ११

नीलकंठी टीका १२

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विदतीत्येतत्प्रतिज्ञातमप्यपरितेऽदा
 नीनैकर्मसिद्धिं प्राप्नोति परिब्राह्मणीकारसंज्ञकवैराग्यवान्य
 या ब्रह्मप्राप्नोति तथा वक्तुं प्रतिजानीते सिद्धिं मित्रि सिद्धिं नैकर्म
 सिद्धिं निबोध बुध्यस्व मे मदचनात्समासेन संक्षेपेणैव हे कौन्तेय
 या यस्याप्येव ब्रह्मविधेयापेक्षंस्तीति ज्ञानस्य परानिष्ठा यदपेक्षयाऽ
 यत्तु ये शान्तरं नान्तीत्यर्थः ५० ११

ग्रान्दी टीका १३

एवं कर्मयुक्तिर्ज्ञांसिद्धिं संदर्शय संयमयोगज्ञामपि दर्शयति ॥
 यथा सिद्धिं योगसिद्धिं प्राप्नोति तद्ब्रह्मप्राप्नोति या ब्रह्मप्राप्तिरेव
 ज्ञानस्य परानिष्ठानिर्वाहस्थाने ततः परमपरस्य तयस्याभा
 वात् तदेतत्संक्षेपेण मेमयोच्यमानं निबोध ५० ॥

+ इत्येनं ज्ञानेन संस्कृतं क्रियमाणमेव
 वाक्यं भवति तस्य क्रमेण परंपरकथं प्रति
 पादयितुं प्रयत्नम् ॥

रामकंठी टीका १४

+ उपायभूतस्य ज्ञानस्य परानि रूतानिष्ठा प्राप्नोति भूमिः यतः य
 रं ज्ञेयं न संभवतीत्यर्थः तदुपायमपि कथ्यमानमवधारय प
 वं विधो ब्रह्मप्राप्नोति ५०

+ अथ नातलाभकमेविव लासिकी वदन्ती टीका

+ सिद्धिं ज्ञानस्य परममुत्कर्षयथा येन प्रकारेण प्राप्ते योगी
 ब्रह्मानिरुत्तरं तत्त्वमाप्नोति याप्नोति तथा तेन प्रकारेण व

गी.
टी.
अ.

ह्यमाणेनमेवचनान्निबोधावधारय किंतुसमासेनैवसे
क्षेपेणैवपूर्वविस्तारेणोक्तत्वात् कांसिद्धिमितिसिद्धेलक्षण
माह निष्पेति यासिद्धिर्ज्ञानस्योद्देशलक्षणस्यपरानिष्ठापर्यं
तकाष्टा

पंचोलीटीका

नैकर्म्यलक्षणकेवलज्ञाननिष्ठायेनक्रमेणभवतितंक्रममा
ह सिद्धिमिति कौन्तेयसिद्धिप्राप्तः सन् यथायेनप्रकारेणज्ञान
निष्ठाद्वयेणब्रह्मपरमात्मानं प्राप्नोति तथा तंज्ञाननिष्ठाप्राप्ति
क्रमेणमेवचनान्निबोधजानीदि पाद्व्यप्राप्तिर्व्यस्तानस्यनि
ष्ठापरिसमाप्तिः समासेनसंक्षेपेनतान्निबोध ५०

रागावीरसमिद्धेयिनी

अथयेनज्ञानेनसंस्कृतंक्रियमाणसकृत्फलदंभवति तस्य
क्रमेणपरंपरकर्मप्रतिपादयितुमुपक्रमेतसिद्धिमिति सिद्धि
नैकर्म्यसिद्धिप्राप्तः कर्मयोगीयथायेनप्रकारेणब्रह्मपरमेष्ठ
वतत्त्वसाधुज्यमाप्नोति तथा तेनप्रकारेणसमासेनैवसंक्षेपेणै
व मेमर्षचनान्निबोधावधत्स्व तमेवप्रकारमाह निष्पेति याज्ञा
नस्यस्वधर्मविषयकस्यनिश्चयस्ययापरानिरुत्तरानिष्ठाप्रा
प्तभूमिरिति ५०॥

मधुभाष्य

५०॥

भाषा अनुवाद दीका

पूर्वोक्त ऐसे परमहंस पुरुष को ज्ञाननिष्ठा क्रमसे ब्रह्मभाव की प्राप्ति का प्रकार इस श्लोक से लेकर साविके श्लोक तक कहते हैं कि हे कौन्तेय अर्जुन नैष्कर्म्यसिद्धि को पाय करके ज्ञानविषयक प्रकृत निष्ठा से जैसे पुरुष ब्रह्म को प्राप्त होते हैं सो प्रकार संक्षेप रूप हमसे अवग कर्ते अर्थात् ज्ञान की जो श्रेष्ठ निष्ठा है सो सुनो ५० ॥

दीक्षा

सिद्धिप्राप्त्यौ ब्रह्मदि प्रापदिसुन मो सोदि ऊंतिस्तसंक्षेप
यसं नेष्टाज्ञानदिकोदि ५० ॥

221

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु
सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु
सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु
सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु
सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु
सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु
सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु

**बुद्ध्याविशुद्धयाशुक्लोऽप्यात्मानेनियम्य च श
ह्यादीन्विषयोस्तत्कारागहेषौ बुद्धस्य च ५१**

शंकरभाष्यटीका १

संये ज्ञानस्य परानिष्टोच्यते कथं कार्यंति बुद्ध्याऽथवसायात्मिक
या मायारहितयाशुक्तः सम्प्रतीक्षया धैर्येण आत्माने कार्यकर
णसंज्ञाते नियम्य च नियमने कृत्वा वशीकृत्य शह्यादीन्शब्दादि
विषयान्ते शह्यादयस्तान् विषयोस्तत्कारा सामर्थ्यात् शरीरस्थितिमा
त्रान् केवलान् मुक्ता ततोधिकान् सखायान् तत्केसरीः शरीर।
स्थिरमर्थत्वेन प्राप्तैश्च रागहेषौ बुद्धस्य च परिमज्ज ५१ ॥

शान्तदगिरिकृत टीका २

ब्रह्मज्ञानस्य परानिष्टो प्रतिष्ठापितमनुग्रह स्तो कान्तरमतनारा।
यित्ते एच्छन्ति सेवमिति सेये ब्रह्मज्ञानस्य परानिष्टासमारोपिता
तदस्मिन्निवृत्तिद्वारा ब्रह्मणि परिसमाप्तिज्ञानसन्ताननूपाच्यते
सा कार्या ससम्पाद्येति यदुक्तं ननु ये केनोपायेनेति प्रश्नार्थः एह
मुपायभेदमुदाहरति बुद्धेति बुद्ध्याऽथवसायो ब्रह्मात्मनिष्ठयः माया
रहितत्वे संशयविपर्ययस्यत्वे शह्यादिसमस्त विषयमागे देह
स्थितिश्चि दुःखा स्यादिसाशंकाह सामर्थ्यादिति विषयमात्रमा
गे देहस्थित्यनुपपत्तेर्ज्ञाननिष्ठासिद्धिप्रसंगादित्यर्थः देहस्थित
र्पत्तेनाप्यनज्ञातेष्वर्थेषु ज्ञानारागादिज्ञाननिष्ठाप्रतिवन्धकं बु
द्धस्यति शरीरेतिपरिमज्ज विविक्तसेवीत्यादिति संवेधः ५१ ॥

स्वामिकृतटीका ३

+ तदेवाह बुद्धेति ॥

+ उक्तेन प्रकारेण विशुद्धया सर्वोक्तया सात्विकबुद्ध्याशुक्लोऽप्यासात्वि
क्या आत्माने नामैव बुद्धिं नियम्य निश्चला कृत्वा शह्यादीन्विषयोस्तत्
कारा तद्विषयोच रागहेषौ च बुद्धस्य बुद्ध्याविशुद्धयाशुक्लोऽप्यादीनां ब्र
ह्मभूयायकल्पनशक्तिरतीयेनान्वयः ५१ ॥

पिशुचभाष्यटीका ४

बुद्ध्याऽथवसायात्मिकया विशुद्धया सात्विकयाशुक्लोऽप्याधैर्येण

श्री-
गीरी-
शु-

११२

नयावविशुद्धया आत्माने कार्यकारणसंचानियमस्यापयित्वाश
हादिविषयोस्तत्कारागहेषौद्युदस्यचप्रपनीय ५१ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

बुद्धेति विविनेति बुद्धमिति बुद्ध्याविशुद्धया यथावस्थितात्मतत्त्ववि
षययायुक्तः ध्यात्मानेनियमचविषयेर्विस्मयीकरणयोगयोग
मनः कृताशहादीन्विषयास्तत्काराप्रसन्निहितान्कृत्वा तन्निमित्तो
रागहेषौद्युदस्यच ५१ ॥

शुभिनवगुणकृत टीका ६

स्मरार्थम् ५१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटी टीका ७

तामेवाह बुद्धेति एवंभूतपुरुषो ब्रह्मभूयायकल्पत इति नृती
येनऽन्वयः किंभूतः विशुद्धया यथावसायान्मिकया बुद्ध्यायुक्तः
ध्यात्मा विद्या आत्माने बुद्धिनि यमनिष्ठला कृताशहादीन्विषया
नपर्यगोष्टी दर्शनादीन्मत्कारादिविषयो रागहेषौद्युदस्यच
प्रकौद्युदस्यमत्कारा ५१ ॥

वनमाली टीका ८

ज्ञाननिष्ठाप्रकारेणोच्यते बुद्धेति विशुद्धया संशयविपर्ययशून्य
यासान्तिका ध्यात्मा सात्त्विका ध्यात्मा सात्त्विका आत्माने देहेन्द्रियसंघाते
नियमोन्मार्गप्रवृत्ते निर्वीर्ये च प्रवृत्तौ च कृताशहादीन्विषया
स्तत्काराभोगेन वधहेतुत्वं सामर्थ्यात् ज्ञाननिष्ठा देहास्थितिमात्र
प्रयोजनान्नपयुक्तानि विद्वान्पितृत्वा देहास्थितिमात्रे च रागहे
षौद्युदस्यपरिमज्जचकारादस्यदपिविद्वेषकेपरिमज्ज विविक्तसौ।
वीमज्जथाहतेन ब्रह्मभूयायकल्पत इत्यनेनान्वयः ५१ ॥

ऊसमवेजयती टीका ९

कोऽसौ प्रकारेण जनेनो ब्रह्मप्राप्नोतीत्येतापोतं प्रकारमाह त्रि
भिः बुद्धेति विशुद्धया सात्त्विका बुद्ध्या आत्मया आत्मानिष्ठया
कयायुक्तः चपुनः ध्यात्मा कल्पिकया सात्त्विका आरम्भकमेवित्तो
यपातसमापनसमर्थरूपिकया आत्माने मनः शहादिविषयेषां

नियमयोग्ययोग्यकृत्वाशब्दादीनविषयोस्तत्कालतसत्रिहित
न विधायवचनः रागद्वेषोविषयहेतुरूपकोद्युदस्यहरतः प
रित्यज्यप्ररुषोब्रह्मभूषायकल्पनेऽतिरतीयेनान्य ५१ ॥

सेयंज्ञाननिष्ठासप्रका
रोचते ॥

मधुसूदनी टीका १

विशुद्धया सर्वसंशयविपर्ययप्रसूयया बुद्ध्या हेतुब्रह्मास्मीति वेदोक्तवा
कजमया बुद्धिहृत्मा युक्तः सदा तदन्वितः शुभाधैर्येणान्मानेशरी
रेन्द्रियसंज्ञानेनियम्य उन्मार्गप्रवृत्तेर्निवार्योन्मार्गप्रवर्णकत्वाच्च शब्देन
योगशास्त्रोक्तसाधनान्तरे समुच्चीयते शब्दादीनशब्दस्पर्शरूपर
संगंधानविषयाभोगेन वंधहेतुस्मा मर्ष्यातज्ञाननिष्ठार्थशरीरा
स्थितिमात्रप्रयोजनान्नपशुक्राननिषिद्धानपि न्यक्ता शरीरास्थि।
निमात्रार्थेषु च ते प्रागद्वेषोद्युदस्यपरित्यज्य चकारादस्यदपित्ता
नविद्वेषकेपरित्यज्य विविक्तसेवीमत्रस्यादिसंस्थाहतेन ब्रह्म
भूषायकल्पतरुमनेन वान्यः ५१ ॥

सदानंदी टीका १

सप्रकारोचते सेयंज्ञाननिष्ठा महाफला ब्रह्मेवास्मीति वेदोक्तवा
कनिष्ठात्रयाधिया १ सर्वसंदेहविभ्रान्तिभूयया निविशुद्धया
युक्तो धैर्येण दिव्यानां संज्ञानेन नियम्य च २ निवार्योन्मार्गतो ब्र
ह्मवस्तुनिरस्य विद्वेने ज्ञाननिष्ठा विरुद्धां प्रमक्ता शब्दादिगोचरा
न् ३ शरीरास्थितिमात्रार्थे रागद्वेषो विहाय च ज्ञानविद्वेषके सर्व
संयोज्य निचकारतः ४१ ५१ ॥

नीलकंठी टीका १२

तमेव ब्रह्मप्राप्तिप्रकारमाह त्रिभिः बुद्ध्याति बुद्ध्या वेदोक्तप्रवणा
मननपरिपाकोन्यया बुद्धे ब्रह्मास्मीति परोक्षानिश्चयरूपया वि
शुद्धया सर्वभूतेषु भेदादिभावनया सम्यग्विशोधितया शुभाधै
र्येण योगक्षमादिनिमित्तवैयग्रहादियेन आत्मानंदेहेन्द्रियसंज्ञा
नेनियम्य हृत्फासतोभूत्वाऽमर्षः चकारात्मा च नियम्य शब्दा
दीनविषयोस्तत्कालतरेन्द्रियाणि प्रमाहृत्ये मर्षः प्रमाहृतकरणे

श्री-
गी.टी.
शु-

२२३

पिभुजमेनसैवविषयान्तरति तस्यरिपारागमाह रागदेवौद्युदस
चेति सेकल्यसकेमर्थः सहिविषयेपरिकल्पतत्ररागेजनयती
तिप्रसिद्धे यथाचाक्षपादवापिसूत्रे दोषनिमित्तेनृपादयोविषयः
सेकल्यकृताइति दोषोरागादिः चकारादयमहमस्मीमेतमपिभा
वेद्युदस्येतिज्ञेयं ततोवस्तुभूयायवस्तुभावायतंप्राप्तेकल्पतेयो
ग्योभवतीतिरतीयेनसेवैधः ५९ ॥

आनेदी टीका १२

योगसिद्धिप्रक्रियामेवाह विमुदयायोगांगानुष्ठानादमुदि
क्षयेत्तानदीमिराविवेकख्यातेरितिपातंजलिदितीयपादसू
त्रार्थावुगमेनयोगांगानांवाहानांयमादीनांपंचानां आभ्या
नराणां ध्यानादीनां त्रयाणां तानावुष्टादमुद्विश्यस्याविद्या
दिपंचपरवर्णोविषययज्ञानस्पक्षयान् क्रमेणसम्यग्ज्ञाना
धिगमादावरणविगमेप्रकाशमानयावुष्टा युक्तोयोगोध
र्ततत्रतत्रभूमौचित्तवंधसंज्ञयाधारणयाआत्मानंचित्तेनि
यम्यनिरुध्यचक्षुःशब्दादीन्विषयांस्तत्कास्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्व
याथिवत्तसंयमाद्भूतजयइतिदितीयपादसूत्रार्थानुसारम्
पूर्वापूर्वाजितंभूमिसंयमदाफौणत्यक्ता उत्तरामुत्तराभूमि
माहः रागदेवौरजःकार्योद्गरीकृत्य ५९ सत्तेकनिर्दिष्टाया

रामकंटीटीका १४ ॥

सर्वतावत्प्रकारमाह

एवंविधभावायोगीवस्तुभूयायवस्तुभावायपरमात्मसमायन
येकल्पतेसमर्थोभवतीति कीदृशः प्रथमेतावदेवसर्गयोगि
त्वात्सहजयाविमुदयाप्रलीनरजस्तमस्कृतादिमुदसत्तेकम
यानिर्मलयावुष्टाप्रज्ञयायुक्तः सहिपरमसिद्धिसाधनभू
तधर्मग्रामाश्रणीः सहजोशुणोयोगिनस्ततएवतस्मिन्सति
धृत्वापूर्वाकलक्षणयासात्विकादृष्टावष्टम्भलक्षणयोत्सा
हशक्तात्मानमनःकरणनियमवशाद्यवस्थाप्यतद्वशाच्छ
ब्दादीनिष्टान्विषयांशास्त्रनिषिद्धास्तत्कासर्वात्मनापरिहृत

शास्त्रविहितेषु च विषयेषु तांशेषु संगमूलो रागदेवौ तदुपायनात्ता
न हेतुमहाक्लेशौ बुद्धस्य फलाभिसंधाभावादिदिप्यतिरक्तस्य
वैश्वंमुख्यपरिकरवंधं कृत्वा ५१ ॥ नो

लासिकी चतुर्थी टीका

+ अथ प्रतिज्ञातं ज्ञानकाष्टां प्रतिक्रममाह त्रिभिः ॥
+ विष्णुदयादेहाद्यभिमानेनाकलंकितया बुद्ध्यात्मबोधेन युक्तः
संवर्जो योगीशदादीन्विषयान्पक्ता विहाय तस्यागप्रकारमा
ह रागदेवौ बुद्धस्येति रागद्वेषा निरसनेनेत्यर्थः न त्विन्द्रिय
वृत्त्यपरमेण धृत्वाधारणया दाह्येनात्मानं स्वस्वभावेनिय-
म्य प्रत्यवमर्शेन वशीकृत्य युक्तानेपवंधविधः सत्त्वसभूयाय
कल्पते इति तृतीयेनान्वयः ५२

पंचोली टीका

५३

तदेव दर्शयति बुद्धेति बुद्ध्या निश्चितिक्रियामायायुक्तः संपन्नः ५४
साधेयैरात्मानेदेहेन्द्रियसंघाते वशीकृत्य सामर्थ्यादिषणो मक्ता
शरीरस्थितिमात्रात् रागदेवौ परिसमव्रजसभूयाय कल्पते समर्थो
भवति ५५

रागादीरसमिद्धोधिनी ॥

तामेव ज्ञान निष्कामाह बुद्धेति विष्णुदयासात्त्विका बुद्ध्या युक्तः ५
त्याधेयैरात्मानेनैवात्मानमंतःकरां नियम्य प्रारभ्यमाणः
कार्यैकनिष्ठविधायशदादीन्विषयान्पश्यन् स एव नित्यव्रति
पादितलक्षणां सत्ता तद्वर्णभूवेति यावत् प्रोक्तलक्षणो रागदे
वौ च बुद्धस्य व्रजसभूयाय कल्पते इति तृतीयेनान्वयः ५१ ॥

मधुभाष्य

224

ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਥਾਵੇਂ
ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਜਿਹੇ ਭਾਰੀ ਭਾਰੀ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ
ਅੰ॥ ੧੧ ॥ ਜਿਸ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ

ਜਿਹੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ
ਅੰ॥ ੧੨ ॥ ਜਿਹੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ
ਜਿਹੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ
ਅੰ॥ ੧੩ ॥ ਜਿਹੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ
ਜਿਹੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ
ਅੰ॥ ੧੪ ॥ ਜਿਹੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ

ਜਿਹੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ
ਅੰ॥ ੧੫ ॥ ਜਿਹੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ
ਜਿਹੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ
ਅੰ॥ ੧੬ ॥ ਜਿਹੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ
ਜਿਹੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ
ਅੰ॥ ੧੭ ॥ ਜਿਹੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ

ਜਿਹੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ
ਅੰ॥ ੧੮ ॥ ਜਿਹੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ
ਜਿਹੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ
ਅੰ॥ ੧੯ ॥ ਜਿਹੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ
ਜਿਹੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ
ਅੰ॥ ੨੦ ॥ ਜਿਹੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ

भाषा अनुवाद दीका

सोई कहतैरे कि उक्त प्रकार क्रम से स्वीकृत विशुद्धस्वरूप सा ॥
निक बुद्धिपुरु पुरुष सात्विकी धृतिसे आत्मा कहै इस बुद्धिको
नियम कहै निश्चल करके शब्द आदि सर्व विषय त्याग करने के
अवन्तर और विषय प्रयुक्त राग द्वेष को भी हर करके ब्रह्मभाव को
प्राप्त होतैरे इससे ले तीन श्लोक का अर्थ प्रकटाय होता है ५१

सह बुद्धि में युक्त है ^{दोहा} जितमन को धृति सो दि प्राज्ञा दि विष
य त्याग के राग द्वेष तज श्री दि ५१॥

225

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

॥ ਭਗਵੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮਨ ਮਨ ਕੀ ਸੇਵਾ ਕਰਿ
ਕਰੀਓ ਭਗਵੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮਨ ਮਨ ਕੀ ਸੇਵਾ ਕਰਿ
ਕਰੀਓ ਭਗਵੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮਨ ਮਨ ਕੀ ਸੇਵਾ ਕਰਿ
ਕਰੀਓ ਭਗਵੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮਨ ਮਨ ਕੀ ਸੇਵਾ ਕਰਿ
ਕਰੀਓ ਭਗਵੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮਨ ਮਨ ਕੀ ਸੇਵਾ ਕਰਿ
ਕਰੀਓ ਭਗਵੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮਨ ਮਨ ਕੀ ਸੇਵਾ ਕਰਿ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਮਨ ਮਨ ਕੀ ਸੇਵਾ ਕਰਿ
ਮਨ ਮਨ ਕੀ ਸੇਵਾ ਕਰਿ
ਮਨ ਮਨ ਕੀ ਸੇਵਾ ਕਰਿ

**विविक्तसेवीलच्छाशीयतवाककायमानसः
ध्यानयोगपरोनिमैवेराग्येसमुपाश्रितः ५२**

शोकरभाष्य टीका १

ततः विविक्तसेवी शरणपनदीपुलिनगिरिगुहादीन् देशान् सेवि
ते शीलमस्येति विवक्तसेवी लच्छाशीलच्छानशीलोविविक्त
सेवालच्छाशतयोर्निद्रादिदोषनिवर्तकत्वेन चित्तप्रसादहेतुत्वात्
गृहणं यतवाककायमानसोवाक् चकायश्च मानसं च यतानि
नियतानि संयतानि यस्य ज्ञाननिष्ठस्य सज्ज्ञाननिष्ठोयतिर्यतवाक्
कायमानसः सादेवमपरनकराः सन् ध्यानयोग परोध्यानमा
त्मस्वरूप चित्तने योग्यात्मस्वरूपविषयपदैकाशीकरत्नौ ध्या
नयोगौ परत्वेन कर्तव्यौ यस्य सध्यानयोगपरोनिमै निमग्नगुण
मंत्रजपाद्यसकृत्वाभावदर्शनार्थं वेराग्ये विराभावोदयादृष्टेषु वि
षयेषु वैरस्य समुपाश्रितो निममे वैरार्थः ५२ ॥

आनेदगिरिकृत टीका २

बुद्धेर्वैशारद्ये यत्नेन कार्य करणानियमनदेहस्थितिहेतुरितिवि
षयस्यागः देहस्थित्यर्थेष्वपि तेषु रागदेषवर्जनमित्युपायभेदेति
हे समुपाश्रितोऽपि यत्नसाध्यानीत्याह ततश्चिन्तेकाग्र्यप्र
सादार्थं विविक्तसेविने वाक्येति शरणेति निद्रादिदोषनिवृत्त्यर्थं
लच्छाशिते विषयदयति लच्छिनि लक्षुपरिमिते हिते मेधे वा
शिते शीलमस्येति तथोच्यते विशेषणयोस्तामर्थं विवृणोति
विविक्तेति निद्रादीत्यादिशब्दादालस्यप्रमादयोर्बुद्धिविज्ञेयका
विवर्तिनाः बहुमाराध्यानयोगयोरुपायत्वेन विशेषणान्तरे
विभजते वाक्येति वागादिसंयमस्यावश्यकत्वघोतनार्थं सादिस
क्तं संयतवागादिकरणग्रामस्यानायासेन कर्तव्यमुपदिशति एव
मिति मंत्रजपादीत्यादिपदेन प्रदक्षिणप्रणामादयो ध्यानयोग्यनि
बंधकारहीनाः उक्तयोरेव ध्यानयोगयोरुपायत्वेनोक्तं विराग
भाव विभजते दृष्टेति सम्यक्तमेव वनर्त्तनितुमिति ५२ ॥
स्वामिकृत टीका ३

श्री-
गीरी-
शु-

१२६

किंचविविकेति विविकसेवीशुद्धदेशावस्थापीलच्छाशीमि
तभोजीयैरुपायैर्यतवाककायमानसः संयतवारोहचितो
भूत्वा निमेषं वेदाध्यानेन योगोन्नतसंश्लेषात्पराध्यानाद्यविके
दार्थ्यं पुनः पुनः दृष्टे वैराग्यं सम्यग्प्राप्तिर्भूत्वा ५२ ॥

पिशाचभाषाटीका ४

विविकेयोगविरोधवस्तुनपिष्टिते स्थाने तस्मै वितंशीलेयस्य
सः विविकसेवीलबुद्धिर्निमित्तं पश्य मयि तंशीलेयस्य सः लब्ध्वा
शीध्यानयोगपरो निमेषाध्यानेन चित्तसंकाशता योगस्तस्यात्मनिस्था।
पनेध्याने च योगं च ध्यानयोगौ परं निश्चयस्य स ध्यानयोगपरः नितं
सार्वकालं वैराग्यं विगतो रागो यस्माद् सौ विरागः अस्य भावो वैरा
ग्यं सम्यग्प्राप्तं रागद्वेषविशुद्धमर्थः ५२ ॥

रामानुजभाषाटीका ५

विविकसेवी सर्वध्यानविरोधिभिर्विविके देशो वर्तमानो लब्धमा
नो लब्ध्वा शीघ्रमप्युन्नतशनरहितः यतवाककायमानसः ध्याना
भिमुखीकृतकायवाङ्मनोहृत्स्थानयोगपरो निमेषं वेदाध्यानेन
आप्रयाणादहरहर्ध्यानयोगपरः वैराग्यं प्राप्तिः ५२ ॥

शुभिनवगुप्तकृतटीका ६

सप्तम्यं ५२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीटीका ७

किंचविविकेति विविके विवेकहेतुभूतं एकांतं त्वमेव ते सत
या लब्ध्वा शीः सात्विकप्रतीता त्रभोजी यैरुपायैर्यतवाककाय
मानसः संयतवारोहचितो भूत्वा ध्यानेन चित्तं काशेणात्मादातये
न योगोन्नतसंश्लेषात्पराध्यानाद्यविकेदार्थ्यं पुनः पुनः दृष्टे वैराग्यं
सम्यक्नैष्टिकत्वेनोपाधिः ५२ ॥

वनमालीटीका ८

विविकेजनसंमर्दरहितं पवित्रं च तस्मै वितंशीलमस्य सः लब्ध्वा
शीलबुद्धिर्निमित्तं मेधं चाशितुं शीलमस्य सः यतानि संयतानि
काकायमानसानियेन सः ध्यानपरो निमेषाध्याने भगवदाकारस।
जीतो यत्र यत्र वा हस्तदध्यासपरः वैराग्यं दृष्टा दृष्टविषयशुद्ध

हाविरोपिचित्तवृत्तिसंमपाश्रितः ब्रह्मभूयायकल्पतश्चतरेणान्वयः ५१

ऊसमवैजयेती १५

किंचप्रतःसुकीदृशोविविक्तसेवीविविक्तेनिविलेर्धीनविरोधि
भिर्जनैर्वर्जितस्यानेसेवितंशीलेयससतथा लब्धाशीलचुमितमा।
शितंभोक्तंशीलेयससतथाप्रमशानतपनरहितः यतवाककाया
मानसः यतानियेयाभिमुखीकृतानिवाककायमानसानियेनस
तथातिसं सर्वकाले ध्यानयोगपरः सर्वेषामुज्ज्वलचित्तनारतः वैराग्य
स्वस्वरूपेतरविषयमागरूपेण न च समपाश्रितः संयु
क्तः ५२ ॥ मधुसूदनी टीका १८

विविक्तेजनसंसर्गदरहितेपवित्रं च यदराणमिरिगुहादितसेवितं
शीलेयससः चित्तैकाग्रसंपर्कतद्विज्ञेयकारिरहितश्चर्यः लब्धा
शीलचुपरिमितं मेधवाशीलेयससः निदालस्यादिवितलय।
कारिरहितश्चर्यः यतानिसंपत्तानिवाककायमानसानियेनसः
यमानियमासनादि साधनसंपन्नश्चर्यः ध्यानयोगपरो नित्यं चि
तस्यात्माकारप्रमयाहतिर्ध्याने प्राप्ताकाशप्रमयेन निर्द्वैतिकताया
दनेयोगः नित्यं सदैव तत्परस्तयोरनष्टानपरो न तमेव जपतीर्थयाग
दिपरः कदाचिदिमर्थः वैराग्ये दृष्टादृष्टविषयेषु स्पृहाविरोपिचि
तपरिणामे समपाश्रितः सम्यग्निष्ठत्वेन नित्यमाश्रितः ५२ ॥

सदानंदी टीका ११

विविक्तेजनसंसर्गदृष्टमृगैरिगुहादिकं पवित्रं सेवितं शीलेयस
लचुशितं तथा १ यतानियसवाककायमानसानिसमंमतः वि
ज्ञेयलयसामग्रीश्रुत्योयुक्तोयमादिभिः २ ब्रह्मात्मप्रमयाहति।
ध्यानियोगस्तथात्मनि एकाग्रीकरणहतेस्तयोरिवपरः सदा ३ न
तुमंत्रजपादौ यस्तत्परः सत्कदाचन दृष्टादृष्टेषु भोगेषु वैतस्येनि
त्यमाश्रितः ४ ॥ ५२ ॥ नीलकंठी टीका १२

केन साधनजातेनैवंभूतोभवतीत्यत आह विविक्तेनि यतच्छब्दा
आहोरात्राद्यो ज्ञेय नित्यमिति सर्वत्र संवेधनीय यो नित्यं विविक्तसेवी।

श्री-
गीरी-
शु-

११२

एकान्तशीली लब्धाशीमिताशनशीलश्च तथानित्यवैराग्येरागाभा
वेसमुपाश्रितश्च तथानित्येवावयोगः षष्ठाध्यायोक्तस्तत्परश्चयो
नित्यभवतिसयतवाककायमानसोभवति यतकायः आसनदा
र्द्धेन यतवाकविषयेभारं दियाणो प्रमादो रणेन यतमानसः सर्व
संकल्पायोगेन अत्र च तर्हि साधनैर्यतवाककायमानसत्वे साधे
नित्येविविक्तसेवादिशीलः सनयतवाककायमानसो भूत्वा ब्रह्म
भूयाय कल्पत इत्यन्तरेणान्वयः ५२ ॥

आनंदीलीका १३

सत्त्वैकान्तिकान्त्यविविक्तसेवी लब्धाशीमुक्ताहारविहारः य
मनियमानुष्टायी यतवाककायमानसः दृढासनः प्राणाय
माभ्यासी प्रत्याहतींद्रियश्चेत्यभ्यसने योगवात्साग्ये चकः ध्यान
योगपरः योगो गत्रये अभ्यन्तरे ध्यानधारणा समाधिना म्नि संय
मेतत्परः अतएव नित्यवैराग्यं समुपाश्रितः नित्यमविनश्यत्
वैराग्यं दृष्टानुष्ठाविकविषयवैतल्यम् स्यात्सुयनिमंत्रणे संगस
याकरणं पुनरनिष्टप्रसंगादिनियोगशास्त्रे तृतीये पादे सूत्रा
र्थानुगमेन समुपाश्रितः अस्माद्यः सत्त्वारः खल्वमीयोगिनः
प्रथमकल्पिकः साधुभूमिकः प्रज्ञाशोभिः अतिक्रान्तभाव
नीयश्च एतेषां लक्षणानि योगशास्त्रादधिगंतव्यानि विस्तरभ
यात्र लिखितानि तत्र मधुमती भूमिं साक्षात् कुर्वतो योगिनः
स्यान्निर्वादेवास्तनस्यानाधिकारिणः सत्त्वमुद्धिमनुयुषं तः
स्यान्नैरुपनिमंत्रयेते रसाश्माश्रय रसः रसायनीमंदजरा
मृत्युहं रश्मीयथाभिलाषदायिनो देवदुमाः धर्मद्वययंग
गासिद्धाश्च मम हर्षयः दिव्ये श्रोत्रचक्षुषी वज्रोपमः कायः त्वये
दंसर्वे स्वयं गौरुयार्जिते प्रतिययतामिदमक्षयमजराममरं
स्थानमिति प्रार्थयंते तत्र योगी संगं न कुर्यात् जननमरणान्ध
कारेपि विपरिवर्तमानेन मया कथंचिदासादितः क्लेशातिमिरवि
नाशी योगप्रदीपः तस्यैवैतत्सायोनयो विषयवायवः प्रतिपत्ताः

कथमनयेवविषयसगतस्मायावंचितोदम् पुनस्तस्यैवप्रदी
 मस्यसंसारोपेरात्मानमिथनीज्यंस्वस्तिस्वमेभ्योविषये
 भ्यश्निसमाधिंभावयेत् संगमकृत्वा समयमपिनर्जयत् एवम
 हं देवानामपिप्रार्थनीयश्निसयादयंस्वस्थितंममनयाम्मुना
 शकेशगृहीतमात्मानंनभावयिष्यति तथाचास्यस्तिदानीं
 प्रसादोलब्धविवरः क्लेशपंचकमुन्मथयिष्यति ततश्चपुनरनि
 ष्टप्रसंगः एवमस्यसंगस्यार्जुनः भावितोर्थोदकीभवति
 भावनीयश्चाभिमुखीभविष्यतीतिसिद्धम् ५२

रामकंदीटीका ५४

विविक्तसेवीसमाधिव्युत्पन्नहेतवेतनाचेतनभावगतोदोशो
 विविक्तः तंसेवितंशीलंयस्यसतथाविधः तथालक्षाणी
 लक्षुप्रणमनोवृत्तिसमावस्थाकारणभूतमात्रकालरहित
 त्वादियुगपरिष्पृष्टमल्पमशिशुंशीलंयस्यसतथायतानिनि
 गृहीतामन्यायविषयात्प्रसादतानिवाक्कायमानसानिव
 चनशरीरसन्तःकरणनियेनसतथाविध इत्यंभूतश्चसततं
 नित्यं ध्यानयोगपरः ध्यानेनपरतत्वात्मकोपेयवस्तुचिंतनेन
 योयोगः संवेधस्तन्निष्ठः एवंविधगुणसामग्र्यावैराग्यं दृष्टानु
 प्रविकविषयवितस्मत्वंसतगुणविषयंवितस्मत्वंचसमुपा
 श्रितः सम्प्राप्तः ५२ ॥

लासिकीदशगुणीटीका

किंच नित्यं प्रतिदिने ध्यानयोगपरो ध्यानयोगेष्टाध्यायेप्रपंचिते
 तत्परः ध्यानयोगस्योपलक्षणं शमाह विविक्तसेवीत्यादि विवि
 क्तं स्वभावतः संस्कारतोवाशुद्धं विजिनेवदेशंसेवितंशीलम्
 स्य तथालक्षाणीमितमोजी तथायतानिस्वहृतेरुपरमिता
 निवाक्कायमानसानियेनसः तथा ध्यानाविच्छेदार्थवैराग्यं स

गी.
टी.
प्र.

म्यगुपाश्रितः

पंचोलीटीका

किंच विविक्तेति विविक्तसेवीलक्षासीमितभोजनः यतवाक्काय
मानसः ध्यानयोगपरः ध्यानमात्मनः स्वरूपेचित्तनेयोगात्मस्व
रूपविषयेएकाग्रकरणेतयोः कर्तव्यतापरः नित्यं प्रयत्नमंत्रज।
पादिश्रुर्वन् परैवैराग्यमुपाश्रितो मुनिः ब्रह्मभूयायकल्पते ५२

रागवीरसमिहोधिनी

विविक्तं निम्नोन्नतादिदितं देशं सेवते इति विविक्तसेवीप्रहोवि
तविष्णुदेष्टावस्थायी तथा लक्षाणीयद्योचितभोजी तथा य।
तानिकायवात्तानसानियेन तादृशो भूत्वा नित्यं ध्याने कथं मे स्व
धर्मः स्वतुष्टितो भवतीति तदुपायान्वेषणे मत्स्वरूपचित्तनलक्ष
णे वा योगे कर्मकौशलसमतो भयलक्षणे च तत्परः तथा क इ
मे भगवद्भामप्राप्तिनिमित्तं स्वधर्ममनुष्ठातुर्मम पित्रादयः प्रतिव
यका इतीत्यदृष्टं वैराग्यं सम्यगुपाश्रितो भूत्वा ५३

मधुभाष्य

५२

भाषा अनवाद लीका

विविक्त सेवी कहे पवित्रदेशवासी और लब्धासी कहे परिमित
अहारकारी हो और इन उपायों से यत वाक काय मानस प्रणी
त वचन देह और मन को वश करके सदा ध्यान क्रम से जो यो
ग कहे अविद्या अज्ञान निवृत्ति रूप ब्रह्म साक्षात्कार तिसमे
तत्पर होय अपने ध्यान के अविच्छेद के लिये समशील रूप सेवा
श्वारट्क वैराग्य का आश्रय लेकर ५२ ॥

दोहा

रहें यकांत लघु भोजन वपाकर मानस देह ध्यान योग
तत्पर सदा वैराग्य दि आश्रित पद ५२ ॥

229

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
श्री कृष्णाय नमः
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
श्री कृष्णाय नमः
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
श्री कृष्णाय नमः
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
श्री कृष्णाय नमः
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
श्री कृष्णाय नमः

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
श्री कृष्णाय नमः
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
श्री कृष्णाय नमः
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
श्री कृष्णाय नमः
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
श्री कृष्णाय नमः
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
श्री कृष्णाय नमः

अहंकारवलेदर्पकामेक्रोधपरिग्रहे विमुच्य
निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ५३ ॥

शंकरभाष्य टीका १

किंच अहंकरणमहंकारो देहेन्द्रियादिषु त्वेव सामर्थ्यं कामरा
गादिषु ते नैतरङ्गरीरादिसामर्थ्यस्वाभाविकत्वेन त्यागस्याशक्य
त्वात् दर्पेनाम हर्षानैतरभावी धर्मीतिक्रमहेतुः दृष्टः नृपति
त्यस्य धर्मी मतिक्रामतीति स्मरणात् त्वेव काममिच्छा क्रोधे द्वेषे च
परिग्रहमिन्द्रियमनोगतदोषपरित्यागे शरीरधारणप्रसंगेन धर्मी
तुष्टानतिमित्रेन वावाह्यः परिग्रहः प्राप्तस्तच्च विमुच्य परिग्रज
परमहंसपरिब्राजको भूत्वा देहजीवनमात्रेऽपि निर्मितममभावो
निर्ममोऽतएव शान्त उपरतः यः संहताया सोयतिर्ज्ञाननिष्ठो ब्र
ह्मभूयाय ब्रह्मभवताय कल्पते समर्थो भवति ५३ ॥

आनेदगीरिटीका २

ज्ञाननिष्ठस्य यत्ते विशेषणान्तरे समुच्चिनोति किंचेति निमित्तान्
योगपरत्वे समुच्चितं कारणान्तरे विवृणोति अहंकरणमिति साम
र्थ्यमात्रे वलशब्दादुपलभ्यमाने किमिति विशेषवचनमिच्छाशेष
ह स्वाभाविकत्वेनेति उक्ते दर्पे मानमाह दृष्ट इति वैराग्यशब्देन स
व्यापि कामत्यागस्य पुनर्वचने प्रकृतत्वात्पनार्थमहंकारो
द्विषागे परिग्रहप्राप्त्यभावात्तत्प्राप्तौ किञ्चिन्मिच्छाशेषाद् इन्द्रियेति य
दिग्रहाभावे ममत्वविषयाभावात्त्रिममत्वे कथमिच्छाशेषाद् देहे
ति अहंकारममकारयोरभावेन प्रामासन्नः करणोपरतिमच व
दति अतएवेति उक्तमनूय जीवन्नेवासौ ब्रह्म भवतीति फलित
माह यः संहतेति ज्ञाननिष्ठपदाद्देहं सशब्दोद्भूतः ब्रह्मणो भव
नमनसंस्थानपरिपाकपर्यन्ते साक्षात्करणे तदेवमिति यावत् ५३

स्वामिभूतटीका ३

अहंकारमिति विरक्तो ह मित्या अहंकारवलेदराग्रहे दर्पयोगवलात्
त्यागप्रवृत्तिलक्षणप्राप्त्यवशात्तत्प्राप्त्यभावात् स्वपि विषयेषु कामे क्रोधे
परिग्रहे च विमुच्यविशेषणसत्त्वात् तदप्यत्र निर्ममः सन् शान्तः

श्री-
गीरी.
शु.

परमासपशांतिप्राप्तो ब्रह्मभूयाय ब्रह्माहमिति नैव लेना वस्था
नाय कल्पते योगो भवति ५३ ॥

पिशाचभाषा टीका ४

देहादिषात्मबुद्धिरहेकारः चलं कामरागसेषु कृते न तदेहादि साम
र्थ्ये तस्य साभाविकत्वेन सक्तमशक्तत्वात् दतः केवलशब्दशक्तता
पनादिवलशब्देनोच्यते दर्पो हर्षः कामरागः क्रोधः द्वेषः परिग्र
हो ममेदमित्यर्थिनो वशीकरणं पतदहेकारादिविमुच्य निर्ममः
नशरीरस्थिति साधने पिवस्तु निममबुद्धिरहितः अतएव शांत उ
परान्तःकराः ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्युक्तं ५३ ॥

रामानुजभाषा टीका

ये यतस्तथातिरिक्तविषयदोषावमर्षेण तत्र विरागतां वर्हयन्नहे।
कारमनात्मनात्माभिते वलं तदिह बुद्धिहेतुभूतवासनावलं तत्रिभि
नैदर्पकामं क्रोधं परिग्रहं विमुच्य निर्ममः सर्वेषां तस्मिन्नेषां त्मोय
बुद्धिरहितः शांतः आत्मानं भवैकसुखः पवंभूतो ध्यानयोगं कु
र्वन् ब्रह्मभूयाय कल्पते ब्रह्मभावाय कल्पते सर्ववैधविनिर्मको य
थावस्थितमात्मानमनुभवतीत्यर्थः ५३ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थम् ५३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटी टीका ७

अथ विज्ञेयकारणोन्मूलनप्रकारमाह अहेकारमिति अहेमेनाद
गिरक्तोस्तीति अहेकारं चलं उराग्रहं दर्पयोगवलाङ्गमर्कान्तिल
लाणां प्रारंभे कामं क्रोधं परिग्रहं च विमुच्य विशेषेण मत्कां प्राप्ते
शुनिर्ममो ममतामृत्युः शांतः परमासपशांतिप्राप्तः पवंभूतो योगीव
रभूयाय ब्रह्माहमस्मीति नैव लेना वस्थानाय कल्पते योगो भवति ५३

वनमाली टीका ८

अहेकारं महाकुलीनो हे विद्यादिनामनुलोयोनास्तीत्यभिमाने व
लं सदाग्रहे नशरीरं तस्य साभाविकत्वेन सक्तमशक्तत्वात् दर्पहर्ष
जने मदं धर्मीति क्रमहेतुं कामं विषयाभिलाषं वैराग्यमित्युक्तं।
सापि कामत्यागस्य अनरुक्तिर्यथापि कार्थक्रोधं द्वेषं परिग्रहं दे

हृधारणार्थमसहतेपिपरोपनीतेवाहोपकरणविमुच्यते।
 काशांतचितः विद्वेषरहितः प्रमानकमेण बलभूयाय बल
 साक्षात्काराय तस्यास्येवा कल्पते योगो भवति ५३ ॥

कुसमवेजयंती टीका १

किंच अहंकारमिति अहंकारदेहेन्द्रियाद्यभिमानरूपवलेन तस्या लपो
 षणवर्हेनादिवासनारूपे दण्विलस्य हेतु रूपं कामं विषयाभिला
 षरूपं कोपमभिलषितविषयवाजाते कामपरिणामरूपं परिग्र
 हमहंकारादीनो कर्मरूपं धनधातुधरापद्यादिसंग्रहं पुत्रदारा
 दिपरिजनसंग्रहं वापत्तानहंकारादीन विमुच्य विशेषेण स्यात्।
 क्ता निर्ममः सर्वेष्वनात्मीयभाव रहितो तत्तत्पवशांतः निरंतरस्व
 स्वरूपानुभवे कस्यचित् निरंगमिंधुरिव निश्चलः इदृशो ध्यानयोगो
 रानिद्यो जनो बलभूयाय बलभावाय कल्पते सुहृत्स्वामि स्वरूप।
 मन भवति ५३ ॥

मधुसूदनी टीका १

अहंकारमहाजलप्रसृतो हं महतो शिष्योति विरक्तो सिनालि
 द्वितीयो मत्समरस्यभिमानेन वलमसदाग्रहेन तृतीयो रंतसखा
 भाविकत्वेन तत्कमशब्दात्वात् दण्वहंजने मंदधर्मीतिकमका
 राणंदृष्टोत्पत्तिरतो धर्ममतिक्रामतोतिस्मृतेः कामं विषयाभि
 लाषे चैरागं समुपाश्रितं तस्मै नोक्तस्यापि कामत्यागस्य पुनर्व
 चने यन्नाधिकार्यकोपं हेतुं परिग्रहं शरीरधारणार्थमसहते
 पिपरोपनीतेवाहोपकरणविमुच्यते काशित्वायसोपवीतादि
 कमपि देउमेकं कमेदलं कौपीनाच्छादनं वशास्तुभ्यनुज्ञाते स्व
 शरीरयात्रार्थमादाय परमहंसपरिव्राजको मूना निर्ममो देहजी
 वनमात्रेपि ममकाररहितः अतएवाहंकारममकारभावादप
 गतहर्षविषादत्वात् शांतश्चित्रविद्वेषरहितो यतिर्ज्ञानसाधन
 परिपाकक्रमेण बलभूयाय बलसाक्षात्काराय कल्पते समर्थो भ
 वति ५३ ॥

सदानंदी टीका १

महाजलप्रसृतो हं विरक्तो यो न मत्समः शमेवमभिमानेन वल

श्री-
गीरी-
सु-

231

मत्रासदाग्रहे १ नशारीरेयतस्तस्यसाभाविकनयाजनैः त्यागः
कर्तुमशक्योक्तिर्दोषहर्षजदुर्मते २ धर्मानिकमणोदेतेतउक्तंच
स्मृतौस्मृते ह्येष्टपतिदमः सत्रनिकामनियमनः ३ कामं।
भोगाभिलाषचक्रोपेदेवेपरिग्रहे वाप्येपकरणं सर्वययद्विज्ञेय
कारणं ४ परिग्रजाविलानेतोदेहधारणमात्रके समनरहितः
शांतश्चित्तविदोपवर्जितः ५ ज्ञानसाधनसामग्रीपरिष्कारक्रमे
णच ब्रह्मभावाययतिरादसमर्थोभवतिसत्ये ६ अहंकारादिषु
दुर्कंचसम्पदैरागपेभवात् तथाविवेकसामग्रीवेदोनातोविवा
शात् ७ नैरतर्प्येणसंसर्गदाराभासादिवैभवात् त्यक्तेशकंभ
वेयस्मान्नाययानोविवेकवान् ८ भगवत्पदमालेखसतोसंगेन
सर्वदा अभ्यसेदब्रह्मवस्तैकं श्रीहरेरयमाश्रयः ९ ५३ ॥

नीलकंठी टीका १२

एवेयतवाककायमानसमयोगिनोयोगजाः सिद्धयउपतिष्ठेति
नाश्रुतौदर्शिताः दृष्टियमेजोनिलवेसमस्थितेपंचात्मके
योगगुणप्रवृत्ते नतत्रोगोनजरान्मृत्युः प्राप्तमयोगानिम
यंशरीरमिति तथा यंयलोकमनसासंविभातिविशुद्धसतःका
मयतेयाश्चकामान् तंतलोकंजयतेताश्चकामान्तस्मादात्मसो।
एवंचयेद्वनिकामरतिकामरतिच संविभातिसंकल्पयतिलोकं
लोचनीयमतीतागतमर्थजानं कामान्काम्यमानानविषयान्
जयतेउपलभतेरतिश्रुतिपदानामर्थः तथानाविरतोऽश्चरिता।
नाशातोनासमाहितः नाशातमानसोवापिप्रज्ञानेनैनमाश्रया
दिति प्रज्ञानेनशास्त्राचार्योपदेशजेनज्ञानेनउच्चरितादिसंबु। न
नाहिरक्तः शांतोजितचित्तः समाहितः निरुद्धचित्तवृत्तिरपिमुखा
तमानसोयोगैश्वर्यसक्तचित्तः एतमात्मानेनप्राप्तयादिनिष्क
मर्थः तदिदमाह अहंकारमिति यदाहयोगीयतमानसोस्मि।
तामात्रप्रमयोभवतितदासेवास्मितावस्थितिर्विषयाभिमतत्वाद्
कारश्चयतेविषयविमृत्तात्तस्मिनेतिततस्ममहंकारानिरहन्तो
यात् तदनिग्रहेयोगीवलेसत्यसंकल्पत्वादिसामर्थ्यामात्मनःपेश
नर्दपकरोतिनमत्तत्वागोस्तीतिमयते ततश्चट्टसोपसमतिक्रा

मनीत्यापस्तेववचनात्तद्विद्यान्कामान्शक्तं तत्रकेनचि
 त्रिमितेनकामप्रतिवेधेसतिकोयवाभवतिततःपरोत्सादना
 यभूयोसंशिष्यादिपरिग्रहेसेषादयति ततो नश्यतीति तस्मात्स
 र्वानर्थमलभूतमहंकारमेवविमृश्यततश्चतस्रसर्वान्विमृचति
 अहंकारविमोकेपिनिर्ममत्वेतत्सदर्शितेषुविषयेषुममतामूय
 त्वेसमहंकारःशिथिलीभूतोविषयवैमृद्येप्राप्यस्वकारणोऽ
 स्मितायोविलीयते ततःशान्तोऽस्मितायाद्युपिप्रलयात्रिरिय
 नानिवजुपरतोयोगीब्रह्मभूयायकल्पते ५३ ॥

आनंदीटीका १३

स्पष्टार्थ ५३

रामकंदीटीका १४

तथासमेतान्दोषान्विमृच्य अहंकारेतावत् अनात्मनिश
 रीरादावात्मप्रमयसर्वदोषाधिराजं तथावलंशकाशका
 विवेकपरिहारेणकार्येष्वहम् तथादर्पस्वल्पस्यापिसिद्धि
 लेशस्योपलब्धेऽस्त्रितोद्रेकं तथाकामरागनिमित्तकमिष्ट
 विषयेषुसंकल्पम् तथाक्रोधद्वेषनिमित्तकंविभेदियदो
 भकं तथापरिग्रहेदेहदारदारकद्रविणादिषुसर्वस्वदुया
 स्वीकारं अतएवपरिग्रहत्यागान्निर्ममः ममकारलदा
 णादंधानिष्पन्नः ततश्चनिर्विकारपरमोपादेयस्वरूपमा
 ब्रह्मरायणत्वाच्छान्तः विगतसकलविकल्पदोषः इत्यं
 भूतोब्रह्मभूयायकल्पतेतएवविधः ५३ ॥

लासिकी दशमोनीटीका

तथाअहंकारमहंसर्वोत्कृष्टइत्येवमभिमानं बलंउराग्रहंदर्प
 महं काममभिलाषं क्रोधंप्रसिद्धंपरिग्रहंउदारादीनांम
 मतयास्वीकारमित्येतत्सर्वमात्मविश्रान्तेःप्रतिबंधकं
 त्वा इत्येवंसर्वत्रममतामूयः तथाशान्तःपवनित्याउ

गी.
टी.
प्र

शीलनेन सर्वविकल्पोपशमरूपोऽंशो निर्गुणो ब्रह्मभूया
य देहपातानन्तरं ब्रह्मभावाय कल्पते योग्यो भवति ॥

पंचोलीटीका

किंच ग्रहेकारमिति देहादिग्रहेकरणमहेकारस्ते कामसे
युक्तसामर्थ्यवलेक्षणान्तरभावीधर्मातिक्रमहेतुः दर्पस्तेका
मंशकाक्रोधेदेवेवायवस्तुपरिग्रहे विमुच्यपरिमज्जपरमहे
सपरिवाजकोभूत्वा देहेन जीवनमात्रेपि निर्गतममभावो निर्म
मशान्तः उपरतः यः सोत्ताननिष्ठो ब्रह्मभावाय कल्पते ५३

रगावीरसमिद्धो धिनी ॥

तथा देकातदीप्तिमुच्य निर्ममः समतारहितः अतएव शां
तः अन्नोत्पन्नवसितेषु सिस्वरूपे निश्चयेनितिकेऽतिकोशात्
प्रोक्त्याग स्वरूपोऽतो निश्चयोऽस्येति शांतः इत्यंभूतः कर्म
योगी ब्रह्मभूया यस्य ब्रह्मभूय ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपी
तिकोशात्परमेष्ठ्यसायुज्यवासये कल्पते योग्यो भवति ५३॥

समुभाष्य

५३॥

भाषा अनुवाद टीका

और अहंकार और बल कहे निय वस्तु की रक्षा और दर्प कहे जो
गर्व से अकास गमनरूप आदिमाया में प्रवृत्ति और प्रारब्धवशा
ने अज्ञान वस्तु में जो काम क्रोध का रोकना और अदृष्टवशात् हेतु
तत् प्राप्त वस्तु में भी ममत्ता रहित होके शान्ति को प्राप्त पुरुष ब्रह्म के
साथ समा अर्थात् अहं ब्रह्म ऐसा अवलोकन रूप अवस्थान करने के योग्य
है ५३ ॥

टीका

अहंकार बल दर्प को क्रोध परिग्रह काम तजके निर्ममता
तही ब्रह्म मुक्ति दे पात ५३ ॥

233

**ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मानं शोचति न को ह
ति समः सर्वेषु भूतेषु मद्रक्तिं लभते परं ५४**

शोकरभाष्य टीका १

अनेन क्रमेण ब्रह्मभूतो ब्रह्मप्राप्तः प्रसन्नात्मा लब्धात्मा तर्जसा १/१ त
स्वभावो न शोचति किं चिदर्थं वैकल्यं आत्मनो वा वैशुण्ण्ये चोदिष्य
न शोचति न सन्नप्यनेन को हति न ह्यप्राप्तविषया को हति ब्रह्मवि
दुपपद्यते अतो ब्रह्मभूतस्यायं स्वभावो न्यते न शोचति न को हति
तीति न ह्यतीति वापाठः समः सर्वेषु आत्मोपपत्तेन सर्वेषु भूतेषु
सुखं उः खं वा सममेव पश्यतीत्यर्थो नात्मशमदर्शनमिह तस्य वृ
त्त्यात्मात्मानं भक्त्या मामभिजानातीति च एवं भूतो ज्ञाननिष्ठो मद्रक्तिं
मयि परमेश्वरे भक्तिं भजने परासतमो ज्ञानलक्षणां चतुर्थी लभते
चतुर्विधा भजने मामिसुक्ते ५४ ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

अपेक्षितं परयन्त्ररस्योक्तमवतारयति अनेनेति बुद्ध्या विमुक्त
येत्यादिरत्र क्रमः ब्रह्मप्राप्तो जीवन्नेव निवृत्ताशेषानर्थो निरतिशया
नेदं ब्रह्मात्मत्वेन भवन्निर्गुणः अध्यात्मे प्रसन्नात्मा तस्मिन् प्रसादः
सर्वानर्थनिवृत्त्या परमानन्दविर्भावः सत्त्वोद्येन जीवन्मुक्तेन स
त्तया न शोचतीत्यादौ तात्पर्यमाह न हीति प्राप्त्या परिहाराभावात्
निष्प्रयादिसर्थः स्वभावानुवादस्य पादयति ब्रह्मभूतमेति तस्याप्रा
प्तविषयाभावान्नापि परिहारात् परिहारप्रयुक्तः शोकपरिहार्यस्यै
वाभादिसर्थः पारान्तरे त्वरमणीये प्राप्य प्रमोदते तदभावादिसर्थः
विवक्षितं समदर्शने विशदयति आत्मेति ननु सर्वेषु भूतेषां तनः
समस्य निर्विशेषस्य दर्शनमत्राभिप्रेतं किं नेष्यते तत्राह नात्मेति
उक्तं विशेषणवतो जीवन्मुक्तस्य ज्ञाननिष्ठा प्राप्य क्रमेण प्राप्तासु
प्रतिष्ठिता भवतीत्याह एवं भूत इति अवगमननतिष्ठित्यासताभ्या
सुवतः शमादिप्रकृत्याभ्यस्ते अवगमादिभिः ब्रह्मात्मसंपरोक्षे मोक्ष
फलं ज्ञानं सिध्यतीत्यर्थः आर्तादिभक्तित्रयापेक्षया ज्ञानलक्षणां
भक्तिं चतुर्थीमिसुक्तो तत्र सत्तमस्य वाक्यमनकूलयति चतुर्वि
धायति ५४ ॥

श्री-
गीटी-
शु

स्वामिकृत टीका ३

ब्रह्माहमिति नैष्ठिकेनावस्थानसफलमाह ब्रह्मभूत इति ब्र
ह्माणवस्थितः प्रसन्नचित्तो नष्टेन शोचति नचाः प्राप्तं कांक्षति
देहाद्यभिमानाभावात् अतएव सर्वेषु भूतेषु समः सन्नराग
देषादिकृतविक्षेपाभावात् सर्वभूतेषु मज्जावेनालक्षणोपरोम
ज्जितलभते ५४ ॥

विशाचभाष्यटीका ४

इदानीं ब्रह्मभूतस्य लक्षणमुच्यते ब्रह्मैव भूतो ब्रह्मभूतः प्रसन्ना
त्मा स्वच्छ आत्मा यस्य सः प्रसन्नात्मा रागादेषाभ्यामनाकुल्यमाणा
हृदय इत्यर्थः न शोचति न कांक्षति समः सर्वेषु प्राणिषु एक एव
परमात्मात्मत्वेनावस्थितोऽप्यनस्य एव भूतो मज्जति मीथरभः।
किं भजनं तादात्म्यं परात्मत्वं लभत इत्यर्थः ५४ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

ब्रह्मभूत इति ब्रह्मभूतः आविर्भूतापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारम
देकरससमावात्मस्वरूपः इत्युक्त्या प्रकृतिविहिते परात्मि
त्युपशेषेनोक्ता प्रसन्नात्मा क्लेशकर्मदिभिश्च क्लेशस्वरूपो महति
रिक्तं केचन भूतविशेषेन शोचति न केचन कांक्षति मद्याति रिक्तेषु
अनादृशणीयतायां समो निविलेवस्तु जातेन एव नमसमादो म
ज्जति लभते परं मयि सर्वेषु निर्विजगद्भूतवस्थितिप्रल
यलीले निरस्तसमस्तदेयगंथे अनादिकानि शयासेत्येकस्या
गौकनानेलावण्यादृतसागरे श्रीमत्सुन्दरीकनयने स्वस्वामियम
यं प्रियानुभवस्वरूपं परं भक्तिं लभते ५४ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थम् ५४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रणटी टीका ७

तथाविधत्वसफलमाह ब्रह्मभूत इति ब्रह्माणवस्थितः प्रस
न्नचित्तः सन्नरागो न चाप्राप्तं कांक्षति देहाद्यभिमानाभावात्
न अतएव सर्वेषु समः न केवलं नारायणवर्जितः किंतु परात्मकस्य
ज्जितलभते सर्वभूतेषु मज्जावेनया भजते ५४ ॥

वनमाली टीका ८

अपरोक्षीकृते ब्रह्मणि च परमात्मनि भूतः स्थितः प्रसन्नः आत्मा
परमात्मा चित्रवायस्य सः न ह्येतन्नोचति अग्रामेन कोदाति सर्वेषु
नेषु समः सर्वज्ञांतर्यामिणो हरेर्दर्शनादागदेष्वप्यस्यः पतादृशो म
ज्जुक्तिसर्वोत्तमापरोक्षवैकाचिच्छिन्नद्वंद्वततिपरमनपायि
नीलभने ५४ ॥

ऊरुमधैजयेती टीका ९

ननु ब्रह्मभावादनेतरे सकिं फलं प्रामो गीति चेत्तत्राह ब्रह्मभूत
इति ब्रह्मभूतः प्रकृतिसंबन्धरहितत्वेनाविर्भूतज्ञानादिधर्मज्ञा
नस्वरूपकः अतएव प्रशान्तात्मा वर्णापायेशारदास्तुवत् क्लेश
कर्मविषाकारिविरहादिति निर्मलस्वरूपः सर्वेषु सदितरेषु ज्ञान
चेष्टदेवतिर्यगादिशरीरेषु भूतेषु लोष्टकाद्यादिवद्देवताविशेषो
षात्समस्तुत्पट्टः अरुणो न शोचति यथा त्वं भीष्मद्रोणदो नृ
शोचसितथे तं रातष्टयायातूकोधिद्रुतविशेषान् प्रतिशोकं
न करोति न कोदाति अग्रामे स्नात्र वांछति इदृशो यः सपरोति
ज्ञानानुसयापरेत्स कइपो यदुक्तिमपि स्वभावतो पास्तसमस्तदो
षे निरवधिकानि शयाचिन्मानन्तस्वरूपे स्वाभाविकानवधिका
नि शयासेत्वे यणशक्तिके जगज्जात्मादिकारणे वेदो नैकवेद्ये चि
दचिरात्मकजगज्जिन्नाभिन्नसंज्ञे मे चरणमेपीतको शेषपीतो
वंधरे प्राणनिप्रिये वसुदेवात्मजे न दने दने सर्वेषु रेजगत्त्वामि
निष्प्रपतौ भक्तिं निरतिशयमत्स्वरूपानुभवद्वयोलभते प्रामोति
५४

मधुसूदनी टीका १-

+ केन क्रमेण ब्रह्मभूताय कल्प्यते इति
नदाह ॥

+ ब्रह्मभूतः अहं ब्रह्मास्मीति दृढनिश्चयवान् अवलामननाभ्यासा
त् प्रसन्नात्मा अहः चितः शमदमायभ्यासात् अतएव न शोच
ति न ह्येन कोदाति अग्रामे अतएव निग्रहानुग्रहयोरनारेभात् समः स
र्वेषु भूतेषु अग्रामौपमेन सर्वत्र सखेडुःखेषु पर्यपतीत्यर्थः एवं भूतो
ज्ञाननिशेयतिर्मज्जुक्तिमपि भगवति अहं परमात्मनि भक्तिमुपा
सनां मदाकारचिन्तनसुखनिर्वाणपरिपक्वनिदिध्यासनाद्यां अव
नमननाभ्यासफलभूतोलभते परां चैवामवावधानेन साक्षात्

श्री.
गी. टी.
५.

कारफलोचनविधाभजेतेमामिस्रोक्तस्यभक्तिचतुष्टयस्योपो
ज्ञानलक्षणमितिवा ५४ ॥

सरानंदी टीका ११

येनक्रमेणवृत्त्यात्मभावयोगोभवेत्तानिः तदाहब्रह्मभूतब्रह्म
ह्यासौनिसुनिश्चितः १ अत्राणादेःसदाभ्यासात्प्रसन्नात्माविशुद्ध
धीः शमाद्यभ्यासनोपनिमित्तवस्तुनशोचति २ नाशामेकोत्त।
तिस्यस्यः सर्वभूतेष्वयः समः आत्मोपमो न सर्वत्र संतुष्टः त्वचप
श्यति ३ ज्ञाननिष्ठः पुमानेवेमपि सुहृदपरात्मनि उपासनोमदाका
र्योहृदयावृत्तिरूपिणी ४ अत्राणादेःसदाभ्यासफलभूतामनुभू।
मा निष्ठयासनसंसिद्धोसाक्षात्कारफलोपरो ५ सद्रक्तिलभते
धीरश्चतुर्थीज्ञानलक्षण ६ ५४ ॥

नीलकंठी टीका १२

अस्यैवंशान्तस्यकेवलस्ययोगिनोद्युत्यानावस्थामाह ब्रह्मभूत
इति योद्विस्तमौलयेवानिपतितोयोगोद्युत्यानेजजदेहस्तमोये
स्तचितश्चतुर्दशरुतिष्ठति ब्रह्मभूतस्तत्प्रसन्नात्माप्रसन्नचेताः
लघुशरीरः अमृतैनेवसमाधिसंवेनत्तमस्तदेकप्रवणोनशोच
तिनष्टे नाप्यशामेकोत्तानिदारादिके सर्वेष्वभूतेष्वचतुर्विधेषुस
मः ब्रह्मैवेदसर्वमितिब्रह्मावेषम्यवर्जितः सन्परोमद्रक्तिहेत
दृष्टिविवर्जितोभावनालभते पातंजलयोगीतनद्युत्यानेपरो
दृष्टिलभतेभेददर्शितान् अयेचभक्तः श्रीभागवतेदर्शितः
सर्वभूतेष्वेतेकैर्भगवत्प्रावसीदते भूतानिभगवत्प्राप्तयेष
भागवतोत्तमइति सोयेचतुर्थीभक्तोज्ञानीत्यात्मैवमेतमिति
भगवतापिदर्शितः ५४ ॥

आनंदीटीका १३

ब्रह्मभावंप्राप्तस्यपरीक्षामाह ब्रह्मभूतः प्रकृतिविधयायोगसि
द्धाब्रह्मभावंप्राप्तः प्रसन्नात्मा मेरी करुणामुदितोयेकाणां स
खडः खड्गपुण्ड्रविषयाणां भावनातस्मिन्प्रसादमिति
सूत्रोक्तात्मवीजसमाधिकृताविमप्रसादादुत्तरकालेनिर्वीज
समाधौनिर्विचारं वैशारद्यादध्यात्मप्रसादइतिसूत्रार्थप्रतिष्ठा
प

निर्वीजः

निर्विचारे मेधादिभावोत्तीर्णसमाधौ वैशारद्यादुदिसत्त्वस्वावरणा
ग^० प^० मे प्रकाशात्मनोरजस्तमोभ्यामनभिभवनीयात्स्वच्छस्थितिप्र
वाहात्प्रसन्नः स्फुटीभूतप्रज्ञालोकः आत्मानः करणयस्येदृशः
नशोचति^३ त्वितेषुकरणानभावयति नरुष्यतिसुखितेषु मे
जीनभावयति सर्वेषुभूतेषु समः पुण्यापुण्येषु प्राणिषु नि र्द्य
येनः परममज्जकिं आत्मा जिज्ञासुरर्थाधीज्ञानी चेति लक्षणां च न
धीकांशां प्राप्ताज्ञानात्मिकां सत्त्वरूपा पन्निलभते ५५ ॥

रामकंठीटीका ५४

एवमेव न क्रमेण ब्रह्मभूतो ब्रह्मैकपरायणत्वात्तद्भावमायत्रो निर्वि
शेषतयेव प्रसन्नात्मा विगतद्वैतप्रत्ययसंकल्पत्वात्प्रसन्नः स्वाभावि
कमुद्विगुक्त आत्मा स्वभावो यस्य स तथाविधः सन्नशोचति निरा
विनश्यत्स्वात्ममयविश्वत्वात्कस्यचिदपि भावस्य स्वतेनाः परिग्रहा
त्तदभावेन परिदेयते नाप्यनेनैवमायेन कस्मिंश्चित्प्राप्तेरुपपत्तिरुच्यते हर्ष
मनुभवति एते हि सर्वे भावा मायोपरुतदृशां भावाभावभ्रान्तिमुद्रा
वयंतो हर्षशोकात्मकविकारहेतुतामापद्यन्ते नतु सर्वसाम्यदर्शिनो
योगिन इत्यर्थः तथाज्ञानस्य परानिष्टानिरतिशयाच्च तन्धीकांशां
मत्स्वरूपोपासनालभते प्राप्नोति किमुक्तं भवति परमात्मा द्वैतप्रति
पन्निलक्षणायाज्ञानस्य परानिष्टात्तैव परममज्जकिरिति तथाचैनां
स्तुवंति भक्तिमंतः मुक्ता वरुविधादादिदृष्टांसतु तत्त्ववित् य
स्तज्जक्तेः पराकाशमुक्तिरित्यननिश्चय इति तथाच ५५

+ एवंविधस्य महिमानं लासिकी चरुनोत्तीटीका
माह ॥

+ एवंविधः प्रसन्नात्मा प्रसन्नो देहाद्यभिमानकलेकमृत्युप्रा-
त्मा स्वस्वभावो यस्य स ब्रह्मभूते भावापि ब्रह्मत्वे प्राप्तपव विनष्टं
नशोचति अप्राप्तं च न कादति न त्वेवंविधेन योगिना जीवदृशा
यामेव किमिति ब्रह्मत्वेन प्राप्तमित्याशङ्क्याह सम इति सर्वेषु
ब्रह्मादिस्थावरान्तेषुभूतेषु यपवयोगी समाप्तिर्यामि त्रयसा
म्यप्राप्तः सपवपरापूर्णमज्जकिं मम सारस्य भक्तिं सतीतकोह
मिति जडवर्गीया मित्रा सुपासनां लभते नतमितयोगी

गी.
टी.
३

236

पंचोलेटीका

ब्रह्माहमिमेवैतैश्च सेनावस्थानं सफलमाह ब्रह्मभूतेति अने
नक्रमेण ब्रह्मभूतः ब्रह्मत्वशामः प्रसन्नात्मा लब्धात्मा प्रसारसभा
वः न शोचति किंचिदर्थं वैकल्पं ग्राह्यमो वै गुणवाच्यस्य न शोचति
संतप्यते न च ग्रामे विषयेन कांक्षति ग्राह्योपयेन सर्वेषु भूतेषु
सुखेऽऽस्वेवासममेव पश्यति येष्वेभूतो ज्ञाननिष्ठः समधिपर
मेश्वरे भक्तिं परोऽन्तर्मा ज्ञानलक्षणं च तर्पी लभते ५४

रागवीरसमिद्धोधिनी

पुनरपि ब्रह्मसायुज्य प्राप्तयेकस्य ते योग्यो भवति प्राप्तेर्निमि
तं संगृह्णाह ब्रह्मभूत इत्यर्थे नयः प्रसन्नात्मा प्रसन्नो रागहेका
दिकालव्यदहित ग्राह्यतः करणं यस्याहंकारः सन् न शोचति
नष्टं वाच्यवादिकं नानुत्तपति तथेवाग्रामं नाकांक्षति स ब्रह्म
भूत एव ब्रह्मसायुज्यं प्राप्तयेति यत्तदो रथा हारेण समन्वयः
भावित्याग्रपिताहंकारवस्थाया भूततया कथनं निःसंदेहप्रतीत्य
र्थं अथ प्राधान्येन परमसिद्धिसाधनतया प्राकृतिपादिनाया भा
व इत्येव परस्परया कारणत्वं पुनरपि स्मारयं स्तावत्तुल्या
पायमेवाद समस्त्यादिना सर्वेषु भूतेषु समः समदर्शी परो
प्रकृष्टोपायभूतो महत्किं लभते ५४॥

मधुभाष

५४॥

भाषा अनुवाद टीका

अहं ब्रह्म ऐसी निश्चय रूप अवस्थिका फल कहते हैं कि ब्रह्म भू-
त कहें ब्रह्म भाव को प्राप्त प्रसन्नचित्त पुरुष देह आदि में अभि-
मान के अभाव से नष्ट जो संसारी विषय जिनका शोच नहीं क-
रते हैं और प्रप्राप्त विषय को भी आकांक्षा नहीं करते इसी से राग
द्वेषादिकृत विक्षेप के अभाव से भूत मात्र में समभाव युक्त होने
के अनन्तर सकल प्राणीयों में मद्भाव रूप जो मेरी उत्तम भक्ति नि-
सर्को प्राप्त होते हैं ५४ ॥

टीका

ब्रह्म भय आनंद मनस्वोचन कांक्षानसोप सर्वभूत में सम
रहें मोहि भक्ति लभ होय ५४ ॥

237

1945-1946

[Faint, illegible handwritten text in Devanagari script.]

五

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यथास्मितत्वं तः ततो मोक्षतत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनेतरं ५१

शंकरभाष्य टीका १

ततो ज्ञानलक्षणया भक्त्या मामभिजानाति यावानहं मया पितृ
न विस्तरभेदः यथाः हे विष्णु लक्ष्मीपाणिभेदो भिन्नतुल्यमश्रु
षष्ठाकाशकल्पस्ते मामहेतौ चैतन्यमात्रेकरसमजमजरमसरभ म
यमनियतत्वं ततोभिजानाति ततो मामेव तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते
तदनेतरं मामेव नात्र ज्ञानानन्तरप्रवेशक्रिये भिन्ने विवक्षिते ज्ञा
त्वा विशते तदनेतरमिति किं तर्हि फलान्तराभावात् ज्ञानमात्रमे
व क्षेत्रज्ञे चापि माविद्यीत्युक्तत्वात् न च विरुद्धमिदं ज्ञानस्य
या परा निष्ठा तथा मामभिजानातीति कथं विरुद्धमिति चेदुच्य
ते यदैव यस्मिन् विषये ज्ञानमुपयते तावत्तदैव ते विषयमा
भिजानाति ज्ञातेति न ज्ञाननिष्ठा ज्ञानवृत्तिलक्षणा मपेक्षतश्चि
ततश्च ज्ञानेन ताभिजानाति ज्ञानवृत्त्या त ज्ञाननिष्ठयाभिजाना
तीति नैषदेष्टो ज्ञानस्य स्वात्मोत्पत्तिपरिपाकहेतुप्रकृत्य प्रतिपा
दविहीनस्य यदात्मानं भवनिष्ठयावसानतत्त्वस्य निष्ठाशब्दा।
भिलाषात् शास्त्राचार्योपदेशेन ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकहेतु सह
कारिकारणं बुद्धिविभ्रदायमानित्वादिगणं चापेक्ष्य जनितस्य
क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्य कर्मादिकारकभेदबुद्धिनिवन्धनसर्व
कर्मसंन्याससहितस्य स्वात्मानं भवनिष्ठयस्वरूपा यदवस्थाने
सा परा ज्ञाननिष्ठे सुच्यते सेयं ज्ञाननिष्ठा आर्त्तादिभक्तित्रयापेक्ष
या परा चतुर्थी भक्तिरित्युक्ता तथा परया भक्त्या भगवन्तं तत्त्वतो
भिजानाति यदनन्तरमेवैव क्षेत्रज्ञभेदबुद्धिरशेषतो निवृत्तते
अतो ज्ञाननिष्ठालक्षणाया भक्त्या मामभिजानातीति वचनेन।
विरुध्यते अत्र च सर्वं निवृत्तिविधायि शास्त्रं वेदानेतिहासपरा
गास्त्रतिलक्षणा प्रसिद्धमर्थवद्भवति विदित्वा व्युत्थाया यमि
हाचर्यं चरेति तस्मात् न्यासमेवांतपसामतिरिक्तमाहुर्न्यासप

श्री-
गीटी-
शु-

२३४

वागरेचयदिनि सन्नासः कर्मणां म्यसोवेदादिसंच लोकममु
उच परिमज्ज त्वज थर्ममथर्म चेमादि रहच दर्शितानि वाकानि
नच तेषां वाकानां आनर्थको युक्ते चार्थवादने स्वप्रकरणस्य ता
न प्रमगात्माविक्रियस्वरूपनिष्ठताच्च मोक्षस्य नहि पूर्वसमुद
जिगामघोः प्रातिलोभेण प्रत्यक् समुदजिगमिषुणा समाना
मार्गत्वे सम्भवति प्रत्यगात्माविषयप्रत्यय ज्ञानकरणाभिनि
वेशश्च ज्ञाननिष्ठा साच प्रत्यक् समुदगमनवत् कर्मणा सहभा
वित्वेन विरुध्यते पर्वतसर्षपयोरिवान्तरवान्विरोधः प्रमाणा
विदा निश्चितस्मृतात् सर्वकर्मसंसाधनैव ज्ञाननिष्ठा कार्यनि
सिद्धे ५५ ॥

ज्ञानेद्विगिरिटीका २

ननु समाधिसाधेन परमभक्त्यात्मकेन ज्ञानेन किं प्रसर्वमवा
प्यते तत्राह तत्राति भक्त्या समाधिजन्यया मोक्षलाभिसाधे
न प्रयुक्तया जानाति यामोनीमर्थः तदेव ज्ञाने भक्तिपराधीनं
विबुधोनि यावानिति आकाशकल्पत्वमनवच्छिन्नत्वमसंश
तेच चैतन्यस्य विषयसाधित्वे प्रतिलिपति अद्वैतमिति चेत्
द्वयोवात्मान्तमात्मनोमयते तान् प्रयुक्ते चैतन्यमात्रेति आ
त्मनि तन्मात्रेपि धर्मान्तरमपेय थर्मथर्मित्वे प्रमाह एकस्मि
नि सर्वविक्रियारहित्योक्त्या कौटस्थ्यमात्मनोबावस्थापयति
अजरमिति उक्तविक्रियाभावे तदेव ज्ञानासंबन्धं हेतुमाह म्रभ
यमिति तत्त्वज्ञानमन्वयतत्फलं विदेहकैवल्ये लभयति तत्र
इति तत्त्वज्ञानस्य तस्मादन्तरप्रवेशक्रियायाश्च भिन्नत्वे ज्ञाने
प्रमाह तात्रेति भिन्नत्वाभावे का गतिर्भेदोक्तेरित्याशङ्कोपदा
रिक्तमाह किंतहीति प्रवेशशतिशेषः ब्रह्मप्राप्तिरेव फलान्तर
रमित्याशङ्का ब्रह्मात्मनोर्भेदाभावाच्च ज्ञानानिरिक्ता तस्यामि
रित्याह तत्रतत्रेति ज्ञाननिष्ठया परया भक्त्या मामभिजानाती
त्यक्तमालिपति नन्विति विरुद्धत्वे स्फोरयितेष्टकृति कथमिति
विरोधस्युदीकरणं प्रतिजानीते उच्यतेति तत्र ज्ञानस्योपति

रेव विषयाभिव्यक्तिरित्याह यदेति पत्रकारनिरूपे दर्शयति
 न ज्ञानेति श्मावयोः सिद्धमिति शेषः ज्ञानस्योक्तौ रेव विषया
 भिव्यक्तत्वेऽपि कथं प्रकृते विरोधीत्याशङ्क्याह तत्रैति विरुद्ध
 मिति शेषः शक्तिर्विरोधे निरस्यति नैष दोष इति उक्तमेव हे
 तुं प्रपेक्षयति शास्त्रेति यो हि शास्त्रानुसारी चार्थोपदेशेन
 ज्ञानोत्पत्तिः आचार्यवान् पुरुषो वेदेति श्रुतेः तस्याश्च परिपा
 कः संशयादिप्रतिबंधं स स्तत्र हेतुभूतस्योपदेशस्यैव स
 हकारिकाणां यदुद्दिष्ट्यादि तदपेक्ष्य तस्मादेवोपदेशाज्ज्ञ
 नितं यदेकज्ञानं तस्य कारकभेदबुद्धिनिबंधनानि यानि सर्वा
 णि कर्माणि तेषां संन्यासेन सहितस्य फलरूपेण स्वानमेव
 सर्वप्रकल्पनारहितं यदवस्थानं सा ज्ञानस्य परानिष्ठेति व्यव
 क्रियते प्रामाणिकैरित्यर्थः यदि यथोक्ता पराज्ञाननिष्ठा क
 थं तर्हि सा चतुर्थी भक्तिरित्युक्तेति तत्राह सेयमिति यथो
 क्तया भक्त्या भगवत्तत्त्वज्ञानं सिध्यतीत्याह तथेति तत्त्वज्ञा
 नस्य फलमाह यदानंतरमिति ज्ञाननिष्ठारूपेण भगवत्तत्त्वज्ञाने
 तत्त्वज्ञानानिरेकान्तफलस्य वा ज्ञाननिष्ठेते स्तस्मात्तत्त्वज्ञानं वेदोक्ते
 श्चोपचारिकत्वात् प्रकृते वाक्यमविरुद्धमुपसंहरति अतश्चैतद्वै
 यदेशिकैकज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्याससहितस्य स्वरूपावस्थाना
 त्तकस्य परमपुरुषार्थोपधिकत्वमित्यस्मिन्नर्थे मानमाह अत्र चे
 ति तदेव शास्त्रमुदाहरति विदितेत्यादिना दर्शितानि वाक्यानि स
 र्वकर्माणि मनसंन्यासो न नैष वाक्यानामविवक्षितार्थत्वात् तस्मि
 न् सार्थं प्रामाण्यमित्याशङ्क्याप्ययनविशुद्धात्तत्त्वज्ञानं वेदवाक्यानां न
 दनरोपि तादृशैरेषां नैवमित्याह न चेति तथापि सोरोदीत्यादिव
 न्न सार्थं मानतेत्याशङ्क्याह न चार्थवादुत्तमिति इतश्च समुत्तरोपेति
 कृतमोक्षोपपत्तिज्ञाननिष्ठस्य संन्यासेधिकारो न कर्मानिष्ठायामित्याह
 प्रत्यगिति ज्ञाननिष्ठस्य कर्मानिष्ठाविरुद्धेऽप्यत्र दृष्टान्तमाह न हीति
 ज्ञाननिष्ठास्वरूपत्वाद्वा दष्टव्यं कर्मानिष्ठया तस्याः सहभावितां विरु
 द्धमिति दार्ष्टान्तिकमाह प्रत्यगात्मेति कथं ज्ञानकर्माणो विरोधो
 रित्याशङ्क्य कर्मणां ज्ञाननिवर्तितस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादित्याह

श्री-
गीरी-
शु-

पर्वतेति श्रुतवानभयोरेकधर्मिनिष्ठतेन सोसायीभावसम्पादक
भेदवानित्यर्थः ज्ञानकर्मणोरसमुच्चये फलितस्य पसेहरतितस्मादिति

५५ ॥

स्वामिकृत टीका ३

ततश्च भक्त्या मामिति तयाच परमया भक्त्या तत्त्वतो मामभिजानाति
कथं भजे मायावान् सर्वयापी यश्चास्मिन् चिदानन्दे दृष्टं तस्या भजे ततश्च
मामेवं तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनेतरं तस्य ज्ञानस्योपरमे सति मां विशते परमा
नेदं रूपो भवतीत्यर्थः

पिशाचभाष्यटीका ४

इदानीं ब्रह्मस्वरूपावगतौ प्रत्यासन्नं कारणमाह भक्ता भजते न मो सर्व
स्वरमभिजानाति च वगच्छति यावानहमपि कृताभिन्नप्रपंचस्वरू
पेण यथासीति श्रुत्वा तसमस्तोपाधिस्वरूपेणोति च ततः परमार्थः
एवं ततो ज्ञात्वा ततो मो तदनेतरं विशते प्रविशति ब्रह्मैव सर्वं प्रतीयते
नेत्यर्थः चतुर्थोऽध्याये उदाहरणं सर्व एव ते ज्ञानी ज्ञानैव मे मतमिति
कृत्वा ५५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

भक्तेति स्वरूपं तं स्वभावात् प्रयोज्यमाणं विभक्तिनोपि यावां च हरेते
मो एवेत्यस्या भक्त्या तत्त्वतो विजानाति मो तत्त्वतो ज्ञात्वा नेतरं ततो भ
क्तिनो मां विशते प्रविशति तत्त्वतः स्वरूपसंभावणं विभक्तिद्वारा नो
त्तरकालभाविमानं धिकातिशयभक्त्या मो मोतीत्यर्थः अत्र ततश्च
ति शान्तिहेतुतया निर्दिष्टा भक्तिरेव भक्त्या त्वनमया शक्तिरिति तस्या ए
व तत्त्वतः प्रवेशहेतुताभिधानात्

विष्णुभाष्यटीका ५५ ॥
विष्णुभाष्यटीका ५५ ॥
विष्णुभाष्यटीका ५५ ॥

शुभिनवगुणकृतटीका ६

स्यार्थम् ५५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रणा टीका ७

ततश्च भक्तेति तया सर्वात्मकत्वाभावना रूपया भक्त्या अहं यावान् वि
शयापीयश्च परमानन्दस्वरूपः एवेभं ज्ञेयमभिन्नः स्थावरजंगमेषु

240

मधुसूदनी टीका :-

तथा भेदादिनिर्दिष्टा संनात्मिकया ज्ञानतिष्ठया सामहितीयस्यात्मानसमभिजा
नातिज्ञात्वात्करोति यावान्विभर्तिसंज्ञपरिहर्णसम्यक्ज्ञानानंदचतुः
सदाविध्वस्तसर्वोपाधिरवेष्टेकरस एकत्वावेतं चाभिजानाति ततो मामेवेत
जतो ज्ञात्वाग्रहमस्य वेदानेदादितोये ब्रह्मेति साक्षात्कृत्य विशते अज्ञानत
त्कार्यनिवृत्तौ सर्वोपाधितया मद्दुपपत्तुं भवति तदनेतरे वलवत्पारथर्म्यभोगो
न देहपातानेतरेन ज्ञानानेतरे मेवत्वा प्रत्ययेनैव तत्त्वाभेन तदनेतरमिम
स्यैव यथ्यापातात् तस्मान्मत्तत्वावेदवचिरं यावन्न विमोक्षोऽयं संपत्त्यति
श्रुमर्थ एवात्र दर्शितो भगवता यद्यपि ज्ञानेनाज्ञाने निवर्तितमेव दीपेने
व तस्य तद्विरोधि स्वभावत्वात् तथापि तदुपादेयमहेकारदेहादि निरु
पादानमेव यावत्पारथर्म्यभोगमनुवर्तते तदृष्टत्वादेव तद्विदृष्टेऽनुप
पन्नेनामना किं कैरपि समवायिकारणानाशात्तद्व्यनाशमंगीकृतं वि
निरुपादानेदेवोदात्तामात्रेति एतौ संगीकृते निमित्तमात्रसमवेतस्या एक
नाशेन समवायिकारणानाशादेव द्रव्यनाशः समवायि निरूपितकारणाना
शत्वमभयोरनुगतमिति नाननुगमः येन समवायिकारणानाशमेव स
र्वत्र कार्यद्रव्यनाशकमिच्छति तेषामाश्रयताशस्य लेक्षणादयमनुपादाने
कार्येति एति एवं च तेनैव प्रतिवेथ संनिपाते वड्कालावस्थितिः केन वा
र्यते पारथर्म्यमश्रयति वेथ कते श्रुतिसिद्धेयतः करणदेहाद्यवस्थि
त्यस्य ननुपपत्तिसिद्धे च एवं शिष्यसेवकाय दृष्टमपि तत्प्रतिवेथ केन द
भावमपेक्ष्य च पूर्वसिद्धपवात्ताननाशस्तत्कार्यमेतः करणादिकेनाशय
नीतिन प्रतर्जनापेक्षा तदुक्तेतीर्थे अपचरहेवानष्टस्तिरपि परित्यज्य
जनदेहे ज्ञानसमकालमक्तः केवलं यानि हतशोक इति न जानामी
त्यादिप्रत्ययस्तत्तस्य निवृत्ताज्ञानस्याप्यज्ञाननाशजनिना दनुपादाना
त् साक्षात्माश्रयादेवाज्ञानसेकारात्तत्तज्ञानसेकारनिवर्त्त्यादेतः कर
णस्थित्यवधेरिति विवरणकृतः अहं ब्रह्मास्मीति चरमसाक्षात्काराने।
तेरमहं ब्रह्म न भवामि न जानामीत्यादिप्रसूयोनास्य वयदि परं चरे न
जानामीत्यादिप्रत्ययः स्यात्तदुपपादनाय च यमस्कारकल्पनेति नानुप

पन्ने प्रज्ञानलेशपदेनाप्ययमेव संस्कारो विवक्षितः न हि सावय
 वमज्ञानेन किं यत्र श्रुतिक्रिया निवृत्तीति वाच्यं अनिर्वचनीयत्वा
 देकदेशाभ्युपगमेन तन्निवृत्त्यर्थं पुनश्च संज्ञानमपेक्षितमेव तच्च
 न्तिकाले दुर्बलमिति तत्र ज्ञानं संस्काराणां तत्साभ्युपेया तत्तत्।
 असंस्कारपक्षात्त्रकोपि विशेष इति पूर्वोक्तैव कल्पनाश्रयसो ईदृश
 जीवन्मुक्तपक्षया च प्राभवतोक्तमपदेक्ष्यति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वद
 र्शिनः स्थितप्रज्ञलक्षणा निवृत्त्याख्यातानि तस्मात्साधुक्तं विशतेतद
 नेतरमिति ननु यो नात्मनोः सद्भातः करणः सौतस्कराणां मुदिपय्ये।
 ते सद्भातं कर्म न ज्ञेयं यस्तु सद्भातः करणः स ते कर्मसिद्धिं संसा
 सेनापि गच्छतीत्युक्तं संसासंश्रयात्तपो नैव कर्तव्यो न च त्रियैव श्रया
 भ्यामिति प्राप्ते भगवता कर्मणो वहि संसिद्धिमाप्तिता जनकाद
 यश्च तत्र सद्भातः करणो न च त्रियादिना किं कर्मापनुष्ठेयानि।
 किं वा सर्वकर्मसंसासः कर्तव्यः नायः आरुरुक्षोर्मनैर्योगकर्म।
 कारणमच्यते योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमच्यते इत्यादिना
 योगमंतः करणमुदिमारूढस्य कर्मानुष्ठाननिषेधात् न हितीयः
 स्वधर्मनिधनेत्येयः परधर्मो भयावह इत्यादिना ब्राह्मणधर्मस्य स
 वैकर्मसंसासस्य त्रियादिके प्रतिनिषेधात् न च कर्मानुष्ठानक
 र्मसागमोरमतरमंतरात्तृतीयः प्रकारोऽस्ति तस्मात्तु भयोरपि प्र
 तिषिद्धे त्वेतादृशभावेन चावशं कर्तव्ये प्रतिषेधात् किं कर्मसंसा
 रापवशेयानवधहेतुपरिमाणेन मोक्षसाधनपौष्कल्यात् न त्वक
 र्मापवशेयानि चित्तविद्येपदेन तेन मोक्षसाधनज्ञानप्रतिबंधक
 त्वादित्यभिप्रायमर्जनसालक्ष्याद् भगवान् ५५ ॥

सदानेहो टीका ११

निदिध्यासनरूपिणो भक्त्यात्मज्ञाननिष्ठया सामहितीयमात्मा
 नैसम्पत्कसाक्षात्करोति सः १ यावान्विभञ्जनित्यश्रयश्चानेद्वन्द्वोः
 द्वयः समुत्तानवधः सर्वोपाधिभूतः सदा मलः २ सुखैरेकरसः
 सुदृक्तावन्तमाचतवतः सुभिजानानि सर्वज्ञस्ततो मां सययायतः
 ३ साक्षादमस्यावैकानेद्वन्द्वेति स हि साक्षात्कृतमनिवृत्त्यात्मा।
 ज्ञानस्य सकलस्य च ४ सर्वोपाधिविनिर्मुक्तो मद्रूपः केवलो भवेत्

श्री-
गीटी-
श्र-

प्रारब्धकर्मभोगेन देहपातादनेतरे ५ कैवल्यार्थोपरेथाममासेव
विशतेमतिः यद्यपि ज्ञानसंशान्तिमये भगवद्वचः ६ ज्ञानीतथा
पि प्रारब्धकर्मभासेन तद्वचः नराकारतया भाति अवहारेऽज्ञदेह
वत् ७ प्रारब्धकर्मणी क्षीणोत्पत्त्यायामयेव च विद्वान्दण्डे स्था
नतमेतद्रूपवत् ८ तिष्ठतीति हरेरेवतामर्थमिह गम्यते य
द्यपि ब्रह्म बोधेनाज्ञाने सर्वनिवर्तिने ९ दीपेनेव तमस्तस्य तद्विरोधि
स्वभावतः तथापि तदुपादेयं देहादिव्रह्मवेदिनः १० निरुपादान
मेवानुवर्तते निजकर्मणा दृष्टत्वादेव दृष्टेनानुपपन्नमनागपि ११
तार्किकैरपि हेतोश्च विनाशान्नमवाधितः निरुपादानकं द्रव्यं ज्ञान
मात्रेति हि तिष्ठति १२ इत्येवं स्वीकृतं तद्वदस्माकमपि संभवेत् तत्रा
पि कल्पनादितया योगः क्षणः किल १३ शरीरादिस्थितेरेवमिष्ट
तेनोपदोषता येन ज्ञानलेशो ब्रह्मस्वीकृतस्तैरपि स्फुटं १४ देहादि
स्थितिसिद्ध्यर्थं निर्वाह्यं तत्कथंचन आभासमात्रदेहादावहंकारोपि
तादृशः १५ न हितेन विना तज्ज्ञदेहादिस्थिति संभवः न वा तेना
पहंकाराभासेनात्मविदः क्षतिः १६ तदुक्तं ज्ञानकीनायेराद्येव
तिसहचः वसिष्ठेनापि निर्वाणोपाषाणाख्यायिकास्थले १७ अहं
भावे विना देहस्थितिस्तज्ज्ञातयोरिह आधेयस्य निराधारानसंस्थेहा
पपद्यते १८ अहंभावपि शाब्दो यमज्ञानशिशुना मना अविद्यमान
एवंतः कल्पितस्तमसस्थितः १९ अज्ञानमपि नास्तेष्वपेक्षितेय
न्नलम्पते विचारिणा दीपवता स्वरूपेव ससोयया २० किल सत्यामा
विद्यायामज्ञतो देतिशाचनी बुद्धिर्मेहात्मिका प्रकृतिर्देहपुण्यानि
शि २१ एवंस्थितेः कृतः सर्गः कृतोऽविद्याकृत्वाज्ञता ब्रह्मज्ञाने च
न सर्वकाहंकारादयः स्थितः २२ अहंभावसंशान्तिरेषा सीकथि
ता तव अहंभावः परिज्ञातः पिशाचश्च वशायति २३ विमग्निदा
हो विज्ञातो यथादाहोऽनिष्फलः तथाहंभावसर्गादिज्ञाने निष्फल
तामियात् २४ एवंतनुविदोऽहंज्ञानास्पहंकारपवच्युतो नित्यवि
मुक्तः सन्नचते सन्निवर्तते २५ इत्येव श्रीहरेर्भावो गम्यते वेदवाक्यतः
२६ ५५ ॥ नीलकंठी टीका १२
अस्या अहंतात्मतत्त्वज्ञानलक्षणायामहं फलमाह भक्तोति मां उ

कविधया भक्त्या ज्ञानी अभितः साकल्येन जानाति साकल्यमेवा
ह यावानिति किमहमणपरिमाणोवादेहसंमितोवा नाकिंका
णामिवाकाशवत्सकलमूर्तद्वयसंयोगित्वलक्षणविभुताप्रयो
वासमपेवादेतवादिनामिवस्वगतभेदवान्वाः त्वेदेकरसोवेतिपरि।
माणतस्तत्त्वतोमातृदायं जानाति तथायश्चास्मीति देहेन्द्रियणा।
णामनसाममतसः कियत्कालस्थायीवाक्षणीकविज्ञानरूपोवाभूमे।
वाकर्ताभोक्तावाजरोवाजराजइहोवाचिहोभोक्तावाकर्तृत्वभोक्तृ
त्ववर्जितश्रानेदद्यनोवेतितत्त्वतः सर्वसंशयराहित्येनमासजरमसरम
भयमशोकंजानाति तथाचक्रतिः भिद्यतेहृदयग्रंथिस्त्रियेतेसर्वसं
शयाः क्षीयेतेचास्पकमीणातस्मिन्टप्तेपरावरेतिश्रान्मदशीतेस
तिसर्वसंशयोक्तेदेदर्शयति एवंतेत्रत्तेचापिमाविद्धिसर्वक्षेत्रेषु
भारतेत्युक्तेः सर्वक्षेत्रेषुकेमाविभुंसाचिदानेदद्यनंतत्त्वतोज्ञातासर्वो
पाधिविनिर्मुक्त्याशान्तेनज्ञानासाक्षात्कृतततोव्याप्तोब्रह्मभावे
गतोभवतीत्यर्थः ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः यदाततरतिकारण
ब्रह्मभावापत्तिः सर्वात्म्यरूपाप्रथमसुक्ता यएवंवेदाहेब्रह्मास्मीतिसु
इदेसर्वंभवति सपत्तमेवपुरुषेब्रह्मततसमपश्यदित्यादिश्रुतिभ्यो
सुक्तानांसावीत्यावगमान् ततमंतततमेकस्तकारच्छादस्योष
क्रियापोलमोदष्टव्यश्रुतिभाष्यं पुनंतरकारणभावापत्तेर
नुपदमेवतत्त्वब्रह्मतत्त्वव्याभिधेयतदितिवापत्तसमहृतोभूतस्यना
मभवतीतिश्रुतेः सुहृद्वत्प्रविशतेदर्पणापायेप्रतिविंबोविंबमिव
प्रविशति कार्योपाधीनोजीवानोकारणोपाधीश्वरप्रामिद्वारेद्वनि
कलब्रह्मप्रामिरिणावेदिनेप्रागेव यदामोक्षात्वातद्विशतइमेताव
तेवज्ञानप्रवेशयोः पौर्वापर्येसिद्धेतदनंतरमितिपदेनतत्त्ववेत्तव
दिश्येदेहंपरास्त्वपत्तस्यातानंतरमितिवात्येये यतोज्ञानेपितत्त्वज्ञा
नेपावदेहपातेप्रारब्धकर्मणांप्रतिवेद्यादिदेहकैवल्यनप्राप्यते अथ
याज्ञानसमकालमेवदेहपातापत्तिः स्यात् विसृक्तश्चविसृज्यते भय।
श्रानेविसृज्यमानोनिवृत्तिरितिसुक्तसमुक्तिंनिवृत्तायाप्रमायायाः पु
नर्निवृत्तिर्वदेजीवन्मुक्तिशसंबाधितस्यात् यथातार्किकाणां न
हेपिसमवायिकारणोपहादिकेक्षणाभावेनभवतिइते एवमस्माक।

श्री-
गीटी-
शु-

मपि अनादिका लायाः देहायुपादानभूताया अविद्याया विनाशेऽपि
किंचित्काले देहादिप्रतिभातेऽनुजपते ईदृशमेव जीवन्मुक्तमपेक्ष
भगवता उक्ते उपदेक्ष्येति ते ज्ञाने ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इति स्थितं
ज्ञानलक्षणं सति शरीरलक्षणो विधिस्तथैव प्रवृत्तेरिति दिक् ५५

ग्रान्दीटीका ५५

भक्तिफलमाह यो ह्यपरमात्मरूपः सर्वज्ञः सर्वकर्ता सर्वेश्वरः
अशरीरः सशरीरो वास्मि तमीदृशं मां भक्त्या योगसिद्धया पर
मात्मज्ञानलक्षणया हि पुरुषः मामीश्वरपरमात्मानमभिजा
नति तदनन्तरं न डमरकालं मां तत्ततः परमार्थतो ज्ञात्वा विशाने
कैवल्यमापद्यते ५५ ॥

रामकंटीटीका ५५

× साक्षात्करोति प्रकृति
पुरुषकालेश्वरसं
ख्यानेन चातुरात्म्यप्र
तिपत्त्या वा स्वदेवः सर्वमि
ति प्रत्यभिजानाति ॥

एवंविधयानिरुत्तरयाज्ञानरूपया भक्त्या मां परमात्मानमेकं त
त्त्वमभिजानाति आत्मत्वेनाभिमुख्येन वेति कस्माज्ज्ञानाति तत्त्व
तः परमार्थतो ह्यचित्प्रकाशात्मका हं मत्स्वरूपः यश्चास्मि यो भ
वामि तो परासंज्ञा भजं स्नाह क स्वभावप्रत्यवमर्शरूपया स्तथा
नित्यमवियुक्तस्मिन्नामि अतस्तत्त्वविदो हि नैवंविधमात्मने न मां प्र
त्यभिजानते किंतु तेन विरिक्तं परं वेद्यं च मायावशा विपर्यस्तज्ञा
नता ज्ञानंति यथोक्तभक्तिपुक्तस्त्वैवंविधं मां सत्येन रूपेण ज्ञाने च
क्षयाप्रत्यभिज्ञायतनः परं मयेव विशाने हं मेव संपद्यते एवंविधे
हि मण्डुपास्योपासके पासाविकल्पहानाद्वैतैव परं भूत्वा सिद्धार्थी
भवतीत्यर्थः पञ्चावपरासिद्धिकाणां क्रमप्राप्या ततश्चैवंविध
ज्ञाननिष्ठोऽपि यो नियतशरीरसंबन्धतावदतिक्ता तो भवति योगी
तस्य प्रहृष्टं प्रतिपादयितुमाह ५५ ॥

लासिकी टीका

यतः यावात्सर्वव्यापी अनेतर इत्यर्थः यश्च सच्चिदानंदश्च नस्तत्त्वतः
परमार्थतोऽस्मि तादृशमेव मामीश्वरं भक्त्या सर्वात्मकत्वं लक्ष
णोपासनेनाभिजानात्मात्मत्वेन प्रत्यभिजानाति ततः प्रत्य
भिज्ञानेन तं मामीश्वरं तत्त्वतः सम्यग्द्वि-रवशेषतया ज्ञात्वा प्र
तिपद्य जीवनेव मुक्तिमनुभूय तदनन्तरं सम्यग्द्वि-रवशेष

तया प्रतिपत्त्यनेतरं मामीश्वरमभेदेन समाविशते अहमेव स
वीर्यकईश्वरः संपद्यते इत्यर्थः

तथा च कौटिल्येन तस्यापि तत्माह ५५

पंचोलीटीका

ततश्च भक्त्येति ततो ज्ञानलक्षणया भक्त्या देयावत्पाथिकृतविस्तार
भेदः यथा देवि धस्तसर्वोपाधिभेदः उन्नमः पुरुषः आकाशकल्पः
ते मां शब्दैतच्चैतन्यमात्रैकरसंश्रजमभयमप्रतिबंधनेतत्ततोऽभिजा
नानाति तदनंतरं मां तत्ततो ज्ञानात्मा मेव विशते ५५

शाखीरसमिद्धेति

तथा च भक्त्या मां परमेस्वरमभिजानाति कथं यावान् यहिभूतिका
इत्यर्थः तत्ततः परमार्थतो यश्च स्वस्वात्मकोस्मि ततश्च मां तत्त
तः परमेस्वरस्यैवेयं विभूतिर्यदिदमुपलभ्यते स एव चास्य सर्ग
स्थितिप्रलयेषु स्वतंत्रः कर्ता निमित्तमात्रं स मादृशास्तत्प्रेरितो वश
इत्येवं विज्ञाय तदनंतरं तदित्यनभिसंधाय फलं यत्ततः क्रियाः
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियते मोक्षकांक्षिभिरिति प्रागुक्तदिशा तदि
ति परमेस्वरनामोच्चारदनंतरं विधीयमानं यथा वर्णोदितं यत्तादिक
मां विशते नृतिष्ठति ५५

मधुभाष्य

243

1890

[illegible]

विष्णुसहस्रनाम

[illegible]

1950

1141

भाषा अनुवाद टीका

तिसके अन्तर वही उत्तम भक्तिके द्वारा हमको यथार्थ रूप
से जानता है और मैं कैसा हूँ इस अचेतापर कहते हैं कि
जिस रूप हम सर्वव्यापी और अनविदानेदस्वरूप है तैसा हम
को जानते हैं और तिसके अन्तर हम को ऐसे यथार्थ रूप
से जानिके फेर उस ज्ञान के उपर करे ज्ञान हीने वर हम
रे ही मेषदेश करते अर्थात् परमानेदस्वरूप होते हैं ५५

होदा

मोकों जानदि भक्तिसे यावत हों तब जोदि तबसें मो
दि ज्ञानके प्रविशेदि फिर मोदि ५५॥

244

THESE THINGS BEING DONE
THEY WERE BOUND TO THE
WALLS OF THE CITY AND
THEY WERE BOUND TO THE
WALLS OF THE CITY AND
THEY WERE BOUND TO THE
WALLS OF THE CITY AND
THEY WERE BOUND TO THE
WALLS OF THE CITY AND

THESE THINGS BEING DONE
THEY WERE BOUND TO THE
WALLS OF THE CITY AND
THEY WERE BOUND TO THE
WALLS OF THE CITY AND

सर्वकर्मीण्यपि सदा कुर्वीणो मद्यपाश्रयः
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वते पदमव्ययं ५६

शंकरभाष्य टीका १

स्वकर्मीणा भगवतोऽर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिः फलं ज्ञा
ननिष्ठायोग्यता यन्निमित्तं ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलवसाना स भगवत्।
इत्ति योगोभूता स्तुत्यते शास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे शास्त्रार्थनि
श्रयदाह्यं सर्वकर्मीणापि सिद्धिरपि सदा कुर्वीणोऽनुतिष्ठ
न् मद्यपाश्रयोहं वासुदेव ईश्वरोद्यपाश्रयो यस्य स मद्यपाश्रयो मय
र्षितसर्वोत्तमस्वभावश्चैव सोऽपि मत्प्रसादात्मनेश्वरस्य प्रसादा।
दवाप्नोति शाश्वते निरं वैश्वेपदमव्ययं ५६ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

तर्हि ज्ञाननिष्ठैव मोक्षसंभवान्न कर्मानुष्ठानसिद्धिरित्याशंका
ह स्वकर्मीणोति तामेव सिद्धिप्राप्तिं विशिनष्टि ज्ञानेति ज्ञान
निष्ठायोग्यतायै स्वकर्मानुष्ठानं भगवदर्चनरूपे कर्तव्यमित्यर्थः
ज्ञाननिष्ठायोग्यतायि किमर्थेयाशंका ज्ञाननिष्ठासिद्धिरित्याह य
न्निमित्तेति ज्ञाननिष्ठापि कुत्रोपश्रुतेऽत्राह मोक्षेति स्वकर्मीणा
भगवदर्चनान्मनोभक्तियोगस्य परम्परया मोक्षफलस्य कार्यते
न विधेयत्वेविध्यपेक्षितो स्तुतिमन्तारयति स भगवदिति ज्ञा
ननिष्ठा कर्मनिष्ठेऽभये प्रतिज्ञाय तत्र तत्र विभागेन प्रतिपा।
दितं किमितीदानीं कर्मनिष्ठा पुनस्तस्या कर्तव्यतयोच्यते त
त्राह शास्त्रार्थेति तत्रतत्रोक्तस्यैव कर्मानुष्ठानस्य प्रकरणावशा
दिहोपसंहारः सर्वशास्त्रार्थनिष्प्रयस्य हृदतो योतयतीत्यर्थः
यद्यपि कस्यचित् कर्मानुष्ठायिनो बुद्धिबुद्धिद्वारा कैवल्यं सिध्य
ति तथापि पापवाङ्मयादकर्मानुष्ठायिनोऽपि कस्यचिद्बुद्धेः साहा
ये कैवल्यसिद्धिरित्यत्राह सर्वकर्मीणीति सर्वशास्त्रानुरोधादीश्वर
राधनस्तुतिपरत्वेन श्लोकं व्याचष्टे प्रतिसिद्धायपीति निमित्तेमिति
कवदित्यपेक्षः निषिद्वाचरास्यप्रामाणिकत्वे व्यावर्तयति सदे

श्री-
गीरी-
शु-

ति अनतिष्ठैस्मवे पदमामोतीति समेयः पापकर्मकारिणो
यथोक्तपदशमौ पापस्यापि मोक्षफलत्वमुपगतेत्यादित्याह मे
ह्यपाश्रय इति तस्मैव तारयमाह मयीति तर्हि ज्ञानस्य मोक्षहे
तुत्वमुपेतितेत्यादित्याह सोपीति ५६ ॥

२५५
+ स्वकर्मभिः श्रीपरमेश्वरायनामुक्तं मोक्षप्र स्वामिहृत टीका ३

कारमुपसंहरति
सर्वकर्मणीति

सर्वकर्मणि नित्यानि नैमित्तिका निर्वर्तनचकर्मणि कात्यानि
रुमेणामद्यपाश्रयः सन्तुर्वाणः अहमेव यथाश्रयः अश्रयणीयः
ननु स्वर्गादिफलं यस्य सः मत्ससादात्मा स तमनादि अश्रयेति स
र्वोक्तं वै सर्वपदप्रामोति ५६ ॥

विशाचभाष्यटीका ४

सर्वकर्मणि सर्वाणि कर्मणि प्रतिषिद्वापि सदा ऊर्वाणो मदा।
त्मा यथाश्रयो यस्य समस्तपाश्रयः अहमेव देशराण्यपन्नः
स पवममयोगक्षेमनिर्वहक इत्यभिनिवेशवानित्यर्थः मत्ससादा
दवामोतिशाचते पदमनादिव्ययमनेते विसाः प्रामोतीत्यर्थः ५६

+ एवं वर्णाश्रमोचितमित्य

नैमित्तिककर्मणापरित्यक्तफलादिकानां परमेश्वराय

नरूपेणावृष्टिना विपाकः इदानीं कात्यानाश्रम

कर्मणा मुक्तेनैव प्रकारे +

एतावच्छीयमानानां अपव
विपाक इत्याह ॥

सर्वेति न केवलेति स नैमित्तिकानि कर्मणि अपि त्वकात्यापि स
र्वीणि मपि नपि सैव सत्कर्तृत्वादिकः ऊर्वाणः मत्ससादात्मा स त
पदमयं अतिक्रमेणामोति पयने इति पदं प्रामोतीत्यर्थः यस्मा
देवेतस्मात् ५६ ॥

अभिमतवृत्तमहृतटीका ६

स्यार्थम् ५६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीटीका ७

अथ बुद्ध्याविमुहयेत्याहुक्तमोक्षप्रकारस्यातिप्रयाससाध्यत्वा।
त्सगमप्रकारमाह सर्वकर्मति सदानिरेतरे मेह्यपाश्रयः अह
मेवाश्रयः अश्रयणीयो ननु स्वर्गादिफलं यस्य सः सर्वकर्मणि नि
त्यनैमित्तिकादीनि ऊर्वाणोपि सन् मत्ससादानि स सर्वोक्तं वै सर्वपद
नैवामोति कृतिरपि कुरुसंहितायो अहमेव स्वयमिदं तदा
मिज्जुदेवेभिरुतमानुषेभिः संकामेकामयेत तस्य गुरुणा
मितेव ह्येतां तस्मिन् समेयामिति भाष्ये अहमेव स्वयमिदं

ब्रह्माख्यं वस्तु वदामि ३६ ब्रह्मस्य मेवास्मीति वदामीत्यर्थः देवे
भिर्देवैरिन्द्रादिभिर्ज ॥ ३७ ॥ सेविते ततापि मानवेभिर्मनुष्यैः सेविते अ
थैतदेवप्रकरणम् ॥ ३८ ॥ इत्युक्तान्तिकाहं सोमायामपिष्टापथतमा
नुषवेष्टासतीयेकामेकामये यंपुरुषं रक्षितुं महेवं ब्रह्मामिते पुरुषं
उयेकृणोमि सर्वभ्योऽपि कुरुदं करोमि रुद्रपदेवी प्रापयामितमेव ब्र
ह्माणं सृष्टारं करोमि तमेव अविमंती दियदृष्टारं करोमि तमेव स
मेधं शोभनं प्रजैस्तानि नैकरोमि ५६ ॥

वनमाली टीका ८

ननु सुहोतः करोति ननु त्रियादिना किं कर्माण्यनुष्ठेयानि किं वा सर्व
कर्मसंस्थासः कर्तव्यः नार्थः सुहोतः करणस्य कर्मानधिकारात् योगा
दृक् स तस्य वशमः कारणमुच्यते इत्यादिना योगादृक् स कर्मनिषेधा
च्च नहितीयः स्वधर्मनियमेष्वयः परधर्मोभयावह इत्यादिना ब्राह्मणा
धर्मस्य सर्वकर्मसंस्थास्य त्रियादिकं प्रति निषेधात् न च कर्मानुष्ठा
नकर्मत्यागयो रम्यतरमेतरेणात्ततीयः प्रकारोक्तिस्तस्मादुभयोरपि
प्रतिषिद्धत्वे गते तत्राभावेन वा वश्यकर्तव्ये प्रतिषेधानि क्रमेकर्मत्या
गपवश्चेयावंधहेतुपरित्यागेन मोक्षसाधनपौष्टक्याद् न तत्कर्माण्यनु
ष्ठेयानि चित्तविक्षेपहेतुत्वेन मोक्षसाधनज्ञानप्रतिषेधकत्वादित्यभि
प्रायमर्जनस्यालक्ष्याह सर्वेति यः पूर्वोक्तेः कर्मविमुहोतः करणः सो व
श्यं भगवदेकशरणात् पर्यंतत्वादेतत्करणमुच्यते पतादृशश्चेद्ब्राह्मणः
संस्थास्य प्रतिषेधरहितः सर्वकर्माणि संस्थास्य नाम संसारविमोक्षस्त
तस्य भगवदेकशरणस्य भगवत्सदादेव पतादृशश्चेत्तत्र त्रियादिः सं
स्थासानधिकारी सकरोत्तनाम कर्माणि किं तदुपाश्रयः सुहोतः स देवः
सर्वे चरो यपाश्रयः शरणो यस्य समदेकशरणो मय्यर्पितसर्वान्मभावः
संस्थासानधिकारस्तु वाण्यश्च मधर्मस्याणि लौकिकानि च सदाकरो
णो मत्सदात्मनः सर्वे चरस्य नृणां दवा मोतिशासनेति सर्वे स्वम
व्ययमपरिणामि मदेकशरणो निषिद्धकर्माणि न करोम्येव यदि कुर्यात्
यापि मत्सदात्मनः वा यावत्समामिह ज्ञानेनैव मोक्षभागे वनतु प्रत्यवे
नीतिभावः ५६ ॥

ऊसमवेजयतीत्यर्थः ९

पवं यदि यो मज्जमासवर्णाश्च मोचितानि मरायनलक्षणाणि कर्माणि
करोति तर्हि स मत्सदात्मनः दमेव प्राप्तोतीत्याह सर्वकर्माणीति

श्री-
गीरी-
शु-

यद्यप्ययमोमदनः पुरुषः सर्वकर्माणि स्वर्णांशमयोग्यानि तिसृ-
मिनिकानि महायज्ञादीनि सर्वशान्ताम्यनिविहानामपि प्रार्थे सत्यपि ^म
शब्देन तानि निराकृत्य निमात्रेव संगृह्यते सदा सर्वसिन्हाले देशे
वस्यायो वा कुर्वाणः सन्नत्सदात्मदनुग्रहात् शाश्वते निममययम
रिणाममृत्युपदे लोकैर्वैकुण्ठाख्ये यदा पश्यते गम्यते रतिबुद्ध्यापदे
प्राप्तरूपेण मवाप्नोति ५६ ॥

मधुसूदनी टीका १-

यः पूर्वोक्तैः कर्मभिः सुहोतः करणः सो वश्यं भगवदेकशरणः भगव
देकशरणात्तापयंतित्वात् अतः करणमुद्देः पतादशब्दे ब्राह्मणः सो व
श्यं भगवदेकशरणः भगवदेकशरणात्तापयंतित्वात् अतः करणमुद्देः
पतादशब्दे ब्राह्मणः संन्यासप्रतिबंधरहितः सर्वकर्माणि संन्यास्यतना
मसंसारविमोक्षस्तु तस्य भगवदेकशरणस्य भगवत्सदादेव पतादश
ब्दे तत्तद्विधादिः संन्यासानधिकारी सकरोतनाम कर्माणि कित्तमव्य
याच्यः अहं भगवान्वासुदेवपवद्याप्यः शरणं यस्य समदेकश
रणो मय्यर्पितसर्वीक्षभावः संन्यासानधिकारात् सर्वकर्माणि सर्वा
णि कर्माणि वर्णांशमधर्मदुष्पाणि लौकिकानि प्रतिविहानि वा सदा
कुर्वाणो मत्सदात्ममेश्वरस्यानुग्रहान् अवानोति हिरण्यगर्भव
न्महत्तानोत्पत्त्या शाश्वते निमपदे वैसवमव्ययमपरिणामि पता
दशो भगवदेकशरणः करोत्येव न प्रतिविहकर्मणि यदि कुर्यात्तथापि
मत्सदात्मस्य वायावस्यामहत्तानेन मोक्षभाभवतीति भगवदे
कशरणात्तात्पर्यं सर्वकर्माणि सर्वदा कुर्वाणोपीत्यनुयते

५६ ॥

सदानंदी टीका ११

श्रुतो धीशुद्धिपर्यंतं सहजे कर्मनयजेत् सुहोतः करणो यस्तु नैष्क
र्मसोपि गच्छति संन्यासेनेति पूर्वोक्ते संन्यासो ब्राह्मणेनैव कर्तव्यो ना
न्यवर्णनेत्युक्ते भावतापरा २ कर्मणो वहि संसिद्धिमाप्तिता जनका
दयः चित्तशुद्धिमतस्तत्र किं कर्म करणं वरं ३ नवोक्तं संन्यासश्च
त्यत्राह जगत्पतिः पूर्वोक्तैः कर्मभिर्व्यस्तसुहोतः करणः प्रमात् ४
सो वश्यं भगवत्कस्य पादेकशरणो भवेत् श्रीमद्भगवतः पादसरोजे भ
क्तिरुत्तमा ५ चित्तमुद्देः फलं येन तेनोक्तानादिमुक्ता इदृशो ब्राह्म

कार्यवाक्यं

अस्यामरवैराग्यसेवितः ६ ससर्वकर्मसेवसा भगवच्छरणेव
 जेत तस्य संसारतो मोक्षः स्याद्भगवत्सत्परातः ७ इति शः क्षत्रियादि
 अस्तेत्यासेपि कृतो न सः स्वधर्मे निधने श्रेयः परमधीनयावहः ८
 इति ब्राह्मणधर्मसंन्याससचकर्मणा क्षत्रियादिप्रतिष्ठीमद्विसु
 नैव निषेधतः ९ संन्यासानपिकारात्सुजर्वाणः सन्तदैवच सर्व
 कर्माणि वर्णादिधर्मरूपाणि मत्सरः १० भगवान्वासुदेवो हे कुरु
 एवमप्यश्रयः शरणं यस्याति सत्समदेक शरणो महान् ११ मयैवार्पि
 तसर्वात्मभावो सौमदनुग्रहात् हि राणगर्भवत्सम्पद्यद्विज्ञानजननेस्त
 तः १२ नित्यकुरुदस्य सज्जोतिः पदं शोभोति वै सवे १३ ॥ ५६ ॥

नीलकंठी टीका १२

न च तद्यथैषीका तलमनौ प्रामेहयेतैवैहास्यसर्वपाप्मानः प्रदूये
 त इति एवं कर्मणां ज्ञानेन प्रायश्चित्तेनैव समपि नाशश्च वणे ज्ञानो
 नरकालीना नो कर्मणां ताशाभावात् ज्ञानो नरमपि देहधारणो स्वाभा
 विकानो कर्मणां वर्जनस्यासंभवादवश्यं ज्ञानिनोपिवधः स्यादित्या
 शेकाह सर्वकर्माणीति मद्यपाश्रयो हेमेव प्रज्ञानचनः प्रत्यगात्मा
 यपाश्रयश्चाश्रयो यस्य संमद्यपाश्रयो ज्ञानी सर्वकर्माणि विहितानि।
 निषिद्धानि वा सदाः सकृत्सुजर्वाणोपि मत्ससादात्समदनुग्रहात्प्रा।
 यं सतेति संश्रयपरमसर्वोक्त्येव पदौ यमोक्षमवामोति न तज्ज्ञानोत्त
 रमपि क्रियमाणैः कर्मभिर्वध्यते तस्य पुत्रादायसुपयेति सहृदः सा
 धुकृतोद्विषंतः पापकृत्यामिति न ह्यप्येवं विदिकिंचन रजःप्राध्वे
 सतेने विदित्वानलिप्यते कर्मणा पापकेन इत्यादिशास्त्रेण तत्तत्ता।
 नितः कर्मलेपश्च वणात् ५६ ॥

आनंदी टीका १३

तदेवं संयमयोगोदलितस्य सर्वसाधारण्ये कर्मयोगस्य ज्ञानेन स
 मुष्मिन्सर्वतः परीक्षयित्वा श्रेयः साधनतां पांथं प्रतिप्र
 स्तुतं कर्मयोगमेव सिद्धं तयति मद्यपाश्रयः ब्रह्मार्पणप्र
 कारेण हेमेक एव मद्यपाश्रयः तत्तत्कर्मफलप्रापणधारेण यथा
 स ५६ ॥

श्री. रामकंठी लीका १४
गी. टी. सर्वाणियज्ञदानादीनिसदानित्यं ऊर्वन्न
शु. श्रयः श्रद्धे सर्वकलत्वेन प्रतियत्त श्राश्रये

गमकंटी लीका १४

सर्वाण्यज्ञदानादीनि सदानि त्वेज्जर्वत्रनुनिष्टत्रपिमद्यपा
श्रयः अहंसर्वकलत्तेन प्रतिपन्नशाश्रयोवलस्वनं यस्याता
दृष्टाः समस्तसादानामपरमात्मनः स्वाभाविकप्रसादाद्
नुक्कुल्यात्यन्तमित्तयेतामापन्नात्सतो हतोः प्राप्नुते नित्य
मतपवाच्ययमक्षयं पदं परं ब्रह्म स्वरूपं स्थानं प्राप्नोतीति ग
च्छति यत्प्राप्तौ वैवैष्णवेषु एषात्मानमुपि गच्छ नियतदेहसं
बंधलक्षणबंधांतविनाशरूपं परासिद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः
पवं यथोक्तमुपदेश सर्वसं समागवधार्यतं मये वं समाचरे
त्यर्जनायोपदेष्टुमाह ५६ ॥

लासिकी व रंगेती टीका

+ एवमात्मबोधयुक्तस्य निस्तारोपायमुक्तं
बोध्यरहितस्यापि तमाह ॥ मराणाया

॥ + मद्यपाश्रये मामीश्वरमुक्तयुक्तापरमेणप्रेमणाश्रितवान्
सर्वाणिविहितानिनित्यनैमित्तिककाम्यरूपाण्यप्रतिषिद्धा
निस्वाभाविकानिचकर्मणि कुर्वन्नपिममेश्वरस्यप्रसादाद
नुग्रहाच्चाश्चतेनित्यमव्ययमविनाशिपदेमोक्षाख्यंयाम
ज्ञानप्राप्तिद्वाराप्राप्नोति

पंचोलेटीका

सर्वकर्मभिः परमेश्वराद्यनोक्तं मोक्षप्रकारमुपसंहरति ।
नि सर्वकर्माणि सर्वकर्माण्यपि प्रतिपि शान्त्यपि सदा ऊर्वाणाः
अनुनिष्ठमद्याप्ययोमप्यपि न सर्वात्मस्वभावः सोऽपि मत्स्यसा
दात्तशास्त्रेनैव सर्वं पदं प्राप्नोति ५६

राणावीरसमिद्धोयिनी

ततश्चमउपाश्रयः प्रदमेवव्यापाश्रयः प्राश्रयणीयोवलंबनंयस्य
सतादृशः सर्वादिदिसाश्रयाणितदितराणिवकर्माणिसवर्णाश्र
मोवित्तानिसदानुतिष्ठनपिमदनुग्रहाच्छासतंनित्यमतपवाच्य
मदायंयदेवैस्सबंधामप्राप्नोति ५६॥

मधुभाष्य

सर्वकर्माणीत्यादिना योऽक्षवचनं तद्दोषां प्रतिभी
मवचनवत् यमत्यागः फलत्यागः कथमन्यथा
युद्धविधि यत्तु कर्मफलत्यागी सत्यागीत्यभिधी
यते इति चोक्तम् पूर्णदोषमहाविलोकीतामा।
श्रित्यलेशतः निवृत्त्यं कृतं तेन प्रीयतां मे सदा वि
भुः ५६॥

2587

[Faint, illegible text from bleed-through]

भाषा अनुवाद टीका

अपने अधिकार अनुसार कर्म के क्रमसे भगवत् की आराधना
हेतु से कहा जो मक्ति का प्रकार सो कहते हैं कि नित्य औ नैमित्तिक
सर्व कहे द्रव्ये सर्व कर्म का निरन्तर अनुष्ठानकारी और मत्वा
पात्र्य कहे जिस के मही आश्रयणीय हो और स्वर्ग आदि फल
आश्रयणीय नहीं है ऐसा पुरुष मेरी अनुग्रह से साक्षत प्रणीत
अनादि औ अवयव कहे नित्य जो सर्व अष्ट ब्रह्म पर जिसको प्राप्त
होते हैं ५६ ॥

दोहा

सर्व कर्म नित्य कर्त भी मोरे आश्रय होय मोरे कृपा से प्रा
पदि नित्य प्रव्यय पर हुं कोय ५६ ॥

2W8

1954-1955

**चेतसा सर्वकर्माणि मयि संस्पृशतः
बुद्धियोगमुपाश्रितमश्नितः सततं भव ५०**

शंकरभाष्य टीका १

यस्मादेवेतस्मात् चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि
ममीश्वरे संस्पृशतः यत् करोषि यदस्मासीत्कृतमायेन मत्परोहं वा
सुदेवः परोयस्य तव सतं सपरः सन्मय्यर्पितसर्वात्मभावः बु
द्धियोगमपि समाहितबुद्धिते बुद्धियोगस्ते बुद्धियोगमुपाश्रित आ
श्रयोनमशरणत्वे मश्नितः मयेव चित्ते यस्य समश्नितः सततं
सर्वदा भव ५० ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

प्रसादोत्पत्तिः सम्पत्तौ ज्ञानोदयः पदे पदनीये उपनिषद्भातपर्य
गम्यमवयवमपत्तयश्चित्ते परमेश्वरप्रसादस्यैव माहात्म्यं यतः सि
द्धेतस्मात्तत्प्रसादार्थं भवता प्रयतितव्यमित्याह यस्मादिति भग
वत्प्रसादासादितसम्पत्कृतज्ञानादेव मुक्तिर्न कर्ममात्रादिति ज्ञानेवि
वेकबुद्धिः आश्रयशब्दार्थमाह अतरेति किमतो भवति तदाह मश्नित
इति ५० ॥

स्वामिकृत टीका ३

यस्मादेवेतस्मात्चेतसेति सर्वाणिकर्माणि चेतसा मयि संस्पृशतः
अहमेव परः प्राणः पुरुषार्थो यस्य स मपरः यवसायान्मिकया बुद्ध्या
योगमुपाश्रितमश्निते कर्मचरणकालेऽपि ब्रह्मार्पणो ब्रह्म हविरित्यादि
न्यायेन मयेव चित्ते यस्तथा भूतो भव ५० ॥

विशाचभाष्य टीका ४

सर्वलोकाध्यक्षकलकर्मफलभोक्ता वासुदेवो मे शरणमिच्छते न
सर्वकर्माणि ममेश्वरसाराय नमिति मयि संस्पृशतः समर्प्य मत्परोहं
वासुदेवः मयानेयसासी सपरः बुद्धियोगमुपाश्रित उक्तया बुद्ध्या
योगमाश्रितः अतः सा बुद्ध्या चेतसा मयि संस्पृशतः मयी चरे चित्ते यस्य सा
मश्नितः सततं सर्वकालं भवजायते ५० ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

श्री-
गी-
शु-

चे तसेति चेतसा आत्मना मदायते नानमस्य बुधा उक्तमिदं यि
सर्वाणि संनस्यं आत्मचेतसेति सर्वकर्माणि सकर्तृकानि सा राधा
निमयि संनस्यं मत्परः अहमेव फलतया प्राप्य मत्तु सदेधातः कर्मा
णि कुर्वन् न मां मेव बुद्धियोगमपाश्रित्य सततं मे यि पुरुषचितो भव ५७ ॥

अभि नवगुमहत्तरीका ६

स्यार्थम् ५७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रणाली टीका ७ ॥

यस्मादेवं तस्मात्तमपि तथा भवेत्यर्थं चेतसेति चेतसा सह सर्वकर्माणि
मयि संनस्यं मत्परः अहमेव परः परमो यस्य तथा विधः सततं
भव ततश्च यवसायात्मिक बुद्धियोगोऽपाश्रित्य मच्चित्तं मदाकारं चित्तं य
स्य तथा विधो भवेत्यनेन विज्ञेते तदनेन रमिमेव पर्यायेणोक्तमित्यर्थः ५७

वनमाली टीका ८

यस्मिन्मदेकशरणात्ता मात्रे मोक्षहेतुर्न कर्मा नष्टाने कर्मसंन्यासो वा
तस्मात्तमपि मदेकशरणो भवेत्प्रायेनाह वेसेति चेतसा विवेकायि। न
या सर्वाणि दृष्टा दृष्टार्था वा सर्वकर्माणि मयी स्थिरे मे मस्य यत्करोषीत्युक्त
रीत्या समर्पणमपरः अहं वा सुदेवः परमप्रियः सर्वोत्तमः प्राप्नोयस्व सः
मयि सर्वोत्तमत्वं बुद्धियोगोऽप्राप्य कलाभालाभसमत्वरूप बुद्धियोगोचो।
पाश्रित्य अतस्तशरणात्तया स्वीकृतमच्चित्तः मयेव सर्वं चरे चित्तं यत्तसः
पुत्रदारादिनश्चित्तं यावत्तत्तत्तथागवद विच्छिन्नप्रवाह तया मच्चित्तः
सततं भवेत्यर्थः ५७ ॥

ऊसमवेतयेती टीका ९

यस्मादेवं तस्मात्तमपि दृष्टो भवेत्प्राह चेतसेति चेतसा हे पुरुषोत्तमा।
पीनस्तत्कारितमेवेदे सर्वकरो मिनत्तत्सापीनेनेमेव स्वस्य मदीनस्थि
तिप्रवृत्तिकृते मदनसत्ते मदीयत्ते चानुसंधाय स्वकर्तृत्वाः भिमानादि
रहितेन चित्तेन सर्वकर्माणि सर्वाणि स्वीचिता निमित्तं नैमित्तिक यज्ञ
अदादीनि कर्माणि मयि परमपुरुषे स्वस्वमिनि सस्यार्थं यित्वा समु
स्मन्मदेकपुरुषार्थः सन् बुद्धियोगोऽहं निश्चयात्मकाया योगः सेयो
गो यस्य सततमापाश्रित्याश्रित्य सततं कर्मा नष्टान समयेपि मच्चित्तो म
यि चित्तं यत्तस्य स ईदृशं भवन्मपि सर्वाणि कर्माणि संन्यासा आत्मचेतसा

+ यस्मान्मदेकशरणतामात्रमोक्षसाधनेन कर्मावृत्तानं वा कर्मसंन्यासो वा तस्मान्मद्विषयम्

यत्करोषीत्यादिना पूर्वमेवोक्तत्वात् ५७ ॥

मधुसूदनी टीका १८

+ चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि मयी श्रेयसंयुक्त
रोषियदम्मासीत्कृत्यायेन समर्प्य मयः अहं भगवान्वादेव परपरः
प्रियतमो यस्य समरः सन् बुद्धियोगं पूर्वोक्तसमत्वं बुद्धिलक्षणं यो
गं वेद्यहेतोरपि कर्मणो मोक्षहेतुत्वं संपादकं प्रपन्नमिदं यत्तस्य शर
णतया स्वीकृत्य मच्चित्तः मयि भगवति वासुदेव्यवचित्तं यत्तस्य राज
निका मितादौ वास मच्चित्तः सततं भव ५७

सदाने टीका ११

यस्मान्मदेकशरणभावो मोक्षसाधनेन कर्मकरणेनापि कर्मसं
न्यास एव वा १ तस्माद्विवेकबुद्ध्या त्वेदं दृष्टादृष्टार्थकामपि सर्वक
र्माणि मय्याये वासुदेवे समर्प्य च यत्करोषियदम्मासीत्कृत्यायेन म
यरः भगवान्वासुदेवो ह्यस्य प्रियतमः परः ३ समरस्तत्पू
र्वोक्तं समत्वं बुद्धिलक्षणं योगं त्वनमशसातया स्वीकृत्य सर्व
दा ४ वासुदेवे भगवति यस्य चित्तं मयी श्रेयसंयुक्तं तस्य राजनिष्ठा
दौ समच्चित्तः सदा भव ५ हतं वै बहु मत्वा विलेख्य संपदं ह्यस्य प्रकाशो
ज्वलं कारुण्यदिशो गोचरो मशराणां शांत्यान्वितं ह्यायया अज्ञाना
कं जनाय चर्मशमने सद्भाते कैरर्पितं ब्रह्मानंदं प्रवर्षणोन्मत्तमहं हं
स्मात्त्वामेवैव प्रये ६ ॥ ५७ ॥

नीलकंठी टीका १२

एवं वर्णाश्रमादि धर्मपुरस्कारेण साधनासफलत्वाच्च त्रविद्यानिवृ
त्तिना अस्याः प्राप्तये घनः साधनत्वेन भक्तिमेव विधत्ते चैतसेति चे
त्तसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि कर्माणि नित्यनैमित्तिकानि मयि भगवति
वासुदेवे संयुक्तं यत्करोषियदम्मासीत्कृत्यायेन समर्प्य मयरः अहं
मेव परः प्राणो यस्य नमः मज्जन्नामुमीदीनपार्थयातः बुद्धियोगो
पूर्वोक्तं सिद्धिसिद्धौ समत्वं लक्षणं वेद्यहेतोरपि कर्मणो मोक्षहेतुत्वं
संपादकं प्रपन्नमिदं मच्चित्तः मदेकशरणः सततं सर्वदा भव ५७

श्री.
गी. सी.
अ.

ग्रानंदीटीका १३

तदेवं सर्वसुग्रहसाधारणेन गीतार्थोपदेशसर्वस्वमुद्देश
लक्षणपरीक्षाभिरवधार्यस्थिरीकृतम् इतः परंप्रकरणा
द्यमुपसंजिहीर्षुरर्जुनमेव प्रस्तुतकार्यसाधनार्थनियो
जयति सर्वाणि कर्माणि क्रियमाणानि एव चेत्तस्मात्फलानि
सृष्टेण मयि संस्पृश्यानि ह्यिदं बुद्धिर्ज्ञानेन तत्सर्वकं योगं कर्म
करणयुक्तिं समाश्रित्य सततं सर्वसर्वस्यासुमन्त्रितो मदेक
शरणो भव ५७ ॥

रामकंदीटीका १४

सततं नित्यमेव सर्वसर्वस्यासुमन्त्रितो मयेकस्मिंस्तत्तेषां
रत्नलिंगचिन्तनमन्तःकरणं यस्य स तथाविधो भव परमार्थ
तो मद्यातिरिक्तं पदान्तरं न संभवत्येव ततो व्यवहारभूमौ यद
पीदन्नया प्रतिपद्यते तत्सर्वप्रतिपादितोपपत्त्या परंप्रका
शचित्सूत्रपतया भावयेत्यर्थः किं कृत्वा मन्त्रितो भव सर्वा
णि स्वकर्माणि क्रियमाणानि एव चेत्तस्मान्न सैव तत्फलानि
सृष्टेण मयि यथा कृतसूत्रेषु परमात्मनि संस्पृश्यानि तत्कृताभि
मानयोगेन नित्यं कथंचित्संपद्यत इत्याह बुद्धियोगं
समाश्रित्य बुद्धिर्यथा प्रतिपादितं ज्ञानेन तत्र योगः सततम्
व्युत्थानसमाधिस्तं समाश्रित्या लब्धतन्निष्ठो भूता मन्त्रितो भ
वेति वाक्यार्थः ततश्च ॥ ५७ ॥

† एवमर्जुनाय श्रीगीताशास्त्रमुपवर्णाय लासिकी रामकंदीटीका

नाधिकाराच्च सारेण तेन नियोज
यति ॥

+ सर्वाणि विहितानि शरीरित्वाद्यभिचारीणि च कर्माणि वि
वेकयुक्तेन मनसा मयी सरे उक्तं युक्त्या समर्प्य मत्परो मदे
न कशरणः संबुद्धियोगं कर्मणि क्रियमाणं आत्मबोधसमा
धानमुपाश्रित्य स्वीकृत्य मन्त्रितो मयी स्यात्मानं चित्तं यस्य
तादृशः सततं सर्वसर्वस्यासंयावहारिकीष्वपि भव

पंचोलीटीका

चेतसेति यस्मादेवेनस्मान्नेचेनसाविवेकबुद्ध्यासर्वकर्माणिदृष्टा
दृष्टार्थानिमयिर्दृष्टेरेसंन्यस्यमत्सरःमद्वेषःसन्नबुद्धियोगंमयि
समाहितबुद्धित्वेसमाश्रितमच्चित्तःसततंसर्वदाभव ५७

रागादीरसमिद्धोधिनी

एवंयथोक्तमुपदेशासर्वस्वसम्यग्वावधार्यत्वमप्येवंस्वधर्ममनुति
ष्ठेत्यर्जुनायोपदेश्यमाह चेतसेति सर्वकर्माणिविहितानि चेत
सांतःकरणेन मध्येवपरमेष्ठरे संन्यस्यसमर्प्यफलमनभिसं
थायमत्सीणतार्थमेवानुष्ठाय मत्सरः मद्वेषःपालयिता
वाञ्छंस्वरयिताचयस्यसत्तंबुद्धियोगंप्रशस्तबुद्धिसंबंधसमाश्रित्य
सततंसर्वस्ववस्थासमच्चित्तोभव ५८

मधुभाष्य

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

251

सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु
सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु
सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु

नमो भगवते वासुदेवाय

सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु
सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु
सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु
सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

भाषा अनुवाद टीका

जिसहेतु निराश्रय कर्मके अनुष्ठान से ब्रह्मप्राप्ति होती है इससे
सर्वकर्मबुद्धिके द्वारा हमको समर्पण करके मत्पर करे मही होय
१ मप्रार्थनीय आश्रय परमपुरुषार्थ सर्वस्वरूप जिसके सुखवाच्य
साधनिका बुद्धिके द्वारा कर्मयोगको आश्रय करके सतत करे क
र्म अनुष्ठान काल में भी मरुत विन पुरुष ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः ब्रह्मा
ग्नौ ब्रह्माणा इते ३ म ४ सुध्यायके २४ श्लोक से करे ज्ञानके द्वारा
भैरव चित्त समर्पित होना है सो धर्जन तम बुद्धियोग से तत्पुसम
चित्त होउ ५७ ॥

टीका

चित्त से सर्व हि कर्मको करो समर्पण मोहुं बुद्धियोगके आ
श्रित मोमे चित्त नित होहु ५७ ॥

252

THE FIRST PART OF THE HISTORY OF THE
REIGN OF HENRY THE SEVENTH
OF ENGLAND
BY
JOHN HALLAM
ESQ.
OF LINCOLN'S INN
IN TWO VOLUMES
VOL. I.
LONDON
PRINTED BY J. JOHNSON, ST. PAULS CHURCH-YARD
1807

मचितः सर्वदुर्गाणि मत्सदात्तरिष्यसि अ
थ चेत्तमहेकारान्नश्रोष्यसि विनंत्यसि ५८

शंकरभाष्यटीका १

मचितः सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुस्तराणि सैसारहेतुजानानि मत्स
सादात्तरिष्यसि अतिकमिष्यसि अथ चेत् यदि ते मउक्तमहेकारान्
पंडितोऽहमिति नश्रोष्यसि नश्रीष्यसि ततस्ते विनंत्यसि विनाशेन
मिष्यसि ५८ ॥

आनेदगीर कृतटीका २

भीत्यापि प्रवर्तेत इति मन्वानो विपर्यये दोषमाह अथ चेदिति ५८

स्वामिकृतटीका ३

+ प्रतोयजुर्विद्यनित

हूण ॥ मचित इति मचितः सन्मत्सदात्तसर्वाण्यपि दुर्गाणि दुस्तराणि सो
सारिकानि दुःखानि तिरिष्यसि विपक्षे दोषमाह अथ चेदादिषु न
स्वमहेकारात्तत्वाभिमानान्मउक्तमेतन्नश्रोष्यसि तद्विविनेत्ता
सि पुरुषार्थाद्भूष्यसि

विशाचभाष्यटीका ४

सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुःखानि मम प्रसादात्सदात्तरिष्यसि ५८

रामानुजभाष्यटीका ५

मचित इति एवेमचितः सर्वकर्माणि सो सारिकानि दुर्गाणि मत्स।
सादादेव तस्यसि अथ त्वमहेकारादहमेव कृत्वा कृतविषयसर्वज
नामीति मउक्तेन श्रोष्यसि चेत् विनंत्यसि नष्टो भविष्यसि नहिकसि
नष्टातिरिक्तः कृतससपाणि जातसकृत्वा कृतयोजीता प्रशासि
ता वासि ५८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यार्थम् ५८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रण टीका ७

प्रतोयजुर्विद्यनित हूण मचित इति प्राशकरीत्या मचितस्ते मत्स
सादात्तसर्वदुर्गाणि शार्थिदेविकादीनि सर्वदुःखानि तिरिष्यसि अथ वि

श्री
गीटी
आ-

253

पक्षे दोषमाह अ येति अथ चेद्यदितमहेकायात् ज्ञात्वाभिमा
नात्तमउक्तमेतन्नशोषसितर्हि विनंतसि पुरुषार्थात् भूषणे अथ
मयोनिवापा मे अत्र भगवतो राहुते ऊरुऊलदलनायेदेवेदोके
देतनिवेदयंमन्ते धर्मजनघेदेसुधनवेनिलोजलियसादिति ५२
वनमाली टीका ८

भगवदेकनिष्ठचित्तस्य फलमाह मदिति मच्चित्तो न नष्टितसम्पकथ
मोपिते सर्वदुर्गाणि दुस्तराणि कामक्रोधादीनि संसारदुःखसाधना
निकेवलप्रसादात् स्वयापारे विनैवतरिष्यसि अनायासे नैवानि क्रमि
ष्यसि त्वद्यापारमस्वयमीनुष्टानादेर्मत्प्रसादपवोपक्षीणात् संसार
दुःखमोचकस्तु मत्प्रसादपवेति भावः अथ चेत्तयदिते मनुके विद्या
समकुतोहं पंडितोहमिति गर्वाच्चोषसिमहचनायं न करिष्यसि न
तो विनंतस्यसि पुरुषार्थाद्दुष्टे भविष्यसि साक्षात् संसारदुःखमोचक
स्य सादार्थं स्वोचितकर्मनुष्ठानेन कुर्यादिति भावः ५२ ॥

ऊ समवेजयेतीत्यर्थः ९

यद्यहं तच्चित्तो भविष्यामिति तर्हि सम किं फले भविष्यति तो चेद्वा किं
भविष्यतीत्यपेक्षायामाह मच्चित्तं नित्यदिते मच्चित्तः उक्तप्रकारेणा
कर्मजुर्वत्सलमना भविष्यसि तर्हि मत्प्रसादान्न दत्तग्रहादेव सर्वदु
र्गाणि सर्वाणि कामक्रोधादिषु दुर्गानि जन्मास्यादिवद्वा निग्राथा
न्मिकादितापत्रयाणि देहापमकलत्रादिष्वाम्नात्मीयाभिमानरूपा
णि च मदित्तरदेवार्चनादि संसारदुःखानि दुर्गाणि प्राणान्तर्पयेते ता
पि दुःखिनो गंतुं शक्यानि तरिष्यसि भक्तप्रियो हे स्वात्मा तमपि दत्त्वा
स्वाश्रितस्य ते गान्धर्वमेष्वाभ्यतस्तं सुखेनैवमाप्राप्य सीत्याशयः
विपक्षे दोषमाह अथ चेति अथ पुनश्चेद्यदि शुद्धं कारन्तस्य कार्यो
कार्यविषयकज्ञानाभिमानात्तेन शोषसिमनुके फलान्न करिष्य
सितर्हि विनंतस्यसि मत्प्रसादाभावात्मादिसुखोभूतान्ते संसारप्राप्य
सिमदयः कोपि संसाराद्वत्तकोनास्तो मउक्तमेवागी ऊरुष्यमभिषा
यः ५२ ॥

मधुसूदनी टीका ९

ततः किं सादितितदाह मच्चित्तं सर्वदुर्गाणि दुस्तराणि कामक्रोधादीनि संसारदुःखसाधना
नानिमत्प्रसादात् स्वयापारमेतरेण वतरिष्यसि अनायासे नैवानि

क्रमिष्यसि अथचेत्तयदित्वे मउक्ते विद्या समकृत्वा हेकारात्पो।
उितोहमितिगर्वीत्रश्रोष्यसिमद्वनार्थेन करिष्यसि नतोविने।
ह्यसिप्ररुषार्थीद्रष्टोभविष्यसिकामकारेणसेयासायावरन् ५८

सरानंदी टीका ११

घ

मच्चित्तं हि सर्वाणि दुस्तराणि समुद्रवत् संसारदुःखदायीनि।
कामक्रोधादिकान्यपि १ मत्प्रसादान्नखेनेव स्वयापारेविनापि
च अतिक्रमिष्यसि प्रत्यग्ब्रह्मज्ञानमखेन च २ यदित्वे मउक्ते वै
निःसंदिग्धेपिमौ ३ तः अविद्यासादहेकारात्पुनरितोस्मीतिगर्व
तः ३ नश्रोष्यसिवचोमनः प्रत्यापित करिष्यसि विनेह्यसि।
नहासम्पक्पुरुषार्थात्परिच्युतः ४ कामकारेण यत्किंचि
त्तुजर्वत्रामौतिशोभने अज्ञानार्कसत्तापितेभवमरोधावेत
मर्थोक्तिरेतस्मात्स्मरितपितेन्द्रियगणभोगां वृत्तामाज
ले व्यर्थक्रोधमरुप्रतमसिकतादयागमाध्वोच्चिकेदीनेता
शरणगतयेयउपनेमामासयेत्तस्वभोः ६ ५८ ॥

नील कंदी टीका १२

एतस्य भक्तियोगस्य करणशुभमकरणोदोषेचाह मच्चित्तं रति
दुर्गाणि आध्यात्मिकाधिलोकि कादीनि संकटानि अहेकारा
त्स्वपोडिमाभिमानात्तनश्रोष्यसिमहाकांतर्हिविनेह्यसिप्र
रुषार्थीद्रष्टोभविष्यसि ५८ ॥

शानंदी टीका १३

मच्चित्तो मदेकाश्रितः मम परमेश्वरस्यानुग्रहात्सर्वाणि दुः
खानि प्रथमाध्यायोत्प्रेक्षितानि तत्रिष्यसि परमार्थतश्च
हर्षशोकमोहादीनि संसारबंधकारणानि तीर्त्वा मत्सायु
ज्यमापयसे अथचेत्तयदित्वं त्वं नरत्नमसौ रुदेकेण सत्ताभि
भवात्सुदुपदेशमनाहृत्य अहेकारं न मोक्षसिममैते वंधवः
युद्धे म्रियन्ते ममत्वेन नरणादिह यत्र वाविरुद्धैव गतिः स्या

श्री.
गी.टी.
अ.

दितिपुहत्यागयवश्रेयानितेनन्मिथाज्ञानेनसजसि ततोवि
नेदसि स्वधर्मकीर्तिवहितापापमवाप्ससि इतिसमुदितमु
भयलोकविभ्रंशंप्राप्ससीत्यर्थः ५८ ॥

रामकंटी टीका १३

मत्तसादात्मदनुग्रहान्मलकारणभूतात्मज्ञितोमदेकालम्ब
नमानसः सर्वदुर्गाणि सर्वकृच्छ्राणि दृष्टशोकमोहमूलानि
बंधकारणानितरिष्यसित्वेवयिष्यसि अथेवमप्युपदिष्टं य
यहंकारंजातमभिमानावद्विज्ज्ञात्रीराद्यात्मप्रत्ययनमोक्षसि
तदिनेह्यसि पारमार्थिकसंन्यासप्रतिपत्तेर्विनाशमभावमेव
प्राप्ससि नचेतत्स्वाधीनेतवेत्याह ५८ ॥

लासिकी टीका

+ यतः परमसततं मच्चित्ततत्त्वस्यायं प्रभाव इत्याह ॥

+ मच्चित्तो मयी शरात्मनि चित्तं यस्य स पवं विधः सन् सर्वा
णि दुर्गाणि देहाद्यात्मप्रत्ययादीनि आध्यात्मिकादिदुःखा
नि च ममेश्वरस्य प्रसादात्स्वस्वरूपप्रकाशानुराधादनुग्रहा
नरिष्यसि प्रयत्ने विनैवानायासेनातिक्रमिष्यसि व्यतिरे
के दोषमाह अथवेद्यदि पुनस्त्वमहंकारादेहाद्यात्मप्रत्य
याभिनिवेशाज्जग्राप्यसि श्रुत्वानानुष्ठाप्यसि तर्हि विनै
वसि प्राप्तादपि बुद्धियोगाद्भूष्यसि आत्मबोधेपि विस्मृ
तिपश्यंयास्यसीत्यर्थः

पंचोली टीका

ततो यद्विषयितकृण मच्चित्तं इति मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि स
सारदेवभूतानि मत्तसादानरिष्यसि अथवेत्तं यदि ते मरुत्तमहं
कारा मेरिते मयः सन् न श्रोष्यसिततस्ते विनाशे गमिष्यसि ५८

सप्रभाष

45 11

THE HISTORY OF THE

REIGN OF THE MOST CHRISTIAN
KING OF FRANCE, CHARLES
THE NINTH, FROM HIS
CORONATION, UNTIL HIS
DEATH, IN THE YEAR
OF OUR LORD, MDCXII.
BY
JACQUES AUGUSTE
DE THOU.

2584
2

THE END

1171

भाषानुवाद ही का

और समचित होने से जो होगा सो सुनो तात्पर्य यह कि मज्जा
चित होके मेरी कृपासे तावत दुर्ग अर्थात् दुस्तर सो सारिक ड्रावस
मूह से तरि जावगे और इसके विपरीत आचरणमे दोष कहते हैं
कि और जो इस प्रकार करने पर भी तम अपने अहंकार अर्थात्
हम बड़े जानी इस अभिमानसे हमारे करने पर कानन करो तो पु
रुष को उचित औरित करने वाला जो धर्म जिससे भय हो उगे अर्था
त् विनष्ट हो जावगे और दुर्गति भी भी मना पड़ेगा ५८ ॥

देहा

मोचित होय सभक दन को मोरि कृपातरेंगोदि अरु जो तें
हंकारसं सुणदि न नाश हुंगोदि ५९ ॥

256

[Faint, illegible handwritten text in Devanagari script]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यदहेकारमाश्रित्यनयोत्पत्तिरिति मयसे मि
थ्येव व्यवसायस्ते प्रकृतित्वा नियोद्यति ५५

शोकभाष्य टीका १

इदं च तथा न मन्तव्यं स्वतंत्रो हे किमिदं परोक्ते करिष्यामीति
यदि चैतत्तमहेकारमाश्रित्यनयोत्पत्तिरिति न पुनं करिष्यामीति
मयसे चिंतयसि निश्चये करोषि मिथ्येव व्यवसायो निश्चयस्ते
तव यस्मात्प्रकृतिः क्षत्रसंभावत्वा नियोद्यति ५५ ॥

आनेदगिरिहृतटीका २

स्वातन्त्र्ये सति भीतिरवकाशो नास्तीत्याशङ्क्य इदं चेति इतश्च
तथा पुनश्चान्वेषमुखे कर्तुं सचित्तमिमाह मिथ्येति ५५ ॥

कामं विनंत्यामिनत्वं युभि स्वामिहृतटीका ३ मुहुं करिष्यामीति चेन्न ज्ञाह
यदिति मउक्तमनादयकेवलमहेकारमवलंब्य पुनं न करिष्यामीति त्वेय
मयसे सुव्यवसायि पर्वते सुव्यवसायो मिथ्येवास्वतंत्रत्वात्
नव तदेवाह प्रकृतित्वा रजोगुणरूपेण परिणता सती नियोद्यति
पुनं प्रवर्तयिष्यसे ५५ ॥

विशाचभाष्य टीका ४

अथ तमहेकारमाश्रित्यमहत्वनमविज्ञायग्रहमेव सर्वशास्त्रवि
दिति मत्वा नयोत्पत्तिरिति मयसे मिथ्येव व्यवसायस्ते प्रकृतित्वा न
नियोद्यति तेषां निश्चयो मिथ्यावितर्कभूतः यतः प्रकृतिस्वभावः
त्वा नियोद्यति ५५ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

यदिति यदहेकारमात्महिताहितज्ञाने स्वातंत्र्यतया भिमानमाश्रि
त्यमत्रिगममतानयोत्पत्तिरिति मयसे पर्वते स्वातंत्र्यव्यवसायो मिथ्या
भविष्यति यतः प्रकृतित्वा पुनं नियोद्यति तस्मात्तयो हि श्रुत्वा
मज्ञे मदाज्ञया प्रकृतिरनियोद्यति तदुपपादयति ५५ ॥

स्य शार्थम् ५५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
अभिनवशुभकृतटीका ६

~~252~~

कामेवितेक्षामिनतवेधुभिः सहयोग्य इति चेदित्याह यदि।
ति यद्यदिमउक्तमनादस्य केवलमहेकारमवलंब्यमुद्देनकनि
ष्णामीतिमनतेतर्हि एषव्यवसायश्चिनोद्योगोमिथ्यानिर्णय
वयतः प्रकृतिस्त्वानियोक्ष्यतिप्रवर्तयिष्यतेव तस्याप्रयि।
मदधीनत्वादितिभावः ५५ ॥

सम्यधिकारेकर्मफलजनमित्याह यदिनि मुहंकारेथामिकोहेय
हात्वाकर्मनकरिषामीतिमिथ्याज्ञानमाश्रित्यनयोत्सेमुहंतक
रिषामीतिममसैमिथ्यावृथातिष्कलत्वादस्थिरावृथवसायो
निश्चयस्तेनचयतः प्रकृतिः क्षत्रजामारंभकोरजोगुणस्वभा
वस्त्वानियोद्यतिपरिपिषतिमुदे यद्वाप्रकृतिः मगवदिह्वाप्र
कृतिर्वीसनैमेवतवेक्षानेतंकण्यतश्चिवचनात् अमस्यासर्व
स्यासत्तत्रत्वेनसत्तत्रतयापेक्षत्वासेभवात् ५५ ॥

ननययहेकारोविनाशहेतुर्भवतितदोक्तिश्चसर्वजीवानोकल्पा
णरूपाभवतितथापीदृशादहेकारादीदृशीशुरुगोत्रादिमात्राणां।
गर्भिकांत्वदुक्तिंनष्टाणामिचेन्ममकादातिरितिचेतत्राहयदहे।
कारमितियद्यदिग्रहेकारेयद्यपिदात्रियाणोपुहपत्वपरमेथमीऽ
स्मिततथापीदृशोशुरुगोत्रादिवथरूपकस्तन्नरकथापकपवेत्ये
वेस्वातेत्रेणस्वदित्ताहितविषयकज्ञानाभिमानरूपकमाश्रित्य
स्वीकृत्याहेनयोत्प्रेरति त्वमममेस्वस्वाभाविकंपरतेत्ररूपेथमीप
रित्यज्जस्वतेत्ररूपपरथमीगीकारेणस्मितहितेत्वयईदृशोव्यव
सायोनिष्ठयोमिष्टानिष्कलोभविष्यतिऊतपबंधतःप्रकृतिर्म।
न्यायादेवीजगन्नोदिनीत्वत्कमीनुसारिणामराजयात्वांप्रकृति
जरजोशणायाममानसंस्वातंत्र्याभिमानिनेतियोक्ष्यतिमत्सम
तभतेशुरुगोत्रादिवथात्मकेपुहेप्रवर्तयिष्यसेवातोमहचनमेव
कथेनकतौषीत्यभिप्रायः ५५ ॥

नयोत्प

निर्वक्ष्यमाणलक्षणातस्यैवेच्छानियमेनोभयलक्षणाप्रवृत्ति
स्वांस्वयमेप्रवर्तयिष्यत्येवेत्यर्थः ५९॥

मधुभाष्य

५९॥

विष्णु भक्त मन्त्रालय
द्वारा प्रकाशित

पृष्ठ संख्या

251

मधुसूदनी टीका १-

अहंकारेयार्मिकोहंकरेकर्मनकरिष्यामीतिमिष्याभिमानमा
श्रित्यनयोत्सेयुहंनकरिष्यामीतिममसेयत् मिष्यानिष्फलप
षव्यवसायोनिश्चयस्तेनवयसात्प्रकृतिः तत्रजात्मारंभकोर।
जोगुणस्वभावस्त्वनियोत्पत्तिप्रेरयिष्यतिमुहं

५९११

सदानेदी टीका ११

यार्मिकोहंनचकरेकर्महिसादिलक्षणं करिष्यामीतिमिष्याभि
मानमाश्रित्यकेवलं १ अहंनैवकरिष्यामीत्येवंतेयदिममसे य
षतेनिश्चयोमिष्यानिष्फलः सर्वत्रेयतः २ रजोगुणस्वभावस्त्वाति
त्रियत्ननिवेधनः अतएतयार्मिकेकरेप्ररयिष्यतिसंगरे ३ अतो
मिष्याग्रहंयत्कामदचःशरणंऊरु ४ ११ ५९ ११

नीलकंठी टीका १२

स्वतंत्रोहंनचकरेकर्मनकरिष्यामीत्याशोकाह यदिति यन्मुदिमुहं
कारंरधमाश्रित्यनयोत्सेयुहंनकरिष्येतिममसेपषतेनवव्य
वसायोनिश्चयोमिष्या यतःप्रकृतिः तत्रस्वभावः तौनियो
त्पत्ति प्रकृतियांतिभूतानिनिग्रहः किंकरिष्यतीतिचोक्तं ५९

शान्दी टीका १३

तथारजस्तमसोरुद्देकाद्युदाकरणनिश्चयोपिनपर्यवस्यती
त्याह अहंकारम् यद्यप्येतेनपश्यंति कथंनज्ञेयमस्माभिरि
त्येवंरूपमिष्याभिमानमाश्रित्य नयोत्सेहमिनियन्मन्य
सेहयोत्सेहसे अयंव्यवसायोनिश्चयस्त्वमिष्येवव्यर्थपव
यतःप्रकृतिः तत्रियजात्मारंभकोरजोगुणस्वभावस्त्वनियो
त्पत्तिमुहंवश्यंप्रेरयतीत्यर्थः ५९ ॥

रामकंठीटीका १४

पवंविधमवस्तुविषयमहंकारंकर्तृताभिमानमाश्रित्यधर्म

श्री.
गी.सी.
अ.

मवप्रकरणायंयुद्धनकरिष्वासीनियन्मन्यसेतुयसे प
षएवविथस्तेववसायोवुद्धिर्निश्चयोमिष्वानिष्फलपव
यतःप्रकृतिःसुभावःपरमेष्ठरेस्त्रानियमितयुद्धादिकर्त
कस्त्रानियोदतेवर्णस्वभावेकर्मणिप्रवर्तयिष्यते एतदे
वस्फुटयितुमाह ५६ ॥

+ नन्वात्मबोधाविधेसायत्वश्चित्तपव
कालमतिवाहयेयतिष्ठवंधवधा
दिकारणयुद्धकरणमि
त्याशंकाह ॥

लासिकीयसुनीदीका

+ अहंकारंमयियुध्यमानेसतियुद्धंघटेतेत्येवंकर्तृत्वाभि
मानमवलंब्ययुद्धनकरिष्वासीनियन्मन्यसेतुयसे
षएवविथस्तेववसायोनिश्चयोमिथैवनिष्फलपवप्रकृत्यथी
नत्वात्तवतदेवाह यतःप्रकृतिरुक्तलक्षणारजोगुणोनप्र
वृत्तिस्वभावानियोदयति

५५

पंचोलीदीका

बंधुभिःसहयुद्धनकरिष्वाभिमतःपेटितोहेतुःकंकिमर्थक
रोमीतिवेत्तार एतदेकारमिति यद्यदिनमहंकारमाश्रित्य
नयोत्सेयुद्धनकरिष्वासीनिममसेनहिनेनवपषववसायोनि
श्चयोमिष्वायतःप्रकृतिःतत्रस्वभावस्त्रानियोदयतिप्रेरयति ५६

रागवीरसमिद्धोधिनी

नचेतत्स्वाधीनांतवेत्याह यदहंकारमिति मउक्तमनाद्यत्यकेव
लमहंकारमाश्रित्यावलंबनयोत्सेयुध्यमवप्रपानुष्टेयंयुद्धंनानु
ष्टास्यामीनियन्मन्यसे यषस्तेववसायोनिश्चयोविपरीतोमिथै
वनिष्फलपवस्वविषयाकांतेरसंभवादस्वतंत्र्यत्वात्तवेतिभावः अ
तपवप्रागुक्तव्यवसायात्मिकाबुद्धिःसमाधौनविधीयते इति यतः
प्रकृतिःसत्त्वपसर्जनरजोगुणरूपेणपरिणतःक्षत्रियप्रतिपदमे
ष्ठरेणप्रतिनियतस्त्रांक्षत्रियजातिकमस्वतंत्रेनियोदयतिपुद्धेप्र
वर्तयिष्यत्येव यद्वाप्रकृष्टायपरमेष्ठरसंबंधत्वादव्यभिचरिणीः क

भाषा अनुवाद दीका

और जो कहो कि प्रकाश धर्म से भ्रष्ट होय परंतु तो भी भाई
और वस्त्रों के साथ सहन करेंगे तिस पर कहते हैं कि मेरी कही
सब बातों को अनादर सर्वक प्रहंकार के भरोसे जो कहो कि मे
सहन करूंगा ऐसी जो तुम मन में निश्चय करते हो तो तुमारा
यह निश्चय करना स्वाधीनता के प्रभाव है तब से अर्थात् तुम स्वा
धीन नहीं हो मिथ्या कहे अहंकार है सोई कहते हैं कि जो तुम
री प्रकृति कहे ली को रजोगुण की अधिकारी सो तुमको अवश्य
ही अहं प्रहं करेगी अन्त को तुम मारोगे और लडोगे और स
पीटने से केवल जगत में उर्यश कोड और ऊँच हाथ लगाना
नहीं है यह जानो ५५ ॥

दीका

जो अहंकार दिगुक्त होय करें न सह सहमान मिथ्या यह
तब निश्चय जोर दि प्रकृति तो दि जान ५५ ॥

258

[The page contains faint, illegible text impressions.]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

स्वभावजेन कौंतेय निवहः स्वेन कर्मणा
कर्त्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्य वशो पितरः

६० ॥ व शांकरभाष्य टीका १

यस्माच्च स्वभाजेन शौर्यादिना कौंतेय यथोक्तेन निवहो
निश्चयेन वहः स्वेनात्मीयेन कर्मणा कर्त्तुं नेच्छसि यत् क
र्म मोहादविवेकतः करिष्यस्य वशोपि परवशपव तत्कर्म य
स्मात् ६० ॥

आनेदगिरिहृत टीका २

यस्माच्चेति स्वभावजेन कर्मणा निवहस्तमिति सम्बन्धः
इतोपित्वया पुहे कर्त्तव्यमेवेत्याह यस्मादिति ६० ॥

किंच स्वभावेति ॥

स्वामिहृत टीका ३

स्वभावः क्षत्रियत्वहेतुः पूर्वसंस्कारस्तस्माज्जातेन स्वकीयेन क
र्मणा शौर्यादिना पूर्वोक्तेन निवहो यंत्रितः त्वमोहाद्युक्तमयु
हलक्षणो कर्त्तुं नेच्छसि वशोपित कर्म करिष्यसे च

यद्येन मोहादिविवेकतः प्रकृतित्वात् त्वमेव स्वभावस्य त्वमेव
स्वभावजेन कर्त्तुं नेच्छसि यत् कर्म मोहादिविवेकतः प्रकृतित्वात् त्वमेव स्वभावस्य त्वमेव

पिशाचभाष्य टीका ४

स्वभावजेन स्वभावसिद्धिनिवहः नियोगतो वहस्तस्वेनात्मी
येन कर्मणा क्रियां कर्त्तुं निवर्तयितुं स्वभावसिद्धे कर्म ६० ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

स्वभावजेन इति स्वभावजेहि क्षत्रियस्य कर्मशौर्ये स्वभावे
न शौर्याख्येन कर्मणा निवहः तत्त एवावशाः असत्य
रिवैवथमिह मसहमानः त्वमेव तपुहे करिष्यसि यदि वा
तमोहादज्ञानात् कर्त्तुं नेच्छसि सर्वहिभूतज्ञाने सर्वेष्टेणाम
या सर्वकर्मानुगुणेन प्रकृत्यनुवर्ततेति यमिति तच्छृणु ६०

स्पष्टापीम् ६० ॥ अभिनवगुप्तकृत टीका ६

॥

॥

॥

॥

इति ५

॥ ॥ ॥

श्री-
गी. टी.
सु.

परमार्थप्रपाटी टीका ७

किंचभावजेनेति स्वभावः क्षत्रियत्वप्रापकः पूर्वकर्मसंस्कार
स्तस्माज्जातेन स्वभावो न स्वकीयेन कर्मणा शौचो रीतिना पूर्वीक
न निवहो निवहितः समदिमो हायुदलक्षणं कर्मकर्तृनेच्छासित
शाप्यवशः सन्नकर्मकरिष्यसेव तदुक्तं सावसेस्कारपरंप
रापरिणतं प्रायो मनः प्राणिनो कस्तस्य प्रकृतिरित्यसहजो
कर्ता मया स्मान्नरः दीर्घां लघुनादिकस्य सहजं यत्नान्न सृष्टा
रयत् सौरभ्यं वितेनातिकः सरभिताकर्षरुच्यस्येति ६० ॥

वनमाली टीका ८

स्वभावविहणोतिस्वेति स्वभावजेन पूर्वीकक्षत्रियस्वभावजेन।
शौचो रीतिना स्वनानागतकेन कर्मणा निवहो वशीकृतस्तं यदंश
व्यादिनिमित्तं यदेमो हातस्वतंत्रो हेययेच्छामितथासेपादयि
ष्यामीति भवमात् कर्तृनेच्छासि मुनिच्छिन्नपि स्वाभाविककर्मप
रतेनः परमेश्वरपरतेन वक्ष्यकरिष्यसेव यदेस्येच्छाया अपि भावनि
यमने स्वभावादिकं निमित्तं दृश्यं विहणोतिस्वेति स्वभावे
संस्कारस्तज्जातेन कर्मणो मयिः ६० ॥

ऊसमवेजयंती मयीः ९

उक्तमर्थमुपपादयन्नाह स्वभावजेनेति हे कौते यमो हादज्ञानासु
बुद्धादिकर्ममदुक्तमपि कर्तृनेच्छासि वक्ष्यामपि न करोषित्कर्म
श्रवणस्तन अपिशब्दोऽवधारणोत्तं करिष्यसेव कृतपवमिपेक्षा
याहेतुगर्भितविशेषणमाह स्वभावेन स्वभावजेन मन्मायो मत्रो।
यो रजोगुणस्तत्संवेद्योऽवविदिता विदिकर्मकरणप्रवर्तकः केन
पुपायेनानिर्वीर्योऽप्यस्वभावः स्वस्य क्षत्रियस्वभावः पूर्वकर्मसंस्कार
जयः उपवादि रूपस्तस्माज्जातमिति स्वभावजे शौचो रीतिलक्षणं क
र्मतेन स्वेन स्वकीयेन कर्मणा यस्मान् निवहो मर्कटश्च ववशो मि
तस्मान्न करिष्यसेवेत्यर्थः कौते येन तेन यथा ऊंती स्वस्वभावेनैव
वर्तते तथा त्वमपि वर्तसे निसृष्टे ६० ॥

मधुसूदनी टीका १-

प्रकृतिविहणोति— स्वभावजेन पूर्वीकक्षत्रियस्वभावजेन शौचो रीतिना स्वनानागतकेन।

कर्मणानिवहोवशीकृतस्तेहेकौतेययद्वेधुवधादिनिमित्तेषुहे
मोहात् स्वतंत्रोहेयथेच्छामित्यासंपादयिष्यामीतिभ्रमात्कतं
नेच्छसितत् अवशोपिप्रतिच्छिन्नपिस्वाभाविककर्मपरतंत्रःप
रमेश्वरपरतंत्रश्चकरिष्येव

६० ॥

स्वहानंदी टीका ११

प्रकृतिविहणोतीशः सर्वतोपि वलीयसी यस्माच्छौ र्यादिना
स्वेनयथोक्तेनात्मकर्मणा १ वशीकृतस्तेकौतेयद्वित्रियत्वेकहे
तना पपुहंवेधुहिसादिनिमित्तमविवेकतः २ स्वतंत्रोहेयथे।
छामिकरिष्यामित्येतिच भ्रमात्रेच्छसिकर्तृत्वमनिच्छन्नपिक
र्मतत् ३ स्वभावपरतंत्रः सत्रीयराधीनपवत् करिष्येवतस्मात्त
माकाषीराग्रहंरुणा ४ तन्काग्रहेकसपदारविदेभक्तिपुरस्कृत्य
समाप्यकर्म ऊर्वज्जनोनेतिपराभवोमृजुंरुधामेतिनसंशयोत् ६०

नीलकंठी टीका १२

प्रकृतिस्त्वानियोक्ष्यतीत्येतदेववाच्ये स्वभावजेनेति स्वभाव
जेनहवीकैतशौर्यादिनाप्रवशोपिपरवशात्तत्करिष्यसि ६०

आनंदी टीका १३

एतदेवस्फुटमाह अवशोपिसन् मउपदेशविषयातामना
प्रयत्नपीत्युपालम्भः ६० ॥

रामकंठी टीका १४

आत्मानमेवैतत् किंवदूनोक्तेनेममुपदेशसर्वसंसिद्धांतत
याप्रतिपद्यसेत्यर्थः ६० ॥

नकेवलंयत्रतत्रकलासिकी **मउउलीटीका** मणिप्रवर्तयिष्यनियावत्स्वभावनियतेपवेत्याह ॥

हेकौतेयस्वभावात्प्रकृतेराविधूतेनस्वकीयेनशौर्यादिल
क्षणोनकर्मणाप्रवृत्त्यानिवडोनियंत्रितस्त्व यत्कर्मयुद्धादि
लक्षणप्रवृत्तिमोहादविवेकात्कर्तृत्वेच्छासि अवशोप्यसुतं
त्रपवसंस्तत्कर्मकरिष्येवप्रकृत्यधीनत्वात् किंवदूनो
क्तेन

गी.
टी.
अ

पंचोलीटीका

तत्र हेतुमाह स्वभावजेनेति हेतौ ते यस्य स्वभावजेन शौर्या।
दिनाय चोक्तेन सेनात्मीयेन कर्मणा निवहः श्रुतिशयेन व
दुः मोहाद विवेकतः यत्कर्मकर्तृनेकसितकर्मश्रवणोपि
परवशोपि सन्नकरिष्यसि ६० ॥

राजीवसमिद्धोधिनी ॥

यत देवस्युदयति स्वभावजेनेति स्वभावो जन्मांतरि यकर्मसं
स्कारो येन क्षत्रकुले तो वद्भवः यद्वा स्वभावः प्राप्याख्यातलक्ष
णः क्षत्रियोचितः सोऽप्यग्रमनश्च प्रधानः यद्वा स्वभावो ध्या
तुमुच्यते इत्यव्याख्यातलक्षणो ध्यातुमप्राप्तवाच्यः परमेश्वरसं
बंधी इष्टनिश्चयसंज्ञनपालनलक्षणो सोऽवशुक्तो भिप्रायः स्व
भावस्तस्माज्जातेनोऽस्वचित्तेन कर्मणा इष्टनिश्चयदिलक्षणो न नि
वहस्तमित्यर्थः प्रोषतुल्यं प्रयमशभिप्रायः इष्टनिश्चयार्थ
मेव ध्यातावतारोऽभवात्प्राप्तुत्वादितवानव्यभिचारिणी चत
दिष्णा तत्प्रवृत्तौ चैत्यवप्रयभाविनिष्ठे स्वयमेवं प्रवृत्तौ भूरि
त्यस्माज्जातेन सेनस्वजात्युचितेन कर्मणा युद्धादिलक्षणो न
निवहो नियंत्रितोऽपि संस्तं मोहाद्यद्यत्कर्मसुहुलक्षणकर्तृने
क्ष्यामि तदवशो मृतं त्रस्तं करिष्यसेवानुष्ठास्यसेवेत्यर्थः
६० ॥

मधुभाष्य

६० ॥

भाषा अनुवाद टीका

औरहे कौतेय कुंतीनेदन शुर्जन स्वभावकहे जो पूर्व कर्मका
संस्कार जिस से शोणविशिष्ट क्षत्री के जन्म को प्राप्त होय
शूरा आदिगण कर्मसे निवृत्त कहे वशीभूत तमोह केमा
२ जो इस जन्म में पुनः कर्म करने की इच्छा नहीं करते हो पर
सके बाद अवश होय यही कर्म अवश ही करोगे इसमें ऊ।
व्यभूतनमानो ६ ॥

टीका

स्वभावज से निज कर्म से कुंतिपुत्र बंधाय करण नद देमो
हमें अवश्य करेगा भाय ६॥

261

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

सर्वदेवतासु सर्वशक्तिमान् सर्वभूतहिते रतः ॥
सर्वदेवतासु सर्वशक्तिमान् सर्वभूतहिते रतः ॥
सर्वदेवतासु सर्वशक्तिमान् सर्वभूतहिते रतः ॥
सर्वदेवतासु सर्वशक्तिमान् सर्वभूतहिते रतः ॥
सर्वदेवतासु सर्वशक्तिमान् सर्वभूतहिते रतः ॥
सर्वदेवतासु सर्वशक्तिमान् सर्वभूतहिते रतः ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥

**ईश्वरः सर्वभूतानां हृदये ज्ञेय इति भा
मयन् सर्वभूतानि यंत्रारूपानि मायया ६१**

शंकरभाष्य टीका १

ईश्वरः ईशानश्रीलोकानारायणः सर्वभूतानां सर्वपाणिनां हृदये
हृदयदेशः ज्ञेयं शुक्लान्तरात्मस्वभावो विष्णुस्तः करण इति
शुद्धं कृष्णमहर्जनं चेति दर्शनात् तिष्ठति स्थितिं लभते सा
कथं तिष्ठतीत्याह भामयन् भ्रमणकारयन् सर्वभूतानि यंत्र
रूपानीव यंत्राणारूपानि यिष्टितानीवेति इवशब्दोऽदृष्टव्योऽय
ं चादरकृते पुरुषादीनि यंत्रारूपानि मायया कथनाभामयन्
तिष्ठतीति सम्यग् ६१ ॥

आनेदगिरिकृत टीका २

अर्जनशब्दस्योक्तार्थेने कृतिमदाहरति अदृष्टेति अदृष्टं कृ
ष्णमहर्जनं च विवर्तते रजसीविद्याभिः इत्यत्र किंचिदहस्ताव
त् कृष्णमहर्जनं कल्पितमिव लक्षणे किंचित् पुनरहर्जनमिति
स्वच्छं शुद्धभावमपलेभते एवमर्जनशब्दस्य शुक्लशब्दपर्याय
तया प्रयोगदर्शनात् उक्तार्थसमुचितमित्यर्थः यंत्रारूपानीवेति
कथमच्यते तत्राह इवशब्द इति तदेव प्रपंचयति यथेति दारुम
यानि यंत्राणि यथा लौकिकीमायावी मायया भामयन्वर्तते
तथेष्टरोपि सर्वाणि भूतानि भामयन्नेव हृदये तिष्ठतीत्यर्थः ६१

स्वामिकृत टीका ३

+ ईश्वर इति द्वाभ्यां सर्वभूतानां हृदयमध्ये ईश्वरोत्तरीमीति तिष्ठति
किं ऊर्ध्वं सर्वपाणिभूतानि मायया निजशक्ता भामयन्ततस्त
र्कप्रवर्तयन् यथा दारुये यंत्रारूपानि कृत्रिमाणि भूतानि स
त्तथा लोके भामयति तद्वदित्यर्थः यथा यंत्राणि शरीराणि आरू
पाणि भूतानि देहाणि मानि नो जीवान् भामयन्ति त्यर्थः तस्याच
्येताश्च तया लोके मेतः एको देवः सर्वभूतेषु त्रुफः सर्वपापी सर्वभूता
नरात्मा सर्वोऽप्यहः सर्वभूतादिवासः साक्षी चैताः केवलो निर्गुणश्चे

+ तदेव श्लोकद्वयेन सांख्यदिम
नेन प्रकृतिपारतंत्र्यं सभाव
पारतंत्र्यं कर्मपारतंत्र्यं चोक्तं
इदानीं स्वमतं आह ॥

श्री-
गी. टी.
शु-

ति येन यामिब्रह्मणोच यथात्मनिति एनात्मानमेतरो यमय
ति यमात्मानवेदयसात्माशरीरेष्वतथात्मा येन यामसतत्तमा
दि ६१ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

इष्टो वासुदेव सर्वभूतानां सर्वपाणिनां हृद्देशे हृदयपुंउरीकेषु
जिनं शुक्लं निर्मलमंतः करणं यस्य सोपितं तस्येवादर्जनः हे शुर्जन
तिष्ठ सन्निधये यथा कश्चिच्छलादा रुचक्रयोऽत्राह्णानिभ्रामयं।
स्तिष्ठतीति प्रकृत्यैवेयः ६१ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

इष्टरति इष्टः सर्वनियमनशीलो वासुदेवो सर्वभूतानां हृदि दे
यो सकलप्रवृत्तिनिवृत्तिमूलज्ञानो देवो हृद्देशे तिष्ठति कथं कुर्व
स्तिष्ठति यत्राह्णानि स्वसर्वभूतानि क्रीयया गुणमय्यामायया भा
मयत्वेनैवानिर्मिते देहदेयावस्थे प्रकृत्या त्वेयं च आह्णानि सर्व
भूतानि सत्त्वादिगुणमय्यामायया गुणानुगुणं प्रवर्तयंस्तिष्ठतीत्या
र्थः पूर्वमप्यत्र उक्तं सर्वसत्त्वाहृदिसन्निधियेष्टो मंतः स्तुतिर्ज्ञानमयो।
हृन्नेवेति मंतः सर्वप्रवर्तते इति च स्तुतिश्च आत्मनिष्ठत्वादिना ॥ ६१ ॥

६१ ॥

शुभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्यार्थम् ६१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रकाश टीका ७

तदेवे सोत्पत्तीमां सकादिमतेन प्रकृतिपारंते ये स्वभावपारंते ये च
निरूप्यपुद्गानादरो निषिद्धः इदानीमप्यधोत्तरेण प्रकृतिः सूयते
सचराचरमिति स्वमतमदिष्टा सा प्रवर्तिते च ह इष्टरति
भोर्जन सर्वभूतानां हृद्देशे इष्टो नर्यामि तेन तिष्ठति किं कुर्वन्
सर्वभूतानि सर्वजीवान् यंत्राणि शरीराणि आह्णानि प्रविष्टिना
निमायया सशक्ताभ्रामयन् सन्निधिमन्त्रेण व्यापारयन् न तस्य यमि
त्यर्थः प्रकृतिरपिका एव शास्त्राणां के यो वै ससेवत्सरः प्रजापतिः
योऽशकलो यमेव सपो यमेव वितरुषस्तस्यावितमेव पंचदशाक

लाश्रान्मेवास्पषोऽशीकलासविज्ञेनैवायस्यतेः पक्षी यतेतदेत
 न्नभ्येयदयमात्माप्रविर्तिनेतस्मान्नर्वन्तानिजीयतश्चात्मनाचेजी
 वतिप्रपिनागादिमाङ्गयिती भाष्ये यशति पूर्वोक्तः संवत्सरः कालरू
 पः सोपिषोऽशकलः प्रजापतिः अयमपितन्निदिध्यासनातद्रूप
 वपूर्वोक्तपवेवित् पुरुषः सोपिषोऽशकलः प्रजापतिः तस्यवित्तं पे
 चपंचसूक्तभूतैर्दियप्राणात्मकैर्लिङ्गदेहोतापवपंचदशकलाः तयो
 तस्करणावक्षिन्नश्रान्मेवास्पषोऽशीकलासप्रापकेनवितेनस्यते
 पक्षीयतेच प्रहतिमार्गेणस्यतेनिहतिमार्गेणपक्षीयतेउपरमे
 प्रामोतिनदाषोऽशीकलावशिष्टाभवति तत्रतदेतन्नभ्येनभोभ
 वेनाभ्यमित्युक्तं दसः प्रयोगोनभ्यमिति यदा मध्यमदेशोप
 स्थितेस्थिरवस्तुविवक्षितेनेननभसिहृदयाकाशेवस्थितेनेभ्य
 तर्कि यदपमात्माअजसनाभावथेकमर्थितमितिक्तेः अयम
 र्थः यथाकुलालचक्रयमथक्किदेस्थितः कीलकश्चक्रचलने
 पित्तचलति तदेवनभ्योतथावित्तं प्राङ्मुखितेलिङ्गदेहं प्रपिः प
 रिधिः चक्रपरिधिर्वत्वात्परिधिस्थानीये तस्मादिनायपिसर्व
 ज्यानिसर्वस्वहानिजीयतेप्रामोतिनयापिआत्मनाचेत्सेपयते।
 तदाजीवनिजीवन्मोभवति अयप्रपिनाशरीरेणचेत्सेपय
 तेतदागात्रगमनगमनेकरोति ६१ ॥

वनमाली टीका ८

स्वभावाधीनत्वमत्मापरेणाधीनत्वेदर्शयति ईश्वर इति ईश्वर ईशा।
 तशीलो नारायणः सर्वोत्तरीमीयः एषिद्योतिष्ठत्यथिद्योऽतरो
 येष्टथिवीनवेदयस्यएथिवीशरीरेयष्टथिवीमंतार्यमयति य
 आत्मनितिष्टन्नात्मनोतरोयमात्मानवेदयस्यात्माशरीरेयश्चात्मा
 नमंतरोयमयत्येषतश्चात्मोत्तरीमाह त इतिप्रकृतिसिद्धः सर्वभू
 तानां सर्वप्राणिनां हृद्देशतः करोति इति सर्वव्यापकोपि सत्त्वा
 विशेषेण तत्र नियामकतया भिद्यज्यते समदीपाधिपतिरिवरा
 मउत्तरकोशलायो किं कुर्वन् भामयति तत्तत्प्रालयनसर्वभूता
 निशाणानः यत्राणिशरीराणि तदाहृदयानिमाययास्वरूपभूतेषु

श्री.गी.
टी.
श्र.

963

या यथादाहूपयेजरूफानिह्रिमाणिभूतानि सूत्रयारोभाम
यनितहृदिमयीः अहमात्मागुडाकेशसर्वभूताशयस्थिताः सर्वस्य
चाहेहृदिसेविष्टः मन्त्रः प्रकृतेरतात्पर्यादिनास्वस्यसर्वभूतोत्तः स्थ
त्यस्यसर्वभूतनियामकत्वस्यसर्वोत्तमत्वस्यचासकृद्वक्तृत्वादज्ज्ञेन
विदितत्वाच्चोत्रोदासीनतयोक्तमितिभावः ६१ ॥

ऊसमवैजयेनीटीका ५

पवमर्जनेनोपलक्षितस्यसर्वजीवनि कायस्यप्रकृतिगणस्वभा
वकर्मादिभिरचेतनवस्तुभिः कर्मकरोस्वातेत्याभावमुक्तेदानी
तस्येश्वरपारतन्त्र्येदर्शयेनीस्वरूपयन्त्रसौवतस्यसादादेवसंसार
निवृत्तिरित्याहृदाम्यो ईश्वर इति हेतुर्ज्ञेन ईश्वरो निविलचिद
चिदस्त्वनियमनशीलः परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तमो देवकीनेदन
स्तत्सारथिः सर्वभूतानो सर्वेषां ब्रह्मादिस्थावराजानां भूतानां च
तनाचेतनरूपप्राणि समूहानां हृद्देशे निविलभूतप्रवृत्तिनिवृ
त्तिमूलतानोदयस्थले हृदयमध्ये तिष्ठति किं कर्तव्यं तस्मात्प्राप्त
शक्त्या सत्तादिगणमप्याप्रकृत्या यंजरूफानिततत्कर्मोत्तमोत्तमो
नैव निर्मितेशरीरनियंतादि रूपे यत्र स्मिन्नाहृदानी आशुहृत्
कृतवैतिभूतानि चराचररूपाणि भ्रामयन् सन् यथासूत्रधारोदा
हयेजरूफानि कृत्रिमाणि भूतानि भ्रामयन् स्वयं स्वातेत्रेण स्वस्था
ने तिष्ठति न हन् पवेष्टति रण्यह आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमेतरोय
मयनीत्यादिका सुत्रासुक्ते सर्वस्य चाहेहृदि सन्निविष्टः मन्त्रः सर्व
प्रवर्तते इत्यादि युजनेन तेन य ईश्वरः परोक्षरूपेण तत्र तत्र स्थिता ।
तानि तानि भ्रामयति स एवाहमद्या परोक्षरूपेण तत्र तत्र स्थितार ।
याहृदत्तारयेन भ्रामयाम्यतस्त्वं सदृशो न कोपि प्राणवानिति सू
चिते ६१ ॥

मधुसूदनीटीका १-

ईश्वर ईशान शीलो नारायणः सर्वोत्तमो यः एषि योतिष्ठन् एषि
यो मेतरो य एषि वीनवे दयस्य एषि वीशरीरयः एषि वीमेतरो यमय
नियन्त्र किंचिन्नगत्सर्वदृश्यते प्रयते पिवासे तद्दिशु तत्सर्वं व्याप्य ना
रायणः स्थित इत्यादि कृत्रिमिहः सर्वभूतानां सर्वेषां प्राणिनां हृद्

स्वभावाधीनतामुक्तेषु
राधीनतां विवृणोति ॥

शीतः करोति इति सर्वथा पकोपितत्राभिव्यज्यते समदीपा
 धिपतिरिवामउत्तकोसलायोदेष्टुर्जनहेष्टुर्लुप्तुहोतः कर
 तापताटशमीश्वरेनेज्ञानं योपोसीति योमते किं कुर्वन्ति इति
 भ्रामयन्तस्तत्तन्नालयन् सर्वभूतानि परनेत्राणि मायया ह्य ।
 चनायेन रूपा नीवसूत्रसेवारादियत्रमा रूपा निदारुनिर्मित
 पुरुषादीन् । ति । परनेत्राणि यथा मायावी भ्रामयति तददि
 तर्थाशेषः

सदानंदी टीका ११

स्वभावाधीनतात्वेन शरीरान्तमद्यते हरिरीशानशीलोपो
 नारायणपराभिधः १ सर्वानर्थमितायस्यप्रसिद्धावज्ञा
 श्रुतौ तिष्ठत्यथिवा यस्तस्याश्रितो येन वेदसा २ यणष्ट
 यं शरीरेयस्तामंतर्गमयत्यजः यच्च किंचिज्जगत्सर्वदृश्या
 नेष्टुयेनेपिवा ३ अंतर्वहिस्रतसर्वथाप्यनारायणस्थितः ३
 तादिश्रुतिवाक्यानि सति श्रीपरमेश्वरे ४ ससर्वथापकोपी
 शः सर्वेषां प्राणिनो विभः अंतःकरणदेशेति निर्मलेति एतौ ।
 न्यसौ ५ सर्वभौमो यथा रामो महाराजोऽर्पेतेमः उत्तराको
 मलायोवेति एतौ नित्येव च ६ व्यापकोपि परेशानस्तत्राभि
 व्यज्यते विभः सुहोतः करणत्वात्त्वमीदृशपरमेश्वरं ७ ज्ञानं यो
 ग्यति स एव स च तेर्जनशब्दः किं कुर्वन्ति एतौ शानरमत्रा
 हस्येति विभः ८ भ्रामयेनालयन् सर्वभूतानीशानस्ततः
 दारुनिर्मितं स्यादीयवशानियथानरः मायया ह्यमनात्
 हत्सर्वभूतानि सर्वतः सयंत्राणि हितानीव भ्रामयेति एतौ
 ईश्वरः ९ यंत्रारूपाणि मायावी भ्रामयेति एतौ नरः यदामा
 यामयेयंत्रशरीरदितयेज्ज ११ तत्रारूपाभिमानेन प्राणिजा
 तेति इति न तस्य भगवानीशो मायया भ्रामयन् जगत् १२
 तिष्ठतीति स्वनेत्रः सत्त्विलोपोतिरुपद्रवः तत्रैकै सर्वविद्यानां
 पारंगैरपि योतिभिः १३ देहादिपेजरेयंत्रेन दारोहो भिमनिता

श्री-
गीरी-
शु-

264

सुनामं

विहितप्रतिषिद्धेषु प्रवृत्तिर्भूमा भवेत् १४ अविद्याकामक
मोदिसामग्री सकला जडा जीवोपज्ञानया भ्राम्या परतोज
ज्ञानगः १५ न किंचित्कर्तुमस्त्यसामर्थ्यं च सतेतः
अतः श्रीभगवानेवा न्तनशक्तिर्महेश्वरः १६ समस्तैस्त्वशो
कृत्वा लोकलोकेश्वरः सह मायया भ्रामयन् स्वामीति श्रुति
प्राप्तिना हृदि १७ समस्तानुपपत्तीनां परिहाराय सर्वथा मा
ययेति स्वयं प्रोक्तं श्रीमद्भगवते मभि १८ हृदि गतममलाभे स
र्वलाभा हिलाभे विप्रशिष्यनाभे श्याममेवो ज्वलाभे श्रुति
विषयसंभवे सत्ताभे सुकलसुनिमताभे नौमिकुलरसाभे १९
समस्तलोककनीरे गोमारे सर्वदेहिने सर्वविधनियन्तारं सजे
दं हृदि गेयये २० ६१ ॥

नीलकेटी टीका १२

कोमौ परो यदृशेह मस्मीत्यत आह ईश्वर इति ईश्वर ईशानशी
लौतर्गामी एषियादीनामस्माकं च सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां
हृद्देशे बुद्धिग्राह्यो सर्वप्राणिप्रवर्तकस्ति इति कीदृशः सर्व
भूतानि भ्रामयन् ऊर्ध्वो मागं संचारयन् काष्ठपुनिका
वस्तुत्रयः पंचारूढानियंत्रमिव ये त्रेतुक्रमणादिसाधने
सर्वप्राणाद्यात्मकं लिङ्गं तदा रूढानि मायया सशक्त्या भ्रामय
न्निसेवंधः हे प्रज्जन्तु क्व विप्रदातः करण ईश्वरो मीति
भावः अत्राहंकारपूर्वकं यः कर्म करोति यश्च ईश्वर पश्यति
हे करो मीति वच्चा करोति तयो रत्ने नैव लक्षणप्रदर्शनार्थमे
वोभाष्ये उदाहृतः अहं प्रकृतमहं रज्ज्ने च विवर्तते रजसीवेद्या
भिरिति भारद्वाजार्थं अहं प्रकृतमहं रज्ज्ने च विवर्तते रजसीवेद्या
प्रतिपदिति वासुगोपानुगतिमारुते शस्त्रविनिष्कृता प्रथमेय
मक यस्मिन् दिवसे सोमः सूर्यतेया गार्थी तदेव जन्म साफल्य
दिने सूर्या महेः राहवाच्यं अमृतदिनमदिनमेव निष्कलत्वा
त् तथा च सूर्यः दशभिर्जन्मभिर्विदायाथानेशतजन्मभिः स
हस्रैर्जन्मभिः सोमो ब्राह्मणपातमहंतीति सोमयागासदीर्घ

दर्शयति तदयमहः शब्दः कालवचनोपि सौम्ये कर्मणि वर्तते
यथा दर्शयौर्मासशब्दो तत्रैव सति ग्रहः यागः कृत्स्नविडुषा
कृते प्रकाशमिव भवति तथा हरर्जनस्वच्छं तदेव विडुषा कृते
प्रकाशरूपमिव भवति तेषु ते उभे युगि विदुः कृते ग्रही रजसी
प्रकृतिरूपजात रजोगुणकार्ये युगि वेद्याभिर्विद्याभिः कर्मणाव
वशेषा सना रूपवाय रमेश्वरे सर्वकर्मणि रूपावाग्रहे करोमी
मभिमानरूपावाविद्याविज्ञानाविताभिर्विवर्तते वैपरीत्येन व
र्तते सोपासने कर्मस्येते परमात्मतत्त्वप्रकाशकं वेद्यविच्छेदहेतुः
मूढकृते कर्मकृत्स्नस्वरूपवरकं वेद्यहेतुविमर्शः तदेव भगवान्
पाद्यं प्रज्जनेति सेवोद्ययन्पुनस्तस्वच्छातः करणतपोतनेन
मुक्ते धर्मधिकारदर्शयति ६१ ॥

आनंदी टीका १३

एवं प्रकृतिपरवशतामुपदिशेत्पराधीनतामप्याह यथो
स्मिन्प्रकरणे उद्देशालक्षणपरीक्षाभिर्वर्तमाने निरूपितः ई
श्वरः परमात्मा प्राणिनां कर्मविपाकं विदित्वा कर्मफलप्रा
पणसमर्थः मायया दैवीशेषा गुणमयीति लक्षितया तमः
प्रचुराहंकारिकाप्रकृत्यापारमेष्ठ्या सत्प्रकाशावरणश
क्ता सर्वाणि भूतानि प्राणिजानि यंत्राणि रजसात्मसा
चैव समाविष्टे भ्रमनिह भावैरनिष्टैः संयुक्ताः संसारप्रतिप
द्यन्ते इत्यादि यावत्तत्त्वादि स्मरणज्ञानाद्ये निष्ठुपरिधाम
कं संसारचक्रसाक्षरानि भ्रमयन् स्वस्वकर्मफलभोगार्थं
जन्ममरणं पुनः पुनरनुभावयन् सर्वेषां भूतानां प्राणिनां
हृदये चैतन्यादिकरणोद्देशे वसति नित्यमन्तर्यामिन्तया तत्र
कर्मविपाकं कालस्वरूपेण कलयन् गणयन्तिष्ठति अथवा
मनान्कोरवसैत्यास्त्यामारयितीत्यर्थः ६१ ॥ ॐ

श्री.
गी. टी.
अ.

265

रामकंटी टीका १५

एषप्रबंधतः पुनः पुनः प्रतियादित ईश्वरः परमात्मा सर्वभू-
तानां समस्तप्राणिनां रुदिरुदये सर्वसंविदधिकरणभूते
देशे वसति निमित्तिष्ठति किं ऊर्ध्वं किंचिदेषां सर्वभूतानां
ज्ञानात्मकं क्रियात्मकं वा परित्यजितं तत्सर्वं स एवैकः पर-
मार्थः ऊर्ध्वत्रपि मायाशक्त्यावभासितपरस्परविभिन्नरूप-
नानात्रयाणि तानि सर्वभूतानि प्रत्येकमहंकरोमीति मिथ्या
भिमाननिवेशनेन भ्रामयन्त्या मोहयन्त्रात्रूफानि यंत्रं सू-
त्रसंचारादियुक्तिसंवाद्याचेतनवस्तुचेतनक्रियाभिव्यक्तं
काष्ठादिसन्निवेशविशेषमात्रूफानि यथाकेनापियुक्ति-
मता विशिष्टसन्निवेशविरचिते यंत्रे धिक्छेत्तनैषु भावे-
षु चेतनक्रियाविशेषः क्रियते तथा परमेश्वरेण शरीरं यत्र
मारोप्याकर्तृभूतान्यपि भूतानि कर्त्रभिमानावेशभांजिक्रि-
यंते इत्यर्थः एतद्यंत्ररूपावेति ह्यं दसनपुंसकवक्रवचन-
विवक्षया पाठोपपत्तिरिति च शरीरं रूपं त्वनव्याचक्षते तद्व-
स्तु निनकश्चिद्विशेषः ६१ ॥

+ अथुनोपदेश सर्वसंश्लेषित्वाह ॥

लासिकी रामकंटी टीका

+ ईश्वरोन्तर्यामी सर्वेषां चतुर्दशविधानां प्राणिनां हृद्देशे स-
र्वसंविदधिकरणो देहैकदेशे तिष्ठति अप्रच्युतज्ञानबल-
वीर्यपुवस्थितिं वभाति किं ऊर्ध्वं तिष्ठति यंत्रात्रूफानि दे-
हमेव यंत्रं चक्रमात्रूफानि प्राप्तानि सर्वाणि भूतानि जीवा-
न्माययानि जशक्त्या भ्रामयन्त्या दात्या ध्यासेन मोहयन् ६१

पंचोलीटीका

तदेवं श्लोकद्वयेन सांख्यादिमतेन प्रकृतिपारतंत्र्ये च उक्तेरदानीं स्वा-
तंत्र्यमाह ईश्वरमिति हे प्रज्जनश्चरः ईश्वरशीलः सर्वभूतानां सर्व-
प्राणिनां हृदयदेशे विद्युज्जतः करणोतिष्ठति किं कर्तुं सर्वभूतानि
मायया भ्रामयन् पञ्चाङ्गानि रवयथादाह निर्मितपुरुषादीनि
भ्रामयति कश्चित्प्रासर्वभूतानि भ्रामयन् हृदितिष्ठति ६१

शरावीरसमिद्धो धिनी

उक्तमेवार्थं द्रष्टव्यमिति ईश्वर इति ईश्वरोत्तर्यामी परमात्मा सर्वभूतानां
समस्तप्राणिनां हृदयो हृदयमध्ये तिष्ठति किं कर्तुं मायया स्व-
मायया शक्त्या सर्वाणि भूतानि कर्तुं मत्स्वतन्त्रत्वाज्जगन्निभ्रामयन्
चेतनता संपादनेन तत्र तत्र कर्मणि प्रवर्तयन् कथमित्याह य-
थासूत्रधारो यं चाङ्गानि यन्त्रसूत्रसंचारादियुक्तिसंपाद्या चेतनव-
त्तु चेतनक्रियाभिव्यंजकं काष्ठादिसन्निवेशमाङ्गानि क्षत्रिमाणि
भूतानि भ्रामयति तद्वदित्यर्थः ६१॥

मधुभाष्य

६१॥

भाषा अनुवाद टीका

इससे पता चले दोनो श्लोकों में सौख्य आदि मत्तानुसारी मनुष्यों की प्रकृति पारंगत कहे स्वभावाधीनता कही गई अब दो श्लोकों से निज कहे अपना मत कहते हैं कि हे प्रज्जन सकल भूतों के हृदय में नियामक रूप से अंतर्धामी ईश्वर स्थिति करते हैं तो किस प्रकार से ठिके हैं इस आकांक्षा पर कहते हैं कि भूतमात्र को माया जो अपनी शक्ति निःसंकेत रूप से भ्रमण कहे उपस्थित समस्त कर्मों में प्रवृत्त करावने भये सब में ठिके हैं जैसे कठपुतली को सूत्रधार राजा लोग के सामने खाने वचोवै है अथवा यंत्र कहे शरीर आरूप कहे जीव को भ्रमण करावने स्थिति करते हैं इस पर खेताखतर उपनिषद् के मंत्र का प्रमाण देते हैं कि एक स्वयं प्रकाश जो परमात्मा सो भूतों में निरूप्य भाव से स्थित और सर्वव्यापी सब का अंतर्धामी और कर्मों का नियंता और भूतों का आधाररूप और अष्टादेवत्व वाला और भूतभाव को चेतनकारी अद्वितीय और गुणातीत है और अंतर्धामी जो बुद्धि में स्थिति करके बुद्धि का नियम करे है और जिसको बुद्धि नहीं जानती और बुद्धि ही जिसकी लयाधि दे सो ई तमोरे आत्मा और अंतर्धामी तथा केवल्यस्वरूप है २१ ॥

होहा

ईश्वर हि सभ जीव के स्थित प्रज्जन हृदय देश माया में सभ जीवों भ्रमावे यंत्र निवेष्टा ६२

तमेवशरणगच्छ सर्वभावेन भारत तत्पु।
सादात्परोशोतिस्थानेन शप्पसिशासते ६२

शोकभाष्य टीका १

तमेवेशरे शरणमाश्रये संसारार्तिहरणार्थं गच्छ आश्रये सर्व
भावेन सर्वान्मना हेभारत ततस्तत्पसादादीचरानुग्रहात् परो प्र
कृष्टो शोति पारमपरतिस्थानेव मम विलोः परमे पदमवाप्स्यसि
शासते नित्ये ६२ ॥

आनेरगिरिकृत टीका २

इक्षरः सर्वाणि भूतानि प्रेरयति चेत् प्राप्ते कैवल्यार्थं सापि पुरुष
कारणानर्थक्यमित्याशङ्क्य हतमेवेति सर्वान्मना मनोहृत्पावाचा
कर्मणा चेत्यर्थः ईक्षरस्यानुग्रहात् न भूतानोत्पत्तिपर्यन्तादि।
तिशेषः मुक्तास्तिष्ठन्पुनरिति स्थाने ६२ ॥

स्वामिकृत टीका ३

यस्मादेवं सर्वजीवापरमेश्वरपरतेजस्तस्मात् तमिमितस्मादहेकारे
परित्यज्य सर्वभावेन सर्वान्मना तमीश्वरमेव शरणं गच्छ ततस्तत्पसादा
प्रसादान्परमाश्रयशोतिस्थानेन च पारमेश्वरे नित्ये प्राप्स्यसि ६२ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

तमेवशरणं सकल दुःखनिवारणमाश्रये गच्छ भजस्व सर्वभावेन
सर्वसंकल्पैर्ये मम चास्ति स्वा मीश्वर्ये मम पोष कः अयमेवा
चार्यरमेवमादिभिस्तत्पसादान्शरणगतवत्सलस्यानुग्रहा
त्परो प्रकृष्टो शोति सपरतिमधिगम्य स्थाने वैश्वेश्वरप्राप्स्यसि गमि।
ष्यति शासते नित्ये ६२ ॥

+ एतन्मायानिवृत्तिहेतुमाह ॥

गमानुजभाष्य टीका ५

+ तमेवेति यस्मादेवं तस्मान्मेव सर्वस्य प्रशंसितारमाश्रितवाक्
त्येन तत्सत्कारयेव स्थितमित्येकवृत्तिचशामितारेमो सर्वभावेन स
र्वान्मना शरणं गच्छानुवर्तस्व मया मन्मायाप्रेरितेनाज्ञेनैव तया प्रह
दिकरणमवर्जनीये तस्यासति नष्टो भविष्यति ततो मङ्गलप्रकारेण

श्री-
गी. टी.
प्र.

१६४

सुहादिकेर्जवीत्यर्थः पदेर्जवीणो मत्ससादात्म्योऽंति सर्वक।
मेव यो पशमनेशासने च स्थाने प्राप्तासि यदभिधीयते कृतिशोने
स्तद्विस्तारः परमपदे सदा पश्येति श्रुत्यः ते ह नाके महिमानः सचे
ते यत्र सर्वसाध्याः सति देवाश्चादिभिः ६१ ॥

अभिनवप्रसक्तटीका ६

सप्तम्यम् ६१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यो प्रकृतेस्तदन्तरूपसंस्काराणां वा ईश्व
राधीनत्वात् सर्वत्र पवशरणमिति मङ्गलमन्वसरेत्याह तमेवेति
तस्मान्नमेव मामीश्वरेत्येतर्था मिरां सर्वभावेन सर्वात्मना शरणं
ब्रह्म जन्तुसादात्म्यं सत्कृष्टोऽंति निवृत्तिशायने निवृत्त्य
ने च प्राप्तासि तदके स्थले वपुः परिधिं तत्र मत्ससादात्म्यं देवा
येते तदिह देवपतिः परात्मा तस्य जनीयकराणां यद्विलेदि
याणि कृता तमेव शरणं ब्रजजीवनाय मिति ६२ ॥

वनमाली टीका ८

तमेवेश्वरे सर्वनियामकेशरणमाश्रय भवसमुद्रोत्तरणा
येन गच्छ सर्वभावेन मनसा वाचा कर्मणा साधनीतरमा नाह
तेष्वशरणमेवाश्रयेत्यर्थः तत्ससादात्म्यं तमेवेश्वरस्यानुग्रहात्
राशोतिवहेस्तदकृतिष्टतामविद्यानिवृत्तिचतनः प्राप्ते ३।
त्यतिनाशादिभ्योऽप्यनेवैकैकालोके निर्मिता विद्यया वि
भूतशरणातेदसस्वरूपः प्राप्तासि ६३ ॥

ऊसमवेजयेती टीका ९

संसारनिवृत्त्यपायमाह तमेवेति हे भारत सर्वभावेन देहे हि
यमनो व्यापारेण तमेवेश्वरं सर्वभूतस्य सर्वनियन्तारं शरणं
मन्वर्तने गच्छ तं प्राप्तासि शरणं मन्वर्तदात्तापालनरूपेण
चित्तप्रहादिके कर्मकुरुनो चैतन्मायाकृतात्तानेन नष्टो भवि
ष्यतीत्यर्थः तच्छरणं प्राप्तेवममर्कं फलं भविष्यतीति चे
त्तदाह तदिति तत्ससादात्म्यं तमेवेश्वरस्यानुग्रहात् सर्वोक्त।

शोनिनिर्विलकर्मवेधोपशमनलक्षणोपपत्तिप्रसिद्धनवप्रण।
 अतनिमैकरसेस्थानं महाविभूतिविसृष्टादिशब्दाभिधेयैवेकै
 दंप्राप्तितादिसोः परमेपदमित्यादिश्रुतेः परं ब्रह्म परं धाम त
 दाम परं मे ममेत्यादिस्मृतेश्च यस्मादेवेतस्मान्मुक्तमंगीकृत्य स्व
 धर्मभूते यज्ञश्च यज्ञादिनृपैकर्मजुर्विद्यमिप्रायः भारतेत्यनेनोक्त
 सुकुलप्रसूतत्वात्तवमहचनो गीकार एवोचितो न तनैगीकर इति
 सूचिते ६२ ॥

मधुसूदनोदीका १-

+ ईश्वरः सर्वभूतानि परं तं ज्ञाति यो
 + यतिश्चेत्यामेविधिनिमित्तं यथाह
 स्य सर्वं पुरुषप्रकारस्य
 चानयकमित्यत्राह ॥

+ तमेवेश्वरं शरणमाश्रये संसारसमुदोत्तराण्यंगच्छाश्रय सर्वभा
 वेन सर्वोत्तमानामनसा वाचा कर्मणा च देभारत तत्त्वसादान्तये वे
 श्वरस्यानुग्रहात्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिर्परोक्षेण परोक्षो निर्मलकार्यविद्या
 निवृत्तिस्थानं मुहितीयं स्वप्रकाशपरमानंदरूपेणावस्थानं शास्त्र
 तेनिरंशोपपत्तिः ६२ ॥

सदानंदोदीका ११

ईश्वरः सर्वभूतानि परं तं ज्ञातिमायया प्रेरयत्येव चेत्प्रामाण्यं।
 कोश्रुतेः स्मृतेः १ विधादिप्रतिपादित्याः पौरुषस्य तथैव च ३ त
 ज्ञातमेवेश्वरं शरणं गच्छ सर्वथा २ संसारजलयेः पारोत्तराण्यं
 तमाश्रय मनसा कर्मणा वाचा सर्वभावेन भारत ३ तस्येश्वरस्य श्री
 विसोः कल्याणप्रणवाभियेः अनुग्रहात्परब्रह्मज्ञानोत्पत्तिः प
 रं ४ सकार्यं ज्ञानवाधायां शान्तिस्थानं परंपदे स्वप्रकाशपरानंद
 त्मनवस्थानसत्तरे ५ नित्यकृदस्य मदैते निर्मलेशोपपत्तिः य
 तोविधादिशास्त्रस्य पौरुषस्य च सर्वथा ६ इदमेव हि सार्थकं यदी
 शशरणं व्रजेत् न स्नाते शान्तिं चित्तं चित्तामोती ह फलं नरः ७ ईश
 वरानुग्रहादेव सर्वं सर्वं जायते ईश्वरानुग्रहेन स्नायति तं यमसा
 लभिः ८ यथा प्रसन्नो भगवान्पश्येदेवं कदाचनः सर्वदेवेषु शा
 स्त्रेषु प्राप्नोति तया ९ सर्वविहाय कर्तव्यमिदमेव सन्निधितं वा
 सदेवैकशरणः सर्वप्रामोतिशोभनं १० अतस्तमेव शरणं गच्छेत्
 हरिमापतिः ११ ईशानेन हरिं भज सति गमयते न मार्गेण भोदा

श्री-
गी टी-
प्र-

स्येतस्य समाश्रयस्वसमनोभक्ताभयेनादात् सखिसौहृदमाश्र-
यस्तुहरेः प्रेमागुरुत्वेन च स्वात्माने प्रकटीकरोति भजतामेव
सबद्धहृदि ॥ ६२ ॥

नीलकंठी टीका ॥ १३ ॥

तमेव ईश्वरं सर्वभावेन सर्वात्मना शरणमाश्रये गच्छत्यस्य त-
त्प्रादात् तदनुग्रहात्परां शान्तिं उपरति समाधि मितियावत् त-
था च सूत्रे समाधिसिद्धिरीश्वरप्राणिधानादिति स्थाने च परे वि-
स्मोः पदं मोक्षेण सन्ति तेषां प्राप्ति ॥ ६३ ॥

शान्दी टीका ॥ १४ ॥

तमेवोक्तलक्षणपरीक्षितं चतुरं शात्मकं परमेश्वरं सर्वेषां मनो-
वाक्कायानां भावेन सान्तिकेन स्वकर्मनुष्ठानेन शरणं गच्छ स-
हचनप्राप्तेन संसारबंधमोक्षार्थमाश्रय तस्य परमेश्वरस्या-
नुग्रहात्परां शान्तिं शोकमोहादिभिः कृतस्य चित्रविद्येयस्याभा-
वं स्थितप्रज्ञत्वं प्राप्ति स्थितप्रज्ञत्वफलं च शाश्वतं स्थानं परस्व-
स्मत्स्वरूपं प्राप्ति ॥ ६४ ॥

रामकंठी टीका ॥ १५ ॥

यत एव तत्त्वत एव सर्वकर्ता परमेश्वरस्तदा सर्वथानिरस्तमि-
ष्टाभिमानस्तमेवैकं शरणं गच्छात्मेन प्रतिपद्यस्व मिष्टाभि-
मानजेभ्यो हर्षशोकादिवंधनेभ्यो विमुक्तः मत्प्रादात् तमे-
वैकं परमेश्वरं प्रसादादनुग्रहादभिव्यक्तादासाभाविकाजैर्म-
त्प्राप्तिरसिद्धिं निरुत्तरं ज्ञाननिष्ठं तत्फलं च परं स्थानं निरुत्तरं
धाम ब्रह्मरूपं प्राप्ति अथिगमिष्यति

॥ ६५ ॥

+ अथ तादात्म्याया माडति नीर्वोरुपाय
माह ॥

लासिकी टीका ॥

+ हेभ्यो न तमेव हृद्देशे स्थितमीश्वरं सर्वभावेन सर्वात्मना शरणं
गच्छन्तः सुतस्यैव परमेश्वरप्रसादात्स्वरूपप्रकाशनरूपादनुग्रहा-
त्प्राप्त्युत्कृष्टां शान्तिं सर्वविकल्पापरं प्राप्तिं जीवदृशायां
देहपातेन शाश्वतं स्थानं मोक्षाख्यं प्राप्ति

पंचोलीटीका

यस्मात्सर्वजीवापरमेश्वरपरतंत्राः तस्मान्नमितिहेभारत तमेव
मीश्वरंशरणमाश्रयेसेसागतिंहरणार्थं गच्छाश्रयसर्वभावेन।
सर्वात्मनान्त्यसारादीश्वराद्युत्तमरासुक्तद्वेषांति उपरतिंचश्र
यत् स्थानंममविस्रोःपरमं पदेशाश्चतेनिमंशास्सि ६२

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

यस्मादेवं सर्वेषां परमेश्वर पारतंत्र्यं तस्मात्तमेवेति स्पष्टार्थोयं
श्लोकः ६२॥

मधुभाष

६२॥

भाषा अनुवाद ही का

जब कि ईश्वर ही सर्वभूतमात्र का प्रेरक है और उसी की प्रेरणा से सकल कर्म प्राणी करते हैं तो फिर अपना प्ररूप्य करना हुआ है इस अभिप्राय से कहते हैं कि जिस हेतु से जीवमात्र परमेश्वर के वशीभूत है इससे ही भारत पुर्जन तम अहेकार को परिष्कार करके सम्यक प्रकार से उसी ईश्वर की शरणाग्रहण करो तदनन्तर तिनकी कृपासे पाव कहे उतम शान्ति और परमेश्वर समक्षी नित्य जो स्थान से पावोगे वह भगवान पुर्जन से कहा ६२

होहा

ताकी प्रारणी हि जाहलं सर्वभावभारभारत ताकी कृपा परमशान्तिको स्थान प्रापदि प्राप्त ६२॥

921

Handwritten text in a script, likely Devanagari, consisting of approximately 10 lines. The text is faint and difficult to decipher.

Handwritten text in a script, likely Devanagari, consisting of approximately 2 lines. The text is faint and difficult to decipher.

इति ते ज्ञानमाख्यातेऽस्याहुस्तरेभ्यो वि
मृश्येन दशेषेण यथेच्छं सितया ऊरु ६३

शंकरभाष्य टीका १

इत्येतेन त्वं ज्ञानमाख्याते कथिते गुणान् गोप्यान् गुणतरम्
अतिशयेन गुणं रहस्यमिदं मया सर्वज्ञेन चरेण विमृश्य वि
मर्शनमालोचने कृतं तद्यथोक्तं शास्त्रमशेषेण समस्तयथोक्तं
चार्थजाते यथेच्छं सितया ऊरु ६३ ॥

आनेदगिरिकृत टीका २

शास्त्रमुपसंहरति मिच्छन्नाह इति ते ज्ञानमिति ज्ञाने करणव्यु
त्पत्त्या गीताशास्त्रं यथेच्छं सितया ऊरु ज्ञाने कर्मासु परिष्टे
न दनुतिष्ठेत्यर्थः ६३ ॥

सर्वगीतार्थसंग्रहज्ञाह

सामिक्त टीका ३

इतीति युनेन प्रकारेण ते त्वं सर्वज्ञेन परमकारुणिकेन श्रीपरमेश
्वरेण मया ज्ञानमाख्याते उपदिष्टं कथं भूते गुणान् गोप्यादहं मया
योगादिज्ञानादपि गुणतरमेतन्मयोपदिष्टं गीताशास्त्रमशेषतो वि
मृश्य पद्यालोच्य पश्चाद्यथेच्छं सितया ऊरु एतस्मिन् पद्यालोचने स
नितवमोहो निवर्तिष्यत इति भावः

पिशाचभाष्य टीका ४

इति इत्येतेन वक्ष्यानेन त्वं स बोधलक्षणमाख्याते कथिते गुणतरं
रहस्यं तं विमृश्य विचार्य एतत्तदशेषेण साकलेन यथेच्छं सित
या ऊरु ६३ ॥

रामानजभाष्य टीका ५

इति ते ज्ञानमिति इमेव तेन समस्तभि रपि गंतव्यं ज्ञानं सर्वस्मात्
गुणान् गुणतरं कर्मयोगविषये ज्ञानयोगविषये भक्तियोगविष
ये च सर्वमाख्याते एतदशेषेण विमृश्य स्वाधिकारात्तु इत्येच्छं

श्री.
गी.सी.
शु.

सितयाजुरुकर्मयोगेभक्तियोगेवाययेष्टमातिष्ठेसयीः ६३

अभिनवप्रसक्तटीका ६

स्पष्टार्थ ६३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रणीटीका ७

अथसर्वगीतार्थसुपसंहरत्राह इतीति इहैवेप्रकारेणानेत
भ्यमपाकरुणाणीवेनज्ञानमात्मानात्मविवेकरूपप्राप्त्याते
किंभते गुणानंजादिरहस्यादपिगुणगोप्यतमे पतरशेषेणाह
वापरवाक्यानसंधानसर्वकंविस्मयविचार्यपथाश्चसिमोक्षमा
गमयैवोक्तमपायेजुरु ६३ ॥

वनमालीटीका ८

सर्वगीतार्थसुपसंहरत्राह इतीति इत्यनेनप्रकारेणानेतभ्यमति
प्रियायज्ञानेभगवदेकस्वातेत्यादिविषयकर्मोसाधने गुणाहु
त्यनरे परमरहस्यादपिसंयासातात्कर्मयोगादहस्यानरेभगवदे
कस्वातेज्ञानस्यसंयासादिफलज्ञान प्राप्त्यातेसम्पदकथि
तेमयासर्वज्ञेनपरमात्मेन अतोविस्मयप्रणयलोच्यतनमयोग
दिष्टेगीताशास्त्रमशेषेणासामेवतसर्वमेकवाक्यातयाज्ञानास्वा
धिकारातरूपेणयथेक्षितयाजुरुननेतदविस्मयेवकामका
शोभ्यः अत्रेतरके अमुद्यतः करणस्यममत्तोभगवदपणाव
द्यातिकामकर्मोनुष्ठानेततःसुहृदितस्यविविदिषोत्तोरुत्तु
पश्चित्तानसाधनवेदोतवाकविचारयत्रात्मणस्यकर्मसंयासस
तोभगवदेकशरणतयाविविक्तसेवादित्तानसाधनाभासाच्छे
णामननतिदिध्यासेनेभगवदपरोक्षतत्त्वस्यसादोमोक्षः क्षत्रि
यादेस्तुसंयासानधिकारिणोममत्तोरतः करणसुद्यनेतरमपिभ
गवदाज्ञापालनीयलोकेसुगुहायचयुयाकथंविष्कर्मणिज्वेतो
पिभगवदेकशरणतयाश्वेजन्मकृतसंयासादिपरिणकाद्वा भगव
दनुग्रहमात्रेणैववाभगवदपरोक्षोत्तमपिमज्जमानिब्राह्मणजन्म।
लाभेतसंयासादिपूर्वकज्ञानोत्पत्त्यावामोक्षोभगवदेकशरणोत्तिसु
सर्वेषामपेक्षानेतांविनाचनमक्तिरितिनिविचारितेचनान्तिमोहावका
शइति ६३ ॥

ऊसमैवैजयेती दीका ५

सकलपुण्यार्थमुपसंहरन्नाह इतीति इतिपूर्वोक्तप्रकारकं ज्ञाने।
 ज्ञायते कर्मभक्तिज्ञानान्यनेनेति निरुक्ते गीताशास्त्रे गुह्यं सारं
 तमं उच्यते इह साक्षात्पि गुह्यं तस्मिन् गोप्यं मया सर्वेषां तन्मा
 श्रित्वा तेन भगवात्पातं ते शोक्तं यत्तद्गीताशास्त्रं मया शेषां सामर्थ्या
 विस्मयसाक्षोक्तं सर्वार्थं चित्तं यत्कर्तव्यं भवेत्तत्कर्मभक्तिवा ज्ञाने
 वा विचार्ययेच्छसि यथा तदेष्टं भवेत्तथा कुरुमद्वचनात् पुनरु
 कं अथ वा सखातं ज्ञानाभिमानादिदादने ऊर्विमर्थः ६३

+ सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह॥ मधुसूदनी दीका ५-

+ इति च नेन प्रकारेण तेन भगवन्तं प्रियापुत्रान्मात्ममात्रविषये मो।
 क्षसाधने गुह्यं जुगुप्सते परमरहस्यादपि सत्यासां तात्कर्मयोगादह
 म्यतरेतत्फलभूतत्वात् आख्यातं समेतात् कथितं मया सर्वज्ञेन
 परमात्मनश्च तो विस्मयपर्यालोच्य यत्तन्मयोपरिष्ठं गीताशास्त्रम्।
 शेषेण सामर्थ्येन सर्वैकवाक्यतया ज्ञात्वा स्वाधिकारात्तदुपेक्षाय
 येच्छसितथा कुरु न त्वेत्तद्विस्मयेव कामकारेण यत्किं विदित
 र्थः अत्रैवावउक्ते अमुदात्तः करणसमसुद्धोर्माक्षसाधनज्ञा
 नोत्पत्तिर्योग्यताप्रतिवेद्यकपापक्षयार्थं फलाभिसंधिपरिणामेन
 भगवदर्थेण उच्यते आचार्यमथर्मानुष्ठानेन ततः सुद्धोतः करणस्य
 विविदिषोत्पन्नो गुरुमुपसृत्य ज्ञानसाधनवेद्योतवाक्यविचारयवा
 स्नात्वा सर्वकर्मसंन्यासः ततो भगवदेकशरणतया विविक्तदेशसे
 वादिज्ञानसाधनाभ्यासाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनैरात्मसाक्षात्का
 रोत्पत्त्या मोक्ष इति क्षत्रियोदेस्तसंन्यासानधिकारिणो ममुद्धोरेतः
 करणमुद्धनेतरमपि भगवदाज्ञापालनाय लोकसंग्रहाय च यथा
 कथंचित्कर्मणि ऊर्वेनोपि भगवदेकशरणतया पूर्वजन्मकृतसं
 न्यासादिपरिणकाद्वा हि राण्यगर्भमायेन तदनपेक्षाणाद्वा भगवद्वच
 नं हमात्रेणोदेव तत्तज्ज्ञानोत्पत्तिमजन्मनिब्रह्माण्डजन्मलाभिन
 संन्यासादिपूर्वकज्ञानोत्पत्त्यावामोक्ष इति पवविचारितेव नास्ति मो
 क्षावकाश इति भावः

श्री
गीटी-

१७३

सदानेदी टीका ॥

इदानीं सर्वगीतार्थमाह दमपसेहरत् इत्यनेन प्रकारेणात्र भ्यं प्रमास्य
हा यच्च १ ज्ञानमात्रैकाविषये मोक्षसाधने मातरे यदेवात्मनसं गोप्याद
पि गोप्यतरं मरुत् कर्मसंन्यासपर्यन्तं कर्मयोगादपीरितान् २ इत्यनेन
मस्तीदं फलत्वादनुत्तमं ३ सर्वज्ञेनेत्येवमनन्तमेनागमहेतुना या
समेतात्मयासाक्षात्कथिते परमेष्ठिना ४ एतन्मयो यदिष्टं नेगीता।
शास्त्रमशेषतः पर्यालोचयिष्याम्यस्याकल्पेन विवेकतः ५ ए
कवाक्यतया ज्ञान्वासाधिकारान्वृत्तः श्रेयोमार्गविनिश्चित्ययेक
सितया ऊरु ६ एतत्तु के भवत्यगीताशास्त्रार्थसंग्रहे नरस्याशुद्वि
जस्य समदौर्मोक्षसाधने ७ कर्मयोगो यथाशास्त्रं फलसंगतिविव
र्जितः ईशार्पणार्थिना सम्पदकृतः सत्तु विमुक्तिं कृतं ८ ज्ञानमस्य
यत्तेषां सत्तया यस्यायस्य कर्मणाः कषाये कर्मभिः पक्वेतनोत्ताने प्रवर्त
ते ९ इति सूत्रात्तथा कृत्यान्तेन मिति वाक्यतः निष्कामः कर्मयो
गोसौ प्रथमं साधने मते १० ततः अद्वितीयः सम्पदेव रागादिषु तस्य
च सम्पत्तिविदिषोत्तजावाचार्यस्य स्य च ११ ज्ञानसाधनवेदो
नगीर्विचारयशास्तः समस्तकर्मसंन्यासो ब्रह्मणस्पविधीयते
१२ ततः क्लृप्तकशरणात्तया पूर्वोक्तसाधनैः श्रमानित्वादिभिर्नित्यै
श्रवणादिपरस्य च १३ ब्रह्मात्मैकावबोधस्य साक्षात्करस्य सत्तमतेः
शब्दभीवेन मोक्षोक्तिः सिद्ध इत्येव निर्णयः १४ त्रिविधादेस्तस्य सा
नधिकारितया तथा समस्तोत्तमः अहो ज्ञानायोत्तमतरं १५ ई
शाज्ञापालनार्थं च लोकसंग्रहसिद्धये यथाकथंचित् कर्माणि कु
र्वीतोपि विरागिणः १६ क्लृप्तकशरणात्तेन पूर्वजन्मकृतादपि संन्या
सादेः परे ब्रह्मज्ञाने क्लृप्तप्रसादनः १७ जायते तेन सिरुः स्थानोत्त
स्तस्येति निर्णयः एवं विचारितेशास्त्रेणैव पर्याप्तरोधनः १८ ना
स्ति मोक्षावकाशोऽप्यत्र मिथ्याशयंदरैः सकलनिगमसारमोक्ष
दानेन हारे समतिमिरविदारं संसृतिदोः कृतां रट्टमति सविमोरे
ब्रह्मविद्याविहारं निविलगणविचारं मौमित्येकद्वारं १९ ६३ ॥

नीलकंठी टीका १२

सर्वगीतार्थमुपसंहरति इतीति इतिपदप्रकारेणेतत्तुभ्यमयास
र्वज्ञेनपरमकारुणिकेनज्ञानेनसाक्षात्ते गुणान्तेनैवसायनरू
पाः सन्तरेतिशायितेरहस्ये पतपयोर्केशासार्थज्ञानेविम्ह।
प्रपसंमगालोचययेच्छसितयाऊरु ६३ ॥

आनंदी टीका १३

एवंनिरवशेषेणसर्वज्ञानसर्वस्वमुपदिष्टपतटस्थीभूयसो
हार्देनसप्रणयकोपमिवप्रस्तुतकार्यसिद्धयेप्रोत्साहयति
इतिनेइति इतिचेतसासर्वकर्माणीत्यादिसमनन्तरोक्तप्र
कारेणमयातवगोपनीयादपिपरमगोपनीयंकस्यापिनप्र
काशिते ममेश्वरस्यभूभारभूताःक्षत्रियायनेवशंसंहरणी
याइतिभविष्यदर्थवबोधनमाख्यातेसर्वथाप्रकटीकृतं
पतद्राविनोर्थस्यज्ञानमशेषेणपूर्वापरार्थानुसंधानेनवि
मृष्टययेच्छसितयाऊरु अस्मद्वचनमात्रेणकरोषीमयाल
म्भः ६३

रामकंठीटीका १४ ॥ इतिनिरवशेषमन्तरज्ञानसर्वस्वमुपसंहरन्नाह ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ६३ ॥

+सर्वगीतार्थमुपसंहर लासिकी टीका

+इत्युक्तेनप्रकारेणमयासर्वज्ञेनपरमकारुणिकेनश्रीपर
मेश्वरेणतेतुभ्यंभक्त्या ज्ञानगभीकृतबुद्धियोगादिकम
हेतुलक्षणमाख्यातमुपदिष्टं कथंभूतेहुयाद्रहस्यान्मंत्र त
निरोधयोगादिज्ञानादपिउत्पत्तमं नातःपरतरंकिंचिद्रहस्यं
वक्तव्यमस्तीति पतन्मयोपदिष्टशास्त्रमशेषतःसामक्ष्येन
नत्वेकदेशेन विमृष्टपर्यालोच्यस्वाधिकारात्तुमारिणयये
च्छसि तयातेनैवप्रकारेणऊरुअनुतिष्ठ

गी.
टी.प्र.

पंचोलीटीका

सर्वगीनार्थमुपसंहरति इति हेतुर्ज्ञेनमया सर्वज्ञेननेन
भूमिति पतङ्गस्यादुयनरंरदसंज्ञानमाख्यातेऽनमतेन मे
यथोक्तं शास्त्रमशेषेण समस्तं यथोक्तं वार्थं ज्ञातं विमर्षण
विमर्शनमालोचनं कृत्वा यथाशक्यं सितथाकुरु ६१

रावीर समिद्धोधिनी

सन्दर्भार्थमुपसंहरनाह इतीति येषोपि व्यक्तार्थः परं
यथेच्छं सितथाकुरु इत्युपेक्षाभासः स्वाच्छेद्यवृत्तिवाभास
सुभक्तं प्रत्यपेक्षानो विंत्यात् विमर्षे देवोपेक्षेत्येन निः
शेषमुक्तार्थविमर्षणस्य प्राप्तिधानानुपपत्तेश्च किं व
शो नोक्तं भवति तदपदिष्टार्थविमर्शनात्वा कृत्येन
वर्तनमथोत्पत्त्यादकन्यानिषिद्धमेव मया विमर्षेति तस्मि
न वप्रयसदोस्य निवृत्तेः संभवात्सुयर्ममेवाचरसीति स्वाच्छे
द्यं तव निरप्रालमेवानुमिष्टमिति ६२ ॥

मधुभाष्य

६३॥

भाषा अनुवाद टीका

शुच समस्त भगवद्गीता का अर्थ कहे तात्पर्य कहते हैं कि इस प्र-
कार से मैंने दया करके तुमको ज्ञान उपदेश दिया और सो।
ज्ञान कैसा है इस अपेक्षा से कहते हैं कि इस कहे गोपन क-
रने योग्य तथा मंत्रयोग आदि से भी जो ज्ञान गुप्ततर अति र-
हस्य है सोई मैंने कहा इससे तुमगीताशास्त्र को अच्छीतर-
ह आलोचन करके फेर तुमारी जैसी रखा होय नैसा करो
भावार्थ यह कि इसगीताके अर्थको विचार करनेसे अवश्य
ही तुमारा मोह विह्वल हो जायगा यह भगवानने कहा ६३

दोहा
कहा ज्ञान यह तो हिकों प्रतिपाद्य मत दिमेंहु यदि वि-
चार अप्रशेष से जो वादत करसेहु ६३॥

275

सर्वगुह्यतमेभ्यः परमेवचः ३ इति
सिमेदृमिति ततो वक्ष्यामि ते हिते ६४ ॥

शंकरभाष्य टीका १

तथा भूतोपि स यो च माने ऋण सर्वगुह्यतमे सर्वगुह्येभ्योऽप्य
न गुह्यतमे रहस्ये उक्तमप्यसकृद्भूयः पुनः ऋणमे मम परमे
प्रकृष्टे वचोवाक्ये न भयात् तामर्थकारणाद्वावक्ष्यामि तर्हि इ
ष्टः प्रियो सिमे मम दृढमप्यभिचारेणेति कृत्वा ततस्तेन कार
णेन वक्ष्यामि कथं पिष्यामि ते तव हिते परं ज्ञानं प्राप्तिसाधने ६४

चानंदगिरिकृत टीका २

गीताशास्त्रस्य पौर्वापर्येण विमर्शेन ह्यत्र तामर्थार्थं प्रतिपत्त
मसमर्थं प्रत्याह भूयोपीति किमर्थं मिच्छन् पुनः पुनरभि
दधासीत्याशेषाद् न भयादिति ६४ ॥

स्वामिकृत टीका ३

अतिगंभीरं गीताशार्थमेषोच तः परीलोचयितुमशक्नुवंतः कृपया स्वयमेव तस्य सारं
त्रिभिः सर्वेभ्यो गुह्येभ्यो गुह्यतमे मेव च स्तत्र तत्रोक्तमपि भूयः पु
नरपि वक्ष्यामि तं ऋण पुनः पुनः कथने हेतुमाह दृढमप्येते मे स
मत्वमिष्टः प्रियो सि इति मत्वा तत एव हेतोस्ते हिते वक्ष्यामि यद्वा त्वे
ममेष्टो सि मया वक्ष्यामि च दृढं सर्वप्रमाणोपेतमिति निश्चय
ततस्ते वक्ष्यामीत्यर्थः दृढमतिरिति केचित्पठन्ति ६४

पिशाचभाष्य टीका ४

सर्वगुह्यतमे सर्वरहस्यतमेभ्यः पुनरपि ऋणमे परमेव च स्तत्र
स्मात्सातहितैर्जुशालम् ६४ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

सर्वगुह्यतममिति सर्वेष्टेतेषु गुह्येषु भक्तियोगस्य श्रेष्ठत्वात् गु
ह्यतममिति पूर्वमेवोक्ते उदेतते गुह्यतमे प्रवक्ष्याम्यनस्य वेत्ता
हो भूयोपि तद्विषये परमेव चः ऋण इति सिमे दृढमिति ततो
स्ते हिते वक्ष्यामि ६४ ॥

श्री-
मी-टी-
शु-

276

शुभिनवगुप्तकृतटीका ६

ब्राह्मणादीनां कर्मप्रविभागनिर्णयस्य सभावावश्यमतिज्ञा
मतीति तत्रियसभावस्य भवतोति कृतोपि प्रकृतिः सभावाद्या
नियोजकतामव्यभिचारेण भजते केवलं तया निपुणस्य प्रणयण
संबंधः अतो मदभिहितविज्ञानप्रमाणप्रः सरीकारेण कमी
एव नतिष्ठ तथा सतिवंधो निर्वृत्तती मस्यार्थस्य परिकरवंधुद
नतामर्थसहावाक्यार्थस्य अवांतरवाक्यानां स्पष्टार्थः सदैवेण
ज्ञानस्य प्रगुक्तस्य निष्ठेवाजालपरिहारेण निश्चितमाहवद्यावि
मुह्येत्यादि सर्वमेतद्याख्यातमिति तत्र नरायणने पृथुईश्वरः
परमात्मावश्यं शरणते न ज्ञातः तत्रापि सातरे कर्तारिवैदूरिखा
त्ममये विस्पष्टेन कर्माणि स्थितिभोजि भवति नदिनिशित
तरनवरकोदिविदारितसमदकुरिकरदगलितमुक्ताफलानि
करपरिकरप्रकाशितप्रतापमहसिसिंहकिशोरकेयुहामपिति
एतिवपलमनसो विद्वद्वानमात्रवलशालिनो हरिणयोतकाः
स्वैरेस्वद्यापारपरिशीलनापदभावमवलंबंतेरति तमेव शरणो
गच्छेत्पक्रमसत्सदादिति निर्वाहवाक्यमभिदधुजगवात्पर
मात्मा तमीश्वरेवासुदेवैकतया योजयतीति तदेवेदं ज्ञानमुक्ते
शुद्धादेदातादपि शुद्धपरमादेतप्रकाशनात् एतच्चाशेषेण वि
स्पष्टेति तात्पर्यमत्र विचार्यमर्थः तच्च तात्पर्यं यथावसरमस्माभिः
मृगिजालिकेव प्रकाशितम् यद्यपि तथापि सुदमशेषविमर्श
ने प्रदर्शयते उपादेयतमेत्यदः नास्ति चिरूपमाणे सुयमाणवा
सतिस्त्यति

॥

परमार्थप्रणा टीका

अथोक्तप्रकारेणोपाये कर्तुमशक्तमर्जने प्रतिपरमकारुणि।
कः परमात्मा सदैव सर्वगीतार्थसारवक्तुमपकुमते सर्वग
त्यतममिति त्रिभिः सर्वभोग्येभ्योपि परमगुह्यतमवक्ष्यमाण
मेव चः एतन्न सगोदासीनसा परमात्मनस्तवमपिकथमेता

वान्समतावधेयश्चाह ३८३ति यतस्त्वेदं मतिरिह संक
ल्पति मे ३८० मीष्टः संमतो सितते स्तनकारो न ते हितमुप।
कारकेवर्धमि ६४ ॥ वनमाली टीका ८

श्रुतिगंभीरस्य गीताशास्त्रस्याशेषतः पयीलोचनकेशानिवृ
त्तयेकपयास्त्रयमेव तस्य सारं संहिष्य कथयितुं प्रतिजानी।
ते सर्वे निर्वर्तित्वात्कर्मयोगादिनो गत्यतममतिरहस्येय
सैकसैचिदुक्तमनर्हपरमं सर्वतः प्रकृष्टं मे ममवचोवाचो
भूयः तत्र तत्रोक्तमपि त्वदनुग्रहार्थं पुनर्वक्ष्यामि नृणां त
त्ताभयज्ञा एवासाधयेत्तावद्वीमि किं हिष्टः प्रियो सिममदृ
ष्टमतिशयेन श्रुतियतस्तेनैवेष्टेन वक्ष्याम्यष्टोपि सन्न हे।
तेन वदिते परमं श्रेयः दृष्टमतिरिति पादे यतस्त्वेदं मतिरि
ति पादे यतस्त्वेदं मतिरितो वक्ष्यामीत्यर्थः ६४ ॥

ऊसमवैजयंती टीका ९

सर्वेभ्यः कर्मज्ञानादि साधनेभ्यो भक्तेः साधनसाध्यरूपत्वाच्च
संवर्तते प्रतिजानीते सर्वगुह्यतममिति भूयः ३८३ते गुह्यतमे
प्रवक्ष्याम्यनसूयवेदशादिना पूर्वयद्गुह्यतमं मयोक्तं तदेव भूयः
पुनरपि मे मम सर्वगुह्यतमं सर्वेषु गुह्येषु रहस्यमेत्रादिषु मयोः
निशयिते गुह्यगोप्यमिति सर्वगुह्यतमे तत्र त्रुह्यतममुक्तं
मत्र त्रुह्यतममितीया विशेषः परमं राजविशारजगुह्यं
पवित्रं मन्मना भवेत्सादिना पूर्वयडं तस्माद पुनरुच्यते स
र्वगीताशास्त्रसारं त्वेव च नेष्टु सावधानतया श्रवणं कुरुते
उशास्त्रसारमत्र त्रुह्यतमं सर्वगीतासारमिति विशेषः पुनः कथनस्य
पिष्टपेष्टावतर्किं प्रयोजनमित्याशंकायां तत्र सहेतुकं प्रयो
जनमाह ३८३ति यतस्त्वमे ममेष्टः परमप्रियो सितज्ञापिह म
तिर्यहा के निश्चयवृद्धिः न हि मप्यप्राप्तिममापन्नया यत्नोक्त
मुच्छोषा मिन्द्रियाणामित्याय विद्या साभावस्य मयित्वयेवोक्तं
त्वात् ततो हेतोस्तेन वदिते योगिनी मदीयवदितकरवचोवक्ष्या

श्री.
गी.टी.
प्र.

मधुसूदनी टीका १-

॥ ३४

सदानंदी टीका ११

वासि५

नीलकंठी दीक्षा १२

ग्रानं दी रीका १३

एवमुपात्तं भेन सत्रयमभिमुखीकृत्य निराकारादृश्यपरमेश्वरसा
मायेनोक्तपूर्वमपि संसाकारमीश्वरप्रत्यक्षावस्थितं निर्दिशान् प्रे
मातिशयेन हृदये सन्निवेशयितुं पुनरपि सिद्धांतयति भूयः पु
नरपि मे प्रत्यक्षमदृशं स्यादपरमेश्वरस्य वचः सर्वगुह्यतमं परम
मुपादेयार्थं प्रतिपादनादसुहृदं प्रवृत्तं वधारय इत्यस्त्वमेव
प्रियः सखादृक्मतिः मउपदेशकरणे निश्चितबुद्धिस्तैरितं व
क्ष्यामि ६४ ॥

रामकंठी टीका १५

केवलं नार्जुनं प्रति भगवत्पदं संभावना नातः परं रहस्यं वक्तव्य
मस्तीत्येतावता र्यमेतत् अर्जुनः साक्षात्परस्वरूपदर्शित्वेनानुगृ
हीतः कथमेवं वियोक्तिविषयः स्यात् तथा सर्वोपदिष्टानामुपदि
ष्टपरमरहस्यज्ञानविषये प्रह्लादविशेषोद्धर्जनार्थं भगवते तदादि
ष्टम् तथा चानुगृहीतान् प्रति प्रसादेषु तदपरमेश्वरः पुनः पुनः
प्रतिपादितमर्थमुपसंहारसमये सिद्धान्ततयारुदिनिवेशयन्
विशेषप्रशंसापूर्वं पुनरप्याह इदं मे परमं निरुत्तरं उपादेयार्थं प्रति
पादकत्वात्प्रह्लादवचोवचनमतयवसर्वगुह्यतमं सर्वेषां गुह्यानां
रहस्यभूतानामर्णानामुत्तरोत्तरातिशयसंभवादिदं निरतिशयार्थं
प्रतिपादकं गुह्यतमं सर्वगुह्यानां निष्ठातृपंश्रुतावधारय यतरष्ट
स्त्वमेव प्रियोदृक्मतिश्च स्थिरबुद्धिरतो हेतोस्तैरितमनुत्तरमनु
कूलं वस्तुवक्ष्यामि कथयिष्यामि प्रियायार्थिने स्थिरचित्ताय शि
ष्याय रहस्यपरमपि वक्तव्यमित्यनेनोपदिष्टं तं वक्तुं प्रतिज्ञातमर्थं
माह ६४ ॥ लासिकी टीका

† अतिगंभीरं गीताशास्त्रमशेषतः पर्यालोचयितुं मशक्नुवंतः
कथयान्तस्सारां संपृक्तं कथयितुं प्रतिजानीते ॥

सर्वेभ्यो गुह्येभ्यो गुह्यतमं परममुत्कृष्टं मेव वचः तत्र तत्रोक्तमपि
भूयः पुनरपि वक्ष्यामांश्च पुनः पुनः कथने हेतुमाह दृक्
मत्यंतं मे ममेष्टः प्रियोसीति मत्वा तत एव हेतोस्तैरितं वक्ष्यामि
यद्वा त्वं मम प्रेक्षोसि मया वक्ष्यामांश्च दृक्प्रमाणोपेतमिति निश्चि
त्यतस्तैव वक्ष्यामीत्यर्थः ६४ ॥

गी.
टी.
अ

पंचोलीटीका

अतिगंभीरं गीताशास्त्रमशेषतः पर्यालोचयितुमशक्नुवतः क
पयास्वयमेव तस्य सारं संगृह्य कथयति सर्वगुणतममिति सर्वगु
णतमं सर्वगुणैर्भोग्यं प्रमत्तं रदस्य भूतं भूयः असकृत् उक्तमपि पुनः
मेममपरममुक्तं वचोवाक्यं एतन्भयात् नाप्यकारणाद्
व्यामि किं तर्हि मेममदृढमव्यभिचारेणारहोसि प्रिये सिरति क
त्वा तत्तत्तेन कारणेन तेन वहिते परं तान्नामिसाधनेन वदामि ६४

ररावीर समिहोधिनी॥

अथातिगंभीरार्थं रतिताशास्त्रमशेषतो विमर्ष्य मशक्नुवतः क
पया पूर्वोक्तमतिप्रयेन सारतः संगृह्य न्यूनं रम्याद् सर्वगुणतम
मिति विभिः भूतानामर्थानामतोरतलातिप्रायसंभवादिदं निरति
प्रायार्थप्रतिपादकत्वात् सर्वगुणतमं सर्वभूयोपि रदस्येभोरदस्यत
मं परमं प्राबुद्धिसायां प्रवर्तकं परसिद्धिसंपत्तिं देतत्वेन प्रकृतं वा
सेममवोचवचनं प्राबुद्धिप्रोनिगदितमपि भूयोपि कथ्यमानं पुरा
श्रुत्यावधारय दृढमतिः स्थिरबुद्धिर्यतस्त्वमेष्टः परमप्रेमास्पद
मसिततो देतस्तेदितं वदामि त्वन्वयः ६४॥

मधुभाष्य

६४॥

भाषा अनुवाद टीका

अतिगूढ अर्थसे युक्त जो गीताशास्त्र तिसकी सम्यक् आलोचना करने को असमर्थ जो अर्जुन निजसे अनुग्रह करके भगवान् आप ही गीता का सारसेग्रह करि इस श्लोकसे ले तीन श्लोकके द्वारा कहते हैं कि उस सब गोपनीयसे भी अतिगूढतम जो हमारे वचन यद्यपि प्रसंग प्रसंग परकहे भी गये हैं पर तौ भी फिर कहता हूँ सो तम सुनो और बार बार कहने में हेतु कहते हैं कि तम हमारे दृढ़ कहे अत्यन्त प्रिय हैं। इसीसे तमारी प्रीति और हितके अर्थ फिर भी कहूंगा अथवा मेरी वाक्य को तम ने दृढ़ प्रमाण करके जाना इससे तम हमें अति प्रिय हैं। इससे फिर तमारे हितके जो वचन हैं सो कहूंगा ६४ ॥

टीका

सर्वगुण अति फिर सुनहुं मोरे वचन हिकोय दृढ़ मति
मोरा मित्र हैं ताते तोहि कहां सोय ६४

[The text in this image is extremely faded and illegible.]

**मन्मनाभवमद्भक्तोमयाजीमो नमस्कुरु मा
मेवैषसि सत्येते प्रतिजाने प्रियोसि मे ६५ ॥**

पांकरभाष्य टीका १

तदि सर्वहितानो हिततमे किं तदि त्याह मन्मना भव मच्चित्तो भ
व मद्भक्तो भव मद्भक्तो भव मयाजी मयि यत्नशीलो भव मा
नमस्कुरु नमस्कारे मयि ममेव कुरु तदेव वर्तमानो वासुदेव ए
व सर्वसर्वसमर्पित साध्यसाधनप्रयोजनो मामेवैषसि आगमिष्य
सि सत्यन्ते तव प्रतिजाने सत्यो प्रतिज्ञो करोम्येतस्मिन्सुतो म
यो यतः प्रियोसि मे एवं भगवतः सत्यप्रतिज्ञां बुद्धा भगवद्भक्तैरव
श्यं भाविमोक्षफलमवधार्य भगवच्छरणौकपरायणो भवेदिति वा
कार्यः ६५ ॥

आनंदगिरि टीका २

हितमिति साधारण निर्देशो कथं परमित्यादिविशेषणमित्याशे
क्याह तद्दीति तदेव प्रमद्वारा विवृणोति किं तदि त्यादिना उत्तरा
हं व्युत्पद्येतेति एवमनुयायीत्यावर्तमानास्तं तस्मिन्मेव वासुदे
वे भगवति अर्पितसर्वभावो मामेवागमिष्यसीति सत्यम् सत्यप्र
तिज्ञाकारणो हेतुमाह यत इति इदानीं वाकार्यं श्रेयोर्थिनो प्रवृत्त्य
पयोगित्वेन संरक्षति एवमिति ६५ ॥

स्वामिभूत टीका ३

मन्मना भव मच्चित्तो भव ममेव भक्तो भव मयाजी मयत्नशीलो भव
मामेव नमस्कुरु एवं वर्तमानस्तं मया साक्षात्प्राप्तं तेन मामेवैषसि
अत्र संशयमाकर्षीः त्वेहि मे प्रियोसि अतः सत्यं यथा भवमेवं तथामहं
प्रतिजाने प्रतिज्ञो कारोमि

पिशाचभाष्य टीका ४

मन्मना मततमनाः मयाजी मर्त्यजकः मामीश्वरसकलगुरुं नमस्क
रुतफलमाह मामेव वासुदेवाख्यं परमेश्वरमेवैषसि प्रतिजाने उपदिशा
मि ६५ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

मन्मनाति वेदोत्तेष्वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं आदिमवर्णं तिमसः पुरा
स्तात् तमेव विद्वन्महत्तमं भवनिनामः पंथा विघनेयनायेत्यादिष्वय

श्री-
गीरी-
श-

१६०

इति

न विहिते तदेव नोपासनादिशब्दाद्ये दर्शने समानाकारे स्मृ-
तिसेतानमस्यैषियेतस्मिन्मिन्नो यमेति इह समानाभवेति विधी-
यते मङ्गलः शुभार्थमन्त्रिणः शुभार्थमन्त्रियते ननु निरतिशयप्रियो
स्मृतिसेतानि कुर्वेत्तर्थाः मया जीतत्रापि मङ्गलः इत्यनुषज्यते यज-
ने एजते शुभार्थमियमदारायनपरोभवप्रार्थने हि परिपूर्णाशेषवृ-
त्तिः मोक्षमस्तु कुरु मोक्षमसंमप्यतिमात्रं कीभावमस्यैषियेत्कु-
र्वित्पथः एवं वर्तमानो मामेवैष्यति इति एतत्समेते प्रतिजाने तव प्र-
तिज्ञां करोमि नोपलब्धे दमात्रे यत्स्वप्रियोसि मे प्रियो हि ज्ञानिनोऽर्थ-
महे सवममप्रिय इति पूर्वमोक्तोक्तं यस्मिन्मया निमात्रेति वर्तने ममा-
पितस्मिन्निमात्रेति भवति न हि योगसदमानो हेतुमो प्रापयामि
यतः सत्यमेव प्रतिजाने मामेवैष्यं सति ६५ ॥

प्रभिनवशुभकृतरीका ६ ॥ यद्यतमं यदत्र निश्चितं तद्ज्ञान

मिदानीं शृण्वित्पाह- मन्मना भवेत्पादिना शास्त्रे व्रतार्पण एव सर्वथा प्राधान्यमिति निश्चितं व्रतार्पण एव
कारिणः शास्त्रमिदमर्थ परमार्थप्रया रीका ७ वदित्युक्तम् ६५

तस्मिन्मिदं मन्मना रति पदो नर्हति भवति तदा मन्मनाः शुभमेव
मनसि यस्यासौ मन्मनाः न विषयो न रेचित भिन्नो विप्रत्यस्तमिव मां कु-
र्वित्पथः वासदृशो भक्तो भव न वप्रकारभक्तिप्रको भव कर्मणि कि-
यमाणे मया जीमयुज न शीलो भव तत्र कर्म गोदेवता संतर्प्य मितेन।
स्थितं मामेव न मस्तु कुरु अनेनोपायेन मामेवैष्यसि प्राप्स्यसीति न प्रो-
चनामात्रे किं न सत्यं यथा शास्त्रे प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमि यत्स्वमे-
ह पन्ना मे प्रियोसि परमप्रेमासदमसि तदुक्तं टिप्पणिकासु ब्रह्माका-
रे मनश्चेन्न भवति सह सा तन्मदाकारमेतत्कार्यं सचेदसाध्यं सकल-
करणजं कर्म मत्प्रदेहि नो चेन्निस्तारतम्यं प्राणमनन मया धिष्ठितं
भूतजाने तत्कैतान सर्वार्थमां न व्रज शरणं जे न मया प्रार्थयामां मे कमेव म ८
६५ ॥

वनमाली रीका ८

तदेवाह मदिति मपि सदमेतशो निरेत रावृत्तिं मनो यस्य समन्ता।
नाराणि विषयेष्विवाति प्रीत्या स्वाविक्रमनो हृती मये वक्तुं विमर्शः भा ७
ननु केसादि रपितया त आह मङ्गलः प्राणादि सहस्रेष्विवाति प्रमाणा-
मप्यनरक्तः सद्विषयेष्वानुरागेण सदा मानमस्तु र्विते विधीयते न

दिव्योत्तरागपवर्कनसादितग्रह मयाजीमोयष्टुज।
 पितृशीलेयससदा मत्प्रापरोभवसजोपकरणाभावेनमो
 नमस्तु क्रायेनवाचामनसाचप्रकीभव इदं चार्चनवेदनं च
 मेघामपिभागवतधर्मीणासपलक्षणेउक्तं च श्रीभागवते अथ
 तोकोर्तेनविलोः स्मरणेपादसेवने अर्चनेदास्यदनेसख्यमात्मा क
 निवेधनमिति एवं सदाभागवतधर्मी नृणां नमोपनरागोत्त
 त्यामत्तनाः सन्मत्प्रसादाद्विद्वताशेषाविद्यादिदोषः अविर्भू
 तसुर्गानेदस्वरूपः सन्मामनेतशृणोवै ऊठनार्थं वासुदेवमेव
 प्राप्स्यसि त्वमत्रसेशयेमाह्वयासत्येतेतभ्यप्रतिजानेसत्यामे
 वप्रतिज्ञाकरोम्यस्मिन्नर्थेयतः प्रियोसिमेधियसप्रतारणानुचि
 तेतिभावः अनेनयत्स्वसुक्तेयतः प्रवृत्तिर्भूतानायेनसर्व।
 मिदेतते स्वकर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिर्विदतिमानवतद्याख्याते
 मच्छेदेनैषरत्नप्रकटनात् ६५ ॥

ऊसमवेजयेती टीका ६

तदेववचः प्राह मत्तनाभवेति मद्रक्तो ममभक्तो देवान्तरभावरा
 हितेन सर्वसंवेधावच्छिन्नेतमदेकनिष्ठसुतविधेष्टातीदिभ
 केष्टुमथोचिदविदात्मकजगदित्राभिन्नेब्रह्मेतिज्ञानवान्मत्ते
 वकस्त्वभवकीदृशः सुरस्यपेक्षायोविशेषणत्रयेणतल्लक्षणमा
 ह मत्तनारतिमपिवेदोते कवेयेजगदभिन्ननिमित्तोपादानका।
 रणाः नन्तुशक्तिकेमहाविभूतिपतौ जगज्जन्मादिलोलेज
 गदुपकृतिमर्तेदिभजचतुर्भुजस्येमेघस्यामेतदित्स्वरयोरदि
 बालेकागलेकतेगोपीकदात्ताचितेनंदनेरनेवसुदेवस्तनोत्त
 त्सारयोः सर्वयोरेकस्त्वमनोः खेउतेलयागवच्छिन्नधवास्तति
 लक्षणेध्यानसंतानरूपकेयस्यसमत्तनात्तमभव पुनः कीदृ।
 शः मयाजीमोयष्टुमर्चितंशीलेयससन्निरतिशयप्रियत्वेनमदा
 राधनपरोभवमानमस्तु नमोनमतेमपिनिरतिशयप्रियत्वेनम
 ह्रीभावेज्जु मत्तनाइत्यनेना नस्कराणानामयाजीमनेनवाह्य
 करणानां नमस्तुविरचनेनदेहस्यचहृतीर्मयेवैकुर्वितिसचिते
 एवंमद्रक्तस्त्वभविष्यसिचैवहिमामेवएवकादेणार्थोपवयतर्ह

श्री-
गी-टी-
शु-

१४१

इति वदन् योगो वा वच्छिद्यते तेन मां मेव तीलो मलं श्यामलत्वादि
 गुणके च तर्भजमिदिरालालितपदो वृजो यानना ज्ञेयं चरी के क
 प्र। समे वैष्णु सिष्णु सिन नम मरणो तरे सहस्रशीर्षाणा मे गृहमात्र
 मंतर्ण्या मिता वारु सिद्ध वा राहादिरूपे वेमे तत्समे ते प्रियं भिन्न
 सतवाने दे प्रजिजाने प्रजिज्ञा करोमिय तस्त्वमे मम प्रियो
 सि प्रियस्या ग्रे मिष्णा भावणा मवचिते यस्य मयानि प्रीतिर्भव
 तितद्विद्योगे सो फु महन शक्रो मीनि मया हर्षमेवो के प्रियो हि
 ज्ञानिनो तर्भ महे सत्त्वमम प्रिय इत्यादिनां शस्त्रे महा चि विष्णु सि
 हि मा मेव प्राप्स्यसी तर्भः यद्वा मा मे वैष्णु सीति ते तवा ग्रे सत्त्वमप
 यं करोमि सत्त्वमप यत्तया योरिति ना तर्भ वर्गात् न न मायुरा
 एतां पय करणा दपि मे सेश यता शो ना स्तीति चेत्तत्रा प्रजिज्ञा
 ने प्रजिज्ञा कृता हं पय ये कुर्वे यत्त्वमे प्रियो सि मायुरा सत्त्वमेव वदे
 इ ति प्रियं न प्रतारयेति पत्तैर्दो हि मवाः कुर्येत्स्थि वी शकली भवेत्
 शुष्णे तो यति धिः कृत्स्न मे मोक्षे ववो भवेदित्यु योग पर्वणि भारते म
 येवोक्तत्वात् रामो हिर्नाभि भाषत इति वात्सीकी यशो राम वचनाच्च

ए०

६५११

मधुसूदनी टीका १-

तदेवाह - मयि भगवति वासदेवे मनो यस्य समन्तनाः भवसदामोर्चितयदे
 षेण के सशिष्णालादिरपि तथाः तत्राह मज्जकः प्रेमा मयानु
 रक्तः महिषेणानुरगेण सदा महिषे मनः कुर्विति विधीयते
 तद्विषयो नरागपवके नस्यादिमतत्राह मया जीमोपप्रेक्ष्य जयिते
 शीलं यस्य सदा मत्त जायते भवशोपकरण भावेन मो नमस्क
 रुका येन वाचा मनसा च प्रकीर्त्ता वेना राय परदे चार्चने वेदने च
 मेवामपि भगवत धर्माणां सफलतां तथा चोक्तं श्री भागवते अ
 वंशोर्त्तिने विलोः स्मरणं पादसेवने अर्चने वेदने दासे साखा मा
 त्मनि वेदने इति प्रसापित विलो मक्ति चैत्रवल्लभा क्रियते भ
 गवमहात्मनो यीत मुत्तममिति एतच्च भक्ति रसायने व्याख्याते
 विस्तरेण एव सदा भगवत धर्मानुष्ठानेन मयानुरागोत्पत्त्या मन्मता
 सन्ना भगवते वासदेवे मेव पृष्ण सिष्णु सिवेदा तवा कज निने
 तमहो येन तत्रात्र सेशये मा कधीः सत्त्वमयार्थे ते तर्भ प्रजिज्ञाने

सत्यामेवप्रतिज्ञाकरोम्यस्मिन्नर्थेयतः प्रियोसिमेप्रियस्यप्रतारणानो
 चित्तैवेतिभावः सत्येतेप्रारब्धकर्मणोतेसन्निभामेवसीतिवाग्रुवा
 दापेत्तयाविद्यासदाहोप्रयोजनेप्रथमेवात्मानमेवश्रेयः अनेनय
 त्वमेवमर्त्यतः प्रवृत्तिर्भूतानांयेनसर्वमिदंते स्वकर्मणातमभ्य
 र्च्यसिद्धिर्विदतिमानवः इति तस्यात्मातेमच्छेदेनेषारत्नेप्रकटना
 तः ॥ ६५ ॥

सदानंदी टीका ११

तदेवाहकृपासिद्धः स्वभक्तायार्जनायच वासुदेवेभगवतिमयि
 यस्यममःसाच १ सदा मोचितयेत्याद्या मज्जकोभवसर्वदा प्रेम्णा
 मय्यनरक्तः सन्महिषयेमनःकुरु २ मामेवप्रीयति यदृशीलेय
 स्यतथाभवमपोवाग्नरागोणमपूजातत्प्रेमभव ३ सुजीपकार
 णाभावेगामेवतेनमस्तुरु कायेनमनसावाचाप्रकीभावेनगोभ
 ज ४ एवंचभगवद्भीतशानेनमयीचरे अन्तरागोज्ज्वेनेवभवेद्वा
 गवतोत्तमः ५ एवंभागवतोभूत्वाभगवतेसमाहर्षि प्राप्स्यसिष्क
 तिगीर्जयवोयेनात्मानमद्वये ६ त्वमत्रसेषयंडुष्टमाकांक्षीर्मद्वच
 स्यतः सत्यामेवप्रतिज्ञातेहस्मिन्नर्थेकरोम्यहे ७ यतः प्रियोसिमे
 तस्मान्प्रियस्यप्रतारणा उचितानोतिविद्यासेमदुक्ते र्थेसदाकुरु ।
 ८ यतः प्रवृत्तिर्भूतानांयेनसर्वमिदंते स्वकर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धि ।
 विदतिमानवः ९ इत्यजोक्तस्यचक्षुद्वतन्निपायसवस्तनः मच्छेदे
 नात्रकथनेकृतेभगवतास्वये १० सपवभगवानकुलोवासुदेवाभि
 योविभुः प्रद्योत्येयस्तथाज्ञेयःशरण्य इतिनिश्चिते ११ नातत्पर
 तरेकिंविच्छेयःसाधनमिच्छते समस्तेश्वदेवेषुपराणादिषुवास्त
 ते ॥ ६५ ॥

मीलकंदी टीका १२

तदेवगुणतमेहितमाह मनननाशति अहेप्रमगात्मानेदैकचनः
 परिशृणीस्तदाकारेमनोयस्यसमननाः भव यत्नेनब्रह्मात्माभेदो
 पिसाक्षात्कुराणीयशतिउत्तरघटकार्यउक्तः कथमेवेतिथाज्ञाना
 निष्कालभूतेः तद्ग्राह मज्जकोभवे एतेनभगवदुपासनात्मकोमध्य
 मघटकार्यउक्तः कथमल्पशापस्यभक्तिरुदेष्टनीयतद्ग्राह मद्या

श्री०
गीटी०
३०

जीभगवदर्थकर्मकरणाशीलोभव एतेनकर्मप्रधानाद्यवदुका
र्योविदुतः ननयस्यभगवद्याजितेनसंभवतिहारिद्वान्त्वायभावा
हातस्यभगवदकिदौलभाद्वत्ताकाराचेनोवतिडेलेभनरेत्याशेव्याह
मानमस्तुतु प्राकृतभमौवप्रतिमादौभगवतेनसर्वोपचारसमर्पणेन
नमस्कारादिनासम्यगाराधयेत्यर्थः तथाचास्यलायनोनमस्कारस्यै
वयत्तत्त्वमदाहरति योनमस्तुत्वररनियसोवैनमरतिदिवाह
णोभवतीतिव एवमस्तुसोपानत्रयारूढसफलमाह मामिति
मामेवतमदार्थसर्वजगत्काराणामसर्वेष्वसर्वशक्तिमत्त्वेकरसंवे
यस्यसिप्राप्पसिर्विवश्वप्रतिविवश्वदाकाशश्चमहाकाशे अस्मिन्न
र्थेज्ञापयेकरोतितेतवपुरःसत्तेववाधितार्थभूतंप्रतिजानेप्रतिज्ञो
करोमिमामेवैषसीति प्रियोसिमे यतस्त्वमेममपियोसिप्रुतःप्र
तारणानर्हत्त्वपिसममेवाहेववीमीत्यर्थः ६५ ॥

ग्रान्दी टीका १२

पदार्थोत्रवृशोव्याख्यातपूर्वः वाक्यार्थस्तुज्ञानकर्मसमस्तया
नुष्ठानोपदेशोपसंहारोयमिति मप्रियोसि अतस्तेसंत्यप्र
तिजाने अग्रिमश्लोकोक्त्यमानांप्रतिज्ञासत्यायथार्थमेवक
रोमि ६५

रामकंटी टीका १५

मामेवैषसीत्येतदंतनवमेवितुयव्याख्यातं किंतेतावन्मात्र
ज्ञानसर्वस्वमितिप्रतिपादयितुंभगवान्प्रतिज्ञावधायितः
स्वभावतएवप्रियोसिमे ततःसत्यमस्तुतवप्रतिजानेप्र
तिज्ञाकरोमि यथानेनभक्तिलक्षणोपरेणसमाधिनामा
यथोक्तस्वरूपमेवसिप्राप्पसिमदेकभावमिति किंच ६५

लासिकी टीका

प्रतिज्ञानम
र्थमाह x

x एवंविधोममेष्टरस्यभक्तउपासकोभवकीदृशोमन्मनाम
यिप्रतीविमनोमन्नात्मकमेतःकरणयस्यसः तथाप्रया
जीमदर्थणार्थमेवोक्तोपत्यायजनशीलः यजनमत्रसर्वस्य
कायिकस्यकर्मणउपलक्षणं तथाप्रामोष्ठरसामात्यास्य
देसमष्टिद्वयेनमस्तुतुनमस्कारोत्रवाचिकस्यकर्मणउपल

ज्ञानं पदमनोवाक्याय व्यापारैर्मदेकनिष्ठैर्युक्तस्त्वमामेवे-
स्वरमेव स्पृष्टव्यसि अत्र त्वसंशयमाकार्षीः त्वहि मे प्रिये सिद्धि-
यस्य प्रतारणानोचितेति भावः अतः सत्यं यथा भवत्येवं तभ्यं प्र-
तिज्ञाने प्रतिज्ञां करोमि ६५

पंचोली टीका

किं तर्हि तज्ज्ञात मन्तना इति हे अर्जुन त्वं मन्तनां चित्तः मद्भक्तः म। म^५
घाती मय जननी लोभमोहमसुरूपं प्रवर्तमानो मामेवैष्यसि
अस्मिन्नर्थे तेन व प्रतिज्ञाने सत्यं प्रतिज्ञां करोमि यतस्तमे मम प्रियो
सि ६५

राणा वीरसमिद्धेयिनी

वक्तुं प्रतिज्ञातमेवाह मन्दना इति पादत्रयं च न वसे व्याख्यातं य-
तः स्वभावत एव प्रेमातिपायास्पदमसिततः सत्यमेतदव्यभिचा-
रीति तेन व प्रतिज्ञां करोमि इति सर्वसारसंग्रहणं न पौनरुक्त्या
दोषः ६५॥

मधुभाष्य

६५॥

283

...
...
...

...

...
...
...

...

...
...
...

...

...
...
...

...
...
...

...
...
...

भाषा अनुवाद टीका

अब समस्त हिंदों से वर के हित का है इस शंका पर कहने को
अंगीकार किये जयेगी तापी सार को कहते है कि मन्मना कहे
मन्त्र चित होउ और मेरे ही भक्त कहे आश्रित होउ ओ मन्मताजी
कहे मेरे ही पूजनकारी होउ और हमी को नमस्कार करो इस
प्रकार वर्तमान रहने पर मेरी घनगुह से प्राप्त तत्त्वज्ञान के हा
रा जो हमको प्राप्त होवो इस मे ऊँछ संशय न करो कौंकि तम
हमारे प्रिय पात्र हो इस पर तमको सस प्रसन्न कहे प्रतीति
जिसमे होय इस से हम तमको प्रतिज्ञा करके कहते है ६५

दोहा

मो मे मन मम भक्त हो पूजहुं वंदहुं मोहि मोद पावें तो
दि सत करों प्रतिज्ञा प्रिय दे तोहि ६५॥

28

सर्वधर्मात्परित्यज्य मामेकेश्वरयोगव्रज ब्रह्मे नोसर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ६६

शोकभाष्यटीका १

स्य० कर्मयोगनिष्ठायाः परमरहसीश्वरशरणतामपसेहयायेदनी क
र्मयोगस्यागतिष्ठाफले सम्पददर्शने सर्ववेदान्तविहिते वक्तव्यमि
त्याह सर्वधर्मान् सर्ववर्तयन् धर्माश्च सर्वधर्माः तान् धर्माशब्देनात्रा
धर्मोपि गृह्यते नैककर्मस्य विवक्षितत्वात् नाविरतोऽश्चरितोऽहिम
द्यतश्चिन्ति यज्ञ धर्मस्य धर्मचेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः सर्वधर्मान्परि
त्यज्य सन्नस्य सर्वकर्मणीमेतन्नामैकं सर्वान्माने सर्वभूतस्थमी
श्वरे अच्युते गुरुं जन्ममरणविवर्जितमहमेवेमेवमेकं शरणव्रजन
मनोऽन्यदस्तीत्यवधारयेत्यर्थः ब्रह्मेतन्नामैवेति स्थिते बुद्धिः सर्वपापे
भ्यः सर्वधर्माधर्मवचनरूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि स्वात्मभावप्रकाशी
करणेन उक्तेचनाशयात्मात्मभावस्योक्तानदीपेन भास्वता इत्यतो मा
शुचः शोकं माकांक्षीरित्यर्थः ६६ ॥

ज्ञानेदगिरिकृतटीका २

हृत्तमनूयानन्तरस्मोकतात्पर्यमाह कर्मयोगेति धर्मविशेष
णादधर्मान्तो वारयति धर्मेति ज्ञाननिष्ठेन समुत्पन्ना धर्माध
र्मयोगस्याज्यत्वे श्रुतिस्मृती उदाहरति नाविरतश्चिन्ति मामेकमित्या
देस्त्वात्पर्यमाह नमतोऽन्यदिति अर्जनस्य क्षत्रियतादुक्तसंयासहा
रा ज्ञाननिष्ठया मुखात्तधिकारेपिते परस्त्वयाधिकारिभ्यस्तस्योप
दिदिहत्वादविरोधमभिधेयाह ब्रह्मेति उक्तेर्द्यौःशामिके वाक्
मन्त्रकूलयति उक्तेचेति ईश्वरस्य तदीयवचननिरसनद्वारा तत्प्रा
लपितत्वात् तेषां शोकावकाशोऽस्तीत्याह अतश्चिन्ति ६६ ॥

ततोपि गृह्यत इत्युक्तमाह स्वामिकृतटीका ३

सर्वधर्मात्रि मन्त्रैव सर्वभविष्यतीति तद्विश्वासेन विधिकैर्कर्यत्वात्तामदेकश
रणो भव एवं वर्तमानः कर्मयोगनिमित्ते पापं स्यादिति मा शुचः शोकं
माकांक्षीः पतस्वामदेकशरणसर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि ६६ ॥

श्री-
गी-
टी-श्र

विशाचभाष्य टीका ४

सर्वेति श्रुतिस्मृताचारसिद्धापरिमज्जमो नारायणाख्यमाश्रयेत्त्र।
जगत्प्रहेषुनसर्वशक्तिर्वीसदेवस्तोसर्वपापेभ्योमोक्षयिष्यामि
माश्रुचः माशोवकाषीः ६६ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

सर्वेति कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपान्सर्वार्थमीन परमनि
श्रेयससाधनभूतात्मसारायतन्त्रेनातिमात्रप्रीत्यायथाधिकारेक
वीणाएवउक्त त्वेवाफलसंगकर्तृत्वादियदित्यागेनपरिमज्जमासे।
केशरगोव्रजकतीरमागयेप्राप्यमपायेवानुसंधत्सप्यपवन्धमीतां
शास्त्रीयश्चापरित्यागरितिनिश्चयेष्टात्मेतन्न्यागेभक्तसत्त्वमत्यागे
ह्यिष्टरुषयात्रिविधः संप्रकीर्तितस्याभ्ययस्तु कर्मफलम्यागी
सत्यागीरभिधीयतस्यादौसहस्रमपपादितः ग्रहेत्वासर्वपापेभ्यो
मोक्षयिष्यामि एवेवर्तमानेत्वामत्यामिविरोधिभ्योमुनारिकालेसं
चित्तानेताकर्मकरणाकृत्यकरणाशेषेभ्योसर्वेभ्यः पापेभ्योमोक्षयि
ष्यामिमाश्रुच शोकमाहृष्याश्रुवासर्वपापविनिर्मुक्तिपूर्वकभ
क्तियोगारंभस्यास्यभगवत्प्रियपुरुषनिर्वर्मेकज्ञान संयोगस्यत
सारेभविरोधिपापानामानेसात्तत्तस्यायश्चित्तइयेथर्मेपरिमित।
कालकृतेःतेषांउत्तरतयाश्रान्तनोभक्तियोगारंभानहानानालो
च्यतोर्जनस्यशोकमपत्त दत्त श्रीभगवानुवाच सर्वार्थमाप्ति
त्यज्येति भक्तियोगारंभविरोधनादिकालसंचितान्नानाविधानेन
पापानुशान्तनतस्यायश्चित्तइयानकृच्छ्रचोदोयणकृष्णोउवैश्यानर
व्रतयतिपवित्रेष्टिब्रह्मदार्निष्टोमादिकान्नानाविधानेनानन्यथा
परिमितकालवर्तिनाउपवृत्तानान् सर्वपमोनपरित्यज्यभक्तियोगा
रंभसिद्धयेमामेकंपरमकारुणिकंमुनालोचितविशेषाशेषलोकश
रापमाश्रितवात्सल्यजलेपिशरणप्रपद्यस्व ग्रहेत्वापापेभ्योपयोरि
तस्वदूषभक्तारंभविरोधिभ्यः सर्वेभ्यः पापेभ्योमोक्षयिष्यामिमाश्रुचः
६६ ॥

शुभिनवगुप्तकृत टीका ६

श्री-
गी टी-
शु-

११६

अथुनातीशः सर्वभूतानां हृदये तिष्ठति न देव सर्वभावेन शरणं ग
च्छेति यज्जन्तुर्दिव्यलोति सर्वधर्मातिवर्षी धर्माश्रयमथर्माः
सामान्यं धर्मं श्रये वर्णाश्रये देशेन श्रेयो धर्मो न विदितस्तत्कान्तः। ता
वन्धर्मापरित्यज्या विद्यमाना न विद्यमाना नानादृशमासीत्यर्थं सर्व
धर्माणां मपि शतारं सर्वफलदा शरणं व्रज्य धर्माः सन्त न सन्
वा किं नैरस्य सापेक्षैरसन्तैः भगवदनुग्रहादेव तस्य निरपेक्षादहं
कृतार्थो भविष्यामीति श्रये न परमानंदचनमर्तिमन्तं न गणस
र्वनियामकं वा सुदेवं मामनुत्तमं भजस्व इदमेव परतत्त्वं नातोपिक
मस्तीति विचारपूर्वकं एते मप्रकवेणानुमविषयया मुनो हृत्यति
लधारावदविक्रिन्नपा सन्तं चित्तयेत्यर्थः अत्र मां मेकं शरणं व्रजे
मनेनैव शरणपानिरिक्त धर्मपरिणामेन सर्वधर्मापरित्यजेति
निषेधान्न वा दस्तकार्यकारितालाभाय पज्ञायते ये सांस्त्रिपवेक
लोद्रेयमित्यत्र न गिरागिरेति व्यादिति वत् तथा च समैव सर्वध
र्माकार्यकारित्वात्सदेकशरणस्यास्ति धर्मापेक्षेत्यर्थः न च सर्वध
र्माधर्मस्यापेक्षायते संन्यासशास्त्रेण निषेधशास्त्रेण च लज्जया
तत्तच्चैदमपि संन्यासशास्त्रे भगवदेकशरणान्तस्य विधित्सितत्वा
त् तस्मात्सर्वधर्मापरित्यजेत्यनुवाद एव सर्वशास्त्राणां परमं रहस्य
मीश्वरशरणं तेवेति तत्रैव शास्त्रपरिसमाप्तिर्भवता कृतार्थो रित्ना
संन्यासस्यापि स्वफलापर्यवसायिनादतः संन्यासादिधर्मेष्वप्यनाद
रेण भगवदेकशरणता मोत्र तात्पर्यं भगवतः ननु मोक्षहेतुः
संन्यासादिधर्मेष्वनादरेण दिप्रवृत्तप्रवाहानादि संसराहेतुविघा
यानि ह्यतिरानंदाविर्भाव रूपमोक्षश्च कथं स्यात् न हि स्वधर्मो नष्टान्ते
विताचितश्च हित्वा विना भगवदपरोक्षतत्तद्दिनात्तमोक्षः संभवति तत्र
ह अहमिति अहंमदेकशरणलक्षणा परमधर्माप्रसादितः त्वाम
देकशरणायनेपापेभ्यः कृतक्रियमाणकरिष्यंभ्यः सुवासनेभ्यो मो
क्षयिष्यामि रक्षयिष्यामि अत्र पापदेन संसृतिः हेतुः कर्ममात्रमुच्यते
तदधिगमउत्तरपूर्वार्थयोरोषविनाशो न च पदेषादिति सूत्रे त
द्यथाप्यपलाशमुपोनस्ति यत्ते पवे विदिपापं कर्म न श्रियते त।

मासा

यथेष्टी कातुलमनो जेतुं प्रहयेते वै हे वासु सर्वपाप्मानः प्रहयेते ३
 निष्कृतौ कर्मि च पापपदेनोक्तं तथा च मदेकशरणस्य सर्वकृतस्य
 रथमित्रस्य कर्मणो मत्तसादाशः क्रियमाणं करिष्यमाणोः क
 र्माणो रस्यो निलेपः मासु चोतादिकालप्रवृत्तप्रवाहानादिकर्म
 पाविष्यते हे कथं सक्तो भविष्यामीति शोकमाकृष्याः यावद्भगव
 त्तिस्त्वाभाविकोत्तरागोरास्ति तावद्दर्शनं शुभं यस्मात् शुभादेशानुष्टे
 पाजाने त्वनुरागे यस्मिन् तादृशमदेकशरणे न तैलपागवदवच्छि।
 ज्ञानादेशानुमनो वृत्तिर्मेव संपाद्यतवत्सु धर्मानुष्ठानफलस्य म
 यनरागणो मन्त्रतान्त्रयात्वादेशानुमेतवायस्मिन् तादृशमदेकशर
 णापदयति तन्वामिति भावः यत्तत्तस्यैवाहं ममैवासौ संपवाह मि
 ति विविधं भगवच्छरणात्त्वमिति तत्राद्ययोः शरणत्वं संभवे पितृत्वे
 शरणपदमदृष्टं राजाहमेवेति वदन् भगवादिर्हि राजाहं पवनचरत्त
 एतीयः ६६ ॥

ऊसमवैजयंती

नन्वीदृशस्त्वदकोपि भवितुमहं कथं शक्या नियतः कर्म मिश्राया।
 स्त्वद्वक्तेर्मनुदेवतायंगपरिपूर्णताभावात्फलकरेतादित्यागकरणा
 द्यासाथैककर्मसिद्धांतकरणासुखभावेन ज्ञानमिश्राया प्राप्ताभावः
 स्वपररूपादिज्ञानाभावे विषुद्ध्या उमतिरेव कथमुपपद्यते ३ मेवे विज्ञे
 वाह्येनालधत्तद्वक्तेस्तु यानेकविविधतयर्माचितकर्मदेसायन
 म्यत्सुपदिष्टस्यापिममशोकनिवृत्तिर्न भवेत् तस्मात्तन्निर्णयक्रेयः ६७
 म्यान्निश्चिते दृष्टितन्नेषिष्यस्तेहं साधिमो त्वं प्रपन्नमित्युक्तप्रमस्य
 नञोत्तररूपमस्योपाये मेव दृष्टीति चेत्तत्राह सर्वधर्मी निति सर्वधर्मी
 न्नाहं नमस्यामि विरोधिश्चान् यथेवं भूतावेदोक्तास्त्वर्वाणाश्चोति
 तकर्मज्ञानभगवादयोपि सस्तर्हि तानपि जानि कुलविहितात्पितृ
 मातृगर्वादि वचनाचरणानि रक्षणरूपानप्यवितान् धर्मान् यदा
 सर्वान् प्रति सभावपानकालसभावपौष्टतत्तत्प्राकृतस्वभावात्
 परिणत्यस्वरूपतस्मात्कामासक्तुर्वाचाहमर्थस्वरूपमनंता चि
 न्मस्याभाविककल्याणगुणशक्ताश्च यदित्याप्राकृतस्वच्छोपातमे
 गलविग्रहे के शेषाद्यनरनिकरवदितपादपीतमहाविभूतिपति
 परब्रह्मपुरुषोत्तमनारायणादिशब्दाभिधेये सर्वस्यैव सर्ववास

267

यं

सर्वप्रकरणः ५

二

अप्रयत्नवत्प्रसाधवत्प्रसाधप्रसादहेतुः प्रयतिरेवेति निश्चयः।
 येन तेन रक्षमाणानां तन्मोऽहेममत्तफलकस्याप्यादीनां भारस्य श्री
 भगवत्पर्याणोऽप्यात्मात्मीयभरणशाल्यत्तनिर्घटोऽुच्यते शतिवचनात्
 आत्मा राज्ञेयं भवेत्तन्मित्रकलत्रे वाहना निच एतद्भगवते सर्वमिति त
 त्योऽस्मिन्नेतदेव परिचराद्याने राज्ञे वाहुचरा मस्य धर्मवत्कामिहा
 हसीति वात्मीको ये भरतवचनात् अक्षरत भवेत्तस्य स्यात्तरेखल
 शाश्वतमिति भारतवचनात् कार्येणैव उपपादानां मसि ह्या नदिपरी
 तानां मया यानोऽस्तः प्राप्ता च कर्तव्या यमिति वेश रूपवर्गहानिः
 उपायानेव सिद्धे तो मर्षया विविधास्तथा श्रित्या वर्गहानिस्तदेव
 कर्मण्यस्य च शतिवचनादिसेवेष्टे गृह्यिकयामस्य पया सर्वदो
 षविनाशकारिणा पुक्तो मत्पत्रो भविष्यति चेत्तया मद्रक्तिः।
 प्राप्य मोक्षं प्राप्य सिंसे शयं माकुंश्च ६६ ॥

अधुना त्वं सर्वभूतानां हृदये शर्ज्ज न मधुसूदनी टीका १- तिष्ठति तेनैव सर्वभावे केचित्तामान्यधर्मीः

नशरणं
 केतियुक्तं
 तद्विद्येति

+ केचिदर्थधर्मी केचिदश्रमधर्मी इत्येवं सर्वानपि धर्मीन् परिगृह्य
 विद्यमानानां विद्यमानानां शरणान्तेनानादृश्यमानां चारमकं द्विती
 यं सर्वधर्मीणां मधिष्ठातारं फलदातारं च शरणं व्रजधर्मीः संतन
 संतवा किं तैरन्यसापेक्षैः भगवदवग्रहादेव त्वमनिरपेक्षादहेतु
 नाशो भविष्यामीति निश्चयेन परमानन्दजनमूर्तिमनेन श्रीवास
 देवमेव भगवतमनुत्तमं भावनया भजस्व इदमेव परमं तत्त्वं नातो
 धिकमस्तीति विचारश्चैकेण प्रेमप्रकर्षणसर्वानात्मविनाशस्य
 यामनोहृत्या तैलपारावदविच्छिन्ना सततं चिन्तयेत्यर्थः अत्र
 मामेकं शरणं व्रजेत्यनेनैव प्रकारेण सर्वधर्मशरणतापरित्या
 गोलब्धे सर्वधर्मीपरित्यजेति निषेधान्वादस्तत्कार्यकारिना
 लाभाय यज्ञाय जीयसां प्रिये कृतो देयमिषत्रनगिरागिरेनिवृ
 यादिनिवृत्त तस्याचममेव सर्वधर्मकार्यकारिनात्मदेकशरणस्य
 नास्ति धर्मापेक्षेत्यर्थः एतेनेदमपास्ते सर्वधर्मीपरित्यजेत्युक्तेना
 यमीणां परित्यागोलभ्यते अतो धर्मपरं कर्ममात्रपरमिति न सत्र
 कर्ममात्रो विधीयते अपि तु विद्यमानेऽपि कर्मणि तत्रा नदरेण भगव

कं

श्री-
गीरी-
शु-

१४४

देकशरणात्तामात्रेवल्लवगिरिहस्यवानप्रस्यभिद्वर्णासाधारणे।
नविधीयतेतत्रसर्वधर्मापरित्यज्यतितेषांस्वधर्मोदरसेभवेनत।
त्रिवारणार्थप्रथमवानर्थफलेकस्याप्यदराभावात्तत्परित्यागवच
नमनर्थकमेवशास्त्रोत्प्राप्तत्वाच्च तस्माद्वर्णाश्रमधर्माणामभ्यु
दयहेतुत्वप्रसिद्धेर्मोक्षहेतुत्वमपि स्यादिति शोकातिराकरणाथ
मेवैतद्वचनेतिमाये नवसर्वधर्माधर्मपरित्यागोत्रविधीयते।
संन्यासशास्त्रेणप्रतिषेधशास्त्रेणचलत्वादेवनचेदमपिसंन्या
सशास्त्रेभगवदेकशरणतायाविधिस्मिन्नन्तात् तस्मात्सर्वधर्मा
परित्यज्यन्तवात्तदपवसर्वेषांनशास्त्राणांपरमेश्वरसमीपशरण
त्वेवेतितत्रैवशास्त्रपरिसमाप्तिर्भगवत्ताकृतातामेतरेणसंन्यास।
स्यापिस्वफलापर्यवसायित्वात् अर्जुनेचतुर्विधसंन्यासान्तिका
रिणाम्निसंन्यासोपदेशायोगात् अर्जुनव्याजेनात्यस्योपदेशेनव
क्षामितेहितंत्वामोक्षयिष्यामिसर्वपापेभ्यस्त्वमाशुचरतिवोपक
मोपसंहारो न स्यात्तातस्मान्तेन्यासधर्मेष्वप्यनादरेणभगवदेकश
रणात्तामात्रेतात्पर्यभगवतः यस्मान्तेमदेकशरणः सर्वधर्मानाद
रेण अतोहेसर्वधर्मकार्यकारित्वात्सर्वपापेभ्योवशुवथादिनिमि
तेभ्यः संसारहेतुभ्योमोक्षयिष्यामिप्रयश्चितेविनैवधर्माणपापे
अपनरितीतिप्रतेर्धर्मस्यानीयत्वाच्चममप्रतोमाशुवः पुष्टप्रवृ
त्तसमवेधुवथादिनिमित्तप्रत्यवायात् कथेनित्तारः स्यादिति शो
केमाकांक्षीः भाष्यकारेर्निरस्तानिउमेतानोदविस्तारत् ग्रंथया।
त्या नमात्रार्थीनतदर्थमहेयते तस्मैवा हेममेवासौ सपवादमिति
त्रिधा भगवच्छरणत्वेन्यासाधनाप्यासपाकतः विशेषोवर्णितो।
स्माभिः सर्वोभक्तिरसापने ग्रंथविस्तरभीरुत्वाद्विद्वद्भ्रात्रमिदुक
थ्यते तत्राद्यंमदुयथासत्यपिभेदापगमेनाश्रयतवाहेनमामकी।
नस्ते सामदोहितरंगः क्वचनसमदोनतारंगः द्वितीयमथ्यय
थाहस्तमुन्निष्पपातोसिवलान्तकृत्स्नकिमजुते हृदयायदिनि
र्यासिणोरुषंगणयामिते रज्जोयमपिमात्रयथासकलमिदमहे
चवासुदेवः परमप्रमानपरमेश्वरः स एकः इतिमतिरचलाभ

वत्तनेतेहृदयगतेवज्जनातिहायहरादिति इतिप्रतियमवचने ये
 वरीषप्रज्ञादोपीप्रभतयस्यासोभमिकायामराहर्तव्याः अस्मिन्
 द्वितीयांशे निष्ठात्रयसाधनभावापन्नेविवक्षितसूत्रेचवेद
 या तत्रकर्मनिष्ठासर्वकर्मसंयासपर्यंतोपसेहतासकर्मणातमभ
 र्द्यसिद्धिर्विदतिमानवः इत्यत्रसंयासपूर्वकप्रवणादिपरिपाकसहि
 ताज्ञाननिष्ठापसेहता ततोमोक्षत्वोच्चात्ताविशतेतदनेतरमित्यत्रभ
 गवद्भक्तिनिष्ठातुभयसाधनभूतोभयफलभूताचभवतीत्येतदुपसे
 हतासर्वधर्माभिरित्यज्जामेकेशरणोव्रजेत्यत्र भाष्यकृतस्तसर्वध
 र्माभिरित्येति सर्वधर्मसंयासानुवादेतज्जामेकेशरणोव्रजेतिज्ञाननि
 ष्ठापसेहतेत्याहुः भगवदुभयसाधनानेकेवयेवकाः वचोयद्गीता
 त्विपरमशुरुषस्यागमगिरा रहस्यातस्मात्प्राप्तमननिनिष्ठाः कोवित
 त्वतोअहंतेतदालं यदिहकृतवानस्मिकशमप्यहेतः स्नेहानंतदपि
 कृतकार्यैवमदतो

६६ ॥

सदानंदी टीका ११

सर्वोक्तभक्तियोगस्यप्रारंभस्यविरोधिनः पापाद्यप्रतिबंधायेनेक
 जन्मार्जितामलाः १ तद्विनिर्मुक्तं प्रसः स्याद्भक्तियोगेधिकारिता आ
 नेमाश्चैवपापानांभक्त्यांभविरोधिनो २ तस्यापश्चित्तइत्येस्त्वधर्मैर्नोता
 विधेरपि अत्यकालकृतेस्तेषांपापानांउत्तरत्वतः ३ इत्येवमात्मनो
 भक्तियोगांभेययोग्यता आश्चोचोचनोजिह्वोः शोकंवापचदह
 रिः ४ आहानुग्रहवात्सल्यवारिधिः पथिसाराथिः सर्वधर्मानुष्कृति
 शोक्तप्रायश्चित्तमकालवृत्त ५ कृच्छ्रचोदायतोष्णादीस्तत्पादान
 वृष्टिणाः नानाविधास्तुपायधर्मस्वल्पकालानुयायिनो ६ उरुवष्टा
 तइषांअपरित्यजेवसर्वशः निर्विघ्नभक्तियोगससम्पगारंभसिद्ध
 ये ७ मामेकमीश्वरंसर्वसाधारणगुणाश्रये शरणंपकरुणामिधुं
 शरणागतवत्सले ८ तवास्मीतिधियाश्रयाप्रपद्यस्वसावास्पदे
 शरणोहेहरेकृत्समागृहाणसमेवके ९ अनन्यशरणात्तान्मेवमेव
 शरणोभव इत्येवमनुसंधायसर्वकृत्यविहायमो आश्रयस्वततोह

श्री
गीरी
शु.

289

त्वापायेभ्यो संनशोकिने भक्तारं भविष्यो मोक्षयिष्यामि माशु
चः ॥ सकलमपि विहाय भोतिजालेषु माफो वज्ररिशरणे श्रीव
रुविष्णुमिहेतुं भजनमपि हरेः श्रीकृष्णचंद्रसंदात्सयुमिहस्व
जनस्य प्रेमपुक्तं सुमिहेतु ॥ यदा श्लोकद्वयस्याहंतामयं भगवा
नरिः ईश्वरः सर्वभूतानां हृदये शान्तिमिति ॥ तमेव शरणं गच्छे
त्येवं शरणं गच्छेत्तस्य च यमीः केचन वर्णानां केचिदाश्रमवाप्तिनो केचि
त्सामास्यधर्माश्च वेदस्य निगिरिताः विद्यमानाश्च ता यमीन् समस्ता
न्फलानपि ॥ १५ ॥ अविद्यमानान्वाशास्स विदिता तपि सर्वशः संसार
सिद्धये पूर्वशरणत्वेन संमताः ॥ १६ ॥ आसंस्तोस्तु मतादसमासीत्
रमजं विभे आनेदं सर्वधर्माणां मयिष्टात्तारमद्वारं ॥ १७ ॥ धर्माणां फल
दातारं सदोशरणं व्रजं यमीः संतनवासेन किमेतैः परैरेवैकैः
॥ १८ ॥ भगवद्वासुदेवस्यान्यद्वा देवसर्वेषां कृतार्थो हं भविष्यामीत्ये
वे निश्चित्य चेतसा ॥ १९ ॥ वासुदेवमनेतं श्रीपरमानंदविग्रहे करुणा
सागरं सर्वकल्याणायुगासंश्रये ॥ २० ॥ कृतज्ञे दीनवेधुमो भगवन्तमनु
दातां भक्तिभावनया सारं भजंस्तु ततः हरिं ॥ २१ ॥ इदमेव परं तत्तेनातोपि
कमिति स्वये विचारपूर्वकौ त्वेप्रमाथिको न सर्वथा ॥ २२ ॥ चित्तयत्नमनो
वृत्त्यासंमत्तानां चित्तया नैलया रावराक्षि च रूपयामैतमुद्धया ॥ २३ ॥
मदेकशरणस्यास्य नास्ति धर्माद्यपेक्षणां सर्वेषां मयि शास्त्राणामारं
स्य परमं विदं ॥ २४ ॥ यदीशशरणं त्वस्यास्य सततिहेतुके शुभेवगी
ताशास्त्रस्य समाप्तिर्हरिणा कृता ॥ २५ ॥ भगवच्छरणं त्विना सर्वस्य
कर्मणाः संसास्य फलेनास्ति सतः पर्यवसायिता ॥ २६ ॥ मदेकशर
णा यस्मान्ने धर्मानस्य पेक्षानां मच्चित्तनपरोतिरो निष्ठत्वं नयमानसः
॥ २७ ॥ अतो हं सर्वधर्माणां कार्यकारितये श्वरः संसारानर्थहेतुभ्यः स
र्वपापेभ्य एव च ॥ २८ ॥ वेधुर्दिसादिजसेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुचः म
मयुद्धे प्रवृत्तस्य सकला चर्या चानिनः ॥ २९ ॥ निस्तारो वृकये मे स्या
त्मा काशीरिति शोचने प्रायश्चित्तं विनैवा हे धर्मस्यानीय ईश्वरः ॥ ३० ॥ पा
पां यतमसंस्तो वै मोक्षयिष्यामि भास्करः संदेहो नात्र कर्तव्यो मानसो
लोचनचमत्तः ॥ ३१ ॥ निगमविहितधर्मास्तद्विरुद्धानधर्मा जनिस्सति

भवमल्लोत्तमभोगानपेक्ष्यभवमितिभयसिंघोपोतभूतेशराण्य
 हरिपदमकरेदेचित्रमित्राश्रयस ३२ सर्वधर्माभिरुपमेतवभाष
 कृतोमते समस्तकर्मसेत्यासान्वादेनैवसक्तिभिः ३३ मामेकेश
 राणंचैतिज्ञाननिशेषसंहता श्रीमद्भगवतेत्येवैसमतेसाधुसमते
 ३४ अत्रायमाशयोभातिश्रीमद्भाष्यकृतोसतो गीताससर्ववेद्यये
 सगुरुकरुणानिधिः ३५ प्रोक्तवांशोरमानाशोबोधसौकर्यसिद्धये
 उक्तमष्टादशाध्यायेतुपसंहृतवांस्तने ३६ सर्वधर्माभिरुपमेतवभाष
 केरमापनिः अशोचात्रितपक्रममाश्रयतिसेहतिः उपक्रमोप
 संसारावेकस्मिन्नर्थेईरितो ज्ञाननिर्हृत्यपक्रांतासत्वागमविदोम
 ना ३७ तत्रापिकारसिद्धयर्थकर्मनिष्ठेरितापरा तत्रापिकारसिद्धेयि
 भमवद्भक्तिरुत्तमा ३८ अंतरेगतयाप्रोक्ताद्वितीयज्ञानसाधनेय
 स्पदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथाशुभे ३९ तस्मैतेकयिताहर्षीः प्र
 काशतेमहात्मनः शक्तिब्रह्मेकाजित्तासोभक्तिः स्यात्साधनेपरं ४०
 प्रधानानुगुणोपायमित्येतौतेहरिः स्वयं उपसंहृतवांज्ञाननि
 शामेवससाधनो ४१ तत्रापिप्रथमेपादेसर्वधर्मपदेनच धर्माधर्म
 द्वयेप्रोक्तोत्तमज्ञानेनात्रसमते ४२ तेनोपसंहृतः कर्मसेत्यासोज्ञान
 साधने चित्तसुद्धिर्विनानासौज्ञानकर्मविनाभवेत् ४३ तेनोपसंहृता
 कर्मनिष्ठापिसफलापरा पादेद्वितीयेभगवत्तत्त्वधीरुपसंहृता ४४
 भगवद्भक्तिसिद्धिनाशुरुघायेकजन्मभूः उत्तरार्धेनसत्वापानिष्ठा।
 याःफलमीरितं ४५ अविद्यायाःसकार्योयानिवृत्तिश्चेत्यतोहरिः प्र
 तिष्ठासजगादेमेकेशोकेगहनमेपरं ४६ इमेवेगुरुतात्पर्यमविदि
 त्वात्मन्यामया कल्पयित्वाभनेस्वीयेदृष्टाणाद्वादनेकते ४७ केचि
 यन्नत्रसाधकमित्यलंबद्वताधुना तत्रज्ञानैकसूर्याणांश्रीमद्भाष्यक
 तौश्रुतः अस्मदादिजनःस्वल्पःसंविद्योतयतेनकिं अमेनैवेयवस्था
 चप्राज्ञोपसंहृतो ४८ साधुसाधनभावेनगीताशास्त्रेविवक्षिते
 निष्ठात्रयभगवताध्यायेसिद्धुपसंहृतं ५० तत्रसंज्ञासपर्यंज्ञाकर्मनि
 शोपसंहृता स्वकर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिर्विदितमानवः ५१ इत्यत्र

श्री
गी. टी.
प्र.

सफलासोमाश्रीमद्भगवतास्वये सेयासपूर्ववेदोतप्रवणादि
निरंतरा ५२ सफलाचसहोपापैर्ज्ञाननिष्ठोपसेहता ततोमो।
तत्त्वतोज्ञावाविशतेतिविस्तृता ५३ भगवद्भक्तिनिष्ठातमेष्टी
भूताहयोरपि सेवोतेवासदेवेनसम्प्रेषोपसेहता ५४ सर्वथर्मा
स्वरिपमेतेवेवासेतपावती यमदेवीपराभक्तिरितिस्तुत्याहोर्वि
भोः ५५ पराभक्तिः परं ब्रह्मज्ञानेन साध्यतयेरिता सर्वोपायेनभग
वान्पराणोभक्तवत्सलः ५६ आराधयतितामर्थं सर्ववेदविद्येस
तो आराधितेहोमोक्षदेतज्ज्ञानमवातरं भवत्येवफलंतेस्मादा
राधोहरीरीश्वरः इत्यस्यामपि निर्णीतव्यवस्थायामनागपि ५८
विरोधोनास्तिभगवद्भक्त्याकारव्यापितो निर्विवादाहोर्भक्तिर्ज्ञा
नमोक्षप्रदायिनी ५९ सर्वोपरिवरीवर्तिसिद्धमित्येवमेगले ६०
कुचनिगमशीरोवाग्वेद्येवेकं दवाणीकुचपरिमितबुद्धिमीदृशः
कर्मवशः हरीपदशरणायैर्जुलभनास्तितेषां किमपि जगति कृतं
ज्ञेयमायं विचार्य ६१ विषयविषयभावभोतिभूतं विमुहं सकल।
निगमवाणीभावगम्येहगम्येहदिसकलजनानामोशितारं निवि।
संयजुपतिमभिवंदे सर्ववित्तानसारम् ६२ ६६ ॥

नीलकंठी टीका १२

एवेनमनयजनभजनमननक्रमेण सोत्पन्निएउक्ता यापूर्व।
थातेनात्मनिपश्यंतीत्यनेनस्लोकेनदर्शिता इदानीं प्रमेत्तेवम
ज्ञानंनः फलमेभ्यउपासते तेपन्नातिनरं त्येवस्तु फलपरायणा
इतिकेवलौपास्तिनिष्ठायोगात्प्राप्तातामाह सर्वति सर्वेषां वर्णा ना।
माप्रमाणांदेहेन्द्रियबुद्धीनां च यर्मान्प्रानिहोत्रादीन्सखडः खारीश्व।
त्यक्तामामेके सर्वेषां सर्वशक्तिसोपाधिनिरुपाधिवाः सुवैदेकरसमा
नेदृशनेपरमात्माने पराणाम्प्राणिनिहिनस्पविषादीन्क्लेशादीन्
शरणमाश्रयः परायणं गच्छं प्राप्सि मदेकशरणोभवेत्यर्थः अत्र
अत्रैवतदप्यनिनतजलमात्रेपीतेतिवतहेतुनंत्काप्रत्यर्थः
सर्वथर्मपरित्यागेनमोशरणोवजेत्यर्थः यथोक्तं अनुनात्मदर्शनेनेव

पणामाभ्युपसमहरति पतस्यभगवत्कुरसीकाणस्फ
 लमाह अहंनेति अहंप्रममात्मास्वीयंमयोमीनारमणाः सक
 लणमवितिर्भक्तः समानताः सत्त्वमात्मैतदेषाभ्यः संचितं
 क्रियमाणेभ्योवचथदिजेभ्यः मोक्षयिष्यामिमाश्रयः शोकेमा
 क्शोः नयाहि तत्त्वज्ञानफलं पापशरीः शोकनरणवसदं
 अतिस्वतिप्रसिद्धं आदिभ्यो नैवेनायतां प्रहमकं दोषे
 ये सपससर्वेभ्यः पापभ्यः उदितउदेतिहवैसर्वेभ्यः पापभ्यो
 यपवेवेद तस्मिंशोकमात्मवित्तनवकोमोहः कः शोकप्रकृतम
 न्यपपन्नइति उदितः ऊर्ध्वमितो नमः पापस्तुक्तमगतो निषा
 यइति अतिपदार्यः वर्णाश्रमधर्मसंस्थासर्वकं ब्रह्मप्रायेतो नै
 नयोगो न देहादीनां धर्मो अत्यन्तानिर्विकल्पमात्मानं सात्त्विकं
 तोनकर्मैतेपशमर्थः ६६ ॥

आनंदी टीका १३

अनित्यमिवार ।
 सर्वधर्मान् उत्सीदनेनानिधर्माः क्लृप्यर्माश्चेति येन यामिधै
 वाथवसितान्धर्मास्मान्स्वार्थान् विमन्यन्तस्त्वश्रुंकांसर्वं न स्युः
 मासकं शरणं व्रजमइहमेवावृत्तिस्तृणदृष्टाभ्याविनामहजः स्व
 जनिविरिणमावप्यकर्मयुद्धं कर्वाणः शोकमेव दृष्टानाप
 रितुममदं वनावृत्त्यप्रवृत्तिर्भवेत्यर्थः अहंत्वा सर्वपापेभ्य उत्सन्न
 क्लृप्यर्माणं नरकेनियतं वासइति संभावितात्रकावासाददृष्टाना
 यफलान्मोक्षयिष्यामि नयायदाजयेमयदिवानो जयेयुर्द्विनिशं
 किंतामापकलादृष्टाश्च मोक्षयिष्यामि माश्रयः शोकाक्रान्ते
 माभवेत्सर्वपकरणार्थोपसद्गोयम् नयाहि स्त्रीपुत्रपुत्रास्तु
 वास्मैयज्यानेवर्णसंकरइत्येवमापकासमपाश्रयपर्वणिदी
 रपत्नीनामहंभिः सहानर्भावनादप्यकरोन् विजयस्वपादवा
 न्नास्तुदमेवसम्यादितः ६६ ॥

त

श्री.
गी.टी.
अ.

रामकंठी टीका १५

इतिप्रतिपादितज्ञानसहभावेपदिष्टसकर्मसुष्ठानरूपा
नसर्वानशेषान्यर्मानाचारान्यरित्यप्यपरिहृत्य मामेवासक
त्यनिपादितस्वरूपमेकमहितीयपरमात्मलक्षणपरंतत्त
शरणमाश्रयेयरांगतिं ब्रजगच्छमत्समापन्नोभवेत्यर्थः य
दिवाच्येयत्वेनोपदिष्टानां सर्वधर्माणो संगोदोषरहितत्वे
मिति फलानभिधानमेवपरित्यागः तच्चयथोक्तस्वभाव
परमात्मसमापत्तिमात्रैकफलालम्बनमनसयाभवतीति
सर्वधर्मानर्कवन्नपिमदेकशरणमानसोभवेत्युक्तम् त
थाचानन्यशरणतयाहमाश्रितः संस्तो सर्वपापेभ्यः संप्र
तिपायबुद्ध्यागृहीतेभ्यो ज्ञातिगुरुवधादिभ्यो निशेषेभ्यः
पापेभ्यो मोक्षयिष्यामिद्यन्तिरेवयिष्यामि अतोयथोक्तज्ञान
शिथिलमनित्वात्माशोकंकांक्षीः इदमत्रतात्पर्यम् एकस्मि
न्यरमार्थे सति मत्स्वरूपे परस्मिंस्तत्वे यदा पश्येत्पुण्यवत्पुण्यजिज्ञ
न्निपादिना प्रतिपादितक्रमेण निविशवधानलीनचित्तत्वात्
देकभावमापन्नो भविष्यति तदा सर्वा सक्रियास्तानेषु वचने
पुचपुण्यपापविकल्पापस्रवः स्वयं विगलित्वातीति निःशेष
परं रहस्यमुपदिष्टा ज्ञानुपदेशपुरुषपरिहारहारेण संयत
न उपदेशलक्षणे प्रतिपादयितुमाह ६६ ॥

लासिकी दसवती टीका

किंच सर्वात्वात् अमविभागेनेत्यान्यर्मानाचारान्यरित्यप्य मु
वहापते धर्मापवेत्येवं शरणत्वेन विहाय मामेकमीश्वरेश
तो ब्रज मुत्पद्यं मुक्तयुक्तोपास्त यथा हि निजीविषोः पुरु
षस्य मृष्टा न सर्वा भोगा विहायात्रे न सर्वथा भाव्यमित्युक्तो
जीवनहेतो रनस्यावश्यकता गम्यते नात्येषां मृष्टभोगानां

1940

राणीवीर समिद्धोयिनी॥

मधुभाष

भाषा सुनुवाद दीका

एव कही गुह्यतम बातसे भी जो कुछ कहें गोपनीय सो कहते
हैं कि हमारी भक्ति ही ससकल सिद्धि होती है इस प्रकार दृढ़ वि-
श्वास करिके विधि कहें शारदा ओवेद शास्त्र के विधान का भरोसा
छोड़ि एक हमारी ही शरण लेत प्रयात्त मेरे कहें परविश्वास करो तो
ऐसे हमारी शरण गत रूपमिवर्तमान तमारे कर्म योग से जो फेरि
और पाप होयगे ऐसा शोचकरना कौंकि एक मेरे शरण भ्राम
तुमको मैयावत पापसे उछार द्यो मुक्त करुणा इसनसे शोकहर
करो औ अपना काम देखो ६६ ॥

दोहा

सर्वधर्म को त्यागके मोरी शरणानुं दोहु में तोहि सभ
दि पापसें न शोच कुशवीं तोहु ६६ ॥

इदं तेनातपस्कायनाभक्ताय कदाचन नचा
अश्रुषवेवाचेन च मोयो भस्वयति ६० ॥

शोकरभाषा टीका १

अस्मिन् हि गीताशास्त्रे परं निश्चेयसाधने निश्चितं किं ज्ञाने
किं कर्म वा आहोसिद्धमयमिति कुतः सन्देहः यत् ज्ञानात् त
मश्नुते ततो मां तत नो ज्ञात्वा विशते तदनेतरमिच्छादीति वाक्या
नि केवलात् ज्ञानात् निश्चेयसंप्राप्तिं दर्शयेति कर्मलोपवाधि।
कारणे ऊरुकर्मैवेत्येवमादीति कर्मणो अवश्यकर्तव्यतां द
र्शयति एवं ज्ञानकर्मणोः कर्तव्यतापदेशात् समुचितयोरपि
निश्चेयसद्देहते स्यादिति भवेत् सेशयः किं पुनरु मीमांसा फ
ले नचेतदेव एषामस्य तमस्य परमनिश्चेयसाधनत्वावधारणा
अतो विस्तीर्णतरे मीमांस्यमेतं आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य निःश्रे
यसद्देहते भेदप्रत्ययनिवर्तकत्वेन कैवल्यफलावसानत्वात्
क्रियाकारकफलभेदबुद्धिरविद्ययात्मनि निरप्रवृत्ता समक।
र्माहं कर्ताः स्वै फलायेदे कर्म करिषामीतीयमविद्या अना
दिकालप्रवृत्ता अस्या अविद्यायानिवर्तकमयमहमस्मि केव।
लोः कर्ता क्रियोः फलो न मतोः न्योस्ति कश्चिदिमेवे रूपमात्म
विषये ज्ञानमयमाने कर्मप्रवृत्तिहेतुभूताया भेदबुद्धिर्निवर्त
कत्वात् तद्वद्वयव्याहृत्यः न केवलेभ्यः कर्मभ्यः न
च ज्ञानकर्मभ्यो समुचितार्थो निःश्रेयसप्राप्तिरिति पक्षद्वये
निवर्तयति अकार्यत्वाच्च निःश्रेयसस्य कर्मसाधनत्वानुपपत्ति
र्न हि नित्ये वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वा कियते केवलज्ञानमपि
अनर्थकं तर्हि न अविद्यानिवर्तकत्वे सति दृष्टकैवल्यफला
वसानत्वादविद्यातमो निवर्तकस्य ज्ञानस्य दृष्टकैवल्यफला
वसानत्वे रज्जादिविषये सर्पाद्यज्ञानतममो निवर्तकप्रती
यमकाशाफलवत् विनिहृतसर्पादिविकल्परज्जुकैव

श्री-
गीटी-
शु-

294

स्यावसाने हि प्रकाशफले ज्ञानेतया दृष्टार्थोच क्षिदि कि
या निमस्य दीनोया एतकतीदिकारकाणो वैधीभावाग्निदर्श
नादिफलादयफले कर्मानरेवा व्यापारानुपपत्तिर्यथा तथा
ज्ञाननिष्ठा क्रियायो स्वदृष्टार्थो व्याप्तश्च ज्ञादिकारक।
स्यात्तकैवल्यफलादयफले कर्मानरे वाप्रवृत्तिरनुपपत्ति
न ज्ञाननिष्ठा कर्मसहितोपपत्ते ज्ञाननिष्ठा भुजिक्रियाग्नि
होशदिक्रियावत् स्यादिति चेत् नकैवल्यले ज्ञाने क्रियाफला क
र्थितानुपपत्तेः कैवल्यफले हि ज्ञाने प्राप्ते सर्वतः संस्तुतोदके
१० फले कृपतडादिक्रियाफलाथित्वाभाववत् फलानरे तत्सा
धनभूतायो वाक्रियायामर्थित्वानुपपत्ते नहि राज्यप्राप्तिफले
कर्मणि साष्टतस्य क्षेत्रमात्रप्राप्तिफले व्यापारोपपत्तिस्तहि
षयं चार्थित्वे तस्मान्न कर्मणोस्ति निःश्रेयससाधनत्वे नव सा
नकर्मणो समुचितयोर्नापि ज्ञानस्य कैवल्यफलस्य कर्मसाहा
४ व्यापेक्षा अविद्यानिर्निवृत्तेन च विरोधात् नहि तमस्तमसो निवर्तक
मतः कैवल्यमेव ज्ञाने निःश्रेयससाधनमिति नानिष्ठाकरणे
प्रत्यवाय्यप्राप्तेः कैवल्यस्य च निश्चिन्तात् पतावत् कैवल्यज्ञानात्
कैवल्यप्राप्तिरित्येतत्तदसत् यतो निश्चानो कर्मणो अस्तुक्ताना
मकरणे प्रत्यवायो नरकादिप्राप्तिलक्षणाः स्यात् नत्वेव तर्हि
कर्मभ्यो मोक्षो नास्ति इत्यनिर्मीलप्रसंगएव नैष दोषो नित्य
त्वानोक्षस्य निश्चानो कर्मणामनुष्ठानात् प्रत्यवाय्यप्राप्तिः
प्रतिषिद्धस्य चाकरणादनिष्टशरीरावुपपत्तिः काम्पानोच प्रव
जैनादिष्टशरीरावुपपत्तिः वर्तमानशरीरारंभकस्य च कर्मणाः
फलोपभोगक्षये पतितेः स्मिन् शरीरे देहान्तरोत्पत्तौ चकार
णाभावादात्मनः रागादीनां चाकरणात् स्वरूपावस्थानमेव
कैवल्यमित्यपत्तिरिति हे कैवल्यमिति अतिज्ञानेकजन्मान्तर
कृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिफलस्यानारथ्यकार्येणोपभोगापप
त्तेः तस्याभावश्चित्तेन नित्यकर्मनृणां तायासदुःखोपभोगस्य
तत्फलोपभोगत्वोपपत्तेः प्रायश्चित्तवद्वा दृष्टोपात्त इति तयाथ न
ते नित्यकर्मणां शरथानां च उपभोगेनैव कर्मणो जीणात्वाद

पूर्वोक्तोच कर्मणामनारम्भोऽयत्नसिद्धे कैवल्यमिति नतमेव
 विदित्वानिस्तुमेति नामः पस्याविद्यतेयतायेति विद्यायाश्चमः
 पस्यामोक्षाय नविद्यतइति श्रुतेश्चमैवदाकाशवेष्टनासंभवद
 विदुषोमोक्षासंभवश्रुतेः ज्ञानान् कैवल्यमाप्नोति इतिचउत्तराण
 स्मृतेरनारथफलानोपपन्नानो कर्मणां क्षयानुपपत्तेश्च यथा
 पूर्वोक्तानां उरितानामनारथफलानां सम्भवस्तथा पुण्यनाम
 प्यनारथफलानां सम्भवस्तथा पुण्यस्मृतेरनारथफलानां स्या
 त् सम्भवस्तेषां च देहानामकृत्वात्तयानुपपत्तौमोक्षानुपपत्तिः
 धर्माधर्महेतूनां च रागद्वेषमोहानामसुखदुःखानामज्ञानादुक्ते।
 दानुपपत्तेः धर्माधर्महेतूनामुपपत्तिः नित्यानां च कर्मणां पुण्य
 लोकफलश्रुतेर्वर्णाश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः पुण्यलोकाभवे
 ति उपादि स्मृतेश्च कर्मक्षयानुपपत्तिः येनाहुर्नित्यानि कर्माणि
 दुःखरूपत्वात् सर्वकृतउरितकर्मणां फलमेव नतनेषां स्वरूप
 व्यतिरेकेणामात् फलमस्यश्रुतत्वात् जीवनादिनिमित्ते चविधा
 नादिति नाप्रवृत्तानां च फलदानासम्भवात् दुःखफलविशेषानु
 पपत्तिः कर्मणां स्यात् ~~युक्ते पूर्वजन्मकृतउरितानां कर्मणां स्यात्~~
 न युक्ते पूर्वजन्मकृतउरितानां कर्मणां फले नित्यकर्मामुष्ट
 नायासदुःखे भुज्यतइति तदसन्नदि मरणकाले फलदानायाने
 उत्तीभूतस्य कर्मणाः फलमस्यनारथे जन्मसुपभुज्यतरसुपपत्तिः
 पुनश्च सतीफलोपभोगायान्निहोशदिकर्मामुष्टे जन्मनि तरका।
 फलोपभोगानुपपत्तिर्न स्यात्तस्य उरितदुःखविशेषकफलज्ञानप
 पत्तेश्च पुनैकेषु हि उरितेषु सम्भवत् स्वभिन्नदुःखसाधनफलेषु
 नित्यकर्मामुष्टानायासदुःखमात्रफलेषु कल्पमानेषु देहदोषा
 दिवाधानिमित्तं दुःखं नदिशक्यते कल्पयितुं नित्यकर्मामुष्टाना
 यासदुःखमेव पूर्वोक्तदुर्गिफले नाशिरसा पाषाणवहनादिदुः
 खमिति सुप्रकृतं चेदमद्यते नित्यकर्मामुष्टानायासदुःखे पूर्वक
 तउरितकर्मफलमिति कथमप्यसुतफलस्य हि पूर्वकृतउरितस्य
 क्षयोनोपपद्यतइति प्रकृतं तत्राप्यसुतफलस्य कर्मणाः फले नि
 त्यकर्मामुष्टानायासदुःखमात्र भवाच्च प्रसूतफलस्योत्पत्तिः सर्व

गी.
री.
शु.

१५

मेव सर्वकृते उरिते तत्प्रसूतफलमेवेति मयते भवोस्ततो
नित्यकर्मनष्टानायासः त्वमेव फलमिति विशेषणमप्यु
क्ते नित्यकर्मविधानार्थमाप्रसंगेनैव प्रसूतफल
स्य उरितकर्मणः लयोपपत्तेः किंच कृतस्य उः त्वमेव
फले नित्यकर्मनष्टानायासादेन तत् दृश्यते यथा मादिवत्
दम्येति कल्पनानुपपत्तिः जीवनादिनिमित्ते च विधानाच्च।
तानो कर्मणा प्रायश्चित्तवत् सर्वकृतउरितफलानुपपत्तिः य
स्मिन् पापकर्मनिमित्ते यद्विहिते प्रायश्चित्ते न तत्तस्य पापस्य
तत्फलमप्य तस्यैव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तः त्वं फले जी
वनादिनिमित्तमपि नित्यकर्मनष्टानायासः त्वं जीवनादिनि
मित्तस्यैव तत्फलं प्रसज्येत नित्यप्रायश्चित्तयोर्नेमित्तिकत्वाविशे
षात् किंचामन्त्रितस्य कामस्य चानिहोत्रादेरनष्टानायासः
त्वस्य तत्त्वान्त्रितानुष्टानायासः त्वमेव सर्वकृतउरितस्य फ
ले न तत् कामानुष्टानायासः त्वमिति विशेषोक्तोति तदपि
सर्वकृतउरितफले प्रसज्येत तथाच सति नित्यानां फलाश्रव
णानुष्ठानानामन्यानुपपत्तेश्च नित्यानुष्टानायासः त्वं सर्वकृत
उरितफलमित्यप्यपत्तिकल्पना चानुपपत्त्या एवं विधानामन्य
नुपपत्तेरनष्टानायासः त्वयतिरिक्तफलत्वानुमानाच्च नित्या
नां विरोधाच्च विरुद्धं चेदमच्यते नित्यकर्मणानुष्ठीयमानेनास्या
मस्य कर्मणः फले भुज्यते तस्य भुगम्यमाने सपरोपभोगोति
त्यस्य कर्मणः फलमिति नित्यस्य कर्मणः फलाभावश्च विरु
द्धमच्यते किंच कामानिहोत्रादावनुष्ठायमाने नित्यमप्यानि
होत्रादिते त्रेणैवावर्ष्टे तन्भवतीति तदायासः त्वेनैव कामा
निहोत्रादिफलमपत्तीणां सन्तनुनादय कामानिहोत्रादिफ
लमग्रेव स्वर्गादि तदनुष्टानायासः त्वमपि भित्ते प्रसज्येत
न च देतेति दृष्टविरोधात् नहि कामानुष्टानायासः त्वान् केव
लनित्यानुष्टानायासः त्वं भिद्यते किंचासद्विहितमप्रतिषि
द्धं च कर्म तत्कालफले न तत्तासुचोदिते प्रतिषिद्धवान्
कालफले भवेद्यदि भवेत् तदासर्गादिष्वप्यदृष्टफलशासने

वैद्यमो न स्यात् अग्निहोत्रादीनामेव कर्मस्वरूपाविशेषेऽन
ष्टायासुः खमात्रेणोपक्षयः काष्ठातोच स्वर्गादिमहाफ
ल त्वमेवेति कर्तव्यतायापि बो त्वसति तत्फलकामित्वमात्रे
णेति न शक्यं कल्पयितुं तस्मान्न निमानो कर्मणामदृष्टफ
लाभावः कदाचिदप्युपपद्यते अतश्चाविद्यापूर्वकस्य कर्मणो
विधेव अभ्यासप्रभस्य नालयकारणो अशेषतो न निमकर्म।
ब्रह्मनमविद्याकामवीजं हि सर्वमेव कर्म तथाचोपपादितं य
दिदृष्टिषु सर्वकर्मसर्वसर्विका ज्ञाननिष्ठा उभौ तौ न वि
जानीतो वेदाविनाशितं निमं ज्ञानयोगेन सांख्यानो कर्मयो
गेन योगिनामज्ञानो कर्मसंनिधौ तत्तद्विषयगुणगुणोऽवर्तते
इति मत्वा न सज्जते सर्वकर्मणि मनसा सन्नस्यास्तैव किं
चित्करोमीति अतोमयेतत्तद्विद्वद्भ्यः करोमीत्यारुरुदोः
कर्मकारणमारुह्य योगस्यस्य शमयवकारणामुदाहस्योप्य।
ज्ञो ज्ञानी त्वामैव मे मतमज्ञाः कर्मिणो गतागते कामकामा
लभंते अतस्याश्विन्नयन्तोमो निमं अक्तायशोक्तमात्मनमाका
शकल्पमल्पमप्यपासते ददामि बुद्धिर्येन ते येन मामपयान्ति
ते अर्थात्त कर्मिणोः ज्ञा उपयान्ति इति भगवत्कर्मकारिणो ये
अक्तमाश्रयि कर्मिणोः ज्ञास्ते उत्तरहीनफलत्यागावसाना।
साधनाप्रतिर्देशपादोपासकास्त्वद्देहा सर्वभूतानामित्यथा
यपरिसमाश्रुतसाधनाः क्षेत्राध्यायाद्युपपन्नोक्तज्ञानसाध
नानां चापि ज्ञानादिपंचहेतुकसर्वकर्मसन्नासिनामात्मैकत्वा
कर्तृत्वज्ञानवतोपरि ज्ञाननिष्ठाया वर्तमानानां भगवत्तत्त्ववि
दामनिष्ठादिकर्मफलत्रये परमहंसपरिव्राजकानामेवल्लय
भगवत्संस्थात्मैकत्वशरणात्तां भवन्ति भवन्तेवमेषामज्ञा
नां कर्मिणां सन्नासिनामित्येष गीताशास्त्रोक्तस्य कर्तव्याकर्तव्या
र्यस्य विभागः अविद्यापूर्वकत्वे सर्वस्य कर्मिणो सिद्धमिति चेन्न
सहसादिलक्षणवत् यद्यपि शास्त्रागते निमं कर्म तथाप्यवि

श्री-
गी.री-
प्र-

296

यावत्तत्त्वं भवति यथा प्रतिषेधशास्त्रवगतमपित्ररुद्रमादित
नां कर्मोन्त्यकारणो अविद्याकामादिदोषतो भवति अतश्चा।
प्रहसनपपत्तेरुया निसर्गैर्मितिककाम्याघपीति यनिरिकात्म
मज्ञाने प्रहतिर्निर्मादिकर्मस्वनपपत्तेनि चेन्न चलन्नात्मकस्य क
र्मणोऽनात्मकर्तृकस्याहेकरोमीति प्रहतिदर्शनात् देहादिसेवा
ने अहे प्रमयोगोत्तान मिथ्या इति चेन्न नतत्कार्येष्वपि गोणो
पपत्तेरामीये देहादिसहाते अहे प्रमयोगोत्तान यथात्मीयपत्रे
आत्मा वै अत्रनामासीति लोके चापि समप्राणपवाये गौरिति
तदत्रैवे मिथ्या प्रमयोगमिथ्या प्रमयस्तु स्यात्पुरुषयोऽरुद्र
ह्यमाणविशेषयोर्न गोणप्रमयस्य साव्यकार्योर्धत्ते अधिकर
णस्तस्यैवात्मनोपमाशब्देन यथा सिंहो देवदत्तो निर्माणाव
क इति सिंहश्चाग्निरिव कौर्ष्येयैरुत्पादिसामान्यवत्तात् दे
वदत्तमाणावकाधिकरणकस्तस्यैव नत सिंह कार्यमग्नि
कार्यं वा गोणशब्दप्रमयनिमित्ते किंचित् साध्यते मिथ्या प्रम
यकार्यत्वे त्वमर्थमनुभवति गोणप्रमयस्य विषयश्च जानाति
नैवे सिंहो देवदत्तः स्यात्त्रायमग्निर्माणावक इति तथा गोणो न दे
हादिसेवातेनात्मना कृते कर्म न साधेताहे प्रमयविषयेना।
त्मना कृते स्यात्त्र हि गोण सिंहानिभ्यो कृते कर्म साव्यसिंहा
निभ्यो कृते स्यन्न च कौर्ष्येण पेंगत्वेन वा साव्यसिंहायोः का
र्यं किंचित् कियते स्तस्यैव नोपहीणात्तात् स्तस्यमनो चजानी
तोनाहे सिंहो नाहमग्निरिति न सिंहस्य कर्म ममाग्ने अति त
था न सेवातेजं कर्म मम साव्यस्यात्मन इति प्रमयोऽकृतरः सा
न्न पुनरहे कर्ता मम कर्मनि यच्चाङ्गरामीयेः सतीक्षाप्रयत्नेः
कर्महेतुभिरात्मा करोतीति नतेषा मिथ्या प्रमयस्यैव कृतात् मि
थ्या प्रमयनिमित्तेष्टानुभूतकियाफलजनितसेत्कारश्चैकादि
सूतोच्छाप्रयत्नादयो यथास्मिन् जन्मनि देहादिसेवातोभिमा।
नरागदेषादिकृता धर्माधर्मो तत्फलानुभवश्च ततोऽनी

तेऽतो ते तरेपि जन्मनो मतादिः विद्याकृतः संसारो नीतो नागत
 आनुमेयः ततश्च सर्वकर्मसम्प्राप्तात् ज्ञाननिष्ठायां आत्मानि
 कः संसारोप-रम इति सिद्धं अविद्यात्मकत्वाच्च देहाभिमान
 स्य तन्निवृत्तौ देहाद्यवपपत्तेः संसारावपपत्तिः देहादिसेव्यते
 आत्माभिमानोऽविद्यात्मकः न हि लोके गवादिभ्योऽयोरेमन्न।
 आमे गवादप इति जानन् तेषहमिति प्रत्यये मयते काश्चिद्
 जानन् मयते स्यात्तौ पुरुषविज्ञानवत् अविवेकतो देहादिसे
 वाने ऊर्णादहमिति प्रत्यये न हि विवेकतो जानन् यत्वात्मा वै
 पुत्रनामासीति च त्रेहंप्रत्ययः सत् जन्मजनकसम्बन्धनिमित्तो गो
 लो गोलेन चान्मना भोजनादिवत् परमार्थकार्यं न शक्यते क
 र्वे गोलासिंहान्तिभ्यो मत्वा सिंहान्तिनकार्यवत् अदृष्टविषय।
 चोदनाशमाणादात्मकर्तव्यं गौणोर्देहं द्रियात्मभिः क्रियते इति
 चेन्न अविद्याकृतात्मकत्वात् तेषां गौणा आत्मानोर्देहं द्रियादयः
 किं न हि मिथ्या प्रत्ययेनैवासंसात्मानः संसात्मानमापायन्ते
 तज्ज्ञे भावान्दभावे च भावादविवेकिनां ह्यज्ञानकाले काला
 नो दृश्यते सीधोर्देहोरोहमिति देहादिसेव्यतेहंप्रत्ययो भवति
 न तविवेकिनां अयोर्देहं देहादिसेव्यतादिति ज्ञानवतो तत्का
 ले देहादिसेव्यतेहंप्रत्ययो भवति तस्मात् मिथ्या प्रत्ययाभावे
 भावात् तत्कृतपव न गौणः दृष्टकृतस्य माणाविशेषसामान्य
 योर्हि सिद्धे देवदत्तयो रनिमाणावकयोर्वी गौणः प्रत्ययः शब्दप्रयो
 गोवास्यान्नादस्य माणा सामान्यविशेषयोः यस्या अक्षिरजतयोर्धत्
 तै अक्षिप्रमाणादिति न तन्माणादृष्टविषयतात् प्रत्यक्षादि
 प्रमाणात्पलब्धो हि विषयेऽनिहोत्रादिसाध्यसाधनसम्बन्धः क
 तेऽप्रमाणे न प्रत्यक्षादिविषये अदृष्टदर्शनार्थविषयतात् प्रमा
 णस्य तस्माच्च दृष्टमिथ्याज्ञाननिमित्तस्याहंप्रत्ययस्य देहादिसे
 वाने गौणत्वे कल्पयिते पाको न हि अक्षि शतमपि शीतोतिप्रकाशो
 वेति अत्र न प्रमाणं संपेति यदि ब्रूयात् शीतोतिप्रकाशो वेति न

श्री
गी. टी.
३-

२९७

याप्यर्थान्तरैश्च ते विवक्षिते कल्पे प्रमाणान्तराद्यप्येतेः न तत्र
प्रमाणान्तरविरुद्धं स्ववचनविरुद्धं वा कर्मणो मिथ्याप्रमयवत्
कर्तृकत्वात् कर्तृभावेऽप्यन्तरेण प्रमाणमिति चेत् न ब्रह्मविषयाया
मर्थवत्त्वोपपत्तेः कर्मविधिश्च नित्यं ब्रह्मविषयविधिश्च नित्यं प्रमा
णप्रसंगश्चेति चेत् वायकप्रमयान्नपपत्तेर्यथा ब्रह्मविषयविविक्त
कृत्यात्मन्यवगते देहादिसंज्ञानेः हेतुप्रमयोवाच्यते तथात्ममेवा
त्मावति न कदाचित् केनचित् कथंचिदपि वाधिते शक्याफला
व्यतिरेकावगतेर्यथाग्निरुष्णः प्रकाशश्चेति न च कर्मविधिश्च
तेरप्रमाणेऽप्येवमर्थप्रवृत्तिनिरोधेनोत्तरेण राश्वीर्ष्वेव प्रवृत्ति
जननस्य प्रमगत्माभिन्नाद्यप्रवृत्तमुत्पादनाद्यत्वात् मिथ्यात्वेषु
पायस्योपेयसमनया समत्वमेव स्याद्यथावदादातो विधिप्रो
षाणां लोकेऽपि बालोत्तमादीनां पयश्चादिपाययितव्ये च शर्वरे
नाधिवचने प्रकारान्तरस्यानां च साक्षादेव प्रमाणमितिः प्र
माणान्तरात् देहाभिमानप्रमत्तादिप्रमाणपवत् सत्तमयनेस्व
यमयाप्रियमाणोप्यात्मा संनिधिमन्त्रेण करोति तदेव च साध्य
कर्तृत्वात्मनो यथा राजा पुथ्यमानेषु योयेषु पुथ्यत इति प्र
सिद्धे स्वयमपुथ्यमानोऽपि सन्निधानादेव जितः पराजित
श्चेति तथा सेनापतिर्वीरैव करोति क्रियाफलसम्बन्धस्य रा
जसेनापतेषु दृष्टः यथा च अतिकूलकर्म यजमानस्य तथादे
हादीनां कर्म आत्मकृते स्यात् तत्फलस्यात्मगामित्वात् यथा
वा भामकस्य लोभामयित्वाद्यादृष्टतस्यैव ~~सत्त्वमेव~~ साध्य
मेव कर्तृत्वे तथाचात्मन इति तदसदकुर्वतः कारकत्वप्रसंगा
त् कारकमनेकप्रकारमिति चेत् राजप्रभृतीनां साध्यस्यापि
कर्तृत्वस्पर्शनात् राजा तावत् स्वयारेणापि पुथ्यते योथानां
योथयित्वात् यतदानेन च साध्यमेव कर्तृत्वे तथा जयपराज
यफलोपभोगेन तथा यजमानस्यापि यतसागेन दक्षिणादाने
न च साध्यमेव कर्तृत्वे तस्मादद्यादृष्टस्य कर्तृत्वोपचारः यः सगो

क०

पा०

श्री-
गीता-
शु-

७९४
पूर्वापरालोचनातो गीताशास्त्रे व्याख्यायोपसेहस्य तन्नामर्थार्थ
निर्द्धारितमपि विचारद्वारा निर्द्धारयितुं विचारमवतारयति अ
स्मिन्निति किंशब्दार्थमेव त्रैधा विभजते ज्ञानमिति निमित्ताभावे
संशयस्याभावत्वाच्च निरस्यतामिति मत्वा एकैकं कृतं इति तत्त
दार्थावयवोक्तकानेकवाक्यदर्शने तन्निमित्तमिमाह यत्तज्ज्ञानेति क
र्मणामवश्यकर्तव्यत्वोपलभ्यानेभ्योपि निःश्रेयसप्राप्तिर्भातीत्या
ह कर्मणोवेति तथापि समञ्जस्यशपके नास्तीत्याशङ्क्याह एव
मिति सत्यो सामग्र्यो कार्यमवश्यभावीत्यपसेहयति इतिभवे
दिति संदिग्धे सफलैव विचार्यमिति स्थिते सति फले संदिग्ध
मपि न विचार्यमिति बुद्ध्या एकैकं किंप्रवरिति प्रत्येकं ज्ञान
कर्मणोः समञ्चितयोर्वा मुक्तिं प्रति परमसाधनेतेत्यवधारणमे
व विचारफलमिति परिहरति नन्विति सन्देहप्रयोजनयोर्विचा
रप्रयोजकयोर्भावात् विचारद्वारा परममुक्तिसाधने निर्द्धारणो
यमिति निगमयति अत इति एवं विचारमवतार्य सिद्धोते संग्रह
ज्ञानि ज्ञानेति संग्रहवाक्ये विद्यमानं ग्राह्यत्वात् ज्ञानापोह्याम
विद्यो दर्शयति क्रियेति आश्रयोक्त्या तदनादित्वमाह आत्मनी।
नि तामेवाविद्यामनाद्यविद्योत्पत्त्यामनर्थक्यात्मिको प्रपञ्चयति ममे
ति अनाद्यविद्याकार्यत्वात् प्रवाहरूपेणातीदित्वमस्याविवक्षितत्वा
विशिनष्टि अनादीति तत्र कारणविद्यानिवर्तकत्वमात्मज्ञानस्यो
पपद्यति अस्या इति नववेदस्य च ज्ञाने निवर्तयत्यविरोधेनोक्त
नत्वाच्च चान्यत्र मत्तयात्मकस्यार्थक्रियाकारित्वाभावात्तत्राह
उत्पद्यमानमिति कथं तस्य कारणाविद्यानिवर्तकत्वमिच्छाशं
क्य कार्याविद्यानिवर्तकत्वरूपेरिग्राह कर्मेति आत्मज्ञानस्येत्या
दि संग्रहवाक्ये तदुक्तं यद्यप्यविशेषाभावादानर्थक्यमाशङ्क्याह त
त्राह इति पक्षद्वयव्यावर्तकत्वमेवाप्य स्फुटयति नेत्यादिना इत्य
कर्मासाध्यता मुक्तेरिग्राह अकार्यत्वाच्चेति पक्षतिसोमहिमेति
श्रुतेः नियतेतमोक्षसाध्यकार्यत्वाच्च तत्र हेतुपक्षेऽप्यपवादयति

नहीति ज्ञानेनापि मोक्षो न क्रियते चेत्तर्हि केवलमपि ज्ञाने सुखा।
नृपशक्तमिति ज्ञाने स्तस्य तत्र हेतुत्वपरिमाणशक्ते केवलेति ज्ञाना
नधीको दृष्टयतिनेति तदेव प्रपंचयति अविद्येति यदुक्तमविद्या।
निवर्तकज्ञानस्य केवल्यफलावसायित्वे दृष्टमिति तत्र दृष्टोत्तमा
ह रक्षादीति उक्ते विषये तमोनिवर्तक प्रकाशस्य कस्मिन्फले
पर्यवसाने तत्राह विनिवृत्तेति प्रदीपप्रकाशस्य सर्पभ्रमनिवृत्ति
निवृत्त्या रज्जुमात्रे पर्यवसानवदान्तज्ञानस्यापि तदविद्यानिवृत्त्या
तमैकेवल्यवसानमिति दार्शनिकमाह तेषामि ज्ञानादीनां ज्ञान
निष्ठाहेतूनां कर्मान्तरे प्रवृत्तिर्भवान् कर्मसाहितेव सा केवल्य
वसायिनीति चेत्तत्राह दृष्टार्थायामिति कर्मसाहिते ज्ञाननिष्ठा
या दृष्टान्तेन साध्यवशाशक्ते भुञ्जीति भुजिक्रियाया लौकिकी।
कावेदिका आग्निहोत्रादिक्रियायाः सहा नृणां नवदग्निहो
त्रादिक्रियाया ज्ञाननिष्ठायाश्च साहित्यमिमर्थः भुजिफले नृ
स्माद्ये प्रभेपि स्वर्गादौ तद्देनौ चाग्निहोत्रादवर्धितदृष्टेर्भुक्ते
तत्र साहित्ये न तथा भुक्तिफलज्ञाननिष्ठा लाभे स्वर्गादौ तद्देनौ
वा कर्मण्यर्थितत्वेन ज्ञाननिष्ठा कर्मणोर्न साहित्यमिति परि
हरति नेत्यादिना संग्रहवाक्यविहृणोति केवलेति ज्ञाने फलव
ति लब्धे फलान्तरे तद्देनौ च नार्थितेयत्र दृष्टान्तमाह सर्वतरति
सर्वत्र संसृते व्यामसुदकमिति समुद्रोक्तिस्तत्फले स्नाना।
दि तस्मिन् प्राप्ते तत्रागादिनिर्माणक्रियाया तदधीने चक्षाना
दौ कस्यचिदर्थित्वे तथा प्रकृतेपीमर्थः निरतिशयफले ज्ञाने
लब्धे सा निशयफले कर्मणि नार्थितमिमेतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति
नहीति कर्मणाः सा निशयफलत्वमुक्तमप्यजीवाफलितमाह न
स्मात्रेति ज्ञानकर्मणोः साहित्यसंभवमपि पूर्वोक्तेति गमयति न
चेति नहि प्रकाशतमसोरिव मिथो विरुद्धयोस्तयोः साक्षादेक
स्मिन् फले साहित्यमिमर्थः ननु ज्ञानमेव मोक्षसाध्यदान्तम
हायतेन कर्मापेक्षते करणस्योपकरणापेक्षत्वात्तत्राह नापी
ति ज्ञानमप्यनौ यत्साध्यपेक्षमपि नोपपन्नं फले तदपेक्षे सोऽप्य

श्री.
गी.टी.
प्र.

२९९

निदानादीयकत्वेन सुकृतस्मादयतत्वादित्यर्थः यदुक्तमिति कर्तव्यते
न ज्ञाने कर्मोपेतमिति तत्राह अविद्येति ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वा
तत्र कर्मणो विरुद्धतया सहकारिवायोगाच्च फलेन दपेक्षेत्यर्थः क
र्मणोपि ज्ञानवदज्ञाननिवर्तकत्वे कथं विरुद्धेति शङ्काह नहीति
केवलस्य समुचितस्य वा कर्मणो मोक्षे साक्षादनन्वये फलितमाह
अतश्चि केवलज्ञाने मुक्तिसाधनमित्युक्तं तन्निषेधं च शङ्कते नेमा
दिना निषेधमन्यत्र न ज्ञेयमाह यत्तावदिति निरूपकरणे प्रत्यक्षप्रा
प्तैरिति हेतुं प्रपेक्षयति यतश्चि ज्ञानवतोपि निरूपणान्नस्यावश्य
कत्वाच्च केवलज्ञानस्य कैवल्यहेतुत्वेत्यर्थः कैवल्यस्य च निरूपणादि
स्य व्यावर्ते दर्शयति नन्विनि यदि नित्येति कर्मणि श्रौतात्मा
करणे प्रत्यवायकारीण्यस्यानुष्ठेयमेव तर्हि तेभ्यः समुचितेभ्यो स
मुचितेभ्यश्च मोक्षो नैव मुक्तत्वात् केवलज्ञानस्य वा तदेतत्तादनिवन्ध
ना मुक्तिर्न सिध्येदित्यर्थः कैवल्यस्य चेत्यादि व्याकुर्वन्न निर्मोक्षप्रसे
रोप्रमादिशति नैव दोष इति सुकृते निर्मलेनायत्तुसिद्धेर्न तदभावशे
के सत्ते प्रपेक्षयति निरूपणमिति काम्यकर्मवशादिष्टशरीरापत्तिं
शोकितोक्ते काम्या नोचेति आरंभ कर्मवशात्तर्हि देहान्तरे नेमाह व
र्त्तमानेति तर्हि देहान्तरे शेषकर्मणा स्यादित्याशंका कर्मोपायस्यै
कभविकत्वात्नेमाह पतितेस्मिन्निति रागादिना कर्मान्तरे ततो दे
हान्तरे च भविष्यतीत्याशंकाह रागादीनोचेति आत्मनः स्वरूपावस्था
नमिति सम्भवः अतीता सेव्यजन्मभेदे धर्जितस्य कर्मणो नानाफल
स्यानारब्धस्य भोगेनाक्षयान्न ततो देहान्तरे भादेकभविकत्वस्याप्रमा
णिकत्वाच्च सुकृते यत्तुसिद्धेति चोदयति अतिक्रान्तेति नोक्तकर्मनि
मित्तं देहान्तरे शोकितव्यमित्याह नेति निरूपणमिति कर्मणि श्रौता
त्प्रवणमनुष्ठेयानि तदनुष्ठेयमेव महानायासस्ततो दुःखोपभोगा
स्तस्योक्तानारब्धकर्मफलभोगतोपगमाच्च ततो देहान्तरे मित्याह निमि
ति निरूपणादिना उरितनिवृत्तावस्थाविरोधाच्च सकृत्तनिवृत्तिस्ततो देहान्तरे
मित्याशंका सकृत्तस्य निरूपणमिति नारब्धत्वे च न तस्य फलान्तरमिति स

न त्रयं प्राप्य तन्मपानुत्तरितनिवर्हणार्थं न फलान्तरापेक्षान्येदे
सर्वमपि निम्नादिकर्माणां पानिनाकरणां तस्मिन्नेव पर्यवस्यन्
देहान्तरारम्भकमिति यद्देहान्तरमाह प्राप्य तन्वदिति तथापि शरथ
वशादेव देहान्तरे शेकतेनान्तर्जन्मारम्भकाणामपि तेषां यावदपि
कारणाद्येन सम्भवादित्याशेकारः आख्यानोचेति एवार्जितकर्म।
एवमेव क्षीणत्वेपि कानिचिदपूर्वकर्मणि देहान्तरमारभेत्त्रिंश
शेकारः अक्षीणोचेति विनाज्ञाने कर्मणोव मुक्तिरिति पक्षे अ
न्यथस्मै न निरावष्टे नेत्यादिना विद्यतेयनायेति अनेरिति सम्बन्धः
एवकारार्थं विद्यापत्रेमादिभागे व्याकरोति अयमिति यदा चर्मव
दाकाशे वेद्युपिष्टोतिमानवाः तदा देवमविज्ञाय उःखस्यान्तोभवि
ष्यतीति अतिमर्थतो न वदति चर्मवदिति औत्तार्थं स्मृतिसेवादय
ति ज्ञानादिति किंच तदीयस्यायस्यान्यात्मानहीनत्वेनाभासतया
प्राणकर्मणामनारथफलानां क्षयाभावे देहान्तरारम्भसम्भवात्
ज्ञाने विना मुक्तिरित्याह अनारथेति तथाविधानो कर्मणो नास्ति
सम्भावनेत्याशेकारः यथेति अनारथफलप्राणकर्मभवेपि क
थं मोक्षानुपपत्तिरिति तत्राह तेषांचेति इतश्च कर्मक्षयानुपपत्त्या
मोक्षानुपपत्तिरिति तत्राह धर्मेति कर्मणा पितृलोकश्चि अति
मधिककर्मक्षये हेतुन्तरमाह निम्नानामिति स्मृत्यापि यथोक्तार्थं
समर्थयते वर्णयति अत्र कर्मफलमनूभूय ततः शेषेण विशिष्ट
जायादिभाजो जन्म प्रतिपद्यत इत्येतदादिपदार्थः यत्तु निम्नानु
ष्ठानाय सङ्ख्यभोगस्य तत्फलभोगत्वमिति तदिदानीमनवदति
येति निम्नानुस्यूयमानायासां पर्यन्तानीति शेषः तथापि
निम्नानो काम्यानामिव स्वरूपानिरिक्ते फलमाशङ्का विमुद्देशेन
दृष्टवणमैवमित्याह नन्विति विमुद्देशे फलाशङ्कौ तत्कामनाया
निमित्तस्याभावान्न निम्नानिविधीयेरन्निम्नाशेकारः जीवनेति न
निम्नानो विधिसिद्धिरिति शेषः अनुभाषिते दृश्यति नेत्यादिना त
देव विद्यावन्निषेधमनूय तत्रार्थमाह यदुक्तमिति प्रहृष्टानामित्या
दिहेतुं प्रपेचयति नहीनि कर्मान्तरारथेपि देहे उत्तिफलं निम्ना
नुष्ठानाय सङ्ख्यभोगस्य तत्फलभोगत्वमिति तदिदानीमनवदति

यदुक्ते उः खफलविशेषानुपपत्तिश्च स्यादिति तदुपपादयति त
 येति संभावितानि तावदनानि सेचितानि उरितानि च नानातः
 खफलानि यदि तानि निम्नानुशानायासरूपे उः खे तन्मात्रफला
 नि कल्पेन नदा तेष्टेव कल्पमानेषु सतस्सुनिम्नानुशानायासमा
 सादयतो यो उरितकृतो उः खविशेषो न तत्फले उरितफलानो उखा
 नो वक्रवाद्यो निमेषकर्म यथा विशेषे ते उरितकृतो उः खविशेषफ
 लकर्मिण्युक्तमिमर्थः किंच निम्नानुशानायास उः खमात्रफलानि
 चेत् उरितानि कल्पनेनदा दंष्ट्राद्वितरागादिवायस्य रोगादिवायाया
 सु उरितनिमित्तत्वानुपपत्तेः सकृत्फलतस्य चासम्भवादनुपपत्त्या
 निरेवोदीरितवाययाः स्यादित्याह दंष्ट्रेति इतश्च निम्नानुशानायास
 उः खमेव उरितफलमिमर्थमुक्तमित्याह नित्येति उः खमिति नशा
 काने कल्पयितुमिति पूर्वोक्तं सम्वन्धः यदि तदेव तत्फले न तर्हि
 शिरसा पाषाणावरुनादि उः खे उरितकृते नच तत्कारणं सकृत्ते उः
 खे स्यात्तत्कार्यत्वादतस्तदाकस्मिन् स्यादित्यर्थः निम्नानुशानायास उः
 खानुपात उरितफलमित्येतरप्रकृतत्वाच्चापत्ते वक्तुमित्याह प्रप्रकृ
 तेचेति तदेव प्रपंचयितं एच्छति कथमिति तत्रादौ प्रकृतमाह प्र
 प्रसृतेति तथापि कथमस्माकमप्रकृतवादिते तत्राह तत्रेति प्रसृ
 तफलत्वमप्रसृतफलत्वमिति प्राचीन उरितगत विशेषानुपगमादवि
 शेष्टेण सर्वस्यैव तस्य प्रसृतफलत्वान्निम्नानुशानायास उः खफलत्वस
 म्भवाच्चाप्रकृतवादितेति शोक्ते प्रयेति पूर्वोक्त उरितस्यापिशेषेणा
 रथाफलत्वे विशेषणामर्थक्यमिति परिहरति तत्र उति उरितमात्रेण
 रथाफलत्वेनानारथाफलस्य तस्योक्तफलविशेषवत्त्वानुपपत्तेरित्यर्थः
 पूर्वोक्त उरितमारथाफलत्वे चेद्भोगेनैव तत्तत्तयसम्भवात्तत्रित्यर्थ
 निमेष कर्म न विधातव्यमिति दोषान्तरमाह नित्येति इतश्च निम्नानु
 शानायास उः खे तोपात उरितफलमित्याह किंचेति तदेव स्फोरयति
 प्रकृतमेति यथा व्यापामगमनादिकृते उः खे नामस्य उरितसेष्टेने ते
 तत्फलत्वसंभवात्तथा नित्यस्यापि प्रसृत्तस्यानुशानायासपर्यन्तस्य
 फलान्मात्रानुपगमादनशानायास उः खमेव चेत् फले तर्हि तस्मादेव
 तदर्थेनातस्य न उरितफलत्वे कल्पे नित्यफलत्वसम्भवादित्यर्थः उः

एवफलत्वे नित्यानुष्ठानमनुष्ठानमेव श्रेयः स्यादित्याशङ्क्य जीवनादि
ति नित्यानां उरितफलत्वात्तु यपनौ हेतुनामाह प्रायश्चित्तवदिति
दृष्टान्ते प्रपेक्षयति यस्मिन्निति तथा जीवनादिनिमित्ते विहितानां
नित्यानां उरितफलत्वादिदिरिति शेषः सत्यं प्रायश्चित्तं न निमित्तं
स्य पापस्य फले किंच तदनुष्ठानायासः इति तस्य पापस्य फलमि
ति शङ्कते श्रेयसि प्रायश्चित्तानुष्ठानायासः इति निमित्तभूतत्वा
पफलत्वे जीवनादिनिमित्तनित्यानुष्ठानायासः इति जीवनादे
रेव फले स्यान्नोपात्तउरितस्येति परिहरति जीवनादीति प्रायश्चि
तः इति तन्निमित्तपापफलत्ववजीवनादिनिमित्तमित्यादि कर्मा
कृतमपि उः इति जीवनादिफलमित्यत्र हेतुमाह नित्येति इत्यत्र
नित्यानुष्ठानायासः इति मेवोपात्तउरितफलमित्यशङ्क्य वक्तुमित्या
ह किंचेति काम्यानुष्ठानायासः इति तस्य उरितफलमित्यप्यगमा
त् प्रसंगस्येष्टत्वाशङ्क्याह तथाचेति विहितानि तावन्नित्यानि न
च तेषु फले श्रुते नच विना फले विधि तेन उरितनिवर्हणार्थानिति
न्यानीमर्था यस्या तेषु च सा युक्ता काम्यानुष्ठानादपि उरितनिवृत्ति
सम्भवादित्यर्थः किंच नित्यानुष्ठानायासः इति निरुक्तफलानि
विहितानां काम्यवदित्यनुमानात्तेषां उरितनिवृत्त्यर्थे तस्याह
वमिति काम्यादिकर्मा दृष्टान्तयितमेवमित्यत्र सौक्ष्म्यात्तावत्
नित्यानुष्ठानात् उरितफलभोगोक्तिरुक्तेत्याह विरोधाचेति तदेव
प्रपेक्षयति विरुद्धश्रेयसि इदं शङ्क्यमेव विशदयति नित्येति श्रुत्या
स्य कर्माणां उरितस्येति यावत् सत्येति यदन्तरं यद्वदति ततस्य
कार्यमिति नियमादित्यर्थः इत्यत्र नित्यानुष्ठाने उरितफलभोगेन
सिध्यतीत्याह किंचेति काम्यानुष्ठानस्य नित्यानुष्ठानस्य च योग्यया
नित्यानुष्ठानायासः इति उरितफलभोगवत् काम्यफलस्यापि भु
क्तसम्भवादिति हेतुमाह तन्त्रतादिति नित्यकाम्यानुष्ठानयोर्गो
प्येयमिति नित्यानुष्ठानाया सः इति तदस्य देव काम्यानुष्ठानफलं श्रुता
नतादिति शङ्क्ये श्रेयसि काम्यानुष्ठानफले नित्यानुष्ठानायासः
इति तन्त्रश्रेयसि काम्यानुष्ठानायासः इति नित्यानुष्ठानायासः इति

श्री-
गीटी-
प्र-

301

उच मिथोभिन्ने स्यादित्याह नदन्तानेति प्रमेगस्येष्टतमाशंक निरा
चष्टे नचेति दृष्टविरोधमेव स्पष्टयति नहीति आत्मज्ञानवदन्तिहो
त्रादीनो मोक्षे साक्षादन्वयेनेमग्रमदपि कारणमस्तीत्याह किंचान्य
दिति तदेव कारणं विवृणोति अविहितमिति यत्कर्ममर्दनभोजनादि
तत्र शास्त्रे विहितं निषिद्धं वा तदनन्तरफले नयानुभवदिमर्थः शास्त्री
ये कर्मन्त नानन्तरफलमानन्तर्यस्याचोदितत्वादतोज्ञाने दृष्टफलेना
दृष्टफलकर्मसहकारि भवति नापि स्वयमेव दृष्टफले मोक्षे कर्म
प्रवृत्तिः क्षमेति विवक्षित्वाह नत्विति शास्त्रीयस्यातिहोत्रादेरपि फ
लानन्तर्यस्वर्गादीनामनन्तरमवयवत्वविधिरुध्येत तत्क्षेत्रापि तथा
विधफलापेक्षया प्रवृत्तिरतिहोत्रादिषु नस्यादित्याह तदेति किंच
नित्यानामतिहोत्रादीनो नादृष्टफले तेषामेव काम्यानां तादृक्फ
ले न च हेतुं विनाये विभागोभागीत्याह अतिहोत्रादीनामिति फ
लकामित्वमात्रेणेति न स्यादिति पूर्वोक्तसम्बन्धः यानि नित्यानि
होत्रादीनि यानि च काम्यानि तेषामभेदमेव कर्मस्वरूपविशे
षाभावेपि नित्यानां तेषां अनुष्ठानायासदुःखमात्रेण क्षयो न फ
लान्तरमस्ति तेषामेव काम्यानामंर्गयाधिक्यभावेपि फलकामित्व
मधिकारिण्यस्तीत्येतावन्मात्रेण स्वर्गादिमहाफलत्वमित्ये विभा
गोन प्रमाणवानित्यर्थः उक्तविभागयोगे फलितमाह तस्मादिति
काम्यवन्नित्यानामपि पितृलोकाद्यदृष्टफलवत्ते उरितनिवृत्त्यर्थता
योगादर्थे नात्मविद्येवाभ्युपगन्तव्येनाह अतश्चेति शुभाशुभात्मके
कर्म सर्वमविद्यापूर्वकेचेदशेषतस्तर्हि तस्य तयकारणं विद्येसा
पपद्यतेनतत्सर्वकर्मविद्यापूर्वकमिति सिद्धमित्याशङ्क्याह अवि
द्येति तत्र हिशब्दोक्तितां अकिं दर्शयतित्येति इतश्चाविद्विष
ये कर्मत्याह अविद्वदिति अधिकारिभेदेन निष्ठाद्वयमित्यत्र वाक्यो
पक्रममनकूलयता आत्मानि कर्तृत्वे कर्मत्वस्वारोपयन् न जाना
त्यात्मानमिति वदता कर्माज्ञानमूलमिति दर्शितमित्याह उभावि
ति आत्मानं याथातथ्येन जानन् कर्तृत्वादिरहितोभवतीति ब्रुवता
कर्मसंज्ञासे ज्ञानवतोधिकारित्वे सूचितमित्याह वेदेति निष्ठाह।

यमधिकारिभेदेन बोद्धव्यमित्यत्रैव वाक्यान्तरमाह ज्ञानेति न उ
द्दिभेदं जनयेदिति तत्र चाविद्यामूलत्वे कर्मणाः सूचयता कर्मणि
ष्टाविहद्विषयानमोदितेत्याह अज्ञानामिति यदुक्तं विहद्विषया
सन्नाससर्विका ज्ञाननिष्ठेति तत्र तत्त्ववित्तु महाबाहो गणकर्म।
विभागयोरित्यादि वाक्यमुदाहरति तत्त्ववित्तुति तत्रैव वाक्यान्तरं
पठतिसर्वेति विदुषो ज्ञाननिष्ठेत्यत्रैव पांचमिकं वाक्यान्तरमाह नै
वेति तत्रैवार्थसिद्धमर्थं कथयति अज्ञाति मयत्तति सत्यतः
अज्ञस्य चित्तप्रसङ्गं कर्म अहवित्तस्य कर्मसन्नासो ज्ञानप्राप्तौ हेतु
रिति तत्र वाक्यान्तरमाह आरुरुहोरिति यथोक्ते विभागे सामयिकं वा
क्यमनुगुणमित्याह उदाहरति एवं त्रीधर्ममित्यादि नावयिकं वा
क्यमविहद्विषये कर्मस्य प्रमाणयति अज्ञाति विदुषः सन्नास
सर्विका ज्ञाननिष्ठेत्यत्रैव नावयिकं वाक्यान्तरमाह अतयाति
सामित्येन व्याचष्टे यथोक्तमिति तेषां सततप्रज्ञानामित्यादि दा
शमिकं वाक्यं तत्रैव प्रमाणयति ददामीति विद्यावतामेव भग
वत्याग्निनिर्देशादितरेषां नानुदप्राप्तिः सूचितेत्यर्थसिद्धमर्थमाह
अर्थादिति ननु भगवत्कर्मकारिणां युक्ततमत्वात् कर्मिणोऽपि
भगवन्ते यातोत्पाशेकाह भगवदिति ये मत्कर्मकादित्यादित्या
येन भगवत्कर्मकारिणां स यद्यपि युक्ततमाः तथापि कर्मिणो
ज्ञाः सेतो न भगवन्ते सहसा गन्तुमर्हन्तीत्यर्थः तेषां मत्तत्वे ग
मके दर्शयति उत्तरोत्तरेति चित्तसमाधानमारभ्य फलत्यागप
र्यन्ते पादक्रमेणोत्तरोत्तरं हीनसाधनोपादानादभ्यासासमर्थ
स्य भगवत्कर्मकारिणां भिधानाद्भगवत्कर्मकारिणामज्ञाने वि
ज्ञानमित्यर्थः येन चारमनिर्देशमित्यादिवाक्यावष्टमेन विहद्वि
षयत्वं सन्नाससर्वकज्ञाननिष्ठायानिर्द्धारयति अतिर्देशेति उ
क्तसाधनास्ते सन्नाससर्वकज्ञाननिष्ठायामपि क्रियेरन्निति शेषः
किंच त्रयोदशेऽप्याप्तमानिर्तरीति चतुर्दशे च प्रकाशश्च प्रवृत्तिश्च
इत्यादीति पंचदशे च यागसेगतादीनि उक्तानि तेः सर्वैः साध
नैः सहितभगवत्कर्मनिर्देशात्तरोपासकास्ततोऽपि ते ज्ञानानिष्ठा

श्री-
गीटी-
श-

302

यामेवाधिक्रियेरन्निग्राहतेवेति निष्ठाद्वयमधिकारिभेदेन प्रति
स्थाप्य ज्ञाननिष्ठानामनिष्ठमिष्टे मिथितमिति त्रिविधं कर्मफलेन
भवति किंतु मुक्तिरेव कर्मनिष्ठानात् त्रिविधं कर्मफलेन मुक्ति
रिति शास्त्रार्थविभागमभिप्रेतमुपसेहरति अधिष्ठानादीति य
उक्तमविद्याकामवीजे सर्वं कर्मति तत्र शास्त्रावगतस्य कर्मणोः
विद्यापूर्वकत्वावप्यनेरिग्राहिपनि अविद्येति दृष्टान्तेन समाध
ने नेति तत्राभिमतो प्रतिज्ञो विभजते यद्यपीति उक्ते दृष्टान्तेषा
चष्टे यथेति अविद्यादिमतोवल्लह्यादि कर्मस्य हेतुमाह अ
यथेति दांष्टीतिके गृह्णाति तथेति तामप्यविद्यादिमतो भवे
तीत्यविद्यादिपूर्वकत्वे तेषामेवित्यमिसर्गः पारलौकिक
मसंदेहाद्यनिरिक्तात्मज्ञाने विना प्रहस्ययोगात् तेषामविद्या
पूर्वकत्वेति शोकते व्यतिरिक्त इति समपि व्यतिरिक्तात्मज्ञा
ने पारमार्थिकात्मज्ञानाभावात् मिथ्याज्ञानादेव निग्रादिक
र्मस्य प्रहर्तेरविद्यापूर्वकत्वे तेषामप्रतिरुतमिति परिहरति
नेत्यादिना कर्मणाञ्चलनात्मकत्वात्माकर्तृत्वे तस्य निष्क्रि
यान्तात् देहादिसंज्ञातस्य तु सक्रियत्वात्कर्तृकं कर्म युक्ते
नप्यापि संज्ञातेहममाभिमानद्वाराहं करोमीत्यात्मनो मिथ्या
धीर्लिका कर्मणि प्रवृत्तिदृष्टान्तेनाविद्यापूर्वकत्वे तस्य
युक्तमिसर्गः यत्र के देहादिसंज्ञातेहमभिमानस्य मिथ्या
ज्ञानत्वे तदालियति देहादीति अहेधियोगौणात्वे तत्पूर्वक
कर्मस्यपि गौणत्वापत्तेरात्मनो नर्थाभावात् त्रिहमर्थं हे
त्वत्वेष्टा नप्यादिति दृष्टयतिनेति एतदेव प्रपंचयवादी
चोपे प्रपंचयति आसीयेति तत्र अस्तवष्टमेत दृष्टान्तमाह यथेति
दर्शित अतोरात्मीये प्रवेहं प्रयोगौणात्मना संज्ञातेप्यात्मीयेहं प्रम
यस्य पुक्तमर्थः भेदधीर्लिकात्वे गौणाधियो लोके प्रसिद्धमिग्राह्ये
के प्रसिद्धमिग्राह्ये लोके चेति लोकवेदान्तोपेनात्मीये संज्ञातेहं यीरपि
गौणीत्यादिति दांष्टीनिकमाह तददिति मिथ्याधियोपि भेदधीर्लिकात्वे
सम्भवादात्मीयसंज्ञातेहं धियो मिथ्यात्वमेव किं नप्यादिग्राह्ये नव

मिति भेदधीर्लवकताभावे कथे मिथ्याधीरुदेतीमाशंकाहमिथ्येति
अपि स्थानोपपत्तौ विवेकाग्रहाजडमतिरिक्तः देहादावहं पियोमो
नेति चोद्य विहनेन कार्येष्वपीत्यादि परिहारे विहाणोति नेत्यादि हे
तुभागे विभजते यथेति सिद्धोदेवदत्त इति वाक्यं देवदत्तः सिंह इवेव
पमया देवदत्तं कौरीयधिकरणं स्तोत्रं प्रहने अग्निर्माणावक इत्यपि
वाक्यमाणावको निरिवेत्यपमया माणावकस्य पेङ्गल्याधिकरणस्य
त्यर्थमेव न तथा मनसोहमिति वाक्यस्य अधिकरणस्य मर्षना भातीम
र्थः देवदत्तमाणावकयोः अधिकरणाने कथमिमांशंकाह कौरीय इति किंच
गोणाशब्दे तत्त्वस्येव निमित्तीकृत्य सिंहकार्यं न किंचिदेवदत्ते सा।
अने नापि माणावके किंचिदतिकार्यं मिथ्याधीकार्यं न तर्पमात्मानु
भवमनोन देहादावहं धीर्गोणात्माह नन्विनि इतोपि देहादोताहं
धीः गोणीत्याह गोणेति यो देवदत्तो माणावको वा गोणाधियो वि
षयस्ते परो नैव सिद्धो नायमिति रिति जानाति नैवमविधानात्मनः
चातस्य च समपि भेदे सेचातस्यानात्मने प्रमेयतो न सेचातेहं शब्द
प्रत्ययौ गोणाविषयः सेचाते तयोर्गोणान्ते दोषान्तरे समुच्चिनोति
तथेति तथा समात्मानि कर्त्तृत्वादि प्रतिभासा सिद्धिरिति शेषः गोणेन
कृते नमत्वेन कृतमित्यदाहरणेन स्मृत्यति नहीति यद्यपि देवदत्तो
माणावकाभ्यां कृते कार्यं साक्षाभ्यां सिद्धानिभ्यां न कियते तथापि दे
वदत्तगतकौरीया साक्षासिद्धस्य माणावकनिष्ठेप्यंगत्वेन साक्षातिरिव
च सेचातगतेनापि जडत्वेनात्मनो साक्ष्यस्य किंचित् कार्यं कृते भविष्य
तीमाशंकाह नचेति देहादावहं पियोमोणानायोगे हेतुत्वरमाहस्त
यमाताविति देवदत्तमाणावकयोः सिद्धानिभ्यां भेदधीर्लवके तथा
पारदत्ताभावधीवदात्मनोपि साक्ष्यस्य सेचानादेदधीदारा तदीयस्यापि
राहित्यमात्मानिदृष्टं स्यादित्यर्थः आदर्शं दर्शयति नष्टनरिति सेचा
तेहं पियोमिथ्याधीतमपि न तत्कृतमात्मानि कर्त्तृत्वं किंचात्मा य
ज्ज्ञानेच्छाप्रयत्नेरस्य कर्त्तृत्वं वास्तवमिति मतमववदति यच्चेति ज्ञा
नादिकृतमपि कर्त्तृत्वं मिथ्याधीकृतमेव ज्ञाने मिथ्याधीकार्यत्वादिति
दृश्यति ननेषामिति तदेव प्रपंचयति मिथ्येति मिथ्याज्ञाने निमित्ते
कृता किंचिदिष्टं किंचिदनिष्टमिथ्यारोपेन तद्वारावभते तस्मिन् प्रेम्णा

श्री-
गीटी-
श-

303

जिह्वाभां क्रियो निर्वर्तयेत्यमनिष्टेचकले भुक्ता तेन संस्कारा
तत्तत्तुर्विकाः स्वरूपः स्वात्मनि क्रियो सर्वतोनि युक्तं कर्तव्यं च
मिथ्यात्वमिमर्थः अतीर्तनागतजन्मनोरिव वर्तमानेपि जन्मनि कर्त
त्वादिसंसारण वस्तुत्वमाशंसादय्येति विमर्तो कालावविद्याकृतसं
सारवैतो कालतादृशमानकालवदिसर्थः संसारणाविद्याकृतसंफल
तमाह ततश्चेति तस्याविद्यकत्वेन विद्यापोहने हेतुनारमाह अविवेति
ऊतोस्याविद्याकृतत्वे यस्माद्यस्माकृतत्वं संभवादित्या शंकादेहादी
ति आत्मनोयस्मादिकर्तव्यस्याविद्यकत्वान्नाविवेतिना कर्मिणा दे
हाभिमानः संभवगतश्च आत्मनः संवातेहमभिमानस्याविद्या विद्य
मानतेत्यर्थः आत्मनोदेहायभिमानस्याविद्यकत्वमन्वयव्यतिरेकाभा
साधयन् व्यतिरेकं दर्शयति नहीति अन्वयदर्शयन् व्यतिरेकमन्वयवद
ति अज्ञानविति उच्ये पितरहं धीरान्मीये देहादावहं धीर्गौणीयक
मन्ववदतियति तत्र दृष्टान्तकृतेर्गौणात्मविषयत्वमकर्मगीक।
रोति सति नहि देहादावपि तथैव स्वकीये स्यादहं धीर्गौणीयाशंका
ह गौणेनेति नहि स्वकीयेन प्रजादिना गौणात्मना पितर्भोजनादिकार्यं
क्रियते तथा देहादेरपि गौणात्मत्वे तेन कर्तृत्वादिकार्यमात्मनो नवा
स्तवे सिद्धमित्यर्थः गौणात्मना स्यात्मात्मनो नास्ति वास्तवे कार्यमित्य
त्र दृष्टान्तमाह गौणेति नहि गौणेन सिद्धेन देवदेतेन मायसिद्धका
र्यं क्रियते नापि गौणात्मिना माणवकेन स्यात्मानिकार्यं दाहपाका
दि तथा देहादिना गौणात्मना स्यात्मात्मनो न वास्तवे कार्यं कर्तृत्वादिक
र्तृशकमित्यर्थः स्वर्गकामादिवाप्राप्ताणां आत्मनो देहाव्यतिरेकज्ञा।
नस्यच केवलस्याकर्तृत्वात्कर्तव्यं कर्म गौणेरेव देहादात्मभिः स्या
य तेन हि सत्येव श्रोतातिरेकज्ञाने देहादावात्मत्वमात्मनो मत्वेयुक्त
मिति चोदयति अदृष्टेति न देहादीनात्मत्वे गौणा नदीयात्मत्वस्याविद्य
त्वेन सिद्धत्वादतो न गौणात्मभिरात्मकर्तव्यं कर्म क्रियते किंतु मिथ्या।
त्मभिरिति परिहरति नाविवेति तदेव विद्वान्त्रजंयं स्फुटयति गौणा
इति कथं नहि देहादिविषयात्मत्वप्रये माशंकाविद्याकृतत्वादि हेतु
विभजने किं तहीति देहादीनात्मनोमेव सतामात्मत्वे मिथ्याप्रत्ययक
तमित्यत्रान्वयव्यतिरेकं सदाहरति तदावइति उक्ते माये शास्त्रीयं

स्कारम्भमन्वभवे प्रमाणमिति अविवेकिनामिति यातिरेकेपि दर्श
 ने शास्त्राभिज्ञानामन्वभवमन्वकृत्यति निति अन्वययातिरेकाभा
 मन्वभावानसारिभ्यो सिद्धमर्थस्य संहरति तस्मादिति तत्कृत्यत्वे दे
 हादावाहं प्रत्यय इति शेषः किंच व्यवहारभूमौ भेदग्रहणं गोणान्त्र
 व्यापकत्वात्तस्य प्रकृतेः भावान्न देहादावहं शब्दप्रत्ययौ गोणविद्या
 ह एवमिति अदृष्टविषयचोदनाप्रमाणत्वं कर्तृरामनो यातिरे।
 कावधारणान्तस्य देहादावाहं मन्वाभिमानस्य गोणतेत्येकमन्वद
 ति यतिरिति प्रतिप्रमाणस्याज्ञानार्थविषयत्वात् मानान्तरसिद्धेयति
 रिक्तात्मनि चोदनाप्रमाणभावाच्च तदवष्टम्भेन देहादावात्माभि
 मानस्य गोणतेत्यन्तरमाह नतदिति प्रतिप्रमाणस्यादृष्टविषयेत्वे
 स्पष्टयति प्रत्यक्षादीनि अज्ञानार्थज्ञापके प्रमाणमिति स्थिते तत्ता
 ने प्रतिप्रमाणमिमाह अदृष्टेति अज्ञानसाध्यसाधनसम्बन्धवो।
 धितः शास्त्रस्यातिरिक्तात्ममोदासीमे फलितमाह तस्मादिति अन्व
 ययातिरेकाभ्यो दृष्टो मिष्याज्ञाननिमित्तो देहादिसेवातोहं प्रत्ययस्त
 सेति यावत् अन्वविषयज्ञाचोदनाप्रमाणानिरिक्तात्मविषयतेत्युक्तमि
 दानीन्तद्विषयत्वाङ्गीकारेपि न तन्निर्वोक्तं शक्यमप्यज्ञाविरोधादिना
 ह नहीति आपौरुषेयाः अन्तरसमाविनदोषयाः मानान्तरविरोधे
 पि प्रमाणमप्रमाद्योयमित्याभिप्रेत्याह यदीति स्वार्थबोधयत्याः अ
 न्तरविरोधापेक्षत्वादिरुद्धार्यवादित्वे तन्निराकरणं विवक्षितमर्थान्ता
 रमविरुद्धं तस्यास्वीकर्तव्यं विरोधं तन्नाप्रमाणत्वं पपत्तेरित्याह तस्या
 पीति अविरोधमवधार्य अकर्षकत्वात् न अन्तेति यावत्तमाह न
 तिति अविद्यावत्कर्तृत्वे कर्मेति त्वयोपगमादुत्पन्नायां विद्यायामवि
 द्यायामविद्याभावे तदधीनकर्तृभावात्तन्नेण कर्तारमन्वशानामि
 दौ कर्मकाण्डप्रमाणमित्यप्यनविधिविरोधः स्यादिति शङ्कते क
 र्माणा इति कर्मकाण्डप्रकृतेर्विद्योदयात् एवं व्यवहारिकप्रमाणस्य
 तात्त्विकप्रमाणभावेपि सम्भवाद्भक्तकाण्डप्रकृतेश्च तात्त्विकप्रमाण।
 स्य ब्रह्मविद्याजनकत्वेनोपपन्नत्वात्तथाप्यनविधिविरोध इति परिहर
 ति ननु ह्येति कर्मकाण्डप्रकृतेस्तत्त्विकप्रमाणभावे ब्रह्मकाण्डप्र
 कृतेरपि तदसिद्धिरविशेषादिति शङ्कते कर्मेति उत्पन्नाया ब्रह्मविद्या
 यावत्तत्त्विकाभावेन प्रमाणत्वात्तदेतत्प्रकृतेस्तत्त्विकं प्रमाणमिति दृष्ट

श्री
गीटी-
प्र-

यति न वायकेति ब्रह्मविद्याया वायकानुपपत्तिं दृष्टान्तेन साधयति
यथेति देहादिसेवातवदिसंपर्यः लोकिकावगतेरिवात्मावगतेर
पि फलावतिरेकमुदाहरणो न स्फोरयति यथेति फलमज्ञाननिवृत्तिः
कर्मविधिप्रतिवदितुं दृष्टान्ते विवृतयति नचेति अनादिकालप्र
वृत्तसाभाविकप्रवृत्तित्यक्तीनां प्रतिवेयेन योगावलोकिकप्रवृत्तित्य
क्तीर्जनयति कर्मकारप्रकृतिसृजनं च चित्तप्रवृत्तिद्वाराप्रसंगात्मा
भिसाव्यप्रवृत्तिसत्तादयति तथा च कर्मविधिप्रकृतीनां पारंपर्येणा
प्रसंगात्सत्तानार्पणात्तान्तिप्रमाणापसिद्धिरित्यर्थः नन्वेवमपि प्रकृतेर्मि
थ्यात्वादाभासवदप्रामाण्यमिति चेन्नेत्याह मिथ्यात्वेपीति स्वरूपेणा
समत्वेपि समोपेयद्वारा प्रामाण्यमित्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति मेवायं।
वादेति हा प्रमाणानुक्रमेण प्रामाण्यभावेपि शेषविधयनुरोधेन प्रा
माण्यवत् प्रकृतेपि प्रकृतेः स्वरूपेणासम्भवाविषयसमताया समत्वे
ज्ञतायाः प्रामाण्यमविरुद्धमित्यर्थः वाक्यशेषविधानुरोधेन प्रामा
ण्यं नालौकिकमित्याहुलोक्येपीति कर्मकारप्रकृतीनामन्तरीयापर
स्परया प्रामाण्यपि साक्षात्प्रामाण्यमुपेक्षितमित्याशङ्क्याह प्रकारान्त
रेति आत्मज्ञानोदयात् प्रागवस्था प्रकारान्तरे तत्र स्थितानां कर्मका
रप्रकृतीनामज्ञानसम्बन्धेवाधकत्वेन साक्षादेव प्रामाण्यमिष्टमित्यर्थः
ज्ञानात् सर्वं कर्मप्रकृतीनां व्यवहारिकप्रामाण्यं दृष्टान्तमाह प्राणि।
नि प्रतीतिं कर्तृत्वस्याविद्याकत्वेपि प्रकृतिप्रामाण्यमप्रत्यक्षमित्युक्ते
संप्रतिकर्तृत्वस्य प्रकारान्तरेण पारमार्थिकत्वसम्भवापयति यत्त्विति
स्वव्यापाराभावे सन्निधिमात्रेण क्रमेण कर्तृत्वमित्याशङ्क्या दृष्टान्त
माह यथेति स्वयमव्ययमानत्वे कथं नतफलवत्त्वमित्याशङ्क्या प्रसिद्धि
वशादित्याह जितरति कायिकव्यापाराभावेपि कर्तृत्वस्य सत्त्वे दृ
ष्टान्तमाह सेनापतिरितितस्यापि फलवत्त्वे राजवदविशिष्टमित्याह
क्रियेति अयकर्मिणा अयस्य सन्निहितस्य सत्त्वे कर्तृत्वे वैदिकमु
दाहरणमाह यथा चेति कथमन्विजो कर्म यजमानस्येत्याशङ्क्याह
तत्फलमेति स्वव्यापारादृते सन्निधौ वाक्यव्यापारहेतोर्भाव्यकर्तृत्वे
दृष्टान्तमाह यथावेति क्रियां कर्तुं कारणकारकमित्येवौकारवि
रोधान्नैतदिति हृषयति तदसदिति कारकविशेषविषयत्वेनाहो
कारोपपत्तिरिति शङ्कते कारकमिति स्वव्यापारमन्तरेणानेकिविदा।

पि कारकमिति परिहरति न राजेति दर्शनमेव विशदयति रा
 जेति यथा राजा बुद्धेयोदयित्वेन यनदानेन च सख्यं कर्तुं तत्र
 फलभोगेपि सख्यमेव तस्य कर्तृत्वमिमाह तथेति यदुक्तमतिक्रु
 र्म यजमानस्येति तत्राह यजमानस्यापीति स्वयंपारादेव सख्यं क
 र्तृत्वमिति स्थिते फलितमाह तस्मादिति तदेव प्रपंचयति यदीति न
 हि सन्निधानादेव सख्यं कर्तुं राजादीनामुपगतमिति तेमाह नय।
 येति राजादीनो स्वयंपारागते श्रुतीं सिद्धमिमाह तस्मादिति रा
 जप्रभृतीनो सन्निधेरेव कर्तृत्वस्य गोणत्वेजयादिफलवत्तस्यापि सि
 द्धे गोणात्वमिमाह तथा चेति तत्र श्रुतीं हेतुत्वेन स्मारयति नेति
 यथापारेण्यस्य सख्यकर्तृत्वाभावे फलितमप्यसेहरति तस्मादिति
 कथं न हि त्वयात्मनि कर्तृत्वादि स्वीकृते न हि बुद्धेस्तद्विष्टे कर्तृत्वात्
 श्रवत्वादिति त्वायात्माह भानीति कर्तृत्वाद्यत्मनि सन्नमित्येतदुदा
 हारणेन स्फोरयति यथेति मिथ्याज्ञानकृतमात्मनि कर्तृत्वादीना
 मव्यतिरेकेदर्शयति तथेति उक्तव्यतिरेके फले कथयति तस्मादिति
 संसारभ्रमस्याविद्याकृतत्वे सिद्धे परमप्रकृतमप्यसेहरति इति सम्प
 गिति शास्त्रनामार्थं विचारद्वारा निर्दीयानतारस्लोकमवतारय
 ति सर्वमिति प्रकृते त्वाष्टादशाध्याये गीताशास्त्रार्थं सर्वं प्रतिप
 न्निसौकर्यार्थमप्यसेह्यत्वात् च सर्वधर्मान् परित्यजेत्यादौ विषय
 तत्त्वस्य सेह्येणोपसंहारं कृत्वा संप्रदायविधिवचनस्यावसरे स
 तीदानीमिति योजना किमिति विस्तरेणोपसंहारः शास्त्रार्थः सति
 षोपसंक्रियते तत्राह शास्त्रार्थेति संक्षेपविस्ताराभ्यामुक्तं सर्वं।
 वा दृष्टतया बुद्धिमयिरोदतोत्पत्तिः क्षितायेत्येतदेव व्याचष्टे सं
 सारेति कदाचनेति सर्वैः संवर्ण्यते प्रतिषेधसामर्थ्यादिसिद्धमर्थं क
 थयति भगवतीति श्रुतिसिद्धेयं सत्यनारमनुसृत्य मेधावित्वा
 मनर्भावयति तत्रेति विकल्पदर्शनान्नेषु मेधावित्तमपि प्र
 विशातीत्यर्थः विकल्पपक्षे कथमधिकारिप्रतिपत्तिरिति तत्राह
 अश्रुतेति ताभ्यो मुक्ताय भगवत्सुखारहिताय तपसिने वाच्यामि
 ति संवर्धः तमुक्ताय अश्रुताभक्तिमुक्ताय भगवति अनसूयामहि
 तायेत्यर्थः तपसित्वमेधावित्वातिरपेक्षमधिकारिविशेषणमि।

श्री-
गीता
५

ति शोकां शान्तयति शुश्रूयेति भगवद्विषयास्याराहित्ये तास्यै
सूचयति भगवतीति कस्यै तर्हि वाच्यमेतदित्याशंका इतीक सर्व
गुणसमन्वायेसाह उरुषमृषवेति श्रुत्वा तैरविशेषणोपलक्षण
यस्य भगवद्गुणो मेधाविनस्तपसिते नातीवापेक्षते सर्वममहाप
काभावादयेति तमेवेति भावः ६० ॥

स्वामिकृतटीका ३

पवेगीतार्थतत्त्वमुपदिश्यते तस्मिन्प्रदायपवर्तनेन नियममाह इदं
मिति इदं गीतातत्त्वं तेन या तपस्कायस्य धर्मान्शान्तीनाय नवाच्यं
न च भक्ताय गुरोरीश्वरे च भक्तिश्रूयाय कदाचिदपि नवाच्यं नवाच्यं
अथ वे परिचर्यामकुर्वते श्रोतुमनिकृते वा वाच्यं मा परमेश्वरे योभ्य
सूयति मनसा दृष्ट्वा दोषोपेक्षानि दत्तियस्तस्मै च नवाच्यं पतैर्दोषै
विहितैर्भोगैर्भोगैः ॥

पिशाचभाष्यटीका ४ ॥

इदं शास्त्रं तद्विज्ञातयमयोक्तैर्मसारविहितेन विद्यते तपःसधर्मवृत्ति
लक्षणो यस्या सावतपस्कस्तस्मै न विद्यते मपि भक्तिर्भजनं सेवाया
सावभक्तस्तस्मै कदाचन कदाचिदपि नवाच्यं अथ वे यो गुरोराश्रय
न च मामीश्वरे सर्वपापि सुहृदयोभ्यसूति देहि इदं शास्त्रं तया
तपस्काया शिष्याय नवाच्यं तथा ईश्वरे भक्ताय नवाच्यं मापो देहि
तस्मै नवाच्यं ६१ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

इदमिति इदं ते परमेश्वरेशास्त्रं मया त्वत्तेन तपस्क्या तत्तमय
सेवया नवाच्यं त्वयि भक्तिरिति मया भक्ताय कदाचन नवाच्यं तत्तम
पसेवा भक्ताय नवाच्यं मित्यर्थं नवाच्यं अथ वे भक्ताय अथ अथ वे न
वाच्यं न च मां योभ्यसूयति मत्तुष्टये मदैश्वर्यं निर्गुणोऽचकथितेषु
यो दोषमाविष्करोति न तस्मै वाच्यं असमानविभक्तिनिर्देशतया
संनपरिहरीणीयतात्तापन्ननाय ६२ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

इदं ते इत्यादिना स्पष्टान्तरात्तस्मै तस्मिन्निहितं सर्वजनाविषयत्वात् तदस्मा
त्तावत्याय ग्रंथो विशीर्णं कृत्वा त्वपरिष्ठाकोऽनुत्पत्ता भवतीति पूर्वतपस्तप
सः श्रद्धा जायते सेवात्र भक्तिः श्रद्धा उपजाता कदाचिन्न प्ररोहति सोऽमिनी
वत्तल्लक्षणत्वात् तत्तत्तत्प्ररोहैश्रोतुमिच्छा भवति इयदपि च कस्यचि
दनीश्वरे वस्तुनिष्ठं संख्यादिज्ञानं भवति सैश्वर्यपि वा कस्यचित्फलार्थतया
फलमेव प्रयत्नीकृत्य भगवन्तं वस्वात्मानं तदुपकरणपात्रीकरणं न त्यक्तुं
त्यभवेत् यदुक्तं पुरुषश्च कर्मार्थत्वात् कर्मण्यपि फलार्थत्वादिति एवमुभय
यापि भगवत्सूयेतानादव इत्यर्थः ६३ ॥

परमार्थप्रपाटीका

एवेगीतार्थतत्त्वमुपदिश्यतस्तेप्रदाय पूर्वतननियममाह इदमिति
इदेगीतातत्वेनेत्याद्यतपस्कायस्वधर्मानुष्ठानहीनायनवाच्येन
चाभक्तायपरमेश्वरभक्तिपूज्यायनवाच्यशुश्रूषवेपरिचर्यामकुर्वते
तथाप्योमोपरमेश्वरमभ्यसूयतिमनुष्यादृष्टादोषारोपेणानिदित्त
सैचनवाच्यं कृतिरपिनेरुक्ती विद्याहवेवाह्मणमाजगामगेया
यमाशेषधिष्टमसिपुसूयकायान्नजवेः यतायनमाकथाशुवी
धवतीतत्त्वातीतिभाष्ये विद्याश्रेयनिषदध्यात्मविद्यापतहकेत्रा
स्मांनवस्मिन्निष्ठप्रतिष्ठमिमुद्योतसमज्ञगामप्रामातकिंमाशतिमो
नंजोपाय वदामाणायश्रुष्टायेनिचतुष्पीहितीयोक्ता नंपुरुषेप्र
तिष्ठमोऊरुनकथयत्यर्थः यतोहेनेशेवधिनिधिंसिचतविधपुरु
षार्थसायनवात् यथानिधिर्मःक्रियतरमर्थः किंतदाणायेत्या
ह असूयकायनिंदकाय अन्नजवेसदावक्राय अयतायनियमपू
जायमामात्मविद्योन्नतस्माय नकथयपुंवंसतियदिदुर्वैषेतहिअ
वीर्यवतीसो न्यप्यपिसामर्थ्येनस्यासतोमर्थः ६७ ॥

वनमालीटीका ८

समासतःशास्त्रार्थोपदेशः शास्त्रसंप्रदायमिदानींकथयति इदमि
तिइदेगीताह्येसर्वशास्त्रार्थरहस्येनेतवसेसारोच्चित्रयेमयोक्तंनान
पस्कायामेयतेदिषायनवाच्यकदाचनकसामप्यावस्थायामितिपर्या
येपिसैवथनेतपसिनेयभक्तायशुभदेवेचभक्तिरहितायनेदेयेकदा
चनेतपसिनेभक्तायपुश्रुषवेपरिचर्यामकुर्वतेनदेयंकदाचन न
चमोयोभसूयति नामीश्वरेवासदेवेमनुष्यमसर्वज्ञत्वादित्याकंम
त्वाश्रमसूयतिआत्मप्रशेसादिदोषाध्यारोपणेनेश्वरतमसहमा
नोदेष्टिचतसैश्रीकसोक्तार्थसहितवेतपसिनेभक्तायपुश्रुषवे
पिनवाच्यंकदाचनेत्यनुकर्षार्थप्रकारः तपसिनेभक्तायपुश्रुष
वेश्रीकसानुरक्तायचवाच्यमित्यर्थः एकैकविशेषेणभविष्यो
ग्यताप्रतिपादनायचतारोनकाराः मेधाविनेतपसिनेवेसात्र
विकल्पदर्शनात्पुश्रुषादयुरुभक्तिभगवदनुरक्तिपुक्तायनप
सिनेतपुक्तायमेधाविनेवाच्यम् ६७ ॥
कुसमवेनयसीटीका ८ ॥

श्री-
गीटी-
शु-

306

एवेतउपदिष्टेयज्ञीताणांस्तेनत्वयाधिकारिभ्योदेयेतत्तनधिकारिभ्यः
 तिसूचयन्ननधिकारिसवरूपमाह इदमितियमरमेगुंमयाख्यातेन
 दिदेगीताशास्तेनत्वया अतपस्कायदेवदिजगुरुशास्तेपूजनेशौच
 मार्जवशादिनौकेयचारीरादितपस्तद्विज्ञानायप्रहृषायनवाच्येनव
 क्तयेतत्राप्यभक्तायशास्त्रोपदेशरिशासुप्रतिपाद्येमयिसर्वेश्वरेपुरु
 षोतमेभक्तिवर्जिनायनकदाचनकदापिनवाच्येचपुनस्तत्राप्यशुश्रू
 षवेइदंश्रोतमनिच्छवेजनायनवाच्ययः प्रहृषोतमेसर्वेश्वरमामभ्य
 सुयतिमपिनिसम्भावाविकानेतकल्याणान्मकण्ठारत्नाकरेमायि
 कण्ठानदिशुहादिकत्नमारोपयतिचावधारणे तस्मैतु कदापित्वयेदे
 नैववाच्येचतुर्भिर्नकारैः अतपस्कायनवाच्यमितिनयदिसमकृतं
 तर्हितस्मैवाच्यमेव असुश्रूषवेतवाच्यमितिनयदिसोऽनसूयस्तर्हि
 तस्मैवाच्यमेवेतिसूचितम् भिन्नयाविभक्ताः तपस्कायाभक्त्याशु
 शुषवेकदाचित्वयेदवाच्यमपिमोयस्तभ्यसूयतिनस्मैतु कदापिनेव
 वाच्यमितिसूचितम् भिन्नयाविभक्त्यायहा अतपववस्मैवतपोया
 प्यतस्मैशुचत्ताणेचेतनाचेतनयोर्वेत्ताणासहस्राभाविकभिन्नाभि
 न्नस्वरूपमनुभवंकर्तृत्वयेदेनवाच्यमितिनर्कितवाच्यमेव अत्र
 स्मिन्निष्कृतेः अस्मैवासुदेवसांभक्तस्तस्मैनवाच्यमितिनवाच्यमे
 वअस्मैवासुदेवतज्जगदादिकेवाश्रोतमिच्छनीयशुश्रूषस्तस्मैनवाच्य
 मितिनवाच्यमेवअकारोवासुदेवः स्यात् अन्तर्गतामकारोस्मीति
 स्मृतेः यस्तपस्कादीन्वीचपुनमोमभ्यसूयतिनस्मैनेववाच्यमि
 त्मयीः ६७ ॥

समाप्तः शास्त्रार्थः शास्त्र
 संप्रदायविधिप्रयुक्ताकथयति॥

मधुसूदनीटीका १-

+इदंगीताख्यसर्वशास्त्रार्थरहस्येतेनवसेसारविच्छिन्नयेमयोक्तंता
 तपस्काय तपोरहितायअसंयुतेन्द्रियायनवाच्यकदाचनतपसि
 नेभक्तायापिशुश्रूषवेपुश्रूषोपरिचर्योयुक्त्वनेचनवाच्यकय
 चनचशब्दः वाच्यकदाचनेतिपदद्वयाकर्षणार्थः नचमोयोभ्य
 सूयतिमोभगावेतेवासुदेवमनुष्यमसर्वज्ञतादिगुणाकेमत्वाशुभ्य
 सूयति आत्मप्रशसादिरोषाधारोपोनेश्वरत्वमसहमानोदेष्टियः
 तस्मैश्रीकृष्णोक्तर्षासहस्रवेतपसिनेभक्तायशुश्रूषवेपितवाच्य
 कदाचनेत्यनुकर्षणार्थप्रकारः तपसिनेभक्तायशुश्रूषवेपितीकृ

स्मानुरक्ताय च वाचमिदं यः पदैकविशेषणाभावेऽप्ययोग्यता प्रति
पादनायाश्चत्वारो नकाराः मेधाविनेन तपस्विनेनैव समप्रविकल्पदर्श
नात् शुश्रूषाश्रुभक्तिभगवदनुरक्तिश्रुक्ताय तपस्विनेन तु श्रुक्ताय
मेधाविने वाचं मेधातपसोऽप्यादिकत्वेऽपि भगवदनुरक्तिश्रुभक्ति
शुश्रूषाणां नियमपदेति भाष्यकृतः

६७ ॥

सदानंदी टीका ११

समाप्तः सर्वशास्त्रार्थः शास्त्रसंज्ञे वाधुना हरिः संप्रदायविधिप्रारम्भ
वृत्तो भगवानिति १ श्रुं समस्तशास्त्रार्थरहस्यं ब्रह्मसंमितं गीता
त्वोक्तं वसंसाखं विच्छिन्नये मया २ सर्वज्ञेनेरिते सम्यग्ज्ञानसाध
नसूतं न संयतेऽपि योक्तं तयः श्रुत्वा यत्कर्हिचित् ३ वाचं य
स्मात्तपोहीने निष्कले स्यादुरीरिते तपस्विनेऽपि नो वाचं भक्तिही
नाय केशवे ४ सज्जो भक्तिहीनाय न वाचं कर्हिचित् न या कस्यां
विदपि वृष्णायां भक्तायापि तपस्विने ५ न चाशुश्रूषवे वाचं परि
चर्यामकुर्वते यो मोक्षी वा स देवहि भगवन्तमथोत्तमे ६ स्वप्न
शंसादिदोषाधारोपतो नमसंशान्तं अज्ञानसूतं देहि मे रभाय
तयाधमः ७ शुश्रूषवेऽपि भक्ताय गुरावपि तपस्विने न तं सै जात
वाचं श्रीकृष्णो कर्षासहिस्ते ८ सर्वयमीश्रुतिज्ञातान कुर्वन्ता
हं महेतु अनर्थज्ञानं यदहं श्रीकृष्णसूया करोम्य ९ यतो वेदा
तसि दंतारहस्यं सति समं श्रीकृष्णोऽपरेथाम सदानंदं च नेप १०
श्रुतो यत्तद्वर्षी केशो कृष्णं भगवतीं च ११ अवज्ञास्ति न सोऽन्यतः सभा
व्योपि कदाचन १२ कसकमलपत्राणां वाचं पिबन्ति येन रा जीव
न्मृतास्तते ते यानं सभाष्याः कदाचन किं पुनर्ब्रह्म विद्यायां नमो
भगवद्भिः तसैवाचाः सुधीम हि निर्दिष्टे रीतिरिति १३ तपस्वि
ने च भक्ताय गुरुशुश्रूषवे मते श्रीकृष्णे चानुरक्ताय वाचं शास्त्रमिदं
परं विशेषणानां सर्वेषां मस्त्यपेक्षेति सिद्धये चत्वारोऽनकाराः श्री
हरिणा संप्रयोजिताः १४ विशेषणानां सर्वेषां एकस्यापि ह्यभावेन
योग्यता प्रतिवक्ष्यते अतो विचार्य गीतां शास्त्रं संप्राप्य समुत्तरे १५

१२

श्री-
गी. टी.
शु.

नीलकंठी टीका १२

एवं श्लोकद्वयेन ज्ञानयोगेन साक्षात्कारकर्मयोगेन योगिनामिति सा
ख्ययोगो हि तोषाया ये दर्शिता वृत्तसंहरणविधौ संप्रदायविधिमा
ह ३२ मिति अतएव साक्षात्कारकर्मयोगेन तद्विज्ञानाय अयत्नशीला
येत्यर्थः शुभकृत्यप्रवृत्तौ नाय शुभशुच्येण रुमेवामकुर्वते मा
परमात्मानं यो भूयति मदीयगुणसहितस्य मयि दोषोपा
परो भवति तस्मै तजः प्रमेकं सेवकत्वादेनेषां विशेषणानामन
तमाभावे पिकदाचनमहमपि सेकटेरेतवाच्यं नोपदेष्टव्यं अ
त्र विद्यादेवे ब्राह्मणमाजगामगोपायमाशेषविष्टेहमस्मि अह
यकायात्तजवेः यतायनमादृश्याशुवीर्यवती तथास्यां यस्य दे
वे पराभक्तिर्यथा देवे तथा शूरो तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशो
ते महात्मन इति श्रवणादसूयारहिताय श्रार्जवोपेताया भ्या
सशीलाय गुरुपरमेश्वराय नमराय च एतद्रहस्यं देयेनाम
स्मै ३३ यीः ६७ ॥

शान्दी टीका १३

एवं प्रतिज्ञाया श्लोकमपाकृत्य इदं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव
यमित्यादि संप्रदायमया तेन योगः प्रोक्तः पुरातनः इत्युक्तास्य
योगस्यावयवप्रतिपत्तेः संप्रदायस्य पुरस्तादविस्मृताय परेष्वप्यु
पदेशानामादिशतं तथा अनिरंतराभ्यासेन परनिष्ठाप्रयेस्या
एतयं भारवहः किलाभूदधीत्यवेदं न विजानाति योऽर्थं म योऽर्थं
म यत्सकलं द्रमश्नुते नाकमेतितान विभूतपापेति श्रुतेः अ
धीतार्थस्य विचारः सात्वाचनस्यार्थस्य स्वयमनुष्ठाने शिष्टप्र
तिशिष्टमुखेन परैरप्यनुष्ठापनमिति विधिरित्यर्थानुगमाश्चा
नुपदेशेण उपदेशान्दर्शयति इदमुक्तं गीताशास्त्रार्थं सर्वसंवास
देवः सर्वमिति मम चतुरंशो त्वैकात्म्यज्ञानेन नियतकर्मसमुच्चि
तं श्रेयः साधनमिमेवं रूपम् अतएव साक्षात्कारकर्मनिष्ठा मन
वृत्तिहेते पुरुषाय ते त्वया कदाचन नवाद्यम् एवमभक्ताय शार्त्त

जितासरित्यादिप्रकारकभक्तिहीनायज्ञानिनेचकदाचित्रवाच्यम्
 अनपवापुश्रुषवेपरिचर्याहीनायनवाच्यम् यश्चमामभ्यस्य
 ति यादवेषुलब्धजन्मनानेनकेनापिसामान्यजीवेनस्वाभिप्राये
 एनिजप्रतिष्ठापरप्रतारणाद्यर्थमिदमुक्तमित्येवमासुरीप्रकृ
 तिश्रितः योमांहेष्टितस्मैश्रद्धधानायकदाचित्रवाच्यम् अत्र
 योनः पुण्येननिषेधाहस्यावेष्टयाचतिरेकादिदमुपदिष्टम् तप
 स्विनेभक्तायशुश्रूषवेमयिश्चदावतेसात्विकायदेवप्रकृतयेवश्रु
 वाच्यमिति ६७ ॥

रामकंठीटीका १४

+ निःशेषपरंरहस्यमुपदिष्टान्त्रानुपदेश
 उरुषपरिहारद्वारेणसंग्रहतदुपदेश
 लक्षणप्रतिपादयितुमाह॥

+ यदिचेतयथोपदिष्टं सर्वमवधारितंभवतासुगृहीतंचकृतंयदिनि
 त्पानुशीलनात्परंपरप्रवचनयोरपताप्रतियत्स्यसेतदिदं वस्तु
 तवानयस्कायत्रिप्रकारतयाव्याख्यातेनतपसारहितायनवक्तव्यं तप
 स्विनेष्वभक्तायप्रतिपादितचतुरवस्थभक्तिलक्षणयोगशून्याय
 तथाशुश्रूषवेष्ववणेच्छारहिताय शुश्रूषवेपिमदभ्यसयापरायन
 वक्तव्यं सन्निहितेनतेनतच्छेनहेतुनाशुश्रूषवे यथोक्तस्वरूपायम
 ह्युनः पुनः परमेश्वरायमदनुग्रहाभावाद्ब्रह्मलक्षणप्रकृष्टगुण
 विनाकृताः संतोभ्यस्यन्ति नास्तेवैवलक्षणः कश्चिदेकः परमेश्व
 रः इति तत्सद्भाववादिभिः सहविवदमानागर्हमेवारभन्ते तदिद
 मत्रसंदेयतत्रुपदेशालक्षणमुक्तं योयथाप्रतिपादितस्वरूपाभ्यां
 परमेश्वरानुग्रहैकनिमित्ताभ्यांदैवसर्गाद्यभिचारिणीभ्यांभक्तिश्च
 द्वाभ्यामुक्तः सपवचतर्धपिवर्णेष्वेतज्ज्ञानविषयः यतोभगवता
 वर्णानां कर्माण्येवप्रविभक्तत्वेनप्रतिपादितानि ज्ञानेतसाधार
 ण्येन यतस्तेषांस्वकर्मविभागप्रतिपाद्याह यतः प्रहृतिभूतानां
 येनविश्वमिदंततम् स्वकर्मणातमेवार्चसिद्धिर्विंदतिमानव
 इत्यनेनस्वकर्मावृष्टाननिरतानां सर्ववर्णानांपरिसिद्धिप्राप्तिः सा
 धारणात्वेननिर्दिष्टा नचस्वकर्मणायथोक्तं ज्ञानशून्यानांपरिसि
 द्धिप्राप्तिहेतुत्वमस्तीतिज्ञानस्यसर्ववर्णसाधारण्येस्युदमेवभग

श्री.
गी.टी.
श्र.

वत्तादिष्टम् एवंविधश्रोपदेश्यः पुरुषः यथावदधीतावगतानुष्टि
नार्थगीताशास्त्ररूपम् ६७ ॥

लासिकी ननु गीटीका ॥

† एवंगीतार्थमुपदिशतत्संप्रदायप्रवर्तने
† नियममाह ॥

इदं श्रीगीतातत्त्वं ते त्वया तपस्कृतं शारीरादित्रिविधतपोहीनाय
स्वधर्मानुष्ठानहीनाय वा कदाचिदपि न वाच्यं तपस्विनेष्वभक्ता
यगुरो श्रीपरमेश्वरेव भक्तिहीनाय च न वाच्यं तपस्विनेभक्तायाप्य
शुश्रूषवे परिचर्यामकुर्वते श्रोतुमनिकृते वा न वाच्यं तथा मां श्रीपर
मेश्वरं यो भ्यसूयति मनुष्यदृष्ट्या दोषारोपेण निन्दति तस्मै च न वाच्यं

पंचोलीटीका

एवं सर्वगीताशास्त्रार्थमस्मिन्नध्याये उपसंहरत्यविशेषतश्चाते इह।
शास्त्रार्थाय संक्षेपतः उपसंहारं कृत्वा श्रुयेदानीं शास्त्रसंप्रदायप्र
सिद्धिमाह इदं तत्र इति इदं शास्त्रं यत्तया संसारविद्धि तयेनेतन्मनुष्यः।
कृतं तत् अतपस्काय तपोरहिताय न वाच्यं तपस्विनेष्वभक्तायगुरो
देवे च भक्तिरहिताय कदाचि न कस्यांचिदवस्थायां न वाच्यं तपस्वी
अपि स नृपः शुश्रूषते न भवति तस्मै अपि न वाच्यं यो मां वासुदेवं मनुष्ये
प्राकृतं मत्वा भ्यसूयति आत्मप्रसादादिदोषाधारोपेण न मम ई
श्वरत्वं प्रजानं न न स ह ते तस्मै अपि न वाच्यं तपस्वित्वभक्तिनशुश्रू
षाग्रनसूयापनचतद्वयप्रकायवाच्यमित्यर्थः ६७

राजीवसमिद्धोधिनी

एवंगीतार्थमुपदिश्यतत्संप्रदायप्रवर्तनायानुपदेश्यपरिहारादुप
रासंप्रदत्त उपदेश्यलक्षणं प्रतिपादयितुमाह इदमिति यदित्य
येन यद्योपदिष्टमवधारितं स्वगृहीतं च कृतं परं प्रत्यपि प्रवक्तुमिष्ट
ते तदिदं गीतातत्त्वमतपस्काय कृतं तत्प्रतिपादितानां विविधतपोहीनाय न वाच्यं
तपस्विनेष्वभक्ताय प्रतिपादितानां दिवत्तत्त्वस्य गुरोः श्वरविषयम्

किरदितायापिनवाच्यम् तथासुश्रूषवेपरिचर्यामकुर्वतेप्रव
रोब्धारदितायवनवाच्यं योपिमामीश्वरमभ्यसूयतिनास्तेवंल
क्षणाः कश्चिदेकः परमेश्वरस्येवंमनुष्यदृष्टादोषारोपेणगतां
करोति तस्मैवनवाच्यं एतेनचोक्तलक्षणास्वधर्माचरणद्वयत
योनिष्टोभक्तिश्रद्धाशुक्तं उपासन्नप्रसन्निकउपदेशपात्रमिति प्र
तिपादितम् ६० ॥

मधुभाष्य

६० ॥

308 ✓

भाषा अनुवाद टीका

इस प्रकारसे श्रीभगवत् गीताका तत्त्व अर्थ उपदेश करके अ
वगीताकी संप्रदायरूप प्रवर्तन करनेमें अर्थात् हमारे को उप
देश देने में नियम कहते हैं कि हे अर्जुन इस गीताके तत्त्व
को तब अतपस्क कहे स्वधर्म अवधान रहित मनष्य से न क
हना और न कभी अभक्त कहे ईश्वर गुरु तथा ब्राह्मणकी भक्ति
विहीन को कहना और अशुश्रूष अर्थात् ब्राह्मण गुरु तथा ईश
्वर की शुश्रूषा सेवा जो नहीं करता अथवा गीता अवगा करने
की जिसको अनिच्छा होय ऐसे मनष्योंको भी कभी न कहियो और
जो परमेश्वर स्वरूप हमारे से मनष्यबुद्धि लायकर दोष आरो
प करता ऊँचा निन्दा करे उसको भी न कहना यह तबसे हम प्र
त्येकार वाचते हैं ६७ ॥

टोका

नातपही नदिको यदनादि प्रभक्तदिकोदि ना कथना
दि प्रसेवीको जो मोदि निंदत तो दो ६७ ॥

यश्चेपरमेश्वरमद्भुतेषु भिषास्यति भक्तिम
विपरीकृतमामेवैष्यत्तस्येश्वरः ६८ ॥

शोकरभाष्यटीका १

त^५ सम्प्रदायस्य कर्तुः फलमिदानीमाह यश्चेत् यथोक्तं परमेश्वरं निः
श्रेयसामर्थ्यं केशवार्जनयोः सेवादृष्टेः शुद्धे शुभे गोप्यतमे
मद्भुतेषु मयि भक्तिमत्सु भिषास्यति वक्ष्यति श्रुतं यतोऽर्थतश्च स्या
पयिष्यतीत्यर्थः यथात्वयि मया भक्तेः अनुग्रहात्तद्भक्तिमात्रे
ण केवलेन शास्त्रसम्प्रदाने पात्रं भवतीति गम्यते कथमभिधा
स्यतीत्युच्यते भक्तिं मयि परो कृत्वा भगवन् परमेश्वरः प्रच्युतस्य
शुद्ध्या मया कियत्तद्वैवे कृत्येत्यर्थः तस्यैव फले मामेवैष्यति
सच्चात्पत्वात् संशयो न कर्तव्यः ६८ ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

संशयः नाभक्तायेति भक्तेरधिकारिविशेषात्तत्वे मद्भुते
ष्विति पुनर्भक्तिं ग्रहणमनर्थकमित्याशङ्क्याह भक्तेरिति शुद्ध्या
दिसहकारिराहिते केवलशब्दार्थो यद्यपि मात्रशब्देन सूचितमे
तन्नापीतरेण सूटीकृतमिति विरोधः प्रमत्तपूर्वकमभिधानप्र
कारमभिनयति कथमित्यादिना भगवति भक्तिकरणप्रकारे प्र
कटयति भगवत इति यच्च ह्यपेक्षिते हरयति तस्येति ममिवै
ष्यात्वेवेत्यन्ये गृहीत्वा व्याचष्टे सच्चात्पत्वेति ६८ ॥

गीताशास्त्रोपदेष्टुः फलमा स्वामिकृतटीका ३ ॥

ह-पश्चि मद्भुतेषु मद्भुतेभ्यो यो वक्ष्यति स मयि परो भक्तिं करोति
ततो निःसंशयः सन्नामेवैष्यामोति ६८ ॥

विशाचभाष्यटीका ४

यश्चेत्मावयोः सेवादृष्टेः परममत्तुष्टेः श्रेयसायनत्वात् गोप्यं मद्भुते
षु मयि परमेश्वरे भक्तिमत्सु भिषास्यति मयि परमेश्वरे परो भक्तिं
विधाय तस्यैव फलमस्यते मामेवैष्यत्तस्येश्वरः ६८ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

श्री
गीता
शु-

यश्चमिति इदं परं शुभं मङ्गलं यो भिधास्यति वा त्यास्यति वि
परमो भक्तिं कृत्वा मामेवैष्यति न तत्र संशयः ६८ ॥

श्रुतिनवगुणकृतटीका ६ ॥

भक्तिमिति एतदेव मयि भक्तिकरणं यद्भक्तेष्वेतन्निहृपणं श्रुतिधास्यति

श्रुतिश्रुत्येन शास्त्रोक्त प्रक्रियया ध्यास्यति विवरिष्य परमार्थप्रया टीका ७ ॥
ति समन्वयतामितीति
विधिरेवैष नार्थवादः
एवमन्यत्र ६८ ॥

एतैर्दीर्घैर्विरहितेभ्यो भक्तेभ्यो गीताशास्त्रोपदेशः फलमाह यश्चि
यश्चाचार्य इदं परं शुभं गोप्यं गीतायेंतत्वे मङ्गलं भुजिज्ञासया प्रा
मेष्ठसक्तश्रुतिधास्यति वक्षति साभिप्रायनिरूपयिष्यति सम
यिजगदीश्वरे परमव्यभिचारं लीभक्तिं कृत्वा प्रसंशयः सत्
मामेव प्राप्नोति आत्मा एव दक्षिणादातः किमन्यत्फलवाच्यमि
त्यर्थः श्रुतिरपि मन्वेदे आ विरभूत्तस्मिन्माद्यो न मेघो विमो जीवे
तमसो निरुमोचि महिज्योतिः पिरभिर्देतमागाङ्गुरुष्यादत्ता।
गाया अर्दशीति अत्र रावणाभाषं एषामाचार्योणा माद्यो न महे
आ विरभूत्त इदं ति जानातीति युत्पत्त्या मद्यो न इदं परमात्मन इदं
माद्यो न महि महत्त्वं आ विरभूत्ता विर्भूते जगत्तस्या ह महीति महि
हत्त्वं ज्योतिर्ज्ञानं च पिरभिस्माभिर्देतं सदा गात् प्राप्तेन या चा
र्येष परिणतं येन ज्योतिषां विमो जीवे सर्वजगत्तमसोः ज्ञाना वि
रमोचि निर्मोचितं शुशकश्च मस्माभिस्तेभ्यस्तार्पितमिमाहर्तैः उ
रुर्तिरवधिक फलो दक्षिणायाः पंथा मार्गः शुदर्शिरुष्टः मोक्षा
र्थिभ्य आत्मा एव दक्षिणाया मार्गस्य फले निरवधिकमिति ज्ञातमि
त्यर्थः श्रुत एव सावधिक फलो दक्षिणा मयि मङ्गलाह उच्चादि वि
ति ६८ ॥

वनमालीटीका ८ ॥

एवं संप्रदायविधिमुक्ता न दत्तं शास्त्रः फलमाह यश्चित्यश्चमाव
योः संवादप्रेषेण परमैरतिशयपुरुषार्थसाधने गुह्यं रहस्यार्थ।
ज्ञानं सर्वत्र प्रकाशयितुमर्हं मङ्गलं शुभं भगवन्तं वा सदेव प्रत्यु
रक्तेषु श्रुतिधास्यति श्रुतिनो येषां तोर्यं तस्य ध्यास्यति श्रुतिनो स्यापयि
ष्यति भक्तेः श्रुतिरुक्ता तस्यैव विप्रोषणात् परहितस्य भगवद्भ
क्तिमात्रेण पात्रता सूचिता भवति कथं मभिधास्यति तत्रोद्भ

किंमपि परोक्तत्वा हेः परमगुरोः शुश्रूषेवेयं मया क्रियत इति चेद्वक्तव्यं
निश्चित्योभिधास्यति समा सर्वेश्वरो वासुदेवमेवैष्यति मामेवैष्यते
ववा योज्ये ६८ ॥ ऊसमेवैजयेतीतीका ५

यस्मिन् देशात्ताधिकारिभ्यो वदिष्यति समा मेव प्राप्स्यतीत्याह
य इदमिति यो मज्जको जन इदेवीताशा सुपरमे सर्वशास्त्रोक्तं।
गुरुमपि गोप्यं मज्जकेष्वित्यपलक्षणेन पक्षादित्रयाणां मतं।
पक्षभक्तं शुश्रूषेत्तस्य पक्षे मया मियास्यति कथयिष्यति सुपुरुषो
मयि सर्वेश्वरो यन्मात्परमात्मसत्त्वपयाशा न्यानुभवत्तत्तां ये म
रूपो भक्तिं कृत्वा मज्जकिपापं मानेव परब्रह्मरूपे सर्वेश्वरमेव नत
ब्रह्मरुद्रादीनेषां सेशयस्तया ततः संशयः शत्रुः कार्यः अ
धिकारिते तदपदेशकतेः प्रथमे मत्पराया भक्तिं लाभस्ततो मत्प
दलाभ इत्यर्थः ६८ ॥ मधुसूदनीतीका १-

एवं संप्रदायस्य विधिमुक्ता तस्य कर्तुः फल

माह-यः संप्रदायस्य प्रवर्तकः इमं श्रावयोः सेवाद्वयं प्रेक्षणं परमेति २।
निशयपुरुषाणीसाधने गृहीतव्यानि तात् सर्वप्रकाशयितुम
नर्हं मज्जकेषु मां भगवते वासुदेवे प्रत्यनुरक्तेष्वभिधास्यति शुभितो
येन तोयतश्चास्यति स्थापयिष्यति भक्तेः पुनर्गृहणात्स्वीकृति
शेषात्त्रयं रहितस्यापि भगवज्जिमात्रेण पात्रता सूचिता भवति क
थमभिधास्यति तत्राह भक्तिमयि परोक्तत्वाभावेनः परमगुरोः।
शुश्रूषेवेयं मया क्रियत इति चेद्वक्तव्यं निश्चित्योभिधास्यति स
मामेवैष्यति मां भगवते वासुदेवमेवैष्यति एवं श्रुत्वा त्वात्मानं प
वसे सारादत्र संशयो न कर्तव्यः शुश्रूषा मयि परो भक्तिं कृत्वा।
संशयो निः संशयः समा मेवैष्यते वेति वा सामेवैष्यति नान्य
मिति यथाश्रुतमेव वा योज्ये ॥

सदानंदीतीका ११

संप्रदायविधिप्रोक्तकर्तुः फलमुच्यते यथावयोरिमं प्रेक्षे सेवा
दात्मकमज्जते १ रहस्यार्थतया गृहीतपुरुषाणीकसाधने वक्तव्यो
येन सर्वत्र मज्जकेष्वभिधास्यति २ मां श्रीमदासुदेवात्मा भगवते
तेजगद्गुरु इति प्रत्यनुरक्तेष्वभिधास्यति ३ स्थापयि

श्री-
गीटी-
शु-

३॥
प्रातिमङ्गलासंप्रदायप्रवर्तकः भगवद्वासुदेवस्य समस्तजगतो
गुरोः ४ सुप्रसूतवमयापीयंकियते मनसा गिरा ३ ये वै निश्चया
कारा भक्तिं कृता मयी चरे ५ यो भिधास्यति सोऽनेन प्रियं मामे।
व विहने भगवन्तं जगन्नाथं वासुदेवमथोत्तमं ६ एष मे वासु
से सारात्म्यं च तेनात्र संशयः भगवद्भक्तिमात्रेणापात्रतोऽपि
मानवः ३ तिसूचयितुं भक्तेरुपादाने पुनः कृते ७६८ ॥

नीलकंठी टीका १२

एवं संप्रदायविधिसंज्ञासंप्रदायकर्तृफलमाह यश्चमिति ३
देपरमंगुलं यो भक्तिहीनो मानसं जायते स न मङ्गलं केषु भिधा
स्यति सोऽपि तत्र पदश्रवणान्नपि परमेश्वरे विदेकरसे पराभक्ति
ग्रहेतलक्षणं उपासनां कृत्वा तत्रादरे प्राप्यतामनुशयच।
मामेवैषातिभक्तिं प्राप्स्यतीत्यर्थः सुसंशयः संशयोऽत्र ना
स्ति सम्यक्ते हि सुजामिलादीनां भक्तिगंधहीनानामपि
वसंकेतितेन नारायणोतिनाम्ना स्नेहवशादाकयता नाव।
त्मात्रं ज्ञेयं न भगवता सह तिर्दत्ता किं सुवक्तव्यं यो वाचापता
वच्छासुरहस्यं प्रतिपादयति तस्य भक्तिलाभादिक्रमेणा।
कृतकपत्ते भविष्यतीति ६८ ॥

आनंदी टीका १३

स्वा^१ एतदेवाह यश्च परमंगुलं गीताशास्त्रार्थतत्त्वम् मङ्गलं केषु नि
लक्षणान् तपः दिक्कलक्षणेषु ज्ञाननिष्ठाप्राप्तये भिधास्य
ति ग्रथयनार्थाववापादिद्वारेणोपदेत्यति समपि भक्तिं
पराकृत्वा उक्तं कृतार्थानुगमेन स्वस्य परेषां च निष्ठाप्राप्या
निसृजेदं मामेव्यति मयि परमार्थस्वरूपे समापद्यते ६८ ॥

रामकंठी टीका १४

यः कश्चिदिदं यथोक्तं परमंगुलं सर्वज्ञानोपनिषद्गतं मङ्गलं केषा
नीयवस्यावर्तिष्य भिधास्यति उपदेत्यति सोऽनेन मामेव्यति ब्रह्मे
व परं संपत्त्यत इत्यर्थः किं कृत्वा भिधास्यति मयि परमेश्वरे परां

यथोक्तज्ञाननिष्ठात्मिकां भक्तिं सपर्यंकृतानिष्ठाया किमुक्तं भव
निस्रयं परमभक्तदशाधिरोहणं तन्तानैमिदमात्मीकृतयः पर
मेभक्ताय प्रयच्छति समासखं फलमाप्नोतीत्येवंविधाज्ञानिनः

६८

लासिकी दलपुत्रीटीका

एतेर्दोषे विरहितेभ्यो भक्तेभ्यो गीताशास्त्रोपदेष्टुः फलमाह ॥
यः कश्चिन्मयीसरे परमनवकिंमतयात्पुष्कलाभक्तिमुपासनां
कृत्वा स्वयमात्मसात्कृत्येदमावयोः सेवाद्वयं परमरहस्यं मम
भक्तेषु परमप्रेमयुक्तेषु भिधास्यत्युपदेक्षति ततो संशयः देहाद्य
भिमानरहितः सन्नामेव शरणं प्राप्स्यति ॥ ६८ ॥

पंचोलीटीका

संप्रदायस्य कर्तृफलमाह यदिति यः मद्भक्तेषु भक्तेभ्यः १ मे
परमं गुणमभिधास्यति वक्ष्यति समपि परं भक्तिकरोति ततो निः
संशयः सन्नामेव शरणं प्राप्नोतीत्यर्थः ६८

शरावीर समिद्धोधिनी

एवं प्रकारेण गीताशास्त्रोपदेष्टुः फलमाह यदिति इदं य
थावदपीतावगतानुष्ठितार्थगीताशास्त्रद्वयं परमं गुणं रदस्यं
मद्भक्तेषु तर्थावस्थावर्तिषु भिधास्यति उपदेक्षति समपि परं
प्रकृष्टाभक्तिं कृत्वा मामेवेक्ष्यति मत्साधुन्यामाप्स्यतीति निःसंश
यमेवेतदित्यर्थः ६८ ॥

मधुभाष्य

६८ ॥

313

भाषा अनुवाद टीका

सर्व कहे ऊये सब दोषोंसे वर्जित भक्तजनों को गीतार्थके उपदेश
करनेवाले पुरुषका फल कहते हैं कि जो यह परम गुण गीतार्थ
का उपदेश मेरे भक्त को करेगा सो मनुष्य मेरी पर कहे उत्तम भक्ति
कारी होयगा और नदनंतर सो मनुष्य सर्व सेशय से रहित होय वह
मको प्राप्त होयगा यह जानो ६२ ॥

दोहा

यादि परमदुःख जो मो भक्त न मे कहि गोदि मो मे परमदि
भक्ति कर मोदि प्रापदि सोदि ६८ ॥

313

30

393

नचतस्मान्ननुष्येषकश्चिन्नेप्रियकृतमः भ
वितानचमेतस्मादयः प्रियतरोभुवि ६६ ॥

शोकभाष्यटीका १

किंच नच तस्माच्छास्त्रसम्प्रदायकृतमनुष्येषमनुष्याणां मध्ये
कश्चिन्ने मम प्रियकृतमोःप्रतिशयेन प्रियकृतमोनास्तेवेत्यर्थः
वर्तमानेषु नचभविता भविष्यत्यपि काले तस्मात् द्वितीयोऽयः
प्रियकृतरोभुवि लोकेऽस्मिन् भविता ६६ ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

ननु सर्वेषां सक्रियायनानां ध्यानस्य श्रेष्ठतान्निष्ठस्य सुसुतो
नास्ति विद्यासम्प्रदाने प्रवृत्तिरिति तत्राह किंचेति इतश्च विद्या
सम्प्रदाने सुसुत्तानां यथोक्तविशेषावता कर्तव्यमित्यर्थः वर्त
मानेषु मध्ये ततोऽस्योनास्तेव प्रियकृतमोनाप्यतीतेषु तादृक् क
श्चिदासीदिति शेषः तस्माद्विद्यासम्प्रदायकर्तुः सकाशादित्यर्थः ध्या
ननिष्ठस्य श्रेष्ठतेऽपि स्वसम्प्रदायप्रवक्तुः श्रेष्ठतमत्वादचिन्ता वि
द्यासम्प्रदाने प्रवृत्तिरिति भावः ६६ ॥

स्वामिकृतटीका ३

किंच नचेति तस्मात्सङ्ग्रेभ्योमीताशास्त्राख्यातः सकाशादस्यो
य मनुष्येषु मध्ये कश्चिदपि मम प्रियकृतमः अस्मिन्नेपरितोषकर्ताना
स्ति नचकालान्तरे भविता भविष्यतीति समापितस्मादयः प्रियतरो
भुताभवितावत्रास्ति नचकालान्तरे भविष्यतीत्यर्थः ६६ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

नचतस्माच्छास्त्रसंप्रदायकृतः मनुष्येषु मनुष्यमध्ये कश्चिन्नेप्रिय
कृतमः प्रतिशयेन प्रियकृतमोनास्ति प्रकृतेन संवेद्यः नचभवि
ता तस्मादयः प्रियतरोनास्ति भविभूमौ ६६ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

नचेति सर्वेषु मनुष्येषु इतः पूर्वतस्मादस्यो मनुष्यो मेन कश्चिन्

त्र
प्रियकृतमोः भूत इत उत्तरचन भविता श्रयोगानो प्रथमम् ।
पादानं योगानो श्रकयनादपित्तकयनस्यानिष्ठमत्वात् ६५ ॥
श्रभितव्यतकृतदोका ६

परमार्थप्रपाटी टीका ७

वनमालीटीका ८ ॥
 तस्मान्मज्ज्केषु शास्त्रसंप्रदायकृतः सकाशादसौ मन्त्रेषु मध्ये
 कश्चिदपि मेममपिय कृतमः प्रतिशयेन पिय कृत महिषयप्री
 यतिशयवान्नास्ति वर्तमाने कालिनापि प्रागासीन्नाह कश्चित् न
 चाग्निभविता भविष्यति समापितस्मादसः प्रियतरः प्रीत्यतिशय
 विषयः कश्चिदप्यासीत् प्रधुनाव भविलोके नास्ति नचाग्निभवि
 तेनाहत्यायोऽन्ते ६५ ॥

मधुसूदनी टीका १-११
किं न स्यात्सद्भक्तैः प्रसादः संप्रदायकृतः सकाशादसौ मनस्येष्वमथो
कश्चिदपि मे मस्यियकृतमः श्रुतिशयेन प्रियकृतमद्विषयपी

मतिशयवाचास्तिवर्तमानेकालेनापिप्रागासीत्तादृक्कृष्टित्व
चकालोत्तरेभवितासमापितस्मादयःप्रियतरःप्रीतिशयवि
षयःकश्चिदासीत्प्रथमाचभुविलोकेस्मिन्नास्तिनचकालोत्तरेभ
वितेनाहमायोजे

सदानंदी टीका ११ ॥

तस्मान्मयाचरकेषुसंप्रदायप्रवर्तकान् पुरुषादपरःकश्चिन्ने
षुमध्येममेषीत् १ नचैवातिशयेनास्तिप्रियकृतोप्रतेक
चित् नापिकश्चित्तरातादगासीदाप्रवृत्तमः २ नचकालो
त्तरेकश्चिद्विषयिनरोत्तमः तस्मात्कश्चिन्मयाप्यमोनासीत्प्रि
यतरोभवि ३ वर्तमानेधुनानास्तिनवाप्येभविष्यति ४ ६५

नीलकंठी टीका १२ ॥

ननुअप्रहयाकृतेसर्ववर्णमिति नयेवोक्तकथमभक्तस्यापि
एतच्छास्त्राभिधानतोभक्तादित्वाभः सभवेदिताशेवाह नचे
ति तस्मात्तत्तच्छास्त्रप्रवर्तकान्प्रणामनुष्येषुमेममप्रियक
तमःनचकश्चिदास्ति इयमेवमममहतीवाचिकीभक्तिस्तोक्त
त्वासेयानारोहकमेणामेममप्रियतरोभविताभविष्यति अ
निच्छयापिसंस्पृष्टोदहमेवहिपावकइति नचभविष्यतस्माद
यत्परमार्थसाधनमस्तीतिभावः अन्तरार्थः स्पष्टः ६५ ॥

ग्रानंदी टीका १३

दिति एनंस्तेति नचतस्मायःस्वयंगीतार्थतत्ताभ्यासेनयरोनिष्ठां
प्राप्तःयशनपिमद्रक्तानथयनादिक्रमेणयथावज्ञानोपदे
शेनोपकरोति तस्मात्पुरुषधौरेयात्सर्वमनुष्येषुमध्येकश्चिद
मोतिशयेनप्रियकारीनास्ति मद्रक्तजनाहिममात्मभूताःतेषां
यःप्रियंकरोति तेनसर्वथाममैवप्रियंकृतमित्यर्थः अस्मफल
माह तस्मान्ममात्मभूतभक्तजनोपकारकादयःभुविमेप्रिय
तरोनचभविता प्रियोदितानिनोत्तममहसचममप्रियःइत्येतस्मि
हानितम् ६६ ॥

श्री.
मी.टी.
अ.
३५

रामकंदी टीका १४

तस्मात्परमगुह्यज्ञानोपदेशेन मदनुगृहीतभक्तजननिरुपमोप
कारकारिणः पुरुषो न मात्सर्वमनुष्येषु मध्येन कश्चिदन्यः प्रि
यकृतमः सुवस्तुसंपादने सातिशयो भविता भविष्यति एतदे
व हि मम प्रियं यद्रक्तजनानुग्रहः तमेव यः पुष्पाति तेन मे सा
तिशयप्रियं कृतं स्यात् किंच न च तस्मान्नथाविधादन्यः कश्चि
न्मे प्रियतर इष्टतरो भविता तस्मै वा ह प्रियकारीत्यर्थः

६६ ॥

लासिकी चण्डी टीका

किंच तस्मादेवंविधात्रोत्तमात्मकाशात्कश्चिदपि मनुष्येषु मध्ये
प्रियकृतमोयं तं परितोषकर्तानास्ति न च कालान्तरे भविता
भविष्यति ममापि तस्मादन्यः प्रियतरो भुना भुविता वनास्ति
न च कालान्तरे भविष्यतीत्यर्थः

६६

पंचोली टीका

किंच न च तस्मादिति तस्मान् मद्रक्तो भोगीताशास्त्रस्य
याख्यातः सकाशादन्यः मनुष्यमध्ये कश्चिदपि मे मम प्रियकृत
मः असेन प्रियो मोपि कर्तानास्ति न च कालान्तरे भविष्यतीत्यर्थः ६६

रामावीरसमिद्धोयिनी ॥

तस्य साक्षात्सं सौति तस्माद्गीताशास्त्रोपदेष्टुः सकाशात् मनुष्ये
षु मध्येन कश्चिदन्यः प्रियकृतं स इष्टवस्तुसंपादने सातिशयो
सि न च कालान्तरे भविता भविष्यति एतदेव हि मम प्रियं यद्र
क्तजनानुग्रहस्तमेव यः पुष्पाति तेन मे प्रियं सातिशयं कृतं स्या
दिति भावः किंच भूमौ तस्मात्सकाशादन्यः कश्चिन्मे मम प्रियतर

अच्युतो रनवागिकालांतरेच भविता तसे वादं साति घायप्रियका
रीत्यर्थः ६५॥

मधुभाष

६५॥

३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५.

३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५.

३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५.

३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५. ३१५.

३१५.
२

भाषा अनुवाद दीका

निससेहै सृजन उपदेश करने औ संपदाय चलानेवाले मनुष्यो
के मध्यमे मेरा भक्त गीता का उपदेशकारी जोहै उसके समानऔ
रकोई भी नहीमेरा समान परिपोष करिवालाहै औरनहीगा और
एषिवीमेउससे अधिकप्रिय हमारे और कोई नहीहै नहीगा ६५

दोहा

तातेप्रतिप्रियनरनमे नादिनमोदकोय होदिनमोकोंऔर
कोयभुवमेंप्रतिप्रियसोय ६६

316

ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ

ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ
ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ
ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ
ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ

ਸਤਿ

ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ
ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ

अथेष्टतेचयश्मेधर्मसंवादमावयोः ज्ञान
यज्ञेनतेनाहमिष्टः सामितिमेसतिः ७- ११

शंकरभाष्यटीका १

योःपि अथेष्टतेच पठिष्यति यश्मेधर्मं यस्मादनयेत् संवादश्चे
यश्मावयोः तेनेदं कृते स्यात् ज्ञानयज्ञेन विधिजपोपोष्यमानसानां
यज्ञानां ज्ञानयज्ञो मानसयज्ञाद्विशिष्टतमश्च तस्मै ज्ञानयज्ञेन गी
ताशास्त्रस्याध्ययने कृत्यते फलविधिरेव बोधेवतादिविषयज्ञानय
ज्ञफलतुल्यमस्य फलमावतीति तेनाध्ययनेनाहमिष्टः सजितः स्या
भवेयमिति मे मम मतिर्निश्चयः ७० ॥

शानेदगिरिकृतटीका २

सम्प्रदायप्रवक्तुः सर्वाधिकं फले सवक्ता विस्तरितक्तीन सविश्याधि
देवतमिति नायेनोक्ता सम्प्रमथेत्तर्विवक्षिते फलमाह योपीति य
थोक्तस्य शास्त्रस्य योप्यथेता तेनेदं कृते स्यादिति सम्बन्धः तदेवाह
अथेष्टतेइति तेनेदं कृतमिष्टेदं शब्दार्थं विशदयति ज्ञानेति ते
नाहमिष्टः सामिति सम्बन्धः चतुर्विधानां यज्ञानां मध्ये ज्ञानयज्ञ
स्य श्रेयान् इवामयान् यज्ञान् ज्ञानयज्ञइति विशिष्टत्वाभिधानात्तेना
हमिष्टः सामिसम्यग्यनस्य स्तुतिरभिसतेत्याह विधीति यज्ञान्तरमा
ह फलेति फलविधिः मेवे प्रकटयति देवतादीति यद्विज्ञानयज्ञस्य फ
ले कैवल्यस्तेव तुल्यमस्याप्येतः सम्प्रयते तच्च देवतायात्मन्त्वमित्य
र्थः कथमध्ययनादेव सर्वात्मके फले लभ्यते तस्मात्ते सर्वमभवदि
ति कृतिस्तुत्याह तेनेति तेनाप्येता ज्ञानयज्ञतुल्येनाध्ययनेन भगवा
निष्टस्तथाच तत्ज्ञाताङ्गकेफलमविरुद्धमित्यर्थः ७० ॥

सामिकृतटीका ३ ॥

पठतः फलमाह अथेष्टतेइति श्रावयोः श्रीकृष्णार्जनयोः श्रमेधर्मं य
स्मादनयेत् संवादं योप्यथेते जपश्चेत्यापठिष्यति तेन प्रसा सर्वय
ज्ञेभ्यः श्रेष्ठेन ज्ञानयज्ञेनाहमिष्टः स्याभवेयमिति मे ममेयमिति रिति
यद्यप्यसौ गीतार्थमवबुध्यमानपवकेवलं जपति तस्यापिमम स्तुवनः स

श्री-
गीटी-
अ-

नि एतवतो मामेवासौ प्रकाशयतीति उद्दिर्भवति त्रिपथालोके यदृक्त
या कदाचिन्मया चित्रा मरुक्लानि तदासौ मामयमा कयति इति मत्वा तस्या
समागच्छति तस्या ह मपि तस्या सन्निहितो भवेयं अतएव चाजामिलक्षत्र
वेधप्रसक्तानां कये चित्रा मोक्षारणमात्रेण प्रसन्नो स्मितयेव तस्यापि प्रस
न्नो भवेयमिति अर्थः ७० ॥

विशाखभाष्यटीका ४ ॥

अथेष्टे पठिष्यति य इममावयोऽस्मै वादे यर्म्यर्थादनयेनेन पाठकेन
ज्ञानयज्ञेन दयजपोषां सुयज्ञेभ्यः फलैस्सहस्रगुणैः अहमिष्टः इति
तः सा भवेयमिति मेमति निर्णयः ७० ॥

यमानजभाष्यटीका ५ ॥

अथेष्टे त इति य इममावयोऽस्मै वाद मध्येष्टे ते ज्ञानेन यज्ञेनाह मि
नि मेमतिः अस्मिन् यो ज्ञानयज्ञो भिधीयते तेनाह मेतदध्यनमात्रेणैः य
स्यामिति अर्थः ७० ॥

अभिनवप्रमत्तटीका ६ ॥

स्यार्थम् ७० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७ ॥

अथगीताशास्त्रस्य पठनफलमाह अथेष्टे चेति आवयोः कस्मात्
जनयोरिमैर्धर्म्यर्थादनयेनेन वादे यथेष्टे जय रूपेणो मं पठिष्यति
तस्य जय जय फलेन भविष्ये परं तेन प्रसासर्वपक्षेभ्यः श्रेष्ठेन ज्ञानयज्ञेनाह मिष्टः सा
ज्ञानयज्ञेन संतर्पितो भवेयमिति मेमतिः समसंमते यद्यप्यसौ गीतार्थ
मवुत्थानयति तस्यापि मत्ससादकं पठयतो गीतारूपः छंदोर्ध्वदेवता
युतो माला मंत्रो स्ति तत्र छंदोऽप्यवुत्थे भादीनि कूर्ध्वदेवताः देवता
श्रीकृष्णः तत्र मंत्रशब्दार्थस्तु मंत्रांशयते सोमं त्र इति युगमाजयमा
त्रेणो वसिष्ठो भवति न हितं मंत्रार्थोऽप्यनेन तथा च यदेवताकोयो मे
त्रेन मंत्रेण सा देवता प्रीयते तच्चित्तं छिद्वारा प्रहं प्रीतः सन्सं दर्श
यामीत्यर्थः ७० ॥

वनमालीटीका ८

अथापकस्य फलसंक्रायेतः फलमाह आवयोः संवादमिमं गुंथेय

मर्थमीदनेपेतम् अथेष्टतेजपरेष्टापदिष्टानिज्ञानेन यत्नेन
चतुर्थीथायोक्तेन द्रव्यत्तादिष्टतत्कृष्टेनाहं सर्वेष्वनेनाथेष्टा
ष्टः एजितस्यामिति मेमतिर्निश्चयः यद्यसौगीतार्थमनुमानएव
जपतितथापितच्छ्रुत्वतोमममासेवासौप्रकाशयतीति मतिर्भव
ति अतो जपमात्रादपिज्ञानयत्तफलेमोक्षलभते सत्तुहिज्ञानम
त्तसाद्वाराश्रयानुसंधानपूर्वकेपठतस्तसात्तादेवमोक्षइति कि
मुवाचम् ७० ११

ऊरुमवैजयेतीटीका ९

एतच्छास्त्रायनकर्तुः किंफलेभवतीत्येतायामाह अथेष्ट
तेइति यः पुरुषः श्रावयोः कृत्स्नार्जुनरायाणावतारयोरिमं गी
ताशास्त्रं यथैर्मर्थमनुक्तं संवादप्रश्नोत्तररूपमथेष्टतेचकाराद
थापयिष्यते तेन पुरुषेणाकर्तृज्ञानयत्नेनास्मिन्नेवात्तप्रकारेके
णाहं सर्वेष्वनेतदध्ययनमात्रेणैवोभयवित्तस्याभवेयमिति मे
मतिर्निश्चयान्तिका बुद्धिरेवंकर्तृहंसखप्राप्तौभवामीमाशयः ७०

+ अथापकस्यफलमुक्तायतः मधुसूदनी टीका ९-
फलमाह ॥

+ श्रावयोः संवादमिमं ग्रंथं यथैर्मर्थमीदनेपेतं योथेष्टतेजपरेष्टे।
एवदिष्टानिज्ञानयत्नेन तानात्मकेनयत्नेन चतुर्थीथायोक्तेभ्यः
द्रव्यत्तादिष्टेष्टेनाहं सर्वेष्वनेनाथेष्टाष्टः एजितः स्यामिति
मेमतिर्निश्चयः यद्यसौगीतार्थमनुमानएव जपतितथा
पितच्छ्रुत्वतोमममासेवासौप्रकाशयतीति बुद्धिर्भवति अतो जप।
मात्रादपिज्ञानयत्तफलेमोक्षलभते सत्तुहिज्ञानोत्पत्तिद्वाराश्र
यानुसंधानपूर्वकेपठतस्तसात्तादेवमोक्षयति किंवक्तव्यमिति
फलविधिरेवायं नार्थवादः श्रेयाद्वयमयायत्ताज्ञानयत्तः परं
तेपेति हि प्रायुक्तं

सदानंदी टीका ११

फलमथापकस्योक्ताफलमयत्तुरुच्यते यश्रावयोरिमं ग्रंथं संवा
दात्मकमादरात् १ स्वयमीदनेपेतं च पदिष्टानि जपान्मना ज्ञानात्म

श्री-
गी-
श-
प्र-

३४

केन यत्नेन तर्थाध्यायेदितेन वै १ इत्ययत्नादिशेषेन सर्वयत्नेनैवाह्यदे
तेनाथे त्रातिप्रोपनश्चितः सामितीशितः ३ ममास्तिनिश्चयस्तेन ह
तक्तोस्तिमश्रियः यद्यप्यसौ जपमेवावुद्यमानोऽर्थमाशये ४ तच्छ
एव तस्मात्तथापीति भवमेवंमतिर्मम प्रकाशयति मामेवाथेतायमिति र्थ
यतेः ५ ज्ञानयत्तफलतस्माज्जपमात्रादपीरिते चित्तशुद्ध्यात्मविज्ञा
नकारामोक्षसद्वारथीः ६ प्रामोतिभगवद्गीताशास्त्राध्यायानसंश
यः पठतोऽर्थानसंथानसर्वकेशुकस्य ७ साक्षादेव भवेन्नो
क्षतिर्किं वाच्यमिति ये साक्षात्फलविधेरेवोद्देशोनास्तीति वादना ८
येनाद्वयमया यज्ञाज्ञानयत्तः परंतप ३ मेवैवमेवोक्तमनो निते
समक्षभिः ९ अमादरेणागीतात्पिशासु मध्येयमित्यले १० ॥ ७० ॥

नीलकंठी टीका १२

अथापकस्य फलमुक्ताः ध्येतः फलमाह अथेष्टते चेति ज्ञान
यत्नेन निर्विकल्पसमाधिना इष्टः प्रजितः सहित्यममेवतामाप
कलप्रपण्डितिकरस्तद्धेतस्य शास्त्रस्याध्यायनमपीत्यर्थः इति म
म सर्वेष्वरस्य मतिः तेनात्रस्ततिमात्रमेतदिति न मे तदोक्तिर्बु
तार्थवादपवायमिति भावः ७० ॥

आनंदी टीका १३

अस्य शास्त्रस्य पदपरार्थवदोधादिद्वारा ज्ञाननिष्ठातावदास्ता
मेतदक्षरणवोपिमहाफल इत्युपदिशति धर्मवर्णमथ
मरत्नोहितम् ७० ॥

एवं निष्ठात्रस्य योगिनो ज्ञानस्योपदेशफलमु
क्तोऽपि फलप्रदश्रुति

रामकंठी टीका १४ त्वाप्रदधानस्यारुरु

हमाह यश्च देवसर्गभाक् कुक्षिप्रदा संस्कृतचित्तोऽपि प्रथमकल्पि
तत्वात्संप्रत्यनुष्ठानप्रावीण्यसमापन्नयेष्टते वस्तुभावनाय
रतये ममावयोस्तव च मम च संवादसंकथने धर्मज्ञानलक्ष
णात्तरस्माद्वर्मादनपेते पविष्यति तेनाह यथा कृतज्ञानात्मकेन प्रकृ
ष्टेन योगेनेष्टः सन्नर्पितः सामिति मे मतिरिच्छिता प्रतिपत्तिः

७० ॥

लासिकी टीका

गीतार्थमबुधमानसपठनप्रवृत्तफलमाह ॥

आवयोः सवादमिमं ग्रंथं धर्मादनुपेतं यो ध्येयते पदिष्यति तेन
पुरुषेण ज्ञानयज्ञेनोक्तलक्षणो न सर्वयज्ञेभ्यः श्रेष्ठेनैवः पूजितः
स्याभवेयमिति मेमतिर्निश्चयः

पंचोली टीका

पाठनः फलमाह अध्येष्यत इति वपुनः आवयोः कृत्स्नार्जनयोः ३
मेधर्माधर्मादनुपेतं सवादमध्येष्यते न पश्येण पदिष्यति तेन पुंसा
सर्वज्ञानेभ्यः तेन ज्ञानयज्ञेन श्रेष्ठेनाहं श्रेष्ठः स्याभवेयं इति मेमतिः य
द्यप्यसौ गीतार्थमनवबुधमानसपठकेवलं जयति तथापि मामनेष्ट
एव नोपि मामेवासां प्रकाशयतीति बुद्धिर्भवति यथा लोके यदका
यापियराकश्चिक्कस्य चित्रा मरुत्कानि तदासौ मामेवाकुरुयतीति
निमत्तान्तमार्थमागच्छति तथाहमपि तस्य सन्निहितो भवेयं अनप
वशुजामिलहिजवंधुप्रमुखा नो कथं चित्रा मोक्षारणमात्रेण प्रस
न्नोस्मि तथैव तस्यापि प्रसन्नो भवेयमिति भावः ३० ॥

रावीर समिद्धो धिनी

एवं योगादूहस्य ज्ञानोपदेशफलमुक्त्वा सदधानस्याकुरुतोः
पाठफलमाह अध्येष्यते चेति यः कश्चिच्चावयोस्तु वचममचेसं
प्रागुक्तकारंथस्य सवादं वर्णाश्रमविभागेन व्यवस्थापितधर्मा
दनपेतं संकथनं गीतासन्दर्भद्वयमध्येष्यते पदिष्यति तेनाप्यहं
परमेश्वरः सर्वयज्ञेभ्यः सकाशात्प्रकृष्टेन ज्ञानयज्ञेन श्रेष्ठान्द्रव्यम
यायता ज्ञानयज्ञः परंतपेति चतुर्थे प्रतिपादितलक्षणो न संभार
वित्तभावानुष्ठानविषया केन करणभूतेनैवः संपूजितो भवेयमि
ति मेमतिर्निश्चिताप्रतिपत्तिरित्यर्थः ३० ॥

१८८५ ई. ११/१२

此乃一書之目錄也

• 2 (五) 四 五 部 : 五

1912

此書係清康熙年間所刻，其書名曰《欽定四庫全書》。此書係清康熙年間所刻，其書名曰《欽定四庫全書》。此書係清康熙年間所刻，其書名曰《欽定四庫全書》。

भाषा अनुवाद टीका

अवगीतापाठकरनेकाफलकहेतेहै किजोमनुष्यहमराप्रोत्तमारा
यहधर्मशुक्त संवादनियमसेपाठकरेगा सोपुरुष समस्त यज्ञोसेष्ट
ए ज्ञानयज्ञ सेहमारा पूजन किया यहमेरी निश्चित बुद्धिहै भावार्थ
यह किजो अर्थनजानिकेभीजपकेसमानगीतापढ़े तोउसकेप्रोत्तम
म उसपर प्रसन्न होतेहै ज्ञान प्रज्ञान किसी तरह हमकोस्मरण कर
हमउसके निकट जायेंगे जैसे अज्ञामिल ओत्थाथ आदिकीके
निकट हम गये ७० ॥

दीर्घ
अध्ययनकरगोपादिजो धर्मसंवादहमार ज्ञानयज्ञमें ते
दिदों पूज्यो यह मति सार ७०॥

320

ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਸਿਰੀ ਮਹਿਲਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

अहावाननसूयप्रप्रायादपियोनरः सोऽ
पिमुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात् प्राणकर्मिणो ७१

शंकरभाष्य टीका १

अथ ओत्तरिदं फले अहावान् अद्यानोनसूयप्रप्रायावर्जितः
सन् इमे ग्रंथे प्रप्रायादपि योनरोपि शहात् किमर्थं ज्ञानवान्
सोपि पापात्मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात् प्राणकर्मिणाम
ग्निहोत्रादिकर्मवतो ७१ ॥

आनेदगिरिभक्तटीका २

प्रवक्तव्येन फलमुक्त्वा ओत्तरिदानीं फले कथयति अथेति ७१

सामिभक्तटीका ३

अनसूयप्रप्रायोऽपि फलमाह अहावानि
ति योनरः अहाप्रतः केवलं प्रप्रायादपि अहावानपि कश्चित्
किमर्थं सर्वे जपति प्रवहे जपतीति वादीषट्ष्टिकरो नित्याह
यमाह अतस्तूयप्रप्रायादितोयः प्रप्रायात्सोपि सर्वैः पापैर्वि
मुक्तः सन् अथमेधादिप्राणकर्मणो लोकान् प्राप्नुयात् ७१ ॥

विशानभाष्य टीका ४

अहाकर्मिणो अहावियतेयस्यासौ अहावान् अनसूयः असूयारा
हितः अथेतर्हि प्रप्रायादपि किंप्रतर्ह्यस्य प्रणिपत्तो सोपि ओता
मुक्तः निर्गतः अस्माच्छरीरात्प्रेत्यर्थः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात्
प्राणकर्मिणो तेषां लोकानिति सेवेयः ७१ ॥

रामानजभाष्य टीका ५ ॥

अहावानिति अहावान् अनसूयप्रयो नरः प्रप्रायादपि भक्तिविरो
धिपापेभ्यो मुक्तः प्राणकर्मिणामज्जकानां लोकान् प्राप्नुयात् ७१

अभिनवगुप्तभक्तटीका ६

सप्तम्यम् ७१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री-
गीरी-
श-

परमार्थणी टीका ७

अर्थप्रवणालमाह अदावानिति योनः अदायुक्तः सन्केवल
प्रायादपिकश्चिन्मर्थमयमस्यैर्जपयवहेवेतिदोष दृष्ट्या
प्राणितनत्रिहमर्थमाह अन्तस्यस्येति अस्यारहितः प्राणयात्
सोपि सर्वैः पापैर्मक्तः सन्प्रथमेयादिप्राणकृतालोकान्प्राप्तयान् ॥

वनमाली टीका ८

इदानीं श्रोतृफलमाह अहेतियोनरोनस्यैः पदकः सकाशात्प्र
दावान्किमर्थमयमस्यैर्जपयवहेवेतिदोष दृष्ट्यास्यया
रहितो नस्यस्य केवलप्रायादिममपिशब्दात्किमतायेज्ञान
वानसोपिकेवलान्तरमात्रश्रोतापिमक्तः पापैः शुभान्प्रशस्तो
लोकाश्चाप्यकर्मणामस्यमेयादिकृताप्राप्तयान् ॥ १ ॥

ऊत्तमवेजयेती टीका ९

एतच्छ्रोतः किंफलेस्यादिमपेक्षायामाह अदावान्इतियोनरो
मनस्यः केवलमेतच्छास्त्रप्रवणोअदावानेतच्छ्रवणो नैवाहंसमा
यन्मक्तोभविष्यामिनायेनेति विष्णुसृष्टिकाप्रदाविद्यतियस्य
सतया अन्तस्यः किमर्थमस्यैर्जपयवहेवेतिदोषदु
ष्टिमज्ज्वनसन्चकारादंभेर्धर्मिण्यादिनिरहितः प्राणयाच्छ्र
वणोऊर्ज्यासोपिप्रवणकृतीपिसर्वैः पापैर्मक्तः सन्प्राणकर्मणा
मस्यमेयादियत्कर्मणामुभानेगलदृष्टालोकान्स्वर्गादिकान्
प्राप्तयान् चशब्देनयः प्रवणमात्रेणोत्तमलोकेयान्तिनर्हि य
तउक्तमाचरतिसयातीति किमुक्तव्यमितिसूचितम् ॥ १ ॥

+ प्रवक्तृश्रोतृफलप्रकाशोत्तरिदानीं
कथयति ॥

मधुसूदनी टीका १- ॥

+ योनः कश्चिदपिअस्यैर्जपयतः कारुणिकस्यसकाशात्प्र
दावान् अदायुक्तः तथाकिमर्थमयमस्यैर्जपयवहेवेतिदोष
निदोषदृष्ट्याः स्ययारहितोः नस्यस्यकेवलप्रायादिममर्थ
अपिशब्दात् किमतार्थज्ञानवानसोपिकेवलान्तरमात्रश्रोतापि

मुक्तः पापैः शुभात्प्रशस्तान् लोकान् एव कर्मणा मयमेवादि
कृतोपासयात् ज्ञानवत्सु किंवाचमिति भावः

॥ ११ ॥

सदानेदी टीका ११

फले प्रवक्तव्ये तत्रोक्ता श्रोतः फलहरिः इदानीं कथयन् महा
करुणारससागरः १ यः कश्चन मन्त्रोपि जपतीत्यस्य कस्य
चित् उच्चैर्देवानि यः पुंसः सकाशात्तु ह्यात्तितः २ उच्चैर्जपन्
वदेवा किमर्थमिति दोषवृत्तकं असुयात्तद्विहीनः सत्केवलेष्ट
एव्यादिमे ३ यं यमशापि शब्दात् किमन्तार्थावबोधवान् केवला
क्षरमात्रस्य श्रोतापि त्यक्तकिल्बिषः ४ लोकात्प्रशस्तानामो
त्ति सोममेवादियाजितो किंवाचो भगवद्गीताशास्त्रार्थविद
इत्यलम् ५ ॥ ११ ॥

नीलकंठी टीका १२

प्रवक्तव्ये तत्र फलमुक्ता श्रोतरपि फलमाह प्रहावा
निति श्रुत्यादपि उत्तरप्रवणं कुर्यादपि किमु वक्तव्यमादरे
णाशेषहणे यः कुर्यात्स उक्तं फलं प्राप्तुमादिति स्पष्टार्थः फलोक्तः
तथा चोक्तं श्रीभागवते वासुदेवकथा प्रश्नः पुरुषोत्तमस्य
तिहि वक्तव्यं प्रवक्तव्यं श्रोतं सत्तादसलितं यथेति १२ ॥

आनेदी टीका १३

ये त्वथ येनैव न धिकारिणः स्त्रीपूजार्थः तेषामप्युपकारक
मिदमित्याह अत्रैष वाकार्यः अस्मिन् जन्मनि एतत्प्रवणमाश्रित्य
एव कर्मणां लोकान् आप्यजन्मान्तरेत्येतदध्ययनार्थावबोध
ज्ञानाधिकारमाप्नोमुक्तः स्यादिति १३ ॥

रामकंठी टीका १४

इदानीं मध्ययना समर्थस्यापि प्रवृत्तानस्य प्रवणफलमाह १४

श्री.
गी.टी.
ग्र.

योषेतद्ववणमात्रं प्रहाभक्तादिगुणयुक्तोऽस्य शास्त्रस्य
यीतोपियज्ञदानादिपुण्यकर्मकृतां सर्वेधिनीलोकां भोगभु
वनानि प्राप्नुयादित्यस्यात्मज्ञानार्थस्य शास्त्रोपदेशाध्ययनप्र
वणभेदेन परस्मैस्य लविभागेन प्रहादिगुणविशिष्टम
नुष्णमात्रसामान्यनविविधं फलमादिशता भगवता सर्वेषां य
थोक्तगुणविशिष्टानां ज्ञानाधिकारवतामुपदेशादिस्वधिका
रो नुज्ञातः

॥ ७१ ॥

+ अथयनासमर्थस्य प्रहयाश्रयतः
फलमाह ॥

लासिकी दत्तपुत्रीटीका

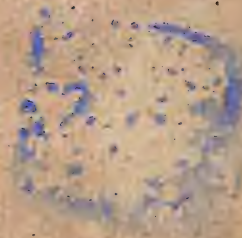
+ अवदं जपत्पुत्रैर्जपत्येवमसूया रहितो योनरः सोऽपि पापेभ्यो
मुक्तोऽस्य मेधादियाजिनोऽपुण्यकर्मणां शुभान् लोकांश्चाप्युप
लोकान् भुवनानि प्राप्नुयात्

पंचोलीटीका

अस्य पदतो योऽयः कश्चिच्छृणोति तस्यापि फलमाह अज्ञ
वातिरिति योनरः अज्ञवानवपुनः अनसूयासूयारहिताः श्रु
त्वा यात् सोऽपि मुक्तः सन् पुण्यकर्मणां शुभान् लोकान् प्राप्नु
यात् अपिशब्दान् अर्थज्ञानवान् शुभान् लोकान् प्राप्नुयति किं
वक्तव्यं ॥ ७१ ॥

रावीर समिहोधिनी ॥

अथुनाथे तमप्राप्नुवतः केवलं श्रोतव्यं प्रवणफलमाह
अज्ञवानिति योनरः अज्ञादिगुणयुक्तोऽस्य शास्त्रोपदेशाध्ययनप्र
वणभेदेन परस्मैस्य लविभागेन प्रहादिगुणविशिष्टम
नुष्णमात्रसामान्यनविविधं फलमादिशता भगवता सर्वेषां य
थोक्तगुणविशिष्टानां ज्ञानाधिकारवतामुपदेशादिस्वधिका
रो नुज्ञातः

सुभाष

७१॥

321
2

भाषा अनुवाद टीका

अवगीता अवगा करने का फल करते कि जो कोई जन्म ग्रहा कहे विद्या
 स मुक्त होय केवल गीता पाठ अवगा करै और अनुसृत कहे यह मन
 व कौन्तिलाय के पढ़ता है अथवा पुस्तक निकले तो उसे टोकै ऐसे दो
 व न देखे ऐसे मनव तावत सकल पाप से मुक्त होय अथमेय यज्ञ आ
 दि कर्म करने वाले जो लोक पावते है यभी उसी लोक को प्राप्त होय और
 जो अर्थ यज्ञ प्रति प्रीति पूर्वक अवगा करै तो वे जीवन मुक्त है ओयेन
 को साक्षात् ब्रह्म स्वरूप होयेंगे इसमें कुछ संदेह नहीं है ७१ ॥

दोहा

अष्टावन्त अनिन्दक सदादि मानव जोय सो भी मुक्त होय
 पावदिलोक पुन्यात्मक कोय ७१ ॥

विष्णु स्तोत्रम् ॥१॥

393

नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥१॥

नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

कश्चिदेतच्छ्रुतेणार्थत्वेकाग्रोच्चेतसा कश्चि
दज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्तेष्वनेज्जय ७१ ॥

शारीरकभाष्यटीका १

शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणविवेकबुधत्वात् एवमिति तदग्रहणे ज्ञा
ते प्रनश्येदपि ध्यास्यायात्तरेणापि इति प्रष्टुमभिप्रायेयत्तान्तर
मास्याय शिष्यः कृतार्थः कर्तव्यश्चाचार्यथस्मिः प्रदर्शितो भव
ति कश्चित् किमेतत् मयोक्ते श्रुते प्रवृत्तौ नावधारिते पार्थ किं
त्वया एकाग्रोच्चेतसा एकचित्तेन किम्वा प्रसादिते कश्चिदज्ञान
संमोहोऽज्ञाननिमित्तः संमोहो वैचित्तभावोऽविवेकता स्वाभावि
कः किं प्रनष्टो यदर्शयेत् शास्त्रप्रवृत्तौ यासस्तव मम चोपदेष्टुता
यासः प्रवृत्तिस्तत्त्वं यत्नज्जय ७२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका २

आचार्येणा शिष्याय यावदज्ञानसंशयविषयसिन्नावदने कदोप
देष्टव्यमिति दर्शयित्ते भगवानर्जुनेन प्रति दृष्टवानित्याह शिष्य
स्येति प्रष्टुमभिप्रायं प्रकटयति तदग्रहण इति शिष्यश्चेदुक्ते नृ
हीने नष्टे तर्हिते प्रमोदासीत्यमाचार्यस्योचिते तस्य मन्दबुद्धि
त्वादित्याशङ्क्याह यज्ञान्तरमिति कश्चिदिति कोमलप्रश्ने तमेव
वाच्ये किमेतदिति द्वितीये किंपदे पूर्वस्य व्याख्यानतया स
म्बध्यते कश्चिदिति द्वितीये प्रश्ने विभज्यते किंप्रनष्ट इति मो
हप्रणाशाय प्रसंगे दर्शयति यदर्शयति ७२ ॥

स्वामिकृतटीका ३ ॥

सम्बोधो ध्यानतौ पुनरुपदेक्षामीत्याशयेनाह कश्चिदिति प्र
मार्थे यज्ञानसंमोहः तत्तज्ज्ञानकृतो विपर्ययः स्पष्टमयत् ७३ ॥

पिशुनभाष्यटीका ४

कश्चिनि प्रमेययोक्ते श्रुतमिति संवेद्यः स ज्ञानमनिश्चयस्त
दि

श्री-
गी-टी
श्र-

निमित्तसंशयसंमोहः सकश्चित्प्राप्तः एवष्टोभगवता ॥ ११ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

कश्चिदिति मया कथितमेतत्तत्र या वहितेन चेत्तसा कश्चिच्छ्रुतेन वा
ज्ञानसंमोहः प्राप्तेः कश्चित्तेन मूलोत्पत्त्या मीलितवान् ॥ ११ ॥

अभिनवशमस्तटीका ६

नष्ट

कू

इदं ते शमादिना स्यात्ज्ञानसंगोपमानत्वे सिद्धिर्दे सर्वजना विषयत्वात्
तयसा तावमायुष्ये यौ विशीर्षी कुशलपरिपाको न्नास्वता भवतीति
वैतपस्नपसः सुखा जायते सैवाभक्तिः सुखा सुयजाता कदाचिन्न
पुरोहति सोदा मिनीवत्ता दृष्टेतात् ततस्तत्परोहोत्तमिच्छा भव
ति इयदपि चकस्य चिदनीषेव स्तनि सुखसाखादिज्ञाने भवति से
खरेपि वा कस्य चिन्मलार्थतया फलमेव प्रधाती कस्य भगवन्तेव स्वा
त्मानं तदुपकरणापारीकरणेन मङ्गलमवेत् यदुक्तं पुरुषप्रकर्मायितात्
मैवापि फलार्थतादिति एवमभयथापि भगवत्संयवानादरश्म
द्यैः भक्तिमिति एतदेव मयि भक्तिकरणं यदुक्ते सेतन्निष्पां अभि
धास्यति आभिमुख्येन शास्त्रोक्तप्रक्रियया यास्यति विनिरिष्यति समा
न्मयता सेतति विधिरेवैव नार्थवादः एवमस्य ॥ ११ ॥

परमार्थप्रया टीका ७

सम्यक् बोधानुसृतो पुनरुपदेशा मीमांशयेनाह कश्चिदिति श्रुता
नसंमोहस्ते प्राप्तेः कश्चिदिति प्रमार्थविपर्ययः स्पष्टमस्य ॥ ११ ॥

वनमालीटीका ८ ॥

नाय

निमित्तः

शिष्यस्य ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्ते उरुणा प्रयासः कार्य इति गुरोर्धर्मो शिष्य
यिते सर्वज्ञस्य पुनरुपदेशापेक्षानास्तीति विज्ञाप्येच्छति कश्चिदिति
प्रमेयत्वं नमोक्तं गीताशास्त्रे एकत्रोपायासंगरहितेन चेत्तसा हेतुपार्थ
नया किं कृतं प्रथितो वधारितेन कश्चित्किं अज्ञाने कर्मरूपा विषाप्र
हानाय तं संमोहो विपर्ययस्तदेतको वा प्रनष्टः पुनरुत्पत्तिविरोधि
त्वेन प्रनष्टः स्यात्तौ चे पुनरुपदेशा करिष्यामीति भावः ॥ ११ ॥

ऊसमवैजयंती टीका ९

एवमस्य गीताशास्त्रस्य देतेनातपस्कायेत्यादिप्रहावानिर्भते
नवाचनादिमाहात्म्यमुक्तायेदानीमेतच्छास्त्रार्थज्ञानादित य
वमोहनिवृत्तिर्नैषा तर्हि पुनरुपदेक्षामीत्यभिप्रायेणाह क
चिदिति हे पार्थ कचिदित्ययं प्रश्नार्थे एकयोगावहितेन चेत
सात्त्व्यामया कथितमेतच्छास्त्रं संप्रकृतं तद्देयं न जयते
तव कचिदज्ञानसंमोहोः ज्ञानेनात्मानात्मयाथात्म्यस्वरूपाज्ञा
नेन संमोहः समाविपर्ययः पापमेवाश्रयेष्टेये भोक्तृभेदम
पीह लोकेन योत्सेत्स्यादिरूपकः प्रनष्टो भवति नवानोचेत्यन
रूपमप्युपदेक्षामीत्यर्थः पार्थ त्वनेन समवादिन्याः कृत्याः पु
त्रोऽस्य मोहमुक्तं चेतस्य मेव वदेदिति सूचितम् यने जयेत्
नेन यदि तव परथन विजयेषि प्रयासो नास्ति तर्हि स्वाज्ञानजनि
तमोहविजये कथमायासो भवेदिति सूचितम् ७२ ॥

मधुसूदनी टीका १-११

+ कचिदिति प्रश्ने पतन्मयोक्तं गीताशास्त्रे एकयोगायासैगारहि
तेन चेतसा हे पार्थ त्वया किं श्रुते श्रुत्यतो वधारिते कचिदज्ञान
संमोहः अज्ञाननिमित्तः संमोहो विपर्ययः अज्ञाननाशात्
प्रनष्टः प्रकर्षणपुनरुपतिविरोधित्वेन नष्टस्तेन वदेथ न जयय
दि स्यात् पुनरुपदेशे करिष्यामीत्यभिप्रायः

+ शिष्यस्य ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं गुरुणा क
+ रुणिकेन प्रयासः कार्य इति श्रौतं
+ मेशिलयिते सर्वज्ञोऽपि पुनरुपदे
शापत्तानास्तीति ज्ञापनाया ए
व्यति ॥

सदानेदी टीका ११

विज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं शिष्यस्यानुगतस्य च सम्प्रकप्रयासः क
र्तव्यो गुरुणा करुणाधिना १ इति शिष्ययिते सम्प्रत्युरोयं मे क
थानिधिः सर्वज्ञोऽपि स्वयं शिष्ये एक निस्वानुगतं जये २ एतन्म
योक्तं गीताशास्त्रे पार्थ चेतसा व्यासगोत्रं प्रभूमेन किं तया
श्रुतमर्थतः ३ अवधारितमेतत्किं मोहो ज्ञाननिमित्तकः अ
ज्ञाननाशतो नष्टः प्रकर्षणो वक्तिं तव ४ यदर्थोऽयं समायासः
उपदेष्टुं तया तया तवापि श्रवणायासः स किं नष्टो यने जय ५ य

श्री.
श्री टी.
श्र.

दिष्णा उपदेशे ते करिष्यामि पुनर्यदे ६ ७२ ॥

नीलकंठी टीका १२

सर्वोत्तरीमी सर्वज्ञोपि भगवान् लोकशिक्षार्थं शिक्षासत्ताने
ज्ञातेन वेति एच्छति प्रमथापनः पुनः स्वयमेव उपदेशक
वि तवता भगवानिदाद्यवमयायेशतकृतोऽप्युपदेशेन कृता।
र्थः कर्तव्यशय्येनाह कश्चिदिति कश्चिदितिकामर्थवद
ने हेतुार्थपतनत्रयापकाशेण चेतसा श्रोतव्ये शब्दोऽर्थतया।
बोद्धव्यमिति मम कामोस्ति ततस्तत्त्वा एच्छामि किमिदं त्वया श्रुत
मिति श्रुतवतोऽपि तव श्रुतान् कृतः संमोहो विपर्ययः शुनात्स
न्यात्स थीरूपः स्वयमेव देवाधर्म थीरूप इति सहि विधेयपितृः
कश्चित् मच्छमसाफल्यमिच्छुस्तमहं एच्छामीत्यर्थः ७२

आनंदी टीका १३

तदेवमियताशास्त्रेण ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानेकनिमित्ता
निःश्रेयसैकनिष्ठेति भगवान् उपदिष्टवान् तस्य सम्पगव
बोधजिज्ञासया ज्ञेयमिष्टप्रश्नेन एच्छति हेतुार्थपेक्षस्वसेय
त्वेन स्नेहप्रकाशानं त्वयैकाशेण सावधानेन चेतसा पतस्व क
रणप्रतिपादितं ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानरूपमुपदेशं सर्वस्व
मिदं कश्चिच्छ्रुते किं परमार्थतो वधारितम् कश्चिदितीष्टप्रश्ने
श्रुतानसमोहः श्रुतानोद्देहदेहि नोस्तत्वाप्रतिपत्तेः संज्ञातः
सम्मोहप्रमथमाध्यायोक्तिक्रमेण दक्षिणाणां सहजस्याव
प्यानुष्ठेयस्य कर्मणो युद्धाख्यस्याकरणाया प्रवृत्तिलक्षणवि
पर्ययज्ञानेकश्चिन्नष्टः प्रकर्षेण पुनरनुत्पत्त्या श्रुतताभावं प्रा
प्तः हेतुने जयनोवा पुनरुपदेश्यामीत्यर्थः ७२ ॥

रामकंठी टीका १४

† अपिनामैतद्यथोक्तमेकाशेणानन्यविषयेण मनसा त्वया।
श्रुते श्रुतिमात्रेण परिगृहीते ततश्च वस्तुभावनावशात्स
ज्ञाननिश्चयस्य तव कश्चित्थाज्ञानसंमोहो ज्ञानातत्वाप्रतिप

† एवं परं ब्रह्म समावेशलक्षणपरमसमाधिनिष्ठमात्मानं कृत्वा भगवता यदुक्त्वा व
तीर्त्तौ न परमेश्वरेण यथाग्रंथसन्दर्भेण परमरहस्यं ज्ञानेयं प्रतिपादितं तस्य सम्प
गवो बोधाजिज्ञासया ज्ञेयमाह ॥

नेर्यः संमोहः सहजवशानुष्टेयकर्मविचिकित्सालक्षणवैचित्र्यं
सविनष्टः प्रथं समापन्नो न वेत्सु च्यतामिति शेषः

७२ ॥

लासिकी ~~कलहली~~ टीका

सम्प्रतिपादितस्य ज्ञानस्य बोधा बोधजिज्ञासयार्जनमाह ॥

हे पार्थ त्वये काशेणानन्यविषयेण चेतसा एतन्मदुक्तं कश्चिद
पि नाम श्रुतमवधारितं तथा ज्ञानात्तत्वाप्रतिपत्तेर्यः संमोहो ह्ये
हाद्यात्मप्रत्ययोपि नाम प्रकर्षेणानष्टः

७३

पंचोली टीका

शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणविवेकबुधत्तया शार्थधर्मपरिणतय
नष्टकृति कश्चिदिति हे पार्थ कश्चिदिति प्रश्नार्थः निपातः एतन्म
यापोक्तमेकाशेण चित्तेन तया श्रुते अवगोनावधारितं किं वा प्रमादि
तं कश्चित् प्रज्ञाननिमित्तः संमोहः अविवेकितास्वभावकी प्रनष्टः
यदर्थायं शास्त्रप्रवणाय सत्त्वममव उपदेष्टव्यायुः स प्रवृत्तस्तेन
भेधनेन य ७२

शास्त्रीरसमिद्धेयिनी ॥

प्रयार्जनस्य यद्यो यदिष्टार्थस्य बोधा बोधजिज्ञासया पुनरपि
तं प्रत्याह कश्चिदिति एतच्च प्रश्नेत्ययं स्पष्टार्थो यं श्लोकः ७३

मधुभाष्य

७३ ॥

326

॥ २८ ॥ विष्णुसूक्त

卷之四

10. 1950年10月1日，中华人民共和国成立，标志着中国历史翻开了新的一页。

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

1950年10月1日，中华人民共和国成立。这一天，中国人民终于结束了长达百年的屈辱历史，迎来了民族独立和国家的统一。这一天，也是中国人民开始建设新中国的第一天。这一天，中国人民开始了一个新的历史时期。这一天，中国人民开始了一个新的历史时期。这一天，中国人民开始了一个新的历史时期。

第 11 章 数据库系统

1954年5月15日

11/11/11

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

三、

भाषा अनुवाद टीका

जो सम्पद प्रकार बोधन भया होतो हमफेर भीतमको उपदेश कौरो
इस अशयसे एच्छते है किहे पार्थ सुज्जन कहो तो मैंने जो कहा सो
सवपकाउ वित होय तमने सुना और हे धने जय से मोह कहै तब
ज्ञान के विषय मे सुज्ञान जनित तमारी विपरीत बुद्धि नष्ट भई किन
ही प्रणीत मेरे वचनो से सुज्ञान हर भया किन ही यह भगवानने
एखा ७२ ॥

दोहा

कहु कयादि पार्थ सगल वित पकाइ होय कहु प्रज्ञा
न संमोहत वनष्ठ यनं जय सोय ७३ ॥

327

महोदयः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
विष्णुः पश्येत् विष्णुं पश्येत् पश्येत् ॥
विष्णुः पश्येत् विष्णुं पश्येत् पश्येत् ॥
विष्णुः पश्येत् विष्णुं पश्येत् पश्येत् ॥
विष्णुः पश्येत् विष्णुं पश्येत् पश्येत् ॥
विष्णुः पश्येत् विष्णुं पश्येत् पश्येत् ॥
विष्णुः पश्येत् विष्णुं पश्येत् पश्येत् ॥
विष्णुः पश्येत् विष्णुं पश्येत् पश्येत् ॥

विष्णुः पश्येत् विष्णुं पश्येत् पश्येत् ॥
विष्णुः पश्येत् विष्णुं पश्येत् पश्येत् ॥
विष्णुः पश्येत् विष्णुं पश्येत् पश्येत् ॥
विष्णुः पश्येत् विष्णुं पश्येत् पश्येत् ॥

अर्जन उवाच नष्टो मोहः स्मृतिर्न धात्वत्प्रसादान्न
याच्युत स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनेन तव ॥

शोकभाष्यटीका १

अर्जन उवाच नष्टो मोहोऽज्ञानजं तमः समस्तसंसारानर्थहेतुः
सागरश्च दुस्तरः स्मृतिश्चात्मतत्त्वविषया लब्धा यस्या लाभात् स
र्वग्रेणीनो विप्रमोहः तत्प्रसादान्न त्वप्रसादमपि
नेताच्युत अनेन मोहनाशप्रमपतिवचनेन न सर्वशास्त्रार्थज्ञानफल
मेतावदेवेति निश्चितं दर्शितं भवतीति यदुक्ता ज्ञानसम्मोहनाशप्रा
प्त्यर्थः लाभश्चेति तस्याच कृतावनात्मवित् शोचामीति उपमया
त्मज्ञाने सर्वग्रेण्यविप्रमोहो भिद्यते हृदयग्रेण्यस्तत्रको मोहः कः
शोक एकत्वमनपश्यत इति च मंत्रवर्णाः अयेदानीं तच्छासने स्थितो
स्मि गतसंदेहो मरुसंशयः करिष्ये वचनेन तवाहं तत्प्रसादान्न कृता
र्थेन मे कर्तव्यमस्तीत्यभिप्रायः ३३ ॥

आनेदगीरी टीका २

प्रेमोपरिष्ठात्मज्ञानस्य अज्ञानसंदेहविपर्ययोऽसंरहितस्यैष्टस्य भगव
दन्यग्रहप्राप्तिकथनेन भगवन्ते परिनोषयिष्यन् अर्जुनो विज्ञापितवा
नित्यारं अर्जन इति अज्ञानोऽप्यस्याविवेकस्य नष्टत्वमेव स्पष्टयति
समस्त इति स्वये ज्योतिषि प्रतीतिं ब्रह्मण्यविद्याभ्रमं विद्यातयति
नाविदिने प्रकाशयतीति मत्ताह स्मृतिश्चेति स्मृतिलाभे किं स्यादि
तिचेतदाह यस्या इति मोहनाशे स्मृतिप्रतिलम्भे वाऽसाधारणका
रणमाह तत्प्रसाद इति प्रकृतेन प्रमपतिवचनेन लब्धमर्थकथ
यति अनेनेति यदुक्ते स्मृतिप्रतिलम्भादशेषतो हृदयग्रेणीनो विप्रमो
हः स्यादिति तत्र प्रमाणमाह तस्याचेति ज्ञानादज्ञानतत्कार्यनिवृ
त्तौ क्रमन्तरमपि सम्वादयति भिद्यत इति भगवदवग्रहादज्ञानक
तमोहनाशतत्तदनन्तरमात्मज्ञाने प्रतिलब्धे तदाज्ञाप्रतिलोहमित्यत्र
हं व्याकरोति अयेति तव वचने करिष्ये हमित्यत्र तात्पर्यमाह अ
हमिति ३३ ॥ ॥ ॥

श्री-
गीरी-
श-

328

नष्टो मोहः कृतार्थः स्वामिकृतटीका ३ सन्नर्जन उवाच नष्ट इति-
आत्मविषयो मोहो नष्टः यतो यमदमस्तीति स्वरूपानुसंधानरूपा मर-
तिस्तत्प्रादात्मया लब्धा अतः स्थितास्मि सुहायो नित्यतो स्मि गतो धर्मवि-
षयः सदेहो यस्य सो हेतवाज्ञो कोमि

पिशाचभाष्यटीका ४

अर्जन उवाच नष्टो मोहः नष्टसंज्ञायः पूर्वमासीत् पुरुषवमित्रादयः हेत-
वाः अहोस्मिन्नहेतवा इति स्मृतिश्च स्मृतिस्मयज्ञाने सा च प्राप्ता न वयसा
दस्त्वसादमाश्रित्य तेन मया च्युतस्वरूपा कथमपि न च्यवत इत्युक्तस्थि-
तो उच्यते स्मिन्कीर्यो वचनमाज्ञो १३ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

नष्ट इति विपरीतज्ञाने तत्प्रसादात् नमत्तद्दिनष्टे स्मृतिर्य-
थावस्थितज्ञाने तत्प्रसादादेव तत्त्वलब्धे अनात्मनि प्रकृता-
त्माभिमानरूपो मोहः परमपुरुषशरीरतया तदात्मकस्य कृतस्वस्य।
चिदचित्तवस्तुनः अतदात्माभिमानरूपनिमित्तक इत्येकमणः
परमपुरुषाराधनरूपतया तस्याप्नुयात् भूतस्य वंधकत्वं बुद्धिः पश्य स-
र्वविनष्टः आत्मनः प्रकृतिविलक्षणत्वतस्तत्त्वभाव इति ततो ज्ञातत्वे क-
स्वभावस्वरूपभगवज्ज्ञानेने निविलज्जगत्पनि स्थितिप्रलयलीलाश-
षदोषमयी ककल्याणैकस्वरूपस्वाभाविकानवधिकानिशयज्ञानवले-
ख्यवीर्यशक्तिनेजः प्रभृति समस्तकल्याणशामहार्णवपरंब्रह्मणः।
ह्याभिधेयपरमपुरुषाणां त्वविज्ञाने चैवं रूपरात्मतया यायाव्य वि।
ज्ञानतदभ्यासपूर्वका हरहररूपचीयमानपरमपुरुषप्रमेकफलनिम-
नैमित्तिकर्मनिषिद्धपरिहारशमदमाघातमगुणनिर्वर्त्यभक्तिरूपना।
यो यत्र परमपुरुषोपासने कलभ्यो वेदोतवेद्यः परमपुरुषो वा स देवस्त्व-
मिति ज्ञानेन वलं यततश्च वंधस्त्रे हेन कारुण्यप्रहृष्टविपरीतज्ञानमूलात्
सर्वस्मादवसादादिमुक्तो गतसंदेहः स्वस्थः स्थितो स्मि रदानीमेव बुद्धा।
दिकर्तव्यताविषयेन वचनं करिष्ये यथा कृतपुद्गादिकं करिष्याम्यर्थः

अभिनवशुभकृतटीका ६
नष्टो मोह इत्यादिनायुक्तप्रवृत्तिस्त्वावदर्जनस्योत्पन्नानतसम्पक्व
स्त्वित्ते जातमिति सूचयन्मा विनो नगीतार्थस्यावकाशो ददाति ७३

परमार्थप्रपाटी टीका ७

कृतार्थसन्नर्जनउवाच नष्ट इति आत्मविषयो मोहो नष्टः यतः अयं
महमस्मीति स्वरूपानुसंधानरुपास्त्विति स्त्वत्सादात्म्यालया अतः
स्थितोस्मि युद्धाद्योत्थितोस्मि गतः स्वयमविषये संदेहो यस्य सो हेतवो
करोमि ७३ ॥

वनमाली टीका ८

नष्टो मोहो विषय्यो नष्टस्तत्राशकस्त्विति लया मया यस्माच्च त्वसादादा
त्मज्ञाने लब्धे अतस्तज्ञानेन मोहो नष्ट इत्यर्थः भगवत्सदादेव त
त्त्वज्ञानावाप्तिरुपदेशश्च वणास्य त्वसंज्ञया दीनामपि सत्ताततादृशा प्र
न सादाभावात् तत्तादृशज्ञानमिति भावः गतसंदेहो निवृत्तसर्वसंशयस्थि
तो स्मि युद्धादिकर्तव्यतारूपत्वव्यासनायावज्जीवं करिष्ये वचनेन तव भ
गवतः परमगुरोः पालयिष्यामि ७३ ॥

ऊसमैवैजयेती टीका ९ ॥

एवं भगवता एष्टोः ज्ञानः शास्त्रानुभवप्रामाण्यमात्मस्थितिमाह नष्टो मो
ह इति हेः चतुस्तत्त्वसादात्तत्त्वदन्तग्रहात्ममोहो देहात्मस्वरूपस्य
विषयीतज्ञानरूपो नष्टो नाशस्थोऽनप्यवमयास्त्वितिर्यथावस्थितव
स्तुविषया लयाशामातएव गतसंदेहस्त्विन्नसंशयः सन् स्थितोऽधुना
सौख्यादिलक्षणा स्वयमभूतेषु दकरोऽग्रहोस्मि इदानीं तव वचने करि
ष्ये एतत्तु कर्म भवति चेत्तनाचेत्तनयोर्मध्ये भूतचतुष्टयमेवास्मेति लोका
यतिका आहुरिति तस्य च दौदनादावतिव्याप्तित्वेन उष्टत्वाद्देह एवास्मे
निवाचीका इति देहे स्ते चैतन्यादर्शनाद्देहातिरिक्तस्त्वपरिमाणक
ति श्रेतन इति गेवराः तस्य सत्प्रमाणा गोचरत्वात्सत्वेपीदियैर्विनाश्या
दिविषयज्ञानासिद्धेरिन्द्रियाण्येवात्मतत्त्वमिति तदव्यापिन इति सुष
मौतेषां देहवलयदर्शनात्तद्यपवाहं रूपमदात्तं स एवाहं शृणोमि मेधे
जिज्ञासीत्यादिप्रत्यभिज्ञावाध्यातुरुपाय नुभवस्य योग्यपद्यापनेस्तु न
मभेगाद्येनादिहेतुभिर्नैन्द्रियाणामात्मत्वं किं न च तत्रादिनियामकं

श्री-
गीरी-
श-

329

शरीराश्रये मन एवास्मिन्निति केचिदिति स्रष्टुमो मनसो लयेपि विद्यमान
त्वात्प्राण एवास्मिन्नपरे तन्मि कविज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुत्तराभावात्तत्त
न्मि कविज्ञानमेव चेत्तन्मि नियोगाचार्या इति निमित्ताचेतनविभूय।
ज्ञानाधिकरणद्रव्यविशेषः आत्मेति नैयायिका इति स्वरूपतत्त्वमे
व ब्रह्माभेदाश्रयभूतनिमित्तानाद्युपाधिना जीवभावस्यानेन न जीवस्य
रूपेण भिन्न इति सुहृद्वद्विनिर्दिशेत्तन्मि वाज्ञानमेव कल्पितोपाधि
ना जीवत्वशमेन तत्स्वरूपतो जीवात्मा भिन्न इत्यप्रतिविम्बपव जी
वश्चिदाभासपव जीवो वस्तुवच्छिन्नपव जीवो बुद्धेरनेन तत्त्वादेनेन पव जी
वः अविद्याया एकत्वादिक पव जीवः अकर्ता मोक्षाज्ञाता कर्तृत्वादि
धर्मो बुद्धेर्न त्वात्मनः तथेष्टोपि मायोपहितो मायिकैश्चर्यावान् जी
वेश्वरमायातदात्मकं जगच्च सर्वं वस्तु जाते मिथ्यैवैकं निर्विशेषं ब्र
ह्मेव सत्यमित्येव मायज्ञानसंभूतो विपरितज्ञानलक्षणो यो मे मो।
हः सर्वमभूत्तत्त्वात्तदुपदेशालव्यज्ञानादिनष्टः ज्ञानस्वरूपो ज्ञानाभा
रूपकः परतन्मि जीवः स्वतन्मि चापकी जगदभिन्न निमित्तोपादानका
रणाचेतनाचेतनजगद्विन्नाभिन्नस्वरूपोऽनेन गुणशक्तिकः परमेश्वरः
परब्रह्मरूपो वसुदेवस्तत्त्वमिह तन्मि तन्मि के ज्ञाने ममाभूत् अतः प
रत्वा महस्यपन्नः स्थितो स्मितो मो कदाचिदपि न सन्दृश्यसीति संदेहस्य
मेच्छिन्नः अथ यदि भूभा रहरांतव्ययोजने प्रपन्नैतमया चिकीर्षि
ते स्यात्तर्हि तेव चने करिष्यामीति स्वसारणि भगवत्तत्त्वकार्त्तनो गीरी
वथ नरादायतेन तत्त्वा सुहायोदतिष्ठदिति ७३ ॥

ति०

+ एवं एष्टः कृतार्थत्वेन पुनरुपदेशानपेक्षतामाहात्मनः ॥ मधुसूदनी टीका १ ॥

+ तदुच्छिन्नः मोहप्रज्ञानवृत्तौ विपर्ययः तत्राशकमाह स्मृतिर्लब्धात्
तत्सादान्मया यस्मात्तदुपदेशादात्मज्ञाने लव्यं सर्वं संशयानाकांतं
या प्राप्तं अतः सर्वप्रतिवेद्यमूयनात्मज्ञानेन मोहो नष्ट इत्यर्थः हे अ
नुत आत्मत्वेन निश्चितत्वादि योगायोग्यस्मृतिलभे सर्वगोपीनो विप्र
मोक्ष इति प्रकर्म्यमवभवत्तद्वत् स्थितो स्मि गतसंदेहो निवृत्तसर्वसं
देहः स्थितो स्मि सुहृकर्तव्यतारूपेण तत्त्वज्ञानेन यावजीवं करिष्ये वच
नेन व भगवतः परगुरोराज्ञाया लयिष्यामीति प्रणामसाफल्यकथने

न भगवन्मर्जितं परिशेषमास अनेन गीताशास्त्रायां यिनो
भगवत्प्रसादादवश्यं मोक्षफलप्राप्तये तेन भवतीति शास्त्रफलमु।
पसेहते तदा संविज्ञाविति वने

॥ ११ ॥

सदानंदी टीका ॥

पंचेष्टः कृतार्थत्वात् उपदेशान्ते ज्ञानो आत्मनो मम मानः स उवा
चे देसवर्जनः १ मोक्षो ज्ञाननिमित्तो यः स उक्त्वित्रो विपर्ययः आत्म
नैवेका विषयास्तु निश्चयतदनुग्रहात् २ लब्ध्वा मया सुतुष्टी मत्प्रा
दा भोज्यायेतावे यत्नाभात्सर्वग्रंथी नो विप्रमोक्षः स्वयं भवेत् ३ अ
नेन सर्वशास्त्रार्थविज्ञानफलमुत्तमं एतावदेव हरिणा दर्शितं च
ज्ञेयं तव ४ यदज्ञानजसंमोहनाश आत्मावबोधनात् निश्चयसंश
योऽहं कर्तव्यादि स्वकर्मणि ५ तच्छासने स्थितश्चास्मियावजीव।
महंतं व भगवद्वा स देवस्य सज्जोर्वचनं सदा ६ कश्चिच्छ्रीमदाज्ञां
पालयिष्यामि सर्वदा पार्थः प्रयाससाफल्यकथनेनैव माधवम् ७
सम्पन्नोऽपि शेषमास शिष्यवृत्तिप्रदर्शयन् अनेन गीताशास्त्रस्याप्ये
तर्भगवन्नोदरेः प्रसादान्मोक्षप्राप्तये तेन ज्ञानेनादिसदीरिते अनेना
स्वफले सम्यग्ज्ञानजं चोपसेहतं ८ तत्त्वज्ञाने समस्य त्रेन ज्ञाने
सकार्यके स्वरूपे वस्थितं लब्ध्वा कृतकृत्यो भवेदुद्यः ९ ततः परं
न तस्यास्ति कृत्यं ज्ञाने च लौकिके कृत्यहेतोरविषया विनष्टत्वात्
यापित् ११ श्रीहरेः श्रीगुरुर्वेदमौलेश्चानुपालने स्वभावादेव तज्ज्ञा
नो भवतीत्यपि सूचितं १२ यावदाशु सुयो वं यावेदांतो गुरुरीश्वरः
भावादेते सदा ऊर्णात्किं याहेते न कर्हिचित् १३ अहेने विप्रलोके
पुनाहेते गुरुणा सह इत्यादि वाक्यसिद्धार्थो दर्शितो नार्जनेनैव १४ ॥

नीलकंठी टीका ॥

पंचेष्टः स्वस्य कृतकृत्यतां ज्ञापयन् अनेन उवाच नष्टो मोह इति।
मोहः पूर्वी ज्ञोदिविधोऽपि नष्टः सन्ति रयमहमस्मि परं ब्रह्मेमात्मा
न संशानरुपा आत्मतत्त्वविषया लब्धा यस्यालाभेन सर्वहृदयग्रंथी
नो यावात् स आस्मि तत्त्वतश्चोदाहृतानां विज्ञेयं का भमप्रभवानां मो
क्षो भवति तस्याचष्टयते स्तुतिर्लेभे सर्वग्रंथी नो विमोक्ष इति त्वत्

श्री-
गी टी-
श-

330

सादात्मयाच्युतस्मृतिर्लघोतिसेवेथः स्थितोस्ति तच्छासनेति
शेषः गतसंदेहो नष्टसंदेहश्चनेनात्मन्यात्मथीरूपो मोहो न
ष्टइतिदर्शिते करिष्येवचनेतवेगनेन स्वथर्ममुद्देचाथर्मथीरूपो
पिमोहो नष्टइतिदर्शितम् ७३ ॥

ग्रान्दी टीका १३

अत्रप्रत्युत्तरमर्जनउवाच हेप्रच्युतमोहः अनात्मन्यात्मबुद्धिः
प्रथमाध्यायोक्तकथमलहेतुः नष्टः तत्प्रसात्परमार्थी पदेषा दा
लक्षणतवानुग्रहात् स्मृतिर्लघ्याप्रोक्तपरमात्मस्वरूपानु
सन्धानं प्राप्तं अतएवगतसन्देहः स्थितोस्मियदशाद्वय
मपियुद्धप्रथर्ममन्यमानो निरुत्साहो भवं संशयो गतश्च
तर्थाः तव परमेश्वरस्ववचनमनुलं चनीयस्वकर्मणो युद्ध
स्थानुष्टानात्मके निश्चयसंप्राप्तिफलं करिष्ये संपादयिष्या
मि ७३ ॥

+ अत्रप्रत्युत्तरमर्जनउवाच ॥

रामकंटी टीका १४

+ हे भगवन् प्रच्युतपरब्रह्मस्वरूप स्थात्मैकनिष्ठेति विज्ञाते स्वर्थ
भगवंतमुचितेनाभिधानेनामग्राह तत्प्रसादात्परस्वरूपप्र
दर्शनलक्षणान्मममोहो विनष्टः अनात्मन्यात्मप्रत्ययादि
रूपमज्ञानं प्रधुस्त यतः स्मृतिर्लघ्या सन्धानानुसरणं प्राप्तं
अतएवगतसन्देहो निवृत्तसंशयः स्थितोस्मियदशाद्वयमप्य
थर्मत्वेन युद्धप्रतिपद्यमानो निवृत्तोत्साहमांस संशयो
विगलितः ततस्तवचने यथोक्तज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मणो युष्टा
नोपदेशात्मकपरब्रह्मसमापत्तिफलं वाक्यं करिष्ये कियया
संपादयिष्यामीति

७३

लासिकी टीका

+ अत्रप्रत्युत्तरमर्जनउवाच ॥

+ हे प्रच्युत तवानुग्रहामोहो देहात्मात्मप्रत्ययो नष्टः धुस्तः
स्मृतिरनुभूतस्यापि केन विदंतायेण विस्मृति पथमुपनतः

स्यात्मनोनुसंधानरूपालब्धा अथुनागतसन्देहो नष्टदेहाहम्भा-
वः स्थितोस्मि आत्मनि विष्णोतोस्मि तव वचने यथोक्तस्वात्मज्ञा-
ननिष्ठतया युद्धलक्षणस्य धर्मानुष्ठानोपदेशात्मकं करिष्ये

पंचोत्ती टीका

कृतकमयार्जन उवाच नष्टेति हे अच्युत मोदः प्रज्ञानजः समस्त
संसारानर्थ हेतुः सागरश्च इत्यस्त्वसादात्र हृत्प्रतिष्ठा आत्मनि
लब्धाय स्याः प्रसारात्सर्वप्रणीतो विप्रमोक्षः तस्य सादात्मयात्मा
माश्रितेन रासेन प्रनेन मोदनाशं प्रप्रतिवचनेन सर्वशास्त्रार्थज्ञा
नफलं एतावदेवेति निश्चितं प्रभवति यदज्ञानसंमोदनाशः आत्मस्म-
रतिप्रति लाभः ३३

शरावीरसमिद्धो धिनी ॥

अत्र प्रत्युत्तरमर्जुन उवाच नष्टेति हे अच्युत परब्रह्मस्वरूपप्रतिज्ञा
तसर्वहितनिष्ठेति विज्ञातैस्सर्वभगवंतस्सुचितेनाभिधानेन सम्बो-
धाद् मया हृदनुग्रहमोदं धर्मधर्मत्वं प्रतिपत्तिरूपः कथमदं स्व-
बन्धुनृनिष्ठे इत्येवंभीष्मासु बन्धुहामिमानरूपश्च नष्टः स्मृतिः कोदं
किमर्थं च देहमाश्रित इत्येवं मनुसन्धानलक्षणलब्धागतः सन्देहः
च तद्व्युद्दिंसने धर्म्यमर्थं वेति निश्चयाभावी यस्य तथाविधः स न
तव वचनमाज्ञां करिष्ये संपादयिष्यामीत्यर्थः ३३ ॥

मधुभाष्य

33/10/1919

卷之五

1994年12月25日

भाषा अनुवाद टीका

तब जो भावतकी वाली से परम कृतार्थ होय पुर्जन कहते हैं कि हे प्रभु
 श्री कृष्ण आपकी कृपा से अब मेरा आत्मज्ञान के विषय मे मोहन हो गया
 और स्मृति जो ज्ञान सी पाया और आत्मस्वरूप के अनुसंधान मे स्थिति भई प्रणी
 त आत्मस्वरूप का ज्ञान प्रकाश भया और धर्म के विषय मे संदेह मेरे चित से
 चली गई ऐसा जो मेरे सो अब आपकी आज्ञा प्रतिपालन करूंगा और सब
 द करने के लिये तयार हूँ जो मुझा होय सो करूँ यह पुर्जन ने कहा

७३ ॥

होहा

नृणा मोह स्मृति लब्ध भक्षत वृकपा प्रभु तमोहि संदेह रदि
 त हो स्थित भयो तो रावचन करोहि ७३ ॥

संजयउवाच इमेवेवासुदेवस्यार्थस्यचमहा।
त्मनः सेवादमिममश्रौष मनुतेरोमहर्षिणे ७४

शांकरभाष्यटीका १

परिसमाप्तः सकलान्नायशास्त्रार्थः येदानीं कथासम्बन्धप्रदर्श
नार्थं संजयउवाच इमेवमहं वासुदेवस्यार्थस्य च महात्मनः से
वादमिमं यथोक्तमश्रौषं श्रुतवानस्मि श्रुतममनन्तविस्मयकरं रोम
हर्षिणे रोमांचकरं ७४ ॥

शार्तदगिरिटीका २

शास्त्रार्थं समाप्ते समस्यामवस्थायां संजयवचने ऊत्रोपपत्तमिति न
राह परिसमाप्तमिति वासुदेवस्य सर्वज्ञस्य सर्वेश्वरस्य कृतार्थस्यार्थ
स्य एषासुतस्यार्जुनस्य महात्मनोः हृदयदेः सर्वाधिकारिणः स
म्यन्नस्य सम्पत्तादेः सत्त्वादेः शुरुशिष्यभावेन प्रथमपतिवचनाभिधान
मिममनुज्ञान्तमनुते विस्मयकरं रोमाणी हर्षन्ति पुलकाभवन्तेने
नि रोमहर्षणामाह्लादकरं यथोक्तं श्रुतवानस्मीत्याह इत्युक्तमिति ७४

+ तदेवं श्रुत्वा प्रतिश्रीकृष्णार्जुनसेवादे
इतीति ॥

स्वामिकृत टीका ३

कथयित्वा प्रसन्नो कथां श्रुत्वा संदधानः संजयउवाच

+ रोमहर्षणो रोमांचकरसेवादेः श्रौषं श्रुतवानहं स्पष्टममत् ७४ ॥

विशाचभाष्यटीका ४

संजयउवाच यासो भगवान् कृष्णदेवाय न इमं यथोक्तं परे प्रकृष्टे प
रमात्मविषयत्वं योगे सम्पत्तानं योगेश्वरायोगिनः तेषामीश्वराणां
क्षात्रमहं कथयंतः स्वयं स्वमुखेन ७४ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५ ॥

+ श्रुत्वा श्रुत्वा पुत्राः पांडवाश्च यदेति
करिष्यतीति ॥

+ संजयउवाच इतीति इमेवेवासुदेवस्य च सुदेवसूतोः पार्थस्य च तत्
पितृषसुः पुत्रस्य च महात्मनः महाबहेतयः दहं दमाश्रितस्य इमे रोमह
र्षिणो मनुते सेवादमहं यथोक्तं श्रौषं श्रुतवानहं ७४ ॥

शुभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थं ७४ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

तदेवं श्रुत्वा प्रतिश्रीकृष्णार्जुनसेवादेः कथयित्वा प्रसन्नो कथामच

श्री.
गीटी
श्र.

संजयः संजयः प्राह इति मर्षा अद्भुतमर्षमाश्रयकरं अतएव रो
मर्षणो रोमोचकरं संवादमशौचे कृतवानहं स्पष्टमय ७४ ॥

वनमाली टीका ८

अद्भुतं चेत्तसो विसयकरं लोकेषु संभावमानत्वात् लोमर्षणो शरीरे
रोमोचाख्याविकारम् ७४ ॥

ऊरुमवेजयेती टीका ९ ॥

एवशास्त्रं परिसमाप्य कथासंबन्धमनदधानः सज्जयोऽतएव सुवा
चेयहमिति शेषवस्तुप्रकारिणामहात्मनो महानपरिमितः आत्मा स्व
रूपशान्तादिपुण्यसतस्रवासुदेवस्य वसुदेवपुत्रस्य च पुनर्महात्म
नो महाबुद्धेः पार्थस्य तस्मिन् वसुदेवस्य पुत्रस्य तस्मिन् पार्थस्य इमे सज्जं य
या सकृपया प्रत्यक्षदर्शित्वा द्रुतिनिर्दिष्टे अद्भुतं चेत्तसो विसमित
विसयकरम् रोमर्षणो शरीरेऽलकजनकं संवादं प्रश्नोत्तरगर्भ
केवचनविशेषमशौचं यथोक्तमहं कृतवान् ७४ ॥

+ समाप्तः शास्त्रार्थः
दधानः ॥

मंभुसूदनी टीका १-

अद्भुतं चेत्तसो विसयाख्याविकारकरं लोकेषु संभावमानत्वात् रोमर्ष
णो शरीरस्य रोमोचाख्याविकारकरं तेनातिपरिपुष्टं विसयस्य दर्शितं
स्पष्टमय ७४ ॥

सदानंदी टीका ११

शास्त्रार्थो यसमाप्तो यकथासंबन्धमनदधानः सदानंदी संजयः प्राह एतच्छ
त्येष प्रति १ इति शब्दः समाप्तोऽस्माच्छास्त्रार्थो रितस्य च रोमोचनकरं
बुद्धेर्विस्मापकतया अद्भुतं २ लोके संभावमानत्वात् स्पष्टमय प्रार्थितः ३ ७४

नीलकंठी टीका १२

समाप्तः शास्त्रार्थः सदानंदी कथाप्रबंधमेवानुवर्तयन् संजय उवाच
इति १ अद्भुतं चेत्तसो विसयकरं रोमोर्षणो रोमोचाक्षेपजनकं।
शेषे स्पष्टम् ७४ ॥

आनंदी टीका १३

एवं श्रीकृष्णार्जुनसंवादद्वारा परमात्मज्ञानमप्यसंहरत्यस्तत

कथाप्रसंगमनुसंधानः संजयउवाच स्पष्टम् ७४ ॥

रामकंठी टीका

१४॥ धृतराष्ट्रपरिष्टे सैन्यसन्निवेशकथनप्रसंगे कृष्णार्जुनसंवादद्वारेण परमरहस्यज्ञानमर्थप्रकरणमिदं येन वप्रकीर्तितमपरिसमाप्तं सङ्गसंहर्तुं सपवसंजयउवाच॥

स्यार्थः श्लोकः ७४

लासिकी ~~रामकंठी~~ टीका

तदेवं धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णार्जुनसंवादकथयित्वा प्रसक्तं कथामनुसंधानः संजय॥
उवाच रामहर्षणं रामाचकरं संवादमश्रोषं श्रुतवानहं स्पष्टमग्नं
त

७४

पंचोली टीका

शास्त्रार्थपरिसमाप्ते कथाप्रसंगपर्यन्तार्थं धृतराष्ट्रं प्रति सं
जयउवाच इत्यहमिति श्रुत्वा तं वासुदेवस्य वशमत्तं पार्थस्य
महात्मनः इदं यथोक्तं संवादं श्रुत्वा तं श्रुत्वा तं विस्मयकरं रामो
महर्षणं श्रोषं श्रुतवानस्मि ७४

रामावीरसमिद्धोत्थिनी

अथैवं धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णार्जुनसंवादद्वयं परमरहस्यसुप
रुम्यपरिसमाप्तं सङ्गसंहर्तुं संजयउवाचेति व्यक्तार्थोपश्लो
कः ७४॥

मधुभाष्य

७४॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

334

附錄 二

1145 2000

54

भाषा अनुवाद दीका

सोई श्रीकृष्णप्रज्ञानका सेवादराजाष्टनराष्ट्रसे संजय कहते हैं कि म
हात्मा वासुदेव श्रीप्रज्ञानका यह प्रभुत संवाद रोवा खड़े करनेवाला मैं
ने जो सुना सो प्रपक्व कह सुनाई ७४ ॥

होय

येसें मे श्रीकृष्णका प्ररुपार्थमहात्मकोदि संवादसुगत
दिप्रभुत दर्शमहोय मोदि ७५

335

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥
॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥
॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥
॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवान्नेतद्गुह्यमहेपरं योगीयो
येष्वरात्रहसात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ७५

शंकरभाष्य टीका ।

ते चेमे श्रीकृष्णः व्यासपसादान्तो दिव्यचक्षुलाभात् श्रुतवान् ज्ञान
वानेते सेवादे उत्पसहे परे योगे योगार्थत्वात् ग्रन्थोपि योगरत्नं सम्बा
दमिमे योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात्कथयतः स्वये न परम्परातः ७५ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

प्रकृष्टे संवादे कथमप्रौषीरिति चेन्नत्राह तच्चेति एतत्तत्पदे संवादपर
त्वाज्जिह्वानेन नेतव्यमित्याह एतमिति परमश्रुत्वाप्यधिकत्वात्
परत्वेपरं गुह्यमनिशयेन गुह्यं रहस्यमिति वा योगोज्ञाने कर्मचतुद
यत्वादये संवाद्योग उक्तः अथवा चित्तवृत्तिनिरोधस्य योगस्याह
त्वादये संवाद्योगः इत्याह संवादमिति योगानामौष्ठो योगेश्वर
स्तदनुग्रहहेतुत्वायोगान्तत्फलयोः ततः साक्षादवधारणेन प्रकृतवा
न् न परम्परयेत्याह योगेश्वरादिति स्वयं स्वेन परमेश्वरेणातिरिक्त
तज्ज्ञानैश्वर्यरूपेण कथयतीत्याचक्षाणादिमर्थः ७५ ॥

स्वामिकृत टीका ३

शान्तनस्तचप्रवर्गोसंभावनामाह व्यास इति भगवता व्यासेन दिव्ये च
 त्वः श्रोत्रादिमहोदत्ते अतो व्यासस्य प्रसादादेतदहं कृतवानस्मि कृत
 दित्यपेक्षायामाह परं योगमिति परं त्वमाविष्करोति योगोऽस्य इति
 श्रीकृष्णस्तुत्यमेव साक्षात्कथयतः कृतवानिति ७५ ॥

पिशाचभाषाटीका ४

पर्वत्रय ३५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

व्यासेति व्यासपति सादात् व्यासानुग्रहेणादिव्यवत्तः श्रोगलाभात् ए
तत्परं योगेश्वरात् ज्ञानवलेष्वर्यवीर्या शक्तिनेजसां निर्यभेरावतः क
सात् स्वयमेव कथयतः सादात्कृतवानहं ७५ ॥

अभिन्नवयुतकृत टीका ६

सप्तम्यम् ७५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री
गीटी
अ-

336

परमार्थप्रपाटी टीका

अथात्मनर्हशश्रवणासेभावनामाह आसेति मत्सेवयाप्रसन्नेनभग
वतायासेनमसुम लौकिकशक्तिमञ्जुः श्रवणादिकेहेनेताहेक
तवानसि किंदिताह परयोगं परत्वमेवाह योगेश्वराह्नीकस्मात्स्व
येस्वरूपेस्वयमेववासात्तात्त्विकस्वत्वेनार्जनेप्रतिकथयतः श्रुतवन् तउक्तं
महाभारतेभीष्मपर्वणिसेजयोधनराष्ट्रेप्रति नमस्तस्मैभवमिद्वेषा
शर्यापधीमने यस्यप्रसादाद्विद्यमेप्रज्ञाविज्ञानसुतमे दृष्टिञ्चोतीद्विया
राजनहृदयवाममेवहि यदचित्सर्वविज्ञानमतीतानागतस्यचचि ज्ञोपप
त्तिविज्ञानमाकाशेचगतिंसदा शसैरसेगोपुद्वचवद नान्महात्मनः प्र
त्यक्षेयमयादृष्टं दृष्टंयोगवलेनच श्रुततत्त्वविधीनालमाचणोकेमनः
कृपाः ७५ ॥

वनमाली टीका ८

ता^१ वावधानेपितकुवतोसस्ययोगमाह आसेति श्रीरसिदमदिव्यचक्षुषो
त्रादिन्याद्यासप्रसादादेतत्परंशुयोगयोगायाभिचारिहेतुंसेवादयोगे
स्वरात्कृष्णात्स्वयेनेनपारमेष्ठेराकथयतो नतमन्वादिहारासात्तादि
वाहेकृतवानसिनपरंपरयेतिसभापमभिनेदति ७५ ॥

जुसमवेजयेती टीका ९

ननुवासदेवार्जनयोः संवादोऽगुह्यतमस्तथाकथंश्रुतश्चयेत्तायोदेशा
दिभिर्ध्वजितस्यापिगुह्यतमस्यापितसंवादस्यश्रवणोस्ययोग्यतमाह
आसेति आसप्रसादाद्यासंनग्रहानदतदिव्यचक्षुः श्रोत्रादिलाभरूपा
५^१ देतंशुह्यमनिहस्येपरंसेवात्कथेयोगेकर्मयोगेज्ञानयोगाभक्तियोगेयद्वा
यत्तत्कर्मयोगेगुह्येज्ञानयोगेपरंब्रह्मज्ञानाभ्यामधिकेभक्तियोगेपरत्वमे
वसेव दनियोगेश्वरात् ज्ञानेचर्यतेजोबलवीर्यशक्तादीनानिधेः यद्वा
कर्मज्ञानभक्तियोगानामीश्वरात्रियतः साक्षात्स्वस्वत्वेनैव नतनारादि
परंपरायाकथयतोब्रुवतस्वयंरूपात्कृष्णात्सच्चिदानंदस्वरूपादहंप्रतिलो
मजोपि श्रुतवानसिप्रहमिमनेनातेषामहाकुलप्रसूतातामननुलोम
जानांशास्त्रविदोभीष्मादीनामेतकुवतोः धिकारोः स्तिप्रतिलोमजस्यम
मतयत्कथयैवतस्मिन्त्रधिकारोः तोषयोः मसीतिसूचितम् ७५ ॥ ह॥

मधुसूदनी टीका १-

अवहितस्यापिभगवदर्जनसंवादस्यश्रवणस्ययो
ग्यतामात्मनग्राह— आसदतदिव्यचक्षुः श्रोत्रादिलाभरूपात्त्यासप्रसादात् रमेपरंशुयोगो

योगाद्यभिचारिहेतुसेवादेयोगेष्टान्कृत्वा तस्यैवेनपरमस्योरण्यपेक्षा
 कथयतः साक्षादेवाहेष्टतवानस्मिन्परंपरयेति स्वभाष्यमभिनेदति अत्रैव
 मिति प्रसिङ्गपठोभाष्यकारेणाख्यातः एतदिति न प्रसक्तसिङ्गपठस्यैव
 योगशास्त्रसामानाधिकार्येण व्याख्यातमिदमिति तस्याख्यातारः ७५ ॥

सदानंदी टीका ॥

दूरदेशस्थितस्यापि सेवादस्यतयोर्द्वयोः अवगोयोग्यतामाह स्वात्मनः संजयो
 भुना १ चक्षुःश्रोत्रादिकरणैर्दिव्यं व्यासेन वेधसा प्रदत्तं संजयायादौ प्रहारे
 भयतस्ततः २ व्यासप्रसादतो गृह्यसेवादेयोगसाधनं स्वयंसेनैव शैव
 रूपेणासेततेजसा ३ साक्षात्कथयतो हेतुवैकृत्यवानस्मिन्नामतः इति ह
 धितमेष्टानः स्वभाष्यमभिनेदते ४ संजयोत्रैव होभाष्यमदीयेयमस्यैव
 यत् योगेष्टान्कृत्वा तवानहम् ५ ७५ ॥

नीलकंठी टीका ॥

कथमयं तथाहस्ययोरपि वासुदेवार्जनयोः सेवादः कृतश्च तत्राह व्या
 सप्रसादादिति भगवता व्यासेन दिव्यं चक्षुःश्रोत्रादिकं सत्त्वं दत्तं येनाहं व्या
 वहितं विप्रकृष्टं वा सर्वं कृतं तलामलकवद्विजानामि अतो व्यासप्रसादादे।
 तच्छास्त्रं परं गृह्यं गोप्यं अहेष्टतवान् योगे च प्रपद्ये योगमैश्वरमिति प्रति
 ता पूर्वकं प्रदर्शितं तेषां रूपं तमपि दृष्टवानिति शेषः स्वयंकथयत इत्युक्ते
 अस्ममहं नो भूतस्य किं ससितमेतद्यद्वेद इति कृतं स्वनिःसृष्टं तं वेदं
 शिष्याचार्यपरंपरया कथयत इत्यायाति तदर्थं साक्षात्कथयत इति ह
 शादौ ब्रह्माणं प्रतीवशदानीमर्जने प्रति साक्षात्कथयतः कृतवानहमि
 त्यर्थः तेन भगवदनुग्रहपात्रतया ब्रह्मणा समत्वे स्वस्य योग्यते अवपतयो।
 गमित्यभेदेनान्वयेन गृह्यपदापेक्षया एतद्योगमिति प्रत्युक्तं प्रसक्तसिङ्गयो।
 रपि सामानाधिकार्येण शक्यं च यत्किंचिदस्मात्पितृत्वं हेतुमिमादाविवष्ट
 विप्रकृतं लिङ्गसंस्कारावल्या उत्तरत्र भिन्नलिङ्गविशेषलाभेऽपि पूर्वसंस्का
 रो न निवर्तत इति सामानाधिकार्येण विलिङ्गयोरपि वक्तुं शक्यमिति ज्ञेयं ७५

श्रानंदी टीका ॥

अद्भुतस्यास्य परमार्थरहस्यस्य प्रवणधिकारप्राप्तिमाह योगं य
 थावत्यनिपादितज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मानुष्ठानलक्षणं चिन्तनिरो

द्या

श्री.
गी. टी.
श्र.

यत्नत्वां चार्जनं प्रतिकथयतः साक्षात् योगेश्वराद्योगस्यास्पदिवि
धमेष्वरात्प्रवर्तकात्कस्मादेतदहं स्वयमात्मनैव श्रुतवानस्मी ३
तन्वयः ७५ ॥

रामकंठी टीका १५

३३७
इत्यमाश्चर्यभूतपरमरहस्यश्रवणोक्तसुखाकाररत्नाह एतदमेतरह
संभगवतो यदुक्तावतीर्णकस्माभिधानात्परमेश्वरात्प्रवर्तकादि
नयोगिनायोगिनः सहजसिद्धनिरतिशयसमाधेः स्वयमात्मनैव
साक्षादवधानेन योगे यथाप्रतिपादितज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मनु
ष्ठानसुखेन निरतिशयसमाधिर्मर्जनायोपदिशतो ह मन्मथं
कृतो हेतोर्वासप्रसादाद्भगवत्कस्माद्वैपायनानुग्रहात् तेन हित
स्मेतादृष्टाद्योगश्रवणपरमेश्वररूपदर्शनादियोग्यताधानाय
दिव्यं ज्ञानमयं चक्षुर्वितीर्णमश्रुत्रेतदितादिपदानां सामान्योप
मविवक्ष्यानपुंसकत्वं वाक्यविशेषाभिधानपर्यवसितत्वाद्यो
गशब्दः पुंस्त्वैवाहव्यः योगकर्मयोगाख्यसमाधिकथयतो भगव
तपतस्करणं गुह्यतरमहं श्रुतवानिति व्याख्येयम् अतएवाह
७५ ॥

लासिकी टीका

व्यवहितस्यापि भगवदर्थनसंवादस्य श्रवणयोग्यतामात्मनश्चाह ॥
व्यासमहर्षेर्दिव्यवत्तः श्रोत्रादिदानरूपात्प्रसादादेतत्परमरह
स्य महं श्रुतवानस्मि किंतदित्यपेक्षायामाह परं निरतिशये यो
गं कर्मनुष्ठानेष्वात्मसमाधानरूपं कस्माच्छ्रुतवानित्याह यदु
क्तावतीर्णकस्माभिधानाद्योगेश्वराद्योगेदातं
शक्तात् स्वयमेवात्मनैव साक्षादवधानेन कथयतोर्जनायोप
दिशतः केचित्साक्षादेवाहं श्रुतवानस्मि न परमेश्वरेति व्याचक्षते
इममिति प्रलिंगपाठमप्याह ७५

पंचोली टीका

आत्मनः तत् अवगोसेभाव न मोह यासेनि ग्रहेण तमंगुसंयो
गं योगार्थत्वात् योगंसेवादं योगस्य रात्कृत्वा स्वयंसात्तात्कथ
यतः न परंपरातः यास प्रसादात् न तोदिव्यवत्सलाभात् श्रुतवान्
श्रीः ७५

रावीरसमिद्धोधिनी

नन्वीदृष्टापरमरहस्य अवगोक्तस्तवाधिकार इत्यत आह व्यास
प्रसादादिति व्यासस्य कृत्स्नं हे पावनस्य प्रासादो भवहो धनार्थमी
दृष्टापरमाहुतव्यवहारवलोकनममर्थदिव्यवत्सवितरराह्य
स्तस्माद्देतोरेतदुक्तलक्षणं परमंगुसंरहस्ययोगिनां यथाप्रतिपा
दितलक्षणोभयविधयोगादृष्टानामीश्वरादधीषितः श्रीकृष्ण
त्मका प्रादहं श्रुतवानस्मि कथं भूतात्कृत्वा स्वयमात्मनैव सा
क्षादव्यवधानेनार्जनं प्रतियोगं स्वयमानुधानलक्षणं कथयतः
प्रतिपादयत इत्यर्थः ७५॥

समुभाष

७५॥

338

一、凡我同胞，如有不法之徒，
 二、凡我同胞，如有不法之徒，
 三、凡我同胞，如有不法之徒，
 四、凡我同胞，如有不法之徒，
 五、凡我同胞，如有不法之徒，
 六、凡我同胞，如有不法之徒，
 七、凡我同胞，如有不法之徒，
 八、凡我同胞，如有不法之徒，
 九、凡我同胞，如有不法之徒，
 十、凡我同胞，如有不法之徒，

[The page contains several lines of extremely faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side.]

भाषा अनुवाद दीका

अब सज्जय यह हजाना अपने अवण करने का समाचार कहते हैं कि
भगवान् व्यासदेव ने हमको दिया चक्षु ओवर्ण दिया है कि उनकी कृ
पा से परम योगरूप जो परमगुरु अर्जुन के प्रतिमात्मात् योगमा।
या के ईश्वर श्रीकृष्ण ने आप कहा सो मैंने अवण किया और आपसे
कहा ७५ ॥

दोहा

व्यासप्रसादसें सुगतहों परमगुरु यह योग योगेश्वर श्रीकृष्ण
ने जो आप कहा यह लोग ७५ ॥

339

ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਹੈ

ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਹੈ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਹੈ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਹੈ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਹੈ
ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਹੈ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਹੈ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਹੈ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਹੈ
ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਹੈ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਹੈ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਹੈ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਹੈ
ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਹੈ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਹੈ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਹੈ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਹੈ
॥ ੧੦ ॥

ਸਤਿ

ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਹੈ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਹੈ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਹੈ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਹੈ
॥ ੧੦ ॥

राजन्सेस्सससेस्सससेवादमिममजुते के
शवार्जनयोःप्राणदृष्टामिचमुद्रुमिद्रु ७६

शोकरभाषा टीका १

हेराजन् एतराष्ट्र सेस्सससेस्सस सेवादमिममजुते केशवार्जनयोः
प्राण अवणादपि पापहरे कृत्वा दृष्टामिच मुद्रुमिद्रुःप्रतिज्ञा ७६

शानेदमिरिक्त टीका २

यथोक्ते सखादे भगवतः कृत्वा किमपेक्षसे नेमाह राजत्रिति प्र
णते साथपति अवणादपीति ७६ ॥

स्वामिहृत टीका ३

किंच राजत्रिति दृष्टामिरोमाचितो भवामिहर्षप्राप्तोमीति वासष्ट
ममत् किंच तच्चेति विस्तरयेनिर्देशति स्पष्टममत् ७६ ॥

पिशाचभाषा टीका ४

सेस्ससप्राणपापहरे दृष्टामिचतन्मिचमुद्रुमिद्रुःभयोभयः ७६

रामानजभाषा टीका ५

राजत्रिति केशवार्जनयोरिमेषाणमजुतेसेवादसाक्षाच्छुतेकृत्वा मु
द्रुमिद्रुदृष्टामि ७६ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

सहायिम् ७६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रकाश टीका ७

अथ या सप्रसादसामर्थ्यमेवानुवदति राजत्रिति राजन् एतराष्ट्र इम
मजुतेकेश वार्जनयोः सेवादसेस्ससा सकृच्छतमपिस्मरणारूढं
कृत्वा पुनर्यथावत्सेस्ससमपिनिष्पन्नोपेगीतार्थसेग्रहइति दृष्टा।
मिसेरोमाचितो भवामि एतावतैवैकतोस्मीति हर्षप्राप्तोमि ७६ ॥

वनमाली टीका ८

त्राँ प्राणं कृतमात्र सर्वपापहरे केशवार्जनयोरिमसेवादमजुतेन केव
लेकृतवानसि किंतु सेस्सससेस्सससेभमे हिरुक्तिः मुद्रुमिद्रुवारे
वारं दृष्टामि हर्षप्राप्तोमि इति प्राणोरोमाचितो भवामीति वा ७६ ॥

श्री.
गी. टी.
प्र.

340

ऊ समवेजयेती टीका १५

संवादस्मरणान्त्वानेदातिशयमाह राजत्रितिहेराजव ५ तराष्टके
शवार्जितयोः प्राणभगवंप्रपायते नातिपवित्रं यद्वा श्रोत्रविद्या।
यस्येताविलदोषनाशकत्वेनाध्यात्मादिजन्ममरणादिसोसारिकदुः
खविनाशकत्वेन संचितक्रियमाणकर्मवाहकत्वेन च जीवमुद्धि करे अ
नुते प्रकृतिसेवेयमोचकत्वेन मोक्षपायकत्वेनात्माश्रयी इयमिमे सं
वादसमकवादकथनम् संसृत्य संसृत्य साक्षाच्छ्रुते सत्त्वा सत्त्वा च पुन
र्मूर्धर्मूर्ध्वीरे वारे प्रतिज्ञां हृषामिरोमोचितोऽस्मि ७६ ॥

मधुसूदनी टीका १६

प्राणेश्वरानापि सर्वपापहरं केशवार्जितयोरिमे संवादमनुतेन के
वल्लभतवानस्मि किंतु संसृत्य संसृत्य संभ्रमेदिरुक्तिः सुदुर्मूर्ध
वीरे वारे हृषामि च हर्षमा मो मि च प्रतिज्ञां रोमोचितो भवामीति वा ७६

सदानंदी टीका १७

प्राणेश्वरानामात्रेण सर्वपापहरं शुभं कश्च प्रजापतिः प्रोक्तः श्री
शंकरसूतः १ तयोरपि पिता वर्यः स्वामी चात्मनिकेशवः तदुक्ते ह
रिवं श्रीशंभुना केशवे प्रति क इति ब्रह्मणो नाम ईशो ह सर्वदेहिनां प्रा
वातवोगसेभूतौ तस्मात् केशवनामवान् ३ अहं संपत्तसमापुक्तः
सहियाधिकृतोर्जनः संवादो यस्तयोः साक्षात्तमिमं परमादुते ४ न
केवलमहं सम्यक्कृतवानस्मि विस्मयात् किंतु संसृत्य संसृत्य हिरु
क्तिरिति संभ्रमे ५ वारे वारे परं हर्षं मवा मो मि प्रतिज्ञां रोमोचि
तो भवामीह प्रामोहं विस्मयावधिं ६ ॥ ७६ ॥

नीलकंठी टीका १८

केशवार्जितसंवादश्च वार्जितविषयत्वाद्योगदर्शनजं वाक्सादं क्रमे
ण श्लोकद्वयेनाह राजत्रिति हेराजव हे ५ तराष्ट्र प्राणप्राणकरीण
पहं चेयसीत् संसृत्य संसृत्येति संभ्रमेदिरुक्तिः शेषे स्पष्टार्थ
स्पष्टार्थ श्लोकः ॥ ७६ आनंदी टीका १३

रामकंठी टीका १४

स्पर्शार्थम् ७६ ॥

लासिनी टीका

किंच हेराजन्धुतराष्ट्रकेशवार्जुनयोः प्रणयपापहरमिममत्यभूतं
संवादं संस्मृत्य संस्मृत्य वारं वारं हृष्यामि रोमांचितो भवामि
हर्षप्रामोमीति वा ७६

पंचोली टीका

किंच राजत्रिति हेराजन्धुतराष्ट्रकेशवार्जुनयोरिममद्भुते वि
स्मयकारि प्रणयपापहरं संवादं संस्मृत्य संस्मृत्य मुहु
र्मुहुर्वारं वारं हृष्यामि रोमांचितो भवामि हर्षप्रामोमीति च ७६

रागवीरसमिद्धेयिनी

प्रतपवराजनिधि हेराजन्धुतराष्ट्रकेशवार्जुनयोरिमं प्रणय
वदं मुहुतं संवादमतिपायेन वारं वारं सम्यक् स्मृत्वा हृष्यामि ह
र्षभरितत्वेन प्रोद्दिन्नरोमांचो भवामीत्यर्थः ७६ ॥

मधुभाष्य

७६ ॥

३५/ किंकि किंकि

॥ ३८ ॥ सुदिता

341

किंकि किंकि

॥ ३९ ॥ सुदिता
किंकि किंकि
॥ ४० ॥ सुदिता

किंकि किंकि

॥ ४१ ॥ सुदिता
किंकि किंकि
॥ ४२ ॥ सुदिता

किंकि किंकि

॥ ४३ ॥ सुदिता
किंकि किंकि
॥ ४४ ॥ सुदिता

किंकि किंकि

॥ ४५ ॥ सुदिता

भाषा अनुवादटीका

बोहै महराज धनराष्ट्र यह पश्म पवित्र केशव श्री अर्जन का प्रभु
न सेवाद स्मरण करके मै बारबार हर्षित होता हूँ अथवा बारबार
मेरे रोम खड़े होतैं ७६ ॥

दोहा

सिमर सिमर के द्वे राजन प्रभु न यह संवाद सुहुदि केशव
पार्थको पुन पुन होदि प्रह्लाद ७६ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

342

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

तच्च संस्मर्य संस्मर्य रूपमस्य भुते हरेः विस्म
यो मे महाराज न हृष्यामि च पुनः पुनः ७७ ॥

शंकरभाष्य टीका १

तच्च संस्मर्य रूपमस्य भुते हरेर्विस्मर्यो विस्मयो मे महान् हेराज न
हृष्यामि च पुनः पुनः ७७ ॥

आनंदगिरि टीका २

यत्तु विस्मर्यपात्रे रूपं सगुणमर्जनाय भगवान् दर्शितवान् था
नार्थं तदिदानीं स्तोति तच्चेति ७७ ॥

स्वामिभक्तटीका ३

अतस्ते प्रजाणां राज्यादिशंकापरिमज्जेनाशयेनाह यत्रेति यत्र येषां
देवयोगमायेचरः श्रीकृष्णो वर्तते ७७ ॥

विशाचभाष्य टीका ४

तच्च रूपं विग्रहमस्य भुते हरेर्नारायणस्य विस्मयः ऊतुहले ७७ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

तदिति अर्जनाय प्रकाशितमैश्वर्यं हरेरस्य भुते रूपं मया साक्षात्कृतं मे
स्मर्य हृष्यातो मे महान् विस्मयो जायते पुनः पुनश्च हृष्यामि किं न वदन्तो म
केन ७७ ॥

अभिनवगुप्तटीका ६

स्यार्थम् ७७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रवाची टीका ७

किंच तच्चेति तच्च अस्मद्भुते हरेः स्वरूपं विस्मर्यपुत्रमयवाक्यैः श्रुतं
च दृष्टं तथा विधमपि यथममतरतः संस्मर्य पुनरर्थं तच्च संस्मर्य मे
महान् विस्मयो भवति अहो कथमर्जनस्य भाग्यं यदेवैरपि द्रष्टुम
शक्यं परमात्मनः समष्टिरूपेण साक्षात्कृतवान् तथा सकलां गमा
गोचरोऽपि परमात्मा रूपया पारमार्थिके स्वरूपे दर्शितवानिति ।
स विस्मयते तादृजमस्या विभावेन रोमहर्षा पुष्ट्या निक्कीपकशाली
पुनः पुनर्भवामीत्यर्थः ७७ ॥

वनमाली टीका ८

तच्च विस्मर्य हेराज न म महान् विस्मयो न पतव हृष्यामि स एव मत् ७७

श्री-
गीटी-
श-

343

कसमवैजयंती टीका ६

भगवतोविश्वरूपेस्तदाह तच्चेतिहरेरर्जनशोकमोहेहरतीतिहरी
स्तथाभगवतसर्वेश्वरस्यजगदभिन्नमितिोपादानकारणस्यवि
दविहात्मकजगदभिन्नसंश्लेषकेशेषायमरवदितचरण
कमलस्यदेवकीपुत्रस्यार्थसारथेः चपुनस्तत् यत्पार्थिवोपदर्शि
तेरूपेसर्वविषमयमैश्वरममजुतमलौकिकतेनासाध्यं संसृत
संसृतपुनः पुनः प्रतिज्ञांस्तथास्तदाहमहाराजमेतद्विषयमसति
स्मयोः होकिमेतदाश्चर्यमिति वक्तिवित्तेजायतेचपुनरहेपुनः पुनर्वा
रेकारं दृष्ट्वा मिनिरतिशयानेदेन पुलकिनोद्गोभवामि ३३ ॥

+ यदि विश्वरूपाख्यं सगुणं रूपमर्जुनायथानार्थं भग
वान्देशयामास तदिदानीमनुसंधानमाह ॥

मधुसूदनी टीका १-

+ तदिति विश्वरूपं देराज नममहान्विसयः अतएव दृष्ट्वा मिचाहे
स्पष्टमयत्

सदानंदी टीका ११

यत्सर्वविश्वरूपाख्यं सगुणं रूपमजुतं अर्जुनाय हरिः साक्षादर्शयामा
स सर्ववित् १ आह तसंध्यानः सत्रिदानीयेयमैश्वरं तच्चेति वि
श्वरूपेभोराजन संसृतचेतसा २ स्मारेस्मारे महानास्ति विस्मयो मे
पुनः पुनः अतएव महाराज फलेहर्षगतोऽस्महे ३ ३३ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

तच्चेति रूपे विश्वरूपे पत्रदर्शने हि ब्रह्माण्मीशमिति देशतो विप्रकृष्ट
वक्राणि तेन रमाणा विशेतीति कालनोयवहिते भीष्मादित्येव करन
६५ लामलकवदृष्टवान् तच्च जगतो मिथ्यात्वमेतेरण न संभवतीति प्रति
पादिते वेदांतकतके अतीतानागते वस्तुवीक्षते करविल्ववत् यो
गीसेकल्यमात्रेण मिनिशास्रेषु रिडिभिः १ मायाया सर्वदा सर्वसर्व
वस्य मिदेजगत् अस्तीति तदुपाधिश्चित्तावील्यात्सर्वमीक्षते २ आरे
भयणितामाभ्यासेन रूपेण यन्न सत् अतीतानागते वस्तुयोगीतदीक्ष
ताकथे ३ सेकल्यमात्रभाते वस्तुतीतादियदीक्षते नष्टस्तीदर्शनाभे
तस्यायोगिज्ञानमप्रमा ४ योगीसेकल्यमात्रेण तयोऽप्यतिरिदीक्षते
इशसेकल्यमात्रेण सर्वोपनिस्तदेष्टता ५ आरेभेपरिणामेवोदेशका
लायति क्रमः नैव दृष्टः क्वचित्सायं सममायादिप्रसक्तः ६ अगपज्जस

नेऊंभो नानादेशस्य योगिभिः जलसूर्यश्वासाभिलेनासौ कल्पि
 तः स्रष्टे ७ योगिभिर्दिह्यमाणत्वाद्दृष्टः सर्वत्र सर्वदा सन्नेवास्तीति
 चेत्कार्यकथमीदृशविषयभवेत् ८ बाह्येन हीयते कार्ये शुभपञ्चिन्द्रे
 शात् चेत्कल्पना विनाशेष्टादृष्टान्तस्तत्र नास्ति वः ९ तस्मान्नाणभि
 राश्वमिति वत्त्रापि गववत् प्रकृतेः परिणामो वा जगत्किं विदुजा
 लवत् १० समेव दृष्टमिदं जाले विद्ये पराकृष्टं शो अविद्यानादेतत्
 ५ दृष्टानास्तेव तदयमिति ११ स्पष्टार्थमूलसौकः ७७ ॥

आनेदी टीका १३

स्पष्टार्थम् ७७ ॥

रामकंदी टीका १४

निगदव्याख्यातौ श्लोकौ

७७ ॥

लासिकी वरुणी टीका

किं तच्चेति विषयं निर्दिशति स्पष्टमन्यत ७७

पंचोली टीका

किं तच्च संस्तरमसंस्तरमयमिति वपुनः हेराज न हरे नीरा
 यणस्प विषयमद्रुते देवानामपि विस्मयकरं स्तुत्या स्तुत्या
 मेममविस्मयो वर्तते च तत्पुनः दृष्टमिदं विस्मये वा प्राप्नो
 मि ७७

शावीर समिद्धोधिनी

किं तच्चेति निगदव्याख्यातमेतत् ७७ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय **सुप्रभाष** नमो भगवते वासुदेवाय

७७॥

344

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥ ७७ ॥
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥ ७७ ॥
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥ ७७ ॥
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥ ७७ ॥
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥ ७७ ॥
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥ ७७ ॥
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥ ७७ ॥
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥ ७७ ॥
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥ ७७ ॥
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥ ७७ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

॥ ७७ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७७ ॥

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥ ७७ ॥

॥ ७७ ॥

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्

नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७७ ॥

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥ ७७ ॥

॥ ७७ ॥

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्

नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७७ ॥

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥ ७७ ॥

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥ ७७ ॥

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्

॥ ७७ ॥

भाषा अनुवाद टीका ॥

ओतत शब्द से भगवान के विचरूप का निर्देश करते अर्थात् कह
ते हैं कि हे महाराज हरि श्रीकृष्ण के उस अद्भुत विचरूप का स्मर
ण कर कर को हमको अत्यन्त विस्मय होती है अर्थात् आश्चर्य हो
ता है और बारबार मोच होता है ७७ ॥

दोहा

सिमर सिमर के तेहिकों रूप अद्भुत हरिकोहि महाराज मोहि
विस्मय पुन पुन द्रव्य दिहोहि ७८ ॥

345

॥ अथ विष्णु स्तोत्रम् ॥

नमो भगवते वासुदेवाय नमो भगवते वासुदेवाय
नमो भगवते वासुदेवाय नमो भगवते वासुदेवाय
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ

विष्णु स्तोत्रम् ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

यत्र योगेश्वरः कृत्स्नो यत्र पार्श्वो धनुर्धरः तत्र श्री
विजयो भूतिर्धुवानीति मतिर्मम ७८ इति श्री
महाभारते शतसाहस्रं संहिता योगैष्या सि।
का भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु
सुविद्या योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥
तद्योगो नाम अष्टादशोऽध्यायः १८ ॥ १ ॥

योगेश्वरभाष्यटीका १

किं वक्तुं यत्र यस्मिन् पदे योगेश्वरः सर्वयोगानामीश्वरस्तत्प्रभ
 वतात् सर्वयोगवीजश्च कृत्स्नो यत्र पार्श्वो यस्मिन् पदे धनुर्धरो गा
 एरीव यन्ता तत्र श्रीस्तस्मिन् पाण्डवानो पदे विजयस्तत्रैव भूतिः श्रि
 यो विशेषविल्लोरो भूतिर्धुवाः यमिचारिणी नीतिर्नयश्चैव मतिर्ममे
 ति ७८ इति श्रीगोविन्दभगवत्पदादशिष्यपरमहंसपरिव्राजका
 चार्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ गीताभाष्ये अष्टादशोऽध्यायः १८ ॥

अष्टादशीकृत टीका २

द्वयोरपि कृष्णार्जुनयोः नरनारायणयोः सम्वादस्य प्रामाण्यार्थं परमवक्त
 र्धर्कयति किं वक्तुं कथं सर्वेषां योगानामीश्वरो भगवानिति तत्राह
 तत्प्रभवत्वादिति सर्वयोगो ज्ञानं कर्मव तस्य वीजं शास्त्रीये ज्ञानं वैरा
 ग्यादि तदि भगवदधीनं तदनग्रहविहीनस्य तदयोगादतो योगतत्फल
 योर्भगवदन्तःग्रहायतत्वाद्भगवतो योगेश्वरत्वमित्यर्थः श्रीलक्ष्मीविजय
 परमउत्कर्षः रात्रौ धृतराष्ट्रस्य सप्रेषु विजयाणां शिथिलीकृत्य पाण्डवे
 षु जयप्रामिमेकान्तिकीमपसेहरति श्लेवमिति उपायोपेयभावेन निष्ठा
 द्वयस्य प्रतिष्ठापितत्वात् कर्मनिष्ठापरंपरया ज्ञाननिष्ठाहेतुः ज्ञाननिष्ठा
 त्वात् साक्षादेव मोक्षहेतु इति शास्त्रार्थस्य संहरत्तमितीत्युक्तं काण्डव्या
 त्तकं शास्त्रं पदवाक्यार्थगोचरे आदिमध्यान्तवद्भेदेषु व्याख्या गोचरी
 कृतं संक्षेपवित्तराभ्यां यौलक्षणोरुपपादितः सोऽर्थोन्निमेन संक्षि
 प्य लक्षणो न विवक्षितः गीताशास्त्रमहार्णवोत्थममृतं वैकुण्ठक ।

श्री.
गी. टी.
प्र.

तदोक्तं श्रीकणादापरनामवक्तृनिर्कृते निष्ठास्योपनिषत्ते निष्ठास्यम
ति प्रसादजननी साक्षात् कृते ऊर्वती मोक्षे पर्यवसास्यति प्रतिदिने
सेव्यमेतदुपाः प्राचाचामाद्यपादानां पदवीमनुरक्तता गीताभा।
छे कृता टीका टीकां पुरुषोत्तमे ७८ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रा
जकाचार्यसुदानंदस्य पापशिष्यभगवदानंदगिरिविरचिते श्री
गीताभाष्यविवेचनेऽष्टादशोऽध्यायः १८ ॥

स्वामिकृतटीका ३ ॥

यत्र च पार्थो गौरीवधनर्द्धः तत्रैव श्रीराजपलक्ष्मीः तत्रैव च विजयः तत्रै
व च विभूतिः उत्तरोत्तराभिबृद्धिश्च नीतिर्नयोपि तत्रैव भवानिच्छितेति स
र्वत्र संव्यपते इति मे मतिर्निश्चयः अतश्चानीमपि तावत्सुत्रं स्तुत्योक्त
स्मरणात्सुपेत्सुपांडवास्तुसायसर्वस्वेतेभ्यो निवेद्य पुत्रप्राणरक्षां कुर्वि
त्यर्थः ७८ भगवद्भक्तिपुक्तस्य तत्सदात्मबोधतः स्वस्ववैयविम्युक्तिः
स्यादिति गीतार्थसंग्रहः तथा हि पुरुषः सपरः पार्थ भक्तालभ्यस्तु न
या भक्तान्न न्ययाशक्यमहमेव विद्योर्जने त्यादौ भगवद्भक्तैर्मोक्षेति
साधकत्वं तदुपवर्णनं तदेकान्तभक्तिरेव तत्सदात्मज्ञानावांतरव्या
पारमात्रपुक्तमोक्षहेतुरिति स्फुटं प्रतीयते ज्ञानस्य च भक्तावांतरव्यापार
त्वमेव सक्तं तेषां सततपुक्तानां भजतोपीति पूर्वकं ददामि बृद्धियोगं
ते येन मास्यपयोनिते मज्जकपतद्विज्ञायमद्वावायोपपद्यते इत्यादि
न च ज्ञानमेव भक्तिरित्युक्ते समः सर्वपुभूतेषु मज्जकिलभते परो भक्ता
सामभिजानाति यावान्यश्चास्ति तत्ततः इत्यादौ भेदेन निर्देशान्न चैवं सति
तमेव विदित्वा तिरस्त्वमेति नायः पेशाविद्यते अयनायेत्यादि कृतिविरो
धः शोकतीयः भक्तावांतरव्यापारत्वात् ज्ञानस्य न हि काष्ठैः पचनीत्युक्ते
ज्वालानामसाधनत्वमुक्ते भवति यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवतयागु
रो तस्यैते कथितास्तीः प्रकाशते महात्मनः देहान्ते देवः परब्रह्मता
रकं व्याचष्टे यमेवैष ब्रह्मते तेन लभ्य इत्यादि कृतिस्तरति प्राणावचना
मेवं सति समं ज्ञानाति भवति तस्माद्भक्तिरेव मोक्षहेतुरिति सिद्धं तेनेव
दत्तयाममानं गीता विवृतिः कृता सपत्नपरमानंदस्य यापीणात्माधवः
परमानंदपादज्ञानः श्रीधामिणाधुना श्रीपरसामिपतिना कृता गी।
तासु बोधिनी स्वप्नगल्पवलाहिलोऽभगवद्गीता तदेतर्गतं तत्त्वेषु

रूपेति किं गुरु कृपापी घृषट्टि विना श्रुत्वा जलिनानि रसज
 लयेरादित्सरेतमीनीनावर्तेश न किं निमज्जति जनः सत्कृष्टिया
 रेविना ॥७८॥ इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यो संहिता यो वैद्या
 सिखा भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु षष्ठ्यध्यायविद्या
 या योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे योगशास्त्रे निर्णयसंन्यासादि
 नत्वनिर्णययोरिति श्रीभगवद्गीताटीकायां सर्वोपनिषोऽप्रीथरसा
 मिहोतो मोक्षयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः १८ ॥ रामः

पिपात्रभाष्यटीका ४

किं वदुनायत्रममयस्मिन्ने योगेश्वरः कृत्स्नस्थितः यत्र पार्थः
 यत्रार्थः उद्यतगोरीवः तत्र तस्मिन्ने श्रीर्देवता विजयार्थः
 विजयः शत्रूणां धृष्टिभूतिः नीतिर्नयः प्रज्ञा जयसाधिका
 तीत्येवमिति निर्णयः इति करणो गीताशास्त्रपरिसमाप्त्यर्थः ७८
 इति श्रीपिपात्रभाष्ये अष्टादशोऽध्यायः १८ ॥ ॥

सप्तः रामानुजभाष्यटीका ५

यत्रेति यत्र योगेश्वरः कृत्स्नस्य उच्चावचवृत्तेणावस्थितस्य चेत
 नाचेतनस्य वस्तुनैवेये स्वभावयोगास्तेषां योगानामीशः स्वसंक
 ल्पा यत्र सेतारसमस्तवस्तुसंस्पृष्टिप्रवृत्तिभेदः कृत्स्नावसरे देव
 सत्त्वर्ध्वचकार्यो यत्रार्थः तत्पितृषु सः पत्रः तत्पदद्वंद्वकाश्रयः
 तत्र श्रीर्विजयो मूर्तिर्नीतिश्चक्रानिश्चला इति मतिर्ममेति ईश
 रकृतिता बुद्धिः सत्त्वोपादेयता तत्पत्स्वकर्मपरिणामप्रशान्त्युपा
 राधोऽद्यते ७८॥ इति श्रीभगवद्गीता रामानुजविरचिभव
 गीताभाष्ये अष्टादशोऽध्यायः १८ ॥ ॥ रामः

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

संजयवचनेन संवादसुपसहस्रेतदर्थस्य गाढप्रवेयक्रमेणानिरे
 तरचिंतासंज्ञानोपकृतं नैरेतर्थादेव चोते सुपरिष्कृतनिर्विकल्पा
 नुभवरूपतामापाद्यमानं स्मरणमात्रमेव परब्रह्मप्रदायकमित्यु
 च्यते एवं भगवर्जनसंवादमात्रस्मरणदेवतत्वावाप्या श्रीविज
 यविभक्तय इति शिवम् ७८ संग्रहोत्रमंक्ताज्ञानविमोहमंशरम

श्री-
गीरी-
शु-

श्रीसत्तादिभिर्त्रोपियेणपसात्मविबोधसेदरतयाविस्त्रुविकल्पा
निगम यत्किंचित्स्वरसोद्यदिदियनिजयापारमात्रस्थितैर्देहातः
ऊरुतेतदस्यसकलसंपद्यतेयोकरं ३ निश्रीभगवद्गीतायैसंग्रहे
ष्टादशोऽध्यायः १८ ॥ श्रीमान्कात्यायनोभूहृरुचिसहशः
प्रस्फुरद्वोधरमसुहृदशालेकृतोयः स्थिरमतिरभवत्सौशिका
लौनिविहान् विप्रः श्रीभूतिराजस्तद्वत्समभवत्तस्यसूनुर्म
हात्मायेनामीसर्वलोकास्तमसितियतिताः प्रोद्धताभावनेव
तश्चरणकमलमधुपोभगवद्गीतायैसंग्रहेचदधात् शुभिन
वगुतः सद्विजलोदककृतचेदनावशातः अतर्दमयथा।
यैवायथायैमपिसर्वयानैव विदुषामसूयनीयेकृतमिदे
वोथवार्यदि परिपूणीये श्रीभगवद्गीतायैसंग्रहः कृति
स्त्रिनपनचरणचित्तनलजप्रसिद्धेभिनवगुप्तस्येतिशिवे
शुभिनवरुणाशक्तिसुहृमोयामहेस्वरौदेवः तदुभयया
मलरूपमभिनवगुप्तेशिवेवेदे ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रकाश टीका ७

तदेवंविस्त्रुपदशीनेदोतोचभीष्मचजयद्रथं च कर्णेनशा
न्यातपियोधवीरान् मयाहतां स्वेजदीमादिभगवद्वाक्का
नितशः श्रीभीष्मोपुतराष्ट्रस्यपुत्राः सदृश्यतेचूर्णितैरुत
मोरो रिप्यायर्जनस्यवाक्कानितवयायन्मवाक्कृतमेवअने
नरेतवपुत्राणोजीवनसंदेहः किंपुनराज्यशान्तिरितिमन
साविचार्यपांडुपुत्रेभ्यः सर्वसंदेहाश्रीकृष्णं शरणंभाताश
णरक्षणेकार्यमित्याशयेनारयतेति यत्रयेषांपदे
योगेश्वरेश्वरः कृत्स्नावर्तते तदुक्तंदिष्णिनाकाम कर्ष
णेनमनोभूमेर्निवृत्तिः फलमाप्नोते कृष्णनाम्नासमा।
ज्ञातःसर्वास्त्राया र्थैर्हृष्टा इति यत्रचतस्रसपातसाधि
नसकलपुरुषार्थः पार्थोयन्वर्थरोगांजीवयन्वापरमेष्ठ
रस्यविभूतिर्वर्ततेतत्रैवश्री राजपलदमीस्तत्रैवविजयस्त
त्रैवभूतिरुत्तरोत्तरेष्वर्थतत्रैवभक्ताश्चवत्तानीतिनयमार्ग

ननु मायिनां तव प्रज्ञाणां लाक्षां रद्वगद्वान्भ्रातृजायावसु हराणां
दिकृत्कारिणां मिति मे मतिर्निश्चयः तदुक्तं भवेत्तथादिपर्वणि ॥
तराष्ट्रप्रति संजय वचने तव प्रज्ञा उदात्तानः प्रतप्ताश्चैव मनुजान्
धातुर्हन्त भूयिष्ठान् तात शोचिषमर्हसीति तस्याश्चाशेषकेपि द्रौप
दी हराणां भानो युधि राजा जयद्रथः शिवं प्रसाद्य तपसा ययाचे जय
मञ्जनात् इति राजा वीदेवेनेति देवस्तमत्र वीतकृतेर्जनं महाबाहू दे
वेश्वर पिङ्गु रुक्म हं यमाङ्ग रजिने देवेशो त्वचक्र गदाधरं प्रथानेशां सवि
दुमेतेन कृत्स्न गोपितमिति ॥ अथ संजय स एतं राष्ट्रं स्पृहार्दं व्याप
यते ॥ यो लाक्षा वेश्मदाहार इति विषम विषादि प्रशापाहनां ते दुष्टैर्घू
तास्तभायां प्रवर्तिषी भवत्संज गोप स्वभक्तान् हतः सूतश्च भूला
सप्रपि निज जनैः किं करिष्यन्तु पेक्षा इमे वेता वक्तानो विगता हतपि
यो जीवितेच्छादरा पा उपनिषदुपदेशादीन् वागोर्ह दिवसतोपि न
यानयः सपत्नान् स्वचराणां शरणं स्पृहं उरुतोः सच किं न प्रभवेत्त्रि
हंत मेतान् कालो विलस्यत्यहेतु रचिं सशक्तिः शप्तेषु तेन तनयो
सुक्रियात्पुमर्षः पार्थस्य बानिहतमारणा कर्तव्यं तज्जोषोपैर्यशो भव
ति संजय नाजि वेन रणो मरणा मस्ति वैच्छरणा मागतैः किं भवेत्ततो
पियदि जीवने किं सुतदुच्यते किं रिषा अथापियदि जीव्यते चरम
मोक्ष निर्भ्रं भुजामिदं मनसि चिंतयन् कुरु पिताय तस्मीमभूत् अथा
थायतामर्थं ॥ अथाप्येवमस्माधिक दशभि रभिप्राय उक्तः क्रमेण
संयासत्यागश्चैव सि विधमति ॥ इति ज्ञान कर्तृ क्रियादिः ब्रह्मा प्रमिरु
पायः पुनरपि गदितो ह्यदशो संयुक्तो ह्यर्थो नोद तिष्ठन् नवसमरकृतेन
कसे देह जातः ॥ जगति समवतीर्ण मजसात्तादयणा सदसि उपदक
न्यो जवेता वसु म्पूराणा भुवि निहता नाम भद्रुता नोप उपनि वि
स्रवानो गौरवः कौरवाणां पराशिरसि शरीरै र्थान् राष्ट्रान मोक्षे स्तदव
गजपभीष्मदोषा कर्णां प्रहता फलित विजय लस्मीयादवेशोपदेशा
दधिगत परमार्थ पार्थ आसीत्कतार्थः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं
रं हरिं सदसदति समो कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं ॥ अनाहता परावाणी मे
वतीतेति भावय निर्जनेतामवस्यते अवगो विषयी कुरु पतावानेव

पाय

प्रागल्भ्यादुम्भवावाभिरुक्तकुरुताः संतुमर्हन्तुसन्तः ॥ मुनिप्रायः
 प्रायः सकलनिगमाना मधिगतः सुधीभिर्वैद्यैस्तु भगवदनुकं

श्री-
 गी. टी.
 प्र-

गीतार्थः पार्थप्रतिनिवेदितः चतुर्दशप्रकाशोक्तेः श्रीकृष्णेन परा।
 त्मनः २ अस्माकं ह्येकस्यैः सेसाराधि विलेचय हेसोने सप्रशेसेये
 परमार्थप्रपोदिता ३ हृदः संदर्भगर्भप्रभुगहनगिरामृगजः सा श्री
 मामीमोसामोस लोतकराणपरिणामसंगतीनांगतिः कास्माके
 पीरपीरातदपिरचयिते भाष्यस्यो गभाजो पात्रयवशात् विरेसा
 दानेयानुभवसिकाके प्रसन्नताः स्वविश्रान्तियेति प्रसभमपरेने
 हविश्चनो गभीराभिप्रायान् सुगमवचनेरुधनवनांकवीनोस्वयेये
 भवतिवद्विस्तारजभये कृतसुत्रप्रयेउरपिगमनाहवणमनः स
 विस्तारः स्माद्यः शमयति हि यः संशयभरे विदित्वावेदार्थं दश।
 वदनवाणीपरिणतेशतस्मोकव्याख्यापरमराणीमपामकरवेततो
 गीताभाष्यनिविलनिगमार्थैकनिलयेविधिज्ञार्थः सूर्योत्तरहीकरु
 णापांगशरणाः वेदव्यासमतंकृत्स्वेवेदव्यासः सपवहि भेदव्या
 संजहायेव वेदविद्यासर्वकंगोदोदकदृष्टातीर्थनिकटेपायाभि
 थानेप्रंतेउज्जोतिषिकानयेससभवस्त्वज्ञानराजाभिधः तत्सुत्र
 निगमागमार्थनिप्रणः सूर्याभिधानः कविः कृष्णप्रेरणायानदप।
 णधियागीतार्थभाष्यवायात् ७८ इति श्रीमदेवज्ञपठितसूर्यवि
 चित्तायोभगवद्गीताटीकायोपरमार्थप्रपा योसकलगीतार्थसंग्रहो
 न्या ब्रह्मार्पणमंसयोगोनामाष्टादशोऽध्यायः १८ गी ११

दशमोऽध्यायः

यदेव सति सत्तुत्रे विजयसंभावनामजेत्याह यजेति यत्रयुष्टिरपेक्षे
 योगेश्वरः सर्वयोगसिद्धीनामीश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्भगवत्कालो
 भक्तुः त्वकर्षणो नारायणो विद्योदयादिकर्तृनिष्ठतियत्रपाशो
 यत्तुर्दोगो जीवधनार्जनस्तिष्ठति नरनारायणो निष्ठतोयत्र तत्रैव
 युष्टिरयज्ञे श्रीराज्यलक्ष्मीः विजयः पात्रुपराजयनिमित्तकउत्क
 षिः भूतिरुत्तरोत्तरं राज्यलक्ष्णादिहृदिः अवावर्षभाविनीतिर्नयः
 एवंममनिष्ठयः तस्माद्व्याप्राविजयापांयत्काभगवदचरही
 तैलक्ष्मीविजयभागभिः पात्रुवैः सहसैधिरैवक्रियतामिमभिप्रायः
 वेदेष्विहयकंपरेष्कतिशिवाभिगीतकीर्तिहरिंयोगीन्द्रः परिभा

विनेमनसितिमानेदेहेसमेहेषाभिःपरिकेययेतमसुरोश्चाने
 दयेतेसुरानस्त्रोत्रीचिनयनेगिरोमलतराविष्णोपायेनेमदा १
 विजययश्मरक्षयोश्चोरोदयातःपरिभवतिहिभीक्ष्णार्थसेतो
 स्वार्थो विगलितकटिवासाधनयगादयानैर्भुवमतिधतपादोनो
 द^४ वताञ्जनेन २ भगवतोत्रिकेजस्यश्रीगोपालसुरेणवः क्रियासर्वे
 भवेवाचामंभुराशेषशोधनं ३ भुक्ताश्रमाकसृष्टिविपदमशम
 यद्दीनवंधुर्हिजातेः दत्ताभूतोः पराः स्वाधतकरत्रनिमादेहि
 मोयो मेयोः द्रौपद्याः शाकलेशात्रिभुवनमत्तघञ्जनोडः प्र
 साधनस्थितोतः कारितान्स्त्रोक्तिविवरणातोमेहरिः प्रीयतोसः ४
 श्रीगोविंदविहारभूषितभदोहंदावनात्वारिदशिकोशानात्रिपुरोप
 रेसुनिभरदाजानयायेदिताः श्रीसेनाहसचोवसेनिवनमालीन
 तज्जलेभुदुधः श्रीगीताशयचेदिका परिसमाप्ताविजयतस्तत्
 कृता ५ ॥७८॥३॥तिश्रीभगवद्गीतासुपनिषत्सुब्रह्मविद्यायोगो
 गशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेगीतार्थनिर्गच्छार्थचेदिकायांवनमा
 लीविश्वितायांमोक्षसंन्यासयोगोनामाष्टादशोऽध्यायः १८ ॥

असमवेजयेती टीका ६

ननुयत्तयोक्तेतत्सर्वं मयाकृतं परं त्वत्त्वत्तस्यविजयोभविष्य
 तिनवेतिनस्त्वदेवाशंक्यसुप्रविजयाशोपरिपूजेत्याह यत्रे।
 नि यत्र उहादौकर्मणि योगोश्चोनिखिलाश्चेतनाचेतनानोव
 स्तुतोयेस्वभावास्तेयोगशब्दाद्यास्तेषामीश्वरोनियेतात्रह्यदिष्ट्या
 चोताविलगानिस्वरूपस्थितिमकृतिकोः नेतयुगाशक्तिकः श्रीकृ
 णोयदुज्जलोद्भवोवसुदेवप्रः सारथ्यादिपर्यंतस्वमित्तसाहाय्यकारि
 तयावर्ततेयत्रवधुर्हरोऽग्निनोः खेडलोदाउमानखेडाखेडगोरी
 वकोदंडपाणिः कृष्णानयः केशिकेसायभि मित्रोनरावतारः पा
 र्थः कृष्णपितृसुतः प्रवः पिनाकिनोपितवीर्यो नारायणसहायः
 कृष्णसारथिः कृष्णोवर्ततेतत्रैवोभयकृष्णायिष्टितेयर्मपुत्रपदोष्टीरा
 जलुत्मीर्धवास्थिराभवेत् तत्रैवविजयः शत्रुपरीभवहेतुकः परमो
 कर्षाध्रुवस्तत्रैवचभूतिरुत्तरोत्तरेष्वप्यविहर्षितवानेव नोतिर्मा
 यमवति भवेतिममस्यासकृपापात्रसमनिर्निष्प्रणामिकावुहिर्भव

श्री-
गीटी-
प्र-

मीतिशे ७८ कृष्णभूमिसमृद्धताकलवृक्षसमाश्रिता अदोऊराभा
ववीजासमनिष्ठयमलिका १ कर्मशाखातिविस्तारासमाधानैकप
लवा प्रपत्तिमंत १ संविकलिकामालिकाचिता २ प्रेमानेदामिका
भक्तिऊसगासुसमाश्रिता प्रीतिसौरभसंयुक्ताभक्तभ्रमरसंजुला ३
अनुरागपरागाचतननिशारसानिता तनत्रयविहंगाचभेदाभेदाम्
तपदा ४ भगवद्भावसंप्रतिभुक्तिस्फुल्लालता गीताकल्पल
तातस्याः सूर्यप्रभैर्विनिर्मिता ५ कृष्णभावतावद्विह्वलकयशि
तामया मालावैवेजयेत्याख्याकलकेदेसमर्पिता ६ थारपिष्ठात्रि
येकंदेसर्वशास्त्रार्थसमन्तो ज्ञानभक्तिरतास्तेवैयास्येतिभगवदं
७ सकलभवनवीजेसर्वशास्त्रार्थजीवनतममरेणोः कुवलयरु
चिदेहंकोटिकंदर्पगेहं ह्यगणितगणसिंधुनौमिह्रस्मेस्ववैधे
शास्त्रयोर्निजगणोर्निगोपीकान्तेरमापति परमद्योमनिलयेणार्थसूतेस
माश्रये ८ विधिरसयगुलाष्टम्लोकसेत्यानुमानाविजययजुंस्वपी
तयेवैजयेती अगनवस शाकेकार्तिकेसुविदेसुरगुरुप्रभवादे
एतितामेतिटीका ९ वैशेषायनेगीतासुगीताकर्तव्याकिसम्येः शा
स्त्रविस्तरे याचेयेपमनाभस्यसखपमादिनिःसृता सर्वशास्त्र
मयीगीतासर्वदेवमयो हरिः सर्वतीर्थमयीगेगासर्ववेदमयोमनुः
गेगागीताचगायत्रीगोविंदेवहृदिस्थिते चतुर्गकारसंप्रतेपतर्जन्म
नविद्यते षड्शतानिसविंशानिसोकातांप्रादकेशवः प्रजुनःसम
पंचाशत्समवष्टिस्तुसंजयः १० ताराष्टम्लोकमेकगीतायामानसुच्या
ने भारता नखर्वसगीतायामधितम्यच सारमह्यकसेनप्रर्जन
समवेद्भूतं मंगलगाधिकाकोतनामतंथानमेवच मंगलेनियमाने
दनामैवेतद्वोस्तं ११ निष्प्रमत्तवादीन्द्रकरीन्द्रकदम्बदम्बजम्ब
दमनातिप्रवलकंदीरवातिशयसुजगारगारदनियमानेदसेतति
प्रवरप्रवलप्रतापपार्थसखसहिमाभितकृष्णदासस्यानेवासि।
नागिरिधारिदासेनविरचितायोष्ठीमज्जगवद्गीतार्थकृष्णमवैज
येस्योसंस्यासमोत्तयोगेनामाष्टादशोऽध्यायः १८ ॥

रन ३३
भवे

र

म

३५

+ पंचमसतिसुप्रविजयादिसंभावनापरित्यजइ
त्याह ॥

+ सत्रयसिन्धुविष्टिरपतेयोगेश्वरः सर्वयोगसिद्धीनामीश्वरः स

वृत्तः सर्वशक्तिर्भगवान् श्रीकृष्णः भक्तुः एव कर्षणस्तिष्ठति
 नारायणः यत्र पार्थो यत्र रथः यत्र गोडी वथन रथः निष्ठतर्जन
 नरः तत्र नर नारायणाधिष्ठिते तस्मिन् प्रविष्टिरेव तेषां श्रीराज्यल
 क्ष्मीः विजयः शत्रु पराजयः निमित्त उक्तैः भक्तिरुत्तरोत्तरं रा।
 ज्यलक्ष्णादिहृदिः प्रवाश्रवणं भाविनीति सर्वत्र संवेद्य नीतिर्न।
 यः पदे मम मतिर्निष्ठयः तस्माद्दृष्टा पुत्र विजयाणां मत्ता श्रीभग
 वद्वरदक्षीनैर्लक्ष्मीविजयादिभाभिः पांडुवैः सह सेधिरैव विधीय
 तामिममिषायः ७८ वंशीविभूषितकरात्रवनीरदाभासीतो
 वरादरुणाविवक्लाथरोष्णत्त एतौ दुस्तरमुखादरविंदनेत्राह
 स्माभ्यां किमपि तत्तमहेन जाने को उत्र यात्सकेशां संगीताद्येन
 निर्मिते आदिमध्यांतघटकेषु तस्मै भगवते नमः श्रीगोविंदमुखा
 रविंदमधुतामिष्टे महाभारते गीताख्यापरमेस्वरस्य मध्यां
 सेन विख्यापिते व्याख्याते भगवत्पदैः प्रतिपदं श्रीशंकराचार्यैः
 पुनर्विस्मये मधुसूदनेन मनिना स्वज्ञानमुद्धृतम् इह योक्ति
 विमोहयत्ननः परमानंदजनः सनातनः गुणदोषभेदेष्वयत्न
 स्तराणां लोचयेद्ये स्वये जनः श्रीरामविशेष्यमाधवानां प्रसाद
 मासाद्य मया गुणानां व्याख्यानमेतद्विहितं सर्वोपे समर्पितं तत्र
 राणां भजे ७८ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्य श्रीवि
 श्वेश्वरसरस्वती श्रीपादशिष्य श्रीमधुसूदनसरस्वती विरचिता
 यां श्रीभगवद्गीता गुरुार्थदीपिकायां मोक्षयोगो नाम दशोऽध्यायः २८

सदानंदी टीका ॥

पदे च मतिप्रवेक्षे जयस्याशो वलीयसी त्यजते सर्वशाराजनभ
 गवते हरिं स्मर १ यस्मिन् योधिष्ठिरेव ते योगमाये चरो हरिः समस्त
 योगसिद्धीनां योगस्याप्यपयोगिनो २ ईश्वरो भगवान् कृष्णः स
 र्वतः सर्वशक्तिमान् भक्तुः एव हरः श्रीगोविभनीरायणो वृत्तः
 ३ निष्ठत्यात्मीयदूषेण गृहीत्वा पांडुनेदनात् यत्र गोडी वथन्यावति
 स्थिते वर्जनोत्तरः ४ तस्मिन् योधिष्ठिरेव ते नारायणाधिष्ठिते श्री
 राज्यलक्ष्मीविजयः शत्रुहानिनिमित्तकः ५ समुत्कर्षणभक्तिः

श्री-
गीटी-
श-

श्रीविशेषोतिविस्तरः राजपलस्याविहृदिप्रवर्णभाविनीप्र
वा ६ प्रवेसस्याचयोत्तेयः सर्वत्रैवाविशेषतः नीतिर्नयोयथाशा
सुमेवेमेतिप्रयोन्य ० तस्मात्सर्वथा राजनवृथा ७ उजयाशिषे
तकाश्रीभगवत्कृष्ण नगरीतैषणोदेवैः ८ लक्ष्णादिभागिभिः
साकेसेधिरैवविधीयते ३ सुभिषायपवासासेजयस्यात्रगम्यते ९
यतोधर्मस्ततः कृष्णोयतः कृष्णस्ततो जयः ३ सुकरीमाधर्मीया
संयद्यस्मादलीयसी १० तस्यपवजयस्तस्मादास्यर्थास्तपराजयः
महामोहोद्भवसंपन्नशित्याससंपदा ११ साधर्ममूलिकायस्मा
कृष्णपक्षावलेविनी आसरीकृष्णविमखावलहीनतयायमा १२
अतोधर्मसमाश्रितकृष्णपादरतोभवेत् तेनैवसेरुतेः पुंसोनिस्तो
रः सुलभः स्वये १३ इमेवेवकणोपसेहारोमुनिनाकृतः अतः
सर्वसंपन्नकृष्णपादानरागिणां १४ नैवास्तिदुर्लभकिंचिज
तकदाक्षैकभागिनां सिद्धिमेवशास्त्रीयेरहस्यं सर्वमंगले १५ १८
इतिश्रीमहाभारतेशतसहस्रोमेदितायोवैणसिद्धोभीष्मपर्व
णिश्रीभगवत्कीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्ण
जनसेवादेशोक्तसंन्यासयोगोनामअष्टादशोऽध्यायः १८ ११
स्वाभाविकानवधिकानिशेषेणो जसेजोववोयवलयेयैशो
कवार्हिः वेदांतवाकापरिशीलनतत्तनिष्ठैर्येयोश्चिरत्तरयदो
वतनोमकुंदः १ अदोबुद्धोविमुक्तः प्रकृतिशिवरागोसखता
त्यर्थभूमिर्यस्मात्तातेसमस्तजगदिदममृताद्याप्यसर्वस्थितोयः
यस्योशावतायैः स्रजनरेनजैरक्षितैः सर्वमेतन्नेभमानेमुकुं
देहदिगतममलंकृष्णमेवमपये २ अतंतंभीरमनीवविस्त
नेतिर्मण्यवेदाधिमिदेविनिर्मितं सधारसंशासुमगाथगोचरं
सुवोयमिष्टेकिलयेनतेश्रये ३ यजुपतिमपिरामेसर्वविश्राम
धामाभयपददमकामेवामदेवादिशामे सकलसुरललामेण्यम
माराममूर्तिभवजलपिविरामेनोमिकृष्णसंगामे ४ कृष्णसंगी
तांयहृदिमावसरोजादिगलितेकृष्णसाकेबुद्धिर्विषयविषयके
निपतिता तयापिशीकोतप्रचुरगणालक्ष्मीविरचि नंकदाक्षैव

छाच्छेद्यवस्तवतो किन्नुसलभे ३ देगीताशास्त्रे परमपुरुषा
 र्थे कनिलयेत्रिकोडे वेदार्थे सकलमिह संगृह्य कथिते स्वयेष्टी
 कृत्स्नप्रतिविशदत्तेन विभक्ता जगत्प्राप्तानां ज्ञानाच्छतमपि
 फलमेव सधियो ६ कृतिभिरपि कृते यत्र प्रशंसितं लोकं किञ्च
 मितमतिनेहा हं प्रवृत्तस्तथापि मम भवतु कथंचित् कृत्स्नपादे
 नृगगल्लिनिमनसि निपायत् ७ ११ ११ ११

मृतसज्जनो मे

नीलकंठी टीका १२

यस्मा दनेते सर्वे भगवोस्तद्वगृहीतो र्जनश्च प्रपिष्टिरपदेति
 मुतस्त्वया जया शा नकार्येत्याह येनेति यत्र पदे अवेति सर्वे।
 उसेव्यते श्रीर्दिव्यसभादिशोभा विजयः प्रसिद्धः भूतिरैश्वर्यं
 सर्वनियंत्तत्वे नीतिर्नयश्च यत्सर्वतत्र तस्मिन्पक्षे भवमिति
 सममतिः अतः पोरुवैः सहसंयिरेव कर्तव्य इति भावः ७८
 इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणज्ञमयी दाधुरंथरचतुर्थरवेशावे
 ते सश्रीगोविंदसूरिसूतोः श्रीनीलकेतुसूरिवर्यस्य कृतौ भा
 रतभावदीपे भीष्मपर्वणि गीतार्थप्रकाशे अष्टादशोऽध्यायः १८

११ ११ ११

११

351

[Faint, illegible handwritten text]

शान्दी टीका १३

अथ स्वपरजयपराजयाभिप्रायेण धृतराष्ट्रो यदपृच्छ तन्निश्च त^५
यमाह कृष्णसाक्षात्कारेनारायणो यत्र योगेश्वरः योगस्य
कार्यकरणयो रभेदमायात् योगसाधनानामेतर्धानं सर
तिः कान्तिरित्यादीनां याज्ञवल्क्यादिप्रोक्तानां सिद्धी नो वरुणा
वैश्वरूपदर्शनेषु श्रुतदृष्टा पूर्वाणामेश्वरः संपादकः अत
एव योगानां पाण्डवानां जयार्थं युक्तीनां संपादकः तथैव ते
अपरमयुक्तानामप्यद्वययुक्तीनां निग्राहकश्च यत्रास्ति तथा
पार्थः पृथिव्यां मुनिसादेनैवाज्ञातः नरावतारोर्जनः धनु
र्धरः धनुर्निर्वीतकवचादिवेषप्रतिहतं विजयसाधनं गाणीवा
ख्यं चापंधारयन्माश्रुयतां सुप्रयोक्तास्ति तत्रैवं नरनारायणपरि
पालिते युधिष्ठिरपदे श्रीः सर्वार्थसम्पत्तिः विजयः सकलवि
पक्षक्षयणोत्कर्षातिशयः भूतिरनवच्छिन्नायुत्रापोत्रादिस
त्ता तथा अवाचिरस्थायिनी नीतिः अर्थतो राजनीति सम्भवा
कीर्तिश्चास्मात् मम प्रत्यक्षीकृतकृष्णार्जनप्रभावस्यैव ममेति
निश्चय इति सिद्धम् ७६ ॥ इति श्री शान्दी भगवद्गीता टीका
समाप्तम् ॥

गमकं टीका १४

+ अथ येनाभिप्रायेण कुरुपांडवसैन्ययोर्जयपराजय
जिज्ञासा रूपेण धृतराष्ट्रः पृष्टवान् तन्निश्च यमाह

+ यत्र पदे वैश्वरूपदर्शनादिना प्रकटितान्यसाधारणयोगेश्वर्य
महिमा भगवान्हरिस्तिष्ठति यत्र चाप्रतिमनिजपराक्रमपरितो
षियं मुपतिः पार्थः पृथास्तुतः कार्मुकभृतिष्ठति तत्र पदे श्रील
क्ष्मी विजयः सकलविपक्षक्षयणोत्कर्षातिशयित्वं भूतिर्भावः सत्ता
चस्थिरेति प्रत्यक्षदृष्टकृष्णार्जनप्रभावानि शयस्य मे मम बुद्धिरित्यो
म् अथायाश्च नगेन्द्रवः कविवरस्यायं प्रयोगेन वे निर्वृत्तः फलि
नं विभर्तुं सृजनोयस्मिन् नराभ्युद्गमम् अदा भक्तिसखी समर्पित न
वाकल्पक्रियाज्ञासिनी सर्वेष्वर्थसमागमाभ्युदयदामासाद्य संविद्व

श्री.
गी. टी.
अ.

धूम शार्ङ्गार्थभिनवप्रकर्षसरसासैषाकवींद्रस्ववाग्विस्त्रयेः परि
चर्यतां सरुदयेस्तत्कात्वरामादरात् दिव्यामोदरसान्सभूरिक्तस
मस्मीतानवोद्यानभूर्भंगानेवयतस्तनोनयतिवानैषापुनस्तद
शान् दधतिवहवः श्लाघेकर्मण्यवशमहोनवंकविदपिपुनस्त
निर्वीहः कथांप्रतिपद्यते नियतिनियतंतेजोभाजः स्फुरंतिसह
स्रशस्तिमिरविदलंथानः सर्गं विधातुमलंरविः भावेकापिवि
ज्जम्भतेनिजगुणोचितेनजित्वाजगदुर्वीरः समनोविशेषविड्घा
वीतव्यपेक्षान्तरः यत्सूयेविविधौषधीरसगुणास्तदैकहेवाकिने
धावंमेवहृपंकजेमधुलिहोत्तुमान्यपुष्पसूहाः आमोदामलय
दुमस्यपवनैर्विस्तार्यतेदक्षिणैराद्यायापलयायमन्यविषयं
माद्यंतिमंदादराः स्मीतोपिस्वगुणः स्वयंगुणवतावक्तंकथंशका
ते तेनावर्जयितंजयंतसजनाः केचिन्नुताभ्युद्गमाः यो नारायण
इत्यभूत्तनिधिः श्रीकर्मज्जेदित्तुल्यंदेशेस्वगुणप्रकर्षवचि
तोमुक्ताकणाख्योभवत् तस्यैषासदृशानुजेनरचितारामेणवि
हजनश्लाघात्वात्सफलम्भेणभगवद्गीतापदार्थप्रथा येसत
पीनडतारानिकरमणिशिखादीपकादिप्रकाशसेतोप्यननसौ
त्स्यात्कचनविनिगतायांतिनाशंनिशायाम् तत्प्रकारप्रगल्भ
स्वगुणविलसितेनाशविद्योतयतानसर्वांसम्यक्पदार्थांजयति
दिनपतेर्ज्योतिरित्स्मृजितंतत् ७८ इति श्रीराजानकरामविरचि
तेवाक्यार्थान्वयमात्रेसर्वतोभद्रनाम्निभगवद्गीताविवरणेष्टाद
शोऽध्यायः १८ ॥

+ येनाभिप्रायेणकुरुण्डवां
सेन्ययोजयपराजयजिज्ञा
साहृयेणधृतराष्ट्र एष्टवां
स्तत्रनिश्चयमाह ॥

श्रो

+ यत्रपक्षेयोगेमायेधरः श्रीकृष्णोवर्तते यत्रचपार्थोगोडीवधु
धरः तत्रपक्षे श्रीराज्यलक्ष्मीस्तत्रैवविजयः सकलविपदाभिभा
वकत्वं तत्रैवविभूतिरुत्तमेतराभिहृदिनीतिर्नयोपि तत्रैवभ
वानिष्ठितेति सर्वत्रसंवध्यते इतिममप्रत्यक्षदृष्टकृष्णार्जनप्रभा
वातिशयस्यमतिनिश्चयइत्यो गीताशास्त्रं समस्तं यो रूपममर्थो

रु

वगाहितं संलिप्यतुतदर्थयः प्राहते नौमिमाथवं शास्त्राव
 स्याविहृतं क्वचित् क्वचित्सादात्कतेः काप्यनुमानतोत्रहि
 प्रामाणिकीत्याश्रित्यतां बुधाः सदादीकानवेष्टास्वकपोलक
 स्थिता नास्मिन्कार्ये कौशलोमीलनायाव्यात्यर्थवालोभतोवा
 प्रवृत्तः किंतु श्रीमन्माथवेनैव सोहमस्वातन्त्र्यः प्रेरितोतः स्थि
 तेन तस्मादुद्धाव्याकृतोकाप्यवीक्ष्यपूर्वात्तोकीदोषदृष्टिर्न
 कार्या प्रेक्षावज्जित्तत्समाधेयमेतेपर्यालोच्यकापिचेहिस्पृते
 स्यात् १५ इति श्रीमहाभारतेशतसहस्रसंहितायावैष्णवसक्य
 भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायोगशा
 स्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे टीकायां मोक्षयोगो नामाष्टादशोऽध्या
 यः १५

लक्ष्मी राम इति द्विजोत्रनिव
 तन्काश्मीरभूमेऽहो मेरोमी
 तुतपात्रदेहजननो राजानो
 पालकात् श्रीणाके द्विगुणादि
 भूपरिमिते मासे स्थितावाग्धि
 ने मुक्तायां प्रतिपद्यं विनि
 तोगीतासुटीकां व्यधात् +

पंचोलीटीका

तत्प्रजाणो राजाभिषेकादिशंकां परि **मं शयेनाह यदेति किं** ज्यो
 वदन्ताप्ययेषां पक्षे योगेश्वरः सर्वयोगी नामीश्वरः सर्वयोगवीज
 भूतः कृष्णराजतेयस्मिन्पक्षे धनुर्धरो गौरीवधनुर्धरापार्थोर्जनो व
 तेतेतत्र पक्षे चाने पक्षे विजयः तत्र श्रीविभूतिः राजलक्ष्मी तत्रैव वि
 जयः भूतिश्रियो विशेषः उत्तरोत्तराहृदिः धुवाग्रव्यभितारिणी।
 नीतिरिति मेमतिः १८ इति पंचोलीटीकायां अष्टादशोऽध्यायः १८

रामाक्षरी समिद्धोधिनी

अथ येन पुत्रजीवितजयोभयाप्रासादूपेण अभिप्रायेण मामकाः पां
 उवाचैव किमकुर्वते ॥ धृतराष्ट्रः पृष्ट्वा संततस्याभिप्रायं व्यर्थमेव
 मेव निरूपयन्नाह यदेति यत्र पक्षे योगिनामीश्वरः श्रीकृष्णवर्तते
 यत्र च पक्षे धनुर्धरो गौरीवधनुर्धरीपार्थो प्रतिमपराक्रमपदितो वि
 तः यमुपतिष्ठति इति तत्र श्रीलक्ष्मीर्विजयसकलवियक्ष्यपराणा
 नार्थात्तथापि तं भूतिरुत्तरोत्तराभिहृदि विभूतिश्च नीतिर्नयोपि तत्रै

सैकीति ५

१५
१५
१५

353

वधुवास्मिन्तिप्रत्यक्षदृष्टकृत्सार्चनप्रभावातिशयस्यममेतिदृक्
निश्चय इतिभट्टेयप्रेषयप्रचरेमभट्टमिति"इतिश्रीभगवद्गीतास
वरावीरसमिहोयित्यामष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥ सुभम् अस
प्र. १ स. १५ ३५

मधुमाष्य

७८ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीम
द्भगवद्गीताभाष्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥ श्रीकृत्सार
णमस्तु संवत् ११३५ वैश्वदि १४॥

भाषा अनुवाद टीका

इससे हे महा राज प्रवत्तम अपने पुत्रों के राज्य लाभ की शंका भी प
 रिमाण करे। इस आशय पर कहते हैं कि जिसके पक्ष में योगेश्वर
 श्री कृष्ण वर्तमान हैं और जहां गांड़ी व धनुर्दारी युजन तयार हैं
 तहां ई श्री कहे राज्य लक्ष्मी और विजय तथा भूति कहे उत्तर उत्तर
 अभिवृद्धि कहे वरुणी और नीति जो माय से सब निष्पन्न से है ऐसी
 मेरी मति है इससे प्रवत्तम पुत्रों को साथ ले श्री कृष्ण की शरण
 ला जायके और पोटों को अपना सर्वस्व दे प्रसन्न करावते ऊंचे
 अपने पुत्रों को प्राण रक्षा मात्र करे यह संजय ने धृतराष्ट्र
 को कहा ७८ इति श्री जगन्नाथ सुकृत विरचित मन
 भावनी भाषा टीकाया अष्टादशोऽध्यायः १८ ॥
 प्रतिपादनि है अनपावन

दोहा

जहां योगेश्वर कृष्ण हैं धनुर्युधार्थ जहां दि तहां जीत वि
 भूति नीति स्थिर यह मति मेरी प्रादि ७८ इति शुभम्
 सं ११/११ भाद प्र. ५ ॥

2 y 2

354

